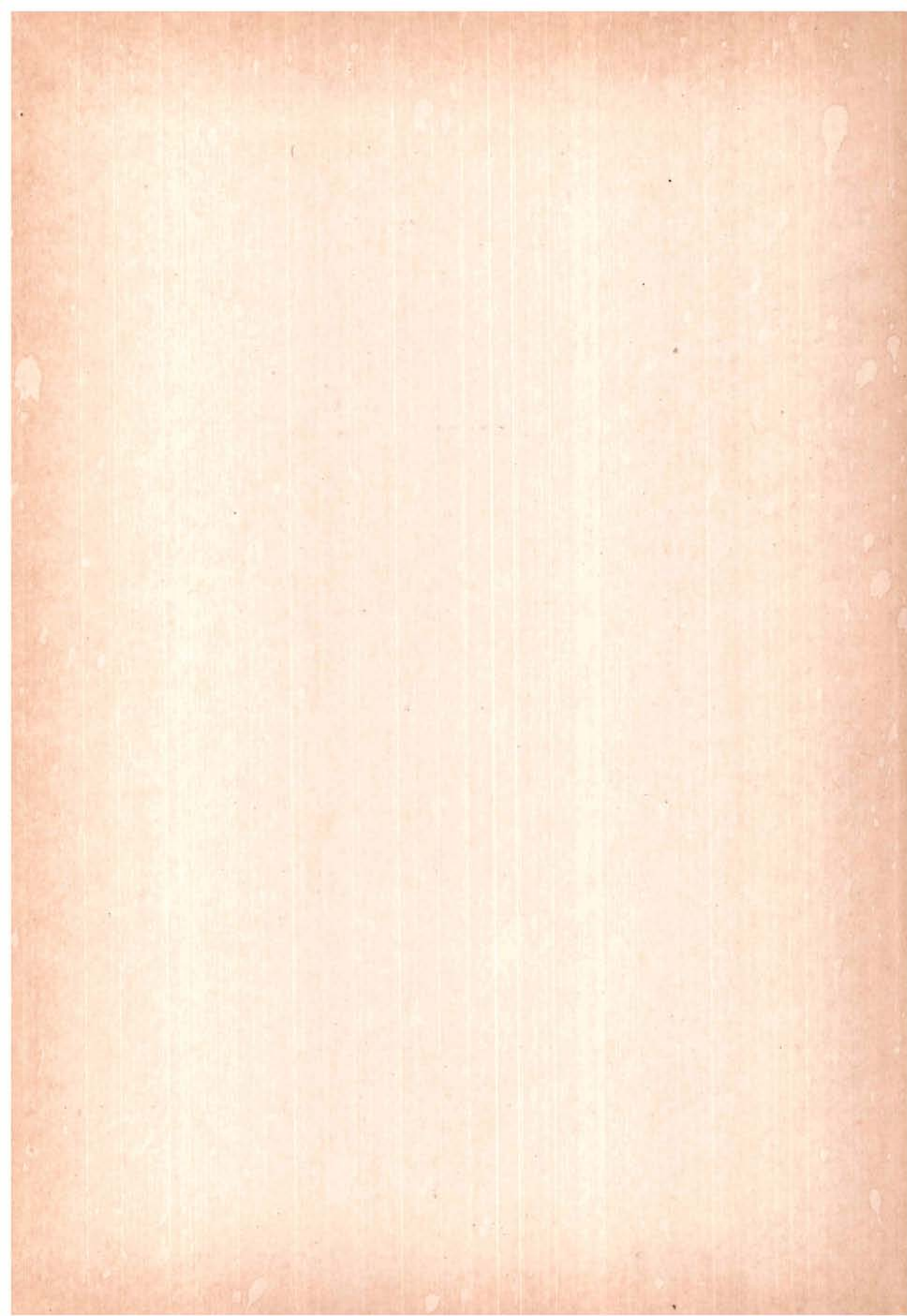

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

19

72

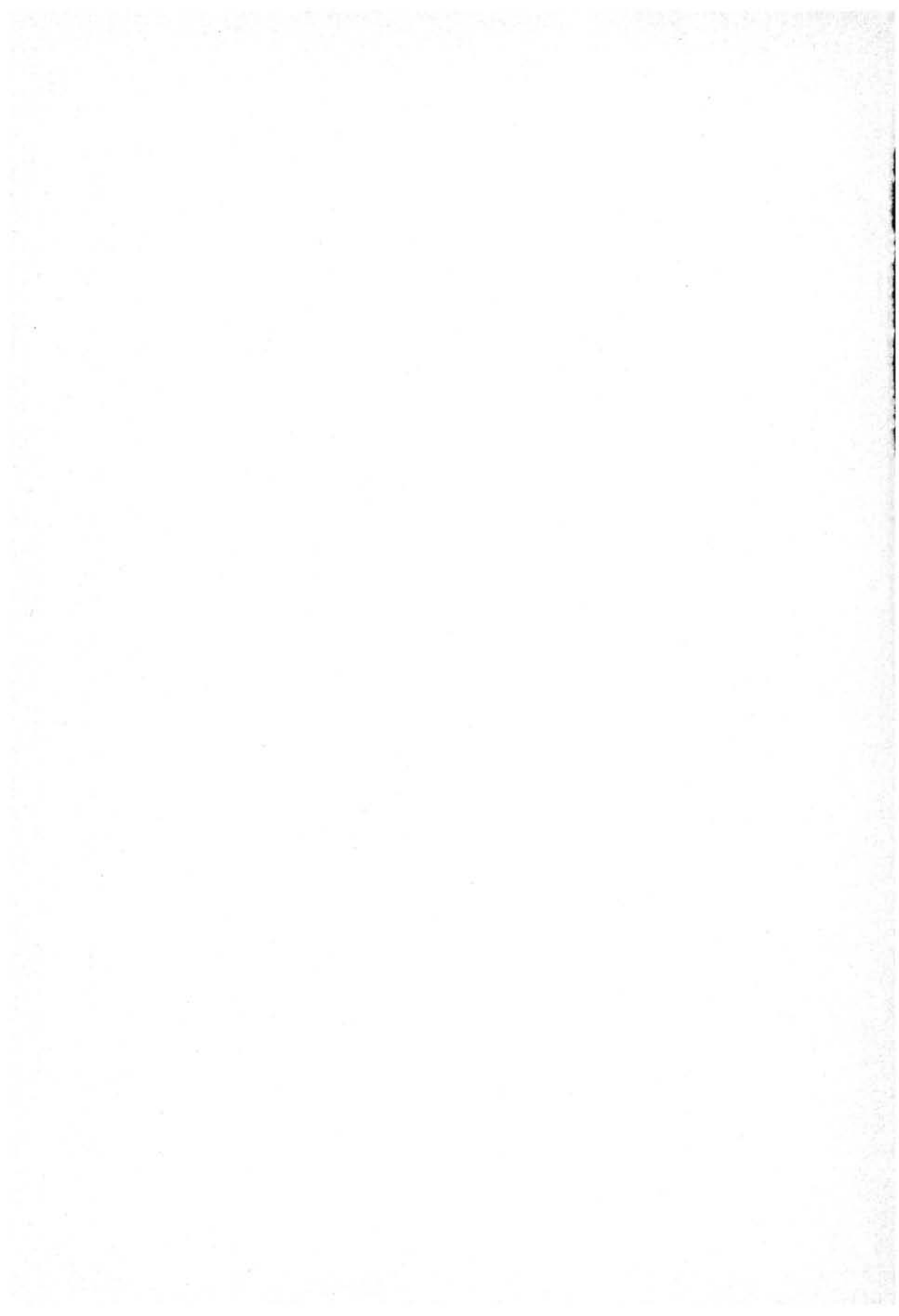

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1972

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1972

BUDAPEST, 1975

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

FELELŐS SZERKESZTŐ
NÉMETH MÁRIA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
JUHÁSZ LÁSZLÓNÉ

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIÈRES

I. Az OSZK 1972-ben

<i>Somkuti Gabriella:</i> Az Országos Széchényi Könyvtár működése	9
Деятельность Государственной библиотеки им. Сечени в 1972-ом году	36
The Activities of the National Széchényi Library in 1972	39
<i>Papp István:</i> A Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége 1972-ben	43
Деятельность Центра библиотекведения и методической работы в 1972 году	53
Activities performed in the Centre for Library Science and Methodology during the year 1972	54

II. A könyvtári munka elvi és gyakorlati kérdései

<i>Wix Györgyné:</i> Egy „XVIII. századi magyar anonim-lexikon” összeállításának problémái	57
Probleme der Zusammenstellung eines ungarischen Anonymen-Lexikons des 18. Jahrhunderts	64
<i>Horváth Tibor:</i> A könyvtári szolgáltatások rendszere	65
The system of library services	90
<i>B. Kozocsa Ildikó:</i> Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumainak munkájáról	91
Von der Arbeit des Restaurator-Laboratoriums der Nationalbibliothek Széchényi	97
<i>Kastaly Beatrix:</i> A hírlaprestaurálás néhány kérdése, különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtár állományára	121
Some Problems on the Restoration of Newspapers mainly as regards the Stock of the Hungarian National Library	142

III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok

<i>W. Salgó Ágnes:</i> Szep historia az tökéletes asszonyállatokról. Bogáti Fazekas Miklós egyik Plutarchos átdolgozása. (RMK I. 128. RMNy 385.)	147
Szep historia az tökéletes asszonyállatokról. (Conte en vers sur les femmes exemplaires. Une imitation de Plutarque par Miklós Bogáti Fazekas	164
<i>Borsa Gedeon:</i> Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban	165
Drucke in den Einbanddeckel von Manlius	202
<i>Soltész Zoltánné:</i> Gregor Gelbhaar bécsi nyomdász 1638. évi magyar kalendáriuma	205
Der ungarische Kalender für das Jahr 1638. des Wiener Buchdruckers, Gregor Gelbhaar	213

<i>Berlász Jenő</i> : Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról	215
Neue Informationen über die Bibliothek Miklós Istvánffys	242
<i>Käfer István</i> : Zsolnai szlovák kalendáriumok történetiszemlélete a Rákóczi-szabadságharc koráról	245
Historický pohľad zilinských slovenských kalendárov na dobu Rákócziho povstania	289
<i>Fried István</i> : Egy elfelejtett magyar szlavista	291
Забытый венгерский славист	305
<i>Kelecsényi Ákos</i> : Egy magyar régiségkereskedő a 19. században. Literáti Nemes Sámuel (1794–1842)	307
A Hungarian Antique dealer in the 19th Century. Samuel Literáti Nemes (1794–1842)	327
<i>Miklóssy János</i> : „Organum a nagy közönségért”. (A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben)	329
Organ für das breite Publikum. (Die Vasárnapi Újság in den Jahren des Bach-Aera)	342
<i>Keresztury Dezső</i> : Az önálló magyar opera- és balettszcenika kialakulása	343
Die Entfaltung der selbständigen ungarischen Opern- und Balettszenik	368
<i>Jeszzenszky Géza</i> : A Times és Magyarország az 1904–1906-os politikai válság idején	371
Hungary and The Times in the political crisis of 1904–1906	408
<i>Markovits Györgyi</i> : Egy New York-i magyar folyóirat a második világháború idején	409
Une revue de New York á l'époque de la deuxième guerre mondiale	425

I.

AZ OSZK 1972-BEN

Az Országos Széchényi Könyvtár 1972. évi működése

Az 1972-es év mind a belső könyvtári munka, mind a külkapcsolatok tekintetében jelentős eredményeket hozott. Hosszas előkészítő munka után elkészült a gyűjtemények tízéves távlati fejlesztési terve. A központi szolgáltatások 1971-ben kidolgozott távlati tervével együtt ez a dokumentum képezi alapját további fejlődésünknek. Államunk támogatása, valamint saját belső tartalékaink felhasználása végre lehetővé tették a feszült bérhelyzet rendezését, a nagyobb tudás, a minőségi munka fokozottabb megbecsülését. A régóta húzódó vári építkezések új szakaszba léptek: elsősorban a raktári tornyok befejezésére törekedve megvan a reális lehetősége annak, hogy az elkövetkező években raktározási gondjaink enyhüljenek. Az időközben megszerzett új pótépület felújítási munkálatai befejeződtek, s az év végén a könyvtár egy részlege már megkezdte ott működését. Előrehaladást értünk el a katalógus-rekonstrukciók terén, s nagyfontosságú döntések születtek az állomány differenciáltabb feltárása érdekében. Ezek megvalósítása a könyvtár hosszútávú feladatai közé tartozik. Bibliográfiai szolgáltatásaink tovább fejlődtek: 1972-ben egy újabb kurrens kiadvánnyal bővült a nemzeti bibliográfia rendszere. A külvilággal való kapcsolatok fontosságát ebben az évben különösen érzékeltük: 1972 a magyarországi IFLA kongresszus éve volt, amelynek munkájából könyvtárunk dolgozói is kivették részüket. A szocialista országok nemzeti könyvtárainak igazgatói értekezlete is Budapesten zajlott le, könyvtárunk rendezésében. Ezek az ünnepi alkalmak nem homályosíthatják el azt a széles körű előkészítő munkát, amit a nemzetközi információcserébe való bekapcsolódásunk érdekében szakértőink kifejtettek. A nemzeti bibliográfia MARC II. rendszerű, gépesített előállításával kapcsolatos kísérletek, az ISBD, ill. ISBDS (International Standard Bibliographic Description, ill. International Standard Bibliographic Description for Serials) nemzetközi szabványokkal való foglalkozás, részvételünk és véleményezésünk e kérdéskört illetően a nemzetközi fórumokon, a „shared cataloguing” programba való esetleges bekapcsolódás előkészítése, a KGST-országok gépesített folyóirat-nyilvántartási rendszere hazai bázisának kiépítése azok a legfontosabb feladatok, melyek egész nemzeti könyvtári tevékenységünket a jövőben erősen befolyásolják. Az információcserénél nem hagyhatjuk említés nélkül annak egyik legfontosabb, hagyományos formáját, a nemzetközi kiadványcserét sem, melynek új távlatokat nyitó szakértői konferenciája szintén 1972-ben zajlott le Bécsben, e terület nemzetközileg is elismert, legkiválóbb szakembere, az azóta elhunyt dr. Gombocz István vezetése alatt.

I. A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állománygyarapítás

Könyvtárunk állománya 1972-ben 36 402 kötet könyvvel, 4493 évfolyam időszaki kiadvánnyal, 78 288 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 119 183 könyvtári egységgel gyarapodott.

A *könyvek* gyarapodásának zömét a hazai nyomdák *kötelespéldány-szolgáltatása* biztosítja. A 28 054 db állománybavett kötelespéldány a szoros értelemben vett könyveken kívül még számos brosurát, jegyzetet, különlenyomatot is tartalmaz. Ugyanakkor magában foglalja azt a 11 222 db kiadványt, amelyek a Kisnyomtatványtárba kerülve egyedi címleírás helyett csak csoportos nyilvántartásban részesülnek. Ez a nyomtatványáradat, mely egyaránt magában foglal efemer értékű, másodlagos információkat tartalmazó dokumentumokat, mint bizonyos tárgykörökben (pl. vállalati irodalom) másutt meg nem található, elsődleges információs értékű anyagot, évről évre növekszik. Míg 1968-ban 8822 db nyomtatvány részesült ilyen elbírálásban, ma már az előbb említett szám a 11 ezer fölött van. Elsősorban a vállalatok, intézmények sokszorosítói ontják ezt az anyagot, s elhelyezésük, feltárásuk egyre nagyobb gondot jelent.

A *vétel* útján gyűjteményünkbe került könyvek száma 2828 kötet. A külföldi beszerzési források kiszélesítésére tett törekvések sikerrel jártak. Számos értékes kiadvány beszerzése bizonyítja, hogy a külföldi kiadókkal, könyvkereskedőkkel, antikvár cégekkel való közvetlen kapcsolat tartása — különösen a hungarikák gyarapításánál — nélkülözhetetlen a nemzeti könyvtár számára. Ma már egyes antikvár cégek gyűjtőkörünk ismeretében jelentősebb ajánlataikkal megkeresik könyvtárunkat és elővételi jogot biztosítanak számunkra. Új kezdeményezésként több esetben sikerült egyes külföldön élő neves személyiségek segítségével azok írói oeuvre-jét kiegészíteni. Mindez természetesen jelentős többletmunkát ró a Gyarapítási Osztályra, az eredmény azonban — más módon be nem szerezhető hungarikák megszerzése — megéri a befektetett munkát.

A *Könyvelosztóval* való eredményes együttműködés ugyancsak szépszámu gyarapodással járt, elsősorban a régebbi megjelenésű magyar naptárak, évkönyvek, nem folyóiratjellegű időszaki kiadványok hiányos sorozatainak kiegészítése szempontjából. (Ez a szám az „Ajándék” rovatban egyesített beszerzési forrásoknál jelentkezik, 1971: 1558, 1972: 2111.)

Jelentősen emelkedett a *Nemzetközi Csereszolgálat* révén beszerzett könyvek száma (1971: 2686, 1972: 3223). Ebben a számban költséges és terjedelmes segédkönyvektől nehezen megszerezhető, könyvárusi forgalomban nem kapható hungarikumokig, számos dezideratum kielégítése is szerepel, a szocialista országokkal folyó kultúrcsere reprezentatív anyagán felül.

Az *időszaki* kiadványoknál jelentősen növekedett a retrospektív hiánypótlás és a jó állapotú muzeális sorozatok biztosítása. A szórványszámok beszerzése csaknem kétszeresére növekedett. A vételi lehetőségek kihasználása mellett a *Könyvelosztó* anyagából való igénylések nyújtottak ezen a téren sok anyagot.

A *különgyűjteményi* dokumentumok gyarapodása kb. 14 000 db-bal kevesebb, mint az előző évben. (1971: 92 635, 1972: 78 288.) A különbség elsősorban a beszerzett kéziratok számának csökkenésében jelentkezik (1971: 17 539, 1972: 10 196). Ennek oka az, hogy az év végén elbírált nagyobb hagyatékok folyamat-

ban levő megvétele dec. 31-ig még nem bonyolódott le. A kataszteri térképek gyűjtésének 1972. jan. 1-vel történő megszüntetése ugyancsak néhány ezer darabbal csökkentette a gyarapodást. Végül a kisnyomtatványok szigorúbb szelekciója, mely évek óta egyik fő törekvése gyarapítási politikánknak, újabb kb. 4000 darabos csökkenést eredményezett az előző évhez viszonyítva.

A gyarapítási *hitelkeret* az előző évvel megegyezően 3 498 000 Ft volt. Év közben sikerült újabb anyagi eszközöket biztosítani, s így a felhasználás végülis 3 901 161,35 Ft volt (1971: 3 977 127,23). Ennek kétharmadát fordítottuk a külföldi beszerzésekre.

Új vonása az állománygyarapító munkának a könyvtárunkban meg nem levő dokumentumokról *reprográfiai úton* szabadszemmel olvasható, az eredetivel azonos méretű másolatok készítése. Erre természetesen csak kiemelkedő fontosságú nyomtatványok esetében kerül sor. Így sikerült ebben az évben 48, könyvtárunkban hiányzó RMK-unikumról jó minőségű xerox-másolatot készíteni. Az unikumokat rendelkezésünkre bocsátó könyvtárak készségesen működtek közre ebben az akcióban (ELTE Könyvtára, MTA Könyvtára, Országos Evangélikus Könyvtár, Ráday Könyvtár, Református Kollégium Könyvtára, Debrecen).

Könyvgyűjteményünk számos kiemelkedő, vagy ritka művel gyarapodott ebben az évben, sok közülük elsősorban magyar szempontból jelentős.

1972-ben egy ősnymtatványt sikerült beszerezni: az ÁKV könyvaukcióján vásároltuk meg GRATIANUS bolognai jogtudós *Decretum*ának 1490-es strassburgi kiadását, melynek eddig nem volt példánya állami könyvgyűjteményben (Hain 7909). Az egyetlen jelentősebb magyar nyelvű RMK-mű — melyhez ugyancsak az ÁKV útján jutottunk — az 1627. évi gyulafehérvári limitatio (RMK I. 561 c). Az érdekes gazdaságtörténeti emlékből eddig csak egy Kolozsváron őrzött példány volt ismeretes. TEMESVÁRI Pelbárt *Stellarium*ának 1502. évi hangenau kiadását (RMK III. 109) és ZSÁMBOKI (SAMBUCUS) János *Medicorum philosophorumque icones* c. művének az amszterdami 1612-es kiadását (RMK III. 1107) egy müncheni cég útján szereztük meg. Antikva gyűjteményünk többek között GALENOS *Isagogici libri* c. művének a velencei Giunta-cég könyvművészeti szempontból is jelentős szép kiadásával (1556) és ADAM REISSNER Jeruzsálemet ismertető művének 1563-as frankfurti kiadásával gyarapodott.

Az újabbkori könyvek gyűjteménye ismét számos ritka hungarikával gyarapodott. Közülük csak néhányat emelünk ki: két olasz nyelvű PETŐFI kiadást (1891 és 1931), egy KASSÁK mű Victor VASARELY által illusztrált kiadását (1971), és BUDAY György fametsző művész *The story of the Christmas card* c. művét (1951). A modern kézikönyvek közül megemlítjük az *Encyclopaedia judaica* tizenhat kötetes sorozatát (Jerusalem, 1972), és a *Historisch biographisches Lexikon der Schweiz* nyolckötetes sorozatának reprintjét. (1921—1934, reprint 1965.) Egy 1745-ös párizsi kiadású könyv possesora miatt nevezetes: a mű MIRABEAU könyvtárából származó példány.

Középkori kódexeink száma AEGIDIUS ROMANUS *De regimine principum* c. művének 14. századi kéziratával gyarapodott. Rendkívül érdekes kultúrtörténeti emlék SZÉKELY László erdélyi gróf (1716—1772) ezeroldalas kiadatlan emlékirata. Sokáig lappangott, míg végre most könyvtárunk birtokába jutott SZIRMAY Antal (1747—1812) latin nyelvű önéletráisa. A GÖRGEY-kérdést új oldaláról világítják meg MÁRIÁSSY János 48-as honvédeztredes visszaemlékezései. A Kézirattár jelentősebb beszerzései közül kiemelkedőbbek még JÓKAI Mór regénykéziratai, LISZT

Ferenc, MIKSZÁTH Kálmán, BABITS Mihály egy-egy levele, Anatole FRANCE-nak olaszországi útjegyzetei. (Utóbbi BÖLÖNI Györgyné hagyatékából.) A zenei kéziratok többek között LISZT Ferenc, MOSONYI Mihály és KODÁLY Zoltán autográfjaival gyarapodtak.

Színháztörténeti gyűjteményünk több ritkasággal gazdagodott ebben az évben. A Nemzeti Színház első neves díszletfestőjének, TELEPI Györgynek 4 db rézlemezre festett, 1841-ből származó és rendkívüli ritkaságnak számító díszletképét sikerült megszerezni. Állományunkba került a Szegedi Nemzeti Színház 670 színművet tartalmazó gyűjteménye, mely rendező-, sűgő- és olvasópéldányokat tartalmaz az 1870—1930 közötti időkből. Jelmezgyűjteményünk MÁRK Tivadar, MIALKOVSZKY Erzsébet és GOMBÁR Judit figurínóival gyarapodtak (összesen 583 db).

Az időszaki kiadványok jelentősebb beszerzései közül megemlíjtjük a *Magyar Bányászlapot* (USA, 1913—1961), a *Testvér* (Bécs) 1925-ös évfolyamát, a hazai megjelenésű *Divatcsarnok* 1854—55-ös évfolyamait, 1919-es periodikumok szárványszámait és néhány ritka, 19. századi osztrák folyóiratot is sikerült beszerezni.

Feltárás

Katalógusok

Az új beszerzésű anyagot folyamatosan feldolgoztuk. A „könyvtári futószalag” ezúttal is zökkenőmentesen működött, mivel a kieső munkaerőket a rekonstrukciós munkálatok terhére mindig sikerült pótolni. A szolgálati *betűrendes* katalógus 1963-ban megindított *rekonstrukciója* — könyvtárunk katalógusokkal kapcsolatos munkájának eddigi legnagyobb vállalkozása — 95 százalékban elkészült, s 1973-ban befejeződik. A rekonstrukció eredményeinek átvezetése az olvasói betűrendes katalógusba szintén folytatódott. Az olvasói betűrendes katalógusban a *prominens magyar szerzők* kiemelésének nagy munkája befejeződött. Az 1964-ben megkezdett elméleti előkészítés után a katalógusban a konkrét munka 1966-ban indult meg. Az eltelt időszak alatt 7177 kiemelkedő magyar szerző írói oeuvre-jét különítették el, vezették rá az osztólapokra a legfontosabb életrajzi adatokat, több mint kétszázezer cédulát mozgatva meg. A magyar szerzők biográfiai-bibliográfiai feltáráshoz, az olvasói katalógus információs értékének növeléséhez mindez jelentős mértékben hozzájárult. Ugyanakkor új munkaként jelentkezik a katalógus gondozásában a prominens szerzők további figyelése, a változó adatok rögzítése.

E rekonstrukciós munkák közeli befejezése felvetette a továbbhaladás kérdését. Ismeretes, hogy a könyvek törzsállományának egy része még ma is a múlt században kidolgozott ún. müncheni szakrendszer szerint van feldolgozva. A Katalógizáló Osztály most kidolgozta e több mint 100 000 kötetet számláló állományrésznek a modern követelményeknek megfelelő részleges, ill. teljes rekatalógizálási tervét. A könyvtár vezetősége e régi állományrészek teljes rekatalógizálása mellett döntött, s ezzel újabb hosszútávú programot adott a feldolgozó munkának. Az osztály rekonstrukciós csoportja már a következő évben rekatalógizálási csoporttá alakul át, s hozzálát az anyag korszerű feltáráshoz.

A *szakkatalógus* rekonstrukciós eredményei jobbak, mint az előző évek, ennek ellenére világos, hogy a nagy munka végigviteléhez és mielőbbi befejezésé-

hez több munkaerő kell, mint amennyit a könyvtár eddig erre a célra biztosítani tudott. A szakkatalógus rekonstrukciója, valamint a decimális rendszerben azóta világszerte bevezetett változtatások számos olyan előre nem látott problémát vetettek fel, amelyekhez a közeli jövőben mélyreható vizsgálatok és ennek konklúziójaként újabb döntések szükségesek.

Az *időszaki kiadványok* katalógusainak rekonstrukciójával, ill. a folyóiratok és hírlapok feldolgozásának legsürgősebb reformjaival kapcsolatban az év folyamán csak elméleti jellegű előkészítés folyt. A Hírlapfeldolgozó Osztály nagy erőfeszítéseket tett, hogy a kurrens feldolgozás lemaradását felszámolja, s a munka minőségi színvonalát is emelje. A feldolgozott kurrens kötetek száma így kétszerese lett a tervezettnak.

A különgyűjtemények feltáró munkája több helyen már évek óta nem tudott az évi gyarapodással lépést tartani (Kézirattár), vagy nem volt képes régi anyagrészei korszerű feltárásának hozzákezdeni (Kisnyomtatványtár). Más gyűjteménynél (Zeneműtár) technikai nehézségek miatt halmozódott fel többéves restancia. A könyvtár vezetősége az elmúlt évtizedben a vári felkészülési munkák miatt az erőket más területre koncentrált, s a különgyűjtemények fejlesztését — elsősorban a létszám vonatkozásában — tudatosan visszatartotta. Az elkövetkező évek ezen a téren változásokat fognak hozni.

Az elmúlt években célul tűztük ki a még fel nem tárt, ill. korszerű formában fel nem tárt állományrészek bedolgozását a katalógusokba. Első lépésként a Régi Nyomtatványok Tára gyűjteményéből az *APPOXYI Rariora* anyagot dolgozták fel, és megkezdték az antikva katalógus kiegészítését a 16. századi hungaricumokkal. A Kisnyomtatványtár régi, fel nem tárt állományrészeinek feldolgozására tanulmánytervet dolgozott ki, melynek javaslatával a könyvtár vezetősége egyetértett. Ezek az állományrészek újabbban a tudományos kutatás érdeklődésének előterébe kerültek: ilyen elsősorban a 18—19. századi ponyvagyűjteménye, másrészt az 1801—1914 közötti kisnyomtatványok.

A Katalogizáló Osztályon folyó *elméleti munka* keretében több szabályzat került kidolgozásra. Külön tanulmány készült az International Standard Bibliographic Description (ISBD) összehasonlító elemzésére a hazai címléírási szabvánnyal, melyet az IFLA Katalogizáló Bizottságának is eljuttattunk. Foglalkoztak a „shared cataloguing” programhoz való csatlakozás lehetőségével is.

Bibliográfiák

A magyar nemzeti bibliográfia keretébe tartozó kurrens kiadványok folyamatosan megjelentek.

Fontos eredményként kell elkönyvelnünk, hogy e kurrens bibliográfiáink a kiadványtermés növekedésével lépést tartottak. Az 1971-es évfolyamhoz képest a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* 100, a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma* 325, a *Hungarica Külföldi Folyóiratszemle* pedig 61 lappal lett terjedelmesebb. E három kiadvány pusztán „fenntartása” annyi többletmunkát jelentett, mintha a nemzeti bibliográfia rendszere egy újabb közel 500 lapos kiadvánnyal bővült volna. A MFR szerkesztésénél változatlanul nagy segítséget jelentett országos szakkönyvtáraink közreműködése. Jellemző adatként említjük meg, hogy e kiadvány anyaga az utolsó 7 évben megkétszereződött (1965-ben 1113 lap, 1972-ben pedig 2228 lap volt a 24 füzet terjedelme).

A szolgáltatások köre újabb hungarika bibliográfiával bővült: a *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertóriuma* negyedéves füzetekben 1972-től folyamatosan tárja fel a tudományos érdekű folyóiratcikkeket a határainkon kívül megjelenő legfontosabb magyar nyelvű periodikumokból. A bibliográfia első évfolyama 26 (elsősorban szocialista országokban megjelenő) külföldi magyar nyelvű folyóiratról több mint 3000 cikket dolgozott fel.

1972-ben megjelent bibliográfiai kiadványaink közül ki kell emelnünk a PETRIK Géza bibliográfiájához készült nyomda- és kiadástörténeti mutatót, valamint a külföldi magyar nyelvű sajtó 1945–1970 közötti időszakának címjegyzékét és adattárát. A NÉMETH Mária által összeállított most megjelent második kötet a nem szocialista országok anyagát tartalmazza, s már szerkesztés alatt áll a KEMÉNY G. Gábor munkájaként megjelenő, a szocialista országok időszakos kiadványait feltáró első kötet is. A *magyar bibliográfiák bibliográfiája* c. kiadványunknak 1967–68-as kötete látott napvilágot.

A nagy retrospektív bibliográfiai vállalkozások munkálatai a tervekben meghatározott ütemnek és a rendelkezésre álló erőnek megfelelően folytak. A *Magyar Könyvészet* 1921–1944 közötti korszakának anyaggyűjtése befejezéséhez közeledik. A könyvtár vezetőségének döntése értelmében a bibliográfia gyűjtőkörét kiterjesztették az iskolai évkönyvekre, tankönyvekre és naptárakra is. A részvénytársasági és vállalati kiadványok (jelentések, stb.) feldolgozásáról azonban le kellett mondani, mivel nincs olyan teljességű gyűjtemény (országos viszonylatban sem), amelynek alapján a meglevő anyagot megbízhatóan ki lehetett volna egészíteni. A címleírások egységesítésének mintegy egyharmada készült már el, s készen állnak a teljes anyaghoz az analitikus leírások is (kb. 55 000 tétel). A gyűjtés további kiegészítésének előmozdítására jelentettük meg előzetesen házi sokszorosításban az 1944. évi hazai nyomtatott könyvek jegyzékét. A két háború közötti korszak zeneműveinek és térképeinek bibliográfiai feltárásához a Zene-műtár és a Térképtár készítettek előzetes terveket. Munkában van a tízéves ciklus-bibliográfia is mind a könyvek, mind a térképek vonatkozásában (1961–1970), s vele párhuzamosan folynak ugyanezen időszak külföldi magyar nyelvű könyveit összefoglaló sorozat munkálatai. Jelenleg a romániai és a csehszlovákiai kötet áll legközelebb a befejezéshez. Mind a retrospektív, mind a hungarika-bibliográfiai munkákhoz nagy segítséget jelentettek a szocialista országok partnerintézményeivel való kapcsolataink.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok munkacsoportja jelenleg a régi hazai nyomtatványok második (1601–1635) korszakának feltárásával foglalkozik. Jelentős nyomdatörténeti kutatásokat végeznek a hely, évszám, ill. mindkettő nélküli kiadványok meghatározásához. Ennek során elkészült Debrecen 1596–1635 és Gyulafehérvár 1623–1635 közötti betűtípusainak és könyvdíszének repertóriuma. Ugyanitt folyik az 1712–1800 közötti hazai nyomtatványokkal kapcsolatos bibliográfiai és nyomdatörténeti kutatás.

Az éves könyvészetek sorában az 1970-es kötet szerkesztését fejezték be és sajtó alá rendezték a *Tankönyvek 1969–1970* c. bibliográfiát — megjelenésük 1973-ra húzódott át. A grafikai plakátok és metszetek éves könyvészetének munkája egyéb teendők miatt háttérbe szorult, s jelenleg a lemaradás felszámolásán dolgoznak (1968–70 közötti időszak). A Hírlapfeldolgozó Osztály erőfeszítéseket tett a nemzeti bibliográfia hiányzó láncszemének, az éves magyar sajtó-jegyzéknek kiadására.

Jelentős hungarika-bibliográfia állt az év végén közvetlenül befejezés előtt részben az Olvasó- és Tájékoztatószolgálat, részben megbízott szerkesztők munkájaként: a magyarországi szerzők szépirodalmi műveinek 1945–1968 között külföldön megjelent fordításainak jegyzéke.

A nemzeti bibliográfia gépesítési kísérletei a tervezettnél valamivel lassúbb ütemben haladtak. A gépesítési kísérleteket általában hátráltatja, hogy a hagyományos munkák szabályozásának mélysége és színvonala a gépesítéshez elégtelen, pl. az érvényes betűrendezési szabvány a gépi betűrendezésre alkalmatlan. Így jelenleg a gépesítéshez kapcsolódóan kell megoldani sok esetben a tradicionális munkára készített szabályzatok pontosítását is. Ezért kaptak igen nagy hangsúlyt a különböző szabályzatok. Elkészült az új címleírási szabvány tervezete, amely már figyelembe vette a gépesítés követelményeit is. Az osztályügyrenden kívül elkészült a munkakörök jegyzéke, a meglevő szerkesztési szabályzatokat javították, ill. kiegészítették.

Itt kell megemlékeznünk a moszkvai Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Központ által beindított vállalkozásról, mely a KGST-tagállamok időszakos kiadványai automatizált nyilvántartási rendszerének kiépítését kívánja megvalósítani. Minden tagországban egy könyvtár — hazánkban a Széchényi Könyvtár — felelős az anyagnak a moszkvai központba való továbbításáért. A munka elméleti előkészítése három osztály — a Bibliográfiai, a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa és a Hírlapfeldolgozó Osztály — együttműködésével már meg is indult. Bár e kétségtelenül nem könnyű feladat újabb terhet ró könyvtárunkra, segítségével remélhető, hogy saját gépesítési kísérleteinkre ösztönzően fog hatni, s elősegíti az éves magyar sajtójegyzék rendszeres és korszerű formában való megjelentetését.

Használat

Olvasószolgálat, tájékoztatás

Könyvtárunkat 1972-ben 65 039 olvasó kereste fel és összesen 504 539 könyvtári egységet használt. (A vidéki műemlékkönyvtárak ezt a számot 250 olvasóval, ill. 685 használt egységgel növelik.) A központi olvasótermeknél a nyitvatartási napok száma 275 (az irodalomtudományi olvasónál 257) volt.

A látogatók száma a központi olvasótermekben az előző évihez képest valamennyit emelkedett, a különgyűjteményeknél lényegében azonos szinten mozgott. A könyvolvasótermekben a kutatók és egyéb kategóriájú olvasók együttes száma nem sokkal haladja meg az egyetemi hallgatók és diákok számát, a folyóirat- és hírlapolvasóban viszont háromszorosa volt számuk a diákokénak. Ez a tény a folyóiratok és hírlapok közismerten nagyobb kutatói és egyéb célú igénybevételét bizonyítja, s ennek megfelelően magasabb szintű kiszolgálás és tájékoztatás nyújtását is kívánja. A különgyűjtemények olvasói természetesen majdnem kizárólag a kutatói és egyéb kategóriájú olvasók köréből kerülnek ki.

A napi átlagos olvasóforgalom az általános könyvolvasóban 132, az irodalomtudományi olvasóban 6, a hírlapolvasóban 77 fő volt. Az irodalomtudományi olvasótermet — a kellő kihasználtság hiányában — általános tudományos olvasóteremmel szervesítették át. A férőhelyek növelése érdekében az itt elhelyezett irodalomtudományi kézikönyvtárat más kézi-, ill. segédkönyvtárak anyagába olvasztották be.

A használt egységek száma a központi olvasótermekben (könyv + folyóirat, hírlap) mintegy 24 000 egységgel csökkent, a különgyűjteményeknél 8 ezerrel nőtt. A növekedés oka elsősorban az, hogy a nagytömegű fondgyűjtemények fokozott használata révén most már a Kézirattár is azok közé a táruk közé tartozik — a Kisnyomtatványtár és a Színháztörténeti Tár mellett —, ahol egy olvasóra nagyobb mennyiségű anyag használata esik.

A Térképtár kutatóforgalma a tárban folyó átalakítási munkák miatt három hónapig szünetelt. A felújítás az olvasók számára is kulturáltabb környezet kialakítását jelentette.

Az írásbeli tájékoztatások száma a központi Olvasó- és Tájékoztató Szolgálatnál 345 volt. A nagyobb irodalomkutatást jelentő tájékoztatások száma ennél kevesebb. Az igényesebb megkeresések általában intézményektől származnak (41 külföldi, 87 hazai intézmény). A nagyobb bibliográfiai összeállítást igénylő kérések közül az alábbi témák a kiemelkedőbbek: nagy magyar utazók, amerikai magyar bevándorlás és visszavándorlás, a szlovákiai németiség, a szlovákiai munkásmozgalom (1850—1918), lotharingiai telepések a Bánátban, török kori adalékok, a második világháború rölapjai, Kárpátukrajnára vonatkozó irodalom, BOLYAI Farkas és BOLYAI János élete és munkássága, HERDER és Ivo ANDRIC magyarországi fogadtatása, román, ill. tatár írók műveinek magyar fordításai, PETŐFI-kiállítás anyagának összeállítása, magyar folyóirat-repertóriumok, irodalomelméleti tanulmányok. A különgyűjtemények által adott írásbeli tájékoztatások száma 210 volt. Különösen sok és igényes tájékoztatást adott a Zeneműtár (107) és a Kézirattár (68).

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján kiadott hiteles másolatok száma majdnem kétszerese volt az előző évinek (1971: 44, 1972: 70). A színlapok és egyéb források alapján kiadott színészi, énekesi stb. működési igazolások száma 66 volt.

A Hírlap-olvasóterem melletti helyiségben megkezdte működését egy korszerű gyorsmásológép, mely térítés ellenében az olvasók rendelkezésére áll. Ugyancsak itt van egy reflektorokkal megvilágítható asztal, mely a saját felvevővel rendelkezők munkáját könnyíti meg.

Számos kiállításon mutattuk be könyvtárunk állományának egyes darabjait, a rendező szerveknek kölcsönözve azokat. A jelentősebb kiállítások: JANKOVICH Miklós, POLLACK Mihály, DÓZSA György emlékkiállítások (Magyar Nemzeti Múzeum), VITÉZ János (Esztergom), JANUS PANNONIUS (Pécs, Janus Pannoniusz Múzeum, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria), PETŐFI emlékkiállítás (Petőfi Irodalmi Múzeum), KODÁLY Zoltán (Kecskemét), az 1000 éves Székesfehérvár (Székesfehérvár, István Király Múzeum), könyv- és nyomdatörténeti kiállítások a nemzetközi könyvév alkalmából (Debrecen, Egyetemi Könyvtár, Eger, Megyei Könyvtár), IBUSZ jubileumi kiállítás.

A magyarországi könyvnyomtatás 500. évfordulójára 1973-ban megnyíló országos könyv- és nyomdatörténeti kiállítás előkészítését könyvtárunk munkatársai végezték.

Kiállítással emlékeztünk meg BABITS Mihályról, VAJDA Jánosról, KIM IR SZENRŐL és a váci nyomda 200 éves fennállásáról. Az IFLA alkalmából az OSZK történetéről, szervezetéről és kiadványairól rendeztünk kiállítást. Ugyanebből az alkalomból új kiállításokat mutattak be a különgyűjtemények is. Több ízben bemutatásra kerültek a hazai és külföldi új szerzemények.

Könyvtárunk egyik legnagyobb — sajnos nem újkeletű — gondja az állandóan növekvő anyag megfelelő elhelyezése. Állományunk a fővárosban és vidéken számos raktárban és telephelyen van elhelyezve, s az új anyagnak már csak úgy tudunk helyet biztosítani, ha a régebbi anyagból ugyanannyit beládázunk. A férőhelyhiány állandó költöztetéssel, átrendezéssel jár együtt, egyre több energiát köt le a külső raktárakkal való összeköttetés fenntartása, olvasóinknak egyre több esetben csak előrendeléssel tudjuk a kért anyagot kiszolgáltatni. Ebben az évben került többek között beládázásra a vári történettudományi szakolvasóterem gondosan összeválogatott 9000 kötetes kézikönyvtára — a kötetek az olvasók és kutatók szolgálata helyett hosszú évekre ládába zárva fekszenek. Folyamatos volt a hírlapok ládázása és ideiglenesen erre a sorsa jutott nagymennyiségű mikrofilmtekercs is.

Nehéz, csaknem megoldhatatlan helyzetet teremtett, hogy a Rosenberg-házaspár utcai raktárak az év végéig még nem voltak betelepíthetők. Ugyanakkor az Országgyűlési Könyvtárban nagyértékű régi könyvanyagunk egy részének raktározására eddig kölcsön kapott termet ki kellett ürítenünk anélkül, hogy anyagunkat rendezve helyezhettük volna el.

Súlyos a raktári helyzet a különgyűjteményeknél is. A Kisnyomtatványtárban az 1971. évi gyarapodás helyét a nagyszámú selejtezés biztosította, az 1972-es anyagnak a teljes raktár átrendezésével, racionálisabb térkihasználással szorítottak helyet. A következő évi gyarapodás elhelyezése csak új raktári férőhely biztosításával oldható meg. A Térképtárban az átalakítási munkák sajnálatos módon csökkentették a raktári teret. Pozitívként említhetjük viszont az új, térképek tárolására alkalmas vasszekrények beszerzését, melyek a régi fapalcokat, ill. szekrényeket váltották fel. Átcsoportosításokra kényszerült a Zeneműtár is: a következő év gyarapodását azonban már itt sem tudják elhelyezni. Átrendezésre került a Hírlapfeldolgozó Osztály kurrens raktára; a cél itt a hely felszabadításán kívül jobb és rendezettebb raktározás kialakítása volt. A Kézirattár erőteljesen gyarapodó fondanyagát már csak a Széchényi-terem és a tár egy másik helyiségének üres sarkaiban való rendszertelen felhalmozással tudja elhelyezni.

Az állományvédelem területén tervezett nagyarányú átszervezést és racionalizálást — a hírlapok állományvédelmi munkája minden mozzanatának egy helyen történő összevonását ebben az évben még nem tudtuk végrehajtani, mivel a Rosenberg hp. utcai új épületrész nem volt időben beköltözhető. December folyamán csak a hírlapköltészet költözhetett be végleges helyére, átadva ezzel régi területét a rendkívül zsúfoltan működő sokszorosító üzemnek.

Ennek megfelelően az évek óta kiemelt feladatként végzett magyar hírlapok állományvédelmi munkája az eddigi keretekben folyt. Ennek során 3287 hírlapkötet 37 675 lapja került javításra, negatív mikrofilm készült 2 613 218 hírlapoldalról. (Mivel a felvételek egy része képméretfelezéssel történik, a kockaszám 1 622 155.) Az elkészült és az Olvasószolgálatnak átadott pozitív olvasófilmek száma 2479 tekercs volt (1 501 533 kocka). A másodnegatívak tervezett készítését egyelőre — létszámhiány miatt — el kellett halasztani. Lépések történtek a hírlaprestaurálás modernebb módszereinek bevezetése érdekében is.

A hírlapok állományvédelmi mikrofilmezése mellett tovább folytatódott az egyéb állományi anyagok — elsősorban a különgyűjtemények anyagának —

mikrofilmzése. Ebben az évben legnagyobb mennyiségben a keszthelyi Helikon Könyvtár zenei anyagát vettük filmre. Az állományvédelmi mikrofilmzés teljes kockaszáma a negatív filmek tekintetében kb. az előző évivel volt azonos (1971: 1 738 957, 1972: 1 711 680), a pozitív olvasófilmek termelése csökkent (1971: 2 120 196, 1972: 1 655 033).

A mikrofilmekkel foglalkozó szakirodalom egyik sokat vitatott kérdése a filmek tartóssága. Az eredeti dokumentum pusztulása nem mindig teszi lehetővé az újrafényképezést — de amennyiben ez lehetséges is, rendszerint körülményes, lassú és költséges. Ezért is tűzte napirendre Mikrofilmtárunk filmarchívumának évről évre történő rendszeres ellenőrzését és vezette be az archívfilmek kidolgozásánál azok időnkénti műszeres vizsgálatát.

A mikro- és fotólaboratórium gépi felszereltsége az év során tovább bővült. Egy főfoglalkozású műszerész beállításával a gépek javításának és karbantartásának problémája is megoldódott.

Az állományvédelmi fényképezésen túl szolgáltatásként — megrendelésre — még további kb. 140 000 negatív, ill. pozitív mikrofilmkockát állítottak elő. Hivatali időn kívül, az ún. szerződéses munka keretében végezték a megyei könyvtárak állományát kiegészítő, helytörténeti szempontból jelentős, a könyvtár által már mikrofilmezett hírlapokról az olvasófilmek készítését. Ennek keretében nyolc megyei könyvtárnak 18 címről 460 tekercs (kb. 276 000 kocka) olvasófilmet készítettek. Egy külföldi könyvtár részére — a Kultúra Külkereskedelmi Vállalaton keresztül — 486 tekercs olvasófilmet szállítottak.

A saját kötetseten elkészült kötetek száma 9919, külső kötetseten további 15 086 db-ot köttettünk. Az IFLA kongresszus alkalmával rendkívüli munkaként még további 8500 egység kötését kellett saját műhelyünknek elvégeznie. A raktárakban folyó helyi állománymegóvás 3077 kötet javítását és 99 kötet újrakötését végezte el.

A Restauráló Laboratórium továbbra is a különgyűjtemények anyagának restaurálását, konzerválását végezte. Kiemelkedő teljesítményük volt a Zeneműtár állományába tartozó ún. bártfai töredékek restaurálásának befejezése. Eredményes kísérletek folytak újfajta restaurálási eljárások bevezetésére.

A reprográfia területén a nagyobb arányú állományvédelmi xeroxmásolókat — elsősorban technikai akadályok miatt — még nem lehetett beindítani. Ennek ellenére jelentős volt az állománykiegészítő xeroxmásolás (Régi Nyomtatványok Tára, Színháztörténeti Tár). A Sokszorosító Üzem ismét fokozta teljesítményét, s az év közben váratlanul felmerült igényeket — pl. IFLA-val kapcsolatosan — késedelem nélkül és színvonalasan elégítette ki.

Műemlékkönyvtárak

A keszthelyi Festetics-kastély általános felújítása tovább folyt, az évi beruházás összege 16 millió forint. Az itt elhelyezett Helikon Könyvtár így továbbra is kénytelen volt kapuit zárva tartani, nagy kárára az idegenforgalomnak. A könyvtár helyiségeit a nyári időszakban a Filharmónia hangverseny céljaira vette igénybe. A belső könyvtári munka az állomány védelmére korlátozódott.

A zirci Reguly Antal és a gyöngyösi Bajza József műemlékkönyvtárak látogatóinak száma tovább emelkedett (1971: 32 047, 1972: 33 829).

II. A KÖNYVTÁR KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSAI

A hazai könyvtárak állománygyarapításához ebben az évben is jelentős mértékben hozzájárultunk.

A Kötelespéldány-szolgálat 936 165 db beszolgáltatott kötelespéldányból 157 459 db-ot juttatott a Széchényi Könyvtárnak, 513 884 db-ot más könyvtárak kaptak. (Ebből 70 145 a könyvek száma.) A fennmaradó 264 822 db fölüspéldány részben a Könyvelosztó útján került hasznosításra.

A beszolgáltatott kötelespéldányok száma ismét tovább növekedett. 1971-ben 29 911 féle nyomtatvány érkezett be, 1972-ben ez a szám 33 190-re emelkedett, ami 11,11 százalékos növekedésnek felel meg.

A Könyvelosztó 127 könyvtárnak összesen 35 337 könyvtári egységet juttatott, kevesebbet, mint az előző évben. Az OSZK és a műemlékkönyvtárak részese-e ebből 1282 db volt. A szétoztott anyag részben fölüspéldányokból, részben a kötelespéldány-maradékból származott. További 9878 címet közvetítettek, a fölüspéldányokat közvetlenül az igénylő könyvtárba irányítva.

A fölüspéldányok átvétele — megfelelő raktári férőhely hiányában — egyre több gondot okoz. A jelentkező igények elől azonban — éppen a helyhiánnyal küzdő többi könyvtár érdekében — igen nehéz kitérni. Így ebben az évben is átvettünk 39 981 db fölüspéldányt, kétszer annyit, mint tavaly.

A Könyvelosztó ebben az évben megkezdte a raktáraiban tárolt mintegy 1 300 000 kötetet kitevő állomány előzetes válogatását és szakcsoportosítását. Az idei munka eredménye 219,20 m³ anyag (mintegy 220 000 kötet) előrendezése.

A Nemzetközi Csereszolgálat a külföldről kapott anyagot — elsősorban a szocialista országokból a kulturális csereegyezmény keretében érkezőket — kb. 100 hazai könyvtárnak osztotta szét, mintegy 15 000 kötetet és 200 periodikumot juttatva részükre.

Csereszolgálatunk 1972-ben 63 ország 534 intézményével (197 szocialista, 337 tőkés) állt cserekapcsolatban. Az 1971-ben ugrásszerűen elért fejlődés számszerű eredményeit sikerült megtartani, az új kapcsolatokat tartóssá tenni. (Intézményi kapcsolatok száma 1969: 413, 1970: 400, 1971: 551.) A kiküldött anyag mennyisége az előző évihez képest nőtt, az átvétel kis mértékben csökkent (21 481 küldött és 19 846 kapott egység). Különösen nőtt a tőkés és a fejlődő országokba kiküldött anyag mennyisége — 1971-hez viszonyítva 23 százalékkal. Ugyancsak emelkedett a nemzetközi fölüspéldánycsere is.

A hazai könyvtárakban található külföldi irodalomról a központi katalógusok, és az ezekre épülő kiadványok nyújtottak tájékoztatást.

A Könyvek Központi Katalógusába a kijelölésre kerülő 187 180 címleírásból — a duplumok kiszűrése után — 138 720 cédula került beosztásra. Az adott tájékoztatások száma 11 963 volt.

A központi katalógusban tovább folytak a katalógusok használhatóságát, információs értékének növelését célzó rekonstrukciós munkák. Ennek keretében 1972-ben mintegy 366 000 cédulányi anyag részben került sor a katalógus átszerkesztésére, ill. a címleírások korrekciójára stb. A katalógus-elméleti munka több új szerkesztési segédlet kidolgozását eredményezte.

A Központi Katalógus munkáját igen megnehezíti az a tény, hogy a könyvtárak jelentős százalékban hibás, nem megfelelő címleírásokat küldenek be. Az év

során beérkezett katalóguscédulák kb. 25 százaléka nem a szabvány szerinti címfelvétellel készült, 25 százaléka pedig teljesen alkalmatlan volt a központi katalógusba való behelyezésre. Ilyen körülmények között csak nagy nehézségek árán tudjuk központi katalógusainkat olyan állapotban tartani, hogy azokból megfelelő tájékoztatást adhassunk. További nehézséget jelent, hogy a könyvtárak közül 86 rendszertelenül teljesíti bejelentéseit, évente mindössze egy vagy két alkalommal. Eredményként könyvelhetjük el viszont, hogy a jelentő könyvtárak száma 40-nel növekedett.

A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában 84 072 bejelentett adat nyilvántartásba vételét végezték el. Az adott tájékoztatások száma 10 820. A katalógusok átszerkesztési munkája befejeződött. Ennek eredményeképp létrejött a retrospektív lelőhelyjegyzék alapjául szolgáló, a kezdetektől 1970-ig terjedő alapkatalógus két sorozata (általános és szláv) és felállították az új kurrens katalógust 1971-től. Ez a katalógus mintegy 21 000 élő címet regisztrál. Folyamatossá vált a Könyvek Központi Katalógusából az időszaki kiadványok cím- és állománykiegészítésének átvétele. A retrospektív katalógus címanyagának kiegészítését tovább folytatták.

Az *Országos Gyarapodási Jegyzék* folyamatos tájékoztatást adott az ország könyvtáraiba beérkező könyvekről. Megjelent új szolgáltatásának, az *OGYJ Hungarika* mellékletének próbaszáma. A Gyarapodási Jegyzék reformjával kapcsolatban kérdőíves felmérés folyt a lelőhelyjegyzéket használók körében a jegyzék további fejlesztését illetőleg.

A Könyvtárközi Kölcsönzéshez érkezett kérések száma tovább emelkedett: 24 200 volt az előző évi 21 420-szal szemben. A kérések kielégítése 84 százalékos volt. Külföldről 9663 könyvet, ill. másolatot (mikrofilmet, xeroxot) kaptunk és 2069-et küldtünk ki. A külföld által másolatban kielégített kérések aránya tovább nőtt: 53,5 százalékról 58,2 százalékra. Ennek megfelelően a devizális kiadás is nagyobb volt, mintegy 5900 dollár (1971: 4032).

Külföldön 43 ország könyvtáraival álltunk kölcsönzési kapcsolatban. A legtöbb könyvet és másolatot az NSZK-ból, a Szovjetunióból, Svédországból, Angliából, az USA-ból és Franciaországból kaptuk. Legtöbbet küldtünk Csehszlovákiának, NSZK-nak, Szovjetuniónak, Jugoszláviának, Ausztriának és Franciaországnak.

Az osztály — a Könyvtártudományi és Módszertani Központtal közösen — országos felmérést indított a könyvtárközi kölcsönzés hatékonyságának és a lebonyolítás adminisztrációs folyamatának vizsgálatára. A felmérés eredményeinek összefoglalására és a tanulságokból adódó javaslatok kidolgozására a következő évben kerül sor.

III. A KÖNYVTÁR VEZETÉSE, GAZDÁLKODÁSA NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

A könyvtár vezetését irányító testület a főigazgató, ill. helyettese elnökletével 1972-ben 11 alkalommal ült össze, a megtárgyalt témák száma 16 volt. Három alkalommal az éves, ill. távlati tervvel és az évi beszámolóval, három alkalommal a bérkorrekció, a továbbképzés, a nyelvpótlék és az új állások betöltésének kér-

déseivel foglalkoztak, öt alkalommal egy-egy szűkebb szakterület problémái kerültek megvitatásra.

Hatásosan támogatta a vezetés munkáját a dolgozók választott testülete, a Szakszervezeti Tanács. Mindkét alkalommal olyan kérdés megtárgyalását tűzte napirendre — a nyelvpótlékok kérdése, a könyvtár új szervezetének kialakítása — amely a döntések előkészítésében és meghozatalában jelentős segítséget nyújtott a könyvtár vezetőségének.

1972-es munkatervünkben kiemelt helyre állítottuk a minőségi munkára való törekvésünket, amelynek egyik kulcskérdése már évek óta a személyi állomány megjavítása, a fluktuáció növekedésének megakadályozása, elsősorban a feszült bérhelyzet megoldása révén. Főhatóságunk most megteremtette a lehetőséget annak, hogy ez a kérdés végre megnyugtató módon rendeződjék. Az év elején saját belső tartalékaink maximális igénybevételével, majd az év végén a központi-lag kapott keretek felhasználásával sikerült dolgozóink bérszínvonalát jelentősebb mértékben emelni. Ezek az intézkedések hozzájárultak a munkahelyi légkör megjavításához, s megadták a lehetőséget a minőségi követelmények fokozásához. Már vannak egyes jelei annak, hogy a munkaerőmozgás, mely eddig intézetünk számára kontraszelektív módon működött, az utóbbi időben egészségesebb irányba fordult. Anyagi erőforrásaink növekedése lehetővé tette, hogy megkezdjük az évek óta húzódó nyelvpótlékok ügyének rendezését is.

A könyvtári bizottságok — Segédkönyvtári Bizottság, Hungarika Koordinációs Bizottság, Gépesítésfejlesztési Bizottság — az év folyamán a szükségnek megfelelően tartották üléseiket, s a felmerült problémákról rendszeresen tájékoztatták a vezetést.

Ebben az évben elkészültek az egyes szervezeti egységek ügyrendjei, a gazdálkodás ügyrendje és átdolgozásra került a könyvtár általános ügyrendje. Ezek egybeszerkesztése, egységesítése és kiadása a következő évek feladata. Elkészült és jóváhagyást nyert az irattározás új rendje, melynek bevezetésére 1973. január elsejével kerül sor.

A továbbképzés terén széles körű előkészítő munka folyt. Dr. NÉMETH Mária tudományos titkár kidolgozta az egyetemet nem könyvtárszakon végzett fiatal munkatársak egyéves szaktanfolyamának tervét. A tanfolyam megindítására — az ELTE Könyvtártudományi Tanszékével közös rendezésben — 1973 elején kerül sor. Napirendre került a nyelvi képzés problémája és a nyelvpótlékrendszer felülvizsgálata. Pontos helyzetfelmérés ismeretében készültek el a javaslatok, amelyeket a könyvtár vezetősége magáévá tett s megvalósításuk érdekében gyakorlati intézkedések egész sorát hozta. (A nyelvtanulás anyagi és erkölcsi ösztönzése, a nyelvtudás anyagi honorálása, intenzív nyelvtanfolyamokra való kiküldetések stb.)

1972 elején 56 dolgozó kapott tudományos munka végzésére heti 8, ill. 4 óras kutatóidőt, összesen heti 436 órában (1970: 432, 1971: 416). Év közben ketten távoztak, egy fő az év második felétől vehetett igénybe kutatóidőt. Így az év végén 55 kutató heti 428 órában végzett kutatómunkát.

A kutatott témák száma 59 (év végén 58). Az 59 témából 34 könyvtártudományi, 25 pedig egyéb társadalomtudományi jellegű volt. A könyvtártudományi témák közül 13 az OSZK-történeti kutatások körébe esett (összesen heti 104 óra). A kutatások eredményességét számos publikáció jelzi.

Az év végén 13 évi OSZK-szolgálat után nyugalomba vonult BALÁZS Miklósné

személyzeti osztályvezető. Távozása után a személyi ügyek intézésére dr. RÁDULY Márta kapott megbízást.

Az adott pénzügyi keretek ebben az évben is biztosították a könyvtár működési feltételeit. Az eredeti 35,2 millió forintos költségvetési előirányzat évközi módosításokkal 55,4 millióra emelkedett. A módosított előirányzathból 16 millió forint a keszthelyi Festetics-kastély felújítási munkálataira jutott. Befejezték a Rosenberg-házaspár utcai új létesítmény átalakítását 3,4 millió forint ráfordítással. Az új épületrész betelepítése az év végén megkezdődhetett. Terv szerint haladt a Pollack Mihály téri épület általános felújításának munkája is 1,7 millió forint beruházással. Felújításra kerültek az igazgatóság, a Térképtár és a Múzeum utcai épület egyes helyiségei. A főépületben üzembe helyeztek egy könyvszállító felvonót.

Az 1972. év végre komoly előrehaladást, jelentős eredményt hozott a könyvtár budavári új épületének építésében. A már 1971-ben megkezdett tárgyalások eredményeképpen, a terveknek megfelelően elkészült és 1973-ban beköltözhető lesz a két raktartorony — egyelőre még légkondicionálás, sőt fűtés nélkül, de a megfelelő szellőztetés biztosításával, teljes világítási berendezéssel és — a két legfelső szintet kivéve — a végleges vasállványzattal felszerelve. A két raktartorony 9—9 szintjén kb. 40 000 fm polc áll majd a könyvtár rendelkezésére.

Az új épület technikai berendezésének vonatkozásában, az olvasószolgálat gyors és megbízható működése szempontjából rendkívül nagy jelentősége van annak, hogy a beruházó elfogadta a könyvtárnak azt a javaslatát, mely szerint az új épületben a könyvek szállítását a raktárak és az olvasótermek között a jelenleg már több külföldi könyvtárban felszerelt és jól bevált ún. „Telelift” rendszerű szállítóberendezés beépítésével kell megoldani.

Nemzetközi kapcsolataink ebben az évben is tovább fejlődtek. A *szocialista országokkal* való kapcsolataink köréből kiemelkedik a *szovjet—magyar könyvtárügyi szeminárium* moszkvai ülészaka (1972. február 1—3.) és a *szocialista országok nemzeti könyvtárai igazgatóinak értekezlete* aug. 25—26-án, az IFLA kongresszust megelőzően. Varsó, Moszkva, Prága és Gera (NDK) után ez volt a könyvtár-igazgatók sorrendben ötödik találkozója. A résztvevők a következő könyvtárakat képviselték: Moszkva, Lenin Könyvtár; Varsó, Nemzeti Könyvtár; Berlin, Deutsche Staatsbibliothek; Lipcse, Deutsche Bücherei; Prága, Állami Könyvtár; Turócszentmárton, Matica Slovenska; Szófia, Nemzeti Könyvtár; Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár; Bukarest, Nemzeti Könyvtár. Megfigyelőként vettek részt a tanácskozáson a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság Nemzeti Könyvtárának képviselői. A konferencia napirendjén az alábbi témák szerepeltek: 1. Beszámoló az előző konferenciák határozatainak végrehajtásáról (Deutsche Bücherei); 2. A szocialista országok nemzeti könyvtárai együttműködése (Lenin Könyvtár); 3. A mikrofilm szerepe a nemzeti könyvtárban (OSZK); 4. Egyéb, a nemzeti könyvtárak kapcsolatait illető kérdések.

A hazai könyvtári élet legnagyobb nemzetközi eseménye 1972-ben az első magyarországi *IFLA-kongresszus* volt, amely a résztvevők számát tekintve minden eddiginél népesebbnek bizonyult. Az előkészítés és szervezés munkájába könyvtárunk munkatársai is bekapcsolódtak. A várható nagyobb arányú látogatóforgalomra szintén felkészültünk: több kiállítást rendeltünk (RNYT: Magyar könyv- és művelődéstörténeti emlékek, a Kézirattár legértékesebb darabjai,

OSZK-történet és szervezet, OSZK-kiadványok, Mátyás király könyvtára, a Térképtár legértékesebb darabjai); megjelent a könyvtár képes tájékoztatója öt nyelven, melyet az IFLA minden résztvevője ajándékként kapott. Ezenkívül számos egyéb, a könyvtár egyes osztályait bemutató többnyelvű információs anyag is készült. Az IFLA-hetében a látogatók részére angol, orosz, német és francia nyelven vezetéseket biztosítottunk, állandó ügyeleti szolgálattal. A fogadott külföldi könyvtárosok száma 430 volt. A Térképtárba az IFLA Földrajzi és Térképészeti Könyvtárak Bizottsága részére külön látogatást és bemutatót szerveztünk. A kongresszus színhelyén, az MTA előcsarnokában rendezett országos könyvtárügyi kiállításra az OSZK-t bemutató részt elkészítettük.

Az IFLA-kongresszuson a Nemzeti és Egyetemi Könyvtárak szekciójában dr. JÓBORU Magda főigazgató *A Nemzeti Könyvtár szerepe a magyar könyvtári rendszerben*, dr. GOMBOCZ István *Beszámoló a nemzetközi kiadványcsere szakértőinek bécsi konferenciájáról* címmel, a Nemzetközi Kiadványcsere Bizottságában dr. GOMBOCZ István *A Kiadványcsere Bizottság tevékenysége 1969/72 és Az Unesco csere-konvenciók értékelése a nemzetközi kiadványcsere gyakorlatában* címmel, a Ritka és Értékes Könyvek Bizottságában dr. BORSA Gedeon *A könyvtörténeti kutatások helyzete Magyarországon* címmel, a Központi katalógusok és könyvtárközi kölcsönzés bizottságában TAMÁS Péter *A könyvtárközi kölcsönzés Magyarországon* címmel tartottak előadást. Két munkatársunkat — FÜGEDI Péternét és dr. BORSA Gedeont — a Bibliográfiai, ill. a Ritka és Értékes Könyvek Bizottságában az állandó tanácsadó testület (standing advisory committee) tagjává választották. Dr. GOMBOCZ Istvánt újabb három évre megválasztották a Nemzetközi Kiadványcsere Bizottság elnökévé.

A szocialista országokkal való közvetlen intézményközi kapcsolatok terén jelentős állomás az az egyezmény, amit a lipcei Deutsche Bücherei könyvtárával 5 évre kötöttünk. Az újvidéki Matica Srpska könyvtárával az eddigi egyezmény alapján új szerződést készítettünk elő — megkötésére 1973-ban kerül sor. Mindkét tárgyalás alkalmával az említett könyvtárak vezetőit, ill. azok helyetteseit egy-egy hétre vendégül láttuk. A Szovjetunióval, Csehszlovákiával és Lengyelországgal az eddigi kereteknek megfelelő személycserét bonyolítottuk le. Folyamatban van az együttműködési megállapodás meghosszabbítása a Matica Slovenskával is.

A tőkés országokba való kiutazások száma 1972-ben öröndetesen növekedett. A művelődésügyi minisztérium több ösztöndíjas tanulmányutat juttatott könyvtárunk részére s biztosította néhány rövidebb időtartamú fontos kiutazás (konferencia, kiállítás, gépesítés tanulmányozása) lebonyolítását is. Munkatársaink ebben az évben 34 alkalommal utaztak külföldre, szocialista országokba 18, tőkés államokba 16 alkalommal.

1972-ben hivatalosan voltak külföldön: a) a szocialista országokkal kötött kulturális csereegyezmény, ill. intézményközi egyezmény keretében Csehszlovákiában BATA Imre tud. főmunkatárs, Cz. KOZOCSA Ildikó, a Restauráló Laboratórium vezetője, FALLENBÜCHL Zoltán tud. főmunkatárs, FARAGÓ Lászlóné osztályvezető, GOMBOCZ István osztályvezető, HÁMORI Béla főosztályvezető, KASTALY Beatrix, a Hírlapállományvédelmi csoport vezetője, KEMÉNY G. Gábor tud. főmunkatárs, ÓVÁRI Sándor főosztályvezető, VAJDA Kornél, a Bibliográfiai Osztály munkatársa; Lengyelországban SZINYÁKOVICS Györgyné, a Katalógizáló Osztály munkatársa; az NDK-ban NÉMETH Mária tudományos titkár; a Szovjetunióban

GAJTKÓ Éva, a Bibliográfiai Osztály munkatársa. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati államokban: SZÜCS Jenőné, a Bibliográfiai Osztály h. vezetője Angliában, TESZÁRI Judit, a Könyvek Központi Katalógusának munkatársa és WIX Györgyné, a Gyarapítási Osztály h. vezetője Ausztriában, BERCZELI Károlyné, a Színháztörténeti Társaság vezetője és BORSA Gedeon tud. főmunkatárs Olaszországban. c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferenciákon vettek részt: BORSA Gedeon, tud. főmunkatárs, (Varsó, Magyar Irodalmi Tanszék jubileumi tudományos ülésszaka; Ausztria, Eisenstadt, az osztrák könyvtáros egyesület konferenciája); FALLENBÜCHL Zoltán, a Kézirattár tud. főmunkatársa (Krakkó, IV. Nemzetközi globológiai szimpozium); GOMBOCZ István, a Nemzetközi Csereszolgalat vezetője, (Bécs, az IFLA Nemzetközi Kiadványcsere Bizottsága által rendezett szakértői konferencia); KECSKEMÉTI István, a Zeneműtár vezetője, (Bologna, AIBM-konferencia); SEBESTYÉN Géza h. főigazgató, FÜGEDI Péterné, a Bibliográfiai Osztály vezetője, SZILVÁSSY Zoltánné, a Folyóiratok Központi Katalógusa osztályvezetője, (Moszkva, NTMIK szakértői konferenciája a periodikumok regisztrációs szolgálatáról); VÍZKELETY András, a Kézirattár h. vezetője (NSZK, Wolfenbüttel, Kéziratkatalogizálási konferencia). d) Egyéb kiutazások: BIRKÁS Endre, a Gyarapítási Osztály vezetője (Róma, Magyar Intézet könyvtárának ellenőrzése); FERENCZY Endréné, a Gyarapítási Osztály h. vezetője, (Bécs, Collegium Hungaricum könyvtárának ellenőrzése, Párizs, Magyar Intézet könyvtárának ellenőrzése); KECSKEMÉTI István, a Zeneműtár vezetője (Bécs, Kodály-kiállítás rendezése); ÓVÁRI Sándor és PAJKOSSY György főosztályvezetők (Bécs—München, Telelift-berendezés tanulmányozása); SOLTÉSZ Zoltánné (Róma, magyar művészeti kiállítás rendezésében közreműködés).

A kiutazásokhoz mérten megnőtt a *fogadások* száma is. 1972-ben 30 könyvtárost fogadtunk, egy kivételével valamennyit szocialista országból. (NDK 8, Jugoszlávia 7, Csehszlovákia 5, Szovjetunió 4, Lengyelország 3, Bulgária, Románia, Finnország 1—1. 1971-ben 16 főt fogadtunk.) Ebben a számban csak azok szerepelnek, akik több napon keresztül könyvtárunk vendégei voltak és számukra a teljes szakmai és kulturális programot mi állítottuk össze, a legtöbb esetben kísérről, ill. tolmácsról is gondoskodva. A fogadónapok száma 262, tehát egy vendég átlagosan kb. 9 napot töltött Magyarországon (1971: 147 fogadónap). Ezenkívül még 552 látogatót fogadtunk külföldről, akik egy-egy napot, vagy néhány órát töltöttek könyvtárunkban. (Ebből az IFLA-kongresszussal kapcsolatos egyéni és csoportos látogatók száma 430 fő.)

A nemzetközi forgalomnak ilyen arányú növekedése komoly megterhelést jelent könyvtárunknak. A kiutazásokkal és fogadásokkal kapcsolatos előkészítés, levelezés, szervezés és lebonyolítás (s ma már egyre gyakrabban a pénzügyi lebonyolítás is) jól működő apparátust, koncentrált szervezőmunkát, begyakorlott vezetőket és tolmácsokat igényel.

A könyvtárunkat kutatás céljából felkereső külföldiek száma 309 volt. (Szocialista országokból 184, egyéb európai országokból 70, nem európai országokból 55.)

Könyvtárunk dolgozói közül többen részesültek kitüntetésben. A Munka Érdemrend arany fokozatát dr. SEBESTYÉN Géza főigazgatóhelyettes, ezüst fokozatát BALÁZS Miklósné személyzeti osztályvezető kapta.

A Szocialista Kultúráért kitüntetést dr. BATA Imre tud. főmunkatárs, Kovács József osztályvezető és SCHNELLER Károly h. osztályvezető kapták meg.

Kiváló Dolgozó kitüntetést kaptak JENIK Győzőné főelőadó, BEREY Béla kisegítő, GAJAI Jánosné kisegítő, GERÖLY Józsefné szakmunkás, KÁDÁR László raktárvezető, MAYER János szakmunkás, NAGY Zsigmond raktárvezető, GAÁL Mária előadó és SINKÓ Pálné könyvtári raktáros.

Miniszteri dicsérő oklevelet kaptak BENICZKY György főkönyvtáros, BÉTSCH Elemérné főkönyvtáros, dr. JESZENSZKY Géza tudományos munkatárs, KISS Györgyné főelőadó, MALEK Magdolna csoportvezető, NÁDAI Gyuláné könyvelő, dr. WITTEK Lászlóné osztályvezető és ZÁGONYI Ilona csoportvezető.

(Összeállította: Somkuti Gabriella)

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR DOLGOZÓI

1972. december 31-én*

A) KÖNYVTÁR

7001 Főigazgató

Dr. Jóború Magda
a neveléstudományok kandidátusa

7002 Főigazgatóhelyettes

Dr. Sebestyén Géza

7003 Főosztályvezetők

Hámori Béla
Dr. Haraszthy Gyula
Óvári Sándor
Dr. Pajkossy György

Dr. Nagyné Rácz Aranka¹
Dr. Nemes Erzsébet Klára
Dr. Németh Mária
Pálvölgyi Endre
Dr. Ráduly Márta
Soltész Zoltánné dr.
Somkuti Gabriella
Szilvássy Zoltánné
Tamás Péter
Tőkés Lászlóné
V. dr. Windisch Éva
Dr. Wittek Lászlóné

7006 Osztályvezetőhelyettesek

7005 Osztályvezetők

Balázs Miklósné 1972/nyugd.
Dr. Berczeliné dr. Monori Erzsébet
Dr. Birkás Endre
Dr. Fajsek Magda
Dr. Faragó Lászlóné
Fügedi Péterné
Dr. Gombocz István
Horváth Viktor
Dr. Kecskeméti István
Kostyál István
Kovács Dezső 1972/nyugd.
Dr. Markovits Györgyi
az irodalomtudományok kandidátusa
Milhoffer Alajos

Dr. Bikich Györgyné
Dr. Farkas László 1972/nyugd.
Dr. Ferenczy Endréne
Gyulai Árpád
Dr. Hegedűs Károly
Dr. Komjáthy Miklósné
Komlós Imréné
Dr. Kondor Imréné 1972
Kovács Ilona
Dr. Nagy Károlyné 1972/nyugd.
Rakos József
Dr. Takács Menyhért
1972/nyugd.
Dr. Tóth Lajos
Dr. Vízkelety András
Dr. Wix Györgyné

* A változásokat a név után 1972 és a változás jellegének megnevezésével tüntettük fel. Az új alkalmazásoknál csak az 1972 szerepel.

¹ Az OKDT titkáráként az MM-ben teljesít szolgálatot.

7021 Könyvtári csoportvezetők

Dr. Botka Ferencné
Csillag Lászlóné
Futala Tiborné
Dr. Gordon Miklósné
1972/nyugd.
Horváthné Izsó Livia
Malek Magdolna
Mártyán Gyuláné
Miklóssy János
Miklóssy Jánosné
Dr. Nagydiósi Gézané
1972/nyugd.
Dr. Pálkás Sándorné
1972/nyugd.
Petrovay Istvánné
Schneller Károly
Dr. Szabad Györgyné
Szabó Ervin
Dr. Szűcs Jenőné
Dr. Ürögdi Györgyné
Zágonyi Iлона
Dr. Zilahy Tamásné
Zöldi Péter 1972

7002 Tudományos főmunkatársak

V. dr. Busa Margit 1972/nyugd.
Dr. Bata Imre
Dr. Berlász Jenő
Dr. Borsa Gedeon
Dr. Borsos Józsefné
Dániel György
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Dr. Fazakas József 1972/nyugd.
Galamb Györgyné
Dr. Jeszenszky Géza
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Lengyel Istvánné
Mikó Lajosné
Pap Zoltán
Salamon Józsefné
Dr. Spira Györgyné
Dr. Vekerdi József
a nyelvtudományok kandidátusa

7023 Tudományos munkatársak

Batári Gyula
Dárdai Miklósné
Froemel Károlyné
Karsay Orsolya
Dr. Kurcz Ágnes 1972
Dr. Maróth Miklósné
Dr. Nagy Zsoltné 1972
Dr. Rajos Ferencné 1972
Dr. Ruzsiczky Éva
Dr. Szabó János
Dr. Szigethy Jolán
Vavrincez Veronika

7024 Főkönyvtárosok

Ambrus Jánosné
Baczoni Tamásné
Dr. Balogh György
Dr. Beck Ivánné
Beniczky György
Béri Gézané
Bétsch Elemérné
Dr. Bibor Jenőné
Dr. Burián Ignáczné
Darabos Pálné
Deli Györgyné
Demény Ottóné
Dr. Dubois Sarolta
Dr. Faragó Lászlóné
Hoffer Rezsőné
Illyés Katalin
Indali György
Juhász Lászlóné
Dr. Kindlovits Kálmán
Kiss Jenőné
Kiszely Olivérné 1972
Kovács Istvánné dr.
Linczenyi Adorjáné
Dr. Losonci Andrásné
Majtényi Árpádné
Palotás Endréne
Papp Ferencné
Dr. Retkes Csabáné
Susánszky Zoltánné
Szász Andrásné
Dr. Tomcsányi Tamás
1972/nyugd.

Tomits Ottília
Dr. Tornyai Alice
Varga Ildikó

7025 *Könyvtáros I.*

Alkonyi István
Appel Károlyné
Avar Antalné
Bánáti Istvánné
Dr. Bene Sándorné
Bókay Béláné
Dr. Borsányi Ferenc
Butor Veronika
Deáki Imréné 1972/nyugd.
Divényi Pálné
Dömötör Lajosné
Ecsedy Judit
Dr. Fináczy Ernőné
Fodor Andrea
Gajtkó Éva
Gál Ágnes
Gáli József
Gazdag Miklósné
Hernádi Lászlóné
Horváth Tiborné
Karakas Péterné
Kis Elemérné
Koffán Zsófia 1972
Koroknai Ákosné
Kudelka Genovéva
Ligay Éva 1972
Melczér Tibor 1972
Muzslai Lászlóné
Nagy Ildikó
Nagy Lajosné 1972
Nagy László 1972
Nagy Zoltán
Nemeshanyi Hubáné
Németh Borbála
Néray Judit
Orosz Júlia
Papp András
Párkai Istvánné
Dr. Patay Lászlóné
Dr. Pergel Ferenc
Plihál Katalin
Pócsi Árpádné

Pozsony Endréné
Prepeliczay Györgyné
Sajtós Endre
Sándor Erzsébet
Sonnevend Péterné
Stella Györgyi
Szabó Borbála
Székely Ágnes
Szinyákovics Györgyné
Szóts Endréné
Teszári Judit
Tolnai Lászlóné
Tölgyesi Lászlóné
Vajda Kornél
Veisse Istvánné 1972
Velencei Katalin 1972
Velich Sándorné
Vizsolyi Gyuláné
Vladár Aladárné 1972
Wojtilla Gyuláné
Wolf Magdolna
Zsigmondy Árpádné

7026 *Könyvtáros II.*

Ábry Béláné 1972
Alberti Júlia
Balogh Judit
Belencsik Lajos
Búzás János
Csajkovits Józsefné
Csákvári Elekné
Csanádi Imréné
Czékli Béla
Dobai Miklósné
Farkas Ágnes 1972
Farnady Livia
Fenyősy Antónia
Földényi Jánosné 1972/nyugd.
Gál Julianna
Gyórfi Erzsébet
Hajdú Hajnalka
Hajdú Lajosné
Ispánki Ferenc
Kaibinger Károlyné
Kelemen Éva 1972
Kocsy Lászlóné
Komornik Zoltánné

- Kopcsay Zsuzsa 1972
 Kricsfalussy Lászlóné
 Láng Tiborné
 Miklauzié Istvánné
 Mikulásik Vera
 Misley Judit
 Mészáros Györgyi
 Németh Károlyné
 Oláh Béláné
 Pál Ágnes
 Dr. Pál Albertné
 Pásztor Rezsőné
 Révay Rita 1972
 Somorjai Olga 1972
 Szalay Klára 1972
 Szamos Erzsébet
 Tarkői Ildikó 1972
 Tibolya Istvánné
 Tisza Kálmánné
 Dr. Tóth Lajosné
 Turán Frigyesné
 Varga Zsoltné
 Ventura Eduardné
 Vona Katalin
 Zölde Kornélia 1972
 Zsukán Erzsébet 1972
- 7027 *Könyvtáros III.*
 Korber Károlyné
- 7029 *Könyvrestaurátor I.*
 Kastaly Beatrix
- 7030 *Könyvrestaurátor II.*
 Dr. Szabados Györgyné
 Szalai Zoltánné
 Szénási Lászlóné
 Dr. Zimnic Jánosné
- 7402 *Gazdasági igazgató I.*
 Soltész András
- 7403 *Gazdasági igazgató II.*
 Bolgár Pálné
- 7404 *Gazdasági osztályvezető*
 Dr. Hernády Dénes
 Dr. Sebestyén Gáborné

7421 *Csoportvezetők*

Jávor Péterné
 Müller Jánosné
 Radics Lajos
 Rakovszky Istvánné

7422 *Főelőadó I.*

Mészáros Pálné

7423 *Főelőadó II.*

Jenik Győzőné 1972/nyugd.
 Kálmán Klára 1972
 Kiss Györgyné
 Dr. Lakatos Lászlóné
 Náday Gyuláné 1972/elhunyt
 Pintér Antalné

7424 *Előadó*

Bálint Zoltánné 1972
 Jenei Anna 1972
 Kléger István 1972
 Kovács B. Istvánné
 Kozák György
 Mészáros Tamásné
 Nemere Zoltánné
 Orbán Ákosné
 Dr. Rádonyi Nándorné
 1972/nyugd.
 Rákóczy Csabáné 1972
 Vén Tiborné

7425 *Műszaki ügyintéző I.*

Bordács Attila
 Malomsoki János 1972
 Mencsik Pál

7426 *Műszaki ügyintéző II.*

Balassa Jenőné
 Czettler Antalné
 Monostory Jenő

7427 *Műszaki ügyintéző III.*

Dr. Debulay Imréné

7461 Könyvtári raktárvezető

Barton András
Hegyi Andrásné
Kádár László
Karczagi Alajosné 1972/nyugd.
Kurecz Antalné
Mirki György
Nagy Károly 1972/nyugd.
Nagy Zsigmond
Németh János
Németh Lajos
Sefcsik Gyuláné
Szilvássy Istvánné
Tatai András

7462 Könyvtári raktárosok

Barnaföldi Gábor 1972
Gróf Zoltán 1972
Jónás Mária
Százaz György
Szóke Józsefné
Tímár Péter

7462 Könyvtári segédrestaurátor

Horváth Ágnes 1972
Krizka Györgyné
Szentpáli Eszter 1972
Szondi Béláné 1972/nyugd.

7468 Kiemelt termelő szakmunkás

Csala Ottó 1972
Fodor Béla
Geröly Józsefné
Kresalek Béla 1972/nyugd.
Mayer János
Prim József
Reczetár Kálmán
Rothmeisel Károly
Sándor István
Szabó Károly 1972
Dr. Szalay Andorné 1972/nyugd.

7469 Szakmunkás

Bakonyi Márta 1972
Balázs Ferencné

Berényi Júlia
Bittó Ilona
Czigler Mária
Demjén Andrásné 1972
Farkas Csilla 1972
Fodor Vincéné
Gyenge Sándorné
Horváth Miklósné
Hörömpöly Andrásné
Juhász Eszter
Klenczner Lászlóné
Légrádi András
Magyar Erzsébet 1972
Mirki Erzsébet
Molnár Csabáné
Mürschberger Ferencné
Németh Jánosné
Neppel Ferencné
Porpácz József 1972
Rauznitz Endréné
Samkó Ferencné
Schäffer Katalin 1972
Selmeczi Ferencné
Stróh Tamásné
Szabó Istvánné
Szecsei Gáborné
Szendi Emma
Szigetvári Lászlóné 1972
Urbányi Vilmos 1972
Zséli Lászlóné

7471 Kisegítő I.

Barsin József
Dr. Bartók György
Györei László
Kaszás István
Koncz András
Mórai György
Sinkó Pálné
Szilágyi József
Szuchovszky Zoltán
Tiszai István
Vas Sándor

7472 Kisegítő II.

Ács Ferenc
Belovics Józsefné 1972

Berey Béla
 Boda Józsefné
 Boros Lajosné
 Burján Istvánné
 Chapó Márkné
 Debreczeni Károlyné 1972
 Domanyik Mihályné
 Fordán Lajosné
 Gajai Jánosné
 Gólya József 1972
 Hajdú Sándorné
 Horváth István
 Horváth Lajosné 1972
 Husi Kálmánné
 Kassai Lajos 1972
 Kuczog Lajosné
 Kulin Gábor
 Mirki György
 Molnár Béla 1972
 Molnár János

Nyírfalvi Lajosné 1972/nyugd.
 Nyúl Elemér
 Pálincás Istvánné 1972
 Piller Antalné
 Pintér Jánosné 1972
 Szép Sándorné
 Szerdai Tiborné 1972
 Turupoli Péterné 1972

7473 *Kisegítő III.*

Nagy Sándor

7475 *Portás, házfelügyelő*

Hajós Csabáné

Gépkocsivezetők

Róbert Tibor 1972
 Soproni Péter 1972
 Szűcs István

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Igazgató II.

Papp István

7003 *Főosztályvezető*

Sallai István

7005 *Osztályvezető*

Bereczky László
 Gerő Zsoltné
 Horváth Tibor
 Szente Ferenc
 Vadász Ferencné

7006 *Osztályvezetőhelyettes*

Pelejtei Tibor

7021 *Könyvtári csoportvezető*

Reguly Ernő 1972

7022 *Tudományos főmunkatárs*

Bereczky Lászlóné
 Fodor András

Dr. Horváth Magda
 1972/nyugd.

Katsányi Sándor
 Dr. Kövendy Dénes
 Szilágyi Tibor
 Tarr Lászlóné
 Dr. Urbán László
 Urošević Danilo
 Dr. Vargha Balázs

7023 *Tudományos munkatársak*

Fogarassy Miklós
 Kamarás István
 Körtés Júlia
 Nyakó István
 Szabó Sándor

7024 *Főkönyvtárosok*

Benkő Attiláné
 Cholnoky Győző
 Csoboth Attila
 Kende Ferike
 Nagy Attila
 Pintér Márta

Sonnevend Péter
Szaniszló Mihályné
Török Sarolta

Hölgyesi Györgyi
Jordán Katalin
Kausay Tiborné
Kiss Zsuzsanna 1972
Kozákovics Endréne
1972

7025 Könyvtáros I.

Deutsch Béláné
Farkas Lászlóné
Konecz Béláné
Mándy Gábor 1972
Markos Béláné
Merényi Ferencné 1972
Nagy Péter
Prágai Pálné
Sebő Ferenc

Melegh Antalné
Mojtó Katalin

7422 Főelőadó II.

Czinner Tiborné

7442 Adm. ügyv. alkalmazott I.

Duffek Károlyné
Kovács Árpádné
Moór Istvánné

7026 Könyvtáros II.

Cavalloni Gyöngyi 1972

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

A könyvtár állománya

	Állomány 1971. dec. 31.	1972. évi gyarapodás	1972. évi fogyaték ¹	Állomány 1972. dec. 31.
Könyv (kötet)	1 977 427	36 402	1 420	2 012 409
Időszaki kiadványok (évfolyam)	209 624	4 493	—	214 117
Kézirat (db)	460 029	10 196	—	470 225
Zenemű (db)	92 884	3 118	—	96 002
Térkép (db)	134 707	1 817	—	136 524
Kisnyomtatvány (db)	1 974 112	58 020	24 273	2 007 859
Egyéb dokumentum	245 722	2 822	—	248 544
Dia- és mikrofilm (címléirási egység)	78 967	2 315 ²	88	81 194
Összesen	5 173 472	119 183	25 781	5 266 874

Megjegyzések:

Könyvtárunk „nagyállományként” ismert könyvraktárában, így az állományi adatokban is, a könyvek, brosrák, jegyzetek, különlenyomatok egy egységben vannak, és *könyvek* címen szerepelnek.

A gyarapodás adataiban sem a műemlékkönyvtárak, sem a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárának adatai nem szerepelnek.

A dia- és mikrofilmeknél 1963-tól számolási egységül a művek (címléirási egységek) szolgálnak.

¹ Gyakorlatunkban a kötelespéldányként beérkezett csoportos feldolgozású dokumentumok és a kisnyomtatványok utólagosan kerülnek selejtezésre, miután nem kerültek feldolgozásra. Ebből következik a fogyaték mennyisége statisztikai kimutatásainkban nagy.

² A táblázatban címléirási egységként megadott negatív mikrofilm 1 880 597 filmkocka, a címléirási egységként megadott pozitív mikrofilm 1 656 318 filmkocka. A diafilmek száma 125.

2. táblázat

Az 1972. évi gyarapodás a beszerzés módja szerint

Dokumentum	Vétel	Ajándék	Csere	Köteles- példány	Saját előállítás	Összesen
Könyv (kötet)	2 828	2111	3223	28 054	186	36 402
Időszaki kiadványok (évfolyam)	1 249	760	802	1 682	—	4 493
Kézirat (darab)	7 242	2883	1	—	70	10 196
Zenemű (darab)	1 248	296	135	1 436	3	3 118
Térkép (darab)	19	—	6	1 792	—	1 817
Kisnyomtatvány (darab)	3 267	957	249	53 547	—	58 020
Hanglemez, hangszalag (darab)	132	23	2	199	3	359
Kép, metszet (darab)	921	78	—	1 128	336	2 463
Oktató diafilm (cl. egység)	—	—	—	125	—	125
Mikrofilm (negatív cl. egység)	43	19	6	—	1578	1 646
Mikrofilm (pozitív cl. egység)	2	3	1	—	538	544
Összesen	16 951	7130	4425	87 963	2714	119 183

3. táblázat

A gyűjtemények használata

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egys. száma	Kölesönzött egys. száma
Beiratkozott olvasók	11 936		
Napi jeggyel olvasók	173		
<i>Központi olvasótermek</i>			
Könyvek	38 063	149 408	6062
Időszaki kiadványok	21 267	54 655	143
<i>Különgyűjtemények</i>			
Kézirattár	1 309	43 132	
RNyT	962	4 372	
Kisnyomtatványtár	180	118 606	
Színháztörténeti tár	579	112 870	
Térképtár	60	2 803	
Zeneműtár	1 218	10 146	
Zártolt Kiadványok Tára	1 401	8 547	
Összesen	65 039	504 539	6 467

Helybenolvasók megoszlása olvasói kategóriák szerint

	<i>Központi olvasótermek</i>		<i>Külön- gyűjteményi olvasótermek</i>	Mind összesen szám/százalék
	<i>könyvek</i>	<i>időszaki kiadványok</i>		
Kutató	9 479	10 109	5709	25 287/38,8%
Egyetemi hallgató	17 857	4 865	—	22 722/35,1%
Egyéb olvasó	10 737	6 293	—	17 030/26,1%
Összesen	38 063	21 267	5709	65 039

4. táblázat.

*A könyvtár kiadványai*a) *Öndíj kiadványok, nyomdai előállításban:*

1. *A magyar bibliográfiák bibliográfiája.* Bibliographia bibliographiarum Hungaricarum. 1967—1968. Egyetemi nyomda. 392. l. A/5 méretben, 24,5 (A/5) ív, 1200 példány.
2. *Az Országos Széchényi Könyvtár.* — A Magyar Nemzeti Könyvtár. [Illusztrált tájékoztató.] Zrínyi nyomda. 40 l. 58 ábra. B/5 méretben, 8,75 (A/5) ív, 1500 példány.
— Ua. orosz, angol, német és francia nyelven is. Az idegen nyelvű változatok külföldi terjesztésre készültek.

3. Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája. Bibliographia Hungariae. 1712—1860. 6. Nyomda- és kiadástörténeti mutató.* Egyetemi nyomda. B/5 méretben, 49 (A/5) ív, 1500 példány. E kiadvány a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal közös vállalkozásban készült.

b) *Önálló kiadványok, házi sokszorosításban:*

4. Farkas László: *A Budavári Palotában épülő új Nemzeti Könyvtár.* 14 lev. — Ua. orosz, angol, francia és német nyelven is.
5. *Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára, 1945—1970. 2. Nem szocialista országok.* Összeáll. Németh Mária. (Előzetes kiadás.) 339 l. A/5 méretben, 21,25 (A/5) ív, 500 példány.
6. *Magyar könyvészet, 1944.* A Magyarországon megjelent könyvek jegyzéke. Összeáll. Patayné Balogh Éva. 279 l. B/5 méretben, 24,5 (A/5) ív, 80 példány.

c) *Időszaki kiadványok házi sokszorosításban:*

7. *Magyar Nemzeti Bibliográfia.* Bibliographia Hungarica. 1—24. szám + Tájékoztató melléklet. A/4 méretben, 156 (A/5) ív, 1100 példány.
8. *Magyar Zeneművek Bibliográfiája.* A Magyar Nemzeti Bibliográfia melléklete. 1—4. szám + az 1971. évi betűrendes mutató. A/4 méretben, 13,3 (A/5) ív, 1100 példány.
9. *Magyar Folyóiratok Repertórium.* Repertorium Bibliographicum Periodicorum Hungaricorum. 1—24. szám. A/4 méretben, 279 (A/5) ív, 1050 példány.
10. *Hungarica.* Külföldi Folyóiratszemle. A Magyar Folyóiratok Repertórium melléklete. 1—4. szám. A/4 méretben, 44,5 (A/5) ív, 1050 példány.
11. *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertórium.* A Magyar Folyóiratok Repertórium melléklete. 1—4. szám. A/4 méretben, 46,6 (A/5) ív, 1050 példány.
12. *Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke. Filozófia. Társadalomtudományok. Művészet. Nyelvészet. Irodalom.* 1—12. szám. A/4 méretben, 228 (A/5) ív, 300 példány.
13. Ua. *Természettudományok. Orvostudományok. Műszaki tudományok. Agrártudományok.* 1—12. szám. A/4 méretben, 210,5 (A/5) ív, 500 példány.
14. *Bibliographia Hungarica.* A Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzékének melléklete. Próbaszám. 108 l. A/4 méretben, 13,5 (A/5) ív.
15. *O[rszágos] Sz[échenyi] K[önyvtári] Híradó.* 1—6. szám 3 füzetben. A/4 méretben, 13,5 (A/5) ív, 400 példány.

Деятельность Госйдарственной библиотеки им. Сечени в 1972-ом году

1972-й год явился в жизни библиотеки значительным в некоторых аспектах. 1. Разработан 10 летний перспективный план развития Библиотеки. 2. Строительные работы нового здания библиотеки настолько продвинулись вперед, что в 1973-ом году возможно будет совершить переезд в отдельные части хранилищ и благодаря этому значительно смягчатся гнетущие трудности в размещении фондов. 3. Энергично велись подготовительные работы, связанные с вступлением в международный обмен информацией (ISBD, ISBDS, сводные каталоги стран-членов СЭВ и т. д.). Отчасти сюда относится подготовка механизации производства национальной библиографии по системе MARC II. 4. Ожились и крепнулись международные связи: в 1972-ом году очередная сессия ИФЛА/Фиаб проходила в Будапеште, и перед этим собрались на совещание директоры национальных библиотек социалистических стран.

Комплектование

Данные о комплектовании содержатся в таблицах № 1, 2. Большая часть прироста обеспечивается, естественно, благодаря обязательному экземпляру от отечественных типографий, что достигает у традиционных типографий 100%. Проблемы обнаруживаются больше всего у местных размножительных заводов, число которых все растет. Приблизительно за две трети денежной базы на комплектование приобретались зарубежные издания, в первую очередь зарубежные хунгарика. Большие усилия прилагали на ретроспективное пополнение пробелов, особенно в отношении отечественных серий, продолжающихся изданий. В случае таких отечественных редкостей и уникальных изданий, которые не имеются в нашем собрании, мы приступили к изготовлению репрографических копий-экземпляров путем абонирования данных изданий от хранителей.

Каталоги

В рамках реконструкции основных каталогов библиотеки реконструкция алфавитного служебного каталога почти полностью завершена к концу года, на следующий год остались некоторые мелкие, окончательные работы. Также закончено подчеркнутое выделение катр в алфавитном читательском каталоге, содержащих произведения выдающихся авторов, и написание самых важных биографических данных на разделительных картах. Реконструкция систематического каталога по УДК велась немного медленнее, изменения в УДК поднимали определенные проблемы. Работу в области каталогизации спецсобраний нужно ускорить, так как более значительные приобретения за последние годы несли собой отставание в обработке. Для сопоставления ISBD и отечественного стандарта каталогизации написана отдельная работа, которую прислали и Комиссии по каталогизации ИФЛА/ФИАБ.

Библиографическая деятельность

Текущие национальные библиографии (*Венгерская национальная библиография и Летопись венгерской периодики*) регулярно издавались, хотя становится все труднее поспеть растущим количеством печатных изданий. (Например объем ЛВП за последние два года удвоился.

Параллельно ведутся и работы издания ретроспективных библиографий. В настоящее время работаем на сборе печатных изданий следующих эпох: 1601—1635, 1921—1944 гг. На основе годовых кумуляций ВНБ ведется редактирование серии на годы 1961—1970. В 1972 году появился в печати том-указатель типографий и истории изданий по части XVIII века работы Г. Петрика *Библиография Венгрии 1712—1860*. Важная работа по истории периодики составлена Марией Немет (*Сборник заглавий и данных газет и журналов на венгерском языке за рубежом 1945—1970, ч. 1. Не-социалистические страны*). Вышел очередной том за гг. 1967/68 *Библиографии венгерских библиографий*.

В систему национальной библиографии входят осмотр и библиографическая регистрация публикаций, изданных за рубежом на венгерском языке или же имеющих известное отношение к Венгрии. Начиная с 1972 года мы имеем уже два регистра: *Хунгарика. Обзор зарубежной периодики*, охватывающий публикации на других языках; и *Летопись (Repertorium) зарубежных журналов на венгерском языке*, регистрирующая публикации на венгерском языке. Начата работа над регистром зарубежной книжной продукции на венгерском языке ССР, ЧССР и СРЮ, пока за период 1961—1970 гг.

Продолжались подготовительные работы автоматизации венгерской национальной библиографии по системе MARC II. Ныне вырабатываются более точные стандарты и регламентации, требуемые автоматизированной системой.

Хранение и защита фондов, репрография

На улучшение чрезвычайно трудного положения в хранении можно рассчитывать только с 1973 года, занятием хранилищ в новом здании на крепостной горе. До тех пор значительная часть фондов размещается в далеких от центрального здания складах, и читатели должны заранее подавать заказы, если хотят использовать эту часть собрания.

В защите фондов имеет большую важность долгосрочная программа, в рамках которой все газетное богатство Венгрии проходит через микрофильмирование. В 1972-ом году более двух с половиной миллионов газетных страниц было снято на негативном микрофильме и параллельно ведется производство позитивных читательских фильмов. Возросший кадровый и машинный потенциал сейчас уже делает возможным и принятие заказов большего размера, в первую очередь в деле производства позитивных читательских фильмов с готовых микрофильмированных материалов. Число подготовленных с целью защиты фондов негативных микрокарт было 1 711 000 в 1972-ом году.

Большими силами ведется и консервация оригинального материала, нпр. удалось оформить новое помещение и повышать производство переплетной мастерской периодики, которая реорганизована как самостоятельная организационная единица.

Оборудованная современными машинами репрографическая мастерская обеспечивает размножение библиотечных изданий и удовлетворяет читательские запросы.

Обслуживание читателей, информационная деятельность

Данные об обслуживании читателей содержит таблица № 3.

Действующий до сих пор как литературоведческий зал был реорганизован для лучшего использования в общий научный зал и одновременно повысили число читательских мест. Перестройка и реконструкция велись и в помещении обслуживания читателей картографического собрания.

Число данных в письменном виде информации превысило полтысячи, причем часть этих явилась поиском литературы, требовавшим большую затрату времени. Большинство вопросов касалось специфического собрания библиотеки, в первую очередь в области венгерской филологии и истории. Среди специальных собраний ответило больше других на референтные вопросы зал музыкальных произведений, зал рукописи и зал старинных изданий, фонд которых в большей мере хранит ценности, вызывающие международный интерес.

Межбиблиотечные (центральные) услуги

Службе обязательных экземпляров доставили приблизительно 930 тысяч ед. изданий, и из этого Библиотека комплектовалась с около полуторы тысячами библиотечных единиц. Остальное количество распределили другим библиотекам страны. В 1972-ом году на 11 процентов больше изданий (названий) получено в обязательной поставке, чем в предыдущем году.

В государственный сводный каталог зарубежных книг поступило примерно 140 тысяч новых карт, в то же время за год информации дано: 12 тысяч. В сводном каталоге зарубежной периодики зарегистрировали 84 тысяч новых данных (поступлений), число же информации: 11 тысяч. Удалось разделить круг компетентности между двумя каталогами таким образом, что присланные сводному каталогу книг данные, касающиеся периодических изданий, регулярно передаются сводному каталогу периодики.

В обоих сводных каталогах продолжались реконструкционные, т. е. редакционные работы. В сводном каталоге зарубежной периодики созданы общая и славянская серии каталога от начала до 1970-го года, а также текущий каталог с 1970-го года.

На основе заявок в сводном каталоге зарубежных книг регулярно издавался текущий печатный список (Государственный сводный печатный каталог иностранных книг, поступивших в венгерские библиотеки, серии общественных и естественно-прикладных наук).

Число запрашиваемых по МБА изданий дальше росло и превысило 24 тысяч. 84 процентов от общего количества запросов удалось положительно удовлетворить. Удовлетворение запросов с помощью международного абонементов произведено в 58 процентах в форме копий оригинала.

Служба международного обмена изданиями состоялась в рабочем контакте с 534 учреждениями 63 стран мира. Из-за границы получено почти 20 тысяч единиц, одновременно выслано 21 с половиной тысяч. По сравнению с предыдущим годом количество высланных единиц в капиталистические и развивающиеся страны возросло на 23 процентов.

Отдел для распределения (старых) книг получил от отечественных библиотек 40 тысяч лишних (дублетных) экземпляров, и одновременно распределил среди них 35 тысяч. Отдел приступил к предварительному разбору и классификации размещенных в разных его хранилищах фондов, в общей сложности примерно 1300 тысяч томов.

Управление библиотекой, хозяйственное положение, международные связи

В руководстве библиотекой помогали постоянные заседания Совета руководящих кадров под председательством главного директора, и также разные специальные библиотечные комиссии (комиссия по развитию механизации, координационная комиссия хунгарика и т. п.).

Полученные из государственной субсидии суммы и в этом году обеспечили условия для деятельности библиотек. В 1972 году трудящимся библиотеки значительно повысили зарплату.

В центре международных связей стояла будапештская сессия МФБА. Наши сотрудники включились в подготовительные и организационные работы, и на совещаниях выступили докладами. Очередное совещание директоров национальных библиотек социалистических стран организовано нашей библиотекой в 1972 году. Выznam событием явился венгеро-советский библиотечный семинар в Москве, который продолжал работу прежнего семинара, проведенного в предыдущем году в Будапеште.

В 1972-ом году мы заключили непосредственное соглашение о сотрудничестве с Немецкой библиотекой г. Лейпцига.

Наши сотрудники в этом году 34 раз ездили за границу (18 раз в социалистические, 16 раз в капиталистические страны). Восемь раз они представляли нашу библиотеку на международной конференции. Из них выделяется совещание специалистов, организованное Комитетом международного книгообмена МФБА, проходившее под руководством (уже покойного) д-ра И. Гомбоца, и также конференция АИБМ в г. Болоне.

В 1972-ом году мы приняли 30 таких зарубежных библиотекарей, которые провели в Венгрии в среднем 9 дней и поэтому имели возможность поглубже ознакомиться деятельностью нашей да и других венгерских библиотек. Число иностранных коллег, прибывавших на более короткое время, было 552 (большинство из них явилось гостями сессии МФБА).

The Activities of the National Széchényi Library in 1972

The major events and results of 1972 were the following: 1. The ten-year long-term development plan of the Library was completed. 2. The construction of the new building reached a stage that parts of the stacks will be completed by 1973, so the very serious storage problem will be greatly eased. 3. Preparatory work for joining various international programmes in the field of information-exchange (e.g. ISBDS, the union catalogue of the CMEA (Comecon) countries, etc.) continued. The preparations for a machine-produced national bibliography based on the MARC II system may be also mentioned here. 4. International contacts were enhanced and strengthened: the IFLA held its annual congress in Budapest, preceded by a conference of the directors of the national libraries of the socialist countries.

Acquisitions

Tables No. 1. and 2. give the numerical details of the acquisitions of 1972.

Naturally the bulk of the new acquisitions is made up by the deposit copies delivered by the printing presses. In case of established presses the obligations are practically fully met, but the deliveries of the various mimeographic shops and establishments, rapidly spreading throughout the country, leave much to be desired. About two thirds of the resources available for acquisitions were spent on foreign

buyings, mainly on *hungaricas*. Special emphasis was laid on filling up old gaps, mainly serials and periodicals published in Hungary. In the case of rarities and unique copies important for the Library we have started the production of facsimile copies made after the borrowed originals.

Catalogues

In the course of the reconstruction of the basic catalogues of the Library, the reconstruction of the alphabetical catalogue for staff use was nearly completed by the end of the year. In the readers' alphabetical catalogue the separation and special marking of the cards containing the works of the more prominent authors was finished. The most essential bibliographical data of such persons have been written on the guide cards. The reconstruction of the subject catalogue based on the Universal Decimal Classification proceeded more slowly; here the constant changes in the UDC created some difficulties. Cataloguing work at the various special collections had to be speeded up, as the large amount of the new acquisitions led to some backlogs in the work of processing. A comparative analysis of the International Standard Bibliographic Description (ISBD) and the Hungarian standard cataloguing rules was made, and it was forwarded to the Cataloguing Committee of the IFLA, too.

Bibliographical work

The current national bibliographies (*Hungarian National Bibliography* and *Repertory of the Hungarian Periodicals*) appeared regularly, although bibliographical registration can hardly keep pace with the increasing mass of publications. E.g. in the last two years the volume of the *Repertory of the Hungarian Periodicals* had to be doubled.

The publication of the retrospective bibliographies is also under preparation. At present two periods are worked on: 1601–1635, and 1921–1944. On the basis of the yearly cumulated editions of the series 1961–1970 is also being prepared. In 1972 an index volume (printing presses and publication history) to Géza PETRIK's *Bibliography of Hungary, 1712–1860* appeared, covering its 18th century part. An important collection appeared in 1972: *Title List and Basic Data of Newspapers and Periodicals in Hungarian Published Abroad, 1945–1970. Part 2. Non-socialist Countries*, the work of Mária NÉMETH. The 1967/68 volume of the *Bibliography of Hungarian Bibliographies* also appeared.

The review and registration of the works published abroad either in Hungarian, or related to Hungary in their contents is part of the system of the national bibliography. In 1972 two such current works were produced: *Hungarica. Review of Foreign Periodicals* (covering publications in foreign languages) and *Repertory of Hungarian Periodicals Published Abroad*. The bibliographical registration of the Hungarian books published in Rumania, Czechoslovakia and Yugoslavia was also started, at first covering the period 1961–1970.

The work for bringing out a machine-produced national bibliography (adopting the MARC II system) is still in a preparatory stage. At present the elaboration of more exact standards and rules, which is necessary for mechanical processing, is in progress.

Storage, preservation and reprography

An improvement in the extremely serious storage situation of the Library can be expected only after 1973, when the stacks of the new building in Buda Castle become available. Before that a large part of the holdings is kept in a number of stacks laying far from the main building, and the readers can use them only by ordering in advance.

As to the protection and preservation of the holdings, there is an important long-term programme for microfilming all the Hungarian periodical material. In 1972 more than two and a half million pages were photographed, and parallelly with that positive

films were produced for the readers. The expanded machine stock and the increased staff enabled the Library to carry out a large number of orders, primarily from the material already on microfilm. In 1972 the number of negative microfilm frames made for preservation purposes was 1,711,000.

Great efforts are being done for the conservation of the originals too. The binding of periodicals was organized on a separate basis, with the result of increased production.

An up-to-date reprographic workshop produces the mimeographic publications of the Library, while also meeting the demands of the readers.

Reference service

Table No. 3. gives the relevant figures of the reference activities.

The former special reading room for literary researches was transformed into a general reading room for researchers, and its capacity was also increased. Reconstruction and modernization was done also in the public room of the Collection of Maps.

The number of written answers given to reference questions exceeded five hundred, part of them was documentation requiring a relatively large amount of time. Most of the questions referred to the two special fields of the Library: Hungarian literature and Hungarian history. Many reference questions were answered by the special collections, mainly the Music Collection, the Manuscript Collection, and the Collection of Ancient Books. Their holdings include materials that deserve international interest.

Inter-library (central) services

In 1972 about 930,000 deposit copies were delivered to the Library, from which c. 1,500 units were kept, the rest being distributed between the other libraries of the country. In 1972 the number of the types of the publications was 11 per cent higher than in the previous year.

About 140,000 cards were added to the Union Catalogue of Foreign Books, and 12,000 information were given from the Catalogue. In the Union Catalogue of Foreign Periodicals 84,000 new data were entered and nearly 11,000 informations were given. The borderline cases of the two union catalogues were settled, and all additional data on periodical publications reported to the Union Catalogue of Books is regularly taken over by the Union Catalogue of Periodicals. In both catalogues reconstruction and reorganization was continued. In the Union Catalogue of Periodicals there is now a general catalogue closing with 1970, another one for works in Slavonic languages, and a current new catalogue starting with 1971.

Based on the reports to the Union Catalogue of Books the current list of the foreign acquisitions of the Hungarian libraries continued to appear in two series (social sciences and natural sciences).

The number of requests submitted to the Inter-Library Loan Service increased further and exceeded 24,000. The requests could be complied with in 84 per cent of the cases.

The International Exchange Service maintained contact with 534 institutions in 63 countries. Nearly 20,000 units were received from abroad, while more than 21,000 units were sent. Material sent to capitalist and developing countries increased by 23 per cent, compared with the previous year.

The Book Distribution Service took over c. 40,000 surplus copies, and distributed 35,000 units. The preliminary selection and grouping of the 1,300,000 volumes stored in its stacks was started.

The administration of the Library, its economic position and international contacts

The direction of the Library was supported by the regular meetings of the Directing Council under the chairmanship of the Director General, as well as by the activities of the various special committees (Mechanization Committee, Hungarica Coordination Committee, etc.).

The financial requirements of the Library were met from budgetary sources. In 1972 the employees received a considerable rise in the salary.

International contacts centered around the Budapest congress of the IFLA. Members of the staff were active in the preparatory and organizing work, and delivered several contributions at the congress. In 1972 our Library was the organizer of the regular meeting of the directors of the national libraries of the socialist countries. Another important event was the Soviet-Hungarian library seminar held in Moscow, the sequel of the seminar held in Budapest in the previous year.

In 1972 a new agreement of cooperation was concluded with the Deutsche Bücherei of Leipzig.

Members of the staff made 34 foreign visits in 1972, 18 to socialist countries, 16 to capitalist countries. Eight times they represented the Library in international conferences, the most outstanding being the Vienna conference of experts organized by the International Exchange Committee of the IFLA under the direction of the late Dr. István GOMBOCZ, and the Bologna conference of the AIBM.

In 1972 we received thirty librarians who spent on average nine days in Hungary and had an opportunity for a close study of our Library as well as other Hungarian libraries. The number of foreigners making short visits to the Library (mainly from among the guests of the IFLA congress) was 552.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ tevékenysége 1972-ben

Az 1972. évre szóló munkaterv összeállításakor eleve tisztában voltunk azzal, hogy rendkívüli év előtt állunk. Tudtuk, hogy az IFLA budapesti közgyűlése olyan feladatokkal fog bennünket is terhelni, amelyek egyéb, bár ugyancsak fontos teendőket háttérbe szorítanak. Ez be is következett, s még a vártnál is nagyobb mértékben vette erőinket igénybe. S ha még hozzávesszük, hogy az év során súlyos személyzeti nehézségekkel küszködtünk, akkor egészében eredményes évnak könyvelhetjük el 1972-t.

Elsősorban azért, mert a III. Országos Könyvtárügyi Konferencia által kijelölt úton haladtunk, s következetesen — ha a tempó gyakran magunkat sem elégített ki — igyekeztünk megvalósítani a kitűzött feladatokat. Egyre tudatosabban töltjük be a magyar könyvtárügyben számunkra kijelölt szerepet. A legnagyobb segítséget az erős és erősödő könyvtárak bővülő sorától kapjuk, amelyek kooperációs készségükkel és egyes feladatok vállalásával hozzájárultak a közös célhoz, a magyar könyvtári szolgálat fejlesztéséhez.

Könyvtárpolitikai feladatok

A *könyvtári törvény* munkálatai a dokumentációs stádiumból a tartalmi előkészítés szakaszába érkeztek. Az év végéig 19 tanulmányt készítettünk el a jogi szabályozás egy-egy fontosabb problémaköréről, metszetéről, s további 8—10-re adtunk megbízást.

Több *döntéselőkészítő tanulmányt*, anyagot dolgoztunk ki. A szocialista és a nagyobb munkáskonzentrációval rendelkező városok (összesen 50) könyvtári helyzetét elemző értékeléssel és statisztikai összehasonlító táblázatokkal tártuk fel. Tanulmányban foglaltuk össze a közoktatás és a könyvtárak kapcsolatának fejlesztési lehetőségeit. Összefoglaltuk a közművelődési könyvtárak építésének tapasztalatait. Kidolgoztuk az olvasási kultúra jelenlegi helyzetét felmérő és fejlődési irányait kitűző munkálat tervezetét.

Részt vettünk a Művelődésügyi Minisztérium *szakfelügyeleti vizsgálataiban* Pécsen, Baranyában, Győrött és Csongrád megyében.

A *tanácsok könyvtárirányító tevékenységének* támogatására nagy súlyt helyeztünk. Megjelentettünk egy tanulmányt, amely a könyvtári munka és szolgáltatások megítéléséhez nyújt támpontot, s eljuttattuk az illetékes fenntartó szervekhez. Az ő orientációjukat szolgálta a III. ötéves terv fejlődési tendenciáit elemző,

a pozitív és a negatív jelenségeket kimutató, statisztikai anyagot bőségesen tartalmazó kiadványunk is. Folyamatosan konzultáltunk a távlati fejlesztési tervek ügyében mind az intézményekkel, mind pedig a tanácsi szervekkel. A beérkezett terveket véleményeztük, részt vettünk az ezeket tárgyaló vb-üléseken és állandó bizottsági értekezleteken. Új vonása volt tevékenységünknek, hogy igyekeztünk közvetlen kapcsolatokat kialakítani a közművelődési könyvtárügy második, s jelentőségét tekintve egyre erősödő szintjét, a városi könyvtárakat fenntartó tanácsokkal. Így pl. Gyöngyös számára építési programtervet készítettünk, Hatvanban vb-ülésen vettünk részt, Törökszentmiklós testülete elé pedig az ott folytatott könyvtárszociológiai felmérésünk eredményét vittük. Kedvező visszhangot kapott a második évfolyamát befejező *Könyvtár és Művelődés* c. szabadlapos kiadványunk ez évi 11 száma, ha ez a visszhang szórványos volt is. Itt teszünk említést arról, hogy a fenntartó és a könyvtáros együttes teljesítményein alapuló „Kiváló Könyvtár” pályázat értékeléséhez útmutatót adtunk ki. A tanácsi és szakszervezeti könyvtárak 1971. évi statisztikai adatait a fenntartók rendelkezésére bocsátottuk.

Az egyes könyvtár típusok problémái, meghatározott olvasórétegek könyvtári ellátása

Megindítottuk a *főiskolai könyvtárak* fejlesztési koncepciójának megalapozására irányuló munkát. A legfontosabb adatok begyűjtése és a nemzetközi gyakorlat tanulmányozása alapján elkészítettük e könyvtárak létesítési, működési és fenntartási normatíváinak első fogalmazványát. A nyilvános vitára bocsátható változat átdolgozás alatt áll.

Konzultációs kapcsolatban álltunk — korábbi gyakorlatunknak megfelelően — több kisebb *szakkönyvtárral* állománygyarapítási és -kivonási kérdésekben, szakirodalmi dokumentációs rendszer kifejlesztésében stb.

Jelentős, a tervezettnél sokkal több energiát lekötő vállalkozásnak bizonyult az *egyházi könyvtárosok* számára szervezett egyéves továbbképző tanfolyam. Az előkészületi munkák 1972-ben lezárultak, a tanfolyam 1973 elején indul. Tematikájában a történeti gyűjtemények és sajátos dokumentumtípusaik kezelése és feltárása dominál.

A *megyei könyvtárak* igazgatóinak negyedévenkénti értekezletére ez évben meghívtuk a részleges felsőfokú központok könyvtárainak vezetőit is. Napirenden az alábbi témák szerepeltek: a távlati fejlesztési tervek elkészítése; a megyei könyvtárak tájékoztató szolgálatának tapasztalatai és fejlesztése; a betegek könyvtári ellátása; a könyvtárosképzés továbbfejlesztése; a kooperációs vállalkozások lehetőségei; az ifjúsági szolgálat; a „Kell a jó könyv” mozgalom. Az értekezletet egy-egy ízben a szombathelyi, illetve a miskolci Megyei Könyvtár látta vendégül.

Elkészült a *szakszervezeti könyvtárak* szervezeti, valamint működési (kezelési) szabályzatának tervezete. A szakszervezeti és a vállalati szakkönyvtárak együttműködésének fejlesztésére tapasztalati anyagot gyűjtöttünk, s javaslatot dolgoztunk ki. Többekkel lektoráltattuk; a lektori vélemények szerint átdolgozásra szorul az eredeti elképzelés. Az év elején adtuk nyomdába, s ez év derekán jelent meg a hírlapok és folyóiratok kezelésével foglalkozó, szakszervezeti kezdeményezésre készült útmutató.

Júniusban befejeződött a *gyermekkönyvtárosok* egyéves továbbképző tanfolyama. A tanfolyamra 46 gyermekkönyvtáros jelentkezett, akik közül negyvenen el is végezték azt, méghozzá igen jó eredménnyel. A szakdolgozatok nagy gonddal és többségükben színvonalasan készültek el. Jellemző, hogy a hallgatók három-negyede pedagógiai vagy pszichológiai vonatkozású tárgyat választott dolgozata témájául.

A korábbi adatfelvétel alapján elemeztük a gyermekkönyvtárak állományának összetételét, gyarapodását, állapotát. A tanulmányt az OKDT fóruma is megvitatta.

Egyre több gondot fordítottunk az *ifjúság* sajátos igényeinek tanulmányozására és kielégítésére. Folyamatosan figyelemmel kísértük a Miskolcon még 1971-ben szervezett önálló ifjúsági könyvtár tevékenységét. Tapasztalatainkról egyelőre csak annyit, hogy a kísérlet nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.

Közreműködtünk, szakmai segítséget nyújtottunk, konzultáltunk, tapasztalatokat gyűjtöttünk mindazokon a helyeken, ahol fokozottan törődtek ezzel a korosztállyal. (Miskolcon és Borsodban a tanácsai és az iskolai könyvtárak szoros együttműködése, Szolnokon az ifjúsági állomány kiemelése, Debrecenben az ifjúsági klubok, Szombathelyen a szakmunkástanulók olvasási szokásainak vizsgálata, Egerben a középiskolák és a könyvtár kapcsolata érdemelt figyelmet.) Úttörő volta miatt négy lektorral véleményeztettük az ifjúságnak szóló könyvtárhasználati kalauz kéziratát; alapos vita után kialakultak az átdolgozás szempontjai, s a kézirat is elkészült az év végére. A könyvtári szolgáltatások bővítésére kísérletet indítottunk három könyvtárban (Miskolcon és két fővárosi kerületi könyvtárban): a tájékoztató szolgálatot pedagógusokkal megerősítve nagyobb segítséget kívántunk nyújtani a középiskolás diákoknak tanulmányi munkájukhoz. A kísérletben az OPI konzultánssal képviseltette magát.

A *nemzetiségi lakosság* könyvtári ellátására javaslatot dolgoztunk ki. A javaslat képezte alapját a Művelődésügyi Minisztérium által e tárgyban kiadott irányelveinek. Az irányelvekben foglaltak megvalósítása érdekében négy nemzetiségi báziskönyvtárban (Szekszárd, Pécs, Mohács, Baja) a községi könyvtárosok számára munkaértekezletet tartottunk. Elkészítettük a román irodalom törzsanyag-jegyzékét, amelyet eljuttattunk az illetékes könyvtáraknak. A községi könyvtárosok folyóirat-rendelésének segítésére összeállítottuk nemzetiségenként a megrendelni javasolt anyanyelvi folyóiratokat. Jegyzéket készítettünk a legfrissebb szerb, horvát, szlovén, román és szlovák irodalomról az Állami Könyvterjesztő Vállalat számára a könyvvellátás javítása céljából.

A könyvtári munka egyes területei

Az *olvasószolgálatra*, az irodalompropagandára a Nemzetközi Könyvvé nyomta rá a bélyegét. A mi feladatunk volt az igen széles kört átfogó mozgalmon belül a könyvtári területen folyó tevékenység ösztönzése, koordinálása, figyelemmel kísérése. Igyekeztünk a könyvtárak erőfeszítéseit publikussá tenni, s az illetékes szerveket megfelelő tájékoztatással ellátni. Az UNESCO könyvévi híradójának megjelentettük a magyar variánsát (4 szám), amelyben feldolgoztuk a hazai eseményeket is. Oroszlánrészt vállaltunk a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium ez alkalomból tartott tudományos ülésszakának

megszervezéséből. Az ülészakon egy referátummal és egy korreferátummal szerepeltünk.

Sikeresnek könyvelhetjük el a „Kell a jó könyv” elnevezésű pályázatot, amely a szovjet és orosz irodalom népszerűsítését szolgálta, talán minden elődjénél jobban. Igen aktívan vettünk részt a pályázat módszertani irányításában, a tv-vetélkedő megszervezésében, a pályázat értékelésében. A pályázók száma megháromszorozódott az 1970. évihez képest (75 000 pályázat, 450 000 elolvasott könyv).

Kísérletképpen megindítottuk néhány könyvtárban a olvasómozgalom egy sajátos formáját, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy egy viszonylag kicsiny (20–40 fő), de állandó közösség egy év folyamán elolvassa és megvitassa ugyanazt a nyolc művet, amelyet közös megegyezéssel választottak ki. A kísérlet értékelése 1973-ban történik meg, s a tapasztalatok alapján folytatni kívánjuk ezt a olvasómozgalmi formát.

Mint már a korábbi években, az idén is közreműködünk a könyvhét, a műszaki könyvnapok, a téli könyvhónap, a mezőgazdasági könyvhónap bizottságainak munkájában. Bekapcsolódtunk az 500 éves nyomtatott magyar könyv emlékére rendezendő kiállítás előkészítésébe. Propagandaanyagokat juttattunk a könyvtáraknak, s igyekeztünk összehangolni a könyvtárak propagandatevékenységét.

A hat hónapig tartó (havi egy foglalkozás), propaganda, reprográfiai és kéziratszerkesztési tudnivalókat közlő tanfolyamunk sikeresen zárult júniusban. Az 50 résztvevő számára a legjobb szakemberek tartottak előadásokat, gyakorlati foglalkozásokat. Kiadásra előkészítettük a tanfolyam anyagát. Az olvasószolgálatosok számára tervezett szakosító továbbképző tanfolyam részletes programja elkészült, s az OKDT Képzési és Továbbképzési Szakbizottsága is megvitatta.

Az *állománygyarapítási kooperáció* egyre inkább túlnő az eredetileg tervezett kereteken, s a könyvtári tevékenység egészére, s különösen a tájékoztatásra is kiterjed. Ugyanakkor azonban kétségtelenül megfigyelhető bizonyos mértékű stagnálás, sőt visszaesés az egyes kooperációs körökben. Amit mi tehettünk: nyomdába adtuk a gyűjtési együttműködés külföldi szakirodalmát referáló kiadványunk kéziratát, s megkezdjük az együttműködés jelenlegi helyzetének felmérését. Több ízben is kritikai észrevételek hangzottak el mind a kooperációs körökben, mind a megyei könyvtárak részéről a kötelespéldányok elosztásának jelenlegi gyakorlatával szemben; hozzákezdünk a kérdés megvizsgálásához. Egy kisebb füzetben foglaltuk össze a közgazdaságtudomány hazai szétsugárzó szakirodalmi tájékoztatási szolgáltatásait.

Itt teszünk említést arról a vizsgálatról is, amely a szakirodalmi ellátás egyik fontos láncszemét, a *könyvtárközi kölcsönzést* kívánja elemzés alá vetni. A felmérés tervét elkészítettük, s számos könyvtár közreműködésével megtörtént a bizonylatok felvétele; a következő évre húzódik át az adatok feldolgozása és a jelentés megírása.

Nem futotta sokra erőnkből a *feldolgozó munka* területén. Közzétettük az Egyetemes Tizedes Osztályozás táblázataiban 1966 óta bekövetkezett módosításokat, bekapcsolódtunk a cirill ábécét használó, nem szláv nyelvek transliterálási szabványának kidolgozásába.

Országos értekezletet szerveztünk a *helyismereti gyűjteményt* gondozó könyvtárosok számára Miskolcon. Napirenden a helyismereti bibliográfia helyzete és

jövő feladatai szerepeltek; a konferencia ajánlásait megküldtük mind az érdekelt könyvtáraknak, mind pedig fenntartóiknak.

A *nemkönyv típusú dokumentumok* problémakörére továbbra is nagy figyelmet fordítottunk. Közreadtuk a helyzet felmérése és a fejlesztés ösztönzése céljával a közművelődési könyvtárak zenei részlegeinek cím- és adattárát. Sajnos, a mintadiszkográfia még nem készült el, mivel újabb átdolgozást igényelt a kézirat. Ellenben megkezdődött a másfél éves továbbképző tanfolyamunk a zenei részlegekben dolgozó könyvtárosok számára. A tananyag jelentős része a zenei műveltségük fejlesztését szolgálja. 39 hallgatóval indultunk, akiknek száma az első félév végén 28 főre csökkent, elsősorban a magas vizsgakövetelmények miatt.

A képzőművészeti reprodukciók (diaképek) gyűjteményének megszervezését ugyancsak kísérleti jelleggel négy helyen (Salgótarján, Miskolc, Nagykanizsa és Mohács) kezdeményeztük. A rendelkezésre bocsátott összegből beszerezték a szükséges technikai apparátust, s megkezdtek a dokumentumok gyűjtését.

A könyvtári *munkaszervezés* körébe vágó feladatok közül elkészült egy egyetemi és egy megyei könyvtár munkaerőmérlege. E tanulmányok fontos segédleteknek bizonyultak a könyvtárosképzés távlati koncepciójához. Hasznosítottuk továbbá őket a közművelődési könyvtárak rendszerszervezési vizsgálatánál is. Ennek során hat könyvtárban készült részletes munkarendleírás és műveleti kataszter. A következő lépés (a békéscsabai Megyei Könyvtárban) a normázható műveletek kiválogatása és normázásuk előkészítése volt. Igen részletes munkaelemzést végeztettünk hat műszaki szakkönyvtárban is. Az általánosítható összefüggésekről jelentés készült. A munkaszervezés területén végzett vizsgálódásaink első szakaszának lezárásaképpen, belső használatra tanulmányban összegeztük a műszaki és a közművelődési könyvtárak tervezésére és szervezésére vonatkozó megállapításainkat.

Nyomdába adtuk a hazai *könyvtárépítési* tapasztalatokat feldolgozó kiadványunk kéziratát. Az erények és hibák számbavételével kívántuk a tervezők és építők munkáját segíteni. Öröndetesen sok esetben álltunk a fenntartók, a könyvtárosok rendelkezésére építési tanácsadással. Tervezési programot dolgoztunk ki a szegedi közös könyvtári és levéltári épület, továbbá a székesfehérvári Megyei Könyvtár új épülete számára. E nagy munkákon túlmenően a helyszínen vagy tervek alapján konzultáltunk kisebb-nagyobb könyvtárak tervezési vagy építési kérdéseiben. Részt vettünk a Székesfehérvárott rendezett országos könyvtárépítési konferencia előkészítésében és referátumot tartottunk a konferencián.

Könyvtárosképzés

Bekapcsolódtunk a *könyvtárosképzés rendszerét* felülvizsgáló bizottság munkájába. Elkészítettük javaslatunkat a nem könyvtárosi munkakörben dolgozó könyvtári alkalmazottak képzésére; e javaslatot több fórumon vitára bocsátottuk. Közreműködünk az Országos Tanterv Bizottság munkájában, s kidolgoztuk a főiskolai könyvtárosképzés kerettanterveire javaslatunkat.

Ez év januárjában 220 hallgatóval folytattuk a *könyvtárosképző szaktanfolyam* esti és levelező tagozatát. Eredményes képesítő vizsgát tett 83 fő. Szeptemberben újabb 140 hallgatót vettünk fel az első évfolyamra. Az év végén hallgatólétszámunk 4 esti és 3 levelező csoportban összesen 281 fő. E hatalmas létszám

oktatása szinte megoldhatatlan feladatot jelent a szűkös helyiségviszonyok és az egyéb, mind sürgetőbb képzési feladatok mellett. Ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy a végző hallgatók tovább növelik azt a tekintélyes réteget (2500 fő!), amelynek státusa megoldatlan a könyvtárosi hivatásban. Viszont a könyvtárak sürgető kádgerszüksége miatt rákényszerülünk újabb és újabb beiskolázásra, mivel az iskolarendszer még nem vállalta a szakkönyvtárak káderutánpótlásának biztosítását.

Kutatásszervezés, kutatómunka

A *könyvtártudományi kutatásokat* nyilvántartottuk és tájékoztatást adtunk róluk. Megkezdttük a kutatók kataszterének a felfektetését is. Nagy gondot fordítottunk az ismét, bár módosított formában felelevenített pályázat lebonyolítására. Közel ötvenen jelentkeztek a megadott témákra készített szinopszisaikkal, amelyek közül harminc kidolgozására kötöttünk szerződést. Az illetékes osztályok, de felkért külső szakértők is gyakori konzultálással segítették az egyéni és munkaközösségi pályázókat. Úgy véljük, megtettük az első lépéseket abban az irányban, hogy szakosztályaink egyúttal a területükön folyó kutatások szervezőivé, gondozóivá legyenek. Különösen Olvasáskutatási Osztályunk fejtett ki intenzív konzultációs tevékenységet.

A *könyvtár pedagógiai lehetőségeit* vizsgáló, hosszabb ideje folyamatban levő kutatásunk túljutott az első, megfigyelési szakaszon és ez év májusában megindult a tényleges kísérleti tevékenység. E tevékenységet megelőzte a kísérleti személyek több oldalról történő „szemrevételezése” (kérdőívet, tesztekkel töltötték ki, két napjuk időmérlegét rögzítettük stb.), hogy a feltételezett változásokat az induló állapothoz viszonyíthassuk.

Állandó problémánk: vezet-e út a lektürtől az igazi irodalomhoz? Ennek megállapítására, illetve az út, az utak kitűzésére *olvasásszociológiai* vizsgálatba kezdtünk. Első lépésként egy extenzív, kérdőíves-adatfelvételt bonyolítottunk le 9 megye 200 könyvtárában kétezres mintával. Ebből a mintából választjuk majd ki azokat a személyeket, akiknek olvasmányai a lektűr dominál. A velük folytatott interjúsorozat fogja képezni a vizsgálat intenzív szakaszát. E kutatás kísérleti vetületét jelenti az a megfigyeléssorozat, amelyet a miskolci Városi Könyvtár egyik fiókjában folytatunk, ahol a lektűrök arányát lényegesen csökkentve felnagyítottuk az értékes átvezető olvasmányok arányát. Ugyancsak szorosan kapcsolódik ide másik kísérletünk is, amelyet 20 könyvtárban mintegy 200 alacsony ízlésszintű személlyel folytatunk. Számukra a kísérletben részt vevő könyvtárosok tudatosan ajánlanak átvezető olvasmányokat, s jegyzik az olvasók reakcióját.

A József Attila Gimnáziumban folytattuk az *intenzív könyvtárhasználatra építő pedagógiai módszerek* hatását vizsgáló kísérletünket. A kísérleti és a kontroll osztályról ez évben is adatokat vettünk fel.

Az OPKM-mel együttműködve indítottuk a *pedagógusok szakirodalmi tájékozódási szokásait* feltáró kutatásunkat; jövőre készül el a kutatási jelentés. Nyomdában van már viszont a pedagógusok szépirodalmi olvasmányait feltáró vizsgálatról készített tanulmány. Ehhez a támakörhöz kapcsolódik a harmadik, folyamatban levő vizsgálódás is, amely a pedagógiai szakirodalmi ellátottság országos helyzetét kívánja feltárni.

A *szakirodalmi ellátottságot* elemző vizsgálatssorozatunkban két tanulmány

készült el: a geológia és az építésügy területén alkalmaztuk a már korábban kialakított módszerünket az irodalmi ellátottság megállapítására. Megkíséreltük az eddigi vizsgálódások tapasztalatait összefoglalni, természetesen a külföldi gyakorlat elemző feldolgozásával; a munka kézírata kiadás előtt áll.

Osztályozásméleti kutatásunk keretében elkészült a szóanyag első elemzése, amely elsősorban kvantitatív megközelítésben foglalkozik az egyes szakterületek szakmai nyelvének gépi, illetve automatikus osztályozásra való alkalmasságával.

Szolgáltatások

Röviden jelenthetjük legfontosabb szolgáltatásunkról: az *Új Könyvek* c. állománygyarapítási tanácsadó folyóiratunk megjelenése zavartalan volt, bár nehézségeket okozott a felelős szerkesztő személyében beállott változás. Nyomdába adtuk az első öt évfolyam betűrendes és szakrendi mutatóját; a tárgyszavas mutató már megjelent. Folytattuk a szerkesztői munka színvonalának állandó emeléséhez szükséges visszacsatoló vizsgálódásokat.

Az *Eseménynaptár* számai határidőre elkészültek, s nyomdába adtuk az 1973. év fontosabb évfordulóit tartalmazó füzetet is. A szerkesztés munkáját közösen végeztük a FSZEK-kel; úgy látszik, 1973-ban továbbléphetünk az irányban, hogy e fontos országos kiadványt a FSZEK gondjaira bizzuk.

Ebben az évben a Fővárosi Művelődési Házzal közösen jelentettük meg a *100 lap — 200 cikk* c. sajtószemlénket. A szolgáltatás sikeresnek bizonyult, egyre újabb előfizetők jelentkeztek. Mégis úgy gondoltuk, hogy miután 1972 végén megindult a *Látóhatár* c. folyóirat, célszerűbb volna annak részeként továbbfolytatni a mi vállalkozásunkat. Eredményre vezettek a *Látóhatár* szerkesztőségével folytatott tárgyalások, s az 1973. évi első számban már a mi bibliográfiai anyagunk is szerepelni fog.

Megjelentettük az év elején *A könyvtárak 1972. évi bibliográfiai terveit*, s bekértük az 1973-ra vonatkozó terveket; a kiadvány kéziratát elkészítettük. Saját bibliográfiai vállalkozásunknak, a *Nagyvilág* c. folyóirat 15 éves repertóriumának elkészült a kézírata.

A könyvtárügyi szakirodalmi *információs rendszer* keretében nyújtottuk Könyvtártudományi Szakkönyvtárunk szolgáltatásait, s jelentettük meg dokumentációs kiadványainkat. A *Gyorstájékoztató a Magyar Könyvtártudományi Irodalomról* c. kurrens szakbibliográfia négy számában 1640 monográfiát, folyóiratcikket és egyéb dokumentumot regisztráltunk. A *Könyvtári Figyelő* c. folyóirat terjedelme ez évben másfélszeresére nőtt: négy szám helyett hat jelent meg, s az egyes számok terjedelme változatlanul tíz ív maradt. A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* c. referáló lap 850 tételt dolgozott fel, amelynek nagyobbik fele referátummal szerepel. Irodalomkutatásokat végeztünk és közzétettük két fontosabb monográfia tömörítvényét.

Nemzetközi kapcsolatok

Nemzetközi feladataink túlnyomó részét az *IFLA budapesti közgyűlésére* való felkészülés és a lebonyolításban való részvétel tette ki. Tanulmányokat, illetve tájékoztató anyagokat készítettünk, amelyek közül néhányat az érintett szekciók napirendre is tűztek. Összekötői feladatokat láttunk el néhány szekció és bizott-

ság mellett. Megszerveztük a sajtóirodát és tájékoztató anyagokkal láttuk el a tv, a rádió és a sajtó munkatársait. Részt vállaltunk az előkészítés és lebonyolítás minden munkájában. Megrendeztük a magyar könyvtárakat bemutató kiállítást az MTA előcsarnokában. A Magyar Könyvtárosok Egyesületével közösen megjelentettük három nyelven a magyar könyvtárügyet ismertető, régóta esedékes kiadványt, amelyet a közgyűlés minden résztvevője megkapott. A magyar könyvtárostársadalom tájékoztatására könyvecskét adtunk ki az IFLA szervezetről, feladatairól, történetéről, ugyancsak az MKE-vel közösen.

Kedvezően fejlődtek kapcsolataink a *szocialista országok* könyvtárügyével. Részt vettünk a módszertani központok szófiai konferenciáján, ahová két referátumot (a könyvtárak kategorizálásáról, valamint a könyvtári szervezet és szolgáltatások építészeti kihatásairól), továbbá egy korreferátumot (a falu könyvtári ellátásáról) vittünk.

Az 1971-ben Budapesten tartott szovjet—magyar könyvtárügyi szeminárium párjára, a moszkvai magyar—szovjet szemináriumra 1972 elején került sor; a magyar delegációban három munkatársunk vett részt, két előadással (a magyar könyvtárépítéssel tapasztalatai; az olvasásszociológiai kutatások módszertani problémái). A két szeminárium teljes anyagának magyar nyelvű kéziratán az utolsó simításokat végezzük.

A Prágában rendezett nemzetközi szimpóziumon, amelyet az európai könyvtári rendszerekről rendeztek, munkatársunk a könyvtári törvényhozásról tartott referátumot.

Elkészült a Budapesten 1970 végén tartott könyvtárépítési és berendezési konferencia anyagának nyomdakész kézírata.

A *külföld tájékoztatására*, eredményeink propagálására új szolgáltatást indítottunk meg: *Hungarian Library and Information Science Abstracts* címmel évente kétszer jelenik meg angol nyelvű referáló lapunk, amely a magyar termés javát tartalmazza. Az első két szám nemzetközi visszhangja kedvező volt.

Az UNESCO számára statisztikai adatokat szolgáltatunk. A legfontosabb, nemzetközi érdeklődésre is számot tartó kutatásokat bejelentettük a FID titkárának.

A hozzánk látogató külföldi kollégák száma évről évre nő; bár számottevő megterhelést jelent, készséggel állítottunk össze számukra programokat, s szerveztük meg látogatásukat, a legtöbb esetben szakmai kísérőt is adtunk melléjük. Tájékozódásuk megkönnyítésére adtuk ki három nyelven a munkánkat, szervezeteinket bemutató kis füzetet.

(Összeállította: Papp István)

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1972. évi kiadványai

a) Önellő kiadványok:

1. *Az Alföld repertórium*a, 1950—1969. (Összeáll. Sebők Vilma.) [Közread. a] Népműv. Prop. Iroda. Bp. 1972. 387 p. 23 cm. (Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványa.)
2. *Domanovszky Ákos: A nemzetközi szabványosított könyvszámozás (ISBN) ismertetése és javaslat bevezetésére Magyarországon.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 23 p. 24 cm. Bibliogr. 22—23. p.

3. Csoboth Attila: *A közművelődési könyvtárak zenei részlegei. Cim- és adattár.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 33, [3] p. 24 cm.
4. *Az Egyetemes Tizedes Osztás táblázataiban 1966 óta bekövetkezett módosítások. Útmutató az ETO rövidített magyar nyelvű kiadásának használói számára.* (Összeáll. Kiszely Olivér, Schneller Károly.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 80 p. 30 cm.
5. Fügedi Péterné: *Kurrens nemzeti szakbibliográfiánk elemzése.* Összeáll. — —. [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. Népműv. Prop. Iroda. 1972. [1973] 59 p. 23 cm. (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai.)
6. Gardner, Frank M.: *A közművelődési könyvtári törvényhozás. Összehasonlító tanulmány.* „Public library legislation: a comparative study” c. műve alapján. (A kivonatot Farkas László készítette.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 257—275 p. 24 cm. (Klly. Könyvtári Figyelő, 1972. 3. sz.)
7. Gombocz István: *A Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA — FIAB).* [Közread. a] Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 124 p. 20 cm. Bibliogr. 96—108. p. Summary in English. Szoderzsanie po ruszszkom jazüke.
8. *A gyűjtőkori együttműködés kérdései.* Összeáll. Kondor Imréné. (Kiad. az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.) Bp. Népműv. Prop. Iroda. 29 cm. 2. A külföldi helyzet. (Referátumok.) 1972. 115 p.
9. Havassy Pál—Sallai István—Tombor Tibor: *Könyvtáráépítési tapasztalatok. Alapelvek — irányszámok.* (Közread. az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.) Bp. Népműv. Prop. Iroda. 1972. 126 p. illusztr. 24 cm.
10. Havassy Pál—Sallai István—Tombor Tibor: *Szegedi könyvtár és levéltár új épületének tervezési programja.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 36 p. 29 cm.
11. Havassy Pál—Sallai István—Tombor Tibor: *A Székesfehérvári Megyei Könyvtár új épületének programja.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 16 p. 4 t. 29 cm.
12. Juhász Jenő—Könczöl Imre: *Hírlapok, folyóiratok a közművelődési könyvtárakban és hírlapolvasókban.* (A hírlap- és folyóiratjegyzéket összeáll. Illyés Katalin, Csoboth Attila.) [Közread. a] Szakszervezetek Országos Tanácsa Kulturális, Agitációs és Propaganda Osztálya és az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 151 p. illusztr. 29 cm.
13. Kiss [Jenő] Ene: *Biblioteki Vengrii.* (Per. Szvetlana Radnai.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 53 p. 18 t. 24 cm.
14. Kiss Jenő: *Libraries in Hungary.* (Transl. by Dániel Székely.) (Publ. by.) National Széchényi Library Centre for Library Science and Methodology. Bp. 1972. 58 p. 18 t. 24 cm.
15. Kiss Jenő: *Die ungarischen Bibliotheken.* (Übers. Iona Sasvári.) (Hrsg. von der) Széchényi Nationalbibliothek Zentralstelle für Bibliothekswissenschaft und Methodik. Bp. 1972. 58 p. 18 t. 24 cm.
16. Kondor Istvánné: *Kritériumok a közművelődési könyvtárak munkájának megítéléséhez.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 20 p. 23 cm.
17. *Könyvtári törzsanagyjegyzék és olvasási tanácsadó a román irodalom köréből.* (Szerk. Urosecius Daniló. A bibliográfiát összeáll. Tyirityán Katalin Szántó Pálné.) ([Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.) Bp. 1972. 174 p. 24 cm.
18. *A Könyvtártudományi Szakkönyvtár gyűjtőkori utasítása.* (Tervezet.) [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ.) 1972. Sokszt. 13 p. 29 cm.

19. *Közművelődési intézmények járási székhelyeken. Felmérés három járási székhelyen a közművelődési intézmények igénybevételéről.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ, Népművelési Intézet. Bp. Népművelési Prop. Iroda. 24 cm. 1. Nagy Attila: Encs és Törökszentmiklós. (Matematikai szakértő: Sárdy Péter.) 1972. 136 p.
20. *A közművelődési könyvtárak építésének tapasztalatai.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. [Ism. lapsz.] 26 p. 29 cm.
21. *A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei, 1972.* (Összeáll. Pintér Márta.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 2, 67 p. 24 cm.
22. *Nagy Attila: Felmérés a törökszentmiklói közművelődési intézmények igénybevételéről.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. Sokszt. 33 p. 29 cm.
23. *Overington, M. A.: A szakrészleges általános nyilvános könyvtár.* „The subject departmentalized public library” c. műve alapján (a kivonatot készítette Zircz Péter). [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1971. 46 p. 24 cm.
24. *Péterádrí László Béla: Korszerű másolóeljárások és -készülékek.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. (Népműv. Prop. Iroda.) Illusztr. 24 cm. 1. 1971. 192 p. 2. 1972. 224 p. (Könyvtárgépesítési füzetek 11–12.) (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai.)
25. *Szabó Sándor: A könyvtárosi szakképzettséget nem igénylő könyvtári munkakörök képzési szükséglete, szervezési és programjavaslata.* [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. Sokszt. 8 p.
26. *Szalay Sándor: A szétszaggató szakirodalmi téjékoztatás helyzete a közgazdaságtudomány területén (A hazai könyvtári dokumentációs intézmények gazdasági tájékoztató kiadványairól.)* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 43 p. 24 cm.
27. *Székely András: Zenei stílus – zenei forma.* [Közread. az.] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 23 cm. 2. 71 p.
28. *Szente Ferenc: Könyvtári ellátás és könyvtárhasználat a 3. ötéves terv időszakában az általános nyilvános könyvtárak országos hálózatában, 1966–1970.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 36 p. 30 cm.
29. *A tanácsai könyvtárak a 3. ötéves terv időszakában (1966–1970).* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 34 p. 22 cm.
30. *Szűcs Erzsébet: Címleírások elemzése és tipizálása (gépi adatfeldolgozás szempontjából).* (Előszó: Horváth Tibor.) [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. Népműv. Prop. Iroda. 1972. 61 p. 23 cm. (Könyvtárgépesítési füzetek 13.) (A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai.) Bibliogr. 55–58. p.
31. *Tánczos Gábor: A pedagógusok és a szépirodalom. Kutatási beszámoló a MTA Szociológiai Kutató Intézete és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasószociológiai kutatásáról.* Bp. Népműv. Prop. Iroda. 1972. 78 p. 24 cm. (Az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványa.) Orosz és angol nyelvű összefoglalóval.
32. *Településeink könyvtári ellátása. A tanácsai közművelődési könyvtárak és könyvtárkölszönzők statisztikai adatai.* 1971. Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972.
33. *Útmutató a „Kiváló könyvtár” pályázat értékeléséhez.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 16 p. 22 cm.
34. *Vargha Balázs: A gyerekkönyvtárak állományának elemzése.* [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1972. 70 p. 23 cm.

b) *Időszaki kiadványok:*

Eseménynaptár. Módszertani útmutatás, ajánló bibliográfia és kiállítási segédanyag a negyedév fontosabb évfordulóihoz. 1—4. sz.

Gyors tájékoztató a Magyar Könyvtártudományi Irodalomról. 1—4. sz.

Hungarian Library and Information Science Abstracts. 1—2. sz.

Könyvtár és Művelődés. Könyvtárügyi információk vezetőinek.

Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom. Referáló lap. 1—4. sz.

Nemzetközi Könyvtári Híradó, 1972. 1—4. sz.

Új Könyvek. Könyvtárak állománygyarapítási tanácsadója. 1—25/a sz.

Деятельность Центра библиотековедения и методической работы в 1972 году

Отчет обобщает задачи Центра библиотековедения и методической работы в 1972 году и группирует их на основании ее функций.

Профессиональную основу *библиотечной политики* определили работы, связанные с подготовкой нового библиотечного закона. Центр эту работу подготовил для Министерства культуры ВНР. Проводимые в области библиотечной политики другие работы были следующими: участие в инспекционной проверке Министерства, поддержка, содержащих советами руководственной и контрольной деятельности массовых библиотек.

В области методической работы, которая связанная с библиотечной оснащенностью некоторых типов библиотек и специальных читательских слоев, нужно выдвинуть следующие: разработка профессиональных норматив для библиотек высших учебных заведений, подготовка годового курса для библиотекарей церковных библиотек, участие в руководстве текущих проблем, связанных с областными библиотеками и разработка юридических правил для профсоюзных библиотек. Закончил, организованный для повышения квалификации курс для библиотекарей детских библиотек, начал организацию мероприятий, связанных с организацией библиотечных услуг для молодых читателей массовых библиотек. Из проблем, связанных с библиотечным оснащением национальных меньшинств, в этом году актуальной проблемой была — предоставление помощи библиотекам в работе комплектования национальной литературы.

Центр предоставил методическую помощь в некоторых областях библиотечной работы, включая работы, связанные с обслуживанием читателей, с комплектованием, с обработкой, с краеведческими собраниями, с не книжным материалом библиотек, с руководственной деятельностью библиотеки, с планированием, проектированием библиотечных зданий.

В области подготовки библиотекарей Центр продолжает организацию два с половиной года курсы средней степени, но кроме этого принял участие в разработке новой реформы системы обучения.

Кроме регистрации научных исследований в области библиотековедения, развилась и организация научно-исследовательской деятельности Центра. В Центре проводятся исследования в области библиотечной педагогики, в области социологии чтения, в области литературной оснащенности библиотек и читательских слоев и в области теории классификации.

Из предоставленных библиотекам услуг нужно упомянуть выпускаемое каждые две недели издание «Новые книги» («Új Könyvek»), которое предоставляет библиотекам помощь в комплектовании, выпускаемый кварталом «Календарь событий» («Eseménynaptár»), который предоставляет библиотекам помощь в воспитании взрослых; и наконец — но не в последнюю очередь — нужно упомянуть документации ныне журналы, которые основываются на материале «Библиографии венгерской специальной библиотечной литературы».

В области международной деятельности, одной из самых важных задач Центра было участие в подготовке и административной работе будапештской сессии ФИАБ. Кроме этого сотрудники Центра приняли участие на многочисленных международных конференциях. В интересах ознакомления заграничных стран с самой лучшей венгерской библиотечной литературой, Центр в каждом полугодии издает реферативный журнал на английском языке.

Activities performed in the Centre for Library Science and Methodology during the year 1972

The report recites the tasks of the Centre for Library Science and Methodology performed in 1972 and grouped according to the functions.

The professional foundation of *library policy* was indicated by preliminary works for the new library law prepared for the Ministry of Culture, the participation in the ministry's supervising investigation, the supporting of the leading and controlling activities carried out by councils maintaining libraries.

In the field of methodological work connected with library provision of certain *library types* and *specific readers' strata* reference is made to the professional standards for high school libraries, to the preparation of a one year course for church librarians, to the management of current problems relating to county libraries and to the statutes elaborated for trade union libraries. The extension course organized for children's librarians is terminated, a number of ventures have been commenced to develop young people's services in public libraries. Among the problems of library supply for national minorities, the question of the day was to render assistance in acquisition work.

Methodological assistance provided in *certain fields of library work* included readers' service, acquisition, processing work, local history collections, non-book materials, library management, planning of library buildings.

In the librarians training system the Centre runs an intermediate course lasting 2 and a half year and took part in the work aiming at the reform of education system. A number of extension courses were organized.

Besides the recording of *library researches* the organization of research activity improved. The Centre carried on its own researches in the fields of library pedagogy, sociology of reading, literature supply and classification theory.

Among the *services* offered to libraries the semi-monthly published guide for acquisition, entitled "Új Könyvek" (New Books) should be mentioned as well as the quarterly published "Eseménynaptár" (Calendar of Events) assisting extension work of libraries; last but not least the documentary journals based on the stock of the Library Science Library should be emphasized.

The participation in the preparation and administration of the IFLA Conference in Budapest was the principal task arising from *international affairs*. In addition, the Centre's members participated in several international conferences. To acquaint foreign countries with the best and important parts of Hungarian library literature the Centre started to publish semi-yearly an abstracting journal in English.

II.

A KÖNYVTÁRI MUNKA ELVI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

Egy „XVIII. századi magyar anoním-lexikon” összeállításának problémái

W I X G Y Ö R G Y N É

Magyar anoním-lexikon eddig nem jelent meg, bár természetesen akadnak előzményei. Mind a magyar szakirodalom, mind a hasonló jellegű külföldi anoním-lexikonok, bibliográfiák számos adalékot rejtegetnek a kereső számára. GULYÁS Pál *Magyar írói álnév lexikona* függelékében csakúgy lelhet tájékoztatást a kereső, mint HOLZMANN—BOHATTA fogalommal vált anoním-lexikonában, nem is szólva a magyar irodalomtörténet vonatkozásában is kincsesbányának tekinthető KOSÁRY-féle történeti bibliográfiáról, vagy például SZINNYEI *Magyar írók-járól*, a PETRIK-féle retrospektív nemzeti bibliográfiáról, ill. az olyasfajta összefoglaló jellegű monográfiákról, mint például BALLAGI Géza *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* c. műve. Ezek az adatok azonban többnyire nehezen lelhetők fel, elvesznek az egyéb adatok tengerében, a másféle kutatás céljainak szolgálatába állított közlések között, vagy az elsősorban nem magyar használók számára gyűjtött adatok halmazában. Sőt az is előfordul, hogy egyes adatok, feloldások már elavultak, félrevezetőek, a magyar irodalomtörténeti kutatás már túlhaladta egyik-másik megállapításukat. Ráadásul még az a veszély is fennáll, hogy a magyar nyelvismeret hiányából suta közlések, mulatságos bakik születnek.

Mindez a PETRIK-féle magyar nemzeti bibliográfia 1712—1860-as ciklusát kiegészíteni kívánó anyaggyűjtés során mutatkozott meg teljes egészében. Az ötödik kötet szerkesztése során a pótlások névfeloldásainak ellenőrzése jutott feladatommul, s csak arra volt lehetőségem, hogy munkámat az Országos Széchényi Könyvtár szerzői névmegállapításainak átvételére korlátozzam: könnyen kezelhető egyéb kézikönyv hiányában az OSZK címleírói által fel nem oldott tételek szerzőinek felkutatására már nem vállalkozhattam. E szembeötlő hiány által indítatva született meg az elhatározás a magyar anoním-lexikon összeállítására. Mikor azonban ilyesfajta vállalkozás gondolata felötlik, elsősorban meg kell vonni tartalmi és formai határait. Ha pedig egyetlen személy vállalkozik az összeállítás munkájára, szükségszerűen még határozottabban kell körvonalaznia teendőit, mérlegelve, mi futja erejéből ahhoz, hogy a vállalásból valóság legyen. Ez a mérlegelés a következő oldalaknak, valójában fehérre fekete betűkkel kivetített gondolatsor arról, milyen kérdések merülnek fel egy „XVIII. századi magyar anoním-lexikon” összeállítása során; miről véli az összeállító, hogy a későbbi használót segíteni fogja, mit kell elvetnie mint feleslegeset, vagy mint erejét meghaladót.

A téma elhatárolásának problémái

Időhatárok. A lexikon anyaggyűjtését a 18. század határolja, 1701-től 1800-ig, mégpedig a feloldott címek kiadásának évét figyelve. Ez szükségszerűen vissza, s előre is mutat: újabb kiadások viszik tovább a korábbi évtizedek — sőt századok — néhány alkotását, s a 18. századból is újra, s még mindig névtelen kiadásra kerül néhány mű a 19. században. Ez a téma kiszélesítésére csábít, a korszak rétegeit vizsgálva azonban első pillantásra kiderül, hogy a század korlátain belül is sokrétű anyaggal kell szembenézni. A magyar irodalom — az irodalom kifejezést még az írott alkotások összességére értve — névtelen publikálónak „virágkora” ez a század. Mégis — nagyjában, egészében — két nagyobb egység dominál. A század első felében az egyházi szerzők (ferencesek, piaristák, de főképpen jezsuiták) publikálják műveiket anoním halhatatlanságot keresve. Irodalomtörténeti érdekű művek is születnek így: a magyar történelem, a magyar földrajz szerzetesi szemmel és felfogásban ugyan és barokkos latinsággal, ekkortájt szólal meg irodalmi formában. A század végére, negyedik negyedére korlátozódik a másik nagyobb egység: a politikai röpirat-irodalom, amely szükségszerűen anoním, legyen bár felvilágosult szerző jakobinus mondandója, vagy klerikális szemzőgű munka. E két, nem csupán mennyisége miatt jelentős csoport között harmadikként — számában igen jelentősen — szerepel az alkalmi költemények, magyar és latin ódák, halotti méltatások stb., stb. serege, amely inkább a méltatott személyre vonatkozó adatai miatt lehet kultúrhistóriai érdekű, mint a feloldandó szerző miatt, de a címleíró könyvtáros számára legalábbis problémát jelent.

Még számos kisebb réteg felbontására kell vállalkozni, csupán e századra korlátozva munkánkat, így pl. a magyarítások eredetijeit esetében, akár a századeleji áhítatos irodalom, akár a századvégi szépirodalom alkotásai síkján. Többet markolni (például az 1848-at közvetlenül követő anoním memoár- és röpirat-irodalom csoportját) már nem tűnt reálisnak.

Földrajzi—nyelvi határok. A cím „magyar”-nak kívánja vállalni a készülő lexikont. Határai ennek megfelelően valójában nem földrajziak, nem is nyelvek: magyar vonatkozásuk szabja meg idetartozásukat. Magyarországi megjelenés, magyar szerző külföldön megjelentetett műve, sőt magyar tartalmi vonatkozás egyaránt szerepel majd a címanyagban: vagyis mindaz, amellyel feltehetően a magyar irodalom- és történettudomány kutatói, a magyar könyvtárosok, könyvkereskedők, könyvgyűjtők elsősorban találkoznak. Itt is szembeötlően adódik az ellenvetés: amott indokolatlanul szűk korlátok, míg itt ugyanúgy indokolatlanul tág határok. Hogy miért nem fordítva könnyített munkáján a szerkesztő? Mert fontosabbnak érezte az olyasfajta elhatárolást, amelyben a magyar szerző politikai paszkvillusa akkor is szerepel, ha történetesen Bécsben jelent meg németül, hasznosabbnak a kutató számára, ha a hely nélküli magyar vonatkozású műnél nem kell előbb kiderítenie, hol jelent meg, s azután keresni a szerzőt.

A szerzői névtelenség határai. „Anoním (gör. „névtelen”): olyan mű, amelynek alkotója nem ismeretes. ~ szerző az a név szerint ismeretlen személy, aki az ~ művet alkotta (pl. Anonymus)”, definiál az Új Magyar Lexikon. A könyvtárosi megfogalmazás a kört ennél szűkebbre vonja, s a kézikönyv anoním-lexikonnak

vallja magát címében. Mégis az anonimitás határait az anyaggyűjtés előrehaladtával a lexikon fenti meghatározásának szélesebb értelmezéséig kellett bővíteni. Minél több névtelenül megjelent mű címét sikerült összegyűjteni, annál nyilvánvalóbbá vált, hogy a korszak az anonimitás legkülönbözőbb fokozatait kedvelte a teljes névtelenségtől a magát meghatározás pszeudonímjáig, a „Scriptus a quodam e S. J. sacerdote”-féle rendi megjelölés vagy a múzsák és pásztorok közbenső csoportján keresztül. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a GULYÁS-féle pszeudoním lexikon éppen e korszakra meglehetősen kevés adatot tartalmaz. Így végül is a használhatóság fokozásának reményében az anonimitás korlátja úgy alakult, hogy a készülő lexikon felvesz minden olyan névmegállapítást, amelynél az alkotó a kiadvány címlapján név szerint nem nevezte meg magát. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az előszóban, ajánlásban stb. magukat megnevező szerzők alkotásai, noha nevük csak a címlapról maradt el, ugyancsak bekerülnek. Erre a megfontolásra két gyakorlati ok is kényszerített: 1. ez a megoldás a könyvet kézbevevőknek esetleg sok böngészést takarít meg, 2. szinte lehetetlen ebben a korszakban már minden egyes felvett mű névtelen voltáról autopszia útján meggyőződni. Ellenkező esetben viszont erre volna szükség, mivel a rendelkezésre álló források az efféle rejtett szerzői névmegjelöléseket rendszerint nem különböztetik meg az anoním művek névmegállapításaitól.

Az anonimitás a szerzői névmegjelölés hiánya. Ebben a korban azonban a szerzőség még mindig nem a mai értelemben vett szellemi tulajdon. Magyarítások, több műből egy művé „összeötvözések” stb. ott is elhagyják az eredeti mű vagy művek alkotójának nevét, ahol annak nem állt szándékában névtelenségbe burkolózni, s szerzőként nevezik meg magukat olyanok, akik valójában csak szellemi közreműködők. Gyakran okoz problémát a században igen divatos liber gradualis-ek szerzői névmegállapítása is. Ez a sajátos kiadványtípus valójában alkalmi kiadvány, amely kétféle alkalomból került kiadásra. Egyik nagy típusa a különböző egyetemi fokozatok (baccalaureatus stb.) elnyerése alkalmából tartott nyilvános vitatkozásokra készített vitatéziseket tartalmazó liber gradualis; ilyenkor a tézisek összeállítója a vitában rendszerint praesesként szereplő és meg is nevezett tanár. A promóciók alkalmából kiadott művek másik nagy típusát — elsősorban a könyvtárak címleírói — nem szokták megkülönböztetni az előbb említett csoporttól, holott ezek a kiadványok a baccalaureusi vagy doctori fokozat elnyerése alkalmából a tanulótársak által megjelentetett önálló művek, nem pedig tézisek. Különös ismertetőjelük a címükben is kitett „honoribus neo-baccalaureorum” vagy „honoribus neo-doctorum” megjegyzés, s az hogy a promoveáló egyetemi tisztségviselőt is megnevezi a címlap, „promotore X. Y.” fordulattal. Az eddigi gyakorlat sokszor — akár a vitatézisek praeseseinél — ezeket a tisztségviselőket tünteti fel szerzőként, holott valójában a „laureatus”-t ünneplő tanulótársak (osztály) tanára a szerző. Sok esetben fordítások alkotói kívántak névtelennek maradni, kilétük azonban — különösképpen magyarításoknál — érdeklődésre tarthat számot. Mindezt mérlegelve nem csupán anoním művek szerzőinek névmegállapításai szerepelnek majd, hanem mindenfajta anoním szellemi tulajdon (fordítás, magyarítás stb.) kiderítése is, amennyiben ez sikerült. Elmaradnak viszont a szerzetesek rendi neveinek névfeloldásai, amennyiben műveik címlapján szerzetesi nevüket szerepeltették. A rendben viselt nevek ugyanis teljes mértékben egyénítenek, egyazon időben egy-egy szerzetes viselhette csupán az adott nevet, így ezek a művek nem tekinthetők névtelennek.

Tartalmi—formai problémák

Adatok és sorrendjük. Egy anoním-lexikonnál a feltárás módja nem lehet vitás. Az egyetlen lehetséges megoldás a gyűjtésnek a címek betűrendjében történő közzététele, amit a szerzői névmegállapítás, majd az esetleges források követnek.

1. *Az anoním mű címe* szerepel tehát egy-egy tételnél elsőként. A korban divatos hosszú címeket rövidíteni kellett, ügyelve azonban arra, hogy esetleges más műtől megkülönböztető elem ne essék a rövidítés áldozatául.

- a) Házi különös orvosságok, melyek az orvosok nélkül szűkölködő betegeskedőknek vigasztalásokra . . . szedettek egybe . . . Kolozsváratt 1763 stb.
Szerzője Juhász Máté.
- b) Házi orvosságok, melyek az emberi testnek külömb-külobbféle nyavalyáinak megorvoslására . . . egybe-szerkesztve találtnak . . . Vázt 1795 stb.
Veszelszki Antal írása.
- c) Házi orvosságok, melyek különös munkával egybe-szedetvén három részre osztatnak . . . Vázt 1791 stb.
Ennek írója Szent-Mihályi Mihály.

Vagy egy másik példa:

- a) Vexatio dat intellectum. Manuscriptum sub diaeta regni Hungariae anno 1765. vulgatum . . . H. é. ny. n. (Kosáry szerint: Wien, Wucherer.)
Szerzője Richwaldszky György.¹
- b) Vexatio dat intellectum episcopis Hungariae seu jura episcopalia, secundum textum juris Hungarici . . . regni Hungariae statibus oblata . . . H. n. 1790, ny. n.
Ennek a szerzője Szeitz Leó.

2. *A kiadás* a következő elem, amelyet csak abban az esetben látszott szükségesnek feltüntetni, ha nem az első kiadás az, amely címként szerepel (így pl. korábbi művek 18. századi kiadásainál), egyébként megjegyzés utal majd a többszöri változatlan kiadások létezésére. Címváltozatok esetén azonban, legyenek bár azonos címalakra rövidíthetők, a változatnak külön tételként kell szerepelnie. Más megoldás félreértések forrása lehetne, amint pl. ilyesfajta félreértés következtében szerepelt NENNICHEN 17. századi német jezsuita műve, az *Ad tritissimam quaestionem* . . . című számtalan kiadást megért mű HOLZMANN—BOHATTA anoním-lexikonában (I. 816.) Pock Mátyás szerzővel, aki a mű egy 1733-ból származó liber gradualis-kiadásában praesesként szerepelt, s mint ilyen SZINNYEI s mások is felsorolták ezt a címet az ő szerzői oeuvréjében. SZINNYEITől egy lépés volt HOLZMANNIG és BOHATTÁIG, s onnan egy további számos könyvtári katalógus címléírásáig, a mű egyéb kiadásaira is vonatkoztatva.

3. *Impresszumadatokat* a legkorábbi közlés helye, éve és kiadója szerint ír le majd a lexikon. Két kiadás esetén a 2. kiadás pontos adatai is szerepelnek majd, ezen felül azonban „több más kiadás” megjegyzés helyettesíti a felsorolást. Más anoním-lexikonokban ilyesfajta megjegyzéssel nem találkozunk: többféle megfontolás volt a forrása. Így az, hogy a korszak kedvelt és közismert művei, amelyek számos kiadást értek el, olykor névtelenül, máskor viszont a szerző megnevezésével jelentek meg, ill. hogy a visszautalás egy-egy RMNy-ben vagy RMK-ban szereplő korábbi kiadásra — amellet hogy a használó számára érdekes lehet — egyszerűen a névfeloldás egyik forrására is utal. Legfőképpen azonban segítséget kíván adni annak, aki egy másik kiadást tart a kezében szerzői meghatározás végett.

1. Van ugyan olyan feltevés is, hogy Paxy János Keresztély szerémségi, majd zágrábi püspök írta. (Jurič, Šime: Jugoslaviae scriptores Latini . . . P. I. Tom. 2. 293. l.)

4. *A terjedelem* általában elmarad; csak igen-igen ritkán, majd azonos címek végső megkülönböztető elemeként kerül feltüntetésre. Csak egyetlen bizonyító példa arra, hogy ez sem felesleges:

- a) *Epistolae heroum ac heroidum regni Hungariae. Honori neobaccalaureorum, cum ... philosophiae laurea insignirentur, promotore Francisco Csernovics ... Claudiopoli 1721. [18] lev.*
- b) *Epistolae heroum et heroidum Ungariae. Honoribus ... neobaccalaureorum, cum philosophiae laurea insignirentur, promotore Petro Mayr ... Cassoviae 1725. 48 p.*
- c) *Epistolae heroum et heroidum. Honoribus neo-baccalaureorum, cum philosophiae laurea condecorarentur, promotore Georgio Szegedi ... Claudiopoli 1747. [34] lev.*

Címváltozatnak is lehetne tekinteni ezeket a leírásokat, ha a *terjedelem* nem bizonyítaná különbözőségüket. Az első cím szerzője BESZNYÁK Pál, a második KÖVÉR András, míg a harmadik mű NYÍRÓ Ádám tollából került ki.

5. *A névfeloldás* a következő adat, természetesen tipográfiai kiemelve. Mint a lexikonnak leglényegesebb pontja, egyben a legtöbb kérdést felvető is. Egyértelmű volt, hogy amennyiben nem szerzői név feloldása kerül közlésre, akkor a szellemi közreműködés módját is fel kell tüntetni: a név mellett (ford.), (kiadó), s ha szerző is szerepel a feloldások között, akkor természetesen első helyen (szerző) megjelölés fog tájékoztatni.

Már kevésbé szokásos adatközlés — külföldi anoním-lexikonok el is hagyják — a gyakori névazonosság esetében fontos, valamiféle szerzőegyenítés. Ez lehet a szerző foglalkozása vagy — esetleg és — születési és halálozási éve. Az adat szükségessége nem vitás, inkább az adatközlés helye. Szükséges egyfelől megkülönböztető elemként, hiszen pl. az anoním műveket publikáló különböző, de egyaránt termékeny tollú Molnár Jánosok közül az egyik belakúti apát és szepesi kanonok, a másik pedig evangélikus lelkész volt; másfelől az életrajzi adatok szerepeltetése bizonyos tévedések ellenőrzését szolgálja, eleve lehetetlenné téve a félreértéseket. (Az iménti egyik példánál szereplő NYÍRÓ Ádám eleve nem írhatta az 1725-ben megjelent *Epistolae heroum et heroidum*-ot, hanem csak az 1747-est, mert 1723-ban született s így csak 1747-ben válhatott a „Claudiopolitana humanitas” nevében ünneplő szerzővé.)

A névalak bizonyult a legtöbb fejtorésre okot adó problémának. Először a vezetőknév! Ebben a korszakban még nem állapodtak meg egyetlen helyesírási formánál, más-más forrás, más-más mű feloldásánál eltérő névalakokat közölnek ugyanarról a személyről. Amellett a kor szerzői között szép számmal akadnak az ún. „hungarus”-ok. A szlovák, a román stb. irodalom- és tudománytörténet számos ismert és kevésbé ismert alakjának művei jelentek meg, s ezeket saját nemzetük irodalomtörténete teljesen más névalakkal ismeri magáénak, mint a magyarban meghonosodott, magyar források által ismertetett. A mérce a *Magyar Életrajzi Lexikon*, ill. a Szinnyei közlése lesz, s a nem magyar neveknél a megfelelő retrospektív nemzeti bibliográfia (BRV, Knihopis stb.), ill. az ezekben elfogadott névalak. Ugyanez áll a keresztnevek alakjára is, kivéve, ha nem akad megfelelő nemzetiségű forrás. Ebben az esetben a mű nyelve határozza meg a keresztnev formáját: így adódhatnak Carolus-ok, Franciscus-ok stb. is. Csak egyetlen példa arra, hogy ez a probléma sem mondvacsinált: SZINNYEINél két különböző sze-

mélyként szerepel — éppen eltérő névhasználatok következtében — SCHWACHOTZY Benedekként és SZLAVKOVSKY Benedekként ugyanaz a BENEDICTUS AB ANNUNCIATIONE szerzetesi nevű piarista! SZINNYEI után pedig bibliográfiákba és katalógusokba is átkerült ugyanez a hiba.

Ellentmondó adatok, több elfogadott vagy lehetséges névmegállapítás esetén valamennyi név felsorolásra kerül. Ha van a nevek között egy, amelyet a modern kutatás hitelesített, elfogadott, akkor azt tipográfiai kiemelés hangsúlyozza, míg a többinél a téves feltételezésre történik utalás.

6. *A bibliográfiai hivatkozások*, a források megjelölése következik az adatok sorrendjében. A megfelelő rövidítésen (rövidítéseken) túlmenő pontos megjelölés bizonyult itt szükségesnek. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a lapszám, esetleg tételszám idézése biztosítja csupán a könnyű visszakeresést, s ezzel egyzersmind a megadott névfeloldás hitelét. Több névmegállapítás esetén valamennyi bibliográfiai hivatkozás mellett a megfelelő feloldás monogramja is szerepel, míg a szerkesztő által analógiára, stílusra stb. alapozottan javasolt feloldásokat külön jel és indoklás jelöli.

A források mellett minden esetben, amikor ez lehetséges, szerepel majd a megfelelő retrospektív nemzeti bibliográfia (RMK, Petrik stb.) leírására történő hivatkozás, akár forrás az a névmegállapításra, akár nem. (Utóbbi esetben természetesen „anon.” megjegyzés jelzi majd, hogy az adott helyen anoním címleírás szerepel.) Erre a megoldásra azért látszott hasznosnak vállalkozni, mert ily módon pontosabb, teljesebb címleírások és valamennyi ismert kiadás impresszumadatai rendelkezésére állnak mindenkinek, aki erre igényt tart.

7. *Az esetleges megjegyzések* kerülnek egy-egy tétel végére. Ezek a megjegyzések tarka képet mutatnak, mivel egyaránt lehet tartalmi vagy formai vonatkozásuk. Megjegyzés utal majd egy-egy korábbi névfeloldás téves voltára éppúgy, mint a mű más nyelvű magyarországi kiadásaira, korábbi RMNY vagy RMK számára vagy fordítások eredeti címére, amennyiben az megállapított, vagy megállapítható. Felhozni a címleírásba, a könyvtári szabványnak megfelelően, nem látszott helyesnek ezeket az eredeti címeket, minthogy ez idő tájt még sokszor csak forrásokról, mintákról beszélhetünk, különösen a magyarítások esetében. Ide a megjegyzések rovatába kerülnének azok a helynév vagy kiadói névfeloldások is, amelyek vagy a gyűjtőmunka során adódtak, vagy a Petrik-féle bibliográfia most megjelent nyomdatörténeti mutatójából eredtek, feltéve, hogy egyáltalán közlésre kerülnek. A megjegyzések rovata tehát valamiféle gyűjtőhelye lenne minden olyan járulékos adatnak, emellyel a használókat a névfeloldáson kívül további adatokhoz is lehet juttatni. Kérdéses azonban, hogy egy anoním-lexikonnak feladata lehet-e a használót a névfeloldásokon kívül egyéb támpontokhoz is elvezetni, nem több-e a kevesebb ebben az esetben is, mint oly sokszor.

Mutatók. Az anoním-lexikonok általában a névtelenül megjelent művek címeit közlik betűrendben, a névmegállapításokkal, s forrásaikra való hivatkozásokkal. Ennyi elég is tulajdonképpen. Az adott esetben azonban, amikor időbeli és nemzeti határok lezárt egészé kerekítik a címanyagot, kétféle mutató lehetőség és talán hasznossága is felvetődik.

Az egyik a szerzői nevek mutatója, amely egyszersmind a szerzői névváltozatokról is utalást adhat a címleírásban választott névalakra. Ennél a „végleges” névalaknál pedig a kézikönyvben szereplő valamennyi anoním műve tételszámát is fel lehet sorolni egy-egy szerzőnek, ezzel a megoldással lehetőséget nyújtva

arra, hogy egy-egy alkotó munkássága külön keresgélés nélkül kiegészíthető legyen a közölt feladásokkal. A hibák kiderítésére, a téves megállapítások megcáfolására is könnyebben nyílik ily módon lehetőség, hiszen egy-egy eleve lehetetlen szerzőség az összeállítónál értőbb szakembernek azonnal szemébe ötlük.

Egy második névmutató kapcsolódna az előzőhöz: az alkalmi költészet ünnepeltjeinek névmutatója. Ezt a mutatót az efféle költemények és beszédek címei (pontosabban címeiknek nemléte) teszik szükségessé, amelyek visszakeresésre kevésbé alkalmasak. A sok „Ill. ac rev.” „Mélt. nagys...” „Admodum rev. patri...” vagy akár „Ode” és „Carmen” stb. kezdet labirintusában ez a mutató megbízható Ariadné-fonálnak ígérkezik.

A *problemátika* még ezzel sem teljes. Hiszen csupán a már összegyűjtött cím-anyag ellenőrzése is mintegy háromszáz munkát igényel, a szerkesztés megkezdése előtt. Eközben kell majd eldönteni azokat a problémákat, amelyek az anyaggyűjtés közben felmerültek, de egyelőre nem sürgetőek: döntésre várva pihennek a cédulák lapjain.

Ilyen probléma adódik mindjárt az anyaggyűjtés ellenőrzése kapcsán. Meg kell-e bizonyosodni minden kigyűjtött cím tényleges létezéséről, vagy csupán irodalmilag feltételezett művek is bekerülhetnek a kézikönyvbe? Pillanatnyilag számos olyan tétel szerepel a kigyűjtött anyagban, amely a retrospektív nemzeti bibliográfiákban nem szerepel, akár azért, mert valóban volt, de még kimaradt a bibliográfiai feltárástól, akár azért, mert soha sem létezett, csak bibliográfiák stb. lapjain. Az ilyesfajta tételek, megfelelő autopsziás lehetőség hiányában együtt vehetők fel, vagy együtt hagyhatók el, szelektálni köztük nem lehet. A szerepeltetés mellett szól, hogy a nemzeti bibliográfiák is számos soha nem volt címet közölnek. Jó példa erre a már említett SZLAVKOVSKY Benedek, akinek

Fomes discordiae sibi ipse acerbus ac damnosus sive Vidus intestina accendens odia... lineamentis theatralibus depictus anno 1714... typis vero impr. 1718.

c. alkotása a saját adatainak megfelelő helyén (P. V. 503.) kívül még két ízben szerepel, csupán pontatlan említések átvétele következtében. Az egyik anoním címként (P. III. 786.) „Vidus. Intestina accendens odia...”, a másik SCHWACHOTZY: „Tragicomoedia...” cím alatt (P. III. 345.), a szövegben szerző nevéként közölve BENEDICTUS AB ANNUNCIATIONE nevét is.

Ez egyszersmind az autopszia említett problémájára is utal. A három mű egyetlen voltát pl. szintén az Országos Széchényi Könyvtár példányának alapos megvizsgálása alapján lehetett kideríteni. Egyáltalán a tényleges meglét így a tényleges névtelenséggel együtt volna elbírálható.

Ez a megbízható pontosság rendkívül csábító, ám bizonyos művek hozzáférhetetlensége csakúgy ellentmond e munka vállalásának, mint az, hogy a többes kiadások között gyakran váltakozva akad anoním és szerzős mű, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy a szerzős kiadás autopsziája alapján kihagyom a címet, s ezáltal az anoním kiadás kézbevevőit megtévesztem.

Az egyéb kiegészítések kérdése korábban már szerepelt egy említés erejéig. Új kiadások, új nyomdahely-megállapítások, kiadási évek stb. derültek ki a forrásokból, mintegy melléktermékként. Kérdés — ahogy korábban említettük — szerepeljenek-e ezek az adatok a címleírásban, szögletes zárójelben, megtévesztve a könyvet kézben tartó laikust, aki helynevet, évet stb. találva az adatban, a nála levő hely, év stb. nélküli könyvet nem is meri megnyugatatónan azonosítani, s a

szerzőt feloldani. Egyébként is a majdani RMNY-kötet hozza majd mindezt — és még sokkalta többet. Mégis csábító az alkalom, hogy a már egyszer meglett többletadat tájékoztassa a kereső könyvtáros kollégákat: esetleg a megjegyzés-rovat gazdagítása útján. Egy álnév- és monogrammutató is nyitott probléma ma még. A mérleg nyelve itt ugyan erőteljesen arrafelé hajlik, amerre fölösleges teherként látszik a serpenyőjében, hiszen a szerzői névmutatóban egy-egy szerző álneveit az érdeklődő könnyűszerrel összeszedheti. Azonfelül az olyan általános, jellegtelen álnevek mint a „Hungarus” a „Musa” stb. — mint már fentebb említettük — olyan szép számmal vannak, hogy tán kevés érdemleges maradna a mutató számára. Bizonyos mértékű súly azonban a mérleg másik serpenyőjében is akad: még eddig nem ismertetett anoním alkotások névfeloldásának gondját esetleg könnyítené, ha minden álnév együtt volna, egyetlen mutatóban.

Ma, több évi munka után, az anyaggyűjtés első lépcsőfordulójához érkezett. A PETRIK-féle nemzeti bibliográfián, az RMK anoním címanyagának kigyűjtésén e címeknek elsősorban a SZINYEI-féle *Magyar írókkal*, de egyéb jelentős hasonló forrásokkal való összevetésén túl, mintegy 2000 címfeloldás, szerzői névmegállapítás tapasztalatai után meg lehet, sőt meg is kell állni. Összegezni lehet a problémákat, amelyek az anyag mélyebb rétegeibe „leásva” bukkantak már eddig is felszínre és máris módosítottak egyet-mást az eredeti elképzeléseken. Nyilván a további munka is hoz majd magával újabb s újabb kérdéseket, ezért látszott szükségesnek a továbblépés előtt a problémák összegezésére vállalkozni. A megállás lélegzétvétele azonban egy szubjektív megjegyzést is engedélyez: a problematika feltárása, felsorolása akkor támogat hasznosan a továbbhaladásban, ha a reménybeli használóknál visszhangra talál, észrevételeikhez hozzásegít.

Probleme der Zusammenstellung eines ungarischen Anonymen—Lexikons des 18. Jahrhunderts

Die Veröffentlichung befasst sich mit den Problemen der Herausgabe eines Anonymen-Lexikons. Erstens werden die zeitlichen und inhaltlichen Grenzen der Titelauswahl erörtert: in das Handbuch werden nämlich nur Hungarica-Titel des 18. Jahrhunderts aufgenommen. Dieses Jahrhundert ist die „Blütezeit“ anonymer Publikationen in Ungarn: in den ersten Jahrzehnten erscheinen die ersten wissenschaftlichen Werke der ungarischen Literatur, meistens aus der Feder der Jesuiten in lateinischer Sprache abgefasst, während um 1790 die anonymen Pasquille der ungarischen Aufklärungs-Literatur überwiegend sind.

Der zweite Teil der Veröffentlichung befasst sich mit der Anordnung der einzelnen Angaben: Titel, Impressum, Name des Verfassers, Quellen-Angaben. Die Fragen jedes einzelnen Angabe-Typs werden gründlich untersucht und die von der Verfasserin gewählte Lösung wird ausführlich erklärt. Auch solche Daten, wie z. B. zweite oder Mehrauflagen, Geburts- und Todesjahr der Verfasser, die Namensform in Ungarn wirkender nicht-ungarischer Autoren usw. werden in Frage gestellt und zur etwaigen Aufnahme in das Handbuch wird Stellung genommen. Auch die Probleme der Verfasser- bzw. Personenregister werden behandelt. Letztlich bittet die Verfasserin um die etwaigen Bemerkungen der zukünftigen Benützer, die sie bei der endgültigen Fassung in Betracht ziehen könnte damit das Anonymen-Lexikon so nutzbar wie möglich zusammengestellt werde.

A könyvtári szolgáltatások rendszere

HORVÁTH TIBOR

A jelen tanulmánynak nem az a célja, hogy újat mondjon, hanem rendszerezni kívánja a sokak által ismert, vagy jórészt ismert szakmai tudnivalókat. Erre azonban szükség van, egyrészt azért, mert a rendszernek mindig többnek kell lennie részeinek összességénél. Másrészt azért, mert rendszerezni nem lehet koncepció, elvek nélkül. A rendszer belső logikája kényszerít a részek, a rendszer elemeinek végiggondolására, eközben pedig számos szakmai részlet nyerhet tisztázást.

A könyvtári szolgáltatások fogalomkörébe mindaz beletartozik, amit dokumentumgyűjteményekre építeni lehet, bármi legyen is a dokumentumgyűjtemény neve. Nem zárhatók ki tehát a szakirodalomban gyakran dokumentációs tevékenység eredményeként aposztrofált produktumok sem.

Mindez természetesen attól függ, hogy — ahogyan szakmánk egyik alapművében HAYES professzor felteszi a kérdést (6) — minek tekintjük a könyvtárakat, dokumentumtáraknak vagy információs központoknak. Vitatkozni ezen a kérdésen ma már alig lehet. Ha viszont a könyvtárakat valóban információs rendszernek vagy szervezetnek tekintjük, akkor egyúttal rokonítottuk ezeket más információs rendszerekkel, amelyekkel eddig nem tételeztük fel rokonságát. Információs rendszerek vannak pl. a természetben, ennek minősíthetők társadalmi organizmusok, és így tovább. A közös ezekben az, hogy mint információs rendszerek azonos szervezeti törvényeknek tesznek eleget és absztrakt — matematikai — struktúrájuk hasonló. Maga az idézett mű az információs rendszereknek hét típusát különbözteti meg. Ezek: biológiai, társadalmi, nevelési, lejegyzett adatok rendszerei, számítógépen alapuló mérnöki és végül formális (matematikai) információs rendszerek. Velük a szaktudományok sokasága foglalkozik. A könyvtárak ezek közül két rendszertípusba tartozhatnak: a lejegyzett adatok rendszertípusába és a számítógépeken nyugvó típusba. Az utóbbiba azonban nem egyedül a könyvtárak tartoznak.

Bár e kérdéskör kifejtése nem tartozik szorosan témánkhoz, de talán nem árt a könyvtárakat — egy nem lebecsülendő kézikönyv alapján — általánosabb keretekbe elhelyezni.

A szakirodalom — szűkebben a könyvtári szolgáltatásokkal kapcsolatban számos rendszerezést ismer. Ezek azonban rendszerint nem fogják át e téma egészét. Elég jó elemzésekkel rendelkezünk pl. a bibliográfiai szolgáltatásokra vonat-

kozóan. Átfogóan azonban csak TOWNLEY (20) kísérelte meg a felosztást. Tanulmánya öt főtípust ismertet:

- adatszolgáltatás,
- bibliográfiai szintű tájékoztatás,
- dokumentumszolgáltatás (teljes szöveg prezentálása),
- információs szolgáltatások, melyek lényege a szövegek értékelt közreadása, pl. referátumok, kivonatok formájában,
- végül az információk korrelációján alapuló szolgáltatások. Ezek abból állnak, hogy a tárolt adatok statisztikai értékelése után akár új információkat is nyújthatnak.

Ez a tipológia újszerű és gondolatébresztő, eltér a megszokott sémáktól, a részletezés azonban hiányzik.

Egyéb rendszerezési kísérletezésekre, amelyek inkább a részletekre vonatkoznak, a megfelelő helyen, természetesen erős válogatással, kitérünk.

A jelen rendszerezési kísérletben az egyik főcél az, hogy a megszokott tárgyalásmódtól ne nagyon térjen el. Másfelől azonban biztosítani kell a rendszerezés átfogó voltát. Harmadszor érvényesíteni kell azt a rendszerszemléletet, amely indokolja magát a felosztást, és új elemet vihet a könyvtári szolgáltatások megítélésébe.

Mindenekelőtt a szolgáltatások két nagy csoportját szükséges elkülöníteni, a *tájékoztatással* és a *dokumentumok prezentálásával* kapcsolatos típusokat. Nem mintha a kettő mereven elválna egymástól, hiszen az előbbit az utóbbi követi. A tájékoztatás végső célja a releváns információk kiválasztása és a szövegek, adatok eljuttatása a felhasználóhoz.

1. Tájékoztató szolgáltatások

A rendszerezés három, egymástól független felosztási alapon végezhető el. Ezek:

- az időtényező,
- a szolgáltatás orientációja, és
- a szolgáltatás tartalma.

Mindegyik felosztási alapon a szolgáltatások két-két főcsoportra oszthatók. A szakirodalom hagyományosan a szolgáltatásnak az időtényezőhöz való viszonyát szokta alapul venni, és ennek megfelelően különböztetik meg a szétsugárzó (folyamatos) és visszakereső (eseti) változatokat (11, 12, 15).

1.1 Első felosztás: Szétsugárzó és visszakereső tájékoztatás

1.1.1 Szétsugárzás

A szétsugárzó szolgáltatások meglehetősen sok feladat ellátására alakultak ki, s nem csoda, hogy erősen differenciálódtak. Sokáig uralkodó szerepet töltöttek be.

Ezt tükrözi a FID-nek a dokumentációról adott meghatározása is, amely mint ismeretes, szolgáltatásként az információk szétsugárzásáról szól (5). Ma ez az uralkodó szerepe visszaszorult. A visszakereső tájékoztatás hangsúlyozásával

ha nem is a másodhegedűs szerényebb helyére került, de funkciórendszere kétség-telenül átértékelődött. Az átértékelést a rendszerszemlélet betörése és érvényesi-tése okozta. A gyakorlati tájékoztatásban azonban megőrizte uralkodó helyét, hiszen legtöbb könyvtár és tájékoztató intézet számára szinte azonosult magával a tájékoztatással.

A szétsugárzó szolgáltatásoknak sok, egymásnak gyakran ellentmondó szere-pet kell betöltenie. E tényezők közül a három legfontosabbat emeljük ki, mint a további rendszerezés szempontjait. Egyben ezek a tényezők alkalmasak-e szolgál-tatások elválasztására is. E legfontosabb jellemzők:

- a dokumentumbázis nagysága,
- a gyorsaság,
- a feltártság.

A szétsugárzó szolgáltatásoknak négy szintje alakult ki, e három szempont-hoz való viszonya alapján, négy egymásra épülő, egymást feltételező főtípus, amelynek nagyjából együttesen képesek megfelelni az összes követelményeknek. Az alábbi táblázat szemlélteti a szinteket:

Szempont		Bázis	Időtényező (átfutás)	Feltártság	
Szolg.					
Indikatív ↑ ↓	↑ tájékoztató ↓ nem pótol eredetit	1. Current cont.	szűk	azonnal	1 – 2 ismerv/dok.
		2. Indexek folyamatos bibl.	tágabb vagy teljes	1 – 2 hónap	4 – 6 ismerv/dok.
Informatív ↑ ↓	↑ eredeti pótol ↓	3. Referálás	teljes	1 év	10 – 12 ismerv/dok.
		4. Kivonatok, szemlék	teljes bázison erős szelekció	1 év felett	eredetit pótol

Első szint a current contents típus. Lényege, hogy — átlagban — a dokumen-tumokkal egyidőben jelenik meg, de legkésőbb akkor, amikor a dokumentum át-esett a könyvtári regisztráción, s így a gyűjteményben hozzáférhető. Fő erénye tehát a gyorsaság, mondhatni a csaknem azonnaliság. Enélkül nem lenne értelme. Rendszerint úgy készül, hogy a dokumentumok (folyóiratok, alapmonográfiák) tartalomjegyzégeit lehetőleg még a korrektúrázott nyomdai kefelevonatról lefotóz-zák. A gyorsaság miatt nincs idő tartalmi elemzésre, rendezésre, osztályozásra, ezért az anyag feltártsága a semmivel egyenlő. A dokumentumbázis csekély, egy-egy szakterület létszükségletének számító bázisára terjed ki. A szóródott irodalom feltárása szóba se kerülhet.

Második szint az indexek, folyamatos bibliográfiák szintje. Itt a dokumentum-bázis bővül, a current contentsnél lényegesen szélesebb, néha a teljes kör feldolgo-zására vállalkoznak. E szolgáltatás ráépül az előbbire, feladata már nemcsak az újdonságértesítés, hanem a bibliográfiai tételek bizonyos fokú rendezettségének

biztosítása, tehát a leírások már szabványosítottak, egységesek, szakszerűek. Ennek folytán maradandóbbak is az előbbieknél. A current contents létjogosultsága addig terjed, ameddig a várható vagy éppen megjelent művekről értesít, de e feladat után akár el is dobható. Helyét átveszi az anyagról rendezett és feltárt áttekintést nyújtó bibliográfia vagy index.

A kurrens bibliográfiák és indexek valamilyen „árat” kell hogy fizesse azért a többletért, amivel a current contents-szel szemben rendelkeznek: néhány hetes, vagy egy-két hónapos fáziskésésben vannak a szakirodalom megjelenéséhez képest. Ezt az időt a bibliográfiai feldolgozás, szerkesztés és a nyomdai munkák igénylik. Ez a szolgáltatástípus viszont a current contents-szel szemben osztályozható is a tételeket. Általában 4—6 ismerv/dokumentum a feltártsági mutató, ami azt jelenti, hogy a bibliográfiában egy-egy tétel átlagosan ennyi közelítésben kereshető vissza.

Mivel a számítógépekkel előállított szakirodalmi indexek a lényeges mutatókat tekintve nagyjából azonosak a folyamatos bibliográfiákéval, és maguk is időszakosan jelennek meg, ezeket ugyanerre a szintre lehet emelni. Szerepük is hasonló. Az indexek nem is a szolgáltatás mélységében, hanem a szerkezetben térnek el a bibliográfiáktól.

Ennél a szolgáltatási típusnál már megfigyelhetjük, hogy a bázis növelése és a feldolgozás mélysége ellentmond a szétszáguló szolgáltatásoknál olyannyira fontos gyorsaságnak.

Harmadik szint a referálás. A jó referáló lapok szerteágazó feladatok betöltésére alkalmasak. Biztosítaniuk kell a referált terület megbízható ellenőrzését, s ezt tartalmi teljességre törekvéssel érhetik el. Ha a bibliográfiai ellenőrzés feladatát meg is osztják más szolgáltatásokkal, pl. bibliográfiákkal vagy azok rendszereivel, tudományági szinten nem mondhatnak le róluk. Így a feldolgozott dokumentumbázis igen széles lesz, el kell érnie a viszonylagos teljességet. A feltártság tekintetében 10—12 ismerv/dokumentum mélységet érhet el. Az ismérvek összetettek, személy- és intézménynevek, tárgyszavak, vagy ezekkel azonos szerepű más kifejezések, földrajzi nevek, és — a szakterülettől függően — képletre, hatályosságra, szabadalomszámra stb. mutathatnak. Az igényes munkához viszont idő kell! Az átfutási idő egy esztendő lehet. Ez a késedelem elfogadhatatlan lenne, ha a referáló folyóirat kizárólagosan tájékoztató eszköz lenne, ha nem előzné meg a nálánál gyorsabb, jóllehet vele nem azonos értékű más szolgáltatások, mint az indexek, bibliográfiák. A referáló tevékenység tehát a fenti szolgáltatási rendszernek része, s közöttük funkciómegosztás van, amely a három kíváncsi, a bázis nagysága, gyorsaság és feltártság ellentmondásosságán nyugszik.

A referáló lapok a teljességi igényteliséggel képesek kiküszöbölni a szakirodalmi tájékoztatás rémét, a szórásból adódó nehézségeket is.

Negyedik szint: kivonatos közlés. Ennek az a lényege, hogy az eredeti közlemények terjengősségét megszünt, de kiemeli a lényegeset olyan részletességgel, hogy pótolja az eredeti dokumentum elolvasását, feloldja a nyelvi korlátokat a kötelező nyelvi egységesítéssel. Feltártságát tehát már nem is mérhetjük a fent alkalmazott mutatóval, helyette a minősítés úgy szólhat, hogy „pótolja az eredetit”. Nyilván lassú szolgáltatás, hiszen az esetleges fordítási vagy tömörítési munka időigényes. Bázisáról sem mondhatunk közelebbit, de bizonyos, hogy erősen szelektált szolgáltatás. A szelekció viszont a magas költségek miatt nagyon megfontolandó, és csak a vonatkozó teljes irodalom megbízható áttekintésén nyu-

godhat. A bázisa tehát igen nagy, jóllehet e széles irodalmi alapon erősen megrostált anyagra terjedhet ki a kivonatos feldolgozás.

Az eredetit pótló szinthez tartoznak a rendszeresen megjelenő szemlék, éves vagy nagyobb időt átfogó eredményértékelések, tudományos helyzetjelentések, „state-of-art-reportok” is.

A szétsugárzó tájékoztatásnak ez a négy szintje nagyjából feltételezi egymást, a folyamatos tájékoztatást megbízhatóan és kellő szinten csak együtt képesek megoldani. Ne gondolja egyetlen könyvtár sem, hogy ha egy szakterületen pl. kurrens bibliográfiát indít, ezzel a sokoldalú tájékoztatást megoldotta. Megoldott ugyan egy-két feladatot, a tájékoztatás egy-egy részletét, de nem magát a kurrens tájékoztatást.

A szolgáltatások értékelésénél pedig alapvető az a szempont, hogy milyen rendszer részeként létezik. Önmagában nincs jó vagy rossz bibliográfia, referáló folyóirat, vagy más szolgáltatás. A legfontosabb kérdés mindig az, hogy mi előzi meg a szolgáltatást és mi következik utána. És vajon azt a feladatot látja-e el a szolgáltatás, amit rendszerbéli helyzete megkövetel, vagy környezetétől elrugaszkodva, a maga számára kreált követelményeknek igyekszik-e eleget tenni.

Észre kell venni ugyanis: a szétsugárzó szolgáltatások valóban egymás feltételei. E szoros egymásrautaltság azzal magyarázható, hogy a felsorolt szintek közül a később következők mindig magukban foglalják az előzőket, és az előzőkhöz képest még más is tartalmaznak. A bibliográfiai szint az öt megelőző current-contents szinte a bázisnöveléssel és az anyag rendezettségének biztosításával „toldja meg”, a referálás elsősorban a feltártság tekintetében több az öt megelőző szintnél. Nem csupán deklarált összetartozásról van tehát szó, hanem szerves rendszerről.

1.12 *Visszakereső tájékoztatás*

A tájékoztatásról vallott nézetek korszerűségének, megítélésének fordulópontja, Achilles-sarka mindig az, hogy milyen felfogásban és milyen rendszer-szemlélettel közelítik a visszakereső tájékoztatás kérdéskörét. A könyvtáraktól hagyományosan nem idegen a visszakeresés, mondhatnánk, a retrospektív keresés hangsúlyozása. Az évszázadok óta épített katalógusrendszerek mindenkor a visszakeresés biztosítását szolgálták. A dokumentáció létrejötte és elszakadása a könyvtári tevékenységtől többek között azzal volt magyarázható, hogy az utóbbi nem ment elébe az igényeknek abban a formában, ahogyan azt a dokumentáció tette a referáló folyóiratok megindításával. A dokumentáció ugyanakkor az egyoldalúság másik végletébe esett, amikor hosszú időn keresztül a szétsugárzás szinte kizárólagos üdvöztető voltát deklarálta. Jól illusztrálja ezt a FID már idézett hivatalos definíciója a dokumentációról. Amíg a dokumentációs szakember gúnyos fölénytel intézte el a „poros” könyvtári katalógusokat, amelyek az „avult” irodalom rigorózus leírásával voltak terhesek, a maguk oldalán kitermeltek a legkevesbé hatékony szolgáltatási formákat. A legkevesbé hatékonyakat, mivel igen kicsi a valószínűsége annak, hogy egy kurrens tájékoztatásban szétlökött információra a felhasználónak pontosan abban az időben van szüksége, tehát nem előbb és nem később, hanem pontosan akkor, amikor az megjelenik. Az utolsó két évtizedben azonban mindkét oldalon megindult a hibák korrigálása: a könyvtárak bibliográfiai központokká alakultak, főfunkciónak kezdték tekin-

teni a tájékoztatást, a másik oldalon pedig felismerték, hogy nincs értelme a szétsugárzó tájékoztatásnak visszakeresés, a retrospektív keresés biztosítása nélkül. A hadakozó felek belátták egymásrataltságukat és tevékenységük lényegében azonos voltát. Sőt, ma már egymástól profitálnak a kivitelezés gyakorlati fogásai-ban is, hiszen a könyvtárak gépi technikát tanulnak a dokumentációtól, a dokumentáció pedig átveszi a dokumentumok kezelésének, leírásának könyvtári módszereit. Szóval mindazt méltányolják, amit eddig egymás kárára írtak. Tematikusan sem tesznek különbséget könyvtári és dokumentációs munka között, s ha igen, ez 1975-ben már bizonyosan az elmaradottság és provincializmus jele.

Ami a visszakereső szolgáltatások helyének megítélését illeti, ma már világos, hogy a tájékoztatás *fő eszköze* valamely visszakereső rendszer, amelyből kinőnek a szétsugárzó szolgáltatások. Még élesebben: egy rendszert alkotnak. Visszakeresés és szétsugárzás: ugyanannak a szolgáltatási rendszernek két oldala, egymás feltételei, mint egy nagy tartály, amelyből különböző csapokon folyik a víz. Ismét más kérdés, hogy e felismerést milyen késéssel követi a gyakorlat. A mai uralkodó helyzet az, hogy még ugyanazon intézményen belül is külön él a visszakereső apparátus és a szétsugárzó szolgáltatás. A gyakorlat mindig nehézkes, mert nemcsak a szemléleti korlátokat kell leküzdeni, hanem a preparált információkőtegek (dokumentumleírások, referátumok stb.) tömegeit is meg kellene megmozgatni, s ez a nagyobbik akadály.

Mindezt szükséges volt előre bocsjítani a visszakereső szolgáltatások rendszerezésének tárgyalása előtt.

A visszakereső szolgáltatásokat két alapon lehet felosztani. Az első szempont a rendszerek *technikája*, mondhatnánk, az adathordozók fajtái és az ezekkel való bánásmód különböző formái. A másik felosztási szempont a visszakereső rendszerek *szellemi struktúrája*.

1.12.1 Első felosztás: az alkalmazott technika szerint

A technika sohasem lehet öncél a könyvtárakban, csupán eszköz, amely érvényre juttat egy tárolási elvet, megőriz egy információt. Mégis a szolgáltatások felosztásának alapja lehet, mert a visszakereső rendszer szellemi struktúrája és az adathordozó kölcsönhatásban van. A technika mindenekelőtt meghatározza a nagyságrendeket, a tárolandó dokumentumok, más esetben a tárolási szempontok számának felső — néha alsó — határát. (És fordítva, a tárolandó információk bizonyos technikát sugallhatnak.) E meghatározás néha abszolút korlátot jelent, pl. a lyukkártyák pozíciószáma egészen pontosan, számszerűen determinálja a tár nagyságát, más esetekben csupán az ökonómiai határokat jelöli ki, ti. hogy milyen mennyiség alatt vagy felett érdemes egyik vagy másik technikát alkalmazni.

Az adathordozó vagy a technikai folyamatok egésze megszabja a műveleteket is, amelyekkel operálhatunk, pl. meghatározza, hogy hány hierarchiaszint engedhető meg az osztályozásban. És általában: bizonyos szellemi elképzeléseknek egyik technika jobban megfelel, mint a másik.

Az alkalmazott technikát illetően négy tárolási-visszakeresési főtípus lehetséges. Mind a négy természetesen további altípusokra osztható.

Az *első típust* — jobb elnevezés híján — a hagyományos kartonrendszerek képviselik. Rugalmas technika, hiszen szinte minden nagyságrendben és a legtöbb

osztályozás esetén alkalmazható. Nehézkessége a kezelésében van. Kialakítása lassú, a robotmunka is kvalifikált munkaerőt igényel, átalakításuk majdnem egyenlő a rendszer újraalkészítésével. Az idők során sokasodó és halmozódó inkonzekvenciák alig biztosítják az áttekintést.

Ehhez a típushoz nem egyetlen kartotékrendszer tartozik, hanem mindig több, így pl. a könyvtári katalógusokat legalább két metszetben szükséges kiépíteni: az egyik a leírójegyek alapján, a másik tartalmi ismérvek szerint épül.

Típusaikat illetően ehhez a technikához sorolhatjuk a könyvtári katalógusok uralkodó típusait, ezek nyomtatott változatait, a retrospektív bibliográfiákat, kartonokon vezetett adattárakat (pl. biográfiai adattárak) az önfeltáró vagy indexelt kivágatgyűjteményeket (vertical filing) stb.

A második típust a lyukkártyák és az ezekkel egyenértékű más adathordozók képviselik. Hatékonyságuk közismerten magas, rugalmasságuk szinte ki sem aknázható minden esetben, költségeik alacsonyak. Mély feltártságot képesek biztosítani. E technika lehetőségeivel csak az elsőrendűen szervezett számítógépes rendszerek versenyképesek. Nagy hátrányuk viszont igen korlátozott nagyságrendjük, s ez egyben azt is jelenti, hogy csaknem kizárólag helyi jelentőségűek. (Ennek nem mond ellent az sem, hogy szolgáltatásként is forgalmazzák őket.)

Ehhez a típushoz sorolhatók a fény-, perem- és réslyukkártyás rendszerek, a uniterm kartonok, és a könyvtári gyakorlatban kevésbé elterjedt lovaskártyák vagy függőkartotékok stb. (Nálunk ezen utóbbi fajtából a synoptik ismeretes. Igaz, ezek kevésbé hajlékonyak, mint az előbbiek.)

A harmadik főtípusként a mikrofilmes visszakereső rendszerek nevezhetők meg. Magyarországon ez a visszakeresési technika nem honosodott meg. Itt egy lehetséges félreértést kell eloszlatni. Ugyanis nem mikrodokumentumok tárolásáról és visszakereséséről van szó, magyarul nem mikrofilmtárakról, hanem azokról a rendszerekről, amelyeknél a tárolási-visszakeresési ismérvek — a dokumentum-szövegekkel együtt — mikrofilmre kerülnek, az ismérvek ezen adathordozók számára jól értelmezhető fekete-fényáteresztő (igen-nem) kockákból álló mezőbe, az ún. kódmezőbe kódolva. A keresőkép szintén valamely sablonon hasonló alakra hozható, s a keresőkód összehasonlításra kerül a mikrodokumentumok kódmezőivel optikai szerkezet segítségével.

Legnagyobb előnyei: a tárolt szöveg és az ismérvek nem szakadnak el egymástól, az eredmény tehát magának a dokumentumnak szövege, nagytömegű adat tárolására alkalmasak, az ismérvek tekintetében rendkívül rugalmas, de a rendszer létrehozása után alig változtatható. A mikrofilmre egyaránt fotózható szöveg, adat, rajz, ábra stb. Nagy hátránya a berendezések magas költsége (a legjobb rendszerek berendezéseinek ára eléri a közepes teljesítményű számítógépek árát), és az előkészítő-szervező munkák igényessége.

A technika forrongó volta miatt nem szabad elhallgatni, hogy ezeket a berendezéseket az elektronikus számítógépek visszaszorították. Ma inkább számítógépekkel összekapcsolva hozzák létre, tetemesen megnövelve a költségeket.

A negyedik rendszertípust a feltartóztathatatlanul előretörő számítógépben jelölhetjük meg.

Erről már nagyon sokat tudunk. Hátrányait a relatíve magas költségekben és az előkészítés magas költségeiben határozhatjuk meg. Ezzel szemben állnak a beláthatatlan lehetőségek. Hadd hívjuk fel a figyelmet ezek közül néhányra: az adatok egyszeri feldolgozást igényelnek, egyszeri bemeneti adatokból a szolgálta-

tások teljes skálája nyerhető, már alacsony költségeken, rendkívüli gyorsaság jellemzi, és adatátviteli lehetőségek több, távoli használati helyre; az intellektuális munkák (pl. osztályozás) teljes automatizálhatósága a manuális tevékenységek mellett, és kísérleti rendszerekben — egyelőre maximum százezres dokumentumszám esetén — teljes szövegtárolási lehetőség. Végül: számítógépes rendszerek összekapcsolásával regionális, országos, nemzetközi tájékoztató rendszerek realizálása válik lehetővé.

Ha most azokat a szempontokat keressük, amelyeket a szétsugárzó szolgáltatásoknál a bázis-átfutási idő-feltártság hármasszempontjában találunk meg, akkor azonnal látható, hogy a visszakereső rendszereknél két szempont amazokéval azonos lehet: a bázis és a feltártság. Az átfutási idő itt — nem folyamatos tájékoztatásról van szó — nem jöhet számításba. Helyette bevezethető lenne az elérési vagy visszakeresési idő, ez azonban a számítógépek esetén törtmásodpercekben mérhető, a többi szolgáltatásfajtánál percekben, legfeljebb a hagyományos eljárásoknál lenne hosszabb. Ezzel szemben a rendszerezési szempontokat ki kell egészíteni újakkal, mint amilyen a flexibilitás, amely magában foglalja a rendszer gyorsaságát is, s így a fenti szempont nem marad ki, a költségek és a dokumentumszövegeknek ismérvekkel való kapcsolata. A költségek nem elvi, hanem gyakorlati problémákat vetnek fel, ezért rendszerezés alapjául nem szolgálhatnak. Marad tehát négy rendszerezési szempont, amelynek alapján a visszakereső szolgáltatások technikai oldalról jellemezhető: bázis (nagyságrend), rugalmasság, feltártság és a szöveg-ismérv viszony.

A bázis esetében azonban másról van szó, mint a szétsugárzó tájékoztatás esetében. Ott azt jelentette, hogy a gyűjtőkörbe tartozó dokumentumok hányadát képes befogni a szolgáltatás, illetve hogy a bibliográfiai kontrollt biztosítja-e. A visszakeresés esetén pedig arról, hogy mekkora a rendszer, illetve, hogy vannak-e ennek korlátai. A nagyságra vonatkozó korlátok pedig vagy a dokumentumokra vonatkoznak, vagy a tárolási ismérvekre, aszerint, hogy a rendszer milyen szervezésű. (L. a következő fejezetben.)

Ezek után a visszakereső rendszerek táblázatba foglalt rendszerét, az alkalmazott technikát tekintve, az alábbiakban adjuk meg:

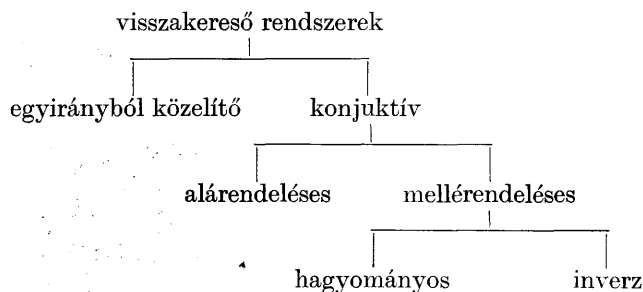
Szempont Szolgáltatás	Bázis	Flexibilitás	Feltártság	Dokumentum- ismérv-viszony
1. Kartotékrendszerek	tetszőleges	alacsony	5–6 ismerv	elszakad
2. Lyukkártyák	kicsi	magas	20–25 ismerv	elszakad
3. Mikrofilmes rendszerek	nagy	közepes	30–35 ismerv (dokumentum)	együtt
4. Számítógépes rendszerek	tetszőlegesp (nagy)	magas	korlátlan (30–35 ism/ dok.)	elszakad, v. együtt

1.12.2 Második felosztás: az intellektuális struktúra szerint

Azon nem lehet vitatkozni, hogy a visszakereső rendszerek leglényegesebb sajátossága a tárolási, másik oldalról a visszakeresési ismérvek rendszere, felépítése, szerkezete. Ezek az ismérvek adják meg a visszakeresés szellemi arcát, ezekben testesülnek meg a célok is.

Mivel a leglényegesebb szemponthoz értünk el, természetes, hogy egyben a rendszerezésnek is legnehezebb részéhez. Leszögezhető, hogy a rendkívül szerteágazó szempontrendszer miatt jó rendszer aligha adható. A nehézség abból fakad, hogy számos visszakereső rendszer struktúrája helyi feladatokhoz idomult, ennek megfelelően alig van két azonos megoldás, és a helyi szempontok különbözősége miatt a felosztás szempontjai is sokrétűek. Éppen ezért egyetlen rendszert nem is adhatunk, hanem a felosztások több-kevesebb sorozatát, amelyek együttesen közelítenek a teljességhez. De ebben az esetben is igaz Mephisto intelme a Faustban, hogy „száraz minden elmélet barátom”, vagy — ha már a költészetben keresünk bűnbocsánatot a teoretikus merevségre — JÓZSEF Attilával szólva valljuk: „a törvény szövedéke — mindig felfeslik valahol”.

A szerző öt évvel ezelőtt (7) még David LISTON (10) felosztását közölte, jobb híján, amely az alábbi szerkezetben képzelte el a visszakeresés rendszerét:

Ez a felosztás azonban nélkülözi az egységes alapot, s így már csak formai okokból sem fogadható el. Nem beszélve arról, hogy tartalmilag is kifogásolható és nagyon hiányos.

Nem lenne teljes a kép, ha röviden nem térnénk ki arra a felosztásra, amelyet a cranfield-i kísérletekben alkalmaztak (4). Négy csoportra osztották az információkereső nyelveket: egytagú természetes nyelvű osztályozási rendszerek, több tagú (fogalmi) természetes nyelvű osztályozás, az ellenőrzött kifejezések osztályozási nyelve, végül a címek és referátumok szövegén nyugvó nyelvek alkottak egy-egy csoportot. Minden típuson belül további rendszereket kaptak aszerint, hogy milyen műveleteket vezettek be, illetve, hogy az elemzéseket mire terjesztették ki. Pl. hogy összevonták-e a szóalakokat, szinonimákat, vagy sem, főlérendelést, alárendelést, kollaterálást alkalmaztak-e és hány fokozatban stb. Ez a felosztás szintén egyszakos, a mi szempontunkból. Bár a cranfieldi kísérletek ezeket a nyelveket jól választották meg, hiszen az volt a céljuk, hogy megállapítsák, az egyes műveletek, illetve elemzési szempontok bevezetése hogyan hat a visszakeresés eredményére. Nem volt feladatuk tehát egy immanens felosztást adni, ezért nem is lehet azt tőlük számonkérni.

A valósághoz talán közelebb jár az alábbi felosztások együttese.

a) felosztás: a „hozzárendelés” szerint

Ismeretes, hogy minden visszakereső rendszer nagyon absztrakt szinten modellálható egy mátrixszal (sorokba és oszlopokba rendezéssel), ahol a mátrix sorait a tárolandó dokumentumok jelentik, vagy más, tárolandó egyedek, az oszlopokat pedig az ismérvek. A sorok és oszlopok találkozásánál fekvő metszéspontokban 0 áll, ha az oszlop ismérve nem jellemzi a dokumentumot, és 1 áll, ha a dokumentumra jellemző az ismérv. (A gyakorlatban az 1 helyett állhat más szám, 2, 3, 4, ... aszerint, hogy az ismérv nagyon vagy kevésbé jellemző.) Ha a tárolásban az ismérveket rendeljük a dokumentumhoz, azaz ha a mátrixból sorvektorokat képezzünk és így végezzük el a tárolást, akkor a „tárolási mód” hagyományos, direkt, dokumentum szerinti — vagy HORVÁNYI Gábor szóhasználatával dokumentumkapus. Ha az ismérvekhez rendeljük a dokumentumot, azaz ha a tárolás az oszlopvektorokon megy végbe, akkor a tárolási mód inverz, ismérv szerinti, vagy szempontkapus. (A felsorolt kifejezéseket a magyar szakirodalom váltakozva használja, egymásnak szinonimái.)

A valóságban rendszerint egyazon rendszer mindkét tárat létrehozza. A számítógépes tárolásnál pl. az egyik file (adathalmaz) tartalmazza a dokumentumok teljes leírását, tehát itt együtt van minden, ami egy dokumentumra vonatkozik, a teljes leírás, valamennyi ismérv. A nagy terjedelem és a folyamatos gyarapodás a tárák (mágneslemez, mágnesszalag) szervezésében jelentenek problémát, pl. naprakész tartásukhoz állandóan újra kellene rendezni ezt az óriási adattömeget a napi gyarapodás beiktatása miatt, s ez gyakorlatilag nyilván nem gazdaságos. Ezért e direkt, dokumentumkapus tárákban egyszerű sorrendi vagy random (találomra) elérést biztosítanak. Van azonban egy inverz tár, amelyben az ismérvek szerepelnek a dokumentumazonosítókkal, amelyekre az ismérv vonatkozik. Pl. egy tárgyszó és a dokumentumok azonosító számai szerepelnek együtt. Ezen azonosítók alapján lehet a dokumentumok adatait megtalálni a direkt tárban. Az invertált tárat viszont könnyű naprakészen tartani, kiegészítés esetén a rövid egységek könnyebben mozgathatók az újrendezés során.

A hagyományos visszakereső rendszereknél viszont alig találunk tiszta esetet. Pl. egy ETO rendszerű szakkatalógus ugyan szempont szerinti elrendezésű, ugyanakkor a jelzetek alatt a dokumentumok teljes leírását találjuk meg. Kevert megoldásról van tehát szó, mint az esetek legtöbbszörében. Ha tiszta megoldású tárákat szervezünk, akkor mindig mindkettő kell. Példázza ezt a uniterm, vagy a fénylyukkártyás eset, amikor is az ismérvek szerinti tárolás csupán dokumentumazonosítókat eredményez a keresés során, ezért szükséges egy kiegészítő dokumentum szerinti tár, ahol az azonosítók feloldhatók és megkapjuk a dokumentumok bibliográfiai és egyéb adatait. Ha viszont mindkét tár létezik egyazon rendszerben, jogos a kérdés, hogy milyen alapon nevezzük el egyikről az egészet? Valóban, az elnevezés arról a tárról történhet, amelyből a visszakeresési folyamat elindul és az eredményt kapjuk, és nem abból, amelyből a számok, jelek dekódolása, feloldása mehet végbe.

b) felosztás: filozófiai felosztás

Gondolkodásba kell ejtsen az is, hogy az ismérvek, amelyeket a visszakeresésben megszabunk, s amelyekkel a tárolást végezzük, mire is vonatkoznak?

Az ismérvek egy része a valóságból származik, valamilyen, a valóságban levő

objektum megnevezései, amelyek a kutatás tárgyát jelentik. A „kaktusz”, „két-
éltűek”, „repülőgép” stb. kifejezések ilyen típusúak. Az ember ezt a valóságot
fogalmakban általánosítja, de ezek a fogalmak már másfajta valóságból, az em-
beri tudatból származnak. A valóság szubjektív (emberi) képmásából. Ilyen is-
mérveknek tekinthetjük a terminus technikusokat, szakkifejezéseket. A kutatás
tárgyául szolgáló valóság térben és időben létezik, és a megismert valóság tudati
képét ennek megfelelően az ember a tér- és időkoordináták szerkezetében kíséri
meg rendszerezni. Tér és idő: létezési formák, egyben a visszakereső rendszerek
ismérveinek forrásai. Végül, a gondolkodó ember a dolgokat megnevezi. Az ismér-
vek rendszerébe ennek folytán kerülnek be nevek, személyek, intézmények, pub-
likációk stb. nevei.

A fenti megkülönböztetés merev, hiszen pl. egy tudományos műszónak kell
lennie egy valóságos megfelelőjének. A kétéltűek pl. valóban élőlények (vagy jár-
művek), de egyben szakkifejezés is. Petőfi Sándor egy név, egyben azonban kuta-
tási téma. És sorolhatnánk tovább. A fenti öt szempont azonban kategorizálja az
ismérveket, amelynek alapján öt tárolási és visszakeresési típus lehetséges:

- tárgyi szempontú,
- topográfiai,
- kronologikus,
- szemantikai,
- nominális, „személyi” alapozású.

A tárgyi típus egyértelmű: szakkatalógusok, szakrendi bibliográfiák, vagy
hasonló elvű gépi rendszerek tartoznak ide. Nem szorul magyarázatra a topográfiai
és kronologikus változat sem. Az ún. szemantikai típus magyarázatra szorul,
mindenekelőtt azért, mert tudni kívánjuk, miben különbözik ez a tárgytól. Külön-
bözik abban, hogy ezek esetében az információtartalom a műszó kifejtése. Ha pl.
kérdés az, hogy mi a profit és nyereség közti különbség, akkor nem a valóságban
levő profitra vagy nyereségre vagyunk kíváncsiak, annak nagyságára, megszer-
zési módjára, hanem jelentéstartalmára. Mondhatni, definíciót kérünk. A *Magyar
Nyelv Értelmező Szótára* mint visszakereső eszköz tipikusan ilyennek minősül.
Tárgyi szerkezetű tár esetén a profit szó alatt nem a fogalom jelentése, magyará-
zata található, hanem a róla szóló irodalom.

Az ún. nominális szempontú típus szintén ismert. Nevek, alkotók, címek
(dokumentum „nevei”) testületek, kongresszusok nevei stb. alatt találhatók a
dokumentumok, vagy adatok. De ide tartozik évtizedeink legmeglepőbb tárolási
módja, a citációs, hivatkozási eljárás is. E tárolás esetén névről névre, vagy címről
címről kapunk utalást, s így göngyölíthető fel a kért irodalom vagy adathalmaz.
A hivatkozásoknak nagyobb jelentősége lehet, mint gondolnánk, jelentőségük
korántsem korlátozható az ISI által forgalomba hozott indexrendszerre — illetve
ennek retrospektív változatára. Hatályosságnyilvántartás jogszabályok esetén az
egymásrahivatkozások pontos összehozásával lehetséges, hasonlóan jelentős a
szabványokban található hivatkozások tárolása visszakeresésre alkalmas módon,
vagy — hogy távolabbi példa legyen — bírósági ítéletek indoklásaiban szereplő
hivatkozások megelőző jogesetekre, ítéletekre, állásfoglalásokra, jogszabályokra.
A szabványok, jogszabályok esetén a hivatkozás egy azonosítóra, tehát a doku-
mentum „névére” történik meg. Ezen az alapon sorolhatók ide, nemcsak a Citation
Index valóban névről névre göngyölődő eljárása miatt.

Ez az öt rendszertípus azért volt szükséges, mert az adatok elrendezésének szerkezetét, a besorolás rendjét, az ismérvek egymásutániságának elvét szabják meg. Ennek alapján lehet pl. földrajzi katalógusról, időrendi bibliográfiáról vagy könyvtári leíró katalógusról szólni. Egyben azonban az öt típus megadja azokat a közelítési módokat, amelyek alapján a keresőtéma valamely eleme, szava, kifejezése „vezérli” a keresést, ti. megszabják, hogy milyen lehet az induló szó a visszakeresésben. Közérthető példával illusztrálva: SZABÓ Károly *RMK*-jában — tekintsük el mutatójától — a vezérszó időpont lehet, egy évszám, mivel a bibliográfia szoros időrendi rendszerű, míg PETRIK Géza retrospektív ciklusaiban a vezérszó személynév, (szerző) dokumentumcím vagy annak első alanyesetű főneve lehet. (Az utóbbi a porosz instrukciók miatt.)

Nem szólnak itt arról, hogy a tárolási szerkezet, amely meghatározza a visszakeresés közelítési elvét, mélyebben milyen kapcsolatban van a tudományok tartalmával. Példának csak azt említem, hogy a kronológia mindig a változást, kialakulást, fejlődést, differenciálódást, elsozódást van hivatva bemutatni, vagy hogy bibliográfiai szakrendszer képes „bibliográfiai szintézist” adni, amelyből vissza lehet következtetni a tudományok megoldatlan témáira, kidolgozott elméleteire stb., s így hozzájárulhat a valódi tudományos szintézisek létrehozásához. De ezek már valóban filozófiai problémák: a visszakereső rendszerek és a bibliográfia elmélet mélyproblémái.

c) felosztás: az ismérvek logikai viszonyai alapján

A filozófiaiak nevezett felosztásban a tiszta típusokat igyekeztünk megkeresni. A valóságban nagyon sok a kevert típus, amely két-három változatot egyesít. Fokozottabban vonatkozik ez a jelen felosztásra, amelyben szinte csak elméletileg léteznek a tisztán meghatározott rendszerek.

A felosztás alapja az, hogy az ismérvek milyen logikai viszonyban vannak egymással. Számos, lehetséges logikai viszony közül a genus-species relációt szükséges kiemelni, azaz a fölé-alárendelési kapcsolatot. Ha az ismérvek összességére a legáltalánosabb ismérvtől a legspecifikusabbig kiépítjük ezt a kapcsolathálózatot, akkor teljes hierarchikus rendszerről van szó. Ha egyáltalán nem vesszük figyelembe, akkor koordinált, vagy mellérendelő elvű rendszert kapunk.

A fölé-alárendelés nem tévesztendő össze az egész-rész viszonyral. Pl. az esztergagép alárendelt fogalma a csúcseszterga, részfogalma a főorsó.

Ha szigorúan vesszük a fölé-alárendelést logikai értelemben, akkor szinte lehetetlen teljes hierarchiát felépíteni, a valódi genus-species viszony — azonos logikai alapon — egyszer megszakad a hierarchiaszint valamely fokán, ennek következtében tehát több részlethierarchiát kapunk. Ilyen esetekben szokás lazítani a logikai elveken, és az alá-fölérendelést mesterségesen, vagy más szempontok alapján bevezetni abból a célból, hogy a hierarchia teljes legyen. Jól példázza ezt az ETO, amelynél a teljes fogalmi hierarchia csak részben nyugszik logikai elveken, igen gyakran mesterségesen épül fel. A hierarchikus osztályozások mintájának tekinthető ETO sem teljesen hierarchikus felépítésű. Részben az előbb említett okokból, részben azért sem, mert a hierarchia merevségét az ETO-ba bevezetett műveleti szabályok feloldják.

Kérdés, hogy a szellemet gyönyörködtető tulajdonságán kívül más okból szükség van-e egyáltalán teljes hierarchiára? Aligha. Képzeli el, hogy valaki

az őszi árpa irodalmát keresi. A releváns irodalom kiválasztásában segítségére van a legközelebbi fölérendelt fogalom, az árpa, megnézhető még az irodalom a gabona alatt is, de távoli genusok nem kecsegtetnek eredménnyel, pl. már semmit sem mond, hogy az őszi árpa „növény” vagy az, hogy „élőlény”.

A teljes hierarchiának ugyanakkor az irodalom csoportosításában lehet szerepe, pl. ha kiadványt kell kinyomtatni. De nincs jelentősége az információk visszakeresésében. Hangsúlyoznám, hogy a *teljes* hierarchiának.

Az ellenkező véglet a szélsőségesen mellérendelő rendszerek esete. A gyakorlatban ez sem létezik tisztán, még. B. TAUBE uniterm I. néven ismert megoldása sem az (19). Kétségtelen azonban, hogy az uniterm közelíti legjobban ezt a szélsőséges esetet.

A konkrét rendszerek tehát valahol a két szélsőség között vannak, de egyik, vagy másik elvet tartják inkább fontosnak. A mellérendelő osztályozások kiépíthetnek hierarchiát három-négy fokozatig, s így egymással hierarchikus kapcsolatban álló szóbokrokat, ismérvbokrokat hoznak létre eredményül. Tekintsünk ebből a szempontból egy egyszerű könyvtári tárgyszó-katalógust. Tárgyszavai mellett lesznek benne altárgyszók, másodlagos altárgyszók stb. Ettől még a tárgyszavazás lényegében mellérendelő, mint ahogyan az ETO lényegében hierarchikus.

Ezen a felosztási alapon tehát a visszakereső rendszerek két szélső típusát határozhattuk meg, a valóságban tiszta típus alig van, és inkább kevert megoldások ismereteseek.

Az irodalomban a hierarchikus — nem hierarchikus rendszerekre gyakorta alkalmazzák a szisztematikus — mechanikus kifejezéseket. Ezek azonban nem szinonimái a fentieknek, mivel nem a rendszer logikai szerkezetére, hanem az ismérvek besorolására vonatkoznak. Példával lehet illusztrálni a különbséget. Tegyük fel, hogy a magyar történelmi irodalomról készült tár időrendet követ. Ha az időrend a magyar történelem természetes korszakolásán nyugszik, kb. ilyen periódusok keletkezhetnek (persze megfelelően tovább részletezve, amelyre e példában nincs szükség): ... 1711—1825—1848—1849—1867... Ebben az esetben a rendszer szisztematikus. Ha a periódusokat mechanikusan építjük fel, a következő sorozatot kapjuk: 1710—1720—1730—... 1850—1860—... és így tovább. Az utóbbi esetet mechanikusnak is nevezhetjük. A két megoldás azonban nem mond semmit sem a hierarchiról, sem a mellérendelésről, mert pl. a második rendező elv mindkét esetben lehet a dokumentumok leírásának betűrendje.

Felosztásunkba a szisztematikus-mechanikus rendszereket nem iktatjuk be, mert ezek nem minősíthetők alapeseteknek és az itt felvázolt rendszer nem annyira finom, hogy ilyen részletességgel váljon szükségessé még ezek megkülönböztetése is.

d) felosztás: individualizáló és generalizáló rendszerek

Figyelemre nem eléggé méltatott szempont az a körülmény, hogy a tárolás részletező vagy átfogó volta két, egymással szemben álló rendszertípus kialakításához vezet. Az a kérdés e rendszerek kapcsán, hogy mit akarunk eredményül kapni: egyedi releváns információkat, vagy az információk átfogó csoportját. Az előbbi esetben mélyanalízis, mikroszintű feltárás szükséges és ehhez simuló tárolás, az utóbbi esetben az információk csoportbasorolása — az ETO nyelven: osztálybasorolás, generikus fogalmak alatt. Az individualizáló megoldás esetén az egyedi információ megtalálása a cél, ehhez bontott, specifikus kifejezésekből

felépített ismérrendszer szükséges. E követelményeknek általában megfelelnek a természetes nyelvű szövegekből nyert ismérvek.

A generalizálás feladata más: csoportosítás, valamely szempontból homogén halmazok létrehozása a tárolásban. E két ellentétes funkció nehezen illeszkedik össze, s így rendszerint a táruk szervezésekor szükséges megszabni az individualizálás, illetve a generalizálás szintjét.

Vegyünk egy példát. Ha van egy monográfiánk a számelmületről, akkor ezt minősíthetjük, osztályozhatjuk úgy, hogy „számelmélet”. A műben ugyanakkor több száz tétel és definíció található, s az ezekre vonatkozó információk elvesznek, és a dokumentum sohasem kerül elő, ha a kérdés úgy szól, hogy a „diofantikus approximáció pontosságának javítási lehetőségei”. Márpedig a kérdések ebben a mélységben merülnek fel.

A probléma megértéséhez azonban tudni kell, hogy a pontosítással növeljük az információvesztést a visszakeresésben, a generalizálással pedig növeljük az információs „zajt” (nem releváns információk a visszakeresésben). A probléma részletezése nem e tanulmány feladata, e helyen elegendő, ha a két rendszertípust különválasztjuk. A két típus két végletet képvisel, a gyakorlatban a két szélsőség között érdemes a rendszert kialakítani, egyikhez vagy a másikhoz közelebb.

e) felosztás: az ismérvek elemzésének fokozatai szerint

A tárolási (egyben visszakeresési) ismérveket valahonnan össze kell gyűjteni, meg kell határozni. A gyűjtésnek számos módszere lehetséges. Úgy tűnik azonban, egyre kevésbé lehet megkerülni a tárolandó dokumentumok szövegeinek (legalább a cím, de a referátum, illetve a teljes szöveg) elemzését. A szógyűjtést néha automatizálják a szövegek szóstatistikai elemzésével, amelynek lényege, hogy bizonyos gyakoriságú kifejezések, szavak minősíthetők azoknak, amelyeket a rendszer használ.

A nyert szóanyagot vagy alávetik további elemzésnek, vagy nem. Ebből a szempontból is két szélső eset van. Az első az ún. természetes nyelvű osztályozások alkotják, ahol nincs további elemzés, vagy az elemzés csak a szóvégződések (ragok, jelek) levágására korlátozódik. A másik, ellentétes esetet a teauruszok képviselik, ahol a további elemzés mind nyelvi, mind logikai-szemantikai szempontok szerint megy végbe. Így szabványosított ismérvgyűjtemények jönnek létre, amelyekben a kifejezéseket és köztük levő viszonyokat egyaránt meghatározzák.

Nem dönthető el, melyik a jobb megoldás. Nagyon hatékony rendszerek ismereteseik mindkét megoldás alapján. A jelenleg ismert legkiválóbb visszakereső rendszer, az INTREX (USA, Massachusetts Institute of Technology) „uncontrolled vocabulary”-t, ellenőrizetlen kifejezések szótárát alkalmazza. Egy tárolási dokumentumból azonban 30–35 szót nyernek, s így igen nagy valószínűséggel megtalálható a dokumentum a keresőképpel való összehasonlítás révén. A másik, még szélsőségesebb példát a SMART rendszer képviseli (USA, Cornell Egyetem), ahol minimum a referátumokat, de más változatokban a teljes szöveget elemzik automatikusan, és a fejezet elején ismertetett mátrixból ún. dokumentumvektorokat, illetve ismérvekvektorokat nyernek. A visszakeresés során pedig a kérdésvektort ezekkel vetik össze, és azokat a dokumentumokat, amelyeknél a kérdésvektorral való egybevetéskor a dokumentumvektor magas korrelációt mutat,

kiiratják. E vektorok tulajdonsága még, hogy súlyozásra nyílik alkalom aszerint, hogy mennyire gyakori a szó, milyen a környezete (pl. ismétlődő szóasszociációk találhatók-e), sőt automatikusan még hierarchikus kapcsolatokat is létesítenek és ezeket bizonyos „fogalmi fákban” írják fel. A vektorok képzésénél mindezt figyelembe veszik. De behasonlíthatók a dokumentum szavai előző szövegelemzések alkalmával kapott szólistákba is. (A SMART rendszer túl bonyolult ahhoz, hogy e helyen ismertetésére sor kerüljön. Később még egy alkalommal vissza kell térni rá.)

A visszakereső rendszerek értékelésére vonatkozó eddigi legnagyobb szabású kísérlet, az említett cranfieldi II. jelentés éppen azt vizsgálta egyebek mellett, hogy a teljesen természetes nyelvű állapotban levő kifejezésekkel végzett osztályozás hatékonyságát hogyan módosítja az a körülmény, ha mindig egy újabb szempont szerint elvégzik az elemzéseket. Így összesen olyan 33 osztályozási rendszert nyertek, amelyekben mindegyik csak egyetlen tulajdonságban tér el az előzőtől. Pl. az első osztályozás: háborítatlan természetes nyelv. A második: az előbbiben összevonják a ragozott alakokat. Harmadik: az elsőben összevonják a ragozott alakokat és kizárják a szinonimákat, és így tovább. A jelentés a természetes nyelvű osztályozásokat találta hatékonyabbnak, bár nem nagy különbséggel az „ellenőrzött kifejezések” osztályozási nyelvével (l. 1.12.2 pont bevezetését).

Azon az alapon, hogy a kiindulásul választott természetes nyelv milyen mértékű elemzés alá esett, az alábbi fő típusokat lehet elkülöníteni:

- természetes nyelvű kulcsszavas kifejezésekkel működő rendszerek,
- természetes nyelv lexikográfiai szintű elemzéssel,
- szabványosított kifejezések (= előbbiek és szemantikai elemzés, tehát minimálisan a szinonimákra és homonimákra kiterjedő elemzés),
- szabványosított kifejezések logikai elemzéssel (hierarchia bevezetése valamely fokozatig az előbbiek mellett),
- szabványosított kifejezések összetett elemzéssel (előbbiek mellett egyéb elemzésekkel, pl. asszociációk, súlyozás stb.).

A fenti sor úgy épül fel, a soron következő mindig az előzőt, és még egy elemzéssel többet foglal magába.

Deszkriptoros osztályozásnak — bár a kifejezéssel nehezen lehet egyetérteni — az utolsó kettőt lehet nevezni, lazán értelmezve valamennyi szabványosított kifejezésrendszert, hiszen a teauruszok eredetileg szinonima szótárak voltak.

A „szabványosított” jelző nem azt jelenti, hogy valamely állam, vagy nemzetközi szervezet szabványaként jelenik meg, hanem csak azt, hogy szabályozott kifejezésekről van szó.

f) felosztás: a kivitelezés szerint

Aszerint, hogy a tárolási ismérvek megállapítása, a dokumentumokra jellemző ismérvek megállapítása emberi úton vagy számítógéppel megy végbe, automatikus és nem automatikus ismérrendszer lehetségesek. De attól, hogy a kifejezések gyűjtése pl. automatikusan ment végbe, az osztályozás (indexelés) még lehet emberi. Az automatikus rendszereknek célkitűzése az indexelés intellektuális tevékenységének automatizálása volt. Ez két úton mehet végbe: a tárolt dokumentumok szövegéből nyert releváns szavak egyelőre — szintén hasonló

úton nyert — szótárba kerülnek behasonlításra. Ha a szótárban a kifejezés megtalálható, akkor azt a dokumentum meg is kapja. Vagy nem létezik a behasonlítás céljaira szógyűjtemény, ilyenkor a szövegösszefüggések, gyakoriság stb. ad támpontokat az indexelés céljaira.

Az automatikus rendszerek aszerint is továbboszthatók, hogy a gépi elemzésre milyen szöveget biztosítunk: címetek, referátumokat vagy teljes szöveget.

Az automatikus megoldások igen nagy hátránya, hogy meghatározott nyelvhez kötött.

Működő automatizált visszakereső rendszerre jó példa a már említett SMART rendszer, amely hosszú évek után kilépett a kísérletezés szakaszából.

g) felosztás: a visszakeresési szintek szerint

A visszakeresési folyamat leegyszerűsítve úgy megy végbe, hogy a feltett kérdés alapján meghatározott ún. keresőképet (maga is ismérvek sorozata) összehasonlítjuk a dokumentumok képével (amelyeket ugyanezen ismérvek közül néhányának sorozatával jellemeztünk). Teljes vagy elég magas egyezés esetén — szaknyelven szólva: magas korreláció esetén — a dokumentum relevánsnak minősül és valahogyan kijelezzük.

Ezzel kapcsolatban két probléma szokott felmerülni. Az egyik, hogy nemcsak a kérdésre releváns dokumentumok kerülnek elő. A másik: nem minden releváns dokumentum kerül elő. (A két tényezőt egyébként két mutató méri; ezeket elég jól kidolgozták az értékelés elméletében.) Felmerül tehát a kérdés, hogyan lehet javítani a visszakeresés hatékonyságát akár annak árán is, hogy a visszakeresési folyamat megismétlődik, vagy több fázisra oszlik.

Ebből a szempontból beszélhetünk egyszintű és többszintű visszakereső rendszerekről. Miután az egyszintűek feltehetően közismertek — ilyen bármely könyvtári katalógus vagy bibliográfia — a többszintű keresőrendszereket — inkább példaként — szükséges ismertetni annyira, amennyire a fogalom megértéséhez szükséges.

Egyik típus a visszacsatolásos keresés. Lényege az, hogy az első keresőszakaszban eredményül kapott dokumentumokat abból a szempontból minősítik, hogy mennyire relevánsak. A magas relevanciájú dokumentumok ún. dokumentumvektorával (lényegében ismérveinek összességével) kiegészítik a keresőképet, és az így módosított kérdés alapján ismételt visszakeresést végeznek. A folyamat akárhányszor megismételhető. Az a meggyőződés húzódik meg eme elgondolás mögött, hogy — kiélezve — nem is annyira a kérdésre releváns dokumentumok egyenkénti megkeresése vezet eredményre, hanem a biztosan releváns dokumentumhoz hasonló dokumentumok megtalálása.

Többszintű keresésen nyugszik a „clusterálás” is. (Magyar kifejezés, legalábbis találó, nem ismeretes. A „cluster” egyébként rajt, csomót jelent.) Ismét gondoljunk a visszakereső rendszereket modelláló mátrixra. Mondottuk, ebből dokumentumvektorok, illetve ismérvvektorok nyerhetők. Magát a visszakereső rendszert felfoghatjuk nemcsak absztrakt értelemben, hanem praktikusán is úgy, mint vektorok halmazát. E vektorok között vannak olyanok, amelyek nagyon távoliak egymástól, semmiben sem hasonlítanak. Mások kicsit, megint mások jobban hasonlítanak egymáshoz. Ennek alapján a dokumentumoknak számos csoportja, klasztere alakítható ki, aszerint, hogy vektoraik között mekkora a korrelációs

együttható. Minden dokumentum természetesen egyszerre több klaszterbe tartozik. Minden csoportot, klasztert jellemez egy ún. centroid vektor, amely a legjellemzőbb az adott csoportra. A kérdésvektort (keresőképet) ezekkel a centroid vektorokkal szükséges először összehasonlítani. A további összehasonlítás már csak arra a dokumentumra végezhető el, amelyet a centroid vektor képviselt. Ezzel azt érjük el, hogy nem szükséges végigvizsgálni a teljes tárat, hanem csak annak részhalmazait. Másik előnye ennek az eljárásnak az, hogy a tárban a dokumentumrajok (klaszterek) állandóan fejleszthetők automatikusan tökéletesíthetők az erre a célra szolgáló programok alapján.

A klaszterálásnak igen változatos technikái alakultak ki. Nemcsak a nagy államokban, hanem pl. Pozsonyban is kidolgoztak egy eljárást M. ČIGANIK professzor vezetésével. Egyik igen hatékony klaszterálási módszert a már említett SMART rendszer részeként fejlesztettek ki az USA-ban. Ennek az a lényege, hogy a már feltett kérdések alapján alakítják ki a dokumentumklasztereket. Erre egy külön automatikus programot dolgoztak ki. Az új kérdés vektorát először a megelőző kérdések centroid vektorával vetik egybe és ezt követően kerül sor a kérdések alapján előállt klaszterekkel való behasonlításra. Természetesen azok a dokumentumok, amelyek még nem szerepeltek valamelyik megelőző kérdés klaszterében, külön klasztert alkotnak. Így, ha egy merőben új kérdés merül fel, akkor a behasonlítás ebben az utólag említett dokumentumrajban fog végbemenni.

A többszintes számítógépes visszakereső rendszerek közé tartozik az ún. *kérdés-felelet* megoldás is, amely lehetőséget biztosít a kereső személy számára, hogy a kapott eredményt (pl. display-en) tanulmányozza és válaszoljon arra, hogy megfelel-e vagy sem, és módosítsa a kérést. Sőt, maga a számítógép meghatározott rendben kérdéseket tesz fel a kereső személynek és utasítja arra, hogy döntéseit miként érvényesítse.

A többfokozatú visszakeresési eljárásokkal maga a visszakereső rendszer állandóan tökéletesedik, hiszen a megelőző kérdésekre adott válaszok tapasztalatait is érvényesíteni tudják. A legutóbb említett eljárás pedig közvetlenül a felhasználói igények szerinti tipikus dokumentumrajok kialakítását eredményezi. Mondani sem kell, hogy ezek az eljárások a számítógépes visszakeresés módszerei és általában nagytömegű információtárakra alkalmazhatók.

h) Egyéb típusok

Számos egyéb alapon is lehetne folytatni a rendszerezést, de a rendkívüli szerteágazó megoldásokban, kialakult típusokban a fő szempontok alapján talán rendet teremtettünk.

Például lehetne még egyetemes és lokális rendszereket említeni, általános és ágazati rendszereket, egységelvű (egytágú) és többtagú kifejezésekkel operáló rendszereket, prekordinált és postkordinált típusokat stb.

Egyetlen típussal azonban foglalkozni kell még a — a *fazettás* rendszerekkel. A „fazetta” vagy „facetta” szó RANGANATHAN „faceted classification” kifejezéséből ered, amely arcúlatos osztályozást jelent. Magyarra — a KMK-ban kialakult gyakorlat alapján — metszetes osztályozásnak, illetve rendszernek szokás fordítani.

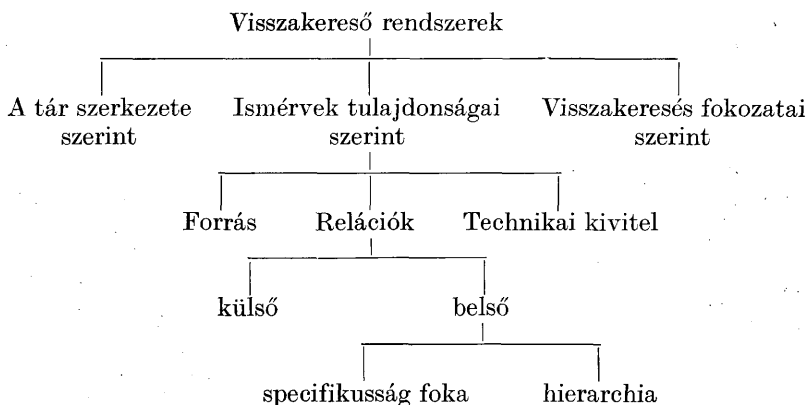
Egyik legeredetibb ötletű visszakereső rendszer építhető erre a szellemi struktúrára. Az eredeti RANGANATHAN-féle osztályozás még alig volt több, mint

szakrendi raktározás segédeszköze, de mai kifejlesztett változataiban rendkívül hatásos.

A metszetek önállóan kialakíthatják a visszakereső ismérvszisztem arculatát, de megjelenhetnek alapjaiban nem metszetes osztályozásban is, hatásnövelő módszerként. A metszet elnevezés azért is találó, mert jól kifejezi a lényegét, mint ahogyan egy mérnöki rajz metszete (ti. hogy alaprajz, oldalnézet, felülnézet stb.) más-más oldalról mutatja ugyanazt az objektumot, ugyanúgy megadja az ismérvszisztem „metszetét”, arculatát, vonatkozásait. Nem elegendő tudni csak azt, hogy az ismérvszisztem jellemző egy dokumentumra, hanem az is fontos, hogy milyen vonatkozásban. A benzín pl. egyik szempontból *anyag*, amelynek fizikai és kémiai tulajdonságai vannak, másrészt ipari termék, amely egy gyártási folyamat *végterméke*, *célja*, de ugyanakkor üzemanyag a közlekedésben, tehát egy *eszköz*, amit valamire felhasználnak, továbbá a gyógyászatban sebtisztítószer stb. (21).

Az ismérvek tehát megjelenhetnek különböző fazettákban, eszerint módosul szerepük is. Nagyon sokan a hierarchikus és mellérendelő típusok között jelölik ki rendszertani helyét. Világos, hogy ez nem szerencsés, bár sok tekintetben valóban a kettő között áll.

Ezzel végére értünk a visszakereső tájékoztatás szellemi struktúrák szerinti felosztásának. Ha valakit közelebbről is érdekel, hogy a felosztásban milyen szempontok vettek részt, azok számára az alábbi sematikus rajz nyújthat eligazítást:

A tár felépítése szerint kaptuk a direkt és invertált rendszereket. A visszakeresés fokozatai alapján egy- és többszintű keresőrendszerek voltak. Az is világos, hogy a legdifferenciáltabb az ismérvek tulajdonságai szerint volt tagolható a kép. Itt mindenképp számításba jött, hogy az ismérvek honnan származnak (természetes szövegek vagy nem), kezelésük, technikai kivételük automatikusan ment végbe vagy sem, végül annak volt jelentősége, hogy az ismérvek egymás között milyen kapcsolatban vannak: a valósághoz való viszonyuk adta meg egymáshoz való viszonyított rendjüket (így kaptuk meg az ún. filozófiai felosztást), a logikai-szemantikai relációk pedig további rendszerezésre nyújtottak lehetőséget, ennek folytán nyertük az individuális-generalizáló, illetve a mellérendelő és hierarchikus típusokat.

Nyilván kiderült az is a felosztásból, hogy a terminológiával rendkívül óvatosan bánt. Általában az „ismérv” szót használtuk a jellemző jegyek megnevezésére, nem használtuk a címszó, rendszó, tárgyszó, deskriptor stb. elnevezéseket.

Végül szakítani kellett az uralkodó felfogással a tekintetben is, hogy mereven elválasszuk a „leíró” és „tartalmi” jegyeket. Erre azért volt szükség, mert az ismérv az „ismérv”, csupán másodlagosan fontos az, hogy adott esetben szerző, a dokumentum nyelvét, vagy tárgyát mondja meg. Az az igazság, hogy szerző alapján is lehet tematikus visszakeresést eszközölni.

Nem tettünk kísérletet arra, hogy a visszakereső rendszerek két felosztását, az alkalmazott technika és a szellemi struktúra alapján adott rendszert össze-ötvözzük. A teljes rendszert a kettő együtt adja meg. Arra kell ügyelni, hogy nem minden technika alkalmazható bármely indexelő nyelvhez. Az ötvözés feladatának elvégzését az olvasóra bízuk.

A fejezet bevezetőjében erős hangsúlyt kapott az a felfogás, hogy a szétsugárzó és visszakereső szolgáltatások egyazon rendszer két oldalát jelentik. Ha annyira szoros a kapcsolat közöttük, akkor ez azt is jelenti, hogy a visszakereső rendszerek szellemi struktúráját a szétsugárzó tájékoztatás rendszerezésénél is lehetne alkalmazni. Lényegében lehetne, értelemszerű változtatásokkal, amiket a szétsugárzás megkívánna.

1.2 Második felosztás: a szolgáltatások orientációja

Mind a szétsugárzó mind a visszakereső szolgáltatások kétféleképpen lehetnek, diszciplinára vagy felhasználóra orientáltak (1).

A tudományra, diszciplinára orientáltság azt jelenti, hogy a szolgáltatás a tudomány korszerű tartalmából indul ki, és azt nyújtja, ami a tudományok ismeretanyagába beletartozik. Függetlenül attól, hogy a felhasználó azt igényli-e vagy sem, bízván abban, hogy amit nyújt, abban benne van az igény kielégítése és még több, amit ugyan nem igényeltek, mégis hasznos lehet. Tehát nem az igények, hanem a szükségletek kielégítésére törekszik, a szolgáltatást nem teszi függővé a felhasználó szubjektív meggyőződésétől, esetleg tévesen vagy korszerűtlenül kívánt igényeitől.

A felhasználóra orientáltság azt jelenti, hogy az egyedileg megfogalmazott felhasználói igényt igyekszik kielégíteni, és ezekhez az igényekhez választja ki a tudományok korszerű tartalmából azt, amit az igényprofilok kereteibe el lehet helyezni.

Két véglet néha összeütközésbe kerül. A felhasználóra orientáltság újkeletű. Mind a könyvtárak, mind a dokumentációs szolgáltatások a legutóbbi másfél évtized kivételével a tudományra orientálódtak. Egy referáló folyóirat természetes, hogy függetlenítette magát az egyes felhasználók kívánalmaitól, azt sugározza szét, amit a tudomány produkál, a felhasználást rábízta — valakire, akinek kezébe kerül — könyvtárra, kutatóintézetre, egyes szakértőkre, de alapjában véve nem törődik ezzel a kérdéssel közvetlenül. Fiktív felhasználóval áll szemben, s ha az igényeket figyelembe is veszi, ezt nagyon általánosított síkon végzi el.

Ma viszont szinte vádnak számít, ha egy szolgáltatás nem a felhasználóra irányul.

A vitát azonban nem szabad teoretikusan kezelni. Mind a két alaptípusra szükség van. Hogy adott esetben melyik a jobb, azt a hely, az idő és a tudomány

igénye dönti el. A konkrét körülmények vizsgálata nélkül egyetlen szolgáltatást sem szabad elmarasztalni azért, mert tudományra orientált, vagy éppen azért, mert nem arra.

(Képzeliük el, hogy űrhajózási tájékoztatást kell szerveznünk Magyarországon és ugyanezt az Egyesült Államokban, a NASA székhelyén. A tudományorientált tájékoztatáshoz összegyűjtjük az információkat Fokföldről, Albániából, Franciaországból stb. Majd ezen a bázison kezdünk tájékoztatni. A NASA kutatója nem veszi igénybe ezt a szolgáltatást, mert másra van szüksége, meg is mondja problémáját és kéri az egyéni kívánalmaira szabott szolgáltatást. És fordítva, ha a magyar kutatónak nem produkáljuk az űrhajózás amerikai, szovjet stb. eredményeit függetlenül attól, hogy mi a konkrét magyarországi kutatási feladat, szintén kidobja a szolgáltatást. Ide éppen ellenkezőleg ún. „tudományorientált” tájékoztatás szükséges inkább.)

A két típus hatásos volta attól függ, mennyire élvonalbeli kutatást kell szolgáltatnia.

A példa szándékosan élezte ki a két szolgáltatás különbségét. A valóságban a probléma elmosódottabb. De talán jól érzékelteti, hogy miről is van szó.

Alapvető különbség még a kétféle szolgáltatástípus között az, hogy a tudományorientált szolgáltatások átfogóbbak, szintetizáló jellegűek, áttekintést adnak arról, mi újság egy tudományban, és meddig jutott el a kérdések felvetésében, míg a felhasználó-centrikusak az egyedi kutatási problémák szintjén jelentkeznek, a témák szűkek, emellett összetettek, választ adnak arra, mi újság a problémában. A felhasználó nem is képes megbirkózni az információtömeggel, csak a szűk témák kapcsán. Ezen a szinten viszont komplexitást igényel, megköveteli a határterületi információk, a témához kapcsolódó gazdasági, jogi, szervezési stb. ismeretek integrációját is.

Igényes felhasználóra szabott szolgáltatások a fentiek alapján jól szervezett tudományra orientált szolgáltatásokra épülhetnek. Példa: a Chemical Abstracts Condensates-re épült szelektív szétsugárzó szolgáltatás bázisa a kétségtelenül tudománycentrikus *Chemical Abstracts*.

A felhasználóra orientáltságnak két *szintje* van. Az első szint felhasználói típusokat különböztet meg, de még nem veszi figyelembe az egyéni felhasználót. Ezen az alapon szokás megkülönböztetni a *vezetők* számára nyújtott tájékoztatást az *elméleti* (alap-) kutatást végző, az *alkalmazott* kutatásokban érdekelt szakembercsoportnak, illetve az *oktatásban* dolgozó szakembereknek nyújtott szolgáltatástól. Végül hasonló felhasználói csoportot alkotnak azok, akiket a téma *ismeretterjesztő* szinten vagy alsó, illetve középfokú szakmai szinten érdekel. Az előző csoportoknak szervezett szolgáltatásokra van szükségük ismertek, míg az utóbbira kialakított szolgáltatásforma az ajánló bibliográfia, ha ez a műfaj nem küzködne itt nem részletezendő gyermekbetegségekkel.

A második szintet az egyedi felhasználóra való orientáció képviseli.

Ami az idetartozó szolgáltatástípusokat illeti, azt lehet mondani, hogy a szétsugárzás valamennyi szintjén szervezhető felhasználóra orientált szelektív információszétsugárzás vagy SDI, ahogy a szolgáltatás angol nevéből rövidíteni szokás (selective dissemination of information). Magyarul a *figyelőszolgálat* elnevezés honosodott meg, és arról is nevezetes, hogy az első SDI-t Magyarországon szervezeték Polzovics Iván elképzelései szerint az OMKDK-ban.

Tehát a felhasználó-orientált szolgáltatások bibliográfiai adatokat, referátumokat, sőt, kivonatokat is nyújthatnak meghatározott témakörben.

Másik felosztást nyerünk azon az alapon, hogy a szolgáltatás manuális, vagy számítógéppel végezhető el. Komoly SDI-t ugyanis elég nehéz technikai felkészültség nélkül szervezni. Képzeljük el, hogy több ezer felhasználónak különféle témákban változó információkat szükséges küldeni. A tételek és a profilok egyenkénti összehasonlítása keserves feladat, ezért érdemes a folyamatot gépesíteni.

A visszakereső szolgáltatások közül tipikusan felhasználó-orientált az *irodalomkutatás*, amelyben a használó igényei szerint végzik el az irodalomösszeállítást. Egyéni kérdésekre készített *szakirodalmi szemlék* és a *témadokumentáció* tartoznak még ide.

A felhasználói szemlélet érvényesülhet a visszakereső rendszerek egészének létrehozásában is. A kérdés-felelet megoldású visszakereső rendszerek eleve biztosítják a párbeszédet a felhasználó és a számítógép között. A klaszteranalízis értelmét is az adja meg, hogy a felhasználói igények állandó jelenlétét biztosítják. Sőt, a klaszterálás a felhasználói igények változásait is azonnal érvényesíti, ennek következtében a visszakereső rendszer dinamikusan követheti a változásokat. Ez nagyon fontos, hiszen visszakereső rendszereket nem egy-két évre hoznak létre. Azok a könyvtárak pl., amelyek a két világháború között alakították ki katalógusait, és kénytelenek ezt folytatni lényeges változtatások reménye nélkül, manapság egészen más felhasználókkal találják szembe magukat, mint harminc-negyven évvel ezelőtt, amikor rendszereik alapját lerakták. SALTON professzor ennek a koncepciónak alapján dolgozta ki elvi álláspontját a dinamikus könyvtárakról a National Science Foundation számára (16).

Ha most, rendszerezésünknek ezen a pontján ismét érvényesíteni akarjuk a szintetikus rendszerekben való gondolkodást, amelynek kidomborítására eddig valóban törekedtünk, azt mondhatjuk, hogy a *korszerű tájékoztatás alapja egy modern visszakereső rendszer, amelyből ered — nem tőle független, hanem belőle — a szétsugárzó szolgáltatás két változatban: mindenkinek szóló újdonságértesítő, a gyorsaság és feltártság szerint tagolt többszintű tudományorientált, és felhasználóra orientált szelektív szétsugárzó szolgáltatás*. Ha ebből valami hiányzik, akkor a rendszer nem lehet teljes.

Amikor a rendszer teljességét követeljük meg, sohasem arra gondolunk, hogy ugyanazon intézménynek kell valamennyi szolgáltatásfajtát megszervezni. Elképzelhető, hogy a teljes rendszer szolgáltatásait térben, esetleg funkcióban egymástól távoli könyvtárak, tájékoztató intézetek nyújtják.

A hazai szolgáltatások összképe arra enged következtetni, hogy más intézmények által nyújtott valamely szolgáltatás nem arra ösztönzi könyvtárainkat, hogy egy hiányzó szolgáltatással lépjenek be a rendszerbe, hanem ellenkezőleg, bebizonyítsák, hogy ők is képesek szolgáltatni — ugyanazt.

1.3 A szolgáltatások tartalma

A szolgáltatás tartalmát illetően két főtípusba sorolhatók a szolgáltatások: *szakirodalmi* és *ténytájékoztatásra*. A szakirodalmi tájékoztatás ismert, röviden a ténybeli tájékoztatásról kell néhány problémát felvázolni.

Sokféle elnevezéssel találkozunk, beszélnek adattájékoztatásról, direkt tájékoztatásról, adatbankokról, faktográfiáról stb. Közös jellemzőjük ezeknek az,

hogy közvetlenül adatot, tényt, faktumot közölnek és nem az adatot, tényt, faktumot tartalmazó dokumentumot.

A könyvtári közgondolkodástól sohasem volt idegen az adattájékoztatás. Sőt, mintha a múlt században vagy még régebben, amikor a könyvtártechnika nem merevült szakmai dogmákká, mintha természetes is lett volna. Igaz, a könyvtárak elsősorban a *biográfiai* tájékoztatást tartották szem előtt, ha ténytájékoztatásról volt szó. Hogy jutott volna eszébe egyébként a könyvtáros SZINNYEINEK elkészíteni hatalmas munkáját, az addig ismert valamennyi magyar szerző biográfiáját és műveit tartalmazó *Magyar írók élete és munkái* c. lenyűgöző biobibliográfiáját? Az is ismert, hogy az első bibliográfiák biobibliográfiák voltak, GESNERTől, nálunk CZVITTINGER Dávidtól a múlt század kezdetéig.

Végül is minden bibliográfiai munka, katalógizáló tevékenység, amely az azonosításhoz feltétlenül szükséges adatokon kívül mást is szerepeltet a leírásokban, a művekre vonatkozó adattájékoztatást tartja szem előtt. (Milyen kár, hogy ma már ez nem tudatos, az elméleti munkák szinte kizárólag a dokumentumazonosítás laposabb perspektívájában gondolkoznak!)

Nincs tehát éles határ a szakirodalmi és adattájékoztatás között, hiszen minden szakirodalmi tájékoztatási eszköz (katalógus, bibliográfia, számítógéppel kijelzett jegyzék stb.) alkalmas adattájékoztatásra is, és viszont, az adattájékoztatás eszközei — ha az eszköz korrekt és tartalmazza az adat *forrását* is — alkalmas szakirodalmi tájékoztatásra.

A jó adattájékoztatási eszköz valamilyen úton pedig dokumentumokon nyugszik. Az adatokat valahonnan nyerni kell, s ezek csak dokumentumok lehetnek, legyen a dokumentum kiadvány, ügyviteli bizonylat, úrlap, nyilvántartólap, kérdőív stb.

Elvi alapjait tekintve az adattárolás és visszakeresés nem különbözik a szakirodalmiétól. A tényt is azonosítani kell és meg kell határozni ismérveit. A tárolás az azonosítók és az ismérvek szerint megy végbe.

Nem érdemes azonban messzire elkanyarodnunk az adattájékoztatás útvesztőjében, mert az adatbankok jelentős részének nincs köze a könyvtári munkához. Pl. egy gépköcsi-nyilvántartás, vagy más gépek, berendezések, alkatrészek, népszámlálási adatok, gazdasági tényadatok, kémiai képletek, vegytani és műszaki jellemzők, egyszóval a könyvtári munkától többé-kevésbé független adatbankok között nem lehet célunk rendszerezni. Elegendő elvileg leszögezni, hogy a tudományos célú adatbankok esetén egyáltalán nem ártalmas, ha az adatnyilvántartás és a szakirodalmi tájékoztatás építenek egymásra.

A tudományos tényadatok nyilvántartásának van egy sajátossága, amelyre szakirodalmi tájékoztatás a maga területén sohasem lesz képes. A tárolt adatok igény esetén számítási, elemzési műveletek alapadatai lehetnek, és így ezekből új tudományos eredmények nyerhetők.

Visszatérve a könyvtári adattájékoztatásra, ennek nagy vonalakban az alábbi eszközeit lehet megkülönböztetni:

a) A *ténytájékoztatás hagyományos könyvtári eszközei*. Ezek az enciklopédiák, címtárak, a terminológiai és egyéb szótárak típusai, almanachok, biográfiai gyűjtemények, biobibliográfiák, atlaszok, típuskatalógusok (pl. népmesetípusokról) stb., stb. Ezek jórészt ismertek és használatosak is a tájékoztatásban.

b) Önfeltáró vagy indexelt *kiváogatgyűjtemények*, vagy az ún. vertical filinokok. Ezen a szinten még érződik az erős kötődés a szakirodalmi tájékoztatáshoz.

A kivágatgyűjteményeknek azonban nem fő célja az irodalom rendelkezésre bocsátása, hanem az adatok közvetlen hozzáféréseinek biztosítása.

c) *Szakirodalmi bázison nyugvó adatbank*, amely az adat pontos fellelését mondja meg. Ide tartoznak a statisztikai kiadványok táblázatonkénti, azon belül a táblázatok egyes rovataiból származó ismérvek alapján végbement feldolgozásai. Hasonlóan lehet előkészíteni másfajta adattárakat is, pl. meghatározott témájú rajzokról, fotókról, tervrajzokról, vagy más szempontból definíciókról, anyagokról, szöszedetekről stb. Ennél a típusnál még közvetlen a kapcsolat a dokumentummal, de mégsem sorolható a szakirodalmi tájékoztatáshoz, mert minden esetben az adat fellelése és közvetítése a cél.

d) *Adatfeldolgozások (gépi) bizonylatainak tárai*. Ezt a típust nemcsak könyvtárak alkalmazhatják, hanem kutatóintézetek is. Elsősorban a szociológiai és statisztikai adatfelvételek (gépi) bizonylatairól van szó. Ennek az adattárolási típusnak három feladata van. Az első, hogy az adatok feldolgozását és értékelését nem köti időhöz, az bármikor elvégezhető. Másodszor egy-egy értékelés, feldolgozás ellenőrzését el lehet végezni, ha a (lyukasztott) bizonylatok rendelkezésre állnak. Harmadszor, minden adatfelvétel sokféle szempontból értékelhető, olyanból is, amely eredetileg nem szerepelt a célkitűzések között. Sőt, különböző adatfelvételekből megfelelő módszerekkel új szempontú elemzések készíthetők anélkül, hogy újabb adatfelvételre kerülne sor. A tárolás legcélszerűbb módja a gépi feldolgozásra szánt bemeneti információhordozónak, pl. a lyukkártyáknak tárolása. Természetesen, nem magának az adatfelvételnek az osztályozása, hanem az adatfelvételek rovatonkénti indexelése szükséges hozzá.

e) *Végül, az irodalom vagy bizonylati forrásoktól független adatnyilvántartásokat* kell említeni. Az adat sorsa ekkor az, hogy tárolási helyére kerül, változhat, kiegészülhet, származási helye azonban nem érdekes. Példával talán jobban lehet érzékeltetni e típus jellegét. Képzeliük el, hogy egy vegyületesoportról készítsünk ilyen nyilvántartást. A szakirodalomból elemzésre kerül mindaz, amit egy-egy vegyületről tudni lehet, képletéről, szerkezetéről, fizikai és kémiai tulajdonságairól, felhasználhatóságának területeiről, gyártástechnológiájáról, kémiai reakcióiról stb. Lassan összejön minden, amit az illető vegyületről egyáltalán eddig megállapítottak, és elképzelhető, hogy a könyvek, cikkek, szabadalmak százait kell ehhez megvizsgálni, de nem érdekesek továbbra a források. Az egybegyűlt adatok megfelelő rendben valamilyen adathordozóra kerülnek. Ha új ismeret merül fel a vegyület kapcsán, ezzel kiegészül az adathordozó. Így naprakész adattár jön létre, amely mindent tud a kérdéses vegyületekről, s ezért nélkülözhetővé teszi az irodalmi forrásokat. Ez a tárolási mód az osztályozásnak különleges eseteit veti fel. Választ kell adnia meghatározott szerkezeti elemek, gyökök, adott tulajdonságok meglétére, adott hatások szerinti visszakeresésre stb.

A felsorolt típusok technikai megvalósítására nagyjából az vonatkozik, amit a visszakereső szakirodalmi tájékoztatás alkalmával mondtunk, a lehetséges technikák skálája egyszerű kartotékoktól a számítógépes feldolgozásig terjed.

2. A dokumentumok szolgáltatása

Abból indultunk ki a legelején, hogy a könyvtári szolgáltatásoknak két fő típusa van, a tájékoztató szolgáltatások, amelyről eddig szó volt, és a dokumentumok rendelkezésre bocsátása. Az utóbbihoz érkezünk el, és ez a terület már

nagyon ismerős, hiszen minden könyvtártani munkában megtalálható, hogy a könyvtárak szolgáltatása a kölcsönzés és helybenolvasás.

A mai könyvtár e tekintetben is kiszélesítette szolgáltatásait. A dokumentumok szolgáltatásának terén éppen úgy változások mennek végbe, mint a tájékoztatásban.

Mivel ezek a szolgáltatások valóban nagyon ismertek, alig van többre szükség, mint felsorolásukra, ezekre is főleg csak a teljesség kedvéért. Néhány dokumentumszolgáltatást a fejlődés irányának lehet tekinteni.

a) A könyvtár mindenekelőtt *rendelkezésre bocsát* dokumentumokat anélkül, hogy azt visszakérné. Az eredeti dokumentumokra ez a szolgáltatástípus ritkán vonatkozik. A másolatok szolgáltatása azonban már polgárjogot nyert. A másolat lehet az eredetivel *méretazonos* és lehet *mikromásolat*. A kérővel a másolati díjakat rendszerint térítettetik.

b) A könyvtári kommunikáció fejlődésével a jövőben egyre gyakrabban fog előfordulni a *képtávitel* valamely módozatának alkalmazása. A számítógépekhez csatlakozó *vizuális megjelenítő*, képernyő (display) már terjedőben van, a számítógépekkel állandó kapcsolatban (ún. on-line üzemmódban). E szöveges kijelzők a központi gépegyeségtől távolra is kihelyezhetők. Ha a számítógéphez mikrofilmes szövegtár is tartozik, akkor nemcsak bibliográfiai adatok, hanem a dokumentumok szövege vagy szövegrészletei is közvetíthetők a felhasználóhoz hasonló módon. A displayről másolat készíthető kívánság szerint.

A másik képtáviteli technika a *távmásolás*. Ilyen berendezés Magyarországon nincs. Elvük az, hogy az „adó” másolótól a „vevő” akármilyen távol lehet, szövegek, ábrák távolra másolhatók.

c) A dokumentumot rendelkezésre lehet bocsátani, akár az eredetit, akár másolatot a könyvtárban *helybenhasználatra*, vagy *kölcsön*. A könyvtárközi kölcsönzést nem lehet külön szolgáltatásnak tekinteni ebben a kategóriában, mivel teljesen mindegy, hogy a kívánt dokumentum kinek a polcáról származik, és a könyvtárak belügye, hogy a dokumentumot honnan szerzik meg. A szolgáltatás a *rendelkezésre bocsátásban van*, és közömbös, hogy ezt milyen eljárás előzi meg. Ezzel nem akarjuk a könyvtárközi kölcsönzés jelentőségét lebecsülni, sőt, inkább hangsúlyozni azt és kiemelni még azt is, hogy a dokumentumellátást is könyvtárrendszereknek feladata megoldani, mint ahogyan a tájékoztatást sem egyes könyvtáraknak kell végezni.

d) Végül, a könyvtár feladata nemcsak a dokumentumok rendelkezésre bocsátása, hanem mindazoknak az egyéb *eszközöknek a biztosítása* is, amelyek a *dokumentumok használatához hozzátartoznak*. Így biztosítani kell az audiovizuális eszközöket, a szellemi munka és ismeretszerzés minden eszközét, amelyre a dokumentumhasználat során szükség lehet. Egy könyvtárban — példaként említek néhányat — legyen logarléc, asztali számológép, legyen zongora a kottához, legyen nagyító, legyenek demonstrációs eszközök, író- és rajzeszközök, feladatok és konstrukciók modellálásához szükséges elemek, és még sok minden, változóan attól, hogy milyen könyvtárról van szó.

A már hagyományosnak számító audiovizuális eszközökről nem is szólunk, mint vetítők, lemezjátszók, magnetofonok, diktafonok stb.

Mindez persze a használó rendelkezésére.

Idézett és felhasznált irodalom

1. ADAMS, S.—BAKER, D. B.: *Mission and discipline orientation in abstracting and indexing services.* = *Library Trends*. Vol. 16. 1968. No. 3. Jan.
2. BALÁZS S.—HORVÁTH T.: *Kézilyukkártyák a szakirodalmi tájékoztatásban.* Közread. Könyvtártudományi és Módszertani Központ és az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, Bp. 1968.
3. BONNER, R. E.: *On some clustering techniques.* = *IBM Journal of Research and Development*. Vol. 8. No. 1. Jan. 1964.
4. CLEVERDON, C.—MILLS, J.—KEEN M.: *Cranfield research project.* = Factors determining the performance of indexing Systems. An investigation supported by a grant to ASLIB by the National Science Foundation. Cranfield, 1966, Vol. 1—2. (3 db.)
5. *Guide de la Fédération Internationale de Documentation.* Partie II. La Haye, 1955. FID publ. 267.
6. HAYES, R. M.—BECKER, J.: *Handbook of data processing for libraries.* New York, London etc. Backer and Hays. 1970.
7. HORVÁTH T.: *A könyvtárak műszaki fejlesztése.* Kiad. a Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp.—Veszprém, 1969.
8. HOVÁNYI G.: *Nem hagyományos osztályozó rendszerek és eljárások.* Kiad. a KMK. Bp. NPI, 1968. (Könyvtárgépesítési füzetek 4.)
9. LESSER, U. R.: *A modified two level search algorithm using request clustering.* = Information storage and retrieval. Scientific report No. ISR—11. to the National Science Foundation. Ithaca, New York, 1966. Jan.
10. LISTON, D.: *Information Systems = Machine Design.* Vol. 38. 1966. No. 7. Jul.
11. MIHAJLOV, A. I.—CSERNÜJ, A. I.—GILJAREVSKIJ, R. Sz.: *Osznovnű informatiki.* 2. pererab. i dop. izd. Moszkva, Nauka, 1968.
12. POLZOVICS I.: *Bevezetés a szakirodalmi dokumentációba a műszaki és természettudományok területén.* Kiad. az OMKDK. Bp. 1962.
13. RANGANATHAN, S. R.: *Colon classification.* 2. rev. ed. Madras—London, Goldston, 1939.
14. RIDDLE, W.—HORWITZ, T.—DIETZ, R.: *Relevance feedback in an information retrieval system.* = Information storage and retrieval. Scientific report No. ISR—11 to the National Science Foundation. Ithaca, New York, 1966. June.
15. SALLAI I.—SEBESTYÉN G.: *A könyvtáros kézikönyve.* 2. átdolg. bőv. kiad. Bp. Gondolat. 1965.
16. SALTON, G.: *Proposals for a dynamic library.* Technical report. Cornell Univ., Dep. of Computer Science, Ithaca, New York, 1972.
17. SALTON, G.: *The SMART retrieval system. Experiments in automatic document processing.* Englewood Cliffs, London, Sidney etc. 1971.
18. SALTON, G.: *The SMART System. Retrieval Results and Future Plans.* = Information storage and retrieval. Scientific report No. ISR—11 to the National Science Foundation. Ithaca, New York, 1966. June.
19. TAUBE, M.: *Unit terms in coordinate indexing.* = *American Documentation*. Vol. 3. No. 4. 1952. Oct.
20. TOWNLEY, H. M.: *Problems of information retrieval.* = *Aslib Proceedings*. Vol. 17. 1965. No. 7. July.
21. VICKERY, B. C.: *Faceted classification. A guide to construction and use of special schemes.* London, ASLIB, 1960.
22. VICKERY, B. C.: *On retrieval system theory.* London, Butterworths, 1961.

The system of library services

T. HORVÁTH

Author considers library and information services as structures. In the course of their systematization he proceeds on the traditional way by outlining three various divisions on three different dividing basis. He makes a distinction among traditional retrieval and dissemination services, scientific-oriented and user-oriented services and literary and factographic services.

Further on, within all systems, the author searches for those aspects which are suitable to supply the structure of system attitude to services. In this way, such a system is established in which services are distinguished by different functions often contradictory with each other. So, services are linked and complement each other. Their value is determined, in the first place, by the place they fill and occupy in the system of services.

The study, owing to its method and the discussed services get away from the subject to the field of informatics though at the beginning of the study the idea is emphasized that it is deleterious and dangerous to speak separately of library and informatics services.

The short final chapter deals with services of original documents in the same conception.

Az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Laboratóriumainak munkájáról

B. KOZOCSA ILDIKÓ

Könyvtárunk restauráló műhelye egy évtizede működik önálló szervezeti egységként: feladata a különgyűjtemények anyagának restaurálása, valamint műemlékkönyvtáraink gyűjteményeinek gondozása.

Az 1970. év lényeges változást hozott a könyvtári állományvédelem szervezetében; megalakult az Állományvédelmi és Reprográfiai Főosztály. Az új főosztályt annak felismerése hozta létre, hogy a munka magasabb hatásfokának elérése érdekében az eddig különböző főosztályok keretében működő — állományvédelmi feladatokat és reprográfiai szolgáltatásokat végző — osztályokat, illetve csoportokat egységes irányítás alá kell vonni. E szervezeti változásnak jótékony hatása csakhamar nyilvánvalóvá vált az állományvédelmi osztályok és csoportok szervezett, összehangolt, eredményesebb munkájában.

A főosztály elsőrendű feladata a Művelődésügyi Minisztérium utasítására 1969-ben megkezdett hírlapállomány-védelmi program végrehajtása. Ez a nagyszabású és hosszútávú program nagy erőfeszítést és anyagi áldozatot kíván, a személyzet és a felszerelés koncentrálását vonja maga után.

A Restauráló Laboratórium megfelelő arányú fejlesztésére még nem lehetett sort keríteni. Ennek oka elsősorban a jelenlegi rossz elhelyezésben, a nyomasztó helyhiányban rejlik. A már tíz éve, a beköltözéskor is szűk — régi és terjedelmes présekkel, gépekkel, munkaasztalokkal és kéziraktári készlettel is túlszűfolt — egyetlen helyiség minden további fejlesztésre, mind létszám, mind berendezés tekintetében alkalmatlan.

Mindezek ellenére az elmúlt évek folyamán kiemelkedő eredmények is születtek: rendkívül munkaigényes kódexek, ősnymtatványok, a Zeneműtár Bártfai Gyűjteményének, LISZT és ERKEL kéziratainak restaurálása stb. mellett lehetőség nyílt az új eljárási módok (papíröntés stb.) tanulmányozására, kísérletek elvégzésére, a korszerű munka elvi megalapozására. A Restauráló Laboratórium munkatársai tehát felkészülnek arra, hogy jobb elhelyezéshez jutva magasabb szakmai szinten és fokozott termelékenységgel oldják meg szép feladatukat. Ma a restaurátorok csekély létszáma, valamint a modern eljárások, módszerek bevezetésére alkalmatlan helyiség sajnos még megakadályozza, hogy csak megközelítőleg is kielégítsük például a Kisnyomtatványtár, Térképtár, Színháztörténeti Tár restaurálási igényeit.

A különgyűjtemények hatalmas mennyiségű restaurálásra váró anyaga — tetézve a műemléki könyvtárak évről évre ki nem elégített és így egyre növekvő,

az állomány védelmével, konzerválásával kapcsolatos igényeivel — mégis megkövetelte, hogy a változatlan létszám és a helyhiány miatt nem korszerűsíthető felszereltség ellenére erőfeszítéseket tegyünk a teljesítmény emelésére, javítására. Ezt a célt csak ésszerűbb tervezéssel, a feladatok helyes rangsorolásával, jobb munkaszervezéssel lehetett megközelíteni.

Az utóbbi években egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a laboratóriumnak a múltban kialakult tervkészítési gyakorlata már nem szolgálja maradéktalanul a könyvtár érdekeit. E tervkészítési gyakorlat évről évre mereven ragaszkodott ugyanazon mennyiségek (pl. 50 kötet kézirat) restaurálásához; ezáltal csak mennyiségi követelményeket támasztva a restaurátorokkal szemben, ugyanakkor nem számolt sem az egyre növekvő minőségi igényekkel, sem a laboratórium adott, vagy változó munkaóra keretével. Nem alkalmazkodott, sőt ellentétben volt a könyvtár különgyűjteményeinek azzal a vitathatatlanul helyes törekvésével, hogy elsősorban az értékeesebb, legrosszabb állapotban levő, ám éppen ezért legmunkaigényesebb darabjaikat kívánják restauráltatni. Így állandósult az a helyzet, hogy ha a laboratórium vezetője ragaszkodott a terv számszerűsítési teljesítéséhez, vagy éppen túl kívánta azt teljesíteni, akkor a könnyű, gyorsan elvégezhető munkák vállalása volt érdeke, ha pedig az osztályok kívánságait és érdekeit tartva szem előtt, munkaigényes darabokat vállalt, ezt csak a munkatervben előírt mennyiség rovására tehetette. A táruk gyakran év közben is fellépnek előre be nem tervezhető igényekkel. (Új szerzemények restaurálása, anyag előkészítése kiállításra, penész- és rovarfertőzések megszüntetése stb.) Ezeket a feladatokat vagy terven felül, vagy az előírt munkálatok csökkentésével kellett elvégezni.

A tényleges tervszerűség megvalósítása érdekében szükségessé vált tehát a tervkészítési gyakorlat módosítása. Lényeges változást jelent az eddigi gyakorlattal szemben, hogy a tervezésnél a rendelkezésre álló összmunkaidő keret a különgyűjtemények főosztályvezetőjének döntése alapján felosztásra kerül a különgyűjtemények között, mindenkor figyelembe véve a kiemelt és halasztást nem tűrő feladatokat. A táruk vezetői sürgősségi sorrendben kiválogatják a következő évben restaurálásra szánt anyagot. A Restauráló Laboratórium vezetője az előkészített anyagot megtekinti és az állományvédelmi szempontok messzemenő figyelembevételével, hozzávetőlegesen megbecsülve az egyes dokumentumok restaurálásához szükséges munkaidőt, a tárnak rendelkezésére álló időkeretbe beilleszti. Az év folyamán adódó rendkívüli feladatok elvégzésére a munkaidőkeretből bizonyos tartalékidőt tervezünk be. Ily módon kialakul a — lehetőségekhez képest — reális terv, amely nem ragaszkodik évről évre ugyanazon mennyiségű munka számszerűsítéséhez, hanem rugalmasan alkalmazkodik a könyvtár időről időre változó állományvédelmi igényeihez. Hiszen a Restauráló Laboratórium akkor tölti be feladatát, ha a lehetőségekhez képest minél teljesebben kielégíti ezeket az igényeket.

A műemléki könyvtárak gyűjteményeinek védelme is a Restauráló Laboratórium feladata. Sajnos néhány rendkívüli értékű kódex, ősnymtatvány vagy RMK esetenkénti restaurálásán kívül csak a gyűjtemények általános karbantartására, időnkénti ellenőrzésére és szükség esetén a fellépő penészgomba vagy rovarfertőzés elleni küzdelem megszervezésére futja a laboratórium idejéből. A zirci Reguly Antal Könyvtárban évek óta rendszeresnek mondható könyv-konzerválási munkát végzünk. Évente körülbelül 3500—4000 kötet könyvet portalanítt, tisztít, bőrkötést ápol és konzervál két restaurátor kéthetes helyszíni

munkával. E rendszeres munkának állományvédelmi szempontból hasznos voltát az is alátámasztja, hogy mióta Zircen konzerváló munka folyik, nagyobb mértékű penész vagy rovarfertőzés a gyűjteményben nem fordult elő. A keszthelyi könyvtárban, ahol évek óta szünetel ez a munka, az állományban 1972-ben nagymértékű rovarfertőzés lépett fel. A fertőzést csak igen nagy költséggel, többszöri gázosítással lehetett leküzdeni.

A munkaidőkeret takarékosabb, ésszerűbb beosztásával 1974-től mód nyílik arra is, hogy a zirci és a gyöngyösi műemlékkönyvtárunk néhány, igen rossz állapotban levő kódexét, ősnymtatványát restauráljuk.

A laboratórium teljesítményének mennyiségi és minőségi emelése érdekében — a tervezési módszer módosításán kívül — olyan kevésbé helyigényes, de hatékonyabb eljárások kiválasztására törekedtünk, amelyek a műhely jelenlegi felszereltségével, vagy annak minimális bővítésével is sikerrel alkalmazhatók.

Külföldi tanulmányutakon és konferenciákon látottak és tapasztaltak¹, valamint a szakirodalomban olvasottak és végül, de nem utolsósorban a magunk sokéves gyakorlati tapasztalatai alapján kiválasztottunk néhány olyan jobb eredményt nyújtó, vagy a régiekhez képest gyorsabb restaurálási eljárást, amelyet — körülményeinknek megfelelően esetleg módosítva — már sikerrel alkalmazunk, illetve a jövőben bevezetni szándékozunk.

1. A papírpéppel történő kézi, ún. öntő restaurálás, a középkori kézi merítésű papírkészítés módszerein alapszik. Lényege, hogy megfelelő sűrűségű, vízzel hígított rostszuszpenziót juttatnak a dokumentum hiányos és szakadozott részeire, pontosabban a hibás helyen új papírt „gyártanak”. Az eljárást, más módszerek mellett, régóta használják a restaurátorok külföldön, műhelyünk azonban csak egy éve alkalmazza. A kézi papírontás különösen olyan esetekben ad jó eredményt, amikor a dokumentum lapjain rovarrágásból eredő sok kisebb-nagyobb hiányt kell pótolni. Ez a művelet az öntő eljárással — szemben a hagyományos „foltozó” módszerrel — gyorsabb és sokkal szebben elvégezhető. Nem kell hozzá különleges felszerelés, minden hozzávaló: öntőkanál, nemezlapok, selyem- vagy műanyag szita stb. könnyen beszerezhető, illetve házilag előállítható. Egyedül egy automata prés szükséges, ui. kézi préssel a munka nehézkes, lassú, és fizikailag igen fárasztó. A rostszuszpenziót a restaurálandó dokumentum papíryanagával megközelítőleg azonos korból származó és azonos összetételű hulladék-papírból, vagy ennek hiányában száraz cellulózból készítjük el. Az első feladat, a rostanyag feltárása. Hulladékpapír felhasználásánál ez úgy történik, hogy feldarabolás után a papírt desztillált vízben duzzasztjuk, majd feltárási készülékben (mixerben) őröljük. Az őrlés célja a rostok hosszának, vastagságának és ezáltal tulajdonságainak oly módon való megváltoztatása, hogy azok a feldolgozási folyamatnak és felhasználási célnak megfelelő tulajdonságokkal rendelkezzenek. A felhígított rostszuszpenziót szükség esetén színezzük, majd fertőtlenítőszerrel adunk hozzá. Ezután előkészítjük a restaurálandó dokumentumot: benedvesítjük, egy selyem vagy nyilonszítára, majd azzal együtt egy nemezlappra helyezzük. Merítőkanállal a dokumentum hiányos helyeire öntjük a szuszpenziót, lefedjük szitával és nemezlappal, majd vaslemezek és présdeszkák között erősen bepréseljük. A nyomás által a víz nagy része eltávozik. Ezt követően a még nedves doku-

1. Cz. KOZOCSA Ildikó: *A restaurátorok két nemzetközi konferenciájának tapasztalatai.* = *Könyvtári Figyelő.* 1972. 1. sz. 59–64. l.

mentumról a felesleges rostrétegeket eltávolítjuk, korrigáljuk, majd száradásig újra présbe helyezzük. Fűthető présben gyorsabb a száradás. Végül a dokumentumot utánervező anyaggal bevonjuk.

Foglalkozunk ennek az eljárásnak a gépesített változatával is. A bécsi nemzetközi restaurátornapok alkalmával többféle variációban bemutatott ún. rostosító készülék segítségével lehetővé válik a gyorsabb, gazdaságosabb és tökéletesebb restaurálás.² Az eljárás elve ez esetben is megegyezik a kézi papíröntés elvével: híg rostszuszpenziót kell juttatni az eredeti anyag hibás helyeire, de nem merítőkanállal, hanem a vákuumelv alkalmazásával.

A készülék két egymástól gumitömítéssel elszigetelt, de különválasztható kádából áll: a szívókádból és a töltőanyagkádból. A szívókádat egy medencébe állítjuk, majd tiszta vízzel feltöltjük a támasztó rács magasságáig. A támasztó rácsra helyezzük el a szitát (rozsdamentes fém vagy poliamid) a rajta levő dokumentummal. Ráerősítjük a töltőanyagkádat, majd a szitát a nehezékráccsal lefedjük. Ez utóbbi megakadályozza a papírlap elmozdulását. Az anyagszuszenziót a töltőanyagkádba öntjük, majd az emelő fogantyúk segítségével a készüléket és a nehezékrácsot egyidejűleg kiemeljük a vízből. Ekkor erős szívóhatás keletkezik, ennek következtében a rostanyag lerakódik a dokumentum hiányos helyein. A kádat szétkapcsoljuk, a papírszitát a restaurált tárggyal együtt nemezlappal lefedjük, majd ugyanolyan módon préseljük, szárítjuk, mint ahogyan az a kézi papíröntésnél történik. Mivel az eljárás bővizű közegben történik, szükséges a szárítás után a papír rostjaiból kioldódott enyvező- és töltőanyagok pótlása, utánervezése. Ez a művelet karboximetilcellulóz vagy glutofix oldattal történik. Másik változata az eljárásnak az a megoldás, amelynél a vákuumot a szívókád vizének hirtelen leeresztésével, vagy vákuumszivattyúval állítjuk elő.

2. 1970 óta alkalmazzuk műhelyünkben a kézi laminálást. Az eljárással különböző formájú, cserélhető fejekkel felszerelhető forrasztópáka segítségével, hő közvetítésével, polietilén fólia és japán papír „forrasztható” a dokumentumon keletkezett szakadásokra, hiányokra. Alkalmazásával főként akkor érhetünk el jó eredményt, ha az írás vagy nyomtatott szöveg olvashatóságát maximálisan kívánjuk biztosítani, s e célra a hagyományos kasírozási eljárások nem megfelelőek. A kézi laminálás némileg gyorsabb, mint a ragasztók segítségével történő restaurálás, ugyanis itt egy munkafázis, a szárítás-préselés művelete elmarad.

A gépi laminálás is hamarosan megindulhat az újonnan berendezett hírlap-restauráló műhelyben. E korszerű eljárással — a hírlapanyag restaurálásán kívül — sokkal gyorsabban és tökéletesebben végezhetjük el a plakátok, színlapok, térképek és egyéb, a laminálásra alkalmas anyag konzerválását.

Sok könyvtáros még bizalmatlan a műanyagokkal történő restaurálási eljárásokkal szemben. Ez a bizalmatlanság bizonyos mértékig érthető, hiszen az ún. öregítési próbák még nem adnak egyértelmű feleletet arra a kérdésre, hogyan fog viselkedni 100—200 év múlva — természetes körülmények között — a műanyag fólia és a közé ágyazott dokumentum. A polietilénnel történő laminálási eljárást Magyarországon csaknem két évtizede alkalmazzák az Országos Levéltárban. Külföldön, más műanyag fóliákkal is, több évtizedes tapasztalatra tettek szert a szakemberek. A szakirodalomban rendszeresen jelennek meg híradások az újabb

2. TROBAS, Karl: *Ein neues Anfaserungsgerät.* = *Allgemeiner Anzeiger für Buchbindereien.* 1971. 9. sz. 494—496. p.

és újabb kísérletekről. Ezek azt bizonyítják, hogy a polietilén fólia nem okoz károsodást a laminált anyagban. Szükség esetén a papír felületéről vegyszerekkel le is oldható.³

Ha bizonyos fenntartásokkal fogadjuk is a kutatások legújabb eredményeit, annyi bizonyos, hogy a műanyagok (fóliák, ragasztók, gyanták stb.) egyre inkább tért hódítanak a könyvtári állomány restaurálása területén.

Mivel a lamináló eljárás többé-kevésbé megváltoztatja a papír eredeti jellegét, esztétikai megfontolásokból kivételes értékű dokumentumok restaurálásánál csak abban az esetben ajánlható, ha a dokumentum más módszerrel már nem, vagy csak rosszabb eredménnyel konzerválható. Hogy a laminálás ilyen különleges esetben még unikumok megmentésére is alkalmas, erre bizonyító erejű példa Zeneműtárunk Bártfai Gyűjteménye egy 17. századból származó, rendkívül súlyosan károsodott kéziratának (MS. Mus. Bárfa 1. Discantus) sikeres restaurálása.⁴

3. A lignintartalmú újkori papíryanag restaurálása világviszonylatban igen nagy és megnyugtatóan meg nem oldott problémát jelent a könyvtárak, levéltárak számára.

A szakemberek — vegyészek és restaurátorok — olyan megoldást keresnek, amellyel a lignintartalmú papír savtalanítása, szükség esetén fehéritése és a gyenge rostszövet megerősítése lehetőleg egy munkafolyamatban, egyszerű és gazdaságos módon, a dokumentumra nézve veszélytelenül elvégezhető. Ezt a célt kívánja elérni a bécsi konferencián bemutatott „Regnal 7” eljárás, amely egy prágai restaurátor és egy vegyész közös találmánya. Az eljárást 1972-ben a prágai Állami Könyvtárban részletesen tanulmányoztuk, majd egy évvel később licencét könyvtárunk megvásárolta.

A módszer lényege, hogy a gyenge, törekeny dokumentumot polivinil-butiro-acetát kopolimer alkoholos oldatába — amelybe semlegesítőszer is keverhető — bemártják, vagy ecsettel a felületre viszik.

1974-ben megindulnak a kísérletek, hogy a módszert minél szélesebb körben alkalmazhassuk mind a hírlap-, mind a különgyűjtemények anyagának konzerválásánál.

4. 1973-ban Kézirattárunk egyik új szerzeményének, egy 14. századi pergamemen kéziratnak (AEGIDIUS ROMANUS jogi munkája) a restaurálásával kapcsolatban olyan problémák merültek fel, amelyek szükségessé tették új pergamen restaurálási módszerek alkalmazását.

A kódex a Szombathely környéki Dozmat nevű falu egyik parasztházának padlásáról került elő, súlyosan rongált állapotban. Kötése nem volt, a fűzése felbomlott, az íveket a nedvesség, talán esővíz és penészesedés egybetapasztotta és súlyosan megrongálta. A színes iniciálékkal díszített igen szép írás sokhelyütt az olvashatatlanságig szétfolyt, a pergamen jelentős részében nemcsak deformálódott, hanem megkeményedett, összeragadt tömbbé változott.

A kódex rendkívül rongált állapotba szükségessé tette, hogy a pergamen konzerválására vonatkozó — egyébként igen gyér — szakirodalmat a restaurálás megkezdése előtt átnézzem, és több eljárást ki is próbáljak. Így találtam rá

3. DADIC, Vera—RIBKIN, Tatjana: *Techniques of Delaminating Polyethylene Laminates*. = *Restaurator*. Copenhagen, 1970. 3. 141. p.

4. Cz. KOZOCSA Ildikó: *XVI—XVII. századi zenei kéziratok restaurálása*. = *Könyvtári Figyelő*. 1972. 5. sz. 534—537. l.

BELAYÁnak a szovjet vegyésznek eljárására, amely alkalmasnak látszott a kódex konzerválására.⁵ A próbapergamenek kezelése jól sikerült, majd a kódex egy igen rongált lapján is kielégítő eredményt adott. Az eljárás lényege: a pergamenlapokat szétválasztásuk után, először alkohol-karbamid, majd préselés, szárítás után cetvelő-benzol oldattal kezeljük. Ezután szilikonpapír között préseljük. Hátra volt még azonban a kisimított, lágyított, konzervált, de igen sérült, hiányos pergamenlevelek restaurálása. Legalkalmasabb módszernek látszott a pergamenlapoknak marhavakbél-hártya közé való beágyazása. A nemzetközi szakmai világban ismert — a bécsi nemzetközi konferencián is bemutatott — módszert még eddig nem alkalmaztuk. Mivel restaurálási célokra vakbélhártyát Magyarországon nem gyártanak, műhelyünkben jelenleg jó eredménnyel biztató kísérletek folynak a hártyák restaurálásra megfelelő kikészítésére.

Érdekes felfedezések a könyvborítóknak

A Restauráló Laboratórium egyhangúnak sohasem mondható munkáját néha még izgalmasabbá, érdekesebbé teszi egy-egy váratlan felfedezés: a könyvtáblájából vagy gerincéről a restaurálás során előkerülő kézirat- vagy nyomtatványtöredékről kiderül, hogy az rendkívüli érték. Ez alkalommal csak az utóbbi években történt érdekesebb felfedezésekről tennék említést.

A kalocsai Érseki Könyvtár egyik ősnymtatványának kötéstáblájában kéziratárunk munkatársa DR. VÍZKELETY András pergamencsikokat fedezett fel. Az ősnymtatvány a laboratóriumba került, ahol a kötéstáblákból 5 db pergamencsikot fejtettünk ki. A megtisztított pergamencsikokat összeillesztettük, és ezután sikerült meghatározni, hogy a 13. századi német verses szöveg olyan eposz töredékeit őrizte meg, amely eddig csak egy 60 soros, 1870 körül, Zürichben, ugyancsak egy ősnymtatvány táblájában talált töredékből volt ismeretes. Az azonosítás során az is kiderült, hogy a kalocsai, összesen mintegy 270 sort tartalmazó pergamencsikokat ugyanabból a kódexből vágta ki, mint amelyikből a zürichi töredékek is származnak. A zürichi töredékből az eposz szerzője nem volt megállapítható, az egyik kalocsai pergamencsik azonban megnevezte magát a szerzőt: *Ulrich von Türrheim*, a mű pedig a *Cliges*-eposz.

1971-ben történt: egy 1469-ben Strassbourgban megjelent ősnymtatvány kötéstábláiból restaurálás közben rendkívüli érték került elő. Kézírt kottalapok, amelyek valószínűleg az ősnymtatvány bekötésekor bélelés céljából kerültek a fatáblákra. A kottalapok — korukhoz képest csodálatosan jó állapotban voltak. Mivel azonban a töredékek több egymás feletti rétegben borították a táblákat, óvatosan kellett azokat kifejtetni, nehogy a ragasztóanyagok leoldásakor a szöveg és a hangjegyek elmosódjanak, megsérüljenek. A jó minőségű középkori tintának és az iniciálék földfesték színezékének köszönhető, hogy a szétválasztás a szöveg károsodása nélkül sikerült. Tisztítás, néhány szúrágás és sérülés restaurálása után a töredékek a tudósok kezébe kerültek. RAJECZKY Benjamin kutató és munkatársai, valamint MEZEI László paleográfus megállapította, hogy rendkívüli érték került elő: 20 — köztük több teljes — latin nyelvű egyházi motetta, kórusmű, amely bebizonyítja a többszólamúság létezését a középkori Magyar-

5. BELAYA, I. K.: *Softening and Restoration of Parchment in Manuscripts and Bookbindings*. = *Restaurator*. 1969. 1. sz. 20—51. p.

országban. Zene-történeti szempontból ez rendkívül fontos lelet, de ugyanilyen jelentős, hogy az egyik kottalapon magyar, német, lengyel és cseh nyelven följegyzett húsvéti népéneket is találtak a tudósok. Ez a néhány sor — magyar nyelvemlék — középkori magyar nyelvű líránk bizonyítéka, feltehetően már a 14. században keletkezett.

Von der Arbeit des Restaurator-Laboratoriums der Nationalbibliothek Széchenyi

I. KOZOCSA, B.

Am Anfang dieses Artikels werden diejenigen organisatorischen Aenderungen kurz beschrieben, die sich mit der im Jahre 1970 zustande gekommenen Oberabteilung für Bestandschutz und Reprographie ergeben haben. Dann wird die Arbeit der Restaurator-Werkstatt beschrieben. Das Restaurieren der Bestände von den Sonder-sammlungen und von den unter Denkmalschutz stehenden Bibliotheken auf dem Lande bedeutet eine grosse vielseitige Arbeit für die mit verhältnismässig wenig Personal arbeitende Werkstatt.

Dann wird die im Jahre 1973 eingeführte Praxis des Plananfertigens beschrieben, die neue Methode passt sich besser den sich ständig ändernden Ansprüchen des Bestandschutzes der Sonderabteilungen an. Kurz wird auch die Konservierungstätigkeit der unter Denkmalschutz stehenden ländlichen Bibliotheken besprochen.

Im weiteren werden die wenig Platz benötigenden, aber wirksamen in neuerer Zeit eingeführten oder zum einführen vorbereiteten Verfahren für Restaurieren vorgetragen, welche die Arbeit des Laboratoriums qualitative und quantitative verbessern. Bei dem Verfahren des manualen Papiergiessens ist das wesentliche, dass wir eine mit Wasser verdünnte Papierfasersuspension auf die Lücken des restaurierenden Dokumentes auftragen. Bei der mechanisierten Version desselben Verfahrens kommt die Fasersuspension mit einer einfachen Vorrichtung auf Grund des Vakuumprinzips auf die beschädigten Stellen. In der Werkstatt wird seit Jahren mit Handarbeit laminiert. Bei diesem Verfahren wird mit einem LötKolben eine Polyäthylenfolie auf die Risse des Dokumentes gelötet. In kurzer Zeit wird eine Laminiermaschine zum Konservieren von Zeitungen, Plakaten, Landkarten und Theaterplakaten in Betrieb gesetzt. Zum Stärken und chemischen neutralisieren des brüchig gewordenen Papiers wird in kurzer Zeit das Verfahren „Regnal-7“ eingeführt, dessen Lizenz die Bibliothek gekauft hat.

Zur Zeit wird auch experimentiert mit einer neuen Methode für Restaurieren von Pergament. Das Verfahren scheint geeignet zu sein von Feuchtigkeit und Schimmel stark beschädigte Dokumente zu konservieren.

Zum Schluss erwähnt die Verfasserin die sich bei der restauratorischen Tätigkeit aus Einbanddeckeln ergebenden interessanten Funde der letzten Jahre.

RK 57. Hondorff, Andreas: Theatrum historicum. Frankfurt/Main 1590. (Feyerabend.)
(Összefoglaló cím)

Az első tábla restaurálás előtt

Az első tábla restaurálás után

A hátsó tábla restaurálás előtt

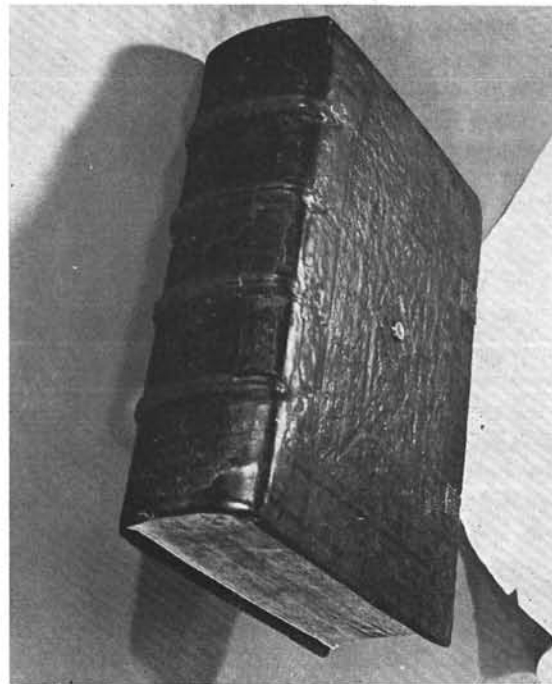

A hátsó tábla restaurálás után

Inc. 1251. Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV. Basel. 1489. (N. Kessler.)
(Összefoglaló cím)

A kötet restaurálás előtt

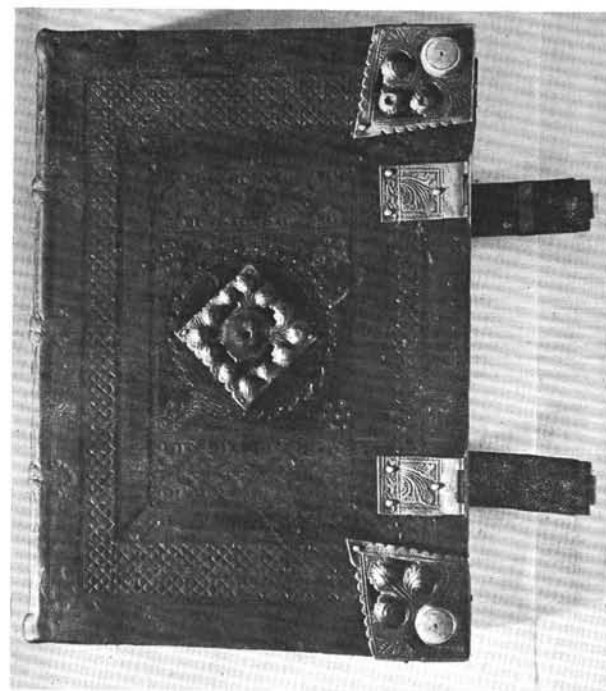
A kötet restaurálás után

Inc. 995. Missale Strigoniense. Velence 1495. (J. Emericus.) (Összefoglaló cím)

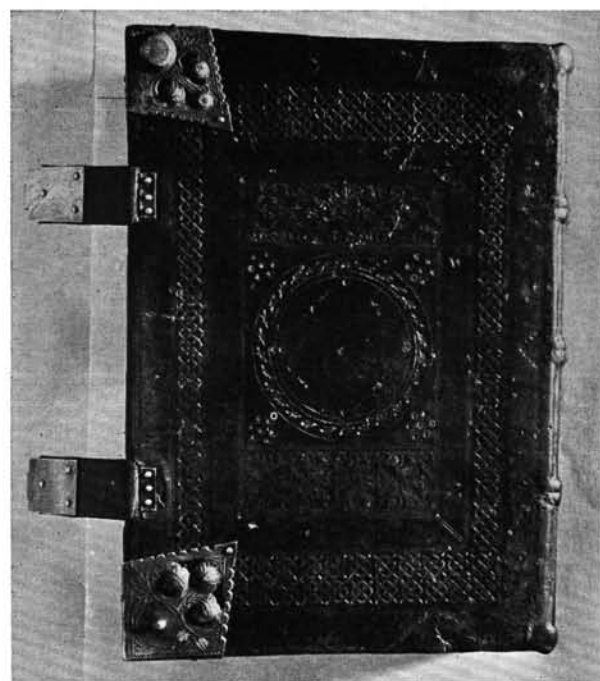
Az első tábla restaurálás előtt

Az első tábla restaurálás után

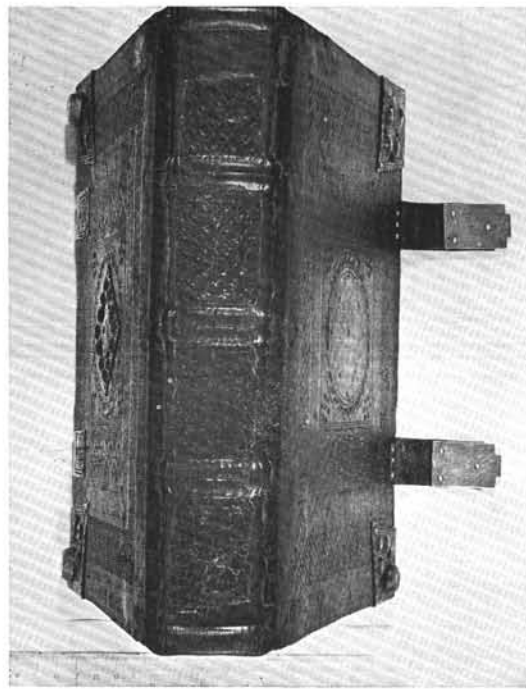
A hátsó tábla restaurálás előtt

A hátsó tábla restaurálás után

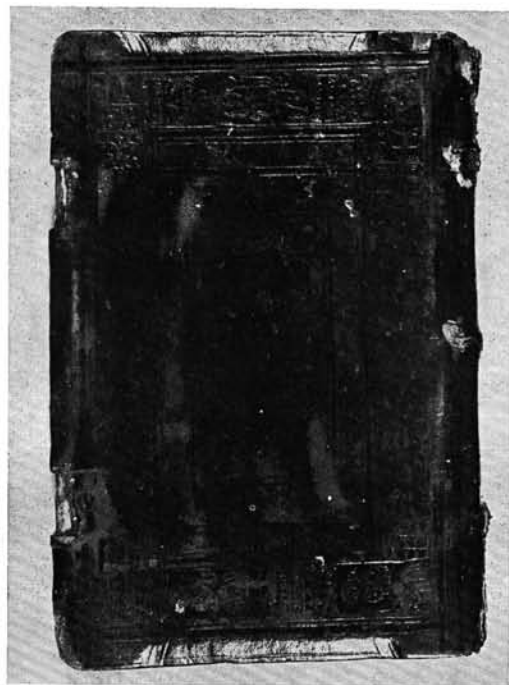

A gerinc restaurálás előtt

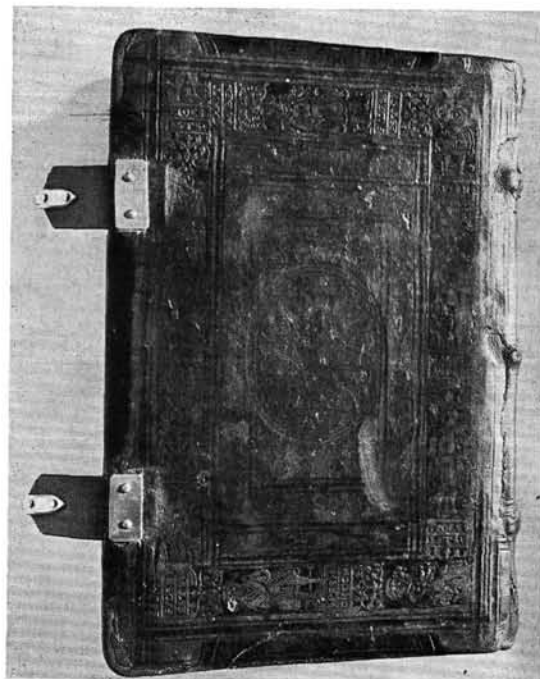

A gerinc restaurálás után

Inc. 1165. Pseudo-Suetonius: *De viris illustribus*. (Milano, 1481–1484. Pachel és Scinzenzeller.) (Összefoglaló cím)

A kötet restaurálás előtt

A kötet restaurálás után

Inc. 1316. Serapion, Joannes: Liber aggregatus in medicinis simplicibus. Milano 1473.
(A. Zarotus.) (Összefoglaló cím)

A kötet restaurálás előtt

A kötet restaurálás után

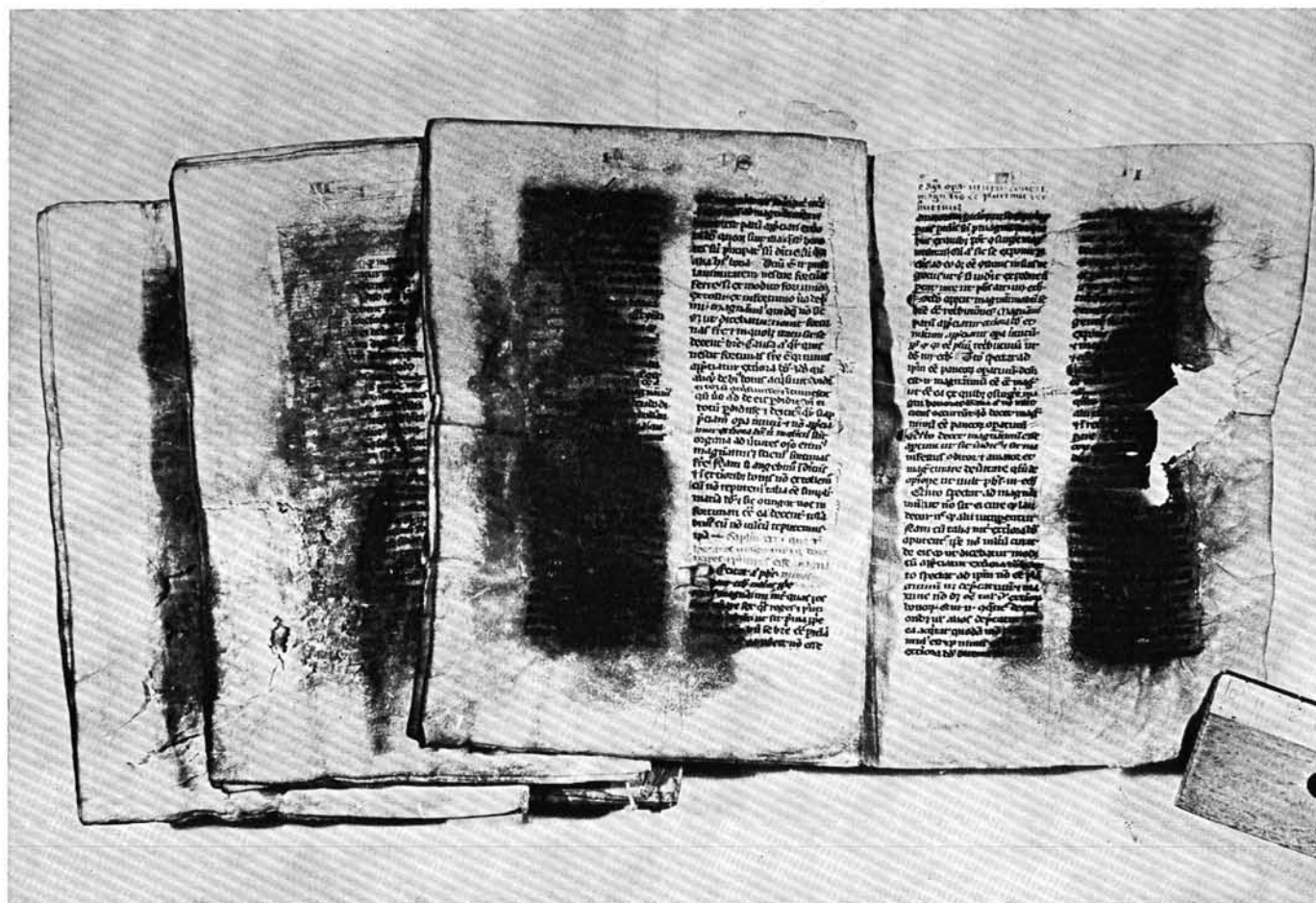
RMK I. 945. Kalendariom. Nagyszombat 1659. (Összefoglaló cím)

Az első tábla restaurálás előtt

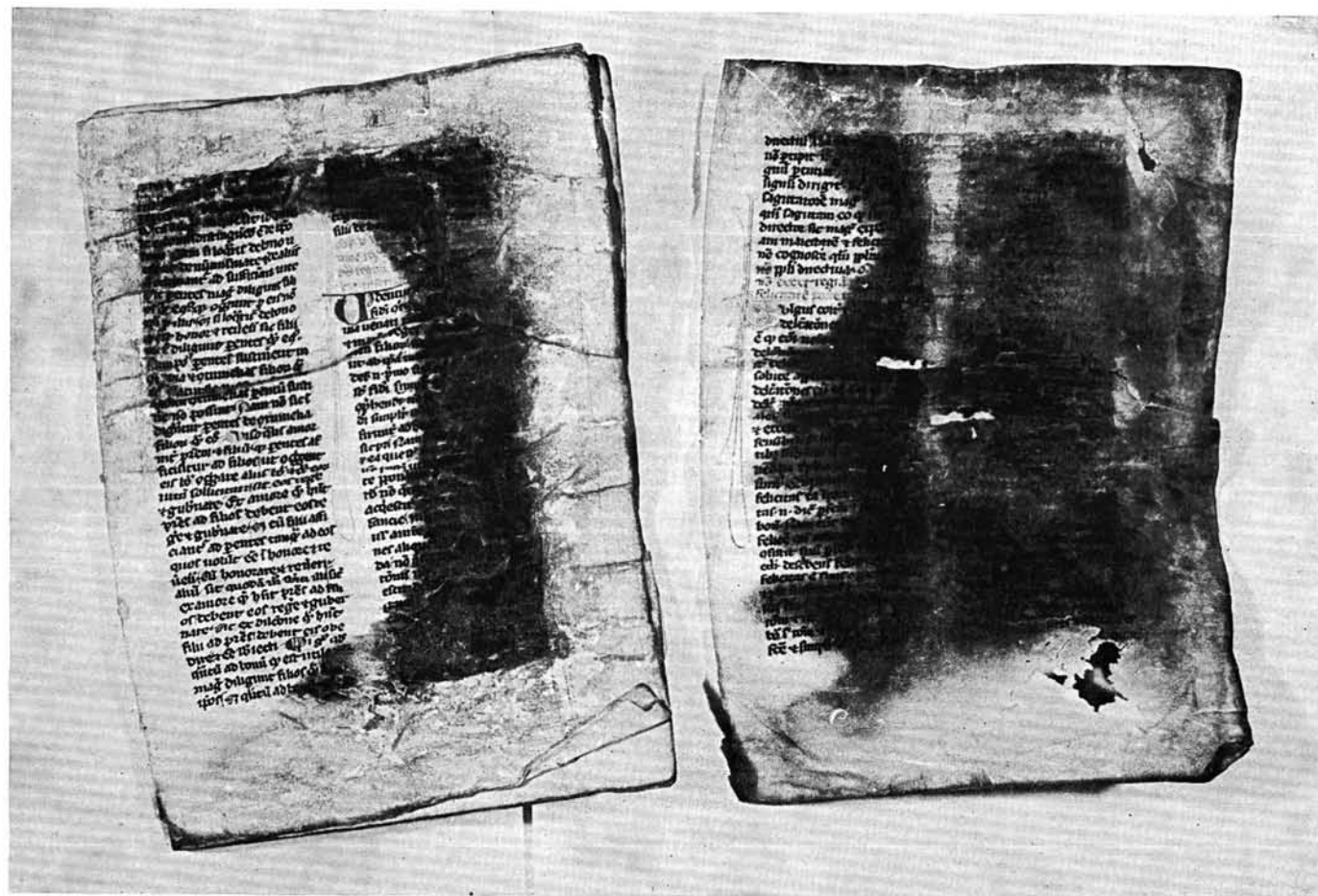

Az első tábla restaurálás után

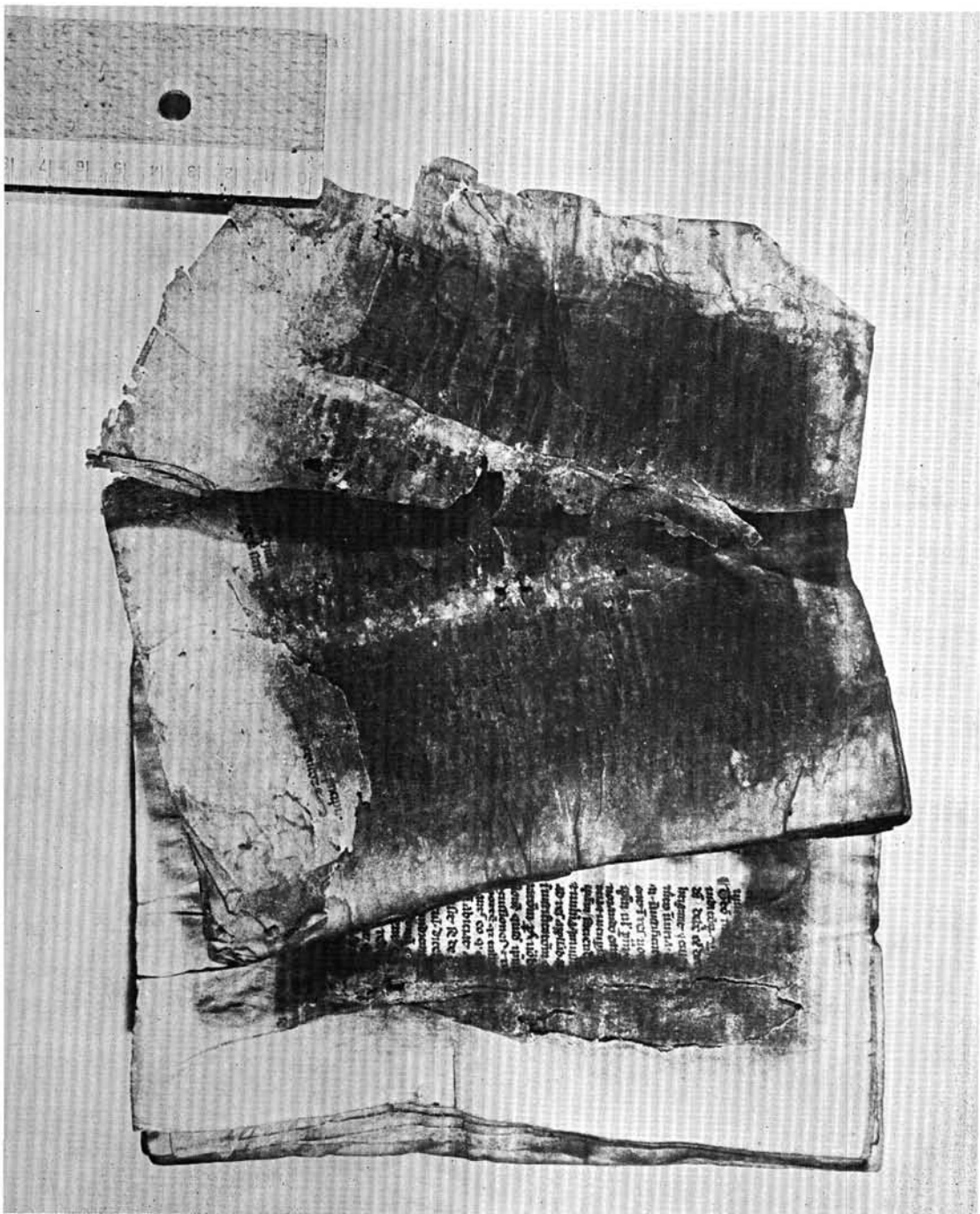
A kódex levelei restaurálás előtt

A kódex levelei restaurálás előtt

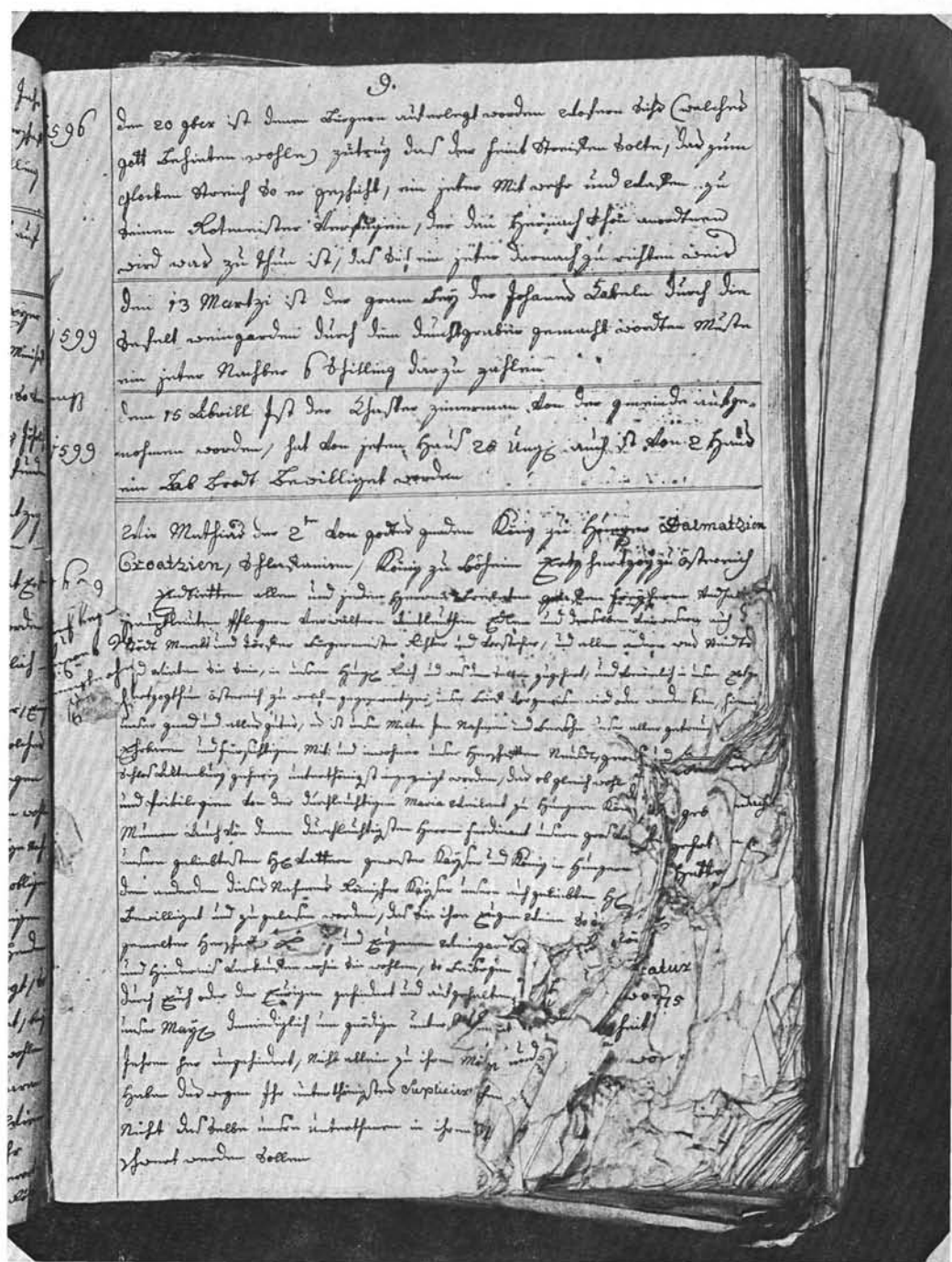

A kódex levelei restaurálás előtt

Fol. Germ. 1604. Nezsider város jegyzőkönyve. 18-19. század. Eredeti kézirat.
Restaurálás előtt

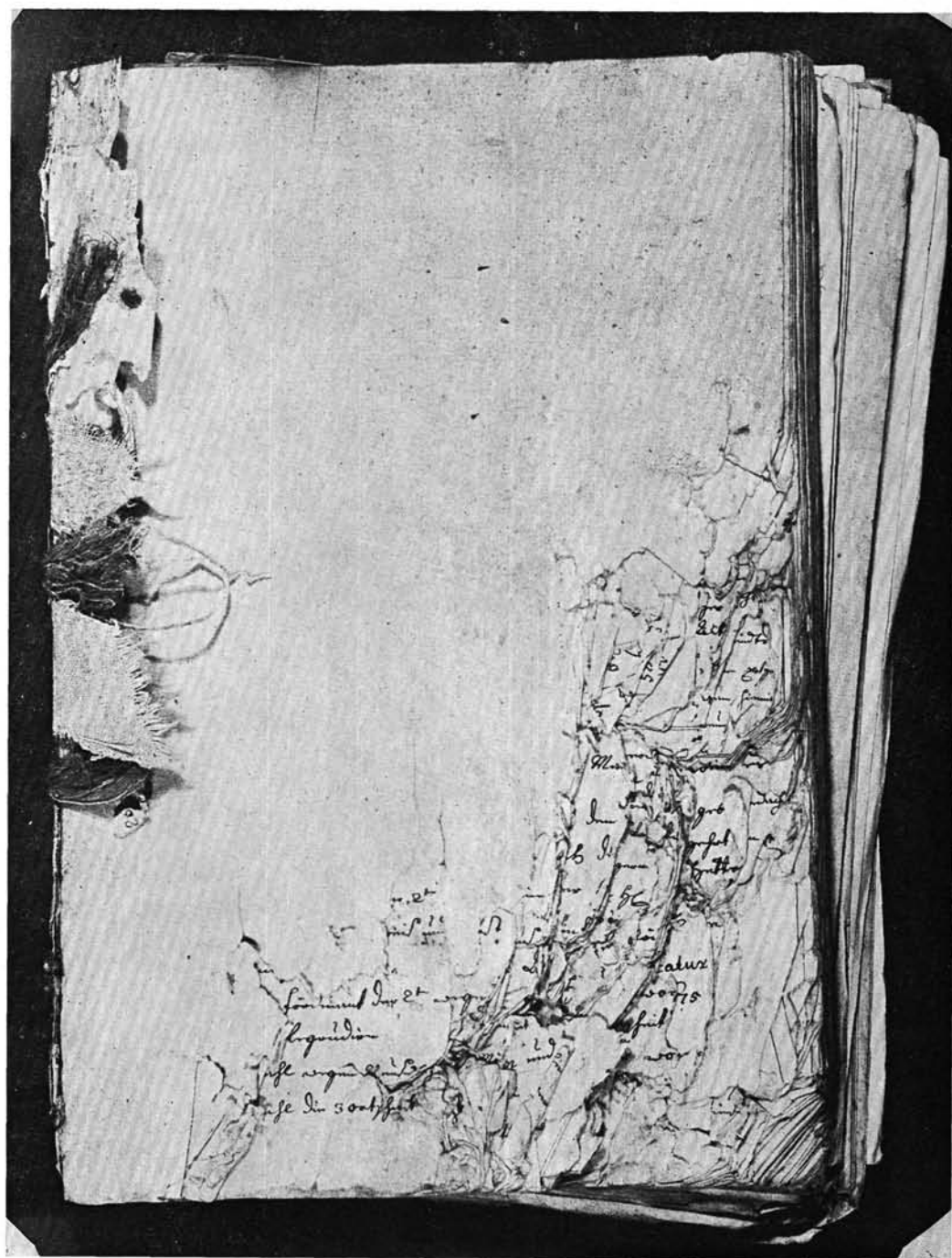

Ich bin glücklich gewinde dein fortwährende zueignung meine Liebe grün

[illegible]

und Song Zehn und die Grüns und Heiden dort
 Lufte ohne Luftegrün des Hs ohne Lufte
 Erlegen und Zehn Heide und Song des Zehn
 Zehn und Lufte und Luftegrün in die
 Zehn und die Luftegrün
 Zehn und Luftegrün des Hs
 die und so ein Luftegrün
 Zehn und Luftegrün des Hs
 Luftegrün in Luftegrün
 Zehn und Luftegrün

Restaurálás előtt

Restaurálás előtt

1630

Ich bin erfunden worden durch die ferdinand zugehörigen neuen Länder gegen
 dem oben liegenden dörfern derer und güttern

Ich bin ein extra ordnen anfang zu neuen der dörfer nach ein Zeit
 fere, und die fallen derer hütten, denen nach jenen anliegenden güttern sind
 und in quaterpox dörfern derer oder Kiderg dörfern ist angesetzt und ein
 gebauet worden, damit die dörfer den derer dörfern dörfern werden

geordnet die jungen so die dörfer garten bis die den
 dörfern hütten den oben derer dörfern in dem dörfer d
 angesetzt, die dörfer abgeben und dörfer den dörfern zu
 dörfern

Ich bin die dörfer in dörfern dörfern dörfern
 und dörfern dörfern die dörfern dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

Ich bin die dörfern dörfern die dörfern dörfern

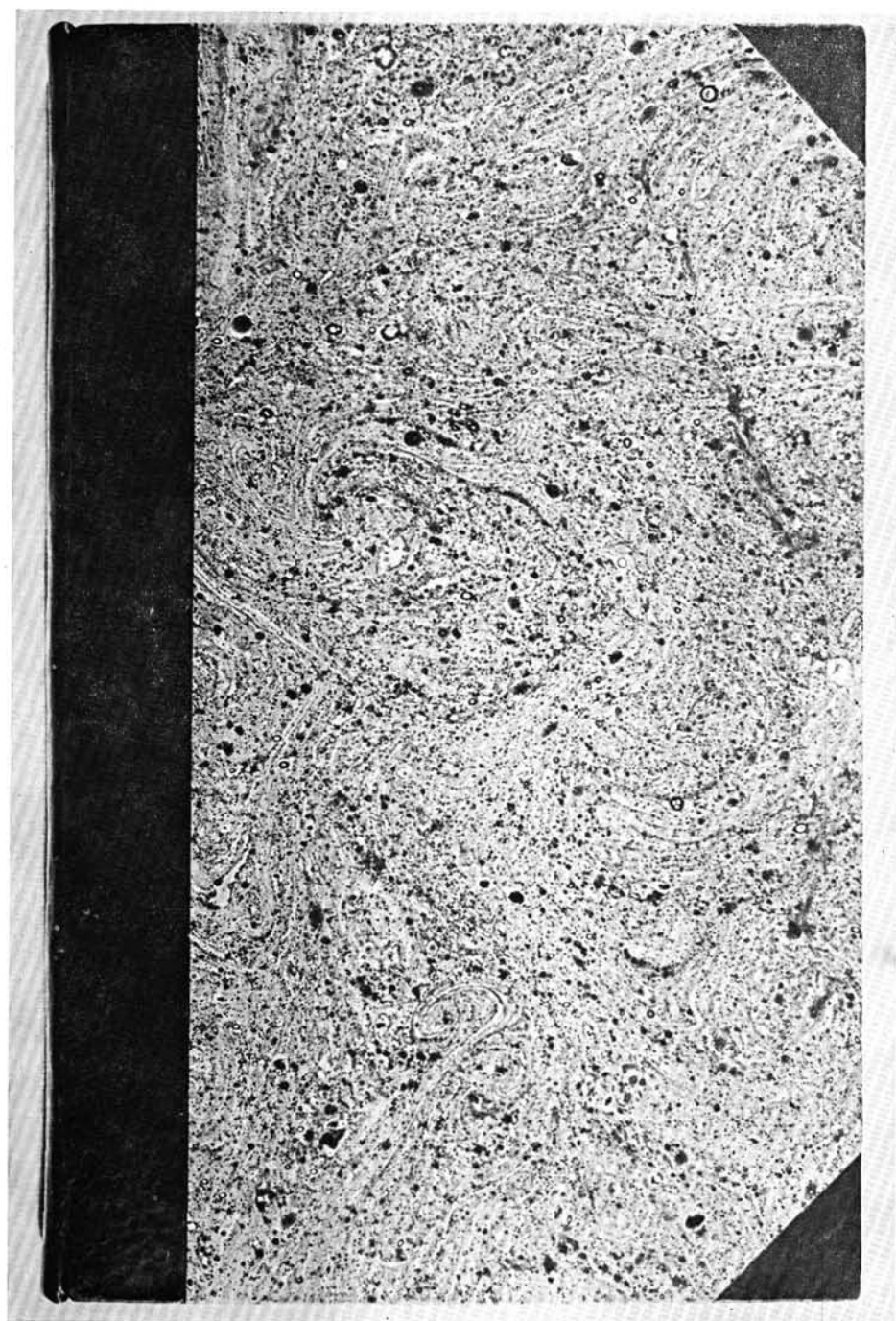
Restaurálás után

- 1 1230 ortsfestum in den
- 1 1240 frantzyskanne in fremdlichen
- 1 1450 dänische arme gewarzen
- 1 1529 Bisthumben wegen dem edlen
- 1 1547 Längstet Bischof abnomme als der design
- 2 1568 den Kaiser Maximilian ein Bisthumben wegen dem arm
- 4 1568 den Kaiser Rudolf dem 2ten wegen als fise dem arm
- 4 1578 den Kaiser Rudolf dem 2ten wegen als fise dem edlen
- 8 1575 den Lumbard oder Marullo fongfriten
- 7 1593 wegen dänischen
- 7 1593 den fide gubefone
- 7 1595 wegen gebild
- 7 1595 wegen dänischen der kistner
- 8 1596 edlen wegen fisch Mafon
- 8 1579 Mith David 112 ein fisch Luffen
- 8 1590 wegen dänischen den
- 9 1596 wegen fide gubefone
- 9 1599 wegen dem gernen Läng dem fefande
- 9 1599 wegen dänischen als fise
- 9 1609 König Mithfied dem 2ten wegen ein
- 10 1623 Kaiser Ferdinand dem 2ten wegen ein
- 12 1625 in dänischen dänische gubefone 19 Luf?
- 13 1625 abnomme
- 13 1625 Kaiser Ferdinand dem 2ten wegen
- 15 1627 wegen dänischen
- 15 1628 abnomme wegen dänischen
- 16 1628 abnomme in 3 ortsfestum

A kézirat eredeti kötésben

A kézirat új félbőr—kötésben

A hírlaprestaurálás néhány kérdése, különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtár állományára

K A S T A L Y B E A T R I X

1. A hírlapok állományvédelméről általában

A történeti jellegű tudományok kutatói egyre nagyobb mértékben dolgozzák fel a napi sajtóban rejlő forrásanyagot. Ez természetesen a nagy hírlapgyűjtemények fokozottabb igénybevételét eredményezi. A növekvő mértékű használat az utóbbi időkben (10—15 éve) világszerte és Magyarországon is felvetette a hírlapsorozatok állapotát, kezelési módját elemző vizsgálatok elvégzését. E felmérések eredményei és a problémák a következőkben foglalhatók össze:

- a) A hírlapsorozatok gyakran az ország egyetlen könyvtárában sem teljesek, egyes címek, illetve évfolyamok az egész országban sem találhatók (vagy csak hiányosan találhatók) meg. A címek nagyrésze csak egyetlen példányban maradt fenn.
- b) A hírlapok papíránya a nagy facsiszolat-tartalom következtében igen rossz minőségű, emiatt gyakran rongált, nemegyszer porladó állapotban van. Sok a bekötetlen régi évfolyam, amelyek bekötése a hagyományos könyvkötés eszközeivel néha már nem is lehetséges. Így az egyetlen példányok is tönkremennek.

Kétségtelen, hogy a jelenlegi gyakorlat és az elmélet alkalmazási lehetőségeinek bizonytalan ismerete következtében az újságnyomó papírok preventív konzerválásának és helyreállító restaurálásának megoldásában valamelyes szélmalomharc jelleg mutatkozik. Alapvető ellentmondásra épül ez a törekvés: egyszeri használatra szánt, tudatosan efemer anyagokból előállított papírt kell megőrizni a lehető leghosszabb ideig, de legalábbis addig, amíg megfelelő minőségű mikrofilmmásolat készül a szövegről. Eme ellentmondásnak minden velejáróját ismerünk kell ahhoz, hogy tenni tudjunk, de tenni kell, akkor is, ha a jövőben megjelenő hírlapok esetében egyszer esetleg megvalósul az archiválásra szánt példányok jó minőségű papírra való nyomtatása. Mindenképpen előttünk áll az eddig megjelent — és még egy ideig ugyanilyen minőségben megjelenő — hírlapok védelmének kérdése.

Mindennek tudatában kellett választ találni arra a kérdésre, hogy nemzeti könyvtárban — mint funkcionáló dokumentum-múzeumban — hogyan lehet az alig használható régi hírlapok iránti igény kielégítésével párhuzamosan (szükség

esetén) élettartamukat maximális ideig meghosszabbítani, és az újonnan beérkező példányokat megfelelően kezelni.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a pusztuló hírlapok megmentése érdekében sem kielégítő — talán még kevésbé mint egyéb nyomtatványok esetében — a helyreállító-kötő-restauráló munka többé-kevésbé kialakult, vagy kialakítható eljárásainak kizárólagos alkalmazása; feltétlenül szükséges a minél nagyobb arányú és fejlett technikai színvonalú megelőző és helyreállító védelem biztosítása. Ezt első-sorban és alapvetően az újságnymó papírok kémiai tulajdonságai követelik meg. A papírt felépítő egységek a cellulózzrostok, amelyek kísérőanyagaiktól megtisztítva, vagy azokkal többé-kevésbé együtt jelennek meg, és különböző számú (néhány száz, — kb. 1200) cellulózmolekulából épülnek fel. A rostok a gyártás folyamán összekuszálódnak, egymásba kapcsolódnak (nem kémiailag hanem mechanikailag), és a segédanyagok (enyvező- és töltőanyagok) révén a hézagok is kitöltődnek. Az újságnymó papír alapanyagát képező facsiszolat azonban nem rostos anyag, hanem apróra őrölt, rövid fadarabkákat segédanyagba ágyazott, elszigetelt (egymáshoz nem kapcsolódó) kisebb-nagyobb halmazai, melyek között kevés (15—20%) rostos cellulóz helyezkedik el. Ezen strukturális, valamint néhány, később részletezendő kémiai jellegzetesség következtében, sajnos, igen találóak Alfonso GALLO-nak, a „könyvrestaurálás atyjának” lesújtó szavai a hírlapok papírányagáról: „Minthogy a rostok itt a fa egyéb anyagai közé maradtak beágyazva, a mikroszkopikus részecskék olyan összessége jött létre, melynek kohéziója rendkívül gyenge.” „A szakítószilárdsági és gyűrődési vizsgálatok eredményei világosan kimutatják, mennyire kevésbé ellenállóak ezek a papírok már a használattal járó kopással szemben is.” „A facsiszolatból készült papír könnyen málik, ami felületének bizonyos elhomályosodásában, majd a szálak szétválásában, apró töredékek leválásában és a szélek szabálytalan beszakadásában mutatkozik.”¹

A környezet felől a papírt erő fizikai, kémiai és biológiai hatások a bonyolult anyagegyüttesben olyan kémiai reakciókat és fizikai változásokat idéznek elő, amelyek általában csökkentik a könyvtári-levéltári anyag stabilitását. Ez a csökkenés a rostegység strukturális változásaira, a rostok közötti kötőerőt részben biztosító, nemcellulóz alapú ún. töltőanyagok gyengülésére, törekennyé válására és a cellulóz-gélnek a papírlap szárításakor bekövetkező rugalmasságcsökkenésére vezethető vissza.² A legtöbb kutató egyetért abban, hogy egyéb káros hatások mellett a papír savtartalmának bizonyos szinten túli megnövekedése a fő ok, amely az említett kémiai változásokat, s azokon keresztül a fizikai degradálódást előidézi. Ezekről a kérdésekről a későbbiekben részletesebben szöölök.

A hírlapok papírányagának védelme érdekében különböző, egymással sokszor összefüggő utakat követhetünk. A felhasználható eljárásokat, kémiai alapszempontú csoportosításban, az alábbiak szerint lehet összefoglalni:

1. GALLO, Alfonso: A könyv betegségei és gyógyítása. (Patologia e terapia del libro.) Róma, 1959.
2. VENTER, J. S. M.: The Aging and Preservation of Paper. Pretoria, 1966.

*a papír anyagát változatlanul
hagyja*

*a papír anyagát módosítja
(restaurálás és konzerválás)*

<i>megelőzés</i>	<i>helyreállítás</i>	<i>megelőzés</i>	<i>helyreállítás</i>
— megfelelő raktározás	— mikrofilmezés előtt kisebb javítások	— káros környezeti hatásokkal	— tisztítás, fertőtlenítés
— mikrofilmezés, a használat maximális korlátozása	— régi anyag kötése vagy újrakötése	— szembeni ellenállás kialakítása	— sav közömbösítése
— kurrens anyag azonnali kötetése			— papír erősítése

Ahogy más anyagok esetében, úgy a papír védelméért is a megelőző módszerek alkalmazásával tudunk a legtöbbet tenni. Az újságyomó papír számára — az említett okok miatt — életbevágó, hogy a könyvtárba kerülése után minél előbb maximálisan jó körülmények közé kerüljön, amely a lehető legnagyobb mértékben mérsékeli a káros környezeti hatásokat, az ember szerepét is beleértve. A környezet ártalmait a raktározás (a levegő hőmérséklete, nedvességtartalma, a megvilágítás, a kötetek elhelyezésének módja, a köttetés lehetőségei stb.) és a használat jelenthetik. A megfelelő raktári körülmények biztosítása természetesen minden hírlap számára egyformán fontos, függetlenül attól, hogy új vagy régi, erősen rongált vagy restaurált kötetekről van-e szó. Amennyiben a raktározás lehetőségei nem különlegesen rosszak — s bár az optimálistól még igen messze vagyunk, a minimális szint már a legtöbb raktárban elérhető — a fő problémát a használat okozza. E téren a megelőző védelmet nyilvánvalóan az jelentheti, ha a könyvtárak kizárólag a legszükségesebb esetekben adják az eredeti példányokat az olvasó kezébe, s helyette valamely, megfelelő technikával előállított és jól használható másolatot olvastatnak. Tekintve, hogy ezekből egy másod-, esetleg egy harmadpéldány sor keletkezhet, fontos, hogy ezek a másolatok kis méretűek legyenek, és tárolásukat, kezelésüket új könyvtáráépületek emelése nélkül is meg lehessen oldani.

Ezek a megfontolások világszerte elvezettek a nagy nemzeti hírlapállományok retrospektív mikrofilmre való vételének gondolatához majd gyakorlatához. A mikrofilm előnyeit — úgy gondolom — már nem szükséges bizonyítani és részletezni. A film tartósságát illető szkepticizmus is oszlóban van: az egyre bővülő elméleti és technikai lehetőségek révén mindig van mód az állandó ellenőrzésre, restaurálásra, szükség esetén az új filmre való átmásolásra.

Magyarországon az 1960-as évek elejétől végzett előkészítési munkák után, 1969-ben megkezdődhetett az országos mikrofilmezési program végrehajtása, amely első lépésként a hírlapok mikrofilmre-vételét tűzte ki célul. Tekintve, hogy az ország régi hírlapállományának mintegy 70%-a csak az Országos Széchényi Könyvtárban található meg — viszonylagos teljességben — természetes, hogy a hírlap-mikrofilmezés országos központja a nemzeti könyvtár lett. A nagyvonalú technikai fejlesztés (négy nagy teljesítményű felvevőgép, automatikus laborató-

riumi kidolgozás stb.) és az országos együttműködés a lehető legteljesebb filmek létrehozása érdekében, mennyiségileg és minőségileg egyaránt méltó lehetőségeket teremtett e nagyarányú és jelentős munkához. Az első négy év szűkös elhelyezési viszonyai után az 1972/73 folyamán átadott új munkahelyek újabb lendületet adtak e tevékenységnek, és a továbbfejlődés alapját is megteremtették. Ezekhez a munkahelyekhez kapcsolódik az a nagy alapterületű, kétszintes új raktár is, ahol a hírlapok raktározásának megfelelő módját: a fektetett elhelyezést meg lehetett valósítani. E raktárakban a levegő relatív nedvességtartalma és hőmérséklete megfelelő (50%, ill. 20 °C körül) és a napfény teljesen ki van zárva. Az új feltételek között folyó mikrofilmezési munka részletesebb ismertetése nem az én feladatom. A továbbiakban az eredeti hírlapállomány védelmének lehetséges módjaival, s azok közül is elsősorban a hírlaprestaurálás kérdéseivel kell bővebben foglalkoznom.

Hírlapállományunk állapota a mikrofilmre-vétel előtt is szükségessé teszi kisebb-nagyobb javítások elvégzését. Ezek annak érdekében történnek, hogy a hírlapokról készített mikrofilm-felvételek minősége az adott lehetőségekhez képest maximálisan jó legyen. Ez pedig nem valósítható meg, ha az eredeti lap szöveget tartalmazó része szakadt, kevésbé átlátszó papírokkal van összeragasztva (előző javítások, újrakötések!), ha túl szoros fűzés és keskeny belső margó következtében a sorok első néhány betűje olvashatatlan, ill. torzul, a helytelenül elkészített kötés miatt a lapokon hossz- vagy keresztirányú gyűrődések szöveget takarnak el vagy elkötés miatt a lapok felcserélődtek. E jellegzetes károsulások a helyreállítás módját is megszabják: a szakadásokat meg kell ragasztani (anélkül, hogy idegen papírt vinnénk a szövegre), az átlátszatlanságot okozó foltokat (amelyeket általában keményítővel ragasztottak fel) forróvízes áztatással el kell távolítani, a szoros kötést szét kell szedni, a gyűrött lapokat ki kell simítani, az elcserélteket pedig a helyükre ragasztani. Mindezen műveletek a mikrofilmezés jobb minőségét eredményezik, a hírlapok pusztulását azonban nem lassítják. Ezért megoldásukra csak egyszerű és gyors eljárásokat szabad alkalmazni. Ez a fajta munka a nagyarányú hírlapmikrofilmezés megindítása óta folyik egy erre szervezett, s nagyrészt könyvkötőket és restaurátorokat foglalkoztató csoportban.

A hírlapok kötésének módszereivel nem kívánok részletesebben foglalkozni; célja, hogy megfelelően erős anyagokból alkalmas technikával a rossz minőségű papírt a leginkább védő kötések készüljenek. Könyvtárunkban a kurrens hírlapanyagot gyakorlatilag a bekerülés évében bekötik ugyan, de a konzerválás érdekében még nem történik semmi, és mikrofilmre-vételükkel sem lehet foglalkozni. A bekötés általában fűzésmentesen történik. A ragasztott gerinc az újonnan bekötött hírlapok esetében tökéletesen megfelelhet (a ragasztó jól beszívódik a papírba, a lapok könnyen legyezősíthetők kenéskor, kellően széles margó van), s fűzésre csak akkor kerül, ha a gerinc levágása az esetleges képanyag miatt nem lehetséges. A régi hírlapoknál, amelyek vagy nem voltak még kötve vagy átkötést igényelnek, a fűzés és a ragasztás gyakran egyformán problematikus, mivel a papír nagyfokú oxidációja mindenféle beavatkozást megnehezít, ill. eredménytelenné tehet. A meggyengült papír még javítva sem bírja el a fűzést, a ragasztó alkalmazása pedig részben szintén a töredezettség, részben a keskeny belső margó miatt ütközhet nehézségekbe. Ha mód van rá, mégis ez utóbbit választják. Igaz, hogy a néhány évvel ezelőtt kötött régi hírlapok között találhatók olyanok, amelyekből már az első kinyitás után kiesnek a gerincnél végigrepedt lapok. Ez elsősorban annak a következménye, hogy nagyon hosszú ideig

tárolták a hírlapokat kötés nélkül, nyitott tékában (két kemény lap között, spárgával átkötve), s a lapok leginkább négy szélükön — így a gerincenél is — erősen oxidálódtak, ill. savasan pusztultak (l. később).

2. Hírlapok restaurálása

A régi könyvek restaurálása — az általánosan „restaurálás” néven ismert és elismert művelet — során a papír állapotának helyreállítása csak egy része a munkának, a kötésnek — mint egyedi készítménynek — hasonlóan nagy jelentősége van. A kötésen itt nemcsak a külsőként megjelenő borítót — a mégoly szépen elkészített bőrkötést — hanem az egész könyvszerkezetet értjük, amelynek lehetőleg részleteiben (pl. előzékkészítés, fűzés, oromszegő varrás, betáblázás, a bőr felhúzása stb.) is hűnek kell maradnia a kézműves könyvkötés legnemesebb hagyományaihoz. A legmodernebbnek nevezhető könyvrestaurálási eljárások is alapjaikban évszázadok tapasztalataira támaszkodnak, s legfeljebb egy-egy új kémiai vagy műszaki-technikai módszer alkalmazásával egészülnek ki.

A hírlaprestaurálás és -konzerválás területén ezzel szemben a megoldatlan kérdések egész sora jelentkezett. Ennek alapvető oka az, hogy a kialakult eljárások nagy részével a hírlapok esetében nem lehet sikereket elérni. A minőségi különbség okait és eredményét megkísérelvén összefoglalni, legalábbis az alábbiakat kell figyelembe venni:

a) A restaurálásra kerülő könyvek lényegükönél fogva egyedi példányok (még akkor is, ha nem unikumok, hiszen az egyes köteteknek a nyomda, a használók, a kötés stb. sajátos jelleget kölcsönöznek). Ezáltal egyéni, minden alkotórészüket figyelembe vevő bánásmódot igényelnek, a javításhoz szükséges anyagok és az eredeti stílus megőrzésének szempontjából egyaránt. Ezzel szemben a hírlapoknál a kérdés a papíranagnak — a szöveg hordozójának — megmentésére koncentrálódik, és míg a történeti-művészettörténeti szempontok teljesen figyelmen kívül hagyhatók, a kémiai, fizikai-kémiai problémák és eljárások kerülnek előtérbe. A hírlaprestaurálás tehát egyértelműen papírrestaurálást jelent, míg a könyvrestaurálásnak ez csak egy — bár kétségtelenül a legfontosabb — része.

b) A továbbiakban csak a papírt tekintve, s utalva a bevezetőben mondotakra, nyilvánvaló, hogy a régi könyvek (a 18. sz. végéig) papírjának és a múlt század 80-as éveitől gyártott újságnymó papíroknak tulajdonságai alapvetően, a kezelés módját meghatározóan különböznek egymástól. A merített rongypapírt távolról sem fenyegeti a rohamos pusztulás veszélye, ha egyes komponenseit pótolni vagy közömbösíteni kell is. Ugyanakkor a túlnyomórészt facsiszolat-alapanyagú újságnymó papírok számára a használat és raktározás körülményeit nem lehet olyan kedvezőkké tenni, hogy azok a papír kémiai felépítését, és ezzel együtt fizikai állapotát ne változtassák meg, ill. ne pusztítsák egyre gyorsuló ütemben a rongálódott anyagot.

c) Igen fontos tényezőként jelentkezik a mennyiség kérdése. A jelenlegi lehetőségeket véve figyelembe, az ország restaurálandó könyveinek helyreállítása is igen hosszú időt venne igénybe. Mégis, ez felmérhető és véges mennyiséget jelent. Ugyanakkor a hírlapok feltétlenül megőrzendő részének lapszáma oly nagy (s folyamatosan nő), hogy bármilyen restaurálási-konzerválási eljárás is csak megfelelő nagy termelékenység esetén lehet gazdaságos és célravezető.

d) A nehézségeket növeli, hogy a hírlapok megőrzésének sürgető kérdései világszerte csak az utóbbi 15–20 évben merültek fel. Sem a gyakorlatban sem a szakirodalomban nem foglalkoznak behatóan ezekkel a problémákkal, s a tényleges munkálkodások helyett inkább pusztán utalásokkal lehet találkozni. Ezek arról szólnak, hogy a más területeken alkalmazott eljárások a nagy facsiszolat-tartalmú papírok esetében is hasznosak lehetnek. Más helyeken költséges kísérletekről olvashatunk, amelyek pl. a nyomtatásvitelre³, vagy az újonnan megjelenő hírlapok könyvtárba kerülő példányainak jó papírra való nyomtatására vonatkoznak.^{4,5}

A következőkben vázolt hírlaprestaurálási folyamat teljes egészében, az eljárásoknak pedig egy része — legalábbis a hírlapokkal kapcsolatban — könyvtárunkban jelenleg még elméleti-kísérleti stádiumban van. Az évek óta tett előkészületek eredményeképpen azonban fokozatosan megindul a hírlapállományvédelemnek eme legproblematisabb és legkomplexebb területén is a gyakorlati, termelő jellegű munka. Ennek érdekében sem haszontalan összegezni a munkafolyamatra vonatkozó elképzeléseket és az elméleti tudás, valamint a kísérleti munka alapján jelenleg levonható következtetéseket.

A hírlapok restaurálásának folyamatában az alábbi fázisok különíthetők el:

A restaurálásra kerülő anyag kiválasztása, a szükséges kezelés meghatározása.

A hírlapkötetek esetleges szétbontása, különálló lapokká alakítása.

Tisztítás, fertőtlenítés.

Fehérités.

Savtartalom közömbösítése, a további savképződést gátló anyag(ok) bejuttatása a papírba.

Javítás.

A papírsavanyag erősítése.

Különálló lapok esetében azok bekötése.

a) *Kiválasztás, a kívánt kezelés meghatározása*

Míg mikrofilm formájában a könyvtár összes hírlapcímének másolatát el kell készíteni, az eredeti példányok konzerválása csak szűkebb körben lehetséges. Az eljárások költségessége folytán ki kell mondani, hogy „... egy-egy eredeti példányban . . . konzerválni kell az utókor számára a magyar hírlapanyag alapvetően fontos részét, körülbelül egy harmadát, mintegy 14 000 kötetet. Megmentendő — többek közt — a legfontosabb országos napilapok, a 18. század, az 1848/49-es szabadságharc, a magyar munkásmozgalom, a két világháború közti kommunista és haladó sajtó dokumentumainak egy-egy példánya”.⁶

3. HUMMEL—BARROW: Rétegezés (lamináció) és más restaurálási eljárások. = Könyvtári Tájékoztató. 1956. 7. 22—33. p.
4. RAFF, R. A.—ADAMS, N. P.: Improvement of the Aging Properties of Paper by a NaCMC-Kymene Treatment. = TAPPI. 1967. 11. 45A—46A p.
5. THOMAS, J. J.: Alkaline Writing Papers: Promise and Performance. = The Library Quarterly. 1970. 1. 99—107. p.
6. Tájékoztató a Széchényi Könyvtár magyar hírlapgyűjteményének állapotáról és konzerválásáról. Sajtóértekezlet anyaga. 1969. június 26. Országos Széchényi Könyvtár.

Ezeket a tartalmi kiválasztás igényét tükröző elveket egy ideig még keresztezni fogja a kötetek állapota alapján történő válogatás szükségége. Ugyanis, mivel a restaurálás időigénye nagyságrendileg nagyobb a „gyorsjavítás” (l. mikrofilmezés előtti javítás) időigényénél, valószínű, hogy amíg a restaurálást is igénylő, még mikrofilmre nem vett sorozatokat nem állítjuk helyre, nem tudunk egyéb, már filmre vett kötetekkel ilyen alaposan foglalkozni. Ugyanakkor, ha a kísérleti eredményeket és a tapasztalatot is figyelembe vesszük, nem lehet az állomány egészét a restaurálásból-konzerválásból évekre teljesen kirekeszteni. Látva a helyzet gyorsütemű romlását, illetve a már erősebben savas-gyengült-sárgult papírok további pusztulásának várhatóan rohamos előrehaladását, a józan megfontolás azt diktálja, hogy addig gondoskodjunk a papír konzerválásáról, ill. restaurálásáról, amíg az viszonylag jobb állapotban van. Ezt részben gazdaságossági, részben technológiai szempontok követelik; a kevésbé rongálódott papír megőrzését eredményesebben lehet biztosítani mint a teljes szétesés stádiumában levő, utolsó korszakát élő, papírnak már alig nevezhető és nehezen kezelhető anyagét. Tehát amíg az egyik vonalon mindent meg kell tenni a már tönkrement címek lehetőség szerinti helyrehozataláért, a másik vonalon, evvel párhuzamosan módot kell találni arra, hogy elsősorban a már keletkezett savmennyiség közömbösítésével, ill. a további mennyiségek létrejöttének megakadályozásával és/vagy folyamatos közömbösítésével az elsőrendű pusztító hatást a hírlapoknak minél nagyobb körében kiküszöböljük.

A közeli években a kiválasztást tehát egyszerre több területen kell majd végezni. A mikrofilmezendő anyagot az éves mikrofilmezési tervek alapján restaurálásra kell küldeni. A preventív konzerválásnak nevezhető savtalanítást a még jó papíryanagú, de már nagyobb mértékben savas és az újonnan bekerülő, szinte semleges papíroknál folyamatosan kell majd elvégezni. A kiválasztás szempontjai a tartalmi érték, a kor, a savasság mértéke és a papír fizikai állapota lehetnek, illetve az új példányok esetében a kapacitás szabja meg a mennyiséget.

Biztosítani kell, hogy a már mikrofilmre vett, de nagymértékben rongált és egyelőre időhiány miatt nem restaurálható címeket a forgalomból a lehető legnagyobb mértékben kivonják. Ezeknél a savtalanítást sem érdemes önmagában elvégezni, mert a restaurálás további lépéseinek elvégzése híján fennáll a csonkulás veszélye az eljárás alkalmazása folyamán.

A kiválasztás vázolt szempontjai szerint csak a Hírlaptár illetékes csoportjai és a restauráló műhely közötti szoros együttműködés biztosításával lehet dolgozni. A restauráló műhelyben a beérkező sorozatokról „személyi” lapot szükséges készíteni, amely tartalmazza azok alapvető könyvtári és fizikai-kémiai jellemzőit, valamint feltünteti az alkalmazandó kezelési módokat is. A kezelés fő kategóriáját (restaurálás, ill. savtalanítás) már az anyag kiválasztásakor meg kell határozni, a további tennivalókat és az anyagszükségletet pedig a restauráló műhelyben kell megállapítani. A „személyi” lapokon gondosan vezetett dokumentáció a jövőben elvégzendő kísérletek egzakt voltát hivatott biztosítani.

b) *Előkészítés a restaurálásra*

Hírlapállományunk alapvetően két nagy csoportra osztható: kötött és kötetlen egységekre. Az állományvédelem szempontjából a két csoport között jelentős a különbség. A használat és a raktározás szempontjából feltétlenül előnyösebb

az anyag védelmét is biztosító, megfelelően bekötött egység, de ez ugyanakkor a restaurálást — és néha a mikrofilmezést is — nagymértékben megnehezíti és körülményessé teszi. A nehézség abból adódik, hogy az általánosan alkalmazott és eddig jobban ismert fertőtlenítő, tisztító, fehéritő, savtalanító és papírerősítő eljárások csak különálló lapokon végezhetőek el, mivel oldatokba való bemerítést, egyenkénti szárítást-préselést, ill. laponkénti fóliával való bevonást kívánnak meg. A még bekötetlen évfolyamok esetében — amelyek általában már igen rossz állapotban is vannak — a fenti módszer alkalmazása nem ütközik nehézségbe (a restaurált lapokat végül megfelelő módon be lehet kötni).

A kötött anyag ismét két részre osztható: a teljes restaurálást igénylő és a — távlatilag is — semlegesítéssel elégségesen megóvható egységek csoportjára. Az előbbieknél általában megoldható a kötés szétszedése és a kötetnek — a gerincnél történő levágással — lapokká való alakítása. Ugyanakkor az is előfordul — nem is ritkán — hogy új, néhány éve készült kötésben nagyon savas, törékeny, a lapozást ki nem bíró lapok találhatók, gyakran a gerincnél annyira levágva, hogy még egy vágást nem viselnének el. Ilyen esetekben a teljes restaurálás elvégzésére is a kötés szétszedése nélkül kell módot találni. Mennyiségileg még nagyobb a semlegesítendő kötetek száma, amelyeknek kötése legtöbbször még hosszú ideig megfelelő, tehát ezt a műveletet lapokra való szétszedés nélkül kell megoldani.

A restaurálás első mozzanata tehát a kötetek esetleges szétszedése. A szétszedés nélkül alkalmazható semlegesítő és papírerősítő megoldásokra a megfelelő helyen kitérek majd, itt csak a problémát kívántam felvetni.

c) *Fertőtlenítés, tisztítás*

Ezek a munkamozzanatok biztosítják, hogy a megőrzendő anyagban ne maradjanak olyan mechanikai, vegyi vagy biológiai szennyezések, amelyek a későbbiekben káros hatást fejtenének ki, illetve esztétikai szempontból rontják a restaurált anyag értékét. A hírlapok esetében természetesen nem léphetünk fel olyan igénnyel mint a legértékesebb régi könyveknél, de az alapvető szennyezéseket: por, szemet, zsír-, festék- vagy egyéb foltok, penésznymok, el kell távolítani. Legtöbbször a portalanítás elegendő, speciális esetekben semleges mosószerrel való mosás, megfelelő szerves oldószerekkel vagy folteltávolítókkal való folteltávolítás és fertőtlenítés szükséges. Ezek a kezelések a könyvrestaurálásban bevált módokon történhetnek, legfeljebb a nagy mennyiség miatt eltérő technikai megoldásokat (pl. fertőtlenítéshez autoklavot, ill. a vákuumot is biztosító vegyi fülkét, gyors szárítási lehetőséget) igényelnek.

d) *Fehérités*

Hírlapok fehéritését csak rendkívüli esetekben tanácsos elvégezni, mivel minfenfajta alkalmas fehéritőszer (oxigén- és klórtartalmú anyagok) oxidáció révén fejt ki folteltávolító és színhalványító hatását. Az oxidációs reakció révén savak (pl. hipoklorit alkalmazása esetén sósav) keletkezhetnek, amelyek a cellulóz lebomlását katalizálják, illetve a fehéritőszer közvetlenül is reagálhat a cellulóz-molekulával, s annak szakadását idézheti elő. Mindez a keletkező sav azonnali közömbösítésével és alapos vizes mosással elkerülhető, tekintve azonban az újság-

nyomó papírok kismértékű nedves-szilárdságát, a vizes kezelést a minimálisra kell csökkenteni. Amennyiben optikai szempontból (pl. a mikrofilmezés érdekében) az igen nagymérvű sárgulás miatt feltétlenül fehéríteni kell a lapot, az általánosan használt fehérítőszerek (káliumpermanganát, Chloramine-T, hidrogénperoxid, nátriumhipoklorit stb.) alkalmazhatók, a leggondosabb kimosás mellett. Oldószerekkel el nem távolítható foltokhoz helyi fehérítést kell alkalmazni, pl. karboximetilcellulóz-pasztába kevert fehérítőszert. A közhiedelemmel ellentétben bebizonyosodott, hogy a töményebb fehérítőszer, rövid ideig hagyva a folton, hatásosabb és kevésbé károsítja a papírt mint a kisebb koncentrációjú hosszabb idő alatt.

e) *A savtartalom közömbösítése és a további savképződést gátló anyag(ok) bejuttatása a papírba*

E művelettel és elméleti alapjaival két okból is részletesebben kívánok foglalkozni. Az egyik: az újságnomó papírok esetében kiemelkedően fontos ennek végrehajtása és a semlegesítéssel kapcsolatos ismeretek birtokában a többi teendő is jobban megítélhető. A másik, hogy míg hírlaprestaurálási munkánkban többi fázisát eddig csak a könyvpapírra alkalmazott gyakorlat és a szakirodalmi ismeretek alapján ítéltethetjük meg, addig a közömbösítés területén már sikerült egy alapvető kísérletsorozatot elvégeznünk. Ennek eredményei alapul szolgálnak a semlegesítés könyvtárunkban alkalmazható eljárásainak kialakításához.

A papírban létrejövő „sav” eredete és milyensége nem határozható meg egyértelműen; több tényező összegeződő hatásának eredményeképpen szerves és szervetlen savak keletkeznek, amelyek együttesen roncsolják a papírt. Az újságnomó papír — szemben a jobb minőségű papírokkal — a magas facsiszolat-tartalom (70–80%) révén több savas jellegű alkotórészt tartalmaz, amelyeket gyűjtőnéven ligninnak neveznek. A lignin nagy molekulájú aromás vegyületekből épül fel, s ezekhez a vegyületekhez savas jellegű csoportok kapcsolódhatnak, illebelőlük hő hatására szerves savak (hangyasav, ecetsav) hasadhatnak le, s ezáltal már eleve savasabb jellegű az újságnomó papír, mint az egyéb papírok⁷. A semlegesítől a savas tartomány felé eltérő értékeket a papírban jelenlevő kísérőanyagok, ill. ezek és az alapanyagok között később lejátszódó reakciók termékei is okozzák. A savképződés belső, papírszerkezeti okai mellett nem kevésbé jelentős az ipari légkör savas és oxidáló komponenseinek (pl. kéndioxid, kénhidrogén, nitrogén-oxidok, ózon) szerepe. Ezek a gáz alakú légszennyezések a légnedvesség által összetapasztott szilárd szennyezések — por, pizok, korom, hamu, rostrészek stb. — által elnyelve, továbbítva majd lerakódva a felületekre, fejtik ki kémiai és mechanikai pusztító hatásukat⁸. Az említett gázok közül a légköri kéndioxid savképző szerepe a legjelentősebb. A felvett kéndioxid a papírban nyomokban jelenlevő nehézfémek (pl. vas, réz, króm, nikkel, cink) egyik-másikának katalitikus hatására kéntrioxidá oxidálódhat, amely bármely csekély nedvességgel kénsavat képez; a kénsav nagy vízelvonóképesége folytán a legromosulóbb hatású savak

7. HUBER, Otto: Papírfelületek pH-értékének mérése. (Messung von pH-Werten an der Papieroberfläche.) = Das Papier. 1964. 2. 45–53. p.

8. WESSEL, C. J.: Environmental Factors Affecting the Permanence of Library Materials. = The Library Quarterly. 1970. 1. 39–80. p.

egyike. Az oxidálódott kéndioxid mennyiségénél jóval nagyobb rész azonban a papír nemcellulóz alkotórészeihez kapcsolódik és ún. hidroxí-szulfonsavakat képez, amelyek erős savak és a kénsavhoz hasonló hatásúak⁹. A döntő mozzanat tehát a kéndioxid felvétele; amennyiben ezt sikerül megakadályozni, jelentős mértékben csökkenthető a savképződés veszélye, s éppen az erősebb savak területén. Kísérletileg kimutatták, hogy a nehézfémnyomok az említett oxidáció-katalizáló hatás mellett, sokkal inkább a kéndioxid-felvétel katalizálásáért felelősek; gyakorlatilag nehézfém-mentes papíroknál kéndioxid felvételt nem észleltek¹⁰. Ugyanakkor a gyártásnál szinte minden esetben bekerülő nehézfém-ionok¹¹ a rostösszetételtől függetlenül a gyártás utáni első évben kb. 0,2%-os légköri kéndioxid-felvételt okoznak a papírban, s bár a felvétel üteme a nagy facsiszolat-tartalmú papíroknál később lassúbbá válik, de a mennyiség állandóan növekszik¹². Lényeges tehát a nehézfém-ionok megkötése valamilyen módon.

A facsiszolat gyakorlatilag a fa alkotórészeit tartalmazza (50–60% cellulóz, 10–20% pentozán, 20–30% lignin), a cellulóz azonban nincs megtisztítva a kísérőanyagoktól, s a mechanikai rostosítás rövid, egymáshoz kevésbé kapcsolódó csiszolatrészeket eredményez. A nagy facsiszolat-tartalmú lapot főleg a töltőanyag tartja össze, s a papír az eredeti gyenge szerkezet és az anyagok (elsősorban a lignin) gyors lebomlása következtében igen könnyen pusztul. A cellulóz lebomlása természetes körülmények között még nem teljesen ismert folyamat, de két fő útjára — az ún. savas hidrolízisre és az oxidációs lebomlásra — a sav kis koncentrációja, ill. a nehézfém-ionok katalizáló hatással vannak¹³. A vázolt kémiai változásokon keresztül következik be a papír fizikai tulajdonságainak — pl. erősség, rugalmasság, szín — romlása.

A szakirodalomban leírt kísérletekben általában új papírt használnak, érthető módon, hiszen ezek esetében nincs annyi bizonytalansági tényező a kiindulási állapotot illetőleg. Az ilyen kísérletek eredményei azonban konkrét esetben csak tájékoztatásul szolgálhatnak, és inkább a módszerek leírásai nyújtanak valódi segítséget. Nyilvánvaló, hogy valamely kezelés (fehérítés, savtartalom közömbösítése stb.) lényegesen másként hat egy még használatlan, jó állapotban levő anyagra, mint a több évtized alatt a legkülönbözőbb hatásokra elváltozásokat szenvedett papírookra. Mivel azonban a feladat ezek anyagának megjavítása, tájékozódunk kell jelen állapotukról és fel kell deríteni azokat a módokat, amelyek segítségével a rongálódás mértékét és ütemét csökkenteni lehet. E felismerés alapján választottam kísérleteim céljaira a Széchényi Könyvtár hírlapgyűjteményében duplumként, a többi anyaggal együtt raktározott hírlapszámokat. A kísérletek végső célja az volt, hogy néhány, közömbösítésre ajánlott anyagot kipróbálva, megállapítsam, melyik a legalkalmasabb és milyen módon használjuk azt. A hatás eredményességét azonban csak a kiindulási állapothoz viszonyítva

9. HUDSON, F. L. — MILNER, W. D.: The permanence of paper — The use of radioactive sulphur to study the pick-up sulphur-dioxid by paper. = Paper Technology. 1961. 2. 155—161. p.
10. KOTTE, H.: Von der Dauerhaftigkeit des Papiers. = Allgemeine Papier-Rundschau. 1956. 12. 577—579. p.
11. Ion: Szabad elektromos töltéssel rendelkező atom vagy atomcsoport.
12. HUDSON, F. L. — MILNER, W. D.: i. mű.
13. SCHOLZ Tamás: A cellulóz kémiai pusztulásáról. = Levéltári Szemle. 1970. 2. 350—358. p.

lehet lemérni, így az eredeti állapotot vizsgáló mérések elvégzése után kialakult kép tükrözheti állományunk helyzetét a legfontosabb mutatók alapján. Az általánosítás természetesen csak kellő nagyszámú és széles időszakot felölelő minta vizsgálata esetén lehetséges. 1820—1973 között megjelent (Magyarországon, ill. Csehszlovákiában, Romániában és az USA-ban kiadott magyar nyelvű) hírlapokból választottam a mintákat; általában évtizedenként hármat (külső megjelenésre különbözőeket) sikerült összeszednem, kivéve az 1850—60-as éveket, amelyekből nem tudtam kísérletre alkalmas duplumokat szerezni.

A kísérletek eredményességének megállapítása céljából a papírnak azon tulajdonságait kellett mérni, amelyek jellemzőek az öregedett¹⁴ újságnymó papírok állapotára, a kezelések hatására módosulhatnak és bizonyos fokig egymással is összefüggésben vannak. E megfontolások valamint az irodalomból és a papíripari vizsgálatok gyakorlatából ismert mérési módszerek figyelembevételével négy jellemző tulajdonság (a papír négyzetmétersúlya¹⁵, a fehérség mértéke¹⁶, a savasság mértéke¹⁷, és a fizikai állapot jellemzőjeként a kettős hajlítgatások száma¹⁸) mérését végeztem el, megfelelő kísérleti körülmények között.

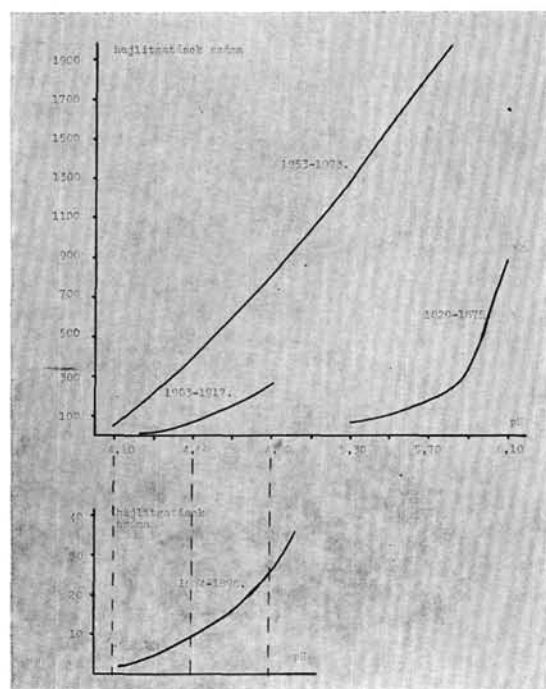
Jól ismert feltételezés és új papírok esetében bizonyított tény is, hogy a sav által okozott kémiai degradálódás a papír fizikai tulajdonságainak romlásához vezet. A mért adatok alapján meg kellett vizsgálni, hogy ez az összefüggés milyen mértékben áll fenn a használat által többé-kevésbé savas, láthatólag pusztuló papírok esetében, és az ilyen különböző összetétel, kor és külső hatások révén kialakult állapotok mennyire hasonlíthatók össze. E célból a mérések eredményeit ábrázolni kellett. Mivel a papír öregedése során az időnek igen fontos szerepe van. nyilvánvaló, hogy múlt századi papírokat nem lehetett összehasonlítani pl. 30 évvel ezelőtti papírokkal. Ezért a savasság-kettős hajlítgatási szám összefüggésének ábrázolásakor öt, a savasság-fehérség mértékének ábrázolásakor négy időszakba csoportosítottam a mintákat. Az alábbi három ábra ezeket az összefüggéseket mutatja be. Természetesen nem került minden adat az ábrára, mert a fent említett különbségek miatt néhol nagy szórás jelentkezett.

A kapott grafikonok elemzésével néhány jelentős megállapítást lehet tenni:

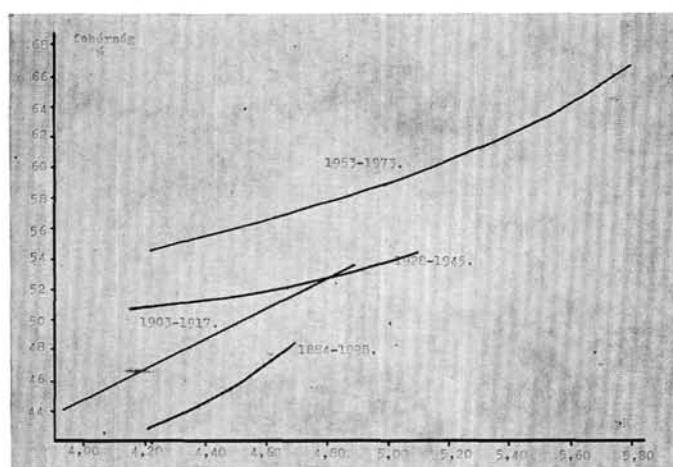
a) A legalacsonyabb pH-értékekhez (4,40 alatt) egy kivétellel a legalacsonyabb (100 alatti) hajlítgatási értékek tartoznak. A kivétel (pH-érték: 4,38, hajlítgatási szám: 438) 1953-ból való, a többihez képest új; a sav még nem tudta olyan nagymértékben legyengíteni a papírt.

b) A rongytartalmú papírok (1820—1875) erőssége 100—150 éves öregedés után — a közhiedelemmel ellentétben — már nem túlságosan nagy. Jelenlegi állapotukat azonban feltehetően még hosszabb ideig megőrzik, a kismértékű

14. Öregedés: a papír — vagy más anyag — változásaira mutató összefoglaló fogalom, amely (általában negatív irányú) változások a papír és a környezet kölcsönhatása révén következnek be.
15. A papír 1 m² nagyságú darabjának súlya, grammban kifejezve.
16. A papír fényvisszaverő képessége, egy 100%-os visszaverő képességgel rendelkező anyaghoz viszonyítva, százalékban kifejezve.
17. Jellemzője az ún. pH-érték. A pH a vizes oldatokban jelenlevő hidrogén-ionok koncentrációjának negatív logaritmus. Értéke vizes oldatban 0—14 lehet. Semleges oldatban a pH=7, savak pH-értéke 0—6,999..., lúgok pH-értéke 7,0...1—14.
18. Megmutatja, hogy a papír meghatározott terhelés (200—1000 g) mellett, 156 fokban, percenként 200-as sebességgel hajlítgatva, hány dupla hajlítást bír el elszakadás nélkül.

pH-kettős hajlítási szám

pH-fehérség

savasság (pH-érték: 5,30—6,10) és a jó anyagminőség révén. A leginkább savas rongypapír (pH-érték: 5,12, 1839-ből) szilárdsága viszont már nagyon lecsökkent, a sav erre az eredetileg jó minőségű papírra is megtette hatását, tehát a „rongypapír” megjelölés önmagában nem jelent feltétlenül nagy szilárdságot is.

c) Az 1884—1973 közötti időszak négy pH-hajlítgatás görbéje egymás fölött helyezkedik el, jelezve az öregedés idejének szerepét. Az 1953—1973 görbe meredek emelkedése mutatja az újságnymó papír szilárdságának hirtelen csökkenését. Az 1820—1875 közötti papírok az eltérő anyagösszetétel miatt ilyen értelemben nem hasonlíthatók össze az 1880 után gyártott papírokkal.

d) A pH-fehérség mértékének összefüggését ábrázoló görbék közül három (1884—1898, 1903—1917, 1953—1973) majdnem párhuzamosan fut, s mutatják egyrészt a savasság növekedése és a fehérség csökkenése között ténylegesen fennálló összefüggést, másrészt az öregedés idejének hatását mindkét tényezőre.

Az alapvető összefüggések a savtartalom nagysága és a mért fizikai tulajdonságok (erősség, fehérség) között valóban megállapíthatók, így a hírlapállományvédelem egészét érintő következtetések vonhatók le (ezekről már előzőleg is esett szó).

Mivel az újságnymó papírokon kívül egyéb, jobb minőségű, de a környezeti hatások révén savassá vált papíroknál is égetően jelentkezett a sav közömbösítésének szükséglete, ennek megoldása céljából világszerte sokféle anyaggal és technológiával próbálkoztak már. Mielőtt saját elképzeléseinkről és problémáinkról szólnék, szükségesnek tartom röviden bemutatni a szakirodalomból és tanulmányutak alkalmával megismert, semlegesítésre szolgáló eljárásokat, érintve azok elméleti alapjait is.

A semlegesítésre és a későbbiekben képződő savakkal szemben tanúsított ellenállóképesség létrehozására szolgáló eljárások kialakításakor néhány fontos kíváncságot feltétlenül szem előtt tartandó:

1. A savtalanító szer erősen lúgos legyen, hogy az erős savval semleges só képződjék, és a feleslegben maradt lúg könnyen semlegesíthető legyen. A felhasznált anyagok ne károsítsák a papírt és az ember számára is veszélytelenek legyenek. Az eljárás ne legyen túl költséges.

2. Mivel bármely folyadékba való áztatás az „enyvezőanyag” részleges kioldódása miatt gyengíti a papírt, ideális kezelés a gőz- vagy gázfázisú hatóanyag alkalmazása volna (így a nehézkes szárítási folyamat is elkerülhető).

3. A meglehetősen drága papírerősítő eljárásokat (pl. műanyag fólia vagy műanyag oldat alkalmazása) a nedves savtalanítás utáni szárítás még költségebbé teszi. Ezért igen fontos a két folyamat összekapcsolása egy műveletté.

4. A kötetek lapjainak semlegesítése a kötet szétszedése nélkül általában speciálisabb oldószerek és hatóanyagok kiválasztását és hatékony, gyors technológia kialakítását igényli.

Az alkalmazott semlegesítő módszerek vagy oldatokkal (oldószer: víz vagy szerves oldószerek, rendszerint alkoholok), vagy gáz, ill. gőzállapotú hatóanyagokkal dolgoznak. A legrégebbi, legáltalánosabban elterjedt és legegyszerűbb eljárások: a kalcium-, magnézium-, nátriumkarbonátok, ill. bikarbonátok vizes oldatainak egy- vagy kétlépcsős alkalmazása (USA, Nyugat-Európa, Olaszország). A Szovjetunióban a lúgos borax-oldatot használják. Jó eredményeket értek el foszfátok oldataival is, amelyek a semlegesítésen kívül a már említett káros hatású nehézfém-ionokat is képesek megkötni. Ez utóbbi célra hatékonyabbak az

ún. kelátkomplexxképző anyagok¹⁹, amelyek azonban önmagukban a semlegesítést nem tudják elvégezni. A semlegesítéssel egyszerre történő papírerősítésre az első kísérletek lúgos cellulózszármazékokkal (metilcellulóz, karboximetilcellulóz) folytattak, ezeknek azonban különféle káros mellékhatásuk lehet (ragadósság, sárgulás, törékenységi), amelyek adalékanyagokkal csökkenthetők.²⁰ A desztillált víz önmagában a sav nagy részének kioldására képes, általa azonban nem jut be a papírba lúgos anyag, amely védelmet nyújtana a további savhatásokkal szemben. Ezért csak bizonyos esetekben és más kezeléssel kombinálva jöhet számításba.

A víznek mind oldószernek a hátrányai a restaurálás gyakorlatában igen jelentősek lehetnek (nem old olyan anyagokat, amelyek egyébként igen alkalmasak volnának semlegesítésre, magas párolgáshője miatt a vizes lapok lassan száradnak, a papír lényeges alkotórészeit kioldhatja stb.), ezért a szerves oldószerek alkalmazásától bizonyos esetekben jobb eredményeket lehet várni. A kétségtelen előnyök (vízoldhatatlan bárium- és magnéziumszármazékok oldása, alacsony párolgáshő, speciális tulajdonságok elérésére elegyíthetőség stb.) mellett egyesek mérgezőek, gőzeik gyúlékonyak és robbanékonyak lehetnek, bizonyos nyomdafestékeket feloldhatnak. Így a megfelelő oldószert, ill. elegyet mindig kellő mérlegeléssel kell kiválasztani. Jelen problémáink és terveink szempontjából kétféle anyagról, ill. eljárásról kell említést tenni. Egy amerikai kísérlet²¹ igen eredményesen alkalmazta a magnézium-metoxidot (szerves magnézium-származék) metanol és hűtőfolyadék keverékében oldva, kötetek semlegesítésére. A hűtőfolyadék a metanol veszélyes tulajdonságait nem hagyja érvényre jutni. Autoklavban megfelelő nyomás alatt az oldat egy óra alatt felszívódott a kötetek lapjaiba, amelyek azután kb. 15 perc alatt majdnem teljesen megszáradtak. Az eredmények jók voltak, azonban a magnézium-metoxid készítése és tárolása a vegyület nagymérvű vízszívóképesége folytán meglehetősen nehézkes²².

A Prágai Állami Könyvtárban L. ŠKRIVANEK szabadalma nyomán egy műanyag kopolimer (polivinil-butiro-acetát) 5–10%-os etilalkoholos oldatát alkalmazzzák a papírok regenerálására. Semlegesítés céljából bárium-hidroxidot vagy magnézium-acetátot (ezek alkoholban oldódnak) kevernek hozzá, így ez az oldat egyszerre savtalanít, erősít sőt még biológiai kártevők elleni szert is lehet hozzá adni. Egy kísérletben²³ az újságpapírra gyakorolt hatását vizsgálták, s az eredmények alapján a semlegesítés igen jónak mondható. Könyvtárunk az eljárás szabadalmát megvásárolta, abban a reményben, hogy továbbfejlesztésével bekötött hírlapok papírányagának a kezelése is megoldható lesz.

A műanyag fóliának mint erősítőanyagnak a papírbajuttatásával (a laminálással) egy lépésben elvégezhető a savtalanítás, ha az ugyancsak erősítő japán fátýolpapírt előzetesen a savtalanítószer oldatával itatják át. Egy ismertetett

19. Olyan vegyületek, amelyeknek bizonyos csoportjai a legtöbb fémionnal gyűrűképződés közben igen stabil komplexet képeznek, s így a fémionok megkötésére – dezaktiválására – alkalmasak.

20. HUMMEL – BARROW: i. mű.

21. SMITH, R. D.: *New Approaches to Preservation*. = *The Library Quarterly*. 1970. 1. 139–166. p.

22. BAYNES – COPE, A. D.: *The Non-Aqueous Deacidification of Documents*. = *Restaurator*. 1969. 1. 2–9. p.

23. BAER, N. S. – INDICTOR, N. – JOEL, A.: *The Aging Behaviour of Impregnating Agent – paper Systems as Used in Paper Conservation*. = *Restaurator*. 1972. 1. 5–20. p.

eljárás²⁴ során magnézium-acetát oldat volt a hatóanyag, a hatást illetőleg azonban részletesebb eredmények nem olvashatók az erről szóló cikkben.

A kétségtelenül legelőnyösebb tulajdonságokat egyesítő gáz- vagy gőzhalmazállapotú hatóanyagot még nem sikerült megtalálni, bár az ammóniával és szerves származékaival már számtalan kísérletet folytattak²⁵. Ezek azonban vagy túl gyenge lúgok, ezért hatásuk nem eléggé tartós vagy pedig mérgezőek.

Az említett kísérlet — amelyet a Papíripari Kutatóintézet Cellulózkémiai Laboratóriumában végeztem — célja az volt, hogy először a legegyszerűbb anyagok és módszerek hatását vizsgáljam meg. Ezen kísérletek tehát nem fogták át az említett eljárások egészét. A méréseket vizes oldatok hatásának megállapítására végeztem el. Az oldatokban a következő vegyületek szerepeltek hatóanyagként: a) magnézium-hidrogénkarbonát, b) borax, c) két foszfát keveréke. Külön vizsgáltam a desztillált víz szerepét a semlegesítés során és próbaképpen méréseket végeztem a metilcellulóz semlegesítő és erősítő hatásával kapcsolatban is. Az alkalmazásban az oldatba áztatást és a lap permetezését variáltam.

A kísérlet eredményeit — elsősorban a savasság mértékére gyakorolt hatást tekintve — a következőkben lehet összefoglalni. A magnézium-hidrogénkarbonát felhasznált töménységű oldata nem kívánatos mértékű lúgos kémhatást idézett elő a papírban. A magas pH-értékek (9–10) még permetezve és a papír öregítése után sem süllyedtek 8 alá, erősen savas papír esetében sem. A borax és foszfát oldatok szintén megfelelő semlegesítő hatást mutattak, a sav mennyisége permetező technikával és öregítés után sem emelkedett jelentősen a papírban; a pH-érték 6–7 maradt. A desztillált víz szerepe feltétlenül kedvező, mivel a sav jelentős részét eltávolítja. A papír öregítésével azonban újabb savmennyiségek keletkeznek, amely közömbösítő anyag hiányában ismét lerontja a pH-t, kb. az eredeti szintre. A vizes mosás tehát önmagában nem elégséges. A metilcellulóz enyhén lúgos oldata nem az előzőekhez hasonló nagymértékben, de emelte a pH-t. Ugyanakkor az erősséget a várákozással ellentétben nem javította, sőt még öregítetlen állapotban is valamelyest csökkentette. Ezért, s ha még erőteljes sárgulási hajlamát is tekintetbe vesszük, nemigen javasolhatjuk az újságnymó papír kezelésére. A többi vizsgált tulajdonságot (fehérség, hajlítgatási szám) is megfigyelve, elmondható, hogy a borax, a foszfát és a magnézium-hidrogénkarbonát oldatok egy-egy tulajdonságot különös mértékben javítottak (pH: magnézium-hidrogénkarbonát, fehérség: borax, hajlítgatási szám: foszfátok oldata), de általában egyikre sem voltak káros hatással és a pH-t mindhárom egyformán jól befolyásolta. A magnézium-hidrogénkarbonátról túlságosan erős lúgosító hatása és a nehézkes előállítás miatt le kell mondani, a borax és a foszfátok oldata azonban egyaránt jól használható. Permetezéssel is a lapokra juttathatók (ez esetben nem kell a köteteket szétszedni), a hatékonyságot a szikkadási idő növelésével, a sebességet pedig megfelelő technológia (nagyobb teljesítményű, elektromos permetező, a kellő időben gyors szárítás biztosítása) alkalmazásával lehet fokozni.

A nehézfém-ionok megkötésére alkalmas kelátkomplex-képző oldatok közül kipróbáltam egyet, amelynek erősen lúgos kémhatása a megfelelő semlegesítést

24. LANGWELL, W. H.: The postlip duplex lamination processes. = Journal of the Society of Archivists. 1964. 10. 471–476. p.
25. WÄCHTER, Otto: Die Neutralisierung säuerhaltige Papiere. = Tagungsbericht 2. Internationaler Graphischer Restauratorentag 1971. Wien, 1972. 53–60. p.

is biztosította. Tekintve azonban, hogy ez az oldat hamar elveszíti lúgosságát — a többivel ellentétben, amelyek ún. puffer oldatok²⁶ —, csak adalékként és nem semlegesítő, hanem fémion-dezaktiváló szerként alkalmazható. Hogy ilyen szerepben milyen mértékben volt hatásos, arra nézve kvantitatív méréseket nem volt módomban végezni, mivel a csekély fémion-mennyiség kimutatására csak a legérzékenyebb analitikai módszerek alkalmasak.

Az elmondottak alapján, amennyiben vizes oldattal kívánunk semlegesíteni (minden esetben, amikor bemerítést alkalmazunk, gyakran — alkoholban oldódó nyomdafesték esetében mindig — permetezéshez is), borax és foszfát oldatokat fogunk alkalmazni, a szükséges mennyiségű kelátkomplex-képző anyaggal keverve. Ezen semlegesítő oldatokkal kapcsolatban még további vizsgálat tárgyát képezi, hogy a semlegesítés természetes körülmények között mennyire stabil (légkör hatása!), valamint az, hogy bizonyos savtartalommal bíró adott lap-mennyiség mennyi semlegesítő oldatot igényel, vagyis a semlegesítő oldat mikor „merül ki”. Utóbbi elsősorban gyakorlati szempontból fontos kérdés. Az áztatáshoz és permetezéshez bevált oldatokat ki kell próbálni a lamináláshoz használt japánpapír impregnálására is, majd vizsgálni kell, hogy a semlegesítő hatóanyag laminálás útján bejuttatható-e a papírba; tehát a laminálással együtt végzett semlegesítés módját szükséges megtalálni (természetesen nemcsak vizes oldatok jöhetnek számításba). A hírlapkötetek szétszedés nélküli savtalanításának gyorsabbá tétele érdekében a vizes oldatok helyett alkalmazható szerves oldószeres oldatokat is vizsgálni kell, azonban ezek drágábbak és gyakran ártalmasak a nyomdafestékre (annak anilintartalmára).

Az eddig ismertetett munkafolyamatokat egymás után, folyamatosan lehet elvégezni. Amennyiben az áztatással járó lépéseket esetleg nem követi a laminálás, és az alkoholos műanyag oldat alkalmazása sem lehetséges, még szárítás előtt gondoskodni kell a kiázott enyvezőanyag pótlásáról. Az e célból felhasználható anyag milyenségére nézve nem lehet egyértelmű és határozott választ adni, mert a régebben általánosan használt zselatin mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a nagymolekulájú polimerek (műanyagok), pl. etilcellulóz 3%-os benzolos oldata, polimetilakrilát-emulzió, poliamidgyanták, valamint szerves szilíciumvegyületek is (pl. polimetilaminoszilán). Ezekkel az anyagokkal elsősorban a Szovjetunióban kísérleteznek, és jó eredményeket értek el a tartósság, a mechanikai tulajdonságok tekintetében²⁷. A Firenzei Nemzeti Könyvtárban a kiázott enyvezőanyagot metilcellulózzal, karboximetilcellulózzal vagy polivinilalkohollal pótolják. A teljes restaurálást nem igénylő hírlapokhoz ezek az anyagok nekünk is jó szolgálatot tehetnek, tulajdonságaikat azonban újságnymó papírok esetében is vizsgálni kell.

A nedves kezelések sorozatának befejezése a szárítás, amely megfelelő nyomás és hőmérséklet hatására igen gyors lehet. Ezeket a feltételeket különálló lapok esetében fűthető nyomófelületű hidraulikus pressel tudjuk biztosítani.

Kötetek savtalanítása stb. után azonban a szárítást nehezebb megoldani.

26. Gyenge savat és sóját együtt tartalmazó oldatok, amelyek kiegyenlítik a pH megváltoztatására irányuló külső hatásokat, s ezekkel szemben a pH-t közelítőleg állandóan tartják.

27. Okiratok és könyvek restaurálásának és konzerválásának új módszerei. 1958. évi munkák gyűjteménye. Moszkva—Leningrád. 1960. d) BELENYKÁJA, N. G.: Könyvek és iratok restaurálásának módszereiről.

A kötet minden lapja közé szívópapírt kellene helyezni. Ez általában lehetetlen, mivel a gerinc csak meghatározott papírmennyiséget bír el deformálódás nélkül. Így a nedves kezelést és a szárítást egyaránt csak kisebb részletekben lehet elvégezni. A szárításhoz még hasznos volna egy vasalószerű nyomófelület alkalmazása, amely a meleg préselés szerepét töltené be.

f) Javítás

Ha műanyag fóliával erősítjük a lapot, akkor e művelettel összekötve végezhető a hiányok pótlása, a szakadások összeforrasztása, vagyis a javítás (l. a laminálás ismertetésénél). Műanyag oldat vagy egyéb folyékony papírerősítőszer alkalmazása előtt azonban a hiányokat mindenképpen szükséges pótolni, és a szakadásokat is gyakran össze kell ragasztani, ha csak az erősítő szer ezt maga el nem végzi. Az eddigi lassú kézi munkát néhány ötletes technikai megoldással tudjuk gyorsítani.

A papírgyártás folyamatát reprodukálja — nem a gyakorlati megvalósítást illetően, hanem végeredményében — az ún. papíróntás módszere, melynek során megfelelően előkészített és sok vízben eloszlatott papírgyári cellulózpépet vákuumos szívóhatással kizárólag a lap hiányzó részeire lehet koncentrálni. Az eredeti rostokhoz való megfelelő kötődés kevés ragasztóanyaggal biztosítható, de ugyanezt a préselés és a szárítás is elősegíti. Ehhez az eljáráshoz különböző, helyileg konstruált berendezéseket Bulgáriában, Ausztriában, az NSZK-ban használnak eredményesen.

A szakadásokat a szakadás nyomán keletkező és egymásba illő rostrészek összeillesztésével lehet kijavítani, de a rögzítést előre összelaminált japánpapírfólia együttesnek meleg hatására végbemenő papírba-olvadásával (elektromos páka segítségével) is lehet biztosítani. Ez a munka fóliás japánpapír helyett akrilgyantával impregnált japánpapírral hasonlóképpen elvégezhető (Firenze, Nemzeti Könyvtár).

g) A papíranszag erősítése

Korszerű értelmezés szerint a papírrestaurálás a papírnak mint kémiai szerkezetnek az erősebbé, ellenállóbbá tétele. A papírlap degradálódása során a bevezetőben említett strukturális okoknak megfelelően kétféle folyamat megy végbe: a rostok közti összetartó erők csökkennek (kémiai pusztulás, kiázás), és maguk a rostok pusztulnak, mivel a cellulózmolekula polimerizációs foka csökken (a molekula kisebb egységekre törik). A kettő között összefüggés is van: a rövidebb rostok már nem képesek olyan nagymértékben és változatosan összekuszálódni, a köztük levő távolságok növekednek, nehezebben töltődnek ki, tehát gyengül az összetartó erő. Az újságnymó papírok az ismert okok miatt e tekintetben eleve hátrányos helyzetben vannak.

Amennyiben tehát anyagában kívánjuk erősíteni a papírt, a rostok eredeti molekulaszámát kellene helyreállítani, ill. megközelíteni, és/vagy az összekötő erőket növelni (ha az első sikerül, a második is nő, de az utóbbit mesterségesen is lehet fokozni). Az elszakadt molekulák újrafelépítésére még nincsen kidolgozott eljárás. A rostok közé erősítőszerként bevitt anyagok (általában cellulóزالapú vagy műanyagok) molekulái legfeljebb az eredeti cellulózmolekulák egyes részei-

hez tudnak kapcsolódni. Ebben az esetben sem valószínű a kémiai kötés létrejötte, inkább a nyomás és a ragasztóanyagok hatására bekövetkező — esetleg csak átmeneti — összekapcsolódás történik. Gyakorlatilag valamennyi használatos eljárás növeli az összetartó erőket és az egymástól eltávolodott részecskék között egyfajta anyagi összeköttetést hoz létre. Írásomban csak két, modernebbnek nevezhető módszerrel kívánok foglalkozni. Ezeket hírlaprestaurálási munkánk kialakításában alapvetőnek tekintjük, mert a követelményeknek viszonylag a legjobban megfelehetnek.

1. Laminálás

Régóta ismert és alkalmazott módszer a papír erősítésére a „kasírozás”, amelynek során a papír egész felületét — mindkét oldalról — átlátszó és erős papírréteggel ragasztják be. Ennek „legfinomabb” formája hosszúrostú japán selyempapír felhasználásával történik, ha azt valamely semleges, lassan öregedő, rugalmas, nem színeződő ragasztóval rögzítik. A technikai kivitelezés ebben az esetben is problematikus, főleg ha nagy teljesítményt kívánnak vele elérni (a ragasztó gyors, egyenletes felhordása, a japánpapírok buborékmentes lesimítása, a szárítás megoldása). Valószínűleg ezek az okok és az 1930—40 körül már nagyobb választékban gyártott műanyag fóliák alkalmazásának lehetősége vezetett a laminálási eljárás kialakításához. 1933-ban alkalmaztak először termoplasztikus ragasztóanyagokkal bevont fóliákat (nitrocellulóz, cellulózacetát) dokumentumok erősítésére. Ezek maradandó védelmet még nem nyújtottak, mert a műanyag néhány év múlva lehámlott, a ragasztó pedig beszívódott a papírba, és elszíneződéseket okozott²⁸.

A BARROW-féle lamináló eljárás a mai rétegezõ módszerek öse, amely már kezdettõl fogva alkalmazott savközömbösítést is, s ezáltal megakadályozta, hogy a sav a műanyagot is elroncsolja. Az USA-ban és Nyugat-Európa legtöbb országában, ill. az országok egyes intézményeiben BARROW nyomán ma is cellulózacetátot használnak, természetesen ragasztó nélkül. A cellulózacetát termoplasztikus műanyag, hõ és nyomás hatására meglágyul, behatol a papír pórusaiba és homogén egységet alkot vele. A cellulózacetát fólia egy sor értékes tulajdonsággal rendelkezik: vegyi és biológiai hatásoknak ellenáll, a papírt a fizikai szennyezésektõl is jól szigeteli, hajlékony, a bevont szöveg optikailag megfelelõ, a fólia sem a papírt, sem a nyomdafestéket nem károsítja. Acetonnal teljes mértékben eltávolítható. Fogypotékossága, hogy viszonylag kicsi a szakítószilárdsága, ezért az eredeti papír—mûanyag együttest japánpapírral szükséges megerõsíteni. Ezenkívül és emiatt a legvékonyabb cellulózacetát fólia is jelentõs vastagság- és súlynövekedést okoz. A mûanyag számára megfelelõen magas hõmérséklet (140—150 °C) a papírban káros folyamatokat indíthat meg.

Ezen hátrányos tulajdonságok miatt keresték más mûanyag fóliák felhasználási lehetõségeit is; az 50-es években a Szovjetunió Iratkonzerváló és Restauráló Laboratóriumában kidolgozták az iratok vékony polietilén fóliával való restaurálásának eljárását. A polietilént 110—115 °C-on, 4,5 kg/cm² nyomással 0,5—1 perc

28. BARROW, W. J.: Dokumentumok restaurálási eljárásainak kiértékelése. (An Evaluation of Document Restoration Processes.) = Könyvtári Tájékoztató. 1955. 8. 43—49. p.

alatt rögzítik a papírhoz. Az így laminált papírok tulajdonságait BELENKAJA és SZTRELCOVA részletesen ismertette²⁹, és az egyre szélesebb körű elterjedés (Jugoszlávia, Magyarország, Firenze) igazolja a jó tapasztalatokat. Ezek az alábbiakban foglalhatók össze. A hajtogatási szilárdság, öregítés után is, az eredetinek egy-kétszázszorosára nő meg, és a szakítási, valamint a nyújtási szilárdság is fokozódik. Semleges kémhatású (pH: 6,78), és az öregedés folyamán sem válik savassá vagy lúgossá. Vékony lemezként csaknem teljesen átlátszó, egyike a legkönnyebb műanyagoknak. Igen lassan ég, a nedvességnek maximálisan ellenáll; néhány nap alatt is kevesebb mint 0,05% nedvességet vesz csak fel. A spektrum összes sugarát átereszt, a gázokat viszont nem. Koncentrált savak és lúgok legfeljebb hosszú idő után hatnak rá. Az öregedést elősegítő tényezők (nem megfelelő atmoszférikus viszonyok, magas hőmérséklet stb.) hatására tulajdonságai erősen romlanak, szerkezetének mélyreható változása következtében merevebbé, törékennyé válik. A kutatások azt mutatják, hogy 15–20 °C-on, a napsugárzást kizáró körülmények között az öregedésnek ellenáll, viszont a magasabb hőmérséklet, az oxigén és a napfény ultraibolya sugarai károsan hatnak rá. 75–80 °C-os benzollal vagy toluollal, ill. dekahidronaftalinnal eltávolítható, bár valamivel nehezebben mint a cellulózacetát (acetonnal). Az értékelés különösen alkalmasnak találja nagy facsiszolat-tartalmú papírok laminálására.

Ezen jó eredmények, valamint az Országos Levéltárban polietilénnel végzett sikeres laminálási munka alapján döntöttek könyvtárunk vezetői és szakemberei a polietilénnek mint lamináló műanyagnak és a jugoszláv Strojotehna-cég laminátorberendezésének használata mellett.

A laminátorok leglényegesebb sajátása, hogy fűtött présfelületekkel rendelkeznek. A hő és a nyomás egyidejű alkalmazása teszi lehetővé, hogy az ilyen körülmények között megolvadó műanyag fólia a papír rostjai, részecskéi közé behatoljon, és avval — legalábbis egy bizonyos felületi rétegben — homogén egységet alkosson. Az így létrejött lapok rugalmassága és ellenállóképessége igen nagy mértékben megnő, ahogy azt az előzőekben már említettem. A különböző országokban előállított lamináló berendezések — főleg a kezdeti időszakban — több tekintetben eltértek egymástól. Készítettek gőzzel fűtött, sík és hengeres présfelületű laminátorokat is. A könyvtár által vásárolt gép két vízszintes présfelülettel rendelkezik, amelyek elektromos energiával fűthetők fel a kívánt hőmérsékletre. A két meleg felület közé helyezük az ún. szendvicset. Ebben a réteg sorrendje — kívülről befelé haladva — a következő: vékony, de erős japán selyempapír — műanyag fólia — laminálandó lap — (fólia — japánpapír). Az erősítő japánpapír elmaradhat, ha az eredeti papír megfelelő erősségű, illetve részlegesen (pl. csak a gyengült széleken) is lehet alkalmazni. A hőmérséklet és a nyomás nagysága, a préselés ideje beállítható, a felső lap automatikusan leengedhető, ill. a kellő idő eltelte után felemelhető. A laminálás szilikonozott papírok és présplémezek között történik; ezek szerepe, hogy a megfelelő matt felületet biztosítsák, ill. hogy a nagy meleg ne közvetlenül a papírt és a fóliát érje. A kész, de még forró rétegegyüttes végül egy forgó, hideg hengersoron halad át, amely még egy préselést biztosít.

Az előkészítés során a fóliát és a japánpapírt elektromosan felmelegített páka

29. Okiratok és könyvek restaurálásának és konzerválásának új módszerei. 1958. évi munkák gyűjteménye. Moszkva—Leningrád. 1960.

segítségével néhány ponton a dokumentumhoz erősítjük, hogy nehozz elmozduljon, majd az esetleges hiányokat pótoljuk. A pótlás úgy történik, hogy az eredeti lapnak egyik oldalán szabályosan felrakjuk a rétegeket, a másik oldalról viszont csak a hiányzó részt takaró, azon valamivel túlérő foltot helyezünk el az eredetihez hasonló vastagságú és színű japánpapírból. Ezt pákával néhány ponton az alatta levő fóliához rögzítjük. Ezután elvégezzük a laminálást, melynek eredményeképpen a folt összeolvad a fóliával (s természetesen a lap is), de a túlérő rész nem, mivel alatta nem fólia, hanem az eredeti lap van. Így a felesleg — a lapot alulról megvilágítva — eltávolítható, majd a szendvicskészítés és laminálás erről az oldalról is elvégezhető.

A laminálás termelékenységére vonatkozólag még nincsenek tapasztalataink. Becsléseink szerint négy munkatárs nyolc óra alatt 150—200 lap teljes laminálását tudná elvégezni. Az eljárás nemcsak lassú, de költséges is. Ezért — s a kötött anyagnál jelentkező, már említett probléma miatt — külföldön is felismerték, hogy a hírlapok és a modern könyvállományok tömeges papírrestaurálási munkája nem oldható meg kizárólag a laminálás segítségével. Sőt, annak a költségek és a nagy súlygyarapodás miatt — valószínűleg az „utolsó lehetőségnek” kell ma-radnia. Ehhez járul az a tényező is, hogy a műanyag fólia és a papír együttesében természetes körülmények között bekövetkező változások megítéléséhez még nem telt el elegendően hosszú idő az első laminálások elvégzése óta.

2. „Regnal SI”

Az 1969-ben Chicagóban, könyvtárosok számára tartott előadássorozat egyik témája az új állományvédelmi eljárások bemutatása volt³⁰. Ezek között említette SMITH a prágai Ladislav ŠKRIVANEK komplex eljárását, amelyről a savtalanítás szempontjából már szóltam. Legközelebb 1971-ben, a IADA³¹ II. Kongresszusán (Bécs—Budapest) hallottunk felőle, s akkor már bővebben. Az esetelt lehetőségek felkeltették érdeklődésünket, ezért 1972 telén Prágába utazott a Széchényi Könyvtár három munkatársa, hogy az Állami Könyvtárban közvetlenül szem-ügyre vegye a Regnal SI elnevezésű anyag és eljárás alkalmazási lehetőségeit. L. ŠKRIVANEK és munkatársai bemutatták az eljárást és megismertették a felhasználási lehetőségeket is. Ezek lényege a következőkben foglalható össze.

A kopolimerből különböző célokra különböző töménységű (4,5—10%) etil-alkoholos oldatokat készítenek. Az alkoholban lehet savtalanító szert (pl. magnéziumacetátot) is oldani, de mivel vizet is tartalmazhat, vízben oldódó semlegesítő anyagok is használhatók. Könyvek esetében főleg erősítő segédanyagként játszhat szerepet, mert lehetővé teszi meggyengült lapok fehéritését, tisztítását és vízben oldódó tinták rögzítésére is alkalmas. Ez utóbbi célra 5%-os oldat felel meg, a lapok erősítése pedig úgy történhet, hogy Regnal SI oldattal az egyik oldalra átmenetileg egy erősítő japánpapír-réteget ragasztunk fel. A szer alkalmazható az ún. papírhasítás elvégzéséhez is. Ennek során a lap két oldalát 8%-os oldattal kell bekenni, majd a széleket levágva, a lapot borax oldatba helyezni. A széleken így az oldat behatol a papírba, a rostokat fellazítja, de a felületen a védőhatás

30. SMITH, R. D.: I. mű.

31. IADA = Internationale Arbeitsgemeinschaft der Archiv, — Bibliotheks- und Graphikrestauratoren.

miatt nem, így a lap vízszintesen kettéválasztható. A két réteg közé erősítő papírlapot lehet ragasztani vagy az egyik rész hátoldalát rostszuszpenzióval lehet telíteni, és erre a másik réteget visszarakasztani. A Szovjetunióban és az NDK-ban is foglalkoznak különböző fedőrétegek alkalmazásával történő papírhasítással, amely nagy ügyességet és gyakorlatot igénylő művelet. Számunkra a legérdekesebb értesülés az volt, mely szerint vékonyabb, nem túl nagy méretű köteteket 4,5%-os Regnal S1 oldatba egészükben be lehet meríteni, majd a kötet megnyitásával, meleg-hideg levegő befújásával gyorsan megszáritani. Bár az etilalkohol az anilintartalmú (gyakorlatilag 20. századi) nyomdafestékeket oldja, megfelelően gyors szárítással az oldás megelőzhető. Az eljárások és receptek szabadalmát megvásároltuk, és várhatóan hamarosan alkalmazni tudjuk őket. Hírlapkötetek komplex (savtalanító-fertőtlenítő-erősítő) kezelése talán a permetezés-gyors szárítás alkalmazása útján valósítható majd meg, tekintve, hogy a bemerítés állítólag csak vékonyabb és kisméretű köteteknél volt megoldható. Ennek részleteiről azonban még semmit sem tudunk. Feltétlenül hasznos lehet nehezen kezelhető lapok előzetes erősítésére is.

A Regnal S1 számunkra kétségtelenül akkor lesz valóban jelentős, ha sikerül a megfelelő technológiát kialakítani a kötetek szétszedés nélküli, egy lépésben történő semlegesítésére és erősítésére. Ehhez azonban bonyolultabb, lehetőleg mechanikusan működő, szalagszerű folyamatosságot biztosító berendezésre lesz szükség, amelynek a következő lépéseket kell végrehajtania: permetezés-száritás-lapozás és az egyes lépések közötti továbbítás. A gép megkonstruálása és működtetése azonban kifizetődik, hiszen így egy sor költséges műveletet lehet kiküszöbölni, a termelékenysége is jelentősen nagyobb volna mint pl. laminálás esetén, és valószínűleg a felhasznált anyagok költségei sem lennének olyan magasak.

A vázolt tervek alapján felvetődhet a kérdés: milyen emberi-műszaki-technikai feltételeket lehetett és lehet biztosítani e nagyarányú hírlaprestaurálási munka megindításához majd tömegmérétekben történő végzéséhez? Mint már említettem, a könyvtár és az illetékes osztályok vezetői már évekkel ezelőtt felismerték azokat a nagy feladatokat, amelyek e téren előttünk állnak. A megoldásuk érdekében tett lépések, elsősorban az új műhelyépület létrehozása és berendezése, megteremtették az alapot a munka beindulásához. Új műhelyünk berendezésének célja: olyan felszerelés biztosítása, amellyel a hírlaprestaurálás és konzerválás egyes fázisai végrehajthatók, tekintetbe véve a méreteket és mennyiséget is. Ennek érdekében állítottunk fel három nagy áztatómedencét, amelyekben minden „vizes” munka elvégezhető, vásároltunk ioncserélő oszlopot, amely a felhasználandó vizet szükség esetén megfelelően tisztítja. Nem vizes, szerves oldószerrel végzendő munkák, valamint fertőtlenítés céljára alkalmas a korszerű vegyifülke, amelyben a nem kívánatos gázok-gőzök elszívásán kívül levegő-befűtést, gőzelállítást és vákuumot is lehet biztosítani. A nedves lapok gyors szárítását teszi lehetővé egy fűthető présfelületű hidraulikus prés. A nedves szívópapírokat külön fülkében, meleg levegő áramlása mellett tudjuk majd rövid idő alatt megszáritani. A laminátorról már szóltam; a lamináláshoz szükséges még egy — esetleg két — átvilágítható tetejű asztal, amelyen a japánpapír-felesleget lehet pontosan eltávolítani. Tervezzük egy egyszerű lapképző berendezés megépítését (a kézi javítás lehető kiküszöbölésére), amelynek legmegfelelőbb változatát a müncheni Bayerische Staatsbibliothek restauráló műhelyében készítették és használják. A Regnal S1-gyel kapcsolatos fejlesztési szükségletek még

nem tisztázottak, tekintve, hogy a szabadalom átvétele még nem fejeződött be. Lehetőséget teremtünk a gyakorlati munkával kapcsolatos, legfontosabb kémiai és fizikai vizsgálatok elvégzésére is. Ennek érdekében alapvető laboratóriumi felszerelést és néhány speciálisabb, papírvizsgálatra szolgáló műszert, berendezést szereztünk be (precíziós pH-mérőműszer, papír öregítésére alkalmas elektromos szárítószekrény, analitikai mérleg). A gyakorlat fogja megmutatni, melyek azok a további műszerek, papírvizsgálati eszközök, amelyek nélkülözhetetlenek a kémiaiilag megbízható alapokon nyugvó papírestaurálás végzéséhez. Jelenlegi körülményeink arra alkalmasak, hogy kisebb méretekben kialakítsuk, illetve tökéletesítsük a hírlaprestaurálás és konzerválás lehetséges megoldásait, s ha ezek beváltak, talán lesz rá mód, hogy egy újabb műhely felszerelésével a mennyiségeket is növeljük. A személyi feltételek jók: öt-hat fiatal könyvkötő szakmunkás — akik a restaurálás alapjaiban is járatosak, szakirodalmat olvasnak — áll készen arra, hogy e szép kísérletet egy kémiaszakos vezetővel megvalósíthassa.

Megjegyzés: A tanulmány az 1978. év végének körülményeit mutatja be. A cikk megjelenéséig feltehetőleg több kérdésben — főleg a gyakorlati munka területén — előrelépés és változás történik. Ezek alapját azonban az eddigiekben vázoltak képezik.

Some Problems on the Restoration of Newspapers mainly as regards the Stock of the Hungarian National Library

B. KASTALY

The papers used for printing the newspapers belong to the poorest ones in Hungary, too: they contain 75–80% of mechanical wood-pulp. In the National Library — the only place where the 70% of the Hungarian newspapers can be found — the up-to-date and many-sided activity comes into being in the recent years for the protection of the newspaper-stock. This activity must include all the possible means of both the preventing and the restoring protection; the good condition in the stores, using of microfilms instead of the original papers, binding of the old and new volumes in a good cover and the restoration-conservation regarding about one third of the stock. In the National Library — in the centre — the fulfilment of the national micro-filming program began in 1969. This work — together with the preparing repairs — has been in progress in new workshops since 1973. Here we have the most suitable circumstances and equipments. The newspapers are bound in an independent workshop established only for this purpose. The current newspapers are bound in the year of printing and the old ones are being bound continuously after microfilming, if it is possible.

In our library 1974 is the experimental year of the restoration and conservation of newspapers. In order to develop the best methods of practical work we must take more standpoints into account. Papers being rapidly destroyed — as the holders of important texts — must be conserved and strengthened mainly by chemical processes. The number of the volumes that need such a protection — only in the National Library — is about 14,000, so we must have processes with a great productivity. Till this time little attention was paid to the real protection of the aged rotation papers all over the world, and there are also not many special articles either.

The course of the restoration of newspapers and their conservation consists of the following smaller parts:

- a) selecting the volumes to be restored and determining the necessary treatments,
- b) preparation for the restoration,
- c) disinfection and cleaning,
- d) bleaching,

- e) neutralization of the acids and to make buffer materials got in to the paper against the acids to be,
- f) mending,
- g) strengthening the substance of the paper,
- h) binding.

The fundamental principle of *selecting* is the value of the contents. On the base of this it is necessary to restore and conserve the most important national newspapers, all of the newspapers from the 18th century and the 1848/49 war of independence and those documents which represent the Hungarian workers' movement and the communist (progressive) press between the two world wars. An "identity card" will be written to all of the units. This will show the important librarial, physical-chemical characteristics and the treatments.

The *preparation* means that if the condition of the volume and the paper requires the volume is taken to pieces. The aesthetically or chemically harmful substances can be cleared away by the *disinfection, cleaning and bleaching*. These procedures use the different chemicals of the book restoration, but for the newspapers the increased caution is desirable.

For the newspapers it has the utmost importance to *neutralize the acids* in their paper. Its results from the compound of the rotation papers that a bigger quantity of acid comes into being in them than in other papers, and the acids mean a more increased danger for the poorer paper. In neutralizing the acids of the paper many kinds of the procedures are adopted all over the world, solid materials which can be solved in water or in organic solvents and gas or vapour alkalis are used. The sheets can be immersed to the solutions, or the solution can be brought on the paper by a spray. We had to examine the degree of acidity in the Newspaper-stock of our National Library in the papers of different age and compound. And we had also to examine how much this affected the physical condition of the papers (as regards colour and strength). We had to try more kinds of materials—first of all water—soluble ones and two kinds of technologies in order to determine the materials and processes for neutralizing the acids. The most important conclusions of the experiments were as follows:

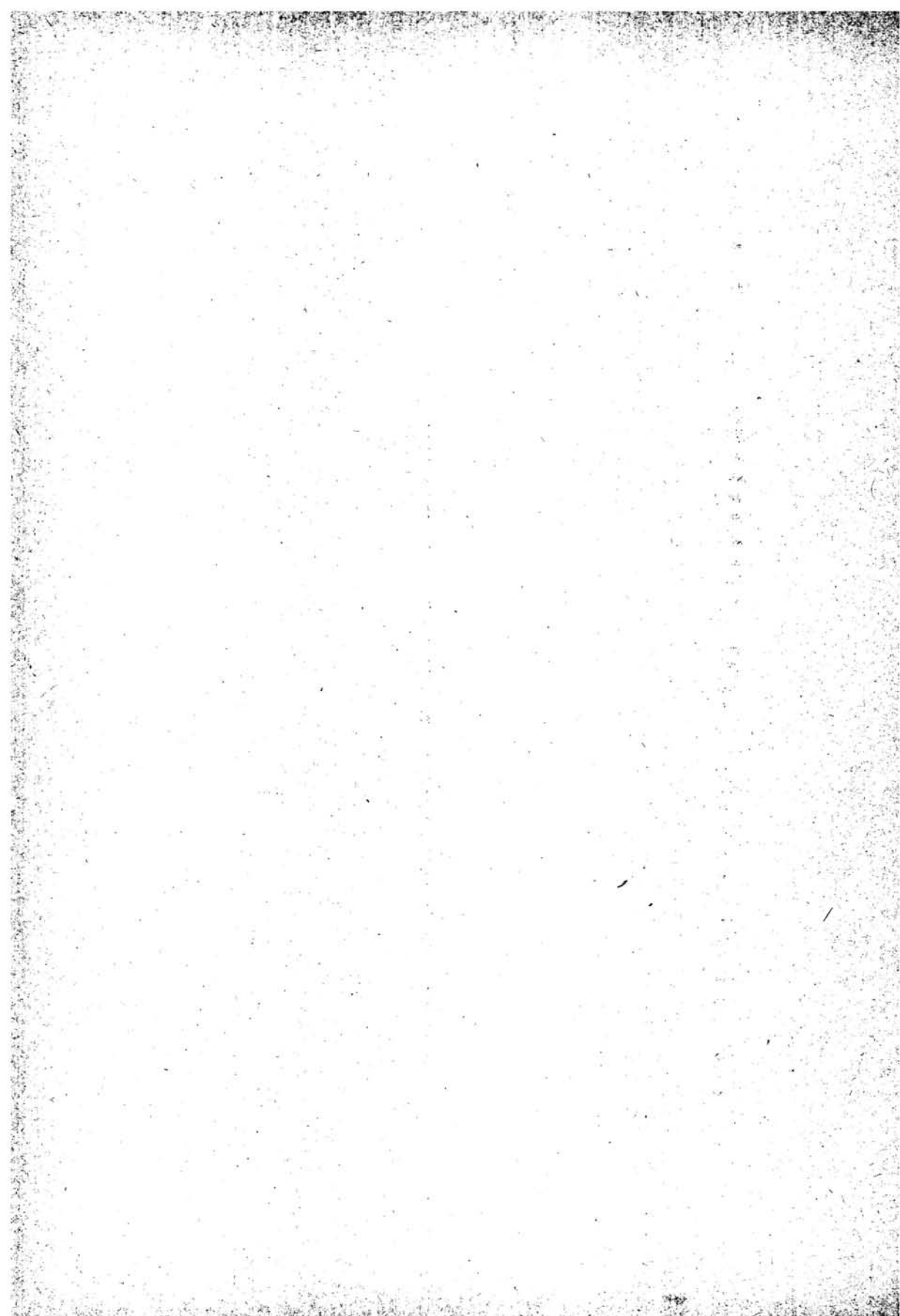
- a) The papers having the most acid were the most weakened.
- b) The bigger quantity of acid has weakened the rag-paper as well in about 130 years.
- c) Decrease of strength—which is the effect of the acids—is directly proportional to the time, and it has a significant measure in about 20 years.
- d) Decrease of the paper's whiteness is directly proportional to the quantity of acids and both of them are the function of time.

Both of borax-solution and the mixture of two kinds of phosphates have a suitable neutralizing action; the paper remained slightly alkaline or neutral after the accelerated aging, too. The magnesiumbicarbonate-solution gave the paper too much alkaline. It is advisable to give a small quantity of a chelat-complex forming compound to any solution for neutralization. The compounds bind the metal ions in the form of stable complexes, and so the ions will be deactivated. These ions are catalysts for picking up the acidic substances and forming the acids. Beside the immersion the spray technique proved to be suitable.

The *mending* (sticking of the tears, mending of the holes) happens by hand or aids. Such aids are for example the electric heat-set iron for fixing the plastic folie or the paper making machine.

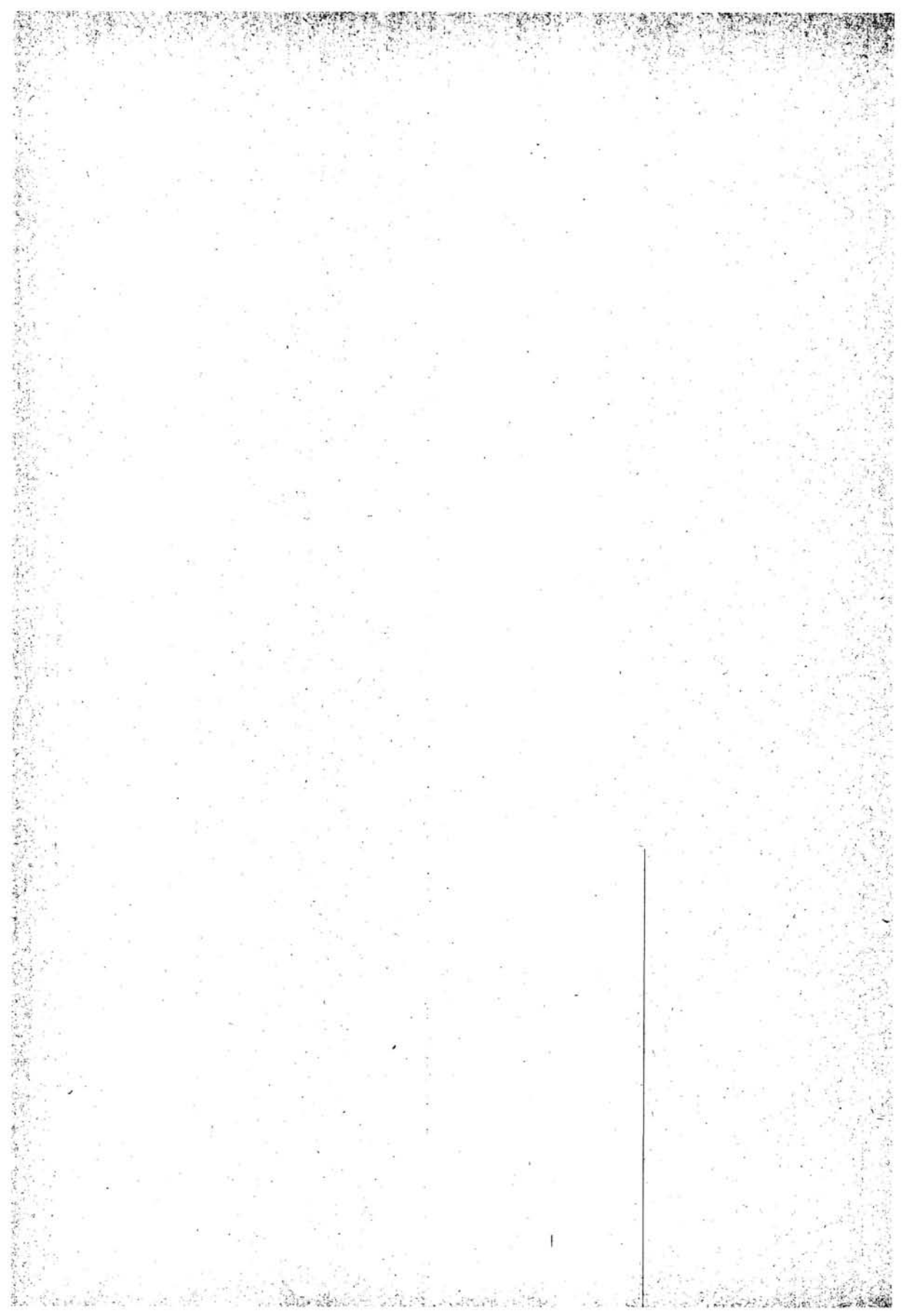
For *strengthening the substance of the paper* we want to introduce two processes which use plastic materials. One of them is lamination and the other is the so-called Regnal S1 process. We shall laminate by a Yugoslavian laminator and polyethilen folie, in every case when this is the only expedient restoring method. The Regnal S1—the patent of a Czechoslovakian chemist, L. ŠKRIVANEK—applies a plastic material solved in alcohol and in this solution some disinfecting and neutralizing materials can be solved. Regarding the technical and economical disadvantages of taking to pieces and rebinding the volumes, it would be very advantageous for us if we were able to treat the pages of the volumes by this solution.

The technical and personal conditions of adopting the new procedures and making further experiments are organized by our library.

III.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról

Bogáti Fazekas Miklós egyik Plutarchos átdolgozása.*
(RMK I. 128.) (RMNy 385.)

W. S A L G Ó Á G N E S

A 16. századi magyarországi görög műveltség tanulmányozása eddig kissé háttérbe szorult. Az egyik kiváló filológusra, Nicasius ELLEBODIUSRA, KLANICZAY Tibor hívta fel a figyelmet *Nicasius Ellebodius és Poéticája* című tanulmányában (Itk 1971. 24–34., ill. A múlt nagy korszakai Bp. 1973. 174–191.). Szükséges lenne tehát a 16. századi Magyarország műveltségét a görög nyelv ismerete, illetve a görög irodalom utóélete szempontjából is megvizsgálni.

ERASMUS és MELANCHTON humanista ideálja a három klasszikus nyelvben (latin–görög–héber) járatos ember volt. A reformáció is hangsúlyozta e nyelvek ismeretét, hiszen a teológiai viták alapját a szentírási szövegek filológiai vizsgálata jelentette.

Hazánkban a 16. században a nyomtatásban megjelent, eredeti, görög nyelvű munkák jelentős része különböző klasszikus szerzők műveiből vett bölcsemondások gyűjteménye. Ezek is mind Brassóban, a HONTER nyomdában készültek: Pseudo-Nilus munkája,** Neilou Monahou kefeleia – Abba Thalasiou ek tēs perī agapēs kai enkrateias kefalaiōn. Corona MDXL. (RMK II. 23, RMNy 40.) THEOGNIS verses gnōmái 1545-ben és 1567-ben is megjelentek: Theognidos Megareōs gnōmai elegiakai. Korōnē. (RMK II. 37, RMNy 62, ill. RMNy 225.) A hét görög bölcsemondásainak gyűjteményeit is szívesen használták az iskolai oktatásban. WAGNER Bálint Brassóban 1555-ben adta ki a gnómákat egy pseudo-aristotelesi művel együtt: *Pseudo-Aristoteles: Aristotelous perī aretōn-Demetrius Phalerus Dēmētriou Falereōs tōn 'eptā sofōn apothēgmata. Pseudo-Sosiades: Sosiadou tōn 'eptā sofōn 'upothēkai.* Coronae. MDLV. (RMK II. 59, RMNy 111.) Valószínűleg WAGNER Bálint rendezte sajtó alá NAZIANZI SZENT GERGELY és MENANDER verses mondásainak gyűjteményét is: Gnōmai toū Grēgoriou toū Theologou Episkopou Nazianzoū, kai állōn diafōrōn poiētōn sullegeisai eis koinēn tōn filomathōn ōfēleian. — Gnōmai monastīhoi katà stoiheīōn ek toū Menandrou, kai állōn diafōrōn poiētōn. Korōnē. (1555.) (Sztripszky II. 2455/3, RMNy 115.) Az alexandriai PHILO-nak tulajdonított erkölcsbölcseleti fejtegetés is 1555-ben jelent meg, görög–latin kétnyelvű kiadásban. Görög nyelven került az olvasók

* Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról, mely az Plutarhusból fordítot magyar nyelvre. Colosvárat 1577. [Heltai Gáspárné.]

** Nyomdatechnikai okok miatt a rövidebb görög szövegrészeket az ISO R 843 szabvány szerinti átírásban adjuk.

elé HESIODOS 2 munkája: Ῥῥσιδου του askrai Erga kai Ῥῥmerai kai Theogonia. (Korönē) MDXLIII. [Honter] (RMK. II. 29, RMNy 51.)

ERASMUS *Adagia* című görög szólásgyűjteményéből is kiadott egy válogatást HONTER: *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex chiliadibus Eras. Roterodami.* Corona MDXLI. (RMK. II. 24, RMNy 43.) Az ókori irodalmi levelezések kétnyelvű kötetben jelentek meg, görögül és latinul: *Venustissimae quaedam Graecae epistolae, ex diversis auctoribus delecte cum con versione latina.* Coronae 1555. Wagner. (Sztipszky II. 2456/4, RMNy 123.)

Tankönyvként is több klasszikus görög szerző művét nyomtatta ki HONTER, eredeti nyelven. Logikai és retorikai tankönyvként jelent meg ARISTOTELES két munkája: *Epitomē tēs tou Aristotélous dialektikēs.* — *Epitomē tēs toū autoū rētorikēs.* (Korönē) MDXXXIX. [Honter.] (RMK II. 15, RMNy 28.) Filozófiai tankönyvként használták: *Pseudo-Platon: Platōnos oroi* — *Pseudo-Aristoteles: Aristotelēs peri kōsmou.* (Korönē) MDXLI. (RMK II. 25, RMNy 46.), valamint HONTER 1542-ben megjelent CEBES, ill. EPIKTETOS kiadását is: *Pinax* — *Epiktētou Enheiridion.* (RMNy 49A.) Csak PESTI Gáspár említéséből ismerjük HONTER egyik retorikai tankönyvét: *Hermogenes: Progumnasmata.* Korönē. 1539. [Honter.] (RMNy 32.) 18. sz.-i adat alapján pedig feltételezhető még egy görög nyelvű, retorikai tankönyv, *Aphthonius Sophista: Progumnasmata.* Korönē 1556. Wagner. (RMNy 129.)

Az iskolai görög nyelvoktatás számára több nyelvtankönyv is megjelent. HONTER János maga is írt egyet, mely 1539-ben jelent meg Brassóban: *Sunopseōs grammatikēs biblia duō.* I. H. C. MDXXXIX. (RMK II. 14, RMNy 36.) Ez görög egynyelvű tankönyv, mely első részében a görög nyelvtan alapvető fogalmait tárgyalja, a 2.-ban pedig a rendhagyó igékkel foglalkozik. WAGNER Bálint 1549-ben adta ki nyelvtanát: *Compendii grammatices Graecae libri tres Val. Wag.* Coronae MDXLIX. (RMK II. 43, RMNy 76.) Ebből a kiadásból ma már nem ismerünk példányt, csak az 1569-esből (RMK II. 119, RMNy 262.). Az első két rész az alaktannal foglalkozik, a harmadik pedig a mondattannal. A nyelvtani magyarázatokat már nem görögül adja, hanem latinul. A függelékben TRYPHO GRAMMATICUS ALEXANDRINUS munkája a szenvedő igékről, *Peri páthōn léxeōn*, is megtalálható. (RMK II. 19, RMNy 262.) A rendhagyó igék nyelvtana Martin RULAND-tól, latin magyarázatokkal 1564-ben jelent meg Brassóban: *Sylvula complectens eruditam et copiosam enumerationem verborum heteroclitorum, anomalorum et defectinorum in lingua Graeca, iuxta seriem literarum alphabeti, desumta ex Ruelando.* Coronae MDLIII. (RMK II. 87, RMNy 198.) MELANCHTON görög nyelvtana is népszerű volt hazánkban a 16. században; KÁROLYI Péter kivonatolta: *Elementa Graecae grammatices.* Claudiopoli 1567, ill. 1592. Heltai. Az 1567-es kiadásból példány ma már nem ismeretes (RMK II. 109, RMNy 235, ill. RMK 222, RMNy 691.).

A hitoktatás céljára is jelent meg görög nyelvű munka. WAGNER Bálint evangélikus katekizmust adott ki görög nyelven: *Katēhēsis.* Korönē 1544. [Honter.] Példány csak a 2., 1550-es kiadásból ismert. (RMNy 56, ill. RMK II. 45, RMNy 82.)

Az antik görög szerzők műveinek verses átdolgozása is népszerű műfaj volt a 16. században. Ezt a műfajt gazdagította BOGÁTI FAZEKAS Miklós, erdélyi unitárius lelkész is.

Életéről viszonylag keveset tudunk, naplófeljegyzéseire¹ és a műveiben található utalásokra kell szorítkoznunk. Sokáig az is kétséges volt, hogy vajon egy vagy két, azonos nevű BOGÁTI volt-e. Legújabbban DÁN Róbert bizonyította, hogy a prózaíró és a verselő egy és ugyanazon személy.² BOGÁTI naplóbejegyzéseiből tudjuk, hogy 1548-ban született, 1577-ben feleségül vette CSIPKÉS Katalint; 1579-ben kb. fél évig a kolozsvári unitárius iskola rektora volt, de DÁVID Ferenc halála után ő is menekülni kényszerült, GERENDI János birtokára, Gerendre ment, majd 1582-ben tovább menekült Baranyába. GERENDI János, a bőkezű mecénás, a kolozsvári unitárius iskola pártfogója, tudós kört létesített maga körül, melynek tevékenysége a görög kultúrára is kiterjedt. A vallási vitákban igen jelentős szerepet tulajdonítottak ARISTOTELES filozófiájának.³ 1584-ben BOGÁTI már Tordán volt, 1591-ben pedig ismét Kolozsvárott. A következő évben halhatott meg.

Műveinek csak egy része jelent meg nyomtatásban, s azok is, egy kivételével, még életében. Tematikailag 3 csoportra oszlanak: históriás érekek, verses morálizáló történetek, vallásos témájú művek. Ezek közül messze kiemelkedik zsoltárfordítása és az *Énekek énekének* magyar nyelvű kiadása.

A görög szerzőket különösen kedvelte. Naplóbejegyzései közül sok az olvasmányaira vonatkozik, klasszikus szerzőkből, főleg PLUTARCHOSBÓL, újabb latin költők, egyházatyák, teológusok műveiből, de világi történetekből is készített jegyzeteket. Érdekes módon, a szerelmére és házasságára vonatkozó feljegyzéseit is görögül, ill. latinul írta. Valószínűleg azért, hogy közvetlen környezetében senki se értse meg.⁴

Μετάγχε τῆς παρθένου, καὶ τῆς θεοποιήσε, καὶ ἀδελφός ἐλάλουν καὶ ἐνὶ Καθαρίνῃ ἐγίνετο ἄγιος.

[1577. aug. 8.] A kézfogóról pedig ezt írja:

Πραχόλια τὰ ἡμῶν τοῦτ' ἐστὶ ἥγχε ἐμῷ καὶ τῆς παρθένου τῆς ἐμῆς, τῆς Καθαρίνης χειραψία ὥς ὅπως εἰπαίν.

[1577. aug. 12.] Az esküvőjére már latinul írt verset:

Hoc Catharina die Figulo vatoissa fit uxor
Nicoleo: o Charitum sit locus ille torus.

[1577. dec. 9.]

1. Naplóbejegyzései: Paul EBER: *Calendarium historicum*. Wittenberg. 1551. Számos feljegyzését közli POKOLY József: *Keresztény Magvető*. 1902. 262–266 l. Ezekhez fűz magyarázatot KANYARÓ Ferenc uo. 266–270. l. — BOGÁTI életéről és műveiről ld. DÉZSI Lajos: *Bogáti Fazekas Miklós élete és költői működése*. Bp. 1895. — SCHILLER István: *Bogáthi Fazekas Miklós élete és vallásos tárgyú költészete*. Bp. 1915.
2. DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973.
3. PIRNÁT Antal: *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*. = Reneszánsz-füzetek. 13. Bp. 1971.
4. Objektív akadályok miatt a naptárba írt jegyzeteket nem nézhettem meg eredetiben, így közvetett forrásból (l. 1. jegyz.) idézek néhányat.

Később gyermekeik születéséről is beszámolt. Görögös néven hívott, (valódi nevét nem ismerjük) gyermekéről, PASIPHILUS-ról írta: „Quarta suboles mascula nascitur nobis inter 5 et 6 matutinam, propior quintae horae huius diei sabbati nubilosus, gelidi et modice ningentis. Da pater huic vitam; curam addam proprius ipse, ut potero, charis sit tibi et ille aliis 'ös 'öde pasifilos kai timios en. Anno 1584 Thordae, domi avitae paternaeque, nova luna. [jan. 4.] Ez a kedves kis gyermek nem volt hosszúéletű, haláláról latinul emlékezett meg BOGÁTI ugyanezen év aug. 27.-én. Boldog házasságának is hamarosan vége lett, 1588. júl. 11.-én felesége meghalt. Később, hogy sok kiskorú gyermekének anyja legyen, megegyeszer megnősült, s második házasságából 1 gyermek született. De ebben az időben bejegyzései már rendkívül szűkszavúak.

BOGÁTI több művéhez használt forrásul görög auctorokat. Időrendben egyik legkorábbi munkája, a *Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról* is az egyik PLUTARCHOS mű átdolgozása, a *Moralia* (gör. *Éthika*) c. gyűjteményes művének egyik darabja, az *Asszonyi erények* (gör. *Gunaikōn aretai*) alapján készült. PLUTARCHOS-nak nem csak ezt az egy művét ismerte. Olvashatta a *Párhuzamos életrajzokat* is. Ebből az életrajzgyűjteményből vehette *Demeter király históriáját* is.⁵ Utolsó versszakában írja: „... olvastam ezt görögből, írásm magyar nyelven.”⁶ Ehhez a műhöz LUKIANOS-t is alapul vette, mégpedig a *Peri tēs Suriēs theoū* c. munkájából a Stratonikéről szóló részt. LUKIANOS kedvelt auctorai közé tartozhatott, még két művéhez használta forrásul, a *Három jeles főhadnagyokban* a Nekrikoí dialógói 12. dialógusát⁷, a másik munkája, *Ez világi nagy soc zürzavarról*, a *Hárón é* episkopoüntes c. műből készült.⁸ A görög írók közül ismerhette még EURIPIDÉST, továbbá a 2—3. századi AELIANUS CLAUDIUS, görögül író római szerző Poikilē historia c. munkáját is. Ez utóbbinak XII. könyv 1 fejezete alapján írta az *Aspasia asszony dolgát*.⁹ A szentírási szövegek közül pedig SZENT JÁNOS *Apokalypsisét* a görög szöveg alapján kommentálta. Bevezetésében hangsúlyozta, hogy a görög nyelv ismerete minden olyan esetben szükséges, amikor az újszövetségi könyv szerzőségét stílusjegyek alapján kell eldönteni.¹⁰ DÁN Róbert bizonyította, hogy a zoltárokat is a görög *Septuagintából* fordíthatta, és ugyanígy az *Eszter könyvét* is. Héberül csak keveset tudhatott.

PLUTARCHOS a 16. században különösen kedvelt szerző volt. Valamennyi műve közül legkorábban, eredeti nyelven, éppen a *Moralia* jelent meg nyomtatásban, 1509-ben, Velencében, ALDUS MANUTIUS-nál. A szöveget Demetrios DUKAS és Rotterdami ERASMUS gondozta. Csak 8 évvel később, 1517-ben következett a

5. *Demeter király históriája, mely Plutarkhusból fordítottatott magyar nyelvre.* Kolozsvár. 1598. (Sztripszky I. 1844/51, RMNy 835.)

6. Ez az a munka, amelynek a végén levő évszám kétségesse tette BOGÁTI halálának évét. DÉZSI szerint az 1598 elírás 1592 helyett. Ez utóbbi évszámot tanúsítja UZONI FOSZTÓ is. STOLL Béla és PIRNÁT Antal szerint valószínűbb az 1598. = M. Irod. T. I. 527., ill. 508. l. — DÁN Róbert szerint az 1592.

7. *Három ieles fő hadnagyoknak, az Nagy Sándornak, Anibálnak és az római Scipionak az boldogságnak helyén az fő helyről való vetélkedésc.* Colosvarat 1577. (RMK I. 341, RMNy 383.)

8. *Apollonius és Ez világi nagy soc zur zavarrol valo enec.* Colosvarat 1591. (RMKI. 241—242., RMNy 661.)

9. *Aspasia asszony dolga és az jó erkölcsű aszszonyoknak tüköre.* Colosvárat 1591. (RMK I. 243, RMNy 662.)

10. SCHILLER: i. m. 61. p.

Párhuzamos életrajzok editio princeps, Philippus JUNTÁ-nál, Firenzében.¹¹ PLUTARCHOS az Asszonyi erények-ben 27 történetet mond el a jó asszonyokról. Erkölcsei tanítása, elvei rendkívül megfelelték a kor felfogásának. BOGÁTI ezen kívül egy szubjektív szempontja is a mű átdolgozására ösztönözte; még házasság előtt állt ekkor, de a nők sok rossz tulajdonsága miatt, egy ideig nem talált magának megfelelő feleséget. A széphistóriában többször is említést tesz erről:

„Várasunkba egyre szándékom vala,
Leány nézni ez minap mentem vala,
De nem tétzéc egy előbe az párta,
Ebhöz iöyen az eb ortza leánya.”
(4. Milétosi nők.)

„Immár tökéletes iámbor nem tudgya,
Házasságra ha lészen szándoka,
Hól talállyon ő oly iámbor Leánra,
Mert á szeplő kis kár nálloc meg tutta.”
(5. Lucretia.)

Célja az volt, hogy példaképet állítson az asszonyok elé:

„Sok vad hús vagyon bennetek azt látom,
Soká kel sebeteket orvosolnom.”
(11. Timoklia.)

PLUTARCHOS indítékai a mű megírására egészen mások voltak. Ezt a munkáját egy KLEA nevű Isis-papnőnek ajánlotta, neki dedikálta a *Peri Isidos kai Osíridos (Isisről és Osirisről)* című vallástörténeti munkáját is, amely egyébként ugyan-csak a *Moralia* gyűjtemény egyik darabja. PLUTARCHOS a bevezetésben mondja el a mű létrejöttének körülményeit. Egy közös ismerősük, LEONTIS halálakor sokat beszélgettek KLEÁVAL erről a témáról, számbavették a filozófusok véleményét és vallomását is. Ez a beszélgetés PLUTARCHOST arra készítette, hogy még több példát állítson össze KLEÁNAK.

BOGÁTI munkáját egy MÁRTON nevű, nemes származású ifjúnak ajánlotta esküvője alkalmából. (A korábbi irodalommal ellentétben DÁN Róbert nem tartja lehetségesnek, hogy ez az ifjú BERZEVICZY Márton lenne.¹²)

A görög munkából BOGÁTI teljesen szubjektív alapon 12-t választott ki. A plutarchosi mű, mint már említettük, 27 életrajzból áll; s az egészet a bevezetés előzi meg:

PLUTARCHOS

BOGÁTI

1. Trōides [trójai nők]
2. Fōkides [phokisi nők]
3. Hiai [chiosi nők]
4. Argeiai [argosi nők]
5. Persides [perzsa nők]
6. Keltai [keltai nők]

Phocenses faeminae 1.

11. *Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie*, XXI/1. 954 ff. Konrad Ziegler.

12. Szóbeli közlés alapján.

7. Mēliai [melosi nők]	Meliae faeminae	2.
8. Turrēnides [tirrén nők]	Thirrhenaē	3.
9. Lukiai [lykiai nők]		
10. Salmatides [salmatikai nők]		
11. Milēsiai [milétosi nők]	Milesiae virgines	4.
	Lucretia (Ovidiustól)	5.
	Chiae (!)	6.
12. Keiai [keiosi nők]		
13. Fōkides [phokisi nők]		
14. Oualeria kai Kloidia [Valeria és Claudia]		
15. Mikka kai Megistō [Mikka és Megistó]	Micca virgo et Megistona matrona	7.
16. Pieria [Pieria]		
17. Polukritē [Polykrité]		
18. Lampsakē [Lampsaké]		
19. Aretaphila [Aretaphila]	Aretaphila	8.
20. Kamma [Kamma]	Camma	9.
21. Stratonikē [Stratoniké]	Stratonica	113.
22. Hiomara [Chiomara]	Chiomara	10.
23. Gunaion Pergamēnon [a pergamoni asszony]		
23. Timokleia [Timokleia]	Timoclia	11.
25. Eruxo [Eryxo]		
26. Xenokritē [Xenokrité]		
27. Putheō gunē [Pythés felesége]	Pythei uxor	12.

Mint a fenti összevetésből is látszik, BOGÁTI a plutarchosi életrajzok közé iktatta LUCRETIA történetét OVIDIUS *Fasti*jából¹³. A kor szokása szerint, munkáját egy ismert mű nótájára írta, mégpedig a „Gongya közzül egy fő gongya embernek” kezdetűre, amely PESTI György, *Az halálról való emlékeztető éneke* (1560) BOGÁTI munkája a latin nyelvű ajánlással, és a már magyar nyelvű bevezetéssel kezdődik. A történetek görög címét latin formában írja le. A bevezetést is PLUTARCHOSBól kivonatolta, erősen lerövidítette. A görög szerző több nevet hoz fel például, mitológiai és történeti személyeket is említ annak bizonyítására, hogy mennyire különböző is az emberi természet.

„Az asszonyok erényéről nem vélekedünk azonosan Thukydides-szel. Ő ugyanis azt az asszonyt nevezi a legjobbnak, akiről a környezete a lehető legkevesebb feddő, vagy akár dicsérő szót ejti. Úgy véli, hogy a jó asszonynak mind a teste, mind pedig a neve el van zárva és megközelíthetetlen. Elmésebbnek látszik Gorgias, aki arra szólít fel, hogy az asszonynak ne külsejét, hanem jó hírét ismerjék sokan. A legjobbnak látszik a rómaiak szokása, ők ugyanis a férfiaknak és az asszonyoknak a haláluk után nyilvánosan adják meg az őket megillető dicséretet. Ezért tehát, amikor az igen kiváló Leontis meghalt, sok szót ejtettünk veled erről, s nem mellőztük a filozófus intelmét, és most mivel így kívánod, összeírtam neked azokat a példákat, amelyek az elmondottakból hiányoznak, annak bizonyítására, hogy egy és ugyanaz az asszonyok és a férfiak erénye . . . Másképp férfias ugyanis Achilleus és másképp Aias, Odysseus eszéssége nem azonos Nestoréval, Cato

13. OVIDIUS: *Fasti* II. 725—856.

Περὶ ἀρετῆς, ὦ Κλέα, γυναικῶν οὐ τὴν αὐτὴν
 τῷ Θουκυδίδῃ γνώμην ἔχομεν. ὁ μὲν γάρ, ἥς ἂν
 ἐλάχιστος ἢ παρὰ τοῖς ἐκτὸς φόρου πέρι ἢ ἐπαίνου
 λόγος, ἀρίστην ἀποφαίνεται, καθάπερ τὸ σῶμα καὶ
 τοῦνομα τῆς ἀγαθῆς γυναικὸς οἰόμενος δεῖν κατὰ
 κλειστον εἶναι καὶ ἀνέξοδον. ἡμῖν δὲ κομψότερος
 μὲν ὁ Γοργίας φαίνεται, κελεύειν μὴ τὸ εἶδος ἀλλὰ
 τὴν δόξαν εἶναι πολλοῖς γινώσκον τῆς γυναικὸς·
 ἄριστα δ' ὁ Ῥωμαίων δοκεῖ νόμος εἶναι, ὥσπερ ἄν-
 δράσι καὶ γυναιξὶ δημοσίᾳ μετὰ τὴν τελευταίαν τοὺς
 προσήκοντας ἀποδιδόντες ἐπαίνους. διὸ καὶ Λεοντίδος
 τῆς ἀρίστης ἀποθανούσης, εὐθύς τε μετὰ σοῦ τότε
 πολλὸν λόγον εἶχομεν οὐκ ἀμοιροῦντα παραμυθίας
 φιλοσόφου, καὶ νῦν, ὥς ἐβουλήθης, τὰ ὑπόλοιπα τῶν
 λεγομένων εἰς τὸ μίαν εἶναι καὶ τὴν αὐτὴν ἀνδρὸς
 243 καὶ γυναικὸς ἀρετὴν προσανέγραψά σοι, . .

ἄλλως γὰρ ἀνδρεῖος ὁ
 Δ' Ἀχιλλεὺς ἄλλως ὁ Αἴας· καὶ φρόνησις Ὀδυσσεὺς
 οὐχ ὁμοία τῇ Νέστορος οὐδὲ δίκαιος ὥσαύτως Κά-
 των καὶ Ἀγησίλαος, οὐδ' Εἰρήνη φιλάνδρος ὥς
 Ἀλκίησις οὐδὲ Κορνηλία μεγάλωφρων ὥς Ὀλυμπίας. 5

igazságossága sem egyenlő Agésilaoséval, Eiréné nem olyan módon emberbarát, mint Alkéstis, s Kornélia sem ugyanúgy nagylelkű, mint Olympias.”

ΒΟΓΑΤΙ mindezt 4 mondatra szűkítette, GORGIAS nevét említi csak, az összes személyt elhagyja, és saját, általános erkölcsi ítéletét teszi mondanivalója központi gondolatává:

„Dicziretes soc Aszszony állatokról,
 Emlekezem nemes iámborságokról,
 Hogy à mi feleségünne is azokról,
 Tanúllyanac drága szép példaiokról.

Iámbor Aszszonnac régen aszt mondottác,
 Kit háza kövül sohol nem gyalaznac
 De nem is dicziric sem magasztallyác,
 Mert aszt ezac Wra esmérie, aszt hattác.

Gorgias bölcz ez mellé aszt mondotta,
 Iámbor aszszonnac szépségét ne tudgya,
 Soc ember ortzaiát neki ne lássa,
 De jó hírét nevét minden halhassa . . .”

Neveket ió hireket az kic hattac,
Azokról szép Historiákat irtac,
De Magyaroc közöt aszt nem hallottac,
Rólloc beszellenéc ha meg halgatnác.”

A munkát ez a bevezetés és az epilógus foglalja keretbe. (Ez utóbbi PLUTARCHOS-nál hiányzik.) Szerkesztési érdekessége, hogy az 5. példa, éppen az OVIDIUSTól átvett LUCRETIA történet köré csoportosítja a jó hírükért, tisztességükért, családjukért, hazájukért még a halált és a nagy veszedelmet is vállaló nők törtékeit. A 11. történet egy kisebb témahatár is egyben, mutatja ezt az is, hogy az általános erkölcsi tanulsággal, mint kerettel zárja:

„Tökélletes aszszonnac ez törvénye,
Tisztán és iámborul legyen élete,
Ha életét szeplő meg fértesztette,
Vagy meg hallyon, vagy rólla eltöröllye.

Isten à testben az Lelket ugy attá,
Masic nélkül hogy egyic nem ió vólna,
Lelke az aszszonnac ő iámborsága,
Vagy meg tartsa avagy halált kívánna.”

A következő történet bevezető strófája is ezt a határt igazolja:

„Aszszonyokról montam egi néhány példát,
Szeplőiekért boszszuiokat állottac,
Szólloc én immárő az hon valókról,
Énekemre kérem ra halgassanac.”

A bevezető strófák teljesen BOGÁTI alkotásai, általában az erkölcsi tanulságot és az ajánlást foglalják magukba. Az első három példánál pesszimista véleményét szólaltatja meg:

„Az házasság kötele szeretete,
Soknál czac addig tart mig wra pénze . . .”
(1. Phokisi nők)

„Aszszony ember nyelve minemü tudom,
Titok nálloc nem igen ál azt hallom . . .”
(2. Melosi nők)

„Ollyat én nem tudoc most ki találna,
Ki Wraért mindenekre kesz volna . . .”
(3. Thirrén nők)

A 4—7-ig terjedő példákban rögtön az eseményekkel kezd, a bevezetés a minimálisra csökken. Érdekes a Kiosi nőkről szóló történet (6.), amelynek csupán első versszaka emlékeztet a plutarchosi elbeszélésre, de ebben is változtatott BOGÁTI,

a többi versszaknak pedig semmi köze az eredetihez, hanem reflexióit szólaltatják meg. Előfordul az is, hogy a bevezetőben magát mentegeti a példa hosszúsága miatt (l. 8. Aretaphila tört.), ezenkívül az események leírása előtt beszámol házassági szándékáról is:

„Ti természetekről irnac sok bölcsek,
Engem oly igen meg iesztettenec,
Hogy leánt keresni én maid nem mérec . . .”

A 13. történet elején pedig témaválasztása miatt mentegeti magát, mivel a történet hősnőjének cselekedete a keresztény valláserkölcс szempontjából aligha helyesíthető. Stratonica természetlen asszony volt, de hogy férjét a trónon mégis gyermeke követhesse, ő maga szerzett neki pót feleséget. A kiválasztott szép leánytól született gyermekeket pedig sajátjaiként nevelte fel. Ezt a megoldást a puritán gondolkodású BOGÁTI is kissé bizarrnak érezte, s magyarázatot fűzött hozzá:

„Az Isten törvényét én meg nem vetem,
Mindenben igaznac lenni böczülem,
Magyarazást kívánoc hol nem ertem,
Sokat nem ért más is abban aszt vélem.

Ezt arra mondom az ió Asszonyoknak,
Házasságban kik ketten együtt laknac,
Sokan magtalanul ők abba laknac,
Természet és Isten ellen halgatnac.”

A záróstrófák funkciója is többféle, bár az is előfordul, hogy elmarad. Így az első három példa esetében is, de itt érdekes, hogy az utolsó sorok tartalmilag megegyeznek, és tömören fejezik ki a tanulságot:

„Ió nevet vallánac ez tanácз miá . . .”
(ti. az asszonyok) (1.)
„Dicziric férfiekért halgatássokat.”
(2.)
„Asszonyoc öröc hirt igy keresénec”
(3.)

A záróstrófákban leginkább a korabeli nők kacérságát ostorozta, s olykor hozzáfűzi addig kudarcot vallott nősülési szándékának rövid történetét is (4. Milétosi nők, ill. 5. Lucretia). Bibliai párhuzamként Juditot is a követendő példák közé sorolja (8. Aretaphila).

Az epilógusban megismétli az ajánlást, és bővebben is kifejti az asszonyokról alkotott, igen elmarasztaló véleményét. A házasság eszméje ekkor még nem tudta eléggé lelkesíteni. HELMECZI István kimutatta, hogy az epilógus keserű hangja nem csupán BOGÁTI egyéni elkeseredéséből fakad, hanem EURIPIDES hatását is mutatja.¹⁴ A *Hippolytos*ban (616—624. sorok) a főhős hasonló szavakkal fakad ki:

14. HELMECZI István: *Euripidesi hatás Bogáti Fazekas Miklósnál.* = *Irodalomtörténet.* 24. évf. 1935. 218—219. l. De nem csak 4 azonos sor van, hanem 9 euripidesi sort vett át Bogáti.

ὦ Ζεῦ, τί δὴ, κίβδηλον ἀνθρώποις κακόν,
 γυναικας ἐς φῶς ἤλιον κατέκτισας;
 εἰ γὰρ βρότειον ἤθιες σπεῖραι γένος,
 οὐκ ἐκ γυναικῶν χρῆν παρασχέσθαι τόδε.
 600 ἀλλ' ἀντιθέτως σοῖσιν ἐν νοῖς βροτοῦς
 ἢ χρυσόν, ἢ σίδηρον, ἢ χαλκοῦ βάρος,
 παῖδων πρίσθαι σπέρμα, τοῦ τιμήματος
 τῆς ἀξίας ἔκαστον· ἐν δὲ δώμασιν
 ναιεῖν ἑλευθέροισι θηλειῶν ἄτερ.

625

(620)

„Ó Zeus, az asszonyok család, gonosz nemét
 e napfényes világra mért ültetted el?
 Ha azt akartad, hogy legyünk mi emberek,
 nem kellett volna asszonyokra bíznod ezt,
 hanem ha bárki templomodban áldozik,
 az ott letett arany, vas és réz súlyokért
 a nyert érték szerint adnád a magzatot,
 mindenkinek mit érdemel, s az asszonyok
 nélkül szabad maradna férfi-életünk.”

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

Bogátnál:

„Esz akarnám Istenem meg boczássad,
 Hogy rendeled ember szaporodassát,
 Ne teremtez vala aszszonyallatot,
 Ennec te találtad volna más módgyát.

Rayta eszt gondoltam hogy iob löt volna,
 Mi teneked aranyat attunc volna,
 Tölled azon fiakat vöttünc volna,
 Minket leannyal ne vesztettél volna.”

Az egyes példákat rendkívül szabadon fordította. Jellegzetessége, hogy min-
 dent az erkölcsi tanulságnak rendel alá. A történet morális kicsengése fontos, el-
 maradnak az általa mellékesnek tartott részletek. PLUTARCHOS elbeszélései sokkal
 életszerűbbek, olykor kis korképet is ad, szinte valamennyi történetét elhelyezi
 földrajzilag és időrendben, ezáltal mondanivalója valószínűbb.

Az első históriában PLUTARCHOS a történetet elején elmondja, hogy a phoki-
 siak városukban Hyampolisban, nagyszabású ünnepeket, istentiszteleteket
 tartanak. Ezek egyike az asszonyoké, s a szűz ARTEMIS istennő tiszteletére mu-
 tatták be még PLUTARCHOS idejében is. Az ünnep neve: Elaphébolia. A görög
 szövegben megtaláljuk az egyik forrást is, PLUTARCHOS említi, hogy DAIPHANTES
 életrajzában szerepel az ünnepek leírása:

Τὸ δὲ τῶν Φωκίδων ἐνδόξου μὲν οὐ τετύχηκε
 παρρησιόφρων, οὐδενὸς δὲ τῶν γυναικείων ἔλαττον Β
 εἰς ἄρετήν ἐστι, μαρτυρούμενον ἱεροῖς τε μεγάλοις,
 ἃ δοῶσι Φωκεῖς ἔτι νῦν περὶ Ἰάμπολιν, καὶ δό-
 20 γμασι παλαιοῖς, ὧν τὸ μὲν καθ' ἕκαστον τῆς προῆξεως
 ἐν τῷ Δαϊφάντου βίῳ γέγραπται, τὸ δὲ τῶν γυναι-
 κῶν τοιοῦτόν ἐστιν. ἄσπονδος ἦν Θετταλοῖς πρὸς

„Jóllehet a phókisiaknak nem akadt neves történetírójuk, az asszonyi erény tekintetében senkinél sem kisebbek; bizonyítják ezt azok a nagy szertartások is, amelyeket a phókisiak mind a mai napig bemutatnak Hyampolis környékén, továbbá azok az ősi tanítások, amelyek sorban le vannak írva Daiphantes élet-rajzában; az asszonyokról pedig ez található.”

DAIPHANTES is valóságos történeti személy volt.¹⁵ A görög szövegből még a háború kitörésének közvetlen okait is megtudhatjuk: a thessáliaiak a phókisiak városaiban egy nap alatt sok embert megöltek, azok viszont 250 túszt ejtettek foglyul.

BOGÁTINÁL mindez nem szerepel, DAIPHANTEST is csak futólag említi, az előzményeket teljesen elhagyja. Az erkölcsi tanulságot tartalmazó bevezető strófa után, a históriás énekek stílusában kezdi a történetet:

„Nagy had vala régen Görög országban,
 Két szomszéd tartomány öszve vívásban,
 Phocis es Thessalia nevec vala.
 Ez Két had immár szembe szállot vala.”

Ezután azonnal a történetet mondja el, minden előzmény elmarad. A phókisi nők vállalják, hogy ha városuk seregét legyőzik a thessáliaiak, önkéntesen, gyermekeikkel együtt a máglyahalált választják, hogy ne kerülhessenek élve az ellenség kezébe. Ezt a megoldást egyébként a már említett DAIPHANTES javasolta. Szerencsére nem kerül sor a tűzhalálra, mert csapataik győznek, s az asszonyok jó híre messze elterjed.

A többi példára is jellemző, hogy a történeti előzményeket, a városneveket elhagyja. A mélosi nők történetéből (2.) kihagyja, hogy az új hazát kereső mélosiak hajóit a vihar vetette Karia partjaira, továbbá azt sem említi, hogy isteni parancsra keltek útra.

„Mivelhogy a mélosiak nem rendelkeztek nagyobb lakóterülettel, a kivándorlás vezetőjévé megválasztották Nymphaiost, ezt a fiatal és igen szép férfit, az isten ugyanis azt parancsolta, hogy hajózzanak el, és ahová sodródznak a vezetők, ott telepedjenek le. Úgy esett, hogy Kariába vetődtek, és kikötöttek, mivel hajóikat a vihar tönkretette. A károk pedig, akik Kryassosban laktak talán megsaj-

15. *PWRE* 4. 2012–2013. Hiller v. Gaertringen.

Μήλιοι γῆς χρήζοντες ἀμφιλαφοῦς Νυμφαῖον
 ἡγεμόνα τῆς ἀποικίας ἐποίησαντο, νέον ἄνδρα καὶ
 κάλλει διαφέροντα· τοῦ δὲ θεοῦ πλεῖν κελεύσαντος
 10 αὐτούς, ὅπου δ' ἂν ἀποβάλλωσι τοὺς κομιστήρας, ἐκεῖ
 κατοικεῖν, συνέπεσε τῇ Καρία προσβαλοῦσιν αὐτοῖς
 καὶ ἀποβῆσι τὰς ναῦς ὑπὸ χειμῶνος διαφθαρεῖναι.
 τῶν δὲ Καρῶν οἱ Κρύασσον οἰκοῦντες, εἴτε τὴν ἀπο-
 ρίαν οἰκτίραντες εἴτε δεισαντες αὐτῶν τὴν τόλμαν,
 15 ἐκέλευον οἰκεῖν παρ' αὐτοῖς καὶ τῆς χώρας μετέδω- E
 καν· | "

nálták őket nehéz helyzetük miatt, vagy pedig féltek bátorságuktól, ezért fel-
 szólították őket, hogy lakjanak velük, s terület egy részét is átadták nekik."

„Igen szoros földre Melus szigetec,
 Benne laknac vala régi Görögec,
 Egy falkán földekből el eredéne,
 Haión lako földet hogy keresnéne.

Sereg Caria országba ki szállà,
 Egy város őket ió kedvel fogadà
 Iófalka mezőit nekie oszta, . . ."

A tendenciózus rövidítés szempontjából igen érdekes a thirrén nők példája is (3.).
 A thirrénnek Lemnos és Imbros szigetén laktak, s a helótafelkeléskor Spártának
 segítséget nyújtottak. Ezért halálból polgárjogot kaptak, de a tanácsba nem jut-
 hattak be. A spártaiak mindig árulásuktól tartottak, ezért a thirrén férfiakat
 tömlöche vetették. A hős asszonyok látogatáskor ruhát cseréltek férjeikkel, s így
 szöktették meg őket a börtönből. A lényeges részt, az asszony cselét, szinte szó
 szerint adja vissza Bogáti.

αἱ δὲ
 τῶν καθειργμένων γυναικες ἐπὶ τὴν εἰρκτὴν παρα-
 γενόμεναι, πολλαῖς ἱκεσίαις καὶ δεήσεσι παρείθησαν
 5 ὑπὸ τῶν φυλάκων ὅσον ἀσπιάσασθαι καὶ προσειπεῖν
 τοὺς ἄνδρας. ἐπεὶ δ' εἰσῆλθον, ἐκέλευον αὐτοὺς
 μεταμφιεσθῆναι ταχὺ τὰ ἱμάτια καὶ τὰ μὲν αὐτῶν
 ἐκείναις ἀπολιπεῖν, τὰ δ' ἐκείνων ἐνδύντας αὐτοὺς C
 ἀπιέναι περικαλύψαμένους. γενομένων δὲ τούτων,
 10 αἱ μὲν ὑπέμειναν αὐτοῦ παραταξάμεναι πρὸς πάντα
 τὰ δεινά, τοὺς δ' ἄνδρας ἐξαπατηθέντες οἱ φύλακες

„A bebörtönzöttek feleségei megjelentek a tömlőcnél, sok kérésükkel és könyörgésükkel kiesdekeltek az öröktől, hogy üdvözölhessék férjeiket, és szólhassanak hozzájuk. Amikor pedig bementek, tüstént megparancsolták, hogy öltsek fel az ő ruhájukat, a magukét pedig hagyják hátra nekik, és így az övékbe rejtőzve távozzanak a börtönből. Így is történt, s az asszonyok minden kínra felkészülve hátramaradtak.”

„Oly gyakorta ő iámbor feleségec,
Tömletz tartóktul hozzáíoc kéreznec,
Soc kérésec után őc meg engedéc,
Wrokhoz tömletzbe mind be eresztéc.

Erre intéc mint szerelmes férieket,
Vennéc feleségec öltözeteket,
Feiekre aszszonyok fő fedeleket,
Hamar tömletzből mentenéc feieket.

Nem kemélénc értec ő magokat,
Készec el szenvedni minden kénokat,
Czac Wroc menthetnéc meg ő magokat,
Hadnác nekic tömletzbe ruháiokat.”

A férfiak hadsereget szerveztek, és kiszabadították feleségeiket. A békességért cserébe pénzt és hajókat kaptak a spártaiaktól, s elhajóztak a környező szigetek felé új hazát keresni. BOGÁRI eddig mondja csak el a történetet, a folytatást elhagyja. A thirrének egy része ugyanis azt a jóslatot kapta, hogy ott tudnak majd véglegesen letelepedni, ahol a horgonyt és az istennőt elveszítik. Chersonnesos közelében, éjszaka hirtelen nagy zaj támadt, rémülten menekültek a hajókra, s a nagy sietésben a parton felejtették ARTEMIS istennő szobrát, aki ősi pártfogójuk volt. Amikor pedig a horgonyt felhúzták, észrevették, hogy hiányoznak a karmai — a jóslat tehát beteljesedett — ott telepedtek le. BOGÁRI mindezt az erkölcsi tanulság szempontjából feleslegesnek tartotta. Ezenkívül az is jellemző, hogy minden esetben elhagyta azokat a részleteket, amelyek a pogány hitvilág, ill. szertartások körébe tartoznak (Vö. a fenti példában a jóslatot is.) Micca szűz és Megistona példájában (7.) nem említi, hogy a népet sanyargató királyhoz, Aristotimoshoz, Dionysos kultuszát ápoló szent asszonyok járultak az esedezők jelképével, a babérkoszorúval, de a király bosszúból fejenként 2 talentum bírságra ítélte őket. Nem említi azt a csodás jelenést sem, ami a kegyetlen király halálát megelőzte. Mikor lepihent, egy sas jelent meg a feje fölött. Ezt a jós úgy magyarázta, hogy fegyveres baráti segítség érkezik. Erre Aristotimos fegyvertelenül a közeledő barát elé sietett, de helyette ellenségeivel találta magát szemben.

Kamma, a 9. példa hősnője, férje gyilkosával köt kényszerből házasságot, s a szentélyben leendő új férjével mérget itat, amiből előbb természetesen ő is ivott. Így bosszulta meg, saját élete árán is, szeretett férje halálát. Kamma PLUTARCHOS szerint Artemis papnője volt, s az író azt is hozzáfűzi, hogy a galatáknál, akikhez a hős asszony is tartozott, ezt az istennőt különösen tisztelték, ünnepein felvonulásokat rendeztek, és égő áldozatokat mutattak be:

ὁ Σινᾶτος γυναῖκα παρθένον
 ἔσχε Κάμμαν ὄνομα, περιβλεπτον μὲν ἰδέα σώματος 20
 ἔκαστος, θαυμάζομένην δὲ μᾶλλον δι' ἀρετὴν· οὐ
 γὰρ μόνον σώφρων καὶ φίλανδρος, ἀλλὰ καὶ συνετὴ
 καὶ μεγαλόφρων καὶ ποθεινὴ τοῖς ὑπηκόοις ἦν δια-
 φερόντως ὑπ' εὐμενείας καὶ χρηστότητος· ἐπιφανε-
 στέρα δ' αὐτὴν ἐποίει καὶ τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἰέρειαν 25
 εἶναι, ἣν μάλιστα Γαλάται σέβουσι, περὶ τε πομπὰς
 αἰεὶ καὶ θυσίας κεκοσμημένην ὁρᾶσθαι μεγαλοπρεπῶς.

„Sinatos felesége egy Kamma nevű leány volt, ez a csodálatosan szép nő, akit különösen erényessége miatt tiszteltek. Nemcsak okos és emberszerető volt, hanem eszes és nagylelkű is, rendkívüli kedvessége és jószívűsége révén a szolgák is szerették; Artemis papnőjének tisztségét is ő látta el... Ezt az istennőt a galaták különösen tisztelik, mindig felvonulásokat rendeznek ünneplésére, és pompás éggő áldozatokat mutatnak be neki.”

Ez BOGÁTINál hiányzik, de még sok olyan példát lehetne említeni, amelyben a földrajzi- és személyneveket hagyta el, rövidítette, vagy teljesen mellőzte a történelmi hátteret.

De BOGÁTI nem csak rövidítette helyenként az eredeti történeteket, hanem másutt bővítette is. A legnagyobb mértékben a 6. történetben rövidített, ill. ugyanakkor bővített is. A görög szövegnek mindössze az utolsó mondatából vett át egy részt, melyben azt írja PLUTARCHOS, hogy a keiosi (s nem chiosi, mint BOGÁTINál!) nők között 700 évig nem volt házasságtörő. BOGÁTI ennél borulátóbb, s 700 helyet 7-et ír:

κεφάλαιον δὲ τῆς εὐταξίας τῶν γυναικῶν,
 Ἐτὸ μήτε μοιχείαν μήτε φθορὰν ἀνέγγνον ἐτῶν ἑπτα-
 κοσίων μνημονεύεσθαι παρ' αὐτοῖς γενομένην.

„Az asszonyok jó erkölcsét mutatja: nem emlékeznek arra, hogy 700 év alatt házasságtörés történt volna, vagy hajadon lányt meggyaláztak volna.”

„Cius várasáról bizonynal mongya,
 Historia példaul eszt is adgya,
 Egész het esztendeig forgassában,
 Egy parázna sem taláztatot abba.

Oltalmazzác ő nagy iámborságokat,
 Nem törvéntől tartottac meg magokat,
 De mind azoc à ió nevet gondoltac,
 Hirec nevec Historiákban vadnac.”

Magát a történetet, a jámboran ünneplő és férjhezmenő lányokról teljesen elhagyja, s helyette, az előtte levő Lucretia-történet hatása alatt, továbbra is az asszonyok rosszaságán kesereg:

„Lucretiát vay ha most is talalnánk,
Rólla historiát talám irhatnánk,
Öröc hirt nevet annac mi vallanánk,
De városban nem tudom hól talalnánk.”

Lucretia alakja még többször is visszatér, így például a 10. történetben: Chiomara megölte azt a tisztet, aki fogságba hurcolta, és meggyalázta; majd holttestét férje elé vitette. BOGÁTI Lucretiával hozza párhuzamba, aki biztos nem lett volna öngyilkos, ha módjában lett volna, hogy a királyfit éppúgy megbosszulja, mint Chiomara a csábítót. A bővítések egyik jellegzetes példája a 12. történet, melyben PLUTARCHOS csak annyit ír, hogy amikor Xerxes Hellas ellen indult, Pythes gazdagon megvendégelte, sok ajándékkal halmozta el, s azt kérte, hogy legalább az egyik fiát ne vigye el a sereggel. Xerxés iszonyú haragra gerjedt, nem teljesítette óhaját, sőt fiait olyan veszélyes helyre állította a csatarendben, hogy mind az elsőik között estek el. BOGÁTI az eseményt kétfelé bontja. Hogy a tanulság még nyilvánvalóbb legyen, beiktatja előzményként Dariust is, akinek Pythes (lat. Pytheus) szép ajándékot küld:

„Sok vala Pytheusnac gazdagsága,
Egy nagy leveles Plantanus fáia vala,
Affele fa ninczen Magyar országba,
Merő aranyból csináltatta vala.

Hosszú szép Szőlőket is czinalánac,
Ötvessec mind aranyból alkotánac,
Ayándekeon Persiai Királlynac,
Azokat együt küldé Dariusnac.”

DÉZSI Lajos BOGÁTIRól szóló munkájában nem tesz különbséget Darius és Xerxes között,¹⁶ jóllehet a görög szövegben csak Xerxes szerepel, így neki és nem Dariusnak, mint BOGÁTINál, küld ajándékot Pytheus:

Ξέρξον δὲ καταβαίνοντος
ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα, λαμπρότατος ἐν ταῖς ὑποδοχαῖς¹⁰
καὶ ταῖς δωρεαῖς γενόμενος χάριν ἡγήσατο παρὰ
τοῦ βασιλέως, πλειόνων αὐτῷ παίδων ὄντων, ἵνα
B παρῇναι τῆς στρατείας καὶ καταλιπεῖν αὐτῷ γρηγο-
ροσκαίειν. ὁ δὲ Ξέρξης ὑπ' ὀργῆς τοῦτον μόνον, ὃν
ἐξητήσατο, σφάξας καὶ διατεμὼν ἐκέλευσε τὸν στρα-¹⁵
τὸν διελεῖν, τοὺς δ' ἄλλους ἐπήγάγετο, καὶ πάντες
ἀπώλοντο κατὰ τὰς μάχας.

16. DÉZSI: i. m. 28. p.

„Amikor Xerxés átkelt Görögországba, [Pythés] igen fényűzően vendégül látta, ajándékokkal halmozta el, és azt a kegyet esdekelte a királytól, mivel több fia van, az egyiket hagyja hátra a seregből, hogy öregségében támasza legyen. Xerxés viszont annyira megharagudott arra a fiúra, akiért Pythés könyörgött, hogy megölette, s feldaraboltatta. Ezután megparancsolta, hogy a sereg vonuljon el. A többi fiút is magával vitte, s mindnyájan elesetek a csatákban.”

A történetet tehát BOGÁTI erősen bővítette. Ezután az epizód után következik Xerxes hadjáratának említése BOGÁTINál, s a teljesítetlen kérés. A mű tanulsága: a gazdagság önmagában nem boldogít, s nem kárpótol semmiért:

„Marha ioszág adatic házassocnac,
De életnec izét sokan nem tudgyác . . .”

Pytheus, akiről a cselekmény elején megtudjuk, hogy a líbiai néppel elhanyagoltatta a földművelést, és csak aranyat bányásztatott, okos felesége tanácsára tért vissza a helyes útra. Az asszony ugyanis egyszer aranyból való ételeket adott neki, és így mutatott rá helytelen cselekedetére. BOGÁTI Pytheus gazdagságát még azzal is hangsúlyozni akarta, hogy a mesés kincsű Dariusznak ilyen nagy értékű ajándékot küldet. Ezáltal még nagyobb lesz az ellentét Pytheus nagy gazdagsága és egyéni tragédiája között.

Összességében elmondhatjuk, hogy BOGÁTI a magyar, elsősorban női olvasóközönség igényeinek és műveltségének megfelelően adaptálta PLUTARCHOS művét. Elhagyta mindazt, ami úgyis kevésbé volt ismert (= történeti előzmények), ill. azt, ami nem a keresztényi szemléletet tükrözte (pogány vallási szertartások, funkciók). Magyarázatot fűzött mindazon részekhez, amelyek kissé visszatetszőek (Stratonica története). Sokszor a történetnél jóval hosszabb erkölcsi tanulságot, intelmet, elmélkedést fűz az epizódhoz (pl. chiosi nők). Ezen betoldások egy része személyes vonatkozású.

Stílusa ebben a munkában, a témából is adódóan, még kevésbé lírai. Az OVIDIUSBól átvett Lucretia történet költői megfogalmazása mutatja csak BOGÁTI lírai alkatát. Több magyar közmondást is beiktat munkájába:

„Aszt hallottam Magyar példa beszédben,
Az ki Oroszlánt tanít életében,
Ebet ver előtte hogy szélignyülyön,
Kegyteneknec ez tanusag legyen.”
(7. Micca szűz és Megistona)

„Aki szaiát à kása meg égette,
Az mezőben is à tarlon fél tőlle.”
(uo.)

Népies kifejezés:

„Minap beszédedben nagyot kapontál”
(uo.)

A klasszikus neveket, a kor szokása szerint, természetesen latinos formában írja le. Nyelvének érdekessége, hogy jelöli a nyílt e-t is: nekic, kęt, meg tęritőtte,

késére, széker stb. Többi művéhez hasonlóan, az alliterációk egész skáláját alkalmazza:

„Egy falkán földekből el eredénc”
(2. példa)
„Sparta népe mellett magát mutatá”
(3. történet)
„Eszec elmeiec el távozie vala.”
(4. történet)
„Mihelt az Hertzeg halalát hallá.”
(9. történet)
„... aranyból aszt adá...”
(12. történet)

Előfordul az is, hogy a sorok kezdőbetűi csengnek össze:

„Remülése nagy vagyon az városnac,
Rettenetes halalán leányoknac,
Végre jó tanácsza egy vén iámbornac,
Véget ére e szörnyü nagy czudánac.”
(4. történet)

Az 1., 4., ill. 2., 3. sor kezdőbetűje egyezik:

„Aszt az város piatzán által vinnéc,
Temetni pusztá meztelen vinnéc
Testét látni mindenecnec engednéc,
Az többit is evel meg iesztenéc.”
(uo.)

Strófái négysorosak, és kevés kivétellel egy rímbe végződnek. Ütembeosztása 4+4+3, ugyanilyen a *Három jeles főhadnagyokban*, a *Mátyás királyról szóló énekekben*, az *Énekek éneke* fordításában és a *Castriot Györgyben* is.

A 16. századtól kezdve, a mind jobban erősödő nemzeti nyelvű, világi irodalom egyre több görög szerzőt vett alapul különböző históriák megírásában. A további kutatás feladata a 16. századi Magyarország görög nyelvismeretének feltárása költőink, íróink fordításai, átdolgozásai és egyéb művei alapján. Ehhez természetesen alaposan meg kellene vizsgálni a korabeli könyvkiadást is, és figyelembe kellene venni a nyomtatásban akkoriban meg nem jelent, tehát a kéziratban maradt ilyen jellegű műveket is. Érdemes lenne továbbá a görög kultúra szempontjából alaposan megvizsgálni ZSÁMBOKI János bécsi és NICASIUS ELLEBODIUS pozsonyi humanista körének tevékenységét, illetve hatásukat a későbbi irodalomra.

Szep historia az tökéletes aszszonyállatokról
(*Conte en vers sur les femmes exemplaires*).
Une imitation de Plutarque par Miklós Bogáti Fazekas.

A. S A L G Ó W.

La littérature nationale en Hongrie qui montrait un progrès de plus en plus considérable à partir du XVIe siècle avait souvent pour source des oeuvres de l'antiquité grecque. Les contes en vers moralisants de cette époque puisaient particulièrement volontiers aux sources de cette période classique.

Un pasteur unitaire transylvain, Miklós BOGÁTI FAZEKAS (1548—?1592) a remanié conformément au goût de l'époque Gunaikon aretai de PLUTARQUE qui figure dans la collection *Moralia*. Il a choisi 12 histoires parmi les 27 de PLUTARQUE qui parlaient des femmes dont la conduite était exemplaire, il les a groupées autour de l'histoire de Lucrèce empruntée à OVIDE. L'imitation prenait en considération les connaissances d'histoire et de civilisation grecques que ses lecteurs — surtout les femmes — pouvaient avoir et ainsi il a augmenté ou diminué selon le cas l'oeuvre originale.

BOGÁTI devait connaître l'oeuvre de plusieurs autres auteurs classiques aussi, il a utilisé l'oeuvre des auteurs grecs dans ses autres oeuvres aussi.

Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban

BORSA GEDÉON

A korábbi évszázadokban az írás, majd a nyomtatás alapanyaga, a hártya és a papír, viszonylag igen drága volt, ezért nagyon megbecsülték, és igyekeztek azt minél jobban, illetve ha lehetett, többször is felhasználni. A szigorú esztétikai követelmények adta keretek közötti minél nagyobb felület felhasználására jól ismert példa GUTENBERG eljárása, amikor is az első biblia nyomtatása során a kezdetben laponként alkalmazott 40 sort előbb 41-re, majd 42-re emelte. (Ezzel egyben akaratlanul állandó jelzöt adott a híres „42 soros” bibliának.) A sorok számának e növelése arra vezethető vissza, hogy a biblia igen terjedelmes szövegét — a latin nyelvű ún. *Vulgata* több mint három millió betűt tartalmaz — valamivel kevesebb hártýára, ill. papírra tudta rányomtatni.

De az anyaggal történő takarékoság terén más példák is vannak, különösen az állati bőrből készített íróhártya esetében. Ennek természetes tartóssága lehetővé tette, hogy a már ráírt szöveget — rendszerint horzskóval — lecsiszolják. Ezzel nemcsak az esetleges szóhiba esetén éltek — mint ma a rádiózással — de elrontott egész lapokat is letisztítottak ilyen módon. Példa erre a híres ANONYMUS-féle kézirat, amelynek első lapjáról így távolították el a szöveget, s ugyanannak a hártýalevélnak hátlapján kezdték el a máig is fennmaradt szöveg írását.

Még messzebb mentek a takarékoságban az íróhártya kapcsán, amikor már egész leveleket, sőt akár csonka vagy teljes kéziratokat, amelyeknek szövege már meghaladottnak, vagy hasznavehetetlennek tűnt, az említett módon ledörzsölték, majd azt új alapanyagként ismételten felhasználták. Ez az ún. palimpszeszt, amelynek a modern technika által nyújtott lehetőséggel történő kutatása külön stúdiumot jelent. Segítségével rendkívül értékes régi szövegeket lehet rekonstruálni, amelyek az emberi szem számára már különben eltűntek.

De nem csak az állati eredetű hártýára jellemző az ilyen másodlagos felhasználás, a hanem növényi eredetű papírra is. Utóbbinál természetesen nincs arra mód, hogy róla az írást, vagy a nyomtatást lecsiszolják, mert ellenállóképessége ezt nem teszi lehetővé, de más módon és más célokra azért hasznosítani tudták. A felhasználás legerterjedtebb és a mostani vizsgálódás alapját képező formája a már egyszer használt papírnak kötéstáblák erősítésére történt igénybevétele volt.

A középkor viszonylag kevés, kézírással készült könyveinek leveleit kemény táblák közé szorították, hogy így védjék azt a mechanikus sérülés ellen. Ez a két tábla — különösen értékes és gazdagon díszített művek esetében — lehetett akár elefántcsontból készült faragvány, vagy nemesfémlemez drágakő díszítéssel is.

De a legelterjedtebbek a fából készített kötéstáblák voltak, amelyeket azután vagy csak a gerincnél fogtak össze fűzéssel, vagy — részben vagy egészben — bőrrel, nem ritkán éppen már egyszer megírt hártya kódexlapok másodlagos felhasználásával, be is vonták. A bőrrel bekötött táblákat azután késsel végzett metszés, vagy leggyakrabban bélyegzők belenyomásával díszítették is.

Ez volt az általános gyakorlat a könyvnyomtatás feltalálása idején a könyvek kötése területén. GUTENBERG találmánya ezen a téren is forradalmi változásokhoz kellett, hogy vezessen. Az egyre nagyobb számban előállított könyvek bekötése mind komolyabb feladatot jelentett, ráadásul a fatábla nehézkessé is tette a könyvet. Ennek tudható be, hogy különösen a 16. század második és a 17. század első felében egyre gyakrabban helyettesítették a fatáblát vastag papírral, ami már lényegében a mai könyvkötői gyakorlattal egyezik meg. De a lemezpapír még mindig költséges volt az akkori körülmények között, ezért arra törekedtek hogy azt más, olcsóbb anyaggal helyettesítsék. Ennek legelterjedtebb megoldása az volt, hogy használt papírt, ún. makulatúrát állati (enyv) vagy növényi (csiriz) ragasztóval több rétegben vastag lapokká erősítettek össze, majd ezekből alakították ki a könyv kötésének tábláit.

A kötéstáblák erősítésére igénybe vett papírt előzetesen általában vagy írás, vagy nyomtatás céljaira használták már fel. Ezek többségében olyanok voltak, amelyek eredeti rendeltetésüket betöltötték a továbbiakban megőrzésük már nem látszott szükségesnek. Ennek tudható be, hogy zömmel olyan jellegű dokumentumok kerültek az ilyen kötéstáblákba, amelyek különben szinte maradéktalanul elpusztultak. Ezek itt azután akár évszázadokon át ismeretlenül fennmaradhattak.

A korábbi századokban a selejtpapír, vagy makulatúra egyik legnagyobb forrása a nyomda volt. A nyomdában ilyen szükségképpen nagy mennyiségben halmozódik fel a munka során. Tartalmát és eredetét tekintve, meglehetősen sokrétű ez a selejt a nyomda levelezésétől kezdve a szedésre kerülő kéziratig, de legtöbb selejtpapír mégis csak a nyomtatás során keletkezik. Itt a szedés ellenőrzésére, korrigálás céljaira készülő ún. kefelevonatok a feladatuk betöltése után feleslegessé válnak. A szedésnél azonban összehasonlíthatatlanul több papírt emészt maga a nyomtatás. Itt szinte minden munkafázis (beemelés, kilövés stb.) ellenőrzéséhez újra és újra levonatot kell készíteni, amit feladata betöltése után már nem őriznek meg. A nyomtatás folyamán felfedezett hiba miatt is lehetséges, hogy a már elkészült íveket kiselejtezik. További jelentős mennyiségű hulladékpapír akkor keletkezik, amikor a több ívből álló nyomtatványt teljes kötetté hordják össze és kiderül, hogy az ívek példányszáma nem azonos. Ekkor a régi századokban vagy a túlkeveséből új szedés felhasználásával kinyomtatatták a szükséges íveket, vagy ami a gyakoribb eset, a legkisebb példányszámot meghaladó összes többi ívet, mint már használhatatlant kiselejtezték. De talán a legnagyobb mennyiségű makulatúrát a nyomdák raktárában visszamaradt és eladhatatlannak bizonyult munkák ívei tették, ill. teszik ki. Hogy egy kiadvány mikor és miért válik véglegesen eladhatatlanná, ennek oka igen különböző lehet. Legsűrűbben előforduló eset a naptáraké, amelyek a tárgyévét követően szinte maradéktalanul makulatúrává válnak. De egy mű újabb kiadása, vagy a nyomda vallási irányzatában beállott változás mind-mind okai lehetnek többkevesebb kiadvány nyomtatott íveinek selejtté minősítésének.

Már a múlt században hazánkban is nem egy érdeklődő (pl. TOLDY Ferenc, LUGOSSY József) figyelt fel a könyvtáblákban megbúvó, többségében ritka, sőt ismeretlen nyomtatványokra. Elsősorban FRAKNÓI Vilmos volt az, akit több gyűjtemény állományából mintegy száz esetben a megsérült kötésből kikandikáló régi nyomtatványok arra vittek, hogy azokat áztatás segítségével szétválassza egymástól, illetve a kötéstől. Ennek során nem kevesebb, mint negyvenöt korábban ismeretlen régi, magyar nyelvű nyomtatványt fedezett fel.¹ De nemcsak FRAKNÓI, sok más könyvtáros és gyűjtő is felismerte a körülményt, hogy a régi könyvtábla úgy őrzött meg századokon át különben teljesen elpusztult nyomtatványokat, ahogyan a föld őrzi letűnt korok tárgyait a régész számára.

Így alakultak ki a különböző könyvtárakban azok a kisebb-nagyobb töredékgyűjtemények, amelyek mint a múltban, a jelenben és a jövőben kutatások tárgyai, hiszen bennük — a kéziratokról nem is beszélve — még számos 17—18. századi, különben ismeretlen magyarországi nyomtatvány található. Ezek meghatározása azonban rendkívüli körülmekintő, igényes feladat, így eddig a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) elnevezésű vállalkozásnak az Országos Széchényi Könyvtárban működő szerkesztősége csak a 16. századi nyomtatványokkal tudott foglalkozni. (A kéziratok töredékei közül rendszeres feldolgozásra eddig csak a hebraikák kerültek, SCHEIBER Sándor dolgozta fel és publikálta őket.²)

Hogy a kötetstáblák szétosztása során milyen rendkívüli értékek és érdekességek kerülnek elő, jó példák rá a legrégebb magyar nyelvű nyomtatványok, mert köztük több is³ csak mint ilyen módon napfényre hozott töredék maradt fenn. A múlt században kezdett ilyen jellegű kutatás nem egyszer vezetett a közel-múltban is rendkívüli eredményekre. Legyen elég itt csak a legutóbbi idők eredményeire utalni. A *Várad* *Énekeskönyv*⁴ wolfenbütteli unikumának kötéséből előkerülő értékes debreceni nyomtatványokra⁵, vagy a *Komjáti Énekeskönyv*⁶ eperjesi példányából kibontott HUSZÁR Gál-féle kiadványokra⁷ kell csak emlékeztetni.

Az Országos Széchényi Könyvtár előző évkönyvében⁸ tájékoztatást adtam Joannes MANLIUS könyvkötői tevékenységével foglalkozó kutatásaim eredményeiről. Ezek szerint ez a nyomdaműhely 1582—1605 között Nyugat-Magyarországon jelentős könyvkötői munkát is fejtett ki. Ennek megállapításához és bizonyításához éppen a kötetstáblákba beragasztott, ill. az azokból kikandikáló nyomtatványok szolgáltak. Kérésemre a kötetek egy része esetében a tulajdonosok (Németújvár, Ferences könyvtár — Budapest, Egyetemi Könyvtár — Sopron, Városi Levéltár) hozzájárultak, hogy e MANLIUS-féle kötetstáblákat szakszerűen szétbontsák, ill. azt követően új táblák felhasználásával ismét bekössék. E munkálatokat a Graz-i ferences rendtartomány könyvtárában maga P. Theodor TABERNIGG könyvtárvezető végezte el, Magyarországon pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvkötőműhelyében és az Országos Levéltár restauráló labo-

1. *Magyar Könyvszemle*. 1878. 251—302. 1.

2. *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetstáblákban*. Budapest 1969.

3. *RMNy* 12, 18, 24.

4. *RMNy* 222.

5. *Magyar Könyvszemle*. 1970. 119—129. 1. — *RMNy* 170, 178, 191A, 191B, 192A.

6. *RMNy* 353.

7. *Magyar Könyvszemle*. 1972. 180—192. 1.

8. 1970—1971. 301—321. 1.

ratóriumában folytak a munkák. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a könyvtárak szétbontását megengedték, és akik azt gondosan elvégezték.

A három gyűjteményben a következő kötetek táblái kerültek szétbontásra: Németújvár, ferences könyvtár: 3/215, 4/250 (mindkettő fólió alakú).

Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK II 23 (nyolcadrét alakú).

Sopron, városi levéltár naptárgygyűjtemény: 1584, 1599, 1602, 1603, 1604, 1605, 1605bis (mind a hét negyedréte alakú).

A három városból tehát összesen tíz MANLIUS-kötés került behatóbb vizsgálata alá: két fóliáns, hét negyedréte és egy nyolcadréte alakú. Mind a tíz kötetben kizárólag használt papírból volt összeragasztva a két-két kötéstábla: a fóliánsok esetében táblánként 16—16, a negyedréte alakúaknál átlagosan valamivel több, mint 10—10 (1×13 , 1×12 , 2×11 , $1 \times 8,5$ és 2×8), míg a nyolcadréte alakúknál 10—10 levélből. Érdekes tehát megfigyelni, hogy a nagyalakú fóliánsok kötéstábláinak megerősítésére egyenként 16—16 levelet ragasztottak össze, míg a kisebb alakúaknál (negyed-, ill. nyolcadréte) ehhez 10—10 papírlevél is elég volt. Ez logikus is, hiszen a nagyobb méretű táblák azonos erejű mechanikus behatásra jobban meghajolnak, mint a kisebbek, így fokozott megerősítésre szorulnak.

A használt papírlevelek hat kötetben mind nyomtatványból állottak, négy esetben pedig 4—10 üres papír is került elő. Ez utóbbiaknak száma azonban a nyomtatottaknak csak 10—40 százalékát teszi ki. Egy alkalommal (Németújvár 3/215) egy lapon kézírásos levélcímzés található, amely Johann Friedrich von SACHSEN-nek szól.

Ezzel elérkeztünk vizsgálódásunk érdemi részéhez, a kiáztatott nyomtatványok közelebbi szemrevételeéhez. A három lelőhelyről előkerült töredékek külön-külön csoportot alkotnak, mert nincs közöttük átfedés. Ráadásul még a kötetek formátuma is eltér egymástól, így ismertetésükre is mai őrzési helyük szerint kerül sor az alábbiakban.

A németújvári gyűjteményből bontásra került 3/215 jelzetű kötet 1589-ben Kölnben nyomtatta Arnold MYLIUS. A fóliáns két táblájából három különböző MANLIUS által készített nyomtatvány töredékei kerültek elő.

Mindössze két levélpár (B_{1+4} és B_{2+3}) formájában az egész B-jelzésű ív, került elő Erhard PÖCKHL *Neue Zeitung auss Ungern* kezdetű haditudósításából, amelyet MANLIUS 1587-ben nyomtatott Monyorókeréken^{8a}. A tíz levélből álló kis kiadványból eddig mindössze három, de teljes példány volt ismeretes: mindhármát külföldi gyűjtemények őrzik (a grazi ferencesek, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és az olomouci Egyetemi Könyvtár). Érdekes felfigyelni arra a gyorsaságra, amellyel a kiadvány jellegének, a mai hírlapok őséne, a *Neue Zeitung*-nak megfelelően jelentette meg MANLIUS ZRÍNYI György titkárának 1587. augusztus 19-én kelt és az augusztus 9-én Sárkányszigetnél a törökökkel lezajlott összecsapásról szóló beszámolóját. Hogy a most töredékben is előkerült monyorókeréki nyomtatvány feltehetően még a nyár végén készülhetett, arra abból lehet következtetni, hogy e mű még ugyancsak az 1587. esztendőben két további kiadásból is ismeretes. Az egyik Grazban Hans SCHMIDT⁹, a másik Nürnbergben Leonhard

^{8a} RMNy 599.

⁹ *Apponyi. Hungarica* 1877.

HEUSSLER¹⁰ műhelyében készült. A grazi kiadás hivatkozik is a MANLIUS-féle első megjelentetésére: „erstlich gedruckt zu Eberaw in Ungarn”.

Az említett kötésből kikerült másik nyomtatvány Nikolaus GABELMANN, császári történetíró latin nyelvű tudósító históriás éneke, a *Monomachia Hungaro-Turcica* első, MANLIUS által 1588-ban készített kiadása^{10a}. Ebből eddig csupán az első, A-jelzésű ív két igen hiányos maradványa volt ismeretes a budapesti Egyetemi Könyvtárból és a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárából. Most a C-ív külső levélpárja ($C_1 + C_4$) hat, a belső ($C_2 + C_3$) pedig öt teljes példányban került elő. A históriás ének Mecklenburgból származó szerző személyes élményén alapuló beszámolója az 1581. május 1-én Korpona közelében DOBÓ Ferenc lévai várkapitány és az esztergomi bég közötti párviadalról. GABELMANN 1588-ban, műve kinyomtatásakor Csepregen volt iskolamester NÁDASDY Ferenc szolgálatában. A közelben tevékenykedő MANLIUS készítette el tehát e munka első nyomtatott kiadását. GABELMANN a következő évben Padovában tanult jogot és históriás énekét ott Paolo MEIETTI műhelyében újra megjelentette.¹¹ Ezzel a második kiadással történő összevetés segítségével lehetségessé vált az eddig összesen csak az első és harmadik ívéből ismeretes MANLIUS-féle kiadás hozzávetőleges rekonstrukciója.

A mű — a padovai kiadás szerint — két részből (liber) áll. Az első terjedelme 509, a második pedig 1396, azaz az egész históriás éneké összesen 1905 sor. Ebből a MANLIUS-féle kiadás első ívéen (az A_4 levél két lapján) az első 37 sor maradt fenn. A most előkerült harmadik ív nyolc lapján húsz-húsz soronként összesen 160 sor található, amely a mű 198—357. sorait teszi ki. A második, B-jelzésű íven tehát ugyancsak ilyen beosztásban és terjedelemben a 38—197. sor szövege állhatott. A negyedik, azaz D-jelzésű ív utolsó lapjának 12. sorában végződhetett az 509. sorral a *Monomachia* első része. A második rész tehát az E-jelzésű, ötödik íven kezdődött és laponként húsz sort számolva a 13., vagyis N-jelzésű ív hatodik lapján (N_3b) a 16. sorban fejeződhetett be.

A két kiadásból eddig csak a bevezető részek voltak összevethetők, a MANLIUS-féle kiadás első ívének erős csonkultsága miatt ez is csak korlátozottan. Ennek során az volt megállapítható, hogy az 1588. évi kiadás harmadik lapján (A_2a) található, *Autor ad libellum* megjelölésű vers¹² az itáliaiban nem szerepel. Az első kiadásban a fentit követő *Ad manes Virgilii poetae auctor* viszont a padovaiakban is fellelhető a második ív első levelén. Ennek harminc sorából az első 11 maradt meg az A_2b lapon, a többi a ma hiányzó A_3a lapot tölthette meg. Az A_3b lap beosztása nem volt rekonstruálható.

Az 1588. évi kiadás címlapjának szövege szerint: *Adjecta sunt etiam duo poemata eiusdem auctoris: alterum de insigni victoria Turcica XXI. Augusti juxta Calend. Greg. proxime reportata, alterum de laudibus regni Hungariae*. Ezek szerint itt is lenyomtatásra került az 1590. évi kiadásban a *Monomachia*t követő két óda: *Ode de strage Turcarum Sarkansigethana*¹³ és *Ode II de fertilitate Hungarica*.¹⁴ Feltehető, hogy ez a 96, ill. 88 sor terjedelmű vers MANLIUS gondozásában öt-öt

10. RMK. III. 761.

10a RMNy 618.

11. Apponyi. Hungarica 532.

12. Magyar Könyvszemle. 1881. 135. l.

13. $M_2b - N_2a = 47b - 50a$.

14. $N_2b - O_1a = 50b - 53a$.

lapot foglalt el. Ha a *Monomachia* a fentiekben kifejtett következtetésnek megfelelően valóban a N₃b lapon végződött a MANLIUS-féle kiadásban, úgy a függelék-ként hozzácsatolt két óda a N₄a—O₂a, ill. az O₂b—O₄b lapokat tölthette meg. Feltehető, hogy az 1588. évi kiadás ezzel be is fejeződött. Ez esetben a nyomtatvány összterjedelme 13 egyenként 4—4 leveles, A—0 jelzésű füzetben 56 levél volt.¹⁵

Érdekes, hogy az ugyanebből a kötéstáblából előkerült és a fentiekben már említett PÖCKHL-féle német nyelvű prózai tudósítás ugyanarról a sárkányszigeti összeaspásról szól, amit GABELMANN első ódájában latin vers formájában örökített meg.

Az 1590. évi kiadás végén álló hét óda közül az utolsó öt¹⁶ bizonyosan nem volt meg a MANLIUS-féle kiadásban, mert a padovai kötet O₁a lapján (53a) ez áll: „Sequuntur tres odae (ne chartae reliquantur vacuae) . . .”. Tehát csak az üresen maradt lapok megtöltésére kerültek be a kiadványba e rövid versek. Jó példa ez a korabeli könyvek szerkesztési és előállítási gyakorlatára. Ráadásul a még üresen maradt lapok terjedelmét az idézett mondat kiszedésekor, vagyis az utolsó, O-jelzésű ív első lapján, tévesen ítélték meg, mert az említett három további óda helyett ötre volt szükség, hogy még legalább az utolsó levél rektóját is megtöltsék. (A verzó így is üresen maradt.) Az öt óda forrásáról is említést tesz a padovai kiadás, amelynek teljes szövege így szól: „Sequuntur tres odae (ne chartae reliquantur vacuae) ad tres nobilis. viros Hungaros, illustriss. d. Francisci de Nadasdy &c. consiliarios. Sunt autem depromptae ex libro primo epigrammatum, quae domi asservata maturiora facta brevi emittentur.”¹⁷ A három említett, NÁDASDY Ferenc környezetéhez tartozó személyhez („Gabriel SANTGIORFFY, Nicolaus RUDYNAY, JOHANNES PARNASSUS”) írt versek GABELMANN „otthon” (domi), tehát Magyarországon őrzött és nyilván kézíratos versgyűjteményének első részéből valók.

A *Monomachianak* a MANLIUS-féle kiadás most előkerült harmadik ívén található 160 sora (198—357) szövegszerűen is összevethető volt az itáliai kiadással. Ennek során megállapítható volt, hogy a padovai kiadás 254. sora után két olyan sor következik, amely a hazaiból — a C₂a lap 17. és 18. sora között — hiányzik. A két sor szövege így szól: „Cui foelix Ragocz, victricibus imperat armis, — Que Bornmissa suo, quemque Humney Marte coronat.” Ehhez még egy csillaggal lapszéli jegyzet is található a következő (7b) lapon: „Capitanei omnes in Agriam Tockai Dur.”. Itt jegyezhető meg, hogy GABELMANN munkájának második kiadását viszonylag bő, prózai jegyzetanyaggal egészítette ki, amelyet a lapok külső szélére szedtek Padovában.

Ugyanebben a most kiáztatásra került, monyorókeréki szövegrészben viszont két olyan sor is található, amely a második kiadásból, annak 344. sora után hiányzik. A C₄b lap 6—7. sora így hangzik: „Nam quos clarificat, semper fortuna fovere / Non solet, ac quos deservit premere impia eosdem.” E kétsoros kihagyás következtében helyreáll a két kiadás sorszámanak azonossága, amely a fentebb

15. GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest 1931, 217. l.) a számára egyedül rendelkezésre állott csonka első ív alapján jutott e kiadás nem meggyőzően kikövetkeztetett 64 leveles terjedelméhez.

16. 53b—56a.

17. O₁a=53a.

említett betoldással billent meg. Ezek után nem zárható ki, hogy a szerző műve további részeiben is végzett ilyen jellegű, kisebb jelentőségű igazításokat, de a mű egésze és terjedelme ezek során feltehetően lényegesen még sem módosult. Így első kiadásnak a fentiekben kikövetkeztetett teljes terjedelme és beosztása remélhetőleg valós. Ez a feltevés azonban csak egy teljes példány, vagy további töredékek előkerülése esetében lesz bizonyítható.

Az említett németújvári kötet (3/215 jelzetű) kötéstáblájából a PÖCKHL német és GABELMANN latin nyelvű tudósításán kívül húsz levélpár is került elő, amely FRANKOVICS Gergely magyar nyelvű munkájából származik. A másik szétbontott (4/250 jelzetű) németújvári kötésből, amelyben egy 1588-ban Bergamóban Comino VENTURA által készített Torquato Tasso kiadás található, ugyanennek a FRANKOVICS-féle munkának nem kevesebb, mint 29 további levélpárja került elő. Összesen tehát az egyes füzetek külső (1. + 4. levél), vagy belső (2. + 3. levél) levélpárjai közül nem kevesebb, mint 46 volt a két kötet tábláiban összeragasztva. Az A—S jelű 18 ív közül csak az O-jelű hiányzik teljesen. 11 ívből a belső levélpár került most csak elő (A, C, E, F, G, H, J, K, L, P, Q), míg az utolsó, terjedelmesebb S-jelű ívből valószínűleg a legbelső levélpár hiányzik. Öt ív (B, D, M, N, R) teljes. Így a feltehetően 74 levél terjedelmű nyomtatványból, amelynek kollációja A⁴—R⁴S⁶? formában rekonstruálható, 46 levél, vagyis közel kétharmada előkerült.

FRANKOVICS-nak e furcsa, evangélikus valláserkölcsei elmélkedéseket orvosi tanácsokkal összevegyítő munkájának két nyomtatott kiadásából is maradtak fenn hiányos példányok, ill. töredékek¹⁸. A második kiadást MANLIUS 1588-ban készítette Monyorókeréken. Ennek két ismert példányában¹⁹ a szövegrész teljes, csak a rézmetszetes illusztrációk közül hiányzik néhány. Az első kiadásból korábban sokkal kevesebb rész, csak két töredék volt ismeretes: az első, A-jelzésű ív egy erősen megviselt példánya a németújvári könyvtár 3/255 jelzetű könyvének táblájába beragasztva és a második, B-jelzésű ív egy ugyancsak csonka példánya korábbi áztatásból az Országos Széchényi Könyvtárban²⁰.

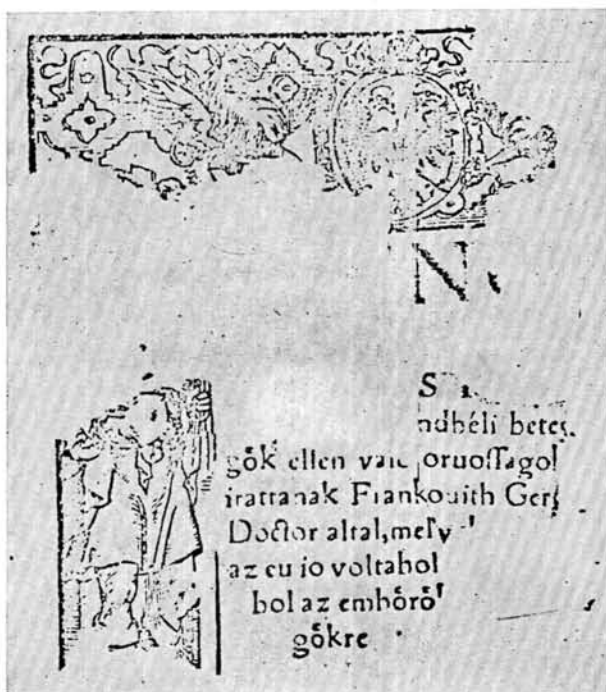
Összevetve a most kiáztatott leveleket, megállapítható volt, hogy azok mind eltérnek a második kiadástól, ill. ellenőrizhető kis része — az A- és B-jelzésű ív — megegyezik az elsővel. Így tehát igen jelentős mértékben lehetett előbbrejutni az eddig csak töredékekből ismert korábbi kiadás tanulmányozása terén. Fokozta ezt az a körülmény, hogy kérésünkre P. Theodor TABERNIGG leáztatta a németújvári 3/255 jelzetű kötet belső táblájába beragasztott, erősen rongált első ívet. Az így előkerült valamennyi töredék vizsgálata, ill. a második kiadással történt összevetése alapján az alábbiak állapíthatók meg:

Az említett A-jelzésű ívnek sajnálatos módon éppen a külső ívpárja sérült meg az idők folyamán, így sem a címlapon, sem az ajánlás végén az évszám nem maradt meg. Ezért továbbra is bizonytalanságban marad az első kiadás megjelenésének időpontja. Érvényes az a korábbi, 1582 és 1585 közöttre szóló kormeghatározás, amely egyrészt azon alapult, hogy az 1582-től Magyarországon tevékenykedő MANLIUS nyomdakészletével állították elő, másrészt hogy az első

18. *RMNy* 532 és 617.

19. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára.

20. *RMK*. I. 217b jelzet alatt.

1. ábra

kiadás egyik üdvözlőversében BEYTHE István neve mellett — a második kiadástól eltérően — nem szerepel a szuperintendensi cím megjelölés; szuperintendensnek őt 1585 első felében választották.²¹

A most előkerült, rendkívül megviselt címlap (1. ábra) kerete megerősíteni látszik ezt az időmeghatározást. MANLIUS, Magyarországra érkezése előtt, 1575 és 1580 között Ljubljánában, az akkori Krajna fővárosában nyomtatott. A leáztatott töredéken látható fametszetes címlapkereten szereplő címerek ljubljánai eredetre utalnak, és az ő Magyarországon készült kiadványai közül — a mai ismeretek szerint — csak egyetlen egyen használta őket: Georgius CAESIUS 1584. esztendőre szóló német nyelvű naptára címlapján²². A címlap erősen csonka szövege a második kiadás segítségével a következőkben rekonstruálható: [Hasz]n[os es / fölötté szik/seges könyv, az I]st[en / fiainak sok re]ndbéli beteg[se-/]gők ellen valo oruosságok[rol/] irattanak Frankouith Ger[gely/] Doctor altal, mely[eket Isten/] az eu io voltabol [es ajándéká-/]bol az embörök[nek egészse-/]gőkre [rendölt.]

Ebből kiderül, hogy a szerző a második kiadásra a címszöveget kibővítette és átrendezte. Alatta állhatott az évszám, mint MANLIUS összes többi, címlapkerettel készült nyomtatványa esetében.²³ Érdekes itt megjegyezni, hogy a

21. Vö. *RMNy* 617.

22. *RMNy* 537.

23. *RMNy* 516, 537, 552, 553, 554 és 617.

nyomdász utoljára 1588-ban, éppen FRANKOVICS munkája második kiadásában használt fametszetes címlapkeretet, később egyetlen egyszer sem.

FRANKOVICS azonban nem csupán a címlapon eszközölt változtatásokat, de az egész kötetet átdolgozta részben szerkezetileg, részben szövegileg 1588-ban. Erről tanúskodnak az első kiadás most előkerült jelentősebb részei. Már a címlap hátán levő néhány töredéksor elárulja, hogy ez nem azonos a későbbi kiadásban e helyen álló *Summája e könyvnek*-kel. A második levélen kezdődő ajánlás (A_2a-A_4b) címzése kifejezetten jelentős eltérést mutat a két kiadásban. Míg a második NÁDASDY Ferencnek, Sopron megye nemeseinek és MEGYERI Imre alispánnak szól, az első címzése: „Tekintetes és nevezetes, böles és tiszteletes uraknak, Sopron városa tanácsának és az egész polgári községnek...” Ennek megfelelően különbözik a két kiadás ajánlásának a szövege is.

Sorra haladva az első kiadás bevezető részeinek szövegén, az ajánlást három rövid vers (B_1a) követi: „Gregorius Francovith de se ipso” — „Stephani Beythe testatum” — „Distichon”. Mindhárom azonos szöveggel szerepel a második kiadásban, csak a nevek mellé később címek is kerültek: FRANKOVICS a „doctor physicus”, BEYTHE pedig a „superattendens per Ungariam” megjelölést kapta utólag. A következő, kis prózai részben (B_2a-B_3b) a szerző munkáját az „élet könyvének” nevezi, míg a második kiadásban ezt „az élet és igazság” könyvére módosította és szövegét is átdolgozta. Hasonló sorsra jutott az első kiadás „Isten-től kegyelmet kívánok...” kezdetű ajánlása, amely a B_4a lapon kezdődik és feltehetően a ma is hiányzó C_1b lapon ért véget. Ugyancsak átdolgozásra került később az „E tudomány eredetének nyilvánvaló megmutatása” című rész (C_2a-C_3a). Ezzel szemben mindkét kiadásban azonos a „Gergely doktor címere” megjelölésű, nyolc sorból álló latin vers (C_3a). A „Frankovith Gergely doktor alázaatos könyörgése az Urstenhez” című rész a C_3a lapon kezdődik és feltehetően a hiányzó C_4 levélen fejeződött be. A szerző a második kiadásban ezt is átdolgozta.

A C_4 levélen kezdődhetett a főrész is, amelyben orvosi tanácsait vallás-erkölcsi elmélkedéseivel váltogatja és keveri FRANKOVICS. Utóbb itt is számtalan esetben átdolgozta vagy igazította a szöveget, aminek részletes taglalása ez ismertetés kereteit szétfeszítené. A FRANKOVICS-féle kötet most előkerült töredékekből megismert zárórészei is eltérést mutatnak az 1588. évi kiadástól. Így az első kiadásban — legalábbis a rendelkezésre álló levelek tanúsága szerint — csak *Az Ursten nékem* kezdetű 23. zsoltár verses parafrázisa került lenyomtatásra a későbbi változatban található négy vers közül. A kötetet záró tartalomjegyzéknek csak a második fele maradt fenn, amely után *Amely vétkek estek széjjel(?) e könyvben a nyomtatás közt* című sajtóhibajegyzék áll.

Összehasonlítva a két FRANKOVICS-kiadásban alkalmazott könyvdíszeket, megállapítható, hogy MANLIUS a másodikban bővítette a felhasznált metszetek körét. Így a most előkerült levelek egyikén sem található az 1588. évi kiadásban szereplők közül sem a 72×54 mm méretű álló téglalap alakú újszövetségi illusztráció²⁴ sem az ilyen tartalmú iniciálé nagyságú sorozat²⁵. Ezzel szemben az első kiadásban záródíszeken és iniciálékon kívül a nagyméretű, ószövetségi tartalmú

24. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961. 114–115. l. és LXVI., LXVII. tábla.

25. SOLTÉSZNÉ, i. m. 115. l. és LXVIII. tábla.

fametszetek²⁶ is láthatók. A FRANKOVICS-könyv díszítéséből kiemelkedik az a tíz rézmetszetes illusztráció, amely kifejezetten ehhez a munkához készült, és egyben a hazai rézmetszés könyvben felhasznált első ismert terméke²⁷. Az 1588. évi kiadás két ismert példányában ezek közül nyolc különböző, a kötetbe utólag beragasztott, egészlapos rézmetszet található. A szöveg margójára és a képek alá nyomtatott nagybetűk mutatták a magasnyomással készült szöveg és a mélynyomással előállított illusztráció közötti összefüggést. E jelzések nyújtottak egyben eligazítást a könyvkötő számára is, hogy a kétféle nyomtatási eljárással szükségszerűen külön-külön előállított lapok miként kövessék egymást a kötetben. Éppen a betűjelzés alapján ismeretes, hogy e rézmetszetes sorozat eredetileg tíz darabból állott, amelyből a D és I jelzésű negyedik, ill. kilencedik illusztrációból a mai napig egyetlen példány sem került elő. Ugyancsak a lapszéli betűjelzések alapján volt megállapítható, hogy e sorozat mind a tíz tagja már az első kiadáshoz elkészült. A most kibontott lapokon megtalálható ez az utalás a „B” (C₃a), az „E” (E₂b), a „G” (kétszer is jelölve: L₂a és L₂b), a „H” (N₂a) és a „K” (R₄b) betűkkel. Sajnos, a rézmetszetekből a szövegrészből előkerült mintegy száz levél között egy sem akadt. A németújvári MANLIUS-kötésekből kibontott és a fentiekben ismertetett FRANKOVICS mű első kiadása kapcsán szólni kell arról is, hogy ugyancsak a németújvári ferencesek könyvtárában a 4/5 jelzetű kötet táblájából előkerült ugyanennek a munkának 1588. évi második kiadásából a D-jelzésű ív mind a négy levele.

A fentiekben említett töredékeket mind a németújvári könyvtár MANLIUS által készített kötéstábláiból áztatták ki. Érdemes szemügyre venni ezeket abból a szempontból is, hogy vajon mikor, miért és hogyan kerültek oda. A mai ferences gyűjtemény egykor a BATTHYÁNY családé volt. Ennek seniora MANLIUS magyarországi tevékenységének első korszakában az 1590-ben meghalt Boldizsár volt. Az ő könyvtára számára készültek MANLIUS kötése 1589–90-ben.²⁸ A most előkerült PÖCKHL-féle mű, mint ahogy ez a fentiekben már bővebben kifejtésre került, 1587 őszén kerülhetett ki MANLIUS sajtója alól. GABELMANN munkája az 1588. évszámot viseli, akárcsak FRANKOVICS írásának második kiadása. E nyomtatványokból egy-egy ív jutott csak a kötéstáblákba egy – hat példányban. Ez azt bizonyítja, hogy a felesleges, feltehetően nagyobb példányszámban készült ívek nem sokkal azok kinyomtatása után makulatúraként kerültek e kötéstáblákba másodlagos felhasználásra.

Más a helyzet a FRANKOVICS-féle kiadvány első kiadásával, amely évekkel korábban készült és ívei sorozatban voltak összeragasztva papírlemezzé. Itt nem egy-egy ív felesleges példányairól, hanem egy egész, raktáron levő kiadvány eladhatatlanságáról van szó. Megerősíti ezt a feltevést a FRANKOVICS-féle könyv első kiadásából előkerült levelek elhelyezkedése is pl. a németújvári 4/250 jelzetű kötetének két táblájában. Az elsőben kívülről, a hátsóban belülről elindulva a Q-jelzésű ívtől vissza az A-jelzésű ívig mindegyikből ugyan, de csupán egy-egy levélpár, vagyis egy félív volt összeragasztva. Ez arra utal, hogy forgalomba hozatalra előkészített, rendezett kötetből összehordott ívek makulatúrává válásáról van itt szó. Ennek nyilvánvaló oka pedig az átdolgozott, új kiadásának MANLIUS által ugyancsak 1588-ban történt elkészítése.

26. SOLTÉSZNÉ, i. m. 113–114. l. és LXV. tábla.

27. SOLTÉSZNÉ, i. m. 116–117. l. és LXIX–LXXI. tábla.

28. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1970–1971. 301–321. l.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában egy MANLIUS-féle kiadványt a nyomdász által készített kötésben az RMK. II. 23 jelzeten őriznek. Ez Blasius SKRYNIARICH *De agno paschali* című munkája, amely 1587-ben Varasdon jelent meg.²⁹ A nyolcadrét alakú kötet nyole számozatlan után még 113 számozott levelet tartalmaz. Itt, a P₁ jelzésű levéllel ez az egyetlen ismert példány megszakad. A kötéstáblákból összesen húsz makulatúra-levél került elő. Ezek közül 12 az e táblák közé kötött SKRYNIARICH-féle műből származik: a 10., 18., 26., 34., 56., 62., 66., 80., 86., 90., 98. és 106. számmal jelölt levél.

Egy további, csonka levél ugyancsak már korábról ismert varasdi nyomtatványból maradt fenn. MANLIUS 1587-ben itt ki nyomtatta Joannes PERGOSSICH *Praefationes et epistolae dedicationis... Desiderii Erasmi Rotodami...* c. összeállítását is.³⁰ A most előkerült töredék ennek H₄ jelzésű levele, amely ERASMUS 1522. augusztus 23-án Bázelen VIII. HENRIK angol királyhoz intézett ajánlásának kis részletét tartalmazza. A két szedéstükrőből a fűzés felőli részen mintegy két cm széles, függőleges csík hiányzik.

Az említett kötéstáblákból kibontott további hét levél közül még egy latin, míg a többi hat kétféle délszláv nyelvű szöveget tartalmaz. Ez utóbbiak közül az egyik csak egyetlen, míg a másik öt azonos példányban került elő. A nyomdai kiállítás tanúsága szerint valamennyi MANLIUS műhelyéből származik és könyvszerkezeti szempontból eddig teljesen ismeretlen.

A latin nyelvű szöveg egy egyleveles nyomtatvány 156×96 mm méretű része. Ezen a felső részen a szedéstükrő mindössze 49 mm magasságban maradt csak meg, amely az eredeti szöveg utolsó kilenc sorának részletét tartalmazza. Miután a soroknak eleje is, vége is hiányzik, feltehetően a nyomtatvány középső alsó része maradt csak fenn. A nem egészen tíz cm hosszú töredéksorok szövegéből (2. ábra) meglehetősen nehéz kihámozni a nyomtatvány jellegét, ill. eredetét. A három alkalommal is használt többesszám első személy („judicavimus”, [com?]mendavimus”, „commendamus”) ünnepélyes nyilatkozatra enged következtetni. Tartalmát illetően kétségtelenül egyházi („Nicena Synodus”, „sacra-

2. ábra

29. RMK. II. 199.

30. RMK. II. 198.

menta in evangelio instituta" stb.). Űrlap jellegére utal az alulról harmadik sor elején üresen maradt rész. Ezek után talán nem téves az a feltételezés, hogy ez esetleg lelkészavatás igazolására szolgáló űrlap volt. Ilyen nyomtatványok a 17–18. századból maradtak fenn, bár szövegük a most kibontott töredékkel nem mutat rokonságot³¹. Ez a MANLIUS-kiadvány utolsó sorában az 1582. római évszámot viseli, amelyet tollvonással utólag 1583-ra javítottak át. Miután az említett üresen maradt rész mindössze öt mm hosszú, biztonsággal nem állapítható meg, hogy vajon ez az űrlap ki volt-e töltve, vagy csak az évszámot igazították-e meg.

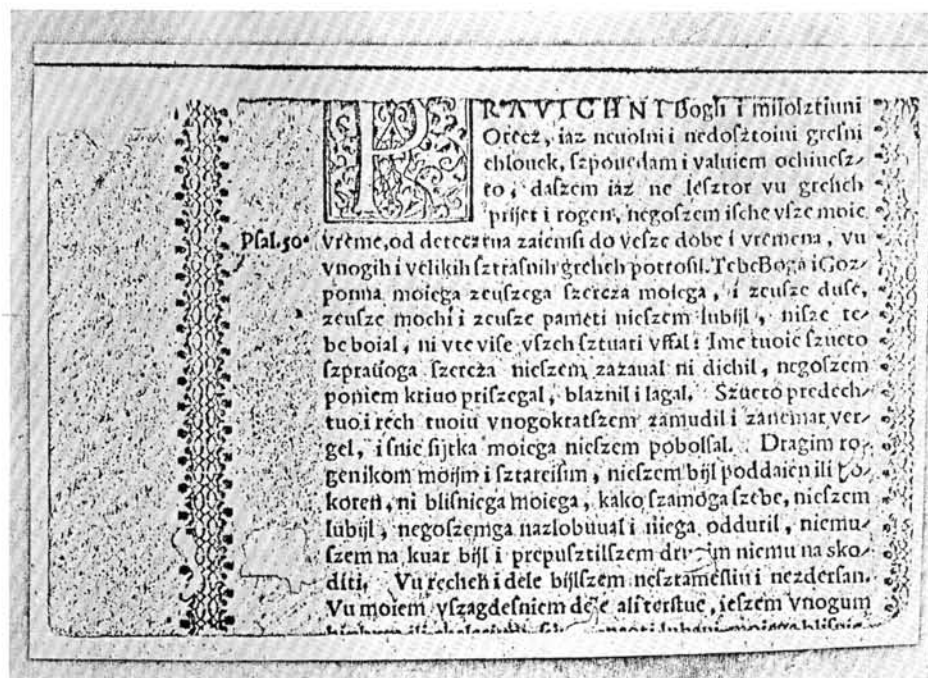
A nyomtatványban található betűk mind alakban, mind méretben megegyeznek a MANLIUS-féle kiadványokból jól ismert típussal, amellyel például a fentiekben említett két FRANKOVICS-féle kiadvány szövege is készült. Az 1582. év MANLIUS Magyarországra érkezésének esztendeje. Nyomdászunk az akkori Krajna fővárosából Laibachból (a mai Ljubljana) lutheránus meggyőződése miatt települt át hazánkba, ahol BATTHYÁNY Boldizsár németújvári udvarában talált otthonra néhány évre: éppen Varasdba történt áttelepüléséig. Ezen a vidéken akkor már közel egy évtizede nem működött nyomdász: HOFFHALTER Rudolf 1574-ig dolgozott a Muraközben. Feltételezhető, hogy MANLIUS megérkezése után megbízást kapott, talán éppen a németújvári protestánsok vezetőjétől, BEYTHE Istvántól ilyen űrlap elkészítésére. Ezek fennmaradt példányain az évszámot a következő esztendőben tollvonással „korszerűsítették”. Talán ilyen formában vitte magával MANLIUS ennek az egyleveles űrlapnak megmaradt készletét Varasdra, ahol az űrlap vagy tartalma, vagy új kiadás megjelentetése miatt meghaladóttá vált. Talán ezen a feltételezett módon került ez az eddig ismeretlen nyomtatvány 1587-ben MANLIUS kötetészetében mint töredék a most szétbontott kötéstáblákba.

A fenti latin nyelvű űrlapnál nem kevesebb kérdőjellel találkozik az ember a két délszláv nyelvű töredéknél. Ezek feltehetően összetartoztak: egy egyleveles, plakátszerű nyomtatvány egy részét alkotják. Az öt példányban előkerült rész „P” iniciáléval az élén (3. ábra) a bal oldalon, az egy példányos és „O” iniciáléval kezdődő darab (4. ábra) pedig a jobb oldalon foglalt helyet, amint ezt az ívszegély és a marginális szöveg elhelyezése bizonyítja. Az öntött cifrákból kialakított keret nem csak a külső széleken, hanem a kéthasábos szedés között is helyet kapott. Ha a nyomtatványok beosztása valóban ez volt, akkor a szedéstükör teljes szélessége kb. 26 cm lehetett. A fennmaradt részek mind alul, mind felül csonkák. A szöveghasábok szélessége 98–99 mm, amelyhez a külső oldalakon kb. 15 mm széles marginális csatlakozik. A töredékek mérete — az évszázadokon át menedéket nyújtó kötéstábláknak megfelelően — 96×156 mm, amelyen 21 sor szövege maradt meg részben vagy egészben. Az említett két iniciálé MANLIUS 27×27 mm méretű sorozatába tartozik, amelyet még Ljubljánából hozott magával.³² Így tehát e kiadványt is kétségtelenül MANLIUS állította elő, s ezt a nyomdai kiállításon kívül az is megerősíti, hogy az egyik darabból öt azonos példány került elő a nyomdász által kötött könyv táblájából.

Az ismeretlen MANLIUS-nyomtatványt nyelvileg HADROVICS László volt szíves megvizsgálni, akinek értékes segítségéért ezen a helyen is köszönetet mon-

31. *Magyar Könyvszemle*. 1943. 363–367. l.

32. SOLTÉSZNÉ, i. m. 117. l. és LXXII. tábla 3–8. sz. — Ezen belül a „P” iniciálé a 8. számú.

3. ábra

4. ábra

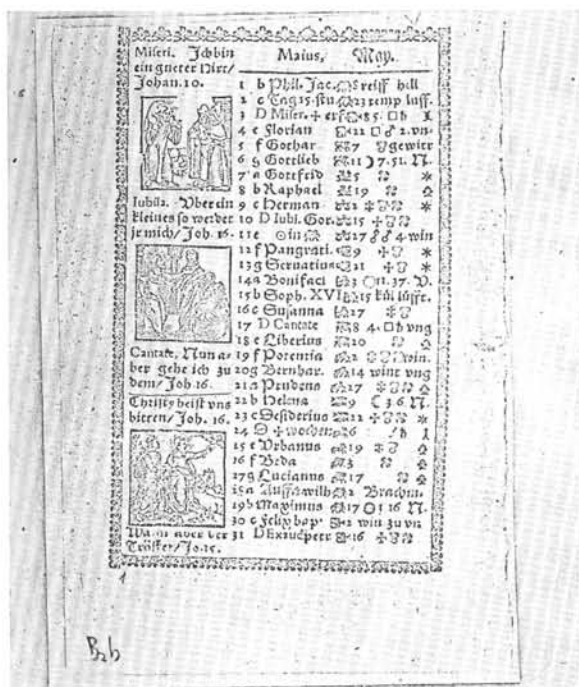
dok. Az egyleveles kiadvány kaj-horvát nyelvű, amely Varasd környékén is használatos. Ez is megerősíti a fentieket, amely szerint az említett egyleveles latin úrlap kivételével a többi nyomtatvány, amely a budapesti Egyetemi Könyvtár most szétbontott MANLIUS-kötetéből előkerült, mind Varasdon készült 1587-ben. A nyomdában frissen keletkezett makulatúráról van tehát szó, amely itt és ekkor a kötéstáblákba került. Az egyleveles horvát nyelvű kiadványnak a *Pravičnī Bogh* kezdetű darabja, amelynek margóján az 50. zsolttára történik utalás, nyilvános bűnvallás szövegének eleje, míg a másik — hivatkozással a lapszálon a 14. zsolttára — dögvész elleni imádság egy része. A vallási hovatartozás MANLIUS eme korszakának megfelelően egyértelműen csak lutheránus lehet.

A németújvári ferencesek két, és a budapesti Egyetemi Könyvtár MANLIUS által kötött egy könyvének tábláiból kiáztatott nyomtatványtöredékek leírása után az e szempontból leggazdagabb lelőhely, a soproni városi levéltár naptár-gyűjteményében őrzött nem kevesebb, mint hét kötet szétbontása során előkerült makulatúra ismertetésére kerül az alábbiakban sor. A hét kötet a következő évekre szóló naptárt tartalmazza: 1584, 1599, 1602, 1603, 1604 és kettő 1605. Ezek tábláiból összesen 143 negyedréte alakú papírlevél került elő az említett kötetek szerinti alábbi megoszlásban: 17, 22, 24, 16, 22, 16 és 26. Ezek közül az 1602. éviben négy, az 1604. éviben hat, míg a második 1605. éviben tíz, vagyis összesen húsz levél üres volt, míg a többi 123 különböző nyomtatványokból származik. Két esetben — az 1604. évi és az első 1605. évi naptár kötéséből — még egy-egy, a gerinc leragasztására használt, keskeny csík papírmakulatúra is előkerült.

Az említett hét, Sopronban őrzött naptár közül az első időben teljesen különvlik a többitől: 15 évvel korábban jelent meg és magát a naptárt is MANLIUS nyomtatta. A többi hat az 1599—1605 közötti évekre szól és külföldön készült, azokat tehát MANLIUS csak bekötötte. Az 1584. évi kötetből 17 negyedréte alakú, német nyelvű naptárt tartalmazó papírlevél került elő. Valamennyi annak négy levélből álló B-jelzésű ívéből származik: az első öt, a második hét, a harmadik egy, míg a negyedik négy példányban. Ezek mindegyike a verzón egy-egy hónap naptárának legfontosabb adatait közli. A lap kb. harmadában, a bal szélén három-három kis fametszet között a vasárnapi evangéliumi szakasz rövid tartalma áll. A négy kiáztatott levél az április—július hónapokat tartalmazza. A rektót az előző, vele szemben álló hónapra szóló bejegyzések számára üresen hagyták, csupán a napok számait nyomtatták bele. Az előkerült négy levélen ez a rész tehát a március—június hónapok részére készült.

Miután MANLIUS műhelyében nyomtatták azt a német nyelvű és 1584-re szóló naptárt, amelynek kötéséből bontották ki e nyomtatványtöredékeket,³³ előbb kézenfekvőnek tűnt, hogy ezek is abból származnak. De az összevetés során kiderült, hogy nem ez a helyzet: a naptár egy eddig ismeretlen MANLIUS-kiadvány B-jelzésű íve (5. ábra). A két naptár összevetése alapján a következő azonosságok, ill. eltérések voltak megállapíthatók:

A teljes kiadvány mind az ó-, mind az újnaptárt tartalmazza, míg a töredék csak a régi időszámításra szól. Az előbbi képek nélkül, az utóbbi az említett kis fametszetekkel készült. A képek közötti utalás a vasárnapi evangélium szövegére a töredékben az említett fametszetek között található, míg a teljes kiadványban

5. ábra

a szorosabb értelemben vett naptári részbe került. A jegyzetek számára szolgáló lap a töredéknél olyan cifrákból kialakított keretezést kapott, mint a naptári rész, ez viszont a teljes kiadványban hiányzik, csak a napok száma után áll egy lénia. Több más eltérés mellett (pl. az ív jelzésére szolgáló betűt a töredékben a szöveg típusából szedték, míg a teljes kiadványban antikvából) azonosság is ismerhető fel a két kiadvány között: a naptári adatok szedése a töredékben megegyezik a teljes kiadvány ónaptári részével. A sok jel és szám egymáshoz viszonyítva elfoglalt pontos helye³⁴ azt is bizonyítja, hogy ez a rész azonos szedés felhasználásával készült mindkét nyomtatványban.

E két naptár viszonyát, valamint elkészítésének menetét a következőkben lehet rekonstruálni:

XIII. GERGELY pápa 1582-ben elrendelte a csillagászatilag indokolt naptárreformot. Ezt azután a Rómához hű Habsburg uralkodó, II. RUDOLF 1583 októberében birodalma területére is kötelezően elrendelte³⁵. A protestánsok a pápával szembeni engedetlenség próbakövének tekintették egy ideig a naptárreform el nem fogadását. Így készíthette el tehát a Habsburgok egyik örökostartományából, az egykori Krajnából éppen vallási meggyőződése miatt Magyarországra menekült MANLIUS az 1584. esztendőre szóló naptárt kizárólag a régi időszámítás

34. Így pl. az április 10. és 11. napok esetében.

35. Vö. *RMNy* 529–530.

szerint. Ehhez felhasználta azokat az újszövetségi jeleneteket ábrázoló 30×30 mm méretű fametszeteket, amelynek egyes tagjai más kiadványából³⁶ is jól ismertek.³⁷ Politikai megfontolások vagy jobb terjesztési lehetőségek miatt azután elkészítette a Georgius CAESIUS által összeállított német nyelvű naptárnak mind a régi, mind az új időszámítás szerinti változatát. Ez utóbbinak egyetlen ismert és a soproni városi levéltárban őrzött példánya³⁸ kötetábláiból kerültek elő a kizárólag az ónaptárral készített kiadvány említett B-jelzésű íve. A meglehetősen igényes, régi időszámítás szerinti naptári rész szedését a sok-sok jellel és számmal a nyomdász felhasználta a mindkét kalendáriumot tartalmazó másik kiadványában is. Ezt igazolják a naptárjeleknek már említett, egymáshoz történő pontosan azonos igazodásai mindkét kiadásban. Az ónaptárban a képek közé tördelt kéthárom soros vasárnapi evangéliumi idézeteket egyetlen sorra kellett rövidítenie a szedőnek a második kiadványban, ahol azután ezek a naptári részben az illető vasárnap elé kerültek. A lapnak így felszabadult kb. egyharmadára azután elhelyezhető volt az új kiadásban az új naptár is. A bejegyzések céljait szolgáló lapokhoz a két kiadásban egymástól teljesen eltérő szedés készült.

A fentiekben megállapított két kiadás összefüggése nem csak a nyomdász gazdaságos munkamódszerére vet fényt, de a vallási, politikai és az eladási szempontokra, mint érdekes mozgatóerőre is vissza lehet következtetni. Ezek után bizonytalan, hogy MANLIUS-nak az 1584. esztendőre készült és — ma már — példányból nem ismert magyar nyelvű naptára³⁹ vajon valóban mind a két időszámítás szerint jelent meg, amint ezt az 1585. évre szóló kalendárium feltételezni engedti⁴⁰, amely párhuzamosan hozza mind a régit, mind az újat.

A soproni naptárak második korcsoportjából az 1599. évre készült naptár tábláiból egy délszláv nyelvű, negyedréti alakú posztillás kötet 22 levele került elő, amelyek a XLV. és LXXXVIII. közötti levélszámozást viselik és az M—Y-jelzésű ívekből származnak. Ezeknek nyomdai kiállítása minden szempontból eltér a MANLIUS-féle műhely termékeiből ismertektől. Ezért ki kellett zárni mind Antum VRAMEC, mind Johann SPANGENBERG posztilláit, amelyeket a nyomdász 1586-ban Varasdon, ill. 1578-ban Ljubljánában jelentetett meg⁴¹. A helyesírás és a betűtípusok alapján az ismert délszláv nyelvű nyomtatványok közül egyedül Johann BRENZ posztillái jöttek számításba, amelyeket Johann BURGER nyomtatott 1586-ban Regensburgban⁴². Szerencsés módon ebből a ritka kiadványból egy csaknem teljes példányt a budapesti Egyetemi Könyvtár is őriz, amint erre HADROVICS László figyelmemet felhívni szíves volt⁴³. E kötettel történt összevetés révén meglehetősen állapítani, hogy a MANLIUS-kötésből most kibontott levelek valóban e regensburgi kiadvány második kötetéből származnak.

Tekintettel arra, hogy ez a nyomtatvány az egyetlen, amely a most bemutatásra kerülő áztatások közül nem MANLIUS műhelyéből került ki, érdemes köze-

36. *RMNy* 617.

37. SOLTÉSZNÉ, i. m. 115. l. és LXVIII. tábla 2—5. sz.

38. *RMNy* 537.

39. *RMNy* 535.

40. *RMNy* 557.

41. BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC. Aureliae Aquensis*. 1966. 192. és 159. sz.

42. BADALIĆ, i. m. 132. és 133. sz.

43. Jelzete Ae 4r 549 — vö. *L'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*. Bruxelles. 1966—1967. (Tome XVIII.), 171. l.

lebbi vizsgálat alá venni e körülmény valószínűsíthető okait. BRENZ posztilláinak e horvát nyelvű fordítása, amint ezt HADROVICS László megállapította, magyaros helyesírási irányt követ,⁴⁴ s a horvát nyelvű protestáns kiadványok közül a legutóbbi évekig időrendben a legkésőbbi nyomtatvány volt. E regensburgi könyv magyar vonatkozásaival különösen PAYR Sándor foglalkozott⁴⁵. Ezek szerint a fordítás munkáját Antun DALMATIN és Stepan CONSUL (Istranin) végezték, akik azt Johann WEISSPRIACH AUF FORCHTENSTEIN és Maximilian POLLHEIM AUF OTTENSCHLAG Kismarton környéki földesuraknak ajánlották. POLLHEIM veje volt WEISSPRIACH-nak. Ők ketten hívták meg az említett két lutheránus horvát fordítót még 1567-ben, hogy Regensburgból telepedjenek át Nyugat-Magyarországra. E tájra, a mai Burgenlandba, a 16. század második negyedében jelentős számú horvát húzódott fel délről, a törökök elől. Ezek a protestáns horvátok hívták meg lelkipásztoraiknak a két neves férfit Németországból. Kettejük közül csak CONSUL jött el hazánkba, és itt WEISSPRIACH oltalma alatt, 1579-ig bekövetkezett haláláig, Fraknó és Kismarton vidékén működött. Anna nevű lánya másodsor Lackner Ádám soproni aranyműveshez ment férjükhöz, így nevelőanyja lett a neves soproni polgármesternek, Lackner Kristófnak.

Ezek után nem csodálható, hogy e kötetből, amely tehát lényegében a nyugat-magyarországi horvátok számára készült, ma az egyetlen teljes regensburgi és csak a második részt tartalmazó zágrábi példányon kívül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi e posztilláskötet mindkét részét címlap nélkül, amelyhez most ez a kiáztatott soproni töredék csatlakozik. Hogy ez utóbbiak hogyan kerültek MANLIUS könyvkötőműhelyébe, arra csak feltevéseket lehet megkockáztatni. Az egyik lehetőség, hogy MANLIUS, még Ljubljana-i működése során, mint könyvkereskedő árusította ezt a regensburgi kiadást. Ismeretes ugyanis, hogy nyomdászunk a könyvkötésen kívül könyvek eladásával is foglalkozott⁴⁶. Hír van arról, hogy a Németországban kiadott délszláv nyelvű protestáns könyvek kelen-dősége — CONSUL egyik levelének tanúsága szerint — éppen Ljubljánában volt igen alacsony.⁴⁷ Elképzelhető tehát, hogy MANLIUS magyarországi tevékenysége során is árusította ezt a BRENZ-féle horvát nyelvű posztillás kötetet. Ez esetben a raktáron eladhatatlanul visszamaradt, vagy sérült példányként került bele az 1598. év végén készült kötés tábláiba.

CONSUL nyugat-magyarországi kapcsolatai és tartózkodása a regensburgi nyomtatvány hazai makulatúrájának más magyarázatára is módot nyújt. Lehet-séges, hogy — akár az ajánlás két címzettjének családjában, akár magának CONSUL-nak hagyatékában — e kiadványból nagyobb számban maradtak példá-nyok, amelyek egy részét átvette terjesztésre MANLIUS, vagy mint makulatúrát — akár közvetlenül e forrásokból, akár már egy magános által használt és megvi-selt példány szétbontásával — szerezte meg.

Időrendben a következő soproni naptár, amelyik tábláinak átvizsgálására sor került, az 1602. esztendőre készült. Ebből négy üres és húsz negyedréte alakú, nyomtatott papírlevél került napfényre. Ez utóbbiak közül kettő német, míg a többi 18 délszláv nyelvű szöveget tartalmaz. A nyomdai kiállítás, a betűtípusok

44. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 1951. (1), 168. l.

45. *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. Sopron 1924, 26. l. — *Evangéli-kus Egyházi Élet*. 1915. 191 — 193. l.

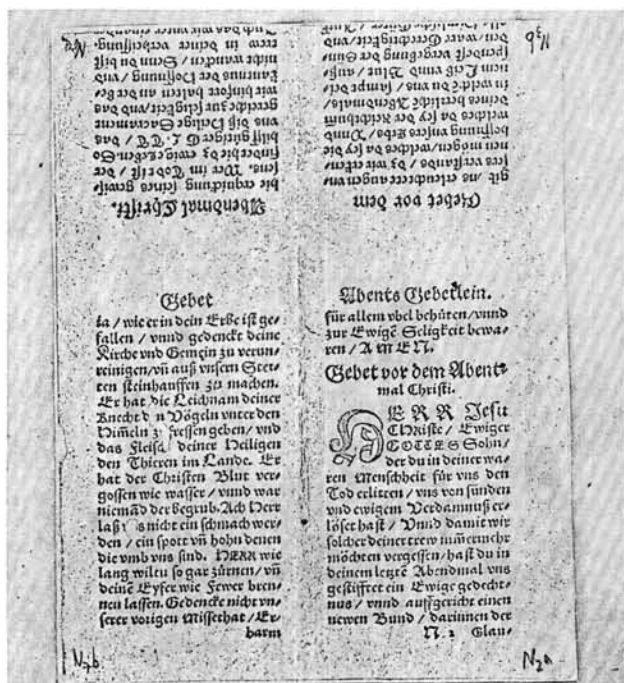
46. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1970 — 1971. 301 — 321. l.

47. PAYR, i. m. 570. l.

tanúsága és egyes részek több példányban történt előkerülése alapján megállapítható volt, hogy mindkét kiadvány MANLIUS műhelyéből származik és könyvszerzőtől eddig teljességgel ismeretlen.

Érdekes ezzel kapcsolatban szemügyre venni MANLIUS német nyelvű termékeinek időrendi alakulását. Míg 1575 és 1580 közötti ljubljana-i tevékenysége 29 ismert kiadványa közül nem kevesebb, mint 12 volt német nyelvű, vagyis több, mint negyven százaléka azoknak, 1582 és 1605 közötti, nyugat-magyarországi működése során az eddig ismert 65 nyomtatványa közül mindössze hat, tehát alig tíz százaléka volt német nyelvű⁴⁸. Ez a hat⁴⁹ mind az 1583–1593 közötti években készült, amihez most a fentiekben már ismertetett másik, 1584. esztendőre szóló német nyelvű naptár járul. Így MANLIUS életének utolsó 12 évéből eddig egyetlen német nyelvű kiadvány sem volt eddig ismeretes.

A most kibontott két 198 × 154 mm méretű levél mindegyikén az említett német nyelvű MANLIUS-kiadványokból ismert betűtípusokkal készült két egész és velük szembe fejtől-fejtől fordítva két további levél felső fele maradt meg. A felvágatlan ívből származó két darab a tizenkettedrét alakú kiadvány N-jelzésű ívének nyolc leveléből négyet egészben őrzött meg (1., 2., 7. és 8.), négynek pedig a felső részét (3–6.) mentette meg (6. ábra). Ezen összesen csak egyetlen könyv-

6. ábra

48. VÖ. SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972. 50. 1

49. RMNy 537, 598, 599, 634, 647, 730.

dísz felső részéből maradt meg egy kevés az N₆b lap közepén, ami azonban még így csonkán is alkalmas volt az azonosításra.⁵⁰ A kiadvány élőfejének szövegéből jól kiolvasható a mű tartalma: *Ein anders Abents Gebetlein, Gebet vor dem Abendmal Christi, Dancksagung nach dem Abendmal, Gebet wider den Türcken*. E legutolsó ima kezdeténél (N₇a) a szerző neve is szerepel: Johannes AVENARIUS (Habermann).⁵¹ Tehát egy evangélikus imádságoskönyvből került elő egy kis darab, amelynek további szövegrészei, összeállítójának neve és más részletek sajnos nem voltak rekonstruálhatók.

A kiadványnak ez az N-jelzésű íve, ha az A-jelzésű előtt semmi nem volt, sorrendben a 13. lehetett. A tizenkettedrét alakú nyomtatványnak ez a füzeté nyolc levelet tartalmazott. Ilyen formátumú kiadványok esetében a korabeli általános gyakorlat alapján feltehetően a nyolc- és négyleveles füzetek váltogatták egymást. Így az A—M-jelzésű rész összesen 72 levelet tartalmazhatott. A most kiáztatott N-jelzésű füzetrel azonban nem fejeződött be a kis német nyelvű imakönyv, hanem az legalább is a következő, feltehetően négy levélből álló O-jelzésű füzetrel folytatódott. Hogy e 84 levéllel véget ért-e a kiadvány, az a mai ismeretek alapján nem dönthető el.

Ugyancsak az 1602. esztendőre készült naptár kötéséből bontottak ki 18 papírlevelet, amely — ismét HADROVICS László megállapítására hivatkoznak — kaj-horvát dialektusban nyomtatott lutheránus imádságoskönyv egyes részleteit tartalmazza. HADROVICS szerint a kiadvány nyelve föltűnő hasonlóságot mutat a budapesti Egyetemi Könyvtár MANLIUS-kötéséből előkerült, fentebb ismertetett egyleveles nyomtatvány nyelvével, de nem azonosítható a kettő nyelve, másik nyelvjárásról van szó, valamivel északabbra, a hazai szlovén (vend) területhez közelebb, valahol a Muraköz táján beszélték ezt a nyelvjárást, amelyen ezen imakönyvet írták.

A betűtípusok alapján nem jelent gondot annak megállapítása, hogy ez a munka is MANLIUS műhelyében készült (7. ábra). Megerősíti ezt az a körülmény is, hogy a most kiáztatott 12 levélpárból kettő (K₂₊₇ és K₃₊₆) három-három, további kettő (L₂₊₇ és L₃₊₆) két-két, míg nyolc (H₂₊₇, H₃₊₆, I₁₊₈, I₂₊₇, I₃₊₆, I₄₊₅, M₁₊₈ és M₂₊₇) egy-egy példányban került elő a kötéstáblákból. E nyolcadrét alakú kiadványnak első hét, A—G jelzésű és egyenként feltehetően nyolc levelet tartalmazó füzeiteiből tehát semmi sem maradt fenn. Ezt az 56 levelet követi az az öt H—M jelzésű füzet, amelynek összesen 40 levélből most az említett 12 levélpárban 24 jött napvilágra. Ennek végén, az M₈a lapon befejeződik az imádságoskönyv szövege. A kötet összterjedelme tehát 96 levél lehetett.

A H- és I-jelzésű, valamint a K-jelzésű füzet első felében ószövetségi királyok imádságainak szövege, majd ezt követően részben újszövetségi fohászok, részben két 16. századi személy Istenhez intézett könyörgései következnek. A legutolsók közül az egyik Martin LUTHER imája halálos ágyán, az ima a K₇a lapon áll, a másik ilyen jellegű szöveg a L₆b lapon kezdődik: *P. Michaelis Ballosich gratiarum actio*. Ebben a hálaadás írója fogságából történt megszabadulásáról emlékezik meg, de további részleteket élete soráról, amint ezt HADROVICS László megállapította,

50. SOLTÉSZNÉ, i. m. LXXII. tábla 11. sz.

51. Ennek az imádságnak magyar szövege megtalálható az ugyancsak MANLIUS által 1593-ban megjelentetett Avenarius-kiadás (RMNy 732) Aa₃b—Aa₇b lapjain *A pogány török ellen való imádság* címmel.

A Kosze ti kmene obernes, takosze iaz
hochem, ktebe obernoti, ino moras
moi Predicator biti, Ino ako bos te do-
bre vuchil, dasze odloche od hudih ljudi, ta-
ko bos moi vuchenik.

Manassesta Kralia Molitua.

O Vszemogochi goszpón Bog, Bog
Orczeu nassih Abrahama Isacha i Ia-
coba, i praudennoga nyhouoga szc-
mena, kizsi sztuoril nebo i zemlio, zeulzo
sznago nyhouo, koteriszi morie dokonial,
zapouediom rechi tuoie, koteriszi globino
okolu zaperl, inofzi to dal zlamente tuoie-
mu sztrastnomu i odichenomu Imeni, dasze
vszi presztrastulsi boie tuoie zmofnostzi
gledaiochi. Velikaie i nemogocha podnes-
senyu szerda tuoia, koteromsze grozis pre-
gressaiochim protiu tebe, da paki niezgo-
uorna i neiziskatelnaie tuoiega obechania
velika miloscha: Arszzi ti goszpónne Bose
na vszoy Zemli naiueklsi i naiuilsi, mirouen
i oduisse milofstiu, i zuerhu hudobe chloue-
che kroto tyh: Zato goszpónne, poleg tuo-
ic ve-

arszmo zaifstino pryeli tuoie dobre dari, da
zloszmo nymislyeli, ne tebe napostenie, niti
nassemu blyfuiemu kpomochi, nego bole na
lakomofstszmoie trofsili, i na reloune hude
naszladnostti: Krotonamie sal nasiega hudoga
dela, i vszakoga greha: Molimofszze zato
visni Bog, pogledai na tuoiega Szuetoga Szi-
na Iesusza Christusa, i szmiluinamfze zanie-
gouo zanasz zadouolno vchinienie, odpuf-
tinam vsze hude grehe: Tuoyma milofstzi-
nima ochima pogledai na nasz zuifskih ne-
befz pomiluiochinasz odpufztinam grehe, i
ne odmekninam tuoiega milofstziunoga ial-
domassa, nego noszi pafzko nanasz, da vu
vszem szpoznamo tuoyo szueto obilno de-
szniczo, i daga dufsnom radofztyom i pra-
uom zahualnofztyom od tebe prymemo, i
tebe zaniega dichimo i zuifsauamo, zakaiza-
to arnasz i na dufsiczah i na teleh hranys, vu-
tom i potomifztom tuoyem szueto Szine
nassiem goszpónne Iesusze Christuse Skro-
zi iakozt i moch tuoiega Szuetoga Duha,
Amen.

Za Myr opchin ki Molitua.

Dika

nem árul el. Sajnos BALLOSICH személye maga is az ismeretlenség homályában rejtőzködik.

Ez a horvát nyelvű imakönyv tehát egyértelműen lutheránus beállítottságú. A fentiekben ugyanebből a kötetátlából kikerült német nyelvű kiadvány ugyan csak hasonló jellegű. E két vallásos nyomtatványt így együtt vizsgáljuk, hogy MANLIUS tevékenységének időrendjébe beállítható legyen. A protestáns nyomdász a BATTHÁNY-család németújvári udvari papjának, BEYTHE Istvánnak környezetében és hatására kiadványaiban 1597. évvel bezárólag követte annak mindenkori vallási felfogását, ill. készítette el annak munkáit. BEYTHE a kilencvenes évek elején a kálvinizmushoz közelítve ellentétbe került a lutheránusokkal. A nyilvános összecsapás e két irányzat között 1591 júniusában a NÁDASDY Ferenc védnöksége alatt megtartott csepregi zsinaton történt, ahol a lutheránus többség álláspontjával BEYTHE nyíltan szembehelyezkedett⁵². Ezt követően MANLIUS műhelyében nem csupán BEYTHE, de más szerző⁵³ kálvinista beállítottságú munkája is napvilágot látott. BEYTHE végig kitartott nézete mellett és vitázott lutheránus ellenfeleivel. MANLIUS ezeket is kinyomtatta. A legélesebb hangú nyomtatvány e tárgyban Németújváron 1597-ben jelent meg. Ez az *Encomion ubiquisticon* című szatirikus vers az ubiquistáknak nevezett evangélikusokat támadta, akiknek vezető tanítójuk a posztillás kötete révén a fentiekben már említett Johannes BRENZ volt⁵⁴.

MANLIUS ezt követően átment BEYTHE ellenfeleinek táborába, ahol NÁDASDY Ferenc védnöksége alá helyezte magát, és a továbbiakban kizárólag a lutheri felfogásban készült munkákat jelentetett meg. Ennek során 1597-től 1605-ben bekövetkezett haláláig NÁDASDY birtokain Keresztúron (Sopronkeresztúr) és Sárváron dolgozott. Korábbi jó kapcsolatai⁵⁵ Sopron városához és a megyéhez ekkor felelevenedtek⁵⁶. Ennek tudható be a soproni városi levéltárban található MANLIUS-kötések két egymástól igen elkülönülő és a fentiekben már említett csoportja. A most töredékesen előkerült német és horvát nyelvű lutheránus imakönyv is MANLIUS tevékenységének ez az utolsó, NÁDASDY által fémjelzett és egyértelműen evangélikus korszakából való. Azokba a kötetátlákba, amelyek ezeket a nyomtatványdarabokat megőrizték, MANLIUS az 1602. esztendőre szóló naptárt kötötte be, feltehetően a megelőző év legvégén. A két idegen nyelvű és korábban ismeretlen imakönyv elkészültének ideje tehát 1597 és 1601 közé helyezhető.

A Sopronban őrzött naptárak MANLIUS-kötéseinek utolsó négy tagját, ill. az azokból kikerült nyomtatványtöredékek ismertetését több szempontból is egybe lehet fogni. Nem csupán azért, mert három egymást követő évben készültek a kötések az 1603–1605. esztendőkre szóló kalendáriumok számára, hanem mert azokból egyrészt csupa magyar nyelvű MANLIUS-nyomtatványok részei kerültek elő, másrészt egyik kiadványából ezek közül három kötetbe is jutott. Ez a mű *Az igaz anyaszentegyházról* szóló AEGIDIUS HUNNIUS-féle munkának ESZTERHÁZI Tamás által történt fordítása, amely 1602-ben Sárváron jelent meg⁵⁷. A testes,

52. *RMNy* 653.

53. PATHAI István — *RMNy* 705, 731.

54. Vö. *RMNy* 812.

55. Vö. *RMNy* 537, 556, 617.

56. Vö. *RMNy* 833, 834.

57. *RMK*. I. 378.

több mint 600 lapot tartalmazó, negyedréti alakú nyomtatványból az 1603. évi naptárból 16, az első 1605. évből nyolc, míg a második ugyanerre az esztendőre szóló kalendáriumból további 16 levél került elő. A három kötetből tehát összesen negyven levelét áztatták ki ennek a kiadványnak. Az 1603. évi és a második 1605. évi naptárban üres papírok mellett csak ennek a nyomtatványnak levelei szolgáltak a kötéstábla erősítésére.

Az első 1605. évre szóló kalendárium tábláiban azonban az ESZTERHÁZI-féle fordításon kívül egy nyolcadréti alakú, magyar nyelvű naptár nyolc levélpárja is helyet kapott. Mint megállapítható volt, ugyanebből a naptárból áztattak ki további nyolc levélpárt az eddig még nem tárgyalt utolsó soproni naptár kötéséből, amely az 1604. esztendőre készült. Az összesen 16 levélpár tíz különböző nyomtatványrészt tartalmaz, s a teljes A- és C-jelzésű ívet és a B-jelzésűnek a felét alkotja. Az egyes levélpárok közül hat (A_{3+6} , A_{4+5} , B_{1+8} , B_{3+6} , C_{2+7} , C_{3+6}) egyetlen, három (A_{1+8} , A_{2+7} , C_{4+5}) két-két, míg egy (C_{1+8}) pedig négy példányban került elő. A kalendárium beosztása olyan, hogy minden levél verzóján egy-egy hónapnak vagy az első 13 napja található felette fametszettel, vagy a 14.-kel kezdődően a hónap második felének naptári adataival. Valamennyi rektólap a bekötés után vele szemközti lapon álló naptárrészhez tartozó napokra szóló bejegyzések számára szolgált. Az A-jelzésű ív első lapján a január 1—13 közötti időre vonatkozó bejegyzések részére hagytak helyet, míg a C-jelzésű ív utolsó, nyolcadik levelének rektója ugyanerre a célra szolgált a december 14—31. közötti napok esetében, az utolsó lap (C_8b) üresen maradt. Ezek szerint az A-jelzésű füzet elé még egy, vagy több levél volt kötve a címlappal és január 13 napjára szóló naptári adatokkal. Feltehető, hogy a naptári részt prognosztikon is követte az elkövetkező esztendőre szóló történelmi, időjárási stb. jóvendölések szövegével.

A címlap nélkül fennmaradt kiadványról a változó ünnepek segítségével viszonylag könnyen megállapítható volt, hogy melyik évre készült: az április 18-i húsvét az új időszámítás szerint vagy 1593-ra, vagy 1604-re eshetett. Ezek közül az első közönséges, míg a második szökőév volt. A most előkerült naptár szökőévre szól, tehát az 1604. esztendőre szánták. Mind a betűtípusok, mind a fametszettek alapján egyértelműen MANLIUS műhelyében készült, aki 1603-tól 1605-ig Keresztúron dolgozott.

Ez a naptár eddig könyvészetiileg ismeretlen volt (8. ábra). Magyar nyelvű naptárait nyomdászunk mind nyolcadréti alakban készítette, és ezek közül ugyan csak könyvtáblából eddig kiáztatott töredékből egyedül az 1585-re szóló⁵⁸ maradt fenn. A szakirodalom megőrizte az 1584-re és 1593-ra készült két kalendárium emlékét is⁵⁹. Jogosnak tűnt azonban már SENNOWITZ Adolf feltételezése is⁶⁰, amit FAZAKAS József szintén osztott,⁶¹ miszerint MANLIUS folyamatosan jelentette meg magyar nyelven naptárait⁶². Megerősíti ezt a sorozat most előkerült és az 1604. évre készült tagja is.

De nem csupán MANLIUS, hanem utóda, FARKAS Imre is rendszeresen jelentetett meg magyar nyelvű és nyolcadréti alakú naptárakat működésének (1608—1620 Keresztúr, 1621—1643 Csepreg) egész ideje alatt. Miután a naptársorozat

58. *RMNy* 557.

59. *RMNy* 535, 701.

60. MANLIUS János. Budapest 1902. 89. l.

61. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1959. 180. l.

62. Vö. *RMNy* 557.

tók. Mert az 1641-re⁶⁶ és az 1642-re⁶⁷ megjelent kettőt már fametszet nélkül nyomták. Miért hiányoznak utóbb a fametszetek, egyértelművé teszi a sorozat együttes vizsgálata. A képek minősége láthatóan romlik. A fadúcok a hosszú évtizedek alatt a folytonos használat miatt szinte a felismerhetetlenségig lekoptak, végül tönkrementek.

Amennyire egyértelműen megállapítható volt az 1604. évi naptár elől hiányzó része, annyira problematikus a nyomtatvány második felének rekonstrukciója. A FARKAS-féle sorozatban a most előkerülthöz időben legközelebb álló és teljes példányban fennmaradt 1611. esztendőre készült.⁶⁸ Ebben, majd az ezt követő összes többiben, a C-jelzésű füzet utolsó lapján a prognosztikon címlapja áll, és a D-, ill. E-jelzésűn pedig ennek szövege foglal helyet. Az 1604. évi naptárban a C-jelzésű füzet utolsó lapja üresen maradt, de ez még nem bizonyíték amellett, hogy MANLIUS e kiadványához nem készült volna prognosztikon. Elképzelhető ez a rész ugyanis külön címlap nélkül is, amikor is az rögtön az ajánlással a D-jelzésű füzet elején kezdődött. E rész hossza a FARKAS-féle sorozatban az idők folyamán egyre rövidült. Így az 1609. éviben⁶⁹ ez annak 16., E-jelzésű levelén sem fejeződött be, az 1611. éviben az egész prognosztikon csupán 12 levelet, az 1635. éviben⁷⁰ nyolc levelet, míg az 1641. éviben⁷¹ már csak mindössze hat levelet tett ki. Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy az 1604. évi kalendárium feltételezett prognosztikonja a D- és E-jelzésű füzeteken túl talán az F-jelzésűbe is belenyúlt, ami legalább húsz levélnyi terjedelmet jelentene.

Itt lehet megemlíteni azt a két kis, kb. 20 × 2 cm méretű papírcsikot, ami a soproni naptársorozat 1604. évi és az első 1605. évi kötetének gerincleragasztásából került ki. Mindkettő német nyelvű naptár töredéke, amelyeket a nyomdai kiállítás tanúsága szerint nem MANLIUS állított elő. Az első tizenhatodréti alakú és a címlevél, valamint a vele fejtől-fejtől összefüggő április eleji naptárt tartalmazó levélből származó keskeny csík. Ezt az 1598. évre szóló naptárt feltehetően a német birodalom területén állíthatták elő, amire a címlapon kerek foglalatban látható császári sasból lehet következtetni. A másik csík egy negyedréti alakú naptár augusztusi részéből származik. Ennél több a töredékből nem volt megállapítható.

Visszatérve az 1604. esztendőre készült soproni naptárkötet táblájából kiáztatott nyomtatványtöredékekre, ebből hat üres papírlevélén kívül nem csupán a most említett 1598. évi német naptár egyetlen csíkja és az 1604. évre szóló magyar nyelvű MANLIUS-naptár, hanem nyolc további nyomtatott levélnyi töredék is előkerült; ezeknek mindegyike nyolcadréti alakú magyar nyelvű verses kiadvány két-két levélnyi részét képezte. Az azonos nyomdai kiállítás tanúsága szerint valamennyi MANLIUS műhelyében készült. A nyolc levélpár két kiadványból származik, az egyikből ötször, a másikkal háromszor két levél maradt fenn.

Az öt levélpár azonosítható volt a híres Eurialus és Lukrécia históriának MANLIUS által készített és eddig egyedül a sérült D-jelzésű ívében fennmaradt

66. *RMK.* I. 712.

67. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* 1959. 182. l.

68. *RMK.* I. 430.

69. *Sztripszky* I. 1864/71.

70. *RMK.* I. 641.

71. *RMK.* I. 712.

kiadásával.⁷² A soproni kötéstáblákból most a B_{3+6} , C_{3+6} , D_{3+6} , E_{3+6} , F_{3+6} jelzésű levelek kerültek elő. Ezek közül a D_{3+6} levélpár biztos alapot nyújtott a már korábbirol ugyancsak kötéstáblából kiáztatott D-jelzésű ívvel történő azonosításhoz. A most kibontott levelek ennek az irodalomtörténetileg oly becses műnek, SZILÁDY Áron gondozta szövegkiadása⁷³ sorszámozását véve alapul, a következő részeit tartalmazza: B_3 — 271—297, B_6 — 353—383, C_3 — 502—525, C_6 — 589—620, D_3 — 743—759, D_6 — 841—866, E_3 — 991—1022, E_6 — 1083—1114, F_3 itévesen E_3 ívjelzéssel) — 1238—1269, F_6 — 1323—1353. sorok. A korábbirol (smert D-jelzésű ívén a szövegkiadás 681—792., 796—928. sora található).

A műnek a 16. századból még három további nyomtatott kiadását tartja számon a szakirodalom: az első 1587 táján készült Debrecenben⁷⁴, akárcsak a második mintegy két esztendő múltán⁷⁵, a harmadik 1592-ben Kolozsvárott jelent meg.⁷⁶ SZILÁDY említett szövegkiadásához a kolozsvárit vette alapul (A jelzéssel), amelyet azután a jegyzetapparátusban vetett össze a második (B), ill. első (C) debreceni kiadással. A szövegösszehasonlítás azonban ezek és a töredék között nem hozott megnyugtató eredményt az eredetre vonatkozólag, mert a változatoknál az azok többségében a kolozsvári szöveget követő MANLIUS-kiadás nem egy esetben a debreceniekben tapasztalható eltérést mutatja. Olyan sor is akad (pl. a 290.), amelyen belül mind a kolozsvári, mind a debreceni változattal megegyező részek találhatók. Azonban az eltérések csak részben fordulnak elő a kolozsvári, ill. debreceni szövegben. Ennél több az olyan szövegváltozat, amely egyikben sem található, ill. mindkettőtől eltér (pl. a 291. sor).

A nyomtatott kiadásokkal történő összevetés tehát nem ad eligazítást a szövegösszefüggés megnyugtató megoldására. Ezzel szemben ismeretes az Eurialus és Lukrécia történetének 1604. december 4-én FANCHALI Jóbtól befejezett másolata. Ez az ő, irodalomtörténeti szempontból rendkívül becses kéziratok kötetében maradt fenn.⁷⁷ Ennek ismertetése során KLANICZAY Tibor már megállapította, hogy a másolat szövege pontosan azonos ezzel a korábbirol csak a D-jelzésű ívből ismert nyomtatott kiadásával.⁷⁸ A most előkerült további szövegrészek csak megerősítették ezt: valamennyi szóról szóra egyezik FANCHALI másolatával. Csak igen sűrű helyesírási eltérés tapasztalható a kettő között. Miután ez a MANLIUS által nyomtatott kiadás egy 1604. esztendőre szóló naptár kötéstábláiból került elő, azt oda nyilván a megelőző év végén ragasztották bele. Ezek szerint jogos a feltételezés, hogy a kézirat másolat éppen ennek a nyomtatott kiadásnak alapján készült, de annak nyilvánvaló sajtóhibái kigyomlálásával.⁷⁹

A fentiek alapján pontosan rekonstruálható a MANLIUS-féle szöveg, ill. annak beosztása. A SZILÁDY-féle kiadás szerint, amely az 1592. évi kolozsvárin⁸⁰ alapult, a 793—795., továbbá az 1504—1506. sorok kimaradtak, viszont egy három sorból álló versszak betoldása szerepel az 1413. és 1414., továbbá két versszaknyi, vagyis

72. RMNy 704.

73. Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Budapest 1879. 171—234. l.

74. RMNy 594.

75. RMNy 625.

76. RMNy 693.

77. Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. ser. nov. 2964, 212—297. l.

78. MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Budapest 1959. 18—19. l.

79. Például „köuertül” helyett „követtül” a 273. sorban.

80. RMNy 693.

hat soros pedig az 1500. és 1501. sorok között. Így a MANLIUS-féle kiadás teljes terjedelme 503 versszakban 1509 sor lehetett a SZILÁDY-féle 502 versszak 1506 sorával szemben.

Ha a szöveg terjedelmét a feltételezett módon vesszük teljesnek, ebből viszonylagos egyértelműséggel rekonstruálhatók a MANLIUS által készített kiadvány még mindig ismeretlen részei. Egy-egy lapra átlag 15 sor szövege került rá. Figyelembe kell venni még az öt rész (pars) címsorának, továbbá a második-ötödik résznél az ezt követő latin nyelvű argumentumnak helyigényét is. Ezek alapján az első ív első lapján a címlap szövege foglalt nyilván helyet, amelynek háta üres lehetett. Az első rész (1—213. sor) a második levél rektóján (A_2a) kezdődhetett és ugyanennek a füzetnek utolsó lapján (A_8b) fejeződött be. A második rész (214—501. sor) a második füzet első lapján kezdődve a harmadik füzet második levelének verzóján (C_2b) érhetett véget. A harmadik rész (502—855. sor) kezdete a C_3a lapon fennmaradt, akárcsak a befejeződése a D_3a lapon. A negyedik rész (856—1284. sor) eleje ugyancsak előkerült a D_6b lapon, míg vége a hatodik füzet negyedik levelének rektóján (F_4a) lehetett. Az utolsó, ötödik rész (1285—1506. sor) ugyanennek a füzetnek következő lapján kezdődött (F_4b) és a hetedik füzet negyedik levelének rektóján (G_4a) érhetett véget. Ennek az utolsó füzetnek terjedelme feltehetően eltért a többitől, és csak fél ívet, vagyis négy levelet tartalmazhatott. Az utolsó (G_4b) lap vagy üres volt, vagy kolofont, ill. záródíszot viselhetett. A MANLIUS-féle Eurialus és Lukrécia kiadás terjedelme tehát a korábban feltételezett⁸¹ 40—48 levéllel szemben valószínűleg 52 levél volt.

A soproni táblákból kibontott nyomtatványtöredékek közül utolsónak maradt az a három levélpár, amely ugyancsak az 1604. esztendőre szóló naptár kötéséből került elő. Ezek egy magyar nyelvű verses história nyomtatott kiadásából annak három füzetének külső leveleit tartalmazzák. Így szerencsés módon fennmaradt annak címlapja is a következő szöveggel: „*Historia Croesi Lydiorum regis ex Herodoto antiquissimo historiographo diligenter collecta. — Croesusrol lydiaiaknak kiralljarol valo historia, Herodotusbol kiszedetett. Ez vilagy birodalmaknak alhatatlan es hirtelen valtozando allapattyokrol. Ad notam: Arpad vala fő az capitansag. Nyomtatattot Kerezturat Manlius Ianos által anno MDXCIX*” (9. ábra). A címlap háta üres. Az első levéllel összefüggő nyolcadikon, továbbá a B-jelzésű második füzet első és nyolcadik, végül a C-jelzésű harmadik füzet első levelén, vagyis e négy levél összesen nyolc lapjának mindegyikén 25—25 sornyi versszöveg található. A harmadik füzet utolsó levelének rektóján felül két sorban fejeződik be ez a história. A „Finis” „Epigrammata in historiam Croesi” feliratú 14 sorban hét latin nyelvű distichon követi, amelynek végén „Nicolaus Boregető Debrecinus” neve áll. Az utolsó lap ismét üres.

A négysoros versszakokban előadott história irodalomtörténetünkben korábban teljességgel ismeretlen volt, így helyes, sőt szükséges is, hogy annak szövege az említett distichonokkal együtt teljes terjedelmében az alábbiakban közlésre kerüljön.

Io egessek es el Valtozandok,
Nagy hertelen betegsegre valandok,
Ez kett dolog anyanlya gazdagsagot,

81. Vö. RMNy 704.

- 1) Az általános életrajzban.
 2) Rettegő felalamból Croesus király.
 3) Almat forgatva, mely az király.
 4) Elvegezte a halál: király.
 5) Először nem bochasta az király.
 6) Oly nagy fölkeztetést bochasta az király.
 7) Mikor ellensége királynak vala.
 8) Az általános hadnagyul hadgya vala.
 9) Mint hogy ki gyors és fereni lisa vala.
 10) Először Flankión vezette.
 11) Egy a szert mentet ki talál keréke.
 12) Fegyvernek fogafollón edesse.
 13) Hogy ne lenne Anyra le edesse.
 14) Syer elkerülni rea ment hatars.
 15) Tontó önkénti töltet Pohart.
 16) Sem tudja a zegeny nekizinfen az arat.
 17) Békint majd meg tegek királyunk mint.
 18) Igaz nagy Vad Miffyban lú vala, ciars.
 19) Inek summit ök nem artharnak vala.
 20) Egy veremena meg emezt vala.
 21) Isnak azért kőbörögnek vala.
 22) Ezer király Miffyban nagy karat.
 23) Gyai hadat es te hadat.
 24) Munk adgyad vidozogatidat.
 25) Vadtul mennek meg Miffy hatarat.
 26) Igere

Historia.

CROESUS
LYDIO
RVM REGIS EXHERODO

to antiquissimo Historogra-
 pho diligenter col-
 lecta.

CROESVS
ROL
LYDIAI AKNAK KIRALY

aról való Historia, Herodotusbol
 ki szedett. Ez világy birodala
 spóknak alhatatlan es hirtelen
 Valagando allapatty
 okrol.

ad Notum.

Arpad valafő az Capitanag.

NYOMTATTATOT

Kecskutat Manlius lenos által.
 Anno M. D. XCIX.

Hogy miden ez Vilagi keuansagot,
 Be telly esiteni mutogat modot,
 S nagi dolgoknak zörzesere ad okot,
 Sok al gazdasagot bodogsag mullya.
 Mert bodognak előtte zep magzattya,
 Szep termete es Iambor hazas tarsa,
 Egessege es bodog kimulasa,
 Tudgyak akor bodogsagod hog vagyon,
 Mikor vepső orad előttd Vagion,
 De addig bodognak senki ne mondgyöm
 Mig nem lelked te testedbol ky megyon,
 Az Kiraly ezeket haluan haraguek,
 Itele hogy Solon bolondoskodnek,
 Paranchola hogy előle el vinnek,
 Többbe eleyben ne bochattatnek,
 Szomorusagban lön kiralnak ziue,
 Agyas hazaban ő maga reytezue,
 Neh ez alom az kiral körniöl veue,
 Kiraly almot latuan fezkiz rezketue,
 Croesusnak egy fiya ekes termetben,
 Atys neue zep egiens erkölchben,
 Kit egy Dardaul Kiralnak almaban,

Ha

[A₈a]

Ha altal öröttek Ifiusagaban,
 Rettene fel almabol Croesus Kiraly,
 Almot forgattya zuiiben az Kiraly,
 El vegeze io tanachal az Kiraly,
 Fiat hadban ne bochassa az Kiraly.
 Oly nagy sokzor Hadban bochatta vala,
 Mikor Ellensege Kiralnak vala,
 Atyst fiat Hadnagyul hadgya vala.
 Mint hogy ki gyors es sereni Ifia vala,
 Elteröl Fianak lön vegezese.
 Egy züzet mert neki tarsul keresse.
 Fegyuerenek fogasrol lön zedese,
 Hogy ne lenne Atysra le esese,
 Syet el kerölmi rea mert hatart,
 Istentöl ő neki töltetet Pohart,
 Nem tudgya zegeny neki zinten az artt.
 Mikint mayd meg techik Kiralyunk mintiart
 Igen nagy Vad Misyaban Iut vala
 Kinek semmit ök nem arthatnak vala,
 Mezey vetement meg emezt vala,
 Kiralnak azert köniörögnek vala,
 Latod Kiraly Misyanak nagy karat,
 [li]dyai hadad es te fiadat,

... előnk adgyad vadazo agatidat,
... vadtul mench meg Misyá hatarat,
Igere

[A₈b]

Igere meg Kiraly Hadat az vadra,
Fiat penig nem Igere az harcra,
Mert meg emleközek latot almara,
Fiara mit almot volna Atysra,

De hogy az Atys sereny Iffiu vala,
Attyanak almat magyarazza vala,
Vadnak foga es nem dardaya volna,
Az mint Croesus az almot latta volna,

Ottan Atys indula el Hadaual,
Adrastussal attyatul adot tarsual,
Vadra talalanak az olympusnal,
Adrastus hayta hozza Dardaua,

Rolok Historia bizonnyal mongya,
Vadat haytassal hogy nem talallya,
Hanem darda az Atysra fordula,
Itt lön nyaualyasnak zörnyö halala,

Vendeg Orzagbol ez Adrastus vala,
Phrigyaban Battyat meg ölte vala,
Kiraly Nemzetből zöletet vala,
Kinek zallast Croesus adatot vala,

Meg röttene Adrastus elmeiebe,
De feiet viue Kiraly eleibe.

Nem ketelkeduen kegyelmessegebe,
Ki Kiralnak lön azert kegyelmebe,

Romlo ember mely igen magat hannia,
Ha

B₁a

Ha törtenik egi kis io allapattia,
Azt veli hogy nem fordul szerenczaia,
Maga hertelen iut nehez banattia.

Edes Hazaban ki meg menekedik,
Fergektől ha kiuölis nem bantatik,
Es Vadaktul ha meg nem szaggattatik,
Idegenektől meg ölettetik,

Görögök Troia Varasat pusztitak,
Hyerusalemet Rommayak Rontak,
Sidok giözhetetlennek kit tartottak,
Pannonyat Othomanok foglaltak,

Isten menniszer az Idegennek altal,
Hiueidet vereted Poganiok altal,
Dulas foztas keserues Rabsag altal,
De ezzelis kezedhez tanitottal.

Söt meg techik Solon Prophetalasa,
Ha volt Croesusnak tellies bodogsaga,
Meg ielenek nagi bodogtalansaga,
Szerenche kerekenek ő forgasa,

Iay szoual Croesus az Atyst sirattia,
Alma hogy ra telliesedet Iaygattia.
Kett esztendeig sirast nem tagithattia,
Solon Propheciayat feien lattia,

Nagi bonattal fiat el temetete,
Pogan modra Chonttiat meg egetette,

Ad-

[B₁b]

Cyrus egy előzőr maid rettent vala,
Croesus louag hadat hogy latta vala,

Cyrus fő tanaczat hiuatta vala,
Harpagust ky Mediabeli vala,
Had felöl tüle tudakozik vala,
Louagnak mint atthatna kerdy vala.

Az Harpagus kiraly paranczat erte,
Teuekről Malhakat el le szedete
Vakmerő ifiakat raiok ültete.
Kiket fenes fegiuerrel ekesite,

Röuid szoual meg hagia vitezeknek
Hogy Teueken had előtt ütköznenek,
Gialog nepek ezek vtán mennenek,
Louagok vtoliaroban lennenek,

Megkialtata Cyrus nagy hadabat
Nefogna eleuent senki hadaban,
Hanem ha Croesus esnek fogsagaban,
Ki mast gondol esik nagy haragiaban,

Illi természetüknek mongiak louaka[t]
Hogy giülölik Teueknek illatiokat,
Semmikeppen nem alhattiak zagokat,
Nem nezhetik Teuek abrazattiokat,

Nem kesek Cyrus seregeket zerze,
Elöl iaroban Teueket erezte,
Gialogokat masod rendben kezite,

A[z]

[B₈a]

Az louag had leg vtol el erede.

Ime ket had özue érkezet vala,
Nagy siuas kialtas közöttök vala,
Viadalliok rettenetes indula,
Nagy remüles mind ket fel közöt vala,
Büzit louak nem alhatak Teueknek.
Szemelieket nem nezettek Teueknek,

Louak arczul rea nem mehetenek,
 Az vitezek alatt viza terenek,
     Veuek ezekben ez dolgot vitezek,
 Louakrol le zökdösenek vitezek,
 Az Persakal gialog vinak vitezek,
 De Cyrusnak nem arthatnak vitezek,
     Sokanmind ket felöl harezon hullanak
 Verrel elegy az vizek taitekoznak,
 Vegre Cyrus előtt meg futamanak,
 Sardisban előtte el be allanak,
     Persak Croesust Sardisban be zoritak
 Hü hadnagiok vele be zorulanak,
 Körül varast vitezek meg allottak,
 Erös kü falay közze zarlottak,
     El izene Croesus Sparta varasban,
 Görög orzagban az Lacedenumban.
 . tholnapnak előtte indulasban.
 . ennenek hamar segitseg adasban,

Re

[B₈b]

Rementelen Croesusnak dolga vala,
 Mert az köuek közze szoritua vala,
 Görög segitseg sem iuthatot vala,
 Haborusag mert köztük indult vala.
     Lacedemon az Sparta varasauval,
 Tusakodot oly nagy viszsza voniassal,
 Nem alkhattak Tyraea hatarauval,
 Mellik fel birhatna igassagual,
     Vala immaran tizennegied napia,
 Cyrus Sardisnak varasat hogy vija,
 Persiai vitezeket nogattia,
 Mongia faratsagat senki ne szannia.
     Bizonios aiandekokatis venne,
 Ki először kü falra fel mehetne,
 Cyrus zaszloiat fokra fel vihetne,
 Nagy hada közt Cyrus eszt el izene.
     Egy vitez Hyereasnak fia vala,
 Mardus neuen Persiai vala,
 Vegeze hogy Sardisz falat meg hagia,
 Ezert kiraly io tetemeniet varia.
     Nepet kiraly veg ostromnak indita,
 Nagy vakmerőkeppen varast vitata,
 Eyel nappal ben valokat faraszta.
 De ezzel Croesust, kiraly megh nem haita.
     Sardis varasanak első kirallia,

Me-

C₁a

Meles neuü kiraly volt fundaloia.
Egez Lydianak Meles volt vra.
De Sardis volt kiralnak lako vara.

Iriak hogy Melesnek egy agiasa volt,
Ki terchbenis kiraltul elet volt,
Egy Oroszlant ez vilagra hozot volt,
Chuda hogy embertül Oroszlan löt volt.

Neki az bölchek ezt iöuendöllek volt,
Hogy ha Sardis keritesen iartatna,
Az oroszlant valahonnet hordozna,
Onnet ellenseg neki nem arthatna,

Azert az Orozlannal Meles varat,
Meg került az kiraly Sardis falat,
Ellensegtől hogy ne feltene hazat,
Chak Tmolus felöl nem hordosza vala,

Rakasa mert inset temerdek vala,
Sardis vara falanak magas vala,
Tmolus vizeis allatta foly vala,
Inset strasat kiraly nem alatt vala.

Giözhetetlennek mert veli vala,
Oltalmara inset gongia nem vala,
Mardusis ostromon forgodik vala,
Inset varas falat szemleli vala.

Varbol sisakot ki eitettek vala,
Tmolus vize fele le görgöt vala,

Im

[C₁b]

Egy iambor, nem bizek vak szerencheben,
Magat bizat chak az Isten kezeben.

FINIS

EPIGRAMMATA IN

Historiam Croesi.

Est brevis: & fragili similis stat, vita, carinae

Quam maris insanis ira fatigat aquis.

Haud secus: & vite subiti vertuntur honores

Qua(m) fuit [!] in celeri fors leuis orbe rotae.

E solio Reges quae deturbauit ab amplo

Saeplus & miseris sple(n)dida regna dedit,

Efferat vt multos, nemo tame(n) inde beatus

Divino vatis creditus esse sono,

Quare age nunc animo Croesi fera fata subinde

Cautior vt fias volue reuolue tuo.

Fide opibus nunq(ue), fortunis, viribus: haec nam

Vt saepe in portu laesa carina, ruunt.

Faelix alterius potuit qui discere poenis
Extremosq(ue) bono claudere fine dies.
Nicolaus Boregető Debrecinus.

[C₂a]

A fennmaradt szöveg tehát két különböző részre oszlik. Az elsőben⁸² az athéni SOLON inti KROISOS (Croesus, Krózus) királyt, miszerint halála előtt senkit sem szabad boldognak mondani, mert a szerencse forgandó. KROISOS, aki magát pedig boldognak tartotta, azt álmondda, hogy ATYS nevű fiát dárda fogja megölni. S hiába volt a gondos előrelátás, a tragikus halál vadászat közben mégis bekövetkezett. A második rész⁸³ elbeszéli KYROS (Cyrus) perzsa király és KROISOS ütközetét. A Pteriában lefolyt küzdelem után KYROS Sardis városa alá szorítja KROISOS seregét, s itt is megfutamítja azt, amely sereg immár a várost védelmezi. A lovas sereg azért futamodott meg, mert KYROS felismerte a lovak tevékkel szembeni riadalmát, s hadának ezen előnyét kihasználta. Ezután pedig a várost veszi ostrom alá. Az utolsó két sor, amely megmaradt, SOLON intését visszahangozza, ez egyben az egész költemény erkölcsi mondanivalóját is nyújtja: „Egy jámbor ne bízék vak szerencsében, Magát bízza csak az Isten kezébe.”

Mindkét fennmaradt rész az elején és a végén csonka, de annak tartalma így is jól nyomon követhető a címlapon megjelölt forrásában, HERODOTOS könyveiben. Az első rész annak első könyvében a 32–35, 43, 45–46, míg a második ugyanott a 80–81, ill. a 84. fejezetben található.⁸⁴ A perzsa világbirodalom megalapítójának, CYRUS-nak története, amint ezt már KIRÁLY György kimutatta,⁸⁵ élénken foglalkoztatta a 16. századi magyar költőket. Így KÁKONYI Péter *Astiares és Cyrus története*,⁸⁶ VARSÁNYI György *Egy szép történet az persiai királyról*,⁸⁷ BOGÁTI FAZEKAS Miklós *Ez világi nagy sok zürzavarról*⁸⁸ és CSERÉNYI Mihály *Történet a persiai monarchiabeli fejedelmekről*⁸⁹ c. művei mind ennek a témakörnek egyes részeit dolgozta fel.⁹⁰

A megmaradt címlap nem árulja el a szerzőt, a nyomtatvány végén álló DEBRECENI BORÉGETŐ Mihály pedig nyilván csak a záróverset írhatta. A versfőkből mindössze kétszer 25 maradt fenn. Ezek a mű értelmét magyarázó latin nyelvű szöveg két részletét alkotják: „... ESTAS CROESI LIDORUM REGIS IN... és „... CARMINIBUS PERLUBENS IN ARGU...”. Talán a szerző saját nevét is belerejtette a versfőkbe, ha igen, úgy ez a rész nem maradt fenn.

A szerzőség kérdésének tisztázására csak inkább próbaszerű kísérletet tudtam tenni. VARJAS Béla volt szíves felhívni figyelmemet a verselés helyenként primitíven régies voltára. A tizenegyesekből álló versszakok négyríműek. Ezek között

82. A₈ és B₁ levél.

83. B₈ és C₁ levél.

84. *Herodotos történeti könyvei*. Fordította GERÉB József. I. köt. Budapest 1894.

85. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1919/1921: 84–98.

86. *RMNy* 341.

87. *RMNy* 350.

88. *RMNy* 661 és 699.

89. *RMNy* 687.

90. Érdemes itt megjegyezni, hogy DEVECSERI Gábor éppen a *Kyros és Kroisos története* c. részeket fordította le külön, fordítása 1944-ben jelent meg Budapesten.

nem ritkán olyan is akad, hogy ezt a rímet mind a négyszer ugyanaz a szó (pl. a „király”⁹¹, a „volt”⁹², a „vitézek”⁹³) alkotja. A különben is sűrűn használt „vala” pedig az összesen 48 épen fennmaradt versszakból hét esetben is egymaga képezi a négyes rímet. Tíz további versszakban a négy sor közül kettőben vagy háromban is „vala” szó végzi a sort. A fennmaradt 202 sor közel egyharmadában, összesen 62 esetben egy versszakon belül két, három vagy négy alkalommal azonos szó adja a rímet. Ezek közül természetesen a „vala” vezet 39 előfordulással, vagyis az összes sorok majd egyötödében. Előfordul olyan eset is,⁹⁴ hogy egymást követően nem kevesebb, mint 11 sor végződik a „vala” szóval. (Az sincs kizárva, hogy ez még további sorokban is folytatódott a ma már ismeretlen következő lapon.) A tizenegyes sorok sem sikerültek mindig valóban tizenegy szótagúra, legalább is a nyomtatásban kiadott szövegben. A 202 fennmaradt sor közül hat esetben csak tíz, míg négyszer 12 szótag jutott egy sorba. A hibás sorok aránya tehát kb. öt százalék.

A fenti verselési fogyatékoságokat a 16. század korai magyar költői közül leginkább KÁKONYI Péternél véltem felismerni. Az ő *Az Asverus királyról és az istenfélő Hester királyné asszonyról való históriája*⁹⁵ ugyanilyen versformában készült.⁹⁶ A mű 98 versszakának 392 sorából 75 esetben tapasztalható egy versszakon belül ugyanannak a szónak kétszer, háromszor vagy négyszer is történt felhasználása, ezek közül a „vala” szó 51 sort fejez be. Ez 19, ill. 13 százalékos arányt ad. A szótaghibás sorok száma 21.⁹⁷ Ezek aránya tehát valamivel több, mint öt százalék.

KÁKONYI az Asverusról szóló históriáját 1544-ben a Baranya megyei Hercegszöllősen írta. Ugyanitt szerezte ma már ismeretlen évben *Az erős vitéz Sámsonról* írt históriáját.⁹⁸ (1549-ben került a már említett *Historia Astiagis regis et Cyri pientissimi monarchae* . . . című éneke, amely kiadvány nem tartalmazza nyomtatásának helyét.)⁹⁹ Mindháromban felhasználta a versföket a tartalomnak latin nyelven történő rövid megörökítésére, akárcsak a most előkerült Croesus-históriában. Már HORVÁTH János felfigyelt arra a körülményre, hogy KÁKONYI a törökök által elfoglalt területen élve, érzékenyen reagált az idegen hódítással kapcsolatos minden eseményre.¹⁰⁰ Ez tapasztalható a most előkerült históriában is.¹⁰¹ Különösen a „Pannoniát ottománok foglalták” és a „Hiveidet vereted pogányok által” szövegű sorok emelhetők ki ebből a szempontból.

A fentiek alapján tehát feltételezhető, de távolról sem bizonyítható, hogy a most előkerült Croesus-históriát KÁKONYI Péter szerezte a 16. század negyvenes éveinek első felében, mert verselése munkái közül az 1544-ben írt Asverus-históriához áll legközelebb.

KÁKONYI három ismert és a fentiekben említett históriája közül az ugyancsak

91. A₉b lap 2–5. sor.

92. C₁b lap 4–7. sor.

93. B₉b lap 10–13. sor.

94. Pl. a C₁b lap alján.

95. *RMNy* 108(17).

96. *Régi magyar költők tára*. II. köt. Budapest 1880. 277–289. l.

97. Ötször tíz, 14 alkalommal 12, míg egy-egy esetben 13, ill. 14 szótag alkot egy sort.

98. *RMNy* 108(8), 439, 792.

99. *RMNy* 341.

100. *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Budapest 1957. 79. l.

101. A B₁b lap 4–15. sora jól példázza ezt.

a Cyrus-mondakörhöz tartozó *Historia Astiagis*¹⁰² 1574-ben Debrecenben jelent meg. Hasonló eredetre enged következtetni a Croesus-história végén álló latin vers aláírójának neve, a különben más forrásból ismeretlen „Nicolaus Boregető Debreceninus”. Megerősíteni látszik a debreceni eredetet az a körülmény is, hogy MANLIUS valamennyi históriáját kolozsvári¹⁰³, vagy debreceni¹⁰⁴ nyomtatvány alapján készítette. Feltehető tehát, hogy a Croesus-históriához is egy korábban, talán éppen ugyancsak 1574-ben a *Historia Astiagisszal* párhuzamosan megjelent debreceni kiadvány szolgáltatta a szöveget. Az e nyomdász által nyomtatott magyar nyelvű verses históriák közül ez az egyetlen, aminek példánya is fennmaradt, s csak 1591. évben jelent meg.¹⁰⁵ Míg további hat, példányból ma már ismeretlen kiadásról van adat a következő esztendőből.¹⁰⁶ A két, egyedül töredékből ismert kiadványa ezek alapján nyerte az 1592 tájára történt datálást.¹⁰⁷ A most napvilágra került Croesus-história címlapján pontosan feltünteti a nyomtatás helyét, évét és nyomdászát. MANLIUSnak 1599. évi tevékenységéről eddig nem volt semmi adat sem. 1598-ból Keresztúron, míg 1600-ból Sárovaron készült kiadványai maradtak fenn. A most kibontott töredék tehát az 1599. esztendőt Keresztúrhoz köti. Ez a körülmény egyben új megvilágításba helyezi e nyomdásznak a magyar nyelvű verses históriák megjelentetése terén korábbi tevékenységét is. Ennek alapján gondosabb vizsgálatra lenne szükség annak eldöntésére, hogy a két, csupán évszám nélküli töredékből ismert históriát¹⁰⁸ vajon valóban 1592 és nem 1599 táján nyomtatta.

A fennmaradt töredékek alapján kísérletet lehet tenni a nyomtatvány, ill. a mű terjedelmének rekonstrukciójára. A nyomtatvány beosztása egyértelműen tisztázható, hiszen annak eleje és vége egyaránt előkerült. Így tehát a nyolcadrét alakú kiadvány három, egyenként nyolc levelet tartalmazó füzetből, azaz összesen 24 levélből állt. Ezen belül a história szövege nyilván a címlevelet követő első lapon A_{2a} kezdődött és a meglevő, utolsó levél rektóján (C_a) ér véget. A história négy soros versszakokból áll. Minden lapon 25 sor található, vagyis négy egész versszak és még egy további sor. Visszaszámítva az előkerült első szövegrész elejétől (A_{2a}) megállapítható, hogy az említett beosztás mellett a szöveggel biztosan teljesen megtöltött első lap (A_{2b}) egy versszak utolsó sorával kezdődött. Ezek szerint a szöveg első lapján 3, 7, 11, 15, 19 vagy 23 sor állhatott. Tekintve a zsúfolt szedésre és MANLIUS gyakorlatára¹⁰⁹ a legutolsó feltevés látszik a legvalószínűbbnek. Ez esetben ugyanis egy iniciálé, vagy kiemelő fabetű beiktatása miatt rövidült meg az első szöveglapon elhelyezhető 25 sor 23-ra. Ennek feltételezésével a Croesus-história teljes terjedelme 275 versszakra, vagyis 1100 sorra tehető. Ebből őrzött meg az utókor számára a soproni naptár kötése 202 sornyi szöveget.

102. *RMNy* 341.

103. *RMNy* 668, 694, 696, 699, 700, 702, 703, 704.

104. *RMNy* 694, 695, 703, 704.

105. *RMNy* 668.

106. *RMNy* 694, 695, 696, 700, 702, 703.

107. *RMNy* 699, 704.

108. *RMNy* 699, 704.

109. Vö. *RMNy* 699.

Végére érve a tíz, MANLIUS által bekötött könyvtábla szétbontása során előkerült nyomtatványtöredékek ismertetésének, megállapítható, hogy az rendkívül eredményes volt. Összesen 14 MANLIUS-féle termék részeit áztatták ki: ezekből hetet már ismert kiadványból, míg hét másik előzetesen teljesen ismeretlen volt. A hét ismert közül is három esetben¹¹⁰ új részekkel egészítették ki a most előkerült levelek a korábban napfényre jutott darabokat. A 14 közül tehát csak négy esetben¹¹¹ áztattak ki olyanokat, amik már korábbról is ismert kiadvány meglevő leveleinek ismétlődései.

Az újdonság mértékét még kézzelfoghatóbban lehet érzékelni, ha nem csak bibliográfiai egységekben, hanem az előkerült nyomtatványok felületében kerül kifejezésre egyrészt a már ismert részek ismételt előfordulása, másrészt a kiegészítő szövegrészek és végül a minden szempontból teljesen új aránya. Miután a kibontott levelek Németújváron fólió-, Sopronban negyed- és Budapesten nyolcadrét alakúak, ezeket a megfelelő összevetés végett közös nevezőre, azaz nyolcadrétre kellett hozni. Ilyen felülettel számolva Németújváron 248, Sopronban 202 és Budapesten húsz, vagyis összesen 470 nyolcadrétnek megfelelő méretű papírlével került elő. Ezek közül átfedés a már korábbról ismerttel 101, kiegészítő szövegrész 250, ismeretlen kiadvány 119 egység, vagyis százalékos megoszlásban e három kategória 21.5, 53.2 és 25.3. Az újdonság arányát legjobban az teszi szemléletessé, ha arra figyelünk, hogy mi az, ami mint nyomtatványrész korábban ismeretlen volt. Ennek aránya — két utóbbi kategória összesítésével — nem kevesebb, mint 78,5 százalék. Ha az ember belegondol, úgy ez az arány megdöbbentő és elgondolkodtató. Ez azt jelenti, hogy a most kibontott papírfelület több mint háromnegyede olyan nyomtatást hordoz, ami korábban ismeretlen volt.

A mennyiségi fölbecsülés után talán nem felesleges áttekinteni a fentiekben ismertetett kiegészítések, ill. újdonságok jelentőségét. A latin nyelvű úrlap (2. ábra), feltehetően a hazai protestantizmus szervezeti életének egy igen korai és érdekes dokumentuma. A GABELMANN-féle *Monomachia* kiegészítő íve a latin nyelvű szövegnek nem csak első kiadásaként, de szövegváltozat mivoltában is újdonságot jelent. A német nyelvű ónaptár 1584-re (5. ábra) nem csupán a hazai protestánsoknak a pápai, sőt császári rendeletekkel szembeni dacolását dokumentálja, hanem még nyomdatörténetileg is érdekes, minthogy általa két kiadvány elkészítését lehetett a hasonló szedés során nyomon követni. A kis német nyelvű imakönyv (6. ábra), mint e nyelven legkésőbbben megjelent, jól beleilleszkedik MANLIUS már ismert kiadványai közé.

Részletesebb értékelést igényelnének az újonnan előkerült protestáns, horvát nyelvű nyomtatványok. A nyelvi vonatkozások kifejtését HADROVICS László külön ismertetés keretében már vállalta. Itt tehát most csak arra szükséges felhívni a figyelmet, hogy a legkésőbbben készült horvát nyelvű protestáns kiadvány a legutóbbi évekig a fentiekben többször is említett, sőt Sopronban most töredékeiben ki is áztatott BRENFÉLE posztillás kötet volt, amely Regensburgban, 1568-ban jelent meg. A közelmúltban fény derült arra, hogy MANLIUS utódának, FARKAS Imrének keresztúri műhelyében 1609. és 1611. években két részből álló horvát nyelvű protestáns énekeskönyv is készült Grgur MEKINICH (Pythiraeus) össze-

110. *RMNy* 532, 618, 704.

111. *RMNy* 599, *RMK* I. 378, *RMK* II. 198, 199.

állításában.¹¹² Most azután magának MANLIUSnak a nyomdájából is előkerült egy egyleveles (3. és 4. ábra), továbbá egy terjedelmesebb lutheránus imákat tartalmazó kiadvány is horvát nyelven. Tekintettel arra, hogy a horvát protestantizmus emlékei szinte nyomtalanul elpusztultak az ellenreformáció során, a most kibontott dokumentumok rendkívüli jelentőségűeknek mondhatók.

De a magyar nyelvű újdonságok sem jelentéktelenek. Az 1604. esztendőre készült naptár (8. ábra) MANLIUS feltételezett, de bizonyosra még nem vehető kalendáriumsorozatának jelentős dokumentuma. FRANKOVICS Gergely munkájának első kiadásából (1. ábra), amely egyben az első magyar nyelvű orvosi tárgyú nyomtatvány is, a korábbi, csupán néhány levél terjedelmű töredékéhez most szinte a teljes kiadvány napvilágra jött. Irodalomtörténetileg legfontosabbak a két magyar nyelvű verses história töredékei. Az Eurialus-história már meglevő ívéhez most további levelek járultak, ami lehetővé tette a hiányzó részek beosztásának pontos rekonstrukcióját. Legjelentősebbnek azonban a most előkerült Croesus-história (9. ábra) minősíthető. Ez ugyanis nem csupán arra derített fényt, hogy MANLIUS 1599-ben hol tevékenykedett, hanem olyan szöveg, ami korábbról teljesen ismeretlen, 16. századi magyar nyelvű verset őrzött meg. A magyar költészetnek korai, feltehetően még a 16. század első feléből származó, így rendkívüli értékűnek mondható emléke bukkant elő.

Visszatérve az újdonságok nagy arányára, érdemes szemügyre venni a hazai 16. századi MANLIUS-féle nyomtatványok nyilvántartott példányszámát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány alapján, tekintetbe véve most a varasdi publikációkat is. Ezek szerint az 54 bibliográfiai egységből 13 (24 százalék) csak irodalmi említés alapján ismeretes, 7 (13 százalék) egyedül kötéstáblákból kiáztatott töredék formájában, 15 (28 százalék) csupán egyetlen példányból, 8 (15 százalék) mindössze két példányból, míg 11 (20 százalék) három vagy több példányból ismeretes. Ez is jól mutatja, hogy milyen rendkívül magas — közel kétharmad — az eltűnt, ill. szinte csak a véletlennek köszönhetően fennmaradt kiadványok aránya. Ebbe a csoportba sorolhatók ugyanis nem alaptalanul a kizárólag csak töredékekből, ill. egyetlen példányból ismeretes nyomtatványok. Ha ehhez hozzávesszük a mostani áztatás újdonságainak 78,5 százalékos arányát, úgy joggal kell arra a következtetésre jutni MANLIUS, de feltehetően a többi, a 16. században Magyarországon működött nyomdász működését illetően is, hogy kiadványaiknak valószínűleg csak viszonylag kis része maradt meg napjainkig.¹¹³

A most ismertetésre került kötéstáblabontások valóban rendkívül eredményes volta nem kis részben arra vezethető vissza, hogy — ismereteink szerint — most első alkalommal nem ötletszerűen azokat a sérült táblájú köteteket vették elő, amelyekből már kikandikált valamilyen korai — lehetőleg magyar nyelvű — nyomtatvány, hanem egy hazai, 16. századi nyomdász felismert könyvkötői tevékenysége során előállított kötéseinek tervszerű átvizsgálására került sor. Ez a leghelyesebb megoldásnak tűnik több szempontból is. Amint a fenti ismertetések is mutatják, egyetlen műhely termékeinek meghatározása gyakorlatilag sokkal eredményesebb, mint a különböző eredetű kötések esetében. Az az igény, hogy ehhez fel kell ismerni előzetesen a korai magyarországi nyomdákkal kapcsolatos könyvkötői műhelyek termékeit, megtermékenyítheti a kötésekkel foglalkozó

112. *Magyar Könyvszemle*. 1967. 281. 1.

113. Vö. *Magyar Könyvszemle*. 1966. 63—66. 1.

kutásokat is. Az ilyen komplex vizsgálódás ugyanakkor igen serkentően visszahathat a nyomdásztörténetre is, hiszen a számos új körülmény és adat jelentősen előbbre viszi a problémák tisztázását.

Helyesnek, sőt szükségesnek látszik a fentiek után, hogy hazai nyomdáink történetének legrégibb korszakait fedő, nem ritkán rendkívül sűrű homályt, levéltári adatok hiányában, elsősorban könyvkötéseik felismerése és azt követően az ezekben fennmaradt nyomtatványok kibontása, majd meghatározása, végül pedig az ezekből levonható jogos következtetések útján kíséreljük meg eloszlatni. A nyomdákhoz kapcsolódó könyvkötői műhelyek ugyanis, amint ezt MANLIUS példája is jól bizonyítja, a kötéstáblák merevítéséhez nagymértékben saját makulatúráikat használták fel. Ez a gyakorlat Magyarországon a török hódoltság másfél évszázadára jellemző, így a most alkalmazott módszer ebben a korban használható.

A régi könyvek tábláinak szétbontása természetesen a legnagyobb körültekintéssel, szakképzett restaurátorok igénybevételével végezhető csak. Nem szabad ugyanis az esetleges hozzáértés nélküli barbárkodással kárt okozni a régi kötésekben és az azokban meghúzódó dokumentumokban. Ha nincsenek meg a megfelelő feltételek a szakszerű kötésbontáshoz, akkor inkább halasszuk el ezt a munkát, hiszen a töredékek ott még további esztendőket is biztonságosan átveszelhetnek, ahol már évszázadokon keresztül fennmaradtak. Ha viszont a kötések felderítése és azoknak az egyes nyomdákhoz való tartozásának bizonyítása már megtörtént, a szakszerű bontás és visszakötés biztosítva van, amint ez MANLIUS esetében történt, úgy csak javasolni lehet az ilyen jellegű munkálatok elvégzését. Ismertetésünk ehhez jelentsen biztatást.

Drucke in den Einbanddeckeln von Manlius

G. B O R S A

Joannes MANLIUS war eine interessante Buchdruckergestalt am Ende des 16. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Zwischen 1575 und 1580 lebte er in Laibach, in der Hauptstadt der damaligen Krain, und betätigte sich hauptsächlich im Dienste der slovenischen Protestanten. Unter dem Druck der immer stärker werdenden Gegenreformation übersiedelte er dann nach Ungarn, wo er vom Jahre 1582 bis zu seinem Tode im Jahre 1605 arbeitete. Unter der Obhut hochadeliger Patrone wechselte er hier öfters den Ort seiner Tätigkeit, aber mit Ausnahme von Varaždin in Kroatien blieb er meist in den westungarischen Komitaten Sopron (Ödenburg) und Vas (Eisenburg), auch dort mehr in den westlichen Gebieten, also in dem heutigen Burgenland (Österreich).

Dem Verfasser gelang es vor einiger Zeit die Buchbindertätigkeit von MANLIUS zu erkennen und auf Grund der gebrauchten Stempeln sie zu beweisen. Diese seine Entdeckung publizierte er auch in dem vorigen Band dieses Jahrbuches. Mehr als zwei Duzend MANLIUS-Einbände wurden bisher identifiziert, zehn Stücke davon wurden jetzt planmässig und sachgemäss auseinandergenommen um das in diesen vorfindbare und diesen zur Stärkung gebrauchte Makulaturpapier untersuchen zu können. Dieser Artikel befasst sich mit so zum Vorschein geratenen Druckbruchstücken. Von diesen ist das Einzige, das nicht aus der Werkstatt von MANLIUS stammt, der Postillenband von BRENZ in kroatischer Sprache, der in 1568 zu Regensburg erschienen ist und der bis zur letzten Zeit für den ältesten protestantischen Druck in kroatischer Sprache gehalten wurde.

Von den weiteren 14 MANLIUS'schen Druckbruchstücken sind 7 Stücke von ganz unbekannten Werken, drei reichen weitere Ergänzungen zu anderen Einbänden entnommenen Werken, nur in 4 Fällen fand man Teile bekannter Drucke. Unter den aus der Unbekanntheit aufgetauchten Werken sind nebst dem Bruchstück eines im Jahre 1582 angefertigten Formularblattes (Abb. 2.) in lateinischer Sprache auch zwei deutsche Drucke: der eine ist ein julianischer Kalender für das Jahr 1584 (Abb. 5.), das andere ist ein Bruchstück eines lutherischen Gebetbuches (Abb. 6.) aus der Zeit der Jahrhundertwende. Die beiden protestantischen Werke in kroatischer Sprache sind von hervorragender Bedeutung: das Eine ist höchstwahrscheinlich in Varaždin im Jahre 1587 angefertigt worden und enthält in der Form eines einblättigen Plakates Teile protestantischer Gebete (Abb. 3. und 4.), das Andere ist umfangreicher, ein Teil eines lutherischen Gebetsbuches (Abb. 7.), es ist ebenfalls anzunehmen, dass der Druck aus der Zeit der Jahrhundertwende stammt. Von den beiden unbekannten Drucken in ungarischer Sprache enthält das Eine Stücke von einem Kalender für das Jahr 1604 (Abb. 8.). Das Andere ist aber für die Literaturgeschichte sehr wichtig: es enthält Teile der früher ganz unbekannten *Croesus-Historie* (Abb. 9.). Es wurde im Jahre 1599 in Keresztúr (Deutschkreutz) angefertigt.

Bis zur Zeit waren 54 MANLIUS-Werke aus Ungarn bekannt, die jetzt dazu gekommenen 7 Werke sind ein bedeutender Zuwachs. Wenn man die Oberflächen rechnet, tragen 78,5 Prozent der aus Einbanddeckel herausgelösten Papierblätter früher unbekannte MANLIUS-Drucke. Diese ausserordentlich hohe Zahl der Neufunde ist vor Allem der Tatsache zu verdanken, dass zum erstenmal die erkannten Einbanddeckel von einem in Ungarn am Ende des 16. Jahrhunderts tätigen Buchbinder zielbewusst auseinandergenommen wurden um mit den so erhaltenen Dokumenten Weiteres über diese Werkstatt zu erfahren. Die Ergebnisse entsprachen dem gesetzten Ziel in jeder Hinsicht.

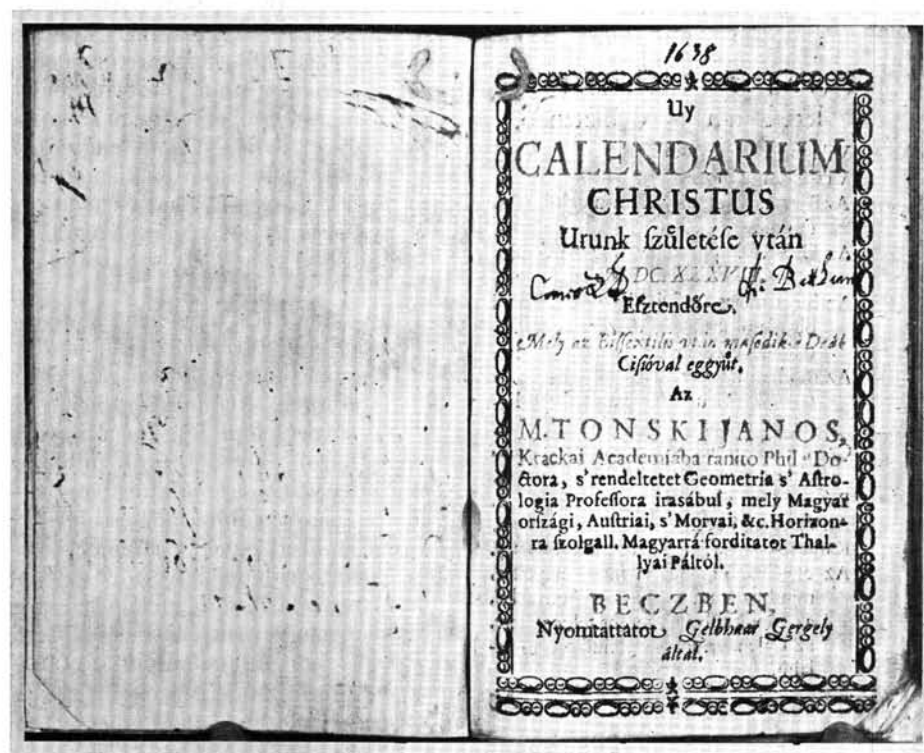

*Gregor Gelbhaar bécsi nyomdász 1638. évi magyar
kalendárium*

SOLT ÉSZ ZOLT ÁNNÉ

Az Állami Könyvtérjesztő Vállalat 1973 novemberi könyvaukciójának katalógusa 408. számon írta le a bécsi GELBHAAR nyomdában 1637-ben kiadott magyar kalendáriumot „rendkívül ritka” megjegyzéssel. A nyolcadretű kötet — bibliofílek érdeklődését első pillantásra felkeltő — szép kötése 1638-ban BATHYÁNY Ádám királyi kamarás számára készült. A Széchenyi Könyvtár által

Ismeretlen 1638. évi magyar kalendárium

megvásárolt kalendárium ily módon nemcsak régi magyar gyűjteményünk értékes gyarapodása, hanem a 17. századi magyar bibliofília több szempontból is figyelmet érdemlő emléke.

Az *Uy Calendarium* címmel közreadott kötet (RMK. I. 666a) két főrészből, naptárból és prognosztikonból áll. A naptár a B ív 6. levelének rektóján fejeződik be. Ugyanezen levél verzóján a köpölyözés és fürödéstről szóló rövid fejezet, majd a B ív 7—8. levelén GELBHAAR nyomdásznak ESTERHÁZY Miklós nádorhoz intézett ajánlása olvasható. Ezt követi a *Prognosticum astrologicum*, majd a *Sokadal-mok* című szokásos vásárjegyzék. A kötetet lezáró *Appendix* néhány magyar történelmi eseményt sorol fel „emlékezetül”, amit a *Rövid meghirása az egek kerekességének, s' a raytok lévő plánétáknak, avagy buydosó czillagoknak* című fejezet követ.

A kis kötet szövege meglehetősen eltér a 17. század első felében magyarországi nyomdákban kiadott kalendáriumok szövegétől. Ez utóbbiak ugyanis a szokásos asztrológiai, mezőgazdasági és a betegségekre vonatkozó népszerű tudnivalókon kívül a legegyszerűbb olvasók tájékozódására és történelmi tudatuk formálására a magyar történelem fontosabb eseményeiről is áttekintést nyújtanak. A magyarországi nyomdatulajdonosok közül különösen a kolozsvári és a lőcsei könyvnyomtatók ismerték fel korán, hogy az évenként nagy példányszámban eladható kalendárium a népszerűsítő ismeretterjesztés egyik leghatásosabb eszköze. A lőcsei BREWER-nyomda 1638. évi kalendárium (RMK. I. 681b) például új lapon, gondosan szedett címmel kezdődő 24 lapos *Chronicát* közöl, amely különösen részletesen sorolja fel az utolsó évszázadok nevezetesebb magyar történelmi eseményeit (F. D₅—E₈). Hasonló tartalmú *Rövid Chronica* című fejezettel jelent meg a bártfai KLÖSZ-nyomda 1639. évi kalendárium, de ebben csupán 18 lapra terjed a történelmi adatok felsorolása (RMK. I. 686a. F. B₇—C₈). A nagyjából azonos méretű 1643. évi SZENCZI KERTÉSZ Ábrahám-féle váradi kalendárium 22 lapos *Magyar Chronicát* tartalmaz (RMK. I. 750, F. C₇—E₁), míg a negyed-rétű — tehát az előzőknél laponként mintegy négyszer annyi szöveget közreadó — 1658. évi nagyszombati kalendáriumban 10 lapot foglal el a *Rövid krónika* című történelmi áttekintés (RMK. I. 931. F. E₄—F₅).

A 17. század első felében magyarországi nyomdákban megjelentek olyan kalendáriumok is, amelyek krónika című fejezetet nem tartalmaznak, viszont Magyarországra és a szomszédos tartományokra vonatkozó politikai-gazdasági jellegű jóvendöléseket közölnek. FARKAS Imre csepregi nyomdász 1635. évi kalendáriumának *Nemely tartományoknak állapottyokrul* című fejezete Magyarországról, Csehországról, Morvaországról, Ausztriáról és Sziléziáról publikál jóvendölést (RMK. I. 641). A krakkói Nicolaus ZORAWSKY összeállításában Tejfalun kiadott 1638. évi kalendáriumban ugyanez a fejezet előbb a nagy és kisebb Lengyelországra, majd a Magyarországra és a fent említett egyéb tartományokra vonatkozó jóvendöléseket közli (RMK. I. 685). Ezt a sorrendet követi az ugyancsak krakkói eredeti után készült 1629. évi pápai kalendárium megfelelő szövege (RMK. I. 585). A két utóbbi kalendárium egyébként magyar történelmi áttekintést is közread, de nem önálló fejezetként, hanem a naptárban, a lapok alján folytatólagosan szedve.

A magyar vonatkozású szövegrészeket szempontjából új típust képvisel az 1624. évi debreceni kalendárium, amely az *Egy-néhány országokról és tartományokról* szóló fejezetén kívül 11 lapos *Rövid Chronicát* is tartalmaz (RMK. I. 535a. F. D₃—D₈). Lényegében ehhez a típushoz tartozik az 1631. évi kassai kalendá-

JANUARIUS Bodog Gz.

¶	Es mikor el töltek volna az 8. napok, Luc. 2.	
1	Ci A. Kis Karácson	alhatatlan
2	fi b Sz. Istvan o. t.	szép idő
¶	Az Istennek Angyala meg jelenik, Matth. 1.	
3	o C. Sz. Iános o. t.	
4	Ia d Aposzenteo.	*
5	nns e Simeon	nap hozza.
6	E f Vizkereszt	nap kelet v. o.
7	pi g Isidorus	5. orakor.
8	fi a Erhardus	
9	pi b Epiphanius	
¶	Mikor Iesus 12. Egesedős volna, Luc. 2. c.	
10	pau C. Remet Pal.	*
11	di d Higinus	szület
12	cat e Eusebius	
13	oc f Hilaria	
14	Fe g Felix	húg szül
15	li a Paul Eremitian.	9. orak. v.
16	Mar b Marcellinus	8. orak. v.

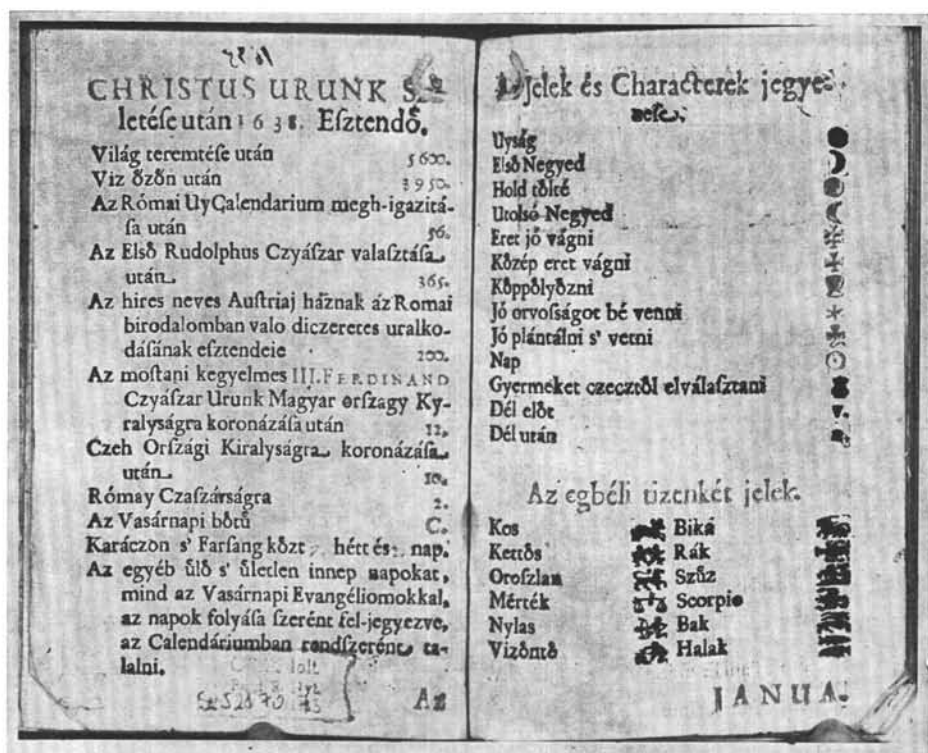
Handwritten note in Latin script, likely a calendar correction or entry.

Ismeretlen 1638. évi magyar kalendárium

rium, amely 23 lapos *Magyar Krónikát*, valamint Magyarországra és Erdélyre vonatkozó jövődölést közöl (RMK. I. 599b. F. D₂–E₈).

Mint hogy a régi magyar kalendáriumok eltérő formátumban jelentek meg, művelődéstörténeti érdekű szövegrészleteik összehasonlítása csupán a lapszámok alapján nem nyújt reális képet. Még hozzávetőleges számítás alapján is többet mond az a tény, hogy a lőcsei kalendárium (RMK. I. 681b) krónikája mintegy 250, az említett kassai kalendárium (RMK. I. 599b) azonos fejezete pedig több mint 300 eseményt sorol fel. Ezekhez a krónikákhoz nem is hasonlítható az 1638. évi GELBHAAR-féle magyar kalendárium történeti adatközlése, amely a D₃ levél verzóján csupán a magyarok első bejövéséről, ATTILA királlyá tételéről, a magyarok második bejövéséről, SZENT ISTVÁN megkoronázásáról és uralkodási éveiről, a kereszténység felvételéről, valamint MÁTYÁS király haláláról számol be (RMK. I. 666a).

A GELBHAAR-féle kalendárium szokatlanul gyér magyar vonatkozású szövege elsősorban azzal volna magyarázható, hogy e művet nem magyar szerző, hanem a krakkói akadémia geometriai és asztrológiai professzora, Jan TOXSKI állította össze. Csak hogy a lényegesen részletesebb történeti áttekintést nyújtó magyar kalendáriumok többsége sem magyar szerzőtől származik. Összeállítóik Andreas ARGOLUS (RMK. I. 931), Jan BANDORKOWICZ (RMK. I. 641), Martin

Ismeretlen 1638. évi magyar kalendárium

HELLWIG (RMK. I. 535a), David HERLICIUS (RMK. I. 555, 599b), Alexander MILEIUS (RMK. I. 585), Nicolaus ZORAWSKY (RMK. I. 685), valamint a késmárki születésű neves matematikus, FRÖLICH Dávid (RMK. I. 681b, 686a, 750).¹ Kalendáriumaink szerzői tehát általában külföldi, többnyire krakkói matematikusok, akik ugyanúgy nem voltak járatosak a magyar történelemben, mint Jan TOŃSKI. Ennek ellenére nemcsak a magyarországi származású és iskolázottságú FRÖLICH Dávid kalendáriumaiban, hanem az említett külföldi szerzők prognosztikonjaiban is általában megtalálható a magyar történelmi eseményeket sommázó krónika. Éppen ezért különös, hogy a TOŃSKI-féle GELBHAAR-kiadású magyar kalendáriumból hiányzanak a történelmi összefoglalások (RMK. I. 666a, 688, 724, 736). Minthogy a magyar kalendáriumban is nagyjából ugyanazok az adatok ismétlődnek, hasonló krónikát bármely magyarországi kiadású kalendárium alapján a GELBHAAR nyomda is összeállíthatott volna saját kiadásai számára. Különösen

1. ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, 1941. 431-432, 438. — ESTREICHER, Karl: *Bibliografia Polska*. Tom. XII. Kraków 1891. 354., Tom. XXXI. Kraków 1936. 221. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Budapest, 1894. 817. h.

Az 1638. évi kalendárium Batthyány Ádám számára készült kötése

könnyen pótolhatta volna az 1638. évi magyar kalendáriumban ezt a hiányosságot a kis kötet fordítója, TÁLLYAI Pál. Ő ugyanis 1628 és 1633 között ISTVÁNFY Miklós Magyarország történetét fordította magyarra, s NAGY Iván szerint a magyar királyi udvari kancellária szolgálatában állhatott.² Fordítását jelentős munkának tartotta; erre utal legalábbis az a tény, hogy kéziratban fennmaradt művét az ország vezető közéleti személyiségeinek, köztük gróf BATTHYÁNY Ádámnak ajánlotta.³

A régi magyar kalendáriumok művelődéstörténeti jellegű szövegrészleteinek kialakításában és formálásában azonban nemcsak e kis művek összeállítói és fordítói, hanem olykor a közreadó nyomdászok is részt vettek. Éppen ezért becsesek például TÓTFALUSI KIS Miklós kalendáriuma, amelyekhez a literátus könyvnyomtató évenként újabb megállapításokat írt a háborúról és a békéről szóló fejezetekhez.⁴

Gregor GELBHAAR bécsi nyomdász életére, vállalkozására nem hatottak ki a magyarországi események, s nem kötődött a szomszédos ország múltjához sem. Mégis különös, hogy nem tűnt fel neki más magyar kalendáriumok krónikája, holott néhányat bizonyosan látott közülük. Nyomdája ugyanis több magyar szerzővel állt kapcsolatban s számos magyar nyelvű könyvet adott közre.

Gregor GELBHAAR a 17. század első felében Bécs legnevesebb nyomdászaihoz tartozott. 1615-ben könyvkereskedőként jegyezték be a bécsi egyetem anyakönyvébe, majd a következő évben átvette a Lammsburse-ban levő Bonnoberger-officina vezetését.⁵ Munkásságának elismertségét mutatja, hogy már 1624-ben császári udvari könyvnyomtató volt s privilégiumot nyert a híres *Wienerischer Calender* közreadására. Kiadói előjogát azonban bécsi nyomdásztársai nem tartották tiszteletben, s így 1629. április 17-én panaszt terjesztett a bécsi egyetem

2. NAGY Iván: *Istvánffy munkája fordításairól*. = *Századok*. 1869. 283. l.

3. Uo. 286. l.

4. *RMK. I.* 1454, 1471, 1487, 1525, 1542, 1655, valamint a SZABÓ Károly által nem ismert 1697. évi kalendárium. *Magyar Könyvszemle*. 1940. 93. l. (Mikrofilm az Országos Széchényi Könyvtárban RMK. I. 1504a.) — DUKKON Ágnes: *Tótfalusi Kis Miklós művelődéspolitikája*. (Kézirat 63–65. l.)

5. MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. Wien, 1883–1887. I. 200–201.

elé a jogtalan kalendárium-kiadások miatt, kérve az egyetem közbelépését. Az 1621. július 18-i rendelet értelmében ugyanis Bécsben csak az egyetem jóváhagyásával lehetett könyvet kinyomtatni.⁶

1640-ben Gregor GELBHAAR egyetemi könyvnyomtatói címet nyert (aulae et Universitatis typographus), s mint általában a vele egyenrangú bécsi könyvnyomtatók, ő is jelentős polgári vagyont mondhatott magáénak.⁷ Kiválóan felszerelt műhelye a legtöbbet termelő bécsi nyomdákhoz tartozott. Vállalkozása hírnevét gondosan kiállított nyomtatványai alapozták meg, majd az a tény is növelte, hogy műhelyében német, latin és olasz műveken kívül számos horvát és magyar munka is napvilágot látott. 1618-ban például VÁSÁRHELYI Gergely két episztolás kötetét adta közre, 1626-ban PÁZMÁNY Péter egyik műve, 1628-ban pedig latin, magyar, cseh és német nyelvű *Dictionarium* jelent meg sajtóján (RMK. I. 477, 478, 552, 574). Magyar kalendáriumai közül a korábbiakat JAN TOŃSKI, a *Krakai Kalendárium* címen közreadott későbbieket (RMK. I. 770, 784, 788) pedig Mikołaj JABŁOŃSKI krakkói matematikus állította össze. Az 1638. évi TOŃSKI-féle kalendárium naptára, metszetei és prognosztikonja egyaránt eltér a JABŁOŃSKI-féle 1646. évi *Krakai Kalendárium* azonos részeitől (RMK. I. 770), de a JABŁOŃSKI-féle kalendárium különböző évi kiadásai (RMK. I. 784, I. 788) sem egyeznek meg pontosan.

Hasonlóképpen kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól a TOŃSKI-féle kalendáriumnak a Széchényi Könyvtárban meglevő 1638. és 1639. évi kiadásai. Minthogy az utóbbiból SZABÓ Károly ismert példányt, annak leírását *Régi Magyar Könyvtára* I. kötetében 688. számon közölte.⁸ A most megvásárolt 1638. évi kiadásról sem a hazai RMK-bibliográfiák, sem a bécsi nyomdászattörténeti munkák nem tudtak, így annak leírását most adjuk közre:⁹

Uy // (vörös) CALENDARIUM // (fekete) CHRISTUS // Urunk születése után // (vörös) M.DC.XXXVIII. // (fekete) Elzrendre, // (vörös) Mely az Biffextilis után mafodik, à Deák // (fekete) Cifióval egyyűt. // Az // (vörös) M. TONSKI JANOS, // Krackai Academiába tanito Phil: Do-// (fekete) ctora, s' rendeltetet Geometria s' Aftro-// logia Profeffora irasából, mely Magyar // országi, Auftriai, s' Morvai, &c. Horizon-// ra szolgall. Magyarra forditatot Thal-// lyai Páltól. // (vörös) BECZBEN. // (fekete) Nyomtattatot Gelbhaar Gergely // által. [1637.] 8º 28 számozatlan levél (A—C⁸ D⁴), utolsó levél üres.

A két kalendárium címszövege lényegében abban tér el egymástól, hogy az 1638. évi kiadás megemlíti, hogy a kalendáriumot a *Deák Cifióval* együtt adták közre, és pedig magyarországi, ausztriai és morvai horizonra érvényesen. Az egy évvel későbbi kalendárium (RMK. I. 688) viszont címszövege szerint csak a magyarországi horizonra igazítottatott. Ugyancsak különbözik a két kötet a kalendárium évének meghatározásában. Az 1638-as kiadás az adott naptári évig az alábbi eseményektől eltelt évek számát közli: a világ teremtése, a vízözön, a római új kalendárium megigazítása, I. RUDOLF császár választása, az ausztriai

6. Uo. 371. l.

7. Uo. 355. l.

8. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. I—III. Budapest, 1879—1898.

9. Nem említi e kalendáriumot SZABÓ Károly idézett munkája, SZTRIPSZKY Hiador (*Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Budapest, 1912.), valamint MAYER idézett bécsi nyomdászattörténete.

ház uralkodásának kezdete, III. FERDINÁND császár magyar királlyá koronázása, csehországi koronázása, valamint római császárrá koronázása. Ezzel szemben az 1639. évi kalendárium (RMK. I. 688) a világ teremtésétől és a vízözöntől számított éveken kívül csupán az első magyar király és a III. FERDINÁND császár magyar királlyá koronázásától eltelt időszak éveit közli.

A két kalendárium naptári részében a legszembetűnőbb eltérés a havi metszeteknél jelentkezik. Az 1638. évi kalendárium (RMK. I. 666a) illusztrációinak mérete 23×59 mm, az egy évvel későbbi kiadás (RMK. I. 688) metszetei 28×60 mm. Ez utóbbi illusztrációit GELBHAAR nyomdász egyébként több kalendáriumában ismételten felhasználta (RMK. I. 710, 724, 736). A két fametszet-sorozat képei kompozícióban is eltérnek egymástól. Az 1638. évi januári illusztráció például a szokásos interieur-jeleneten kívül tájrészletet is ábrázol. A márciusi illusztrációk közül az 1638. évi kalendáriumé áll közelebb a fa- és szőlőgondozást szemléltető hagyományos kompozíciókhoz, mert az 1639. évi kalendárium azonos témájú metszetén a magvető alakja is megjelenik, holott a vetés általában a szeptemberi hónapábrázolások motívuma. A két sorozat további metszetein a hagyományos jelenetek ismétlődnek, de az 1638. évi kalendárium keskenyebb, kisebb képmezőjű illusztrációin általában zsúfoltabb kompozícióban és kezdetlegesebb kivitelben.

Gregor GELBHAAR nemcsak 1638-ban, illetve 1639-ben hozta kalendáriumait különböző metszetekkel forgalomba. A későbbi *Krakai Kalendárium* 1645. évi kiadása ugyanis az eddig említett mindkét fametszet-sorozat hónapábrázolásaitól eltérő, 20×55 mm méretű illusztrációkkal jelent meg. Ezek a kis metszetek mind felépítésükben, mind ábrázolásmódjukban kezdetlegesebbek mindkét fametszet-sorozat illusztrációinál. A betűtípusokkal kitűnően felszerelt GELBHAAR-nyomda úgy látszik nem tartotta fontosnak, hogy rövid életű és népszerű könyveknek szánt magyar kalendáriumait színvonalasabb metszetekkel hozza forgalomba. Ezzel magyarázható, hogy több 16. századi magyarországi nyomdában megjelent kalendáriumaink művészibb kompozíciójú munkaábrázolásokkal kerültek az olvasók elé, mint a GELBHAAR-kalendáriumok metszetei. Kiragadott példaként elég a nagyszombati nyomdában első ízben 1579-ben használt kalendáriumképekre (RMK. I. 159), vagy a kolozsvári HELTAI-nyomda 1592-ben kiadott *Cisiojának* lényegesen nagyobb méretű, életteljes hónapábrázolásaira (RMK. I. 256) hivatkozni.

A TOŃSKI-féle kalendárium 1638. és 1639. évi kiadásában azonban nemcsak a metszetek, hanem a hónapok végén kinyomtatott ún. hónapversek is eltérnek egymástól. Mondanivalójuk azonos, a későbbi kiadásban azonban gördülékenyebbek, tetszetősebbek a rigmusok, amint azt a két kalendárium januári hónapverse is szemlélteti.

Az 1638. évi kalendárium
(RMK. I. 666a)

Ez hónapba eret ne vágas
De ha szükség használ a vágás
Ély fü szerszámmal s' jó itallal
Fejedet mellyed tarcz melegséggel.

Az 1639. évi kalendárium
(RMK. I. 688)

Ez első hónapba eret ne vágas,
De ha szükséges, vágni nem ártalmas:
Élly jó borral, és borsos eleséggel,
Fejedet, mellyedet tartsd melegséggel.

A két kalendárium *Prognosztikon* része viszont már tartalmi szempontból sem azonos.

Az 1638. évi kalendárium
(RMK. I. 666a)

Prognosticum astrologicum.

Az az, az csillagok járásából való ítélet.

Ez esztendőnek kezdeti.

Ez esztendőnek ura.

Ez esztendő folyásának ereje s' czelekedeti.

Az eclipisről.

Döghalálról s' betegségekről.

Az hadakozásról.

Gyuladásokról.

Az mezők terméséről.

Az banyaszakról.

Sokadalmok.

Appendix.

Rövid meghirása az eget kerekiségének,

s' a raytok lévő plánétáknak, avagy buydosó csillagoknak.

Az 1639. évi kalendárium
(RMK. I. 688)

Prognosticum astrologicum.

A' chillagok járásából jövendölés.

Az esztendőnek kezdetiről.

Az esztendőnek uráról.

Az esztendőnek minémüségéről.

A' földnek gyümölcös vóltáról.

Az elmúlt esztendőbéli hóldban való fogvatkozásról.

Ez esztendőbéli napban való fogvatkozásról.

A betegségekről.

A' hadról.

Magyarországról.

Lengyelországról.

Austriáról.

Magyarországi és erdélyi sokadalmok.

A kalendáriumok ismeretterjesztő célkitűzéseit vizsgálva a két kiadás prognosztikonja között a leglényegesebb eltérés abban jelentkezik, hogy az 1639. évi kalendárium a korábbi kiadással szemben a *Magyarországról, Lengyelországról, Austriáról* című fejezeteiben már aktuális híryanagot, jövendölést is tartalmaz. A Magyarországról szóló fejezet például így kezdődik: „A magyarok jó vigyázásban legyenek a' végházakban, hogy a' török reájok ne üssön, es véletlen s-készületlen, házokra, feleségökre, gyermekökre veszedelmet ne hozzon.” A hadi felkészülésre való hasonló buzdítás olvasható Lengyelországra vonatkozóan is, míg Ausztriának a kalendárium nagy győzelmet jósol. Az 1645. évi, GELBHAAR-nál megjelent *Krakai Kalendárium* (RMK. I. 770) hasonló fejezeteket tartalmaz, míg e kalendáriumtípus két következő évi kiadásából (RMK. I. 784, I. 788) már ismét hiányzik ez a Magyarországot és szomszédait érintő aktuális szövegrész.

A Széchényi Könyvtárban meglevő GELBHAAR-féle kalendáriumok közül csupán kettő maradt fenn eredeti, aranyozott barna bőrkötésben. Az 1645. évi *Krakai Kalendárium* (RMK. I. 770) a címlap előtti üres levélen olvasható „Comes Ladislaus Esterhazy Anno eodem, qui sequitur” possessor-bejegyzés szerint annak az ESTERHÁZY László Sopron vármegyei főispánnak volt a tulajdona, aki 1652. augusztus 26-án a török elleni vezekényi ütközetnél életét vesztette.¹⁰ Az új szerzeményű 1638. évi kalendárium szép kötése — mint említettük — BATTHYÁNY Ádám királyi kamarás és főasztalnok számára készült. A barna bőrkötés gerince restaurált, két tábláján azonban ma is sértetlen az egykor aranyozott díszítés. A középső mezőt mindkét táblán Magyarország babérkoszorúban ábrázolt közép-

10. NAGY Iván: *Magyarország családai*. IV. Pest, 1858. 84. l.

kori címere foglalja el. A hátsó táblán inda- és virágdíszes keret veszi körül a címet, míg az első táblán — azonos keretdísz mellett — a tükör felett négyyszögű mezőben az alábbi szövegű ajánlás olvasható:

„Illuftrissimo Dño. Dño. Comiti Adamo// de Batthián, perpetuo de Németuivár, // Sacrae Caesar: Regiaeque: Majest: Confiliar.// Camer: ac partium Regni Hungariae cis // Danubianarum, Confiniorumque; Canifae // oppofitorum Generali Capitaneo. &c.// M.DC.XXXVIII.”

A bibliofil hajlamáról ismert BATTHYÁNY Ádám fontos mecénási tevékenységét fejtett ki a Dunántúlon. Értékes adományokkal gazdagította a felsőörsi prépostságot, valamint az általa építtetett németújvári ferences rendházat, amelyre kéziratait és régi könyveit is hagyta.¹¹ Udvari káplánja, KÉRI Sámuel irodalmi munkásságát azzal támogatta, hogy az 1651-ben Németújvárra kerülő KÉRI első munkáját, a *Keresztyeni Seneca* címen közreadott fordítását saját költségén jelentette meg 1654-ben a bécsi COSMEROVIUS-nyomdában (RMK. I. 882).¹²

A BATTHYÁNY Ádám könyvtárából származó, 1638. évi GELBHAAR-kalendáriummal egy kivételesen jó állapotban és művészi kötésben fennmaradt, igen ritka kötetrel gyarapodott az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött régi magyar kalendáriumok eddig is eléggé gazdag együttese. Sem összeállítója, sem nyomdásza nem volt magyar, ezért szövege meglehetősen kevés magyar vonatkozást tartalmaz. Külföldi kiadású múnél azonban érthető, hogy nem olyan mértékben segítette elő a magyar történeti ismeretek és tudat terjedését, mint legjobb hazai könyvnyomtatóink tudatosan népszerű ismeretterjesztő műnek szánt régi magyar kalendáriumai.

Der ungarische Kalender für das Jahr 1638. des Wiener Buchdruckers, Gregor Gelbhaar

E. SOLTÉSZ

Der im Jahre 1973 erworbene Kalender gehört zu den wertvolleren Neuerwerbungen der Abteilung der Alten Drucke. Dieser Kalender wurde nämlich bisher weder in dem Werk *Wiens Buchdrucker-Geschichte* von Anton MAYER, noch in den Bibliographien über die alten ungarischen Drucke erwähnt. Gregor GELBHAAR war einer der namhaftesten Wiener Drucker in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. In seiner reich ausgerüsteten Druckerei waren nicht nur deutsche, lateinische und italienische Bücher, sondern auch mehrere Werke in kroatischer bzw. in ungarischer Sprache gedruckt. Unter diesen letzteren Drucken befinden sich auch verschiedene ungarische Kalender, deren Texte, für die früheren Ausgaben, vom Krakauer Professor Jan TOŃSKI, für die späteren *Krakauer Kalender* vom Krakauer Mathematiker, Mikołaj JABŁOŃSKI zusammengestellt wurden.

Das von Jan TOŃSKI für das Jahr 1638 geschriebene *Neues Kalendarium* besteht aus zwei Hauptteilen: dem Kalender und dem Prognosticon. Zwischen diesen beiden Teilen ist die Widmung des Wiener Buchdruckers an den ungarischen Palatin, Miklós ESTERHÁZY zu lesen. Dem Prognosticon folgt die in alten Kalendern übliche Liste der Jahrmärkte. Auch in diesem Kalender von Gregor GELBHAAR sucht man vergebens die viel gelesene *Chronica* über die wichtigeren Ereignisse der ungarischen Geschichte.

11. KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I—II. Budapest, 1922—1924. II. 590. l.

12. Uo. 615—616. l.

Anstatt des traditionellen historischen Überblickes der ungarischen Kalender sind in diesem kleinen Band bloss einige Data über ungarische Könige erwähnt.

Der Kalender wurde in gutem Zustand und in einem schön gezierten, vergoldeten, braunen Ledereinband aufbewahrt. Laut der lateinischen Widmung auf dem Vorderdeckel wurde der mit dem ungarischen Wappen geschmückte Einband für den namhaften Mäzen der Kunst und Kultur, Ádám BATTYÁNY hergestellt. Das Unikum-Kalendarium repräsentiert also ein neueres Dokument sowohl über die Wiener Buchdruckerkunst, als auch die Bibliophilie in Ungarn.

Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról

Erdélyi analekták 1598-ból—A zágrábi Corvin-kódex

BERLÁSZ JENŐ

*Doctissimo domino directori
Matthaeo Rojnić
multa cum veneratione*

Másfél évtizeddel ezelőtt évkönyvünk hasábjain felhívtam történettudományunk figyelmét egykori jeles humanista hisztorikusunknak, ISTVÁNFFY Miklósnak az Országos Széchényi Könyvtárban és más hazai nagykönyvtárakban lapangó kézírataira.¹ Tanulmányomban részletes formai és tartalmi ismertetést adtam a felkutatott kódexekről, s rámutattam historiográfiai, illetve könyvtártörténeti jelentőségükre. Leleteimből arra következtettem, hogy annakidején léteznie kellett egy ISTVÁNFFY-féle bibliotékának. E feltevésemet — úgy vélem — sikerült is igazolnom. Messzemenő bizonyossággal kimutattam, hogy ISTVÁNFFY valóban jelentős mennyiségű könyv- és kéziratgyűjteménnyel rendelkezett, amely az ő élete során a Varasd megyei Vinica várában, illetve a Zágráb megyei *pankoveci* kúriában volt elhelyezve, halála után azonban felbomlott, s részben a leányági leszármazottaknál maradt, részben pedig ezektől a zágrábi jezsuita kollégiumba, s esetleg egyéb, nem ismert helyekre került.²

Tanulmányom megjelenése után nem volt alkalmam további idevágó vizsgálatokat folytatni. Nemrégiben azonban abba a kedvező helyzetbe kerültem, hogy korábbi megállapításaimat több — úgy vélem — becses információval támaszthatom alá, illetőleg bővíthetem. E kiegészítéseim közül egy hazai eredetű, további kettő viszont Zágrábból való, ahol 1973 őszén alkalmam volt könyvtári-kézíratári kutatásokat végezni.

I. Istvánffy könyvei a soproni jezsuitáknál

A hazai eredetű, itt bemutatandó forrásadatnak, amely az ISTVÁNFFY könyvtár egészének történetére vonatkozó 1959-i megállapításaimat kibővíti, P. HOLOVICS Flórián ismert egyháztörténész kutatónk lekötelező szívességéből jutottam birtokába.³ Az ő közléséből tudtam meg, hogy Sopronban, az Evangélikus Egyháztörténeti Levéltárban, 177. I. 20. jelzet alatt található egy, a 17. század harmincas éveiből származó *Originales literae circa Collegium Soproniense* című iratkötet és egy, ezt kiegészítő *Appendix*-köteg. Erről a két összetartozó darabról

1. BERLÁSZ Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1959. Bp. 1961. 202—240. l.
2. Uo. 228—234. l.
3. Figyelmeért és készségéért ez úton is köszönetet mondok.

megállapítható, hogy az egykori soproni jezsuita kollégium archívumából származnak, s egyebek mellett becses adatokat tartalmaznak a rend helyi történetére vonatkozólag. A mi tárgyunkra nézve az *Originales literae* bekötött részében a 197., illetőleg a 225–231. lapon fontos feljegyzés található DOBRONOKI Györgynek (1588–1649), a rezidencia, ill. a kollégium akkori főnökének, a legérdemesebb magyar jezsuiták egyikének tollából.⁴ DOBRONOKI az 1637. év végén a rezidencia *Annuae litterae*jének keretében (miután már az előző év decemberében is tett egy idevágó megjegyzést) mint emlékezetre méltó tényrt rögzítette le, hogy a helybeli rendi intézmények alapítója, DRASKOVICH II. György (1599–1650) püspök *"Bibliothecam ab avo suo materno, Nicolao Istvánffy ad se devolutam Collegio donavit Sopronii."*⁵

Az ISTVÁNFFY-könyvtár sorsának felderítésére indított nyomozásunk ennek az információnak a birtokában jelentős fordulathoz jutott. Általa igazolódott az a korábbi nézetünk, hogy a zágrábi jezsuita kollégium a propalatinus nyomtatott könyveinek csak egy részét örökölhette, illetőleg hogy a téka zöme az ISTVÁNFFY-lányok, s kiváltképpen, esetleg kizárólagosan ISTVÁNFFY Éva családjának birtokában maradt. A fent idézett DOBRONOKI-féle feljegyzésben említett DRASKOVICH II. György püspök, a magyarországi ellenreformáció egyik jelentős alakja ugyanis éppen DRASKOVICH Jánosné ISTVÁNFFY Évának egyik fia volt.⁶ Úgy látszik, testvérei zömmel (de nem maradéktalanul!) a püspöknek, mint az intellektuális élettel legszorosabb kapcsolatban álló családtagnak engedték át tudós nagyapjuk könyveit. Ő pedig a gyűjteményt Zágrábból, első püspöki székhelyéről magával hozta Magyarországra, működésének fő állomáshelyére, Győrbe, majd úgy látszik mindenestől átengedte annak az intézménynek, amely neki köszönhette létrejöttét: a soproni kollégiumnak.

Adva van tehát egy újabb nyom, amelyen elindulva tovább lehet kutatni az ISTVÁNFFY-téka könyveinek 1773 utáni sorsa iránt.

II. Egy újabb Istvánffy-kódex Zágrábban

Zágrábi kutatásom eredményeire térve, egy eddig még nem ismert ISTVÁNFFY-kéziratról kell megemlékezniem.

A *Délszláv Tudományos Akadémia Levéltárában* (*Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*) elhelyezett akadémiai kéziratgyűjteményben váratlanul a kezembe került egy ugyanolyan külsejű és hasonló tartalmú kódex,

4. DOBRONOKI Zala megye szülötte volt, 1610-ben lépett a jezsuita rendbe; működésének négy fő állomása Zágráb, Sopron, Homonna és Nagyszombat volt. PÁZMÁNY Péterhez és ESZTERHÁZY Miklóshoz szoros barátság fűzte. Az előbbit ő buzdította az egyetem és a nemesi konviktus megalapítására, az utóbbit pedig a nagyszombati egyetemi templom fölépítésére. S amikor PÁZMÁNY életre hívta az egyetemet. DOBRONOKI végezte el a szervezés munkáját; 1645/46-ban rektora is volt az egyetemnek. L. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 938–939. h.
5. A soproni kollégiumról és alapítójáról GYENIS András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Bp. (1941.) 45–46. l. DRASKOVICH II. György életrajzi adatairól SZINNYEI, i. m. II. Bp. 1893. 1075–1076. h., továbbá *Enciklopedija Jugoslavije* [a következőkben: *Enc. Jug.*] Sv. III. (Zagreb 1958.) 82. p.
6. NAGY Iván: *Magyarország családai*. III. Pest 1858. 390., 392. l.

mint aminőből három, az Országos Széchényi Könyvtár állományában is előfordul. Azonnal nyilvánvalóvá lett előttem, hogy e kéziratban nemcsak egy új, a témát kiegészítő dokumentumot kell látnom, hanem 1959. évi megállapításaim helyességének egy további fontos próbakövét is. Okom van hát rá, hogy erről a kéziratról az alábbiakban részletes leírást adjak.

1. *A kódex külseje*

A szóban forgó kódex az akadémiai levéltárban *Ormar II. polica C. 81.* raktári jelzet alatt található. Nagysága ennek is a szokásos 30×20 cm. Terjedelme 142 számozatlan folió. Kötésének anyaga ugyanaz a megsárgult pergament, mint a mi kódexeinké, a fedőlap közepén az ismert címeres, köriratos supralibrosszal. Könyvkötői felirata nincs, ellenben a háton (a gerincen) itt is megvan a gubacstintás címirat, amelyen ez esetben a következők olvashatók. Fenn: *Manuscripta selectissima*. — *De bello Melitensi* — *Historicus*. — Lenn a kötetszámozás: 185.

Ha összevetjük ezeket az adatokat az Országos Széchényi Könyvtár ISTVÁNYFFY-kódexeinek formai leírásával, kiderül, hogy a zágrábi kötet szorosan csatlakozik a budapestiekhez. Ugyanannak az *apparatus historicus*nak egy darabja ez, mint a mieink, mégpedig közvetlen megelőzője a mi Fol. Lat. 3606/2 jelzetű kötetünknek. A mienk ugyanis az ISTVÁNYFFY-tékában mint 186. kötet szerepel, a zágrábi pedig mint 185. De közel áll a mi Fol. Lat. 3606/1 jelzetű kódexünkhöz is, amely az eredeti gyűjteményben 182. szám alatt fordult elő s ugyanannak a *Manuscripta selectissima* — *Historia* című sorozatnak a része volt. Íme, újabb bizonyítékot nyert az a következtetésem, hogy ISTVÁNYFFY-nak legalább 200 kötetnyi, hazai történeti forrásokat tartalmazó kéziratgyűjteménye volt, amelyet részben sajátkezűleg írt össze, részben deákjaival másoltatott eredeti kútfőkből, nagy művének, a *Historia*nak alapvetéséül.⁷

2. *Possessor-bejegyzések*

A kötéstábla belsejében, valamint a szövegrészt megelőző lapokon a zágrábi kódexben is találunk possessor-bejegyzéseket. A legkorábbi ezek közül az előzéklapot követő 2. üres lap verzóján olvasható: „*Comitis Joannis Draskowith An. 1662.*” Időrendben ezután a kötéstábla belső oldalán levő nyomtatott keskeny címke következik ezekkel a szavakkal: „*Ex Libris J. C. Draskovich. In Bib. Zagr. Anno 1826.*” Végül az előzéklap felső részén a 19. század közepére jellemző, de még gubacstintás kézírással ez áll: „*Iz čitaonice Zagrebečke*”. E bejegyzések közül az első kettő ugyanebben a formában előfordul a Széchényi Könyvtár ISTVÁNYFFY-kódexeiben is; 1959-i tanulmányomban mindkettőt értelmeztem. Azt írtam, hogy az 1664-i bejegyzés⁸ (a mi kódexeinkben ugyanis nem 1662-es, hanem 1664-es évszám szerepel) gróf DRASKOVICH III. Jánostól, ISTVÁNYFFY

7. BERLÁSZ, i. h. 226. 1.

8. Pontosan: a Fol. Lat. 3606/1. jelzetű kódex eleje, ahol az 1664-i bejegyzésnek lennie kellene, csonka, ezért benne csak az 1826-i címke szerepel; a 3606/2. és 3606/3. jelzetű kódex ép, egyik előzéklapjukon ott van az 1664-i bejegyzés, de az 1826-i ex-libris csak a 3606/2-ben van meg.

Miklós unokájától, Magyarország nádorától származik.⁹ Ez az állításom helyesbítésre szorul. DRASKOVICH nádor ugyanis 1664-ben már nem élt, meghalt 1648-ban. A szóban forgó bejegyzés nem tőle, hanem fiától DRASKOVICH IV. János (†1692) főudvarmestertől, tehát ISTVÁNFFY Miklós dédunokájától való.¹⁰ Ez azonban mitsem változtat azon a következtetésem, hogy ISTVÁNFFY kéziratosszerű *apparatus historicus*-át (alighanem teljes egészében) a történetíró leányának, Évának és DRASKOVICH II. János horvát bánnak¹¹ (†1614) a leszármazottai örökölték. Erre vall a kódexben előforduló 1826. évi nyomtatott ex-libris is, amely ISTVÁNFFY Éva hatodfokú egyenes leszármazottjára, DRAŠKOVIĆ Janko grófra (1770—1856), a GAJ-féle illir nacionalista mozgalom egyik vezéralakjára utal.¹² Arról tanúskodik, hogy a zágrábi DRASKOVICH-palota családi könyvtára 1826-ban még őrizte ISTVÁNFFY Miklós történeti forrásgyűjteményének legalább egy részét. Ott voltak akkoriban még a budapesti kódexek is.

DRAŠKOVIĆ Jankohoz kapcsolódik a harmadik (*Iz čitaonice Zagrebečke*) possessor-bejegyzés is. Ez, a Zágrábban 1838-ban életrehívott első tudományos célzatú nemzeti könyvgyűjtemény (*Narodna* vagy *Ilirska Čitaonica*-nak is nevezték) a grófnak köszönhetette állománya nagy részét;¹³ használatra átengedett könyvei és kéziratok közé tartozott ez a 185. sz. ISTVÁNFFY-kódex is. 1850-ben, amikor a Čitaonica feloszlott, a kódex az egész DRAŠKOVIĆ-féle gyűjteménnyel együtt — most már mint ajándék — átkerült a néhány évvel előbb (1846-ban) megalakult *Muzejska Knjižnica*-ba; innen pedig 1876-ban, amikor a Múzeumi Könyvtár beolvadt az új Egyetemi Könyvtárba, bizonyára az utóbbiba.¹⁴ Hogy mióta van a *Jugoslavenska Akademija* levéltári gyűjteményében, azt nem tudtam megállapítani.

3. Tartalomjegyzék

Ami a zágrábi ISTVÁNFFY-kódex tartalmát illeti, ezt a kötet külsején levő címirat (*De bello Melitensi*) ugyanúgy nem fejezi ki, miként az Országos Széchényi Könyvtár három kódexének külső felirata sem azokét. Ezek az inscriptiók tulajdonképpen csak a kötet tartalmának első tételére, a bevezető kútfő-darabra utalnak. Úgy látszik, a gyűjtő ISTVÁNFFY Miklósnak elég volt ennyi is, hogy világos legyen előtte, melyik kötetben mi rejlik. Mert ez a 185. sz. kódex, éppen úgy mint az ismert többi, nem csupán egyetlen nagyobb kútfőt zár magába, hanem különböző kisebb-nagyobb források egész sorát: államiratok, levelek, memorandumok, jelentések, sőt kéziratok, vagy nehezen hozzáférhető nyomtatott irodalmi művek részleges, vagy teljes másolatát is. Az egyes darabok között azonban itt is határozott belső tárgyi-kronologikus összefüggés állapítható meg.

9. BERLÁSZ, i. h. 230—231. l.

10. NAGY Iván, i. m. III. 390., 393. l.

11. Uo. 390., 392. l. *Enc. Jug.* III. 80. p. SZINNYEI, i. m. II. 1077. h.

12. *Enc. Jug.* III. 81. p. SZINNYEI, i. m. II. 1078—1079. l. MARGALITS Ede: *Horvát történelmi repertórium*. II. Bp. 1902. 733—734. l. NAGY Iván, i. m. III. 390., 394. l. DRASKOVICH-családfája e részben hiányos; DRASKOVICH V. Ivan-János egyenes leszármazottjait (Josip Kazimirt, VIII. Ivan-Jánost és Jankot) nem mutatja ki. E hiányosságot Ivan FILIPOVIĆ kollégámnak, a zágrábi Arhív Hrvatske levéltárnokának szíves tájékoztatása alapján tudtam áthidalni.

13. *Enc. Jug.* II. (Zagreb 1956.) 606. p. *Hrvatska Enciklopedija* IV. Zagreb 1942. 326. p.

14. *Enc. Jug.* VI. (Zagreb 1965.) 186. p.

Többségükben ugyanis a források ugyanarra a korra, ugyanazon korbeli eseményekre vonatkoznak, s ha akad is közöttük néhány olyan, amely más időszakhoz kapcsolódik, annak a jelenléte is megmagyarázható. Különben erre a kötetre is jellemző az, hogy részint ISTVÁNYFY sajátkezű feljegyzéseiből, részint deák-írási másolatokból áll.

Íme a tartalomjegyzék:

- a) ff. 1—17. „De bello Melitensi a Solimano Turcar(um) principe gesto. Claudii Grangei Biturigis, Graecae et Latinae eloquentiae professoris commentarius. — Apud Gabrielem Cartier. Anno MDLXXXII.” (Istvánffy autogr.)
- b) ff. 18—86. „Commentariorum de rebvs Vngaricis ac Transylvanicis. Decas decima. Continens historiam belli Sinanici ac rerum ab anno salutis reparatae MDXCII. ad annum 1595. gestarvm. In honorem et perpetvam memoriam serenissimi principis Transylvaniae. Partim propria marte qvam verissime conscripta, partim ex alienis fragmentis digesta. Authore Joanne Decio Baronio.” (Egykorú másolat.)
- c) ff. 87—99. „Oratio Joannis Decij Baronij ad serenissimum principem ac dominvm Signismvndvm Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae ac Transalpiniae Walachiae Sacrique Romani Imperij principem, eqvitem aurei velleris, partium regni Vngariae dominvm ac Sievlorvm comitem, 1598 de bello adversus Tvrcam fortiter & constanter perseqvando.” (Egykorú másolat Istvánffy autográf széljegyzeteivel.)
- d) ff. 100—109. Literae Joannis regis querimoniae ad Carolvm caesarem de Ferdinando rege annis 1528—1532. (Másolat a 16. század végéről.)
Literae summi pontificis Pavli tertii ad serenissimum Joannem regem Hvngariae. Romae, anno 1537. (Másolat a 16. század végéről.)
Literae summi pontificis Sixti 4. ad Mathiam regem Hvngariae: Ne cvm Tvrea foedvs ineat. Romae, 1478. (Másolat a 16. század végéről.)
- e) ff. 113—121. Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorvm. (Deák írás a 16. század végéről Istvánffy széljegyzeteivel.)
- f) ff. 122—129. Relatio Stephani Zamosii ad... dominum Stephanvm Szuhay episcopvm Vaciensem, Camerae Hvngariae praefectvm etc. et dominvm Nivolavm Isthvanyffy regni Hvngariae propalatinvn etc. sac. caes. et reg. maiestatis in Transylvania commissarios etc. Albae, anno 1598. (Egykorú kézírás.)
- g) ff. 130—135. Relatio Adolphi Schwarzenburgi (!) ad caesarem Rudolphvm. Javrini, 5. Apr. 1598.
Ibidem: Consignatio ordinis tam inter equites, quam pedites Gallos, Vallones, Germanos et Hvngaros...
Literae s. c. maiestatis ad principem Transylvaniae de recuperato Jaurino. 20. Aprilis 1598.
- h) f. 136. Exemplvm literarvm Kazikereij principis Tartarorvm ad principem Sigismvndvm Batory. Mense Maio anni 1598.
- i) ff. 137—139. Literae juramentales duae Michaelis vajvodae partium regni Hvngariae Transalpinarvm, nec non archiepiscopi Tergovisthiensis et aliorum boeronvm Valachorvm. 9. die mensis Junij anno 1598. (Egykorú másolatok Istvánffy javításaival.)
- k) ff. 140—142. Chronologia historiae principatus Transylvaniae ab anno 1143 usque ad annum 1571. (Másolat a 16. század végéről Istvánffy kiegészítő soraival.)

Igazolva láthatjuk tehát a fentebb elmondottakat. Egy, részeiben szorosan összetartozó, csaknem homogén forrásgyűjteményről van szó, amelynek anyaga szinte kizárólag az 1598. év történeti eseményeire vonatkozik. De, ami nem pon-

tosan idevág, jórészt arról is kiderül, hogy közelebből vagy távolabbról a tárgykörbe tartozik. Ezen túlmenőleg még egy lényeges megállapítást tehetünk, azt ti., hogy a kódex teljes egészében Erdélyben, Gyulafehérváron íródott 1598. áprilisától szeptemberéig, az alatt a fél év alatt, amíg ISTVÁNFFY Miklós egy nagyjelentőségű diplomáciai ügyben mint császári biztos, a fejedelemségben tartózkodott.

4. A történelmi háttér

Hogy mi volt ez a fontos diplomáciai küldetés, arról az egykorú forrásokból, elsősorban éppen ISTVÁNFFY *Historiájából*, világos, tüzetes tájékoztatást nyerhetünk. Fellapozva az idevágó részeket,¹⁵ kitűnik, hogy arról a merész kísérletről van szó, amelynek kapcsán BÁTHORI Zsigmond erdélyi fejedelem az 1590-es években országát ki akarta vonni a török hűbéresség kötelékéből, sőt Erdélyt Habsburg-jogar alatt egyesíteni kívánta Magyarországgal. Tudvalevő, hogy e nagyvonalú elképzelés spiritus rectora Alfonso CARILLO spanyol származású diplomata volt, aki 1591-től kezdve ZSIGMOND fejedelem titkos tanácsadójaként tevékenykedett Erdélyben és szívós agitációval megnyerte urát a törökellenes politikának. Sikerült elérnie, hogy 1595 elején ZSIGMOND szövetségre lépett RUDOLF császárral, majd a frigy zálogául még ugyanabban az évben egy HABSBURG-főhercegnőt vett feleségül. A továbbiak során rávette CARILLO a fejedelmet arra is, hogy a havasalföldi vajdával összefogva fegyveres támadást intézzen a félelmetes török birodalom ellen. A vállalkozás sikerrel járt, de amikor a török ellentámadásba ment át, ZSIGMOND kétségbeesett; úgy érezte, hogy Erdélyt képtelen lesz megvédeni. Így történt, hogy — ismét CARILLO tanácsára — 1597 végén egy újabb szerződésben arra kötelezte magát, lemond a fejedelemségről és országát RUDOLF császár-király uralma alá helyezi.¹⁶

A történéseknek ebben a stádiumában jutott szerephez ISTVÁNFFY Miklós, a királyi Magyarországnak 1581 óta első közjogi méltósága, nádori helytartója. A prágai császári udvar őt szemelte ki Erdély átvételének gyakorlati lebonyolítására. Ő, mint a magyar közjog és a rendi politikai taktika kiváló ismerője, sőt szükség esetén fegyverrel is helytállni képes, kemény, bátor katona valóban legalkalmasabb volt e feladatra. Melléje kincstári képviselőként SZUHAY István c. váci püspököt, a magyar királyi kamara elnökét, birodalmi jogi szakértőként pedig Bartholomeus PEZZEN kir. tanácsost delegálták.¹⁷

A háromtagú királyi küldöttség 1598. április 1-én érkezett BÁTHORI Zsigmond fejedelem székvárosába, Gyulafehérvárra. Erdélyben a helyzet rendkívül kritikus volt. Künn, Magyarországon tombolt a török elleni háború: nemcsak a távoli Dunántúlon, hanem a Tiszántúlon, Erdély határainak közvetlen közelében is. Számolni kellett azzal, hogy az elpártolt hűbéres fejedelemséget is hamarosan török seregek özönlík el. Ekkoriban már közszájon forgott a hír, hogy a krimi tatárok, a török szultán vazallusai parancsot kaptak az Erdély elleni felvonulásra, s köztudott volt az is, hogy azok a hátráltató manőverek, amiket BÁTHORI

15. *Regni Hungariae historia ... libris XXXIV a Nicolao Isthuanffio ... Coloniae Agrippinae* 1724. 439–447. p.

16. SZALAY László: *Magyarország története*. IV. Lipce 1854. 406. l.

17. ISTVÁNFFY, i. m. 439. p. SZALAY, i. m. 411. l. SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. III. Bp. 1935. 319. l.

Zsigmond a tatár kán megvesztegetésével tett, illuzórikusak. Tartani kellett attól is, hogy MIHÁLY havasföldi vajda, az erdélyi fejedelem fegyvertársa — ha számottevő támogatást nem kap —, féltében esetleg átpártol a törökhöz. Természetesen e válságos külső helyzet rányomta bélyegét a belső politikai közhangulatra is. Erdély rendei és nemzetei (különösen a protestánsok) távolról sem voltak egy véleményen a fejedelemmel. Széles körben uralkodott HABSBURG-ellenes hangulat, sőt titkon a fejedelmi udvar politikai ügyvezetője, JÓSIKA István kancellár is az annexió ellen dolgozott. Így történt, hogy a királyi biztosok megérkezésük után azonnal kénytelenek voltak a megfélemlítés eszközehez nyúlni: első dolguk volt a kancellárt börtönbe vetni, majd kivégeztetni. Nyilván ennek a kemény fellépésnek, valamint a császári seregek ekkoriban kivívott nagy sikerének, Győr visszafoglalásának volt tulajdonítható, hogy a rendek ZSIGMOND fejedelem leköszönését és az országból való eltávozását éppenúgy tudomásul vették, mint különvált feleségének, MÁRIA KRISZTINA főhercegnőnek ideiglenes kormányzóságát és a királyi biztosok kormányzótanácsai működését.¹⁸

De az ország belső csendjének biztosítása és védelmének megszervezése a hatalom birtokbavétele után sem volt könnyű dolog. A feladatok zöme ISTVÁNFFY-ra nehezedett, minthogy B. PEZZEN rövid időn belül Prágába utazott jelentéstételre, SZUHAY pedig mint papi és pénzügyi ember, rendfenntartási és katonai ügyekben cselekvő szerepet nem igen vállalhatott. ISTVÁNFFY tehát felelőssége tudatában a fehértvári fejedelmi palotából igyekezett az eseményeket gondosan figyelemmel kísérni, s alakulásukra befolyást gyakorolni. Különösképpen két irányban fejtett ki aktivitást. Egyrészt állandóan sürgette a Kassán tartózkodó MIKSA főherceget — Erdély deszignált királyi helytartóját — a bejövetelekre, másrészt nagy erőfeszítéseket tett MIHÁLY havasalföldi vajda szövetségi hűségének biztosítására. Az utóbbit annyira sorsdöntőnek tartotta, hogy június havában SZUHAY-val együtt Tergovistebe utazott, s RUDOLF császár és király nevében személyesen kötött a vajdával új politikai-katonai szerződést. Elismertette vele a magyar király hűbégruraságát minek ellenében biztosította dinasztiajájának örökösödését, illetőleg kihalás esetén Havasalföld szabad vajdaválasztási jogát: a török elleni védelmi harc céljára pedig a császár részéről vállalta egy nagy létszámú zsoldos sereg fenntartásának költségeit. Végül mindezekre a megállapodásokra a vajdával, és tanácsbeli bojárjaival esküt tétetett.¹⁹

A császári biztosok küldetése azonban tudvalevőleg mégis kudarcba fulladt. Egy váratlan esemény halomra döntötte fáradozásuk minden eredményét. BÁTHORI Zsigmond tudniillik négy hónappal lemondása és eltávozása után, augusztusban váratlanul visszaérkezett Erdélybe és puccsszerűen magához ragadta a fejedelmi hatalmat. A rendek örömmel fogadták és mellé álltak. ISTVÁNFFY és SZUHAY magukra maradtak és a fejedelem fogságába estek. Hogy rossz véget nem értek, csak annak köszönhették, hogy MIKSA főherceg kiváltotta őket azokért a kincsekért, amelyeket császári katonák a hazatérő ZSIGMOND fejedelem kíséretétől útközben elkoboztak. A királyi biztosok szeptemberben mint kiutasítottak érkeztek meg Kassára, csupán személyi poggyászukat hozva magukkal.²⁰

ISTVÁNFFY mint diplomata tehát üres kézzel tért haza Erdélyből, de nem

18. ISTVÁNFFY, i. m. 439—443. p. SZALAY, i. m. 409—410. l.

19. ISTVÁNFFY, i. m. 443—444. p. SZALAY, i. m. 412. l.

20. ISTVÁNFFY, i. m. 446—447. p.

úgy mint tudós humanista. A jeles férfiú ugyanis — bármily nehéz elképzelni — felelősségteljes politikai tevékenysége mellett úgy látszik tudott magának időt szakítani arra is, hogy Gyulafehérvárott tudós személyiségekkel érintkezzék, velük eszmecserét folytasson, sőt arra is, hogy személyesen foglalkozzék tudományos (régészeti és történelmi) kutatásokkal. A fejedelmi levéltárban végzett bűvárkodásának lehetett ugyan politikai célzata is, de sokkal inkább volt tudományos rendeltetése: Erdély közelmúlt történetébe való betekintés. Megállapítható ugyanis, hogy ISTVÁNFFY ekkoriban már foglalkozott nagy történelmi munkájával, legalábbis a hozzá szükséges anyaggyűjtéssel. Erről látszik tanúskodni az Országos Széchényi Könyvtár egyik korábban bemutatott kódexe, nevezetesen a Fol. Lat. 3606/1. jelzetű forrásgyűjtemény, amely a három-négy évvel korábbi eseményekről (Komárom, Nógrád, Esztergom ostromáról) szóló tudósításokat öleli fel autográf feljegyzések formájában, bizonyosan a helyszínen szerzett közvetlen tapasztalatok alapján.²¹ De nincs kizárva az sem, hogy ISTVÁNFFY már a nyolevanas években megkezdte azoknak az eseményeknek regisztrálását, amelyeknek részese, vagy tanúja volt, másolatot véve a kezébe került velük kapcsolatos okmányokról. Erre rengeteg alkalma s szinte korlátlan lehetősége nyílt. 1581 óta ui., amióta az ország legfőbb bírója (*locumtenens officii palatinalis in judiciis*), s egyszersmind a császári udvar egyik legbensőbb tanácsadója lett, hozzáférhetővé vált számára valamennyi közlevéltár Zágrábtól Kassáig, sőt Bécsig és Prágáig. Ezenfelül pedig külföldi diplomáciai megbízatásai is, mint amilyen 1588/89. évi lengyelországi küldetése volt, módot nyújtottak neki a magyar külpolitika múltjának messzemenő megismerésére is.²² S hogy ISTVÁNFFY élt is a kínálkozó lehetőségekkel, azt éppen a szórányaiban általunk felfedezett *historicus apparatus*ának széles körű provenienciája, valamint annakidején legalább 200-ra rúgó kötetszáma bizonyítja.²³

Kétségtelen tehát, hogy erdélyi tartózkodása folyamán ISTVÁNFFY már programszerűen foglalkozott tudós kutatással, feljegyezve minden olyan tény, amely ennek az országrésznek közelebbi múltjára, azaz 1490 utáni viszonyainak alakulására jellemző fényt vetett. Érdeklődése e tekintetben — jó érzékű historikushoz méltóan — kiterjedt mind az államiratokra, mind a tudós feldolgozásokra. Sőt nem voltak számára közömbösek az olyan forrásfeleségek sem, amelyek *Historiájának* — ennek a lényegében véve csak kortörténetet, a 16. század történetét nyújtani kívánó munkának — keretein messze kívül álltak. Így például egykori itáliai reminiscenciái²⁴ alapján kitűnő figyelmet szentelt a Gyulafehérvárott és környékén szerteszét heverő római kori köemlékeknek is.

Ha az itt felemlített tényeknek ismeretében vesszük szemügyre a zágrábi 185. sz. ISTVÁNFFY-kódexet, nem lesz nehéz azt tartalmában megérteni és helyesen értékelni. Úgy véljük: valamennyi analektájáról és az általuk alkotott egészről problémamentes magyarázattal szolgálhatunk.

21. BERLÁSZ, i. h. 206. l.

22. HOLUB József: *A Kisasszonyfalvi Istvánffy-család.* = *Turul.* 27. (1909.) 121–122. l.

23. BERLÁSZ, i. h. 226. l.

24. VERESS Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Bp. 1941. XCIV. l. és Holub, i. h. 121–122. l.

5. A kódex tartalmának kifejtése

Lássuk tehát a kötet egyes részleteit sorjában!

a) Az első darabról, a *De bello Melitensi* kezdetű leírásról első olvasásra csak annyi állapítható meg, hogy egy bizonyos CLAUDIUS GRANGAEUS nevű szerzőnek G. CARTIER nyomdásznál 1582-ben megjelent munkájáról van szó, amely úgy-lehet II. SZÜLEJMÁN szultánnak (1520–1566) valamelyik háborúját ismerteti. Alkalmas bibliográfiai és lexikális felszerelés birtokában hamarosan többet is megtudhatunk. Kiderül, hogy a címbe szereplő homályos *Melite* földrajzi név tulajdonképpen *Malta* szigetének (szigetcsoportjának) ókori elnevezése. Ennek alapján pedig világossá lesz — amit egyébként a munka szövege is igazol — hogy csakugyan II. SZÜLEJMÁN háborúja a téma, mégpedig az a balsikerű tengeri hadjárat, amelyet a szultán 1565-ben vezetett a szigeten uralkodó johannita lovagrend ellen.²⁵ A munka szerzőjéről is kiderül egy és más; az, hogy a 16. század első felében született, protestáns vallású francia történetíró volt, valódi nevén Claude de la GRANGE, akinek szóban forgó opusán kívül más írásai is fennmaradtak. Végül megállapítható, hogy a munkácskát CARTIER tipográfus *Montauban* városában nyomtatta.²⁶

Ez a nyomtatvány 1598-ban, tizenhat évvel a megjelenése után Magyarországon mindenképpen ritkaságszámba ment, sőt talán egyetlen példány volt. Feltehetőleg egy külföldön tanult erdélyi diák hozta magával Gyulafehérvárra. ISTVÁNFFY talán a fejedelmi könyvtárban bukkant rá, talán valamely magántékában ismerte meg. Mindenesetre a tárgyat annyira fontosnak találta — hiszen nemcsak a történettudósnak, hanem a diplomatának és a katonának is érdeklődési körébe vágott — hogy szükségesnek tartotta teljes egészében saját kezűleg lemásolni.

b) A forrásgyűjteménynek második, az előbbinél jóval terjedelmesebb részlete a „*Commentariorum de rebus Vngaricis ac Transylvanicis decas decima . . . authore Joanne Decio Baronio*” teljesen világos képlet. A cím mindent megmond: jeles humanista történetírónknak, BARANYAI DECSI Jánosnak 1592–1598-ig terjedő magyar-erdélyi kortörténete ez a mű, amely elkészülte után közel 300 évig kéziratként lappangott, s csak 1866-ban vált közismertté, amikor a Magyar Tudományos Akadémia TOLDY Ferenc gondozásában megjelentette.²⁷

Amikor ISTVÁNFFY Erdélyben tartózkodott, BARANYAI DECSI munkája egészen újkeletű volt, nemcsak mint írásmű, hanem mint eseménytörténet is. Hiszen azokat a dolgokat ismertette, amelyek az imént lemondott BÁTHORI Zsigmond fejedelem uralkodásának utolsó éveiben mentek végbe, különös tekintettel Erdélynek — RUDOLF császár és MIHÁLY vajda szövetségében — a török ellen viselt háborújára, az ún. *bellum Sinanicumra*, vagyis a SZINÁN basa fölött 1595-ben aratott gyurgyevői győzelemre. BÁTHORI Zsigmond még fejedelmi széken ült, amikor BARANYAI DECSI ezt, a hiteles értesüléseken alapuló, fölényes

25. *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2. Aufl. VI. Freiburg im Breisgau 1934. 836. p.

26. JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. II. Leipzig 1750. 1129. col. ADELUNG, Johann Christoph: *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers Allgemeinen Gelehrten-Lexico*. II. Leipzig 1787. 1577–1578. col. Firmin DIDOT frères: *Nouvelle biographie générale*. 28. Paris 1859. 828. col.

27. *Baranyai Decsi János Históriaja 1592–1598*. Közli TOLDY Ferenc. Pest 1866. = *Monumenta Hungariae Historica*. II. oszt. Írók. 17.

humanista erudícióban fogant munkáját megírta. A szerzőnek még alkalma volt kéziratát hódoló ajánlással ZSIGMOND elé terjesztetni, remélve, hogy a fejedelem pártfogolni fogja nagyszabású tervét: egy, az egész magyar történetfelölelő tudományos história létrehozását. BÁTHORI Zsigmond feje fölött azonban (az 1596-i mezőkeresztesi csatavesztés óta) egyre sötétebb politikai viharfelhők tornyosultak, s érthető, ha nem tudott komoly figyelmet szentelni BARANYAI DECSI ügyének. Így a jeles tudós a marosvásárhelyi gimnáziumban, ahol tanárként működött, hiába várta a mecénási kegy megnyilvánulását.²⁸ BÁTHORI Zsigmond lemondásával és eltávozásával előállt új politikai helyzetben azonban ismét remélnie lehetett. Amikor megtudta, hogy a királyi biztosok egyike, ISTVÁNFFY Miklós jeles humanista, a páduai egyetem neveltje, egyszersmind Magyarországban a király után első közjogi méltósága — nem mulasztotta el kísérletét megismételni. Adandó alkalommal felhívta a propalatinus figyelmét Commentáriaira, s vele összefüggő nagyszabású tervére.

A nagyúr és a professzor érintkezéséről semmiféle értesülésünk nincsen, mégis bizonyosra vehető, hogy ISTVÁNFFY kedvező választ adott a folyamodónak. A bemutatott művet ui. — okkal — annyira kiválónak találta, hogy a nála levő kéziratot íródeákjával teljes egészében lemásoltatta, majd saját kezűleg átjavította. Így keletkezett kódexünk második összetevője.

BARANYAI DECSI művének ezt az ISTVÁNFFY-féle másolatát későbbi történetíróink nem ismerték. Szövegét más kéziratpéldányokból ismerte meg az utókor. 1866-ban a TOLDY-féle akadémiai kiadás sajtó alá rendezésekor csupán két kézirat volt ismeretes; az egyik egy, DÓKA Mihály nevű Pozsony megyei nemesúr tékájából került elő, a másik PRAY György történetíró hagyatékából. A KOVACHICH Márton György által megtalált Pozsony megyei példány az ISTVÁNFFY-éval egybevágónak látszik, amennyiben ugyanannak a X. decasnak teljes I—VI. könyvét és a VII. könyvnek 1—5. fejezetét tartalmazza. Ebből arra lehetne következtetni, hogy DECSI nem folytatta a megkezdett munkát: sem a X. decast megelőző tulajdonképpeni történeti részeket, sem a X. decast követő újabb események folyását nem írta meg. Ám ezt a feltevést legalább egyik részében megcáfolja a PRAY által fenntartott példány, amely a X. decasból további részleteket is tartalmaz, nevezetesen a VII—X. könyvet egészen, a XI. könyvből pedig az 1—2. fejezetet. Ez viszont arra vall, hogy BARANYAI többet írt meg tervbevett *Historiájából*, mint amennyit ZSIGMOND fejedelemnek és ISTVÁNFFY-nak bemutatótt. Valószínű, hogy a többlet 1598 után készült, de hogy mennyi volt, az nem tudható. BOD Péter, aki *Magyar Athénásához* Erdélyben széles körű forráskutatást végzett, arra a következtetésre jutott, hogy DECSI az egész *Magyar Historiát* megírta, s hogy vonatkozó kézírata 1603-ban ISTVÁNFFY Miklós birtokában volt. TOLDY Ferenc nem tette magáévá ezt a nézetet, ám ugyanakkor SZILÁGYI Sándor elfogadta.²⁹

A zágrábi ISTVÁNFFY-kódex alapján ez a kérdés nem tisztázható. Az a körülmény ui., hogy benne csupán a X. decasnak említett könyvei vannak leírva — láttuk — nem perdöntő. Nem lehet kizártnak tartani, hogy BARANYAI DECSI később megírt decasait is eljuttatta ISTVÁNFFY-hoz, ezek azonban a propalatinus gyűjteményében külön kötetekbe kerültek. Vizsgálatot lehetne tartani arra

28. Uo. XI—XII., XXIII—XXIV., XXVI—XXVII. l.

29. Uo. XXV—XXX. l.

nézve, vajon a PRAY-féle kódex nem ISTVÁNYFI tékájából került-e ki. Okunk van a Pozsony megyei kéziratról is feltételezni, hogy a mi 185. sz. kódexünk szövege alapján készült másolat. ISTVÁNYFI ui. tudvalevőleg Pozsony megyében, Felbáron is birtokos volt, s ott gyakran tartózkodott. Kódexe tehát annak idején ott is jelen lehetett, s róla valamely közelálló személy másolatot vehetett.

c) Kódexünk harmadik kézírata, az „*Oratio Joannis Decii Baronii ad . . . principem . . . Sigismundum . . .*” ismét BARANYAI DECSI-nek egy írását tárja elénk, mégpedig egy, általunk nem ismert politikai tárgyú kisebb rétori művét. Nyilván nem ténylegesen elmondott beszédről van szó (egy tanár a fejedelemhez nem igen intézhetett adhortatiót), hanem egy, kinyomtatásra szánt, a törökellenes háború folytatására buzdító röpiratról, amellyel a szerző az 1598. év első negyedében, tehát ZSIGMOND uralmának végnapjaiban igyekezett a fejedelmi politikát támogatni a törökbarát közvéleménnyel szemben. Nincs kizárva, hogy az *Oratiót* nem is spontán lelkesedésből szerzette, hanem a fejedelmi udvartól nyert megbízatás alapján.³⁰ Többet idevágólag egyelőre nem tudunk mondani. Határozottabb megállapításokra majd csak a szöveg tanulmányozása után kerülhet sor.

d) A gyűjtemény következő, negyedik tétele egyike azoknak a részleteknek, amelyek közvetlenül nem az 1598. év eseményeire vonatkoznak. *Hét fontos diplomáciai levél* szerepel itt deák írású másolatban. Zömük ZÁPOLYAI JÁNOS királyhoz kapcsolódik. Az első öt levél JÁNOS-nak V. KÁROLY császár fóruma elé terjesztett egy-egy vádirata FERDINÁND király ellen. Közülük kettő 1528-ban Tarnóból kelt, JÁNOS lengyelországi emigrációjából — kettő 1531—1532-ben Segesvárról, egy pedig keltezetlenül Budáról. E királyi leveleket két pápai missilis követi. Az egyik, 1537. aug. 24-i kelettel szintén JÁNOS királyhoz szól, a másik fél évszázaddal korábbról, 1478. ápr. 22-éről MÁTYÁS királyhoz. ISTVÁNYFI minden bizonynyal a gyulafehérvári fejedelmi archívumban talált rá e levelekre, s nem ok nélkül készítettetett másolatot róluk. Velük ui. olyan okmányok kerültek a kezébe, amelyek kiváltképpen alkalmasak voltak demonstrálni, howa vezetett JÁNOS királynak a törökkel való politikai kooperálása. A MÁTYÁSHOZ intézett pápai levelet is nyilván csak azért csatolta az előzőhöz, mert az szigorú szóval intette a királyt: *Ne cum Thureia foedus ineat!* A törökellenesség volt ISTVÁNYFI gyakorlati politikájának elvi alapja, s ezt kívánta kidomborítani előkészületben levő nagy történeti munkájában is. *Historiájának* megfelelő fejezeteiben csakugyan nyomára lehet akadni e levelekből szerzett értesüléseknek.³¹

e) Az *Inscriptiones Romanae* című ötödik szakasz mindenképpen kívül áll a forrásgyűjtemény tárgykörén. Magyarország 16. századi kortörténetéhez ez a kis epigráfiai corpus valóban nem volt szükséges. Hogy mégis ide került, annak az a magyarázata, hogy ISTVÁNYFI mint vérbeli humanista, aki itáliai egyetemi évei alatt nyilván beletanult a római feliratok olvasásába, nem mehetett el bárbar közönyösséggel a lépten nyomon felbukkanó dáciai monumentumok mellett. Nemcsak mint történészt, de mint klasszikus filológust is érdekelték a kövek.

30. Uo. XXXIV. I. BÁTHORI Zsigmond 1598. ápr. 10-én elmondott búcsúbeszédét is BARANYAI DECSI írta.

31. ISTVÁNYFI, i. m. 108. p. V. ö. SZALAY László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*. Pest 1859. I—145. l. és Horváth Mihály *kisebb történelmi munkái*. I. Pest 1868. 319—373. l.

Lelkes buzgalommal jegyzett fel minden fellelhető inscriptiot, pontosan megjelölve lelőhelyüket is. Gyűjteményében bizonyára vannak olyanok is, amelyekre MOMMSEN a múlt században már nem talált rá, amelyek novumot jelentenek az ókortudomány számára.³²

f) A hatodik feljegyzés már ismét az 1598. év egyik fontos művelődéstörténeti tényét rögzíti, de kapcsolatban áll a 16. század első felének történetével is. Egy *tudományos tárgyú és érdekű magánlevél* ez, amelyet Stephanus ZAMOSIUS vagyis SZAMOSKÖZY István, Erdélynek e korban BARANYAI DECSI mellett másik kiváló humanista történetírója, a gyulafehérvári káptalani levéltár későbbi őre intézett ISTVÁNFFY és SZUHAY királyi biztosokhoz. A jeles tudós, aki — akárcsak ISTVÁNFFY — a páduai egyetem neveltje volt, s Itálián kívül beutazta Németországot is, ekkoriban már mintegy négy éve idehaza tartózkodott, s a hazai történelemre, mégpedig szintén a 16. századra vonatkozólag folytatott levéltári kutatásokat.³³ Korábban epigráfiával is foglalkozott; itáliai feliratgyűjteményét Páduában, 1593-ban nyomtatásban is megjelentette.³⁴ Lehet, hogy volt valami köze ISTVÁNFFY ez irányú gyulafehérvári tevékenységéhez is. Szóban forgó levelében azonban — tiszteleltreméltó önzetlenséggel — nem a saját munkásságára kívánta a királyi biztosok figyelmét felhívni (noha nagyszabású történeti műve már feldolgozás alatt volt), hanem egy konkurrens írásra, amely mintegy 20 év óta a fejedelmi levéltárban hevert, s amelynek szerzője hat évvel korábban 1592-ben halt meg Kolozsváron.

Ez a mű a velencei származású, de hosszú ideig hazánkban élt Johannes Michael BRUTUS történetírónak 16. századi magyar históriája volt.³⁵ A szerző — miként TOLDY Ferenc megállapította — 1574-ben BÁTHORI István fejedelem hívására érkezett Kolozsvárra, hogy ura megbízásából megírja a magyarok történetét. Egy év múlva azonban, amikor BÁTHORI-t lengyel királlyá választották, vele ment Krakóba. Megfelelő források híján itt már csak arra vállalkozott, hogy BONFINI történetének folytatását írja meg. Programját 10 év alatt, 1571-ig terjedőleg sikerült is megvalósítania. Mégis BÁTHORI halála után állását veszítette s kénytelen volt új alkalmazást keresni. RUDOLF császárnál talált szolgálatot. Mint magyar királyi történetíró, most is Magyarország 16. századi történetének megírására vállalkozott, természetesen Habsburg érdekű beállításban. Pozsony városában — új forráskutatások alapján — mintegy öt esztendeig foglalkozott a *Historia* variánsának kidolgozásával. Húsz könyvből álló művét éppen befejezte, amikor arról értesült, hogy Krakóban készült, s ott hátrahagyott kézírata BÁTHORI Zsigmond erdélyi fejedelem kezébe került és kinyomtatás előtt áll.

32. A *Corpus inscriptionum Latinarum*ra gondolunk.

33. Szamosközy István történeti maradványai. 1566–1603. I–IV. Kiadta SZILÁGYI Sándor. Bp. 1876. = *Monumenta Hungariae Historica*. II. oszt. Írók. 21. és 28., 29. és 30. Az ide vágó adatokat I. 21. k. II. és IX. 1. A *Rerum Transylvanicarum libri* nagy része újabban magyarul is megjelent: SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*. Ford. BORZSÁK István. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István. Bp. 1963.

34. ZAMOSIUS (Stephanus): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Patavii 1593. Második kiadása LAZIUS, Wolfgangus: *Reipublicae Romanae commentarii*. Francofurti ad Moenum 1598. függelékében.

35. Brutus János Mihály magyar királyi történetíró *Magyar Históriaja* 1490–1552. Közli TOLDY Ferenc, illetve NAGY Iván. I–III. Pest 1863., 1867. Bp. 1876. = *Monumenta Hungariae Historica*. II. oszt. Írók. 12–14.

Ennek az anti-Habsburg szemléletű munkának a megjelenése nyilván a szerző vesztét okozta volna. BRUTUS tehát 1592 januárban — a publikálást magakadályozandó — a legnagyobb sietséggel Erdélybe utazott. Hogy s miként, nem tudható, de célt ért: kézirata nem ment sajtó alá, hanem visszakerült a fejedelmi levéltárba. Ő maga azonban megbetegedett, Kolozsvárt rekedt, s hamarosan meg is halt.³⁶

Bizonyos, hogy az olasz humanista sem a prágai udvarban, sem magyarországi barátai előtt nem árulta el, hogy az előző évtizedben egy Habsburg-ellenes magyar történetet írt. ISTVÁNFFY-ék számára tehát nagy meglepetés lehetett SZAMOSKÖZY közlése úgyannyira, hogy amikor a királyi biztosok egyike, PEZZEN jelentéstételre Prágába utazott, szükségesnek tartották a császári ház érdekei ellen felhasználható tudós kéziratot vele felküldeni.³⁷ SZAMOSKÖZY nemes törekvése tehát ekképpen teljes kudarcra végződött. BRUTUS első nagy *Historiája* nem sajtó alá, hanem a császári titkos levéltár süllyesztőjébe került. Annál nagyobb csalódás lehetett ez az erdélyi patrónus számára, mert — mint szóban forgó leveléből kiderül — már korábban is, BÁTHORI Zsigmond lemondása előtt kérelmezte a kinyomtatást.

Amikor a múlt század közepén TOLDY Ferenc az Akadémia megbízásából elvállalta BRUTUS *Historiájának* felkutatását — a PEZZEN által elvitt kéziratot semmiképpen sem tudta megtalálni. De nem maradt fenn ennek Erdélyben visszatartott másolata sem, pedig ezt a 17. század derekán BETHLEN Farkas még használta.³⁸ Csupán a Magyarországon készült második változat kéziratának egy-egy hiányos példánya került elő, mégpedig a bécsi Hofbibliothekből, illetőleg PRAY György hagyatékából; az utóbbi korábban a pozsonyi jezsuita kollégiumé volt.³⁹

g) A kódexünk hetedik részletében előforduló *okmányok* a császári seregnek a tizenöt éves háborúban aratott legkiemelkedőbb győzelmével, Győrnek 1598. április 5-én történt bravúros visszafoglalásával kapcsolatosak. Fentebb már említettük, hogy a győri siker híre mennyire megerősítette a királyi biztosok erdélyi pozícióját, s mennyire megkönnyítette eljárásukat. Érthető tehát, ha ISTVÁNFFY Rudolf császárnak 1598. ápr. 22-én kelt levelét, amely BÁTHORI Zsigmonddal a győri eseményt közölte, mint történelmi súlyú dokumentumot szükségesnek látta a maga számára feljegyezni; nemkülönben Adolf Graf SCHWARZENBERG (1547—1600) fővezérnek RUDOLF császárhoz intézett jelentését, amely úgy látszik másolatban a ZSIGMOND-nak szóló császári levélhez volt mellékelve. E dokumentumok adatai részletesen előadásra kerültek ISTVÁNFFY *Historiájában* is.⁴⁰

h) Igen érdekes kötetünk nyolcadik darabja is: a *krimi tatárok* fejedelmének, „KAZIKEREY”, helyesen GÁZI KERAJ vagy GÁZI GIRAJ kánnak 1598 májusában, valószínűleg Bahcsiszerájából BÁTHORI Zsigmond fejedelemhez intézett magyar nyelvű levele. Annak a diplomáciai akciónak egyik okmánya ez, amely által BÁTHORI megkísérelte vesztegetéssel rábírní a kánt, hogy a szultáni parancs ellenére ne vonuljon fel Erdély ellen. E kísérletről, amelyben két követ (BER-

36. Uo. I. TOLDY bevezetése, különösen a XXIX—LXII. l.

37. Uo. LXVI—LXVII. és LXXVIII. l. és ISTVÁNFFY, i. m. 443—444. p.

38. BRUTUS, i. m. TOLDY bevezetése LXXII. és LXXVIII. l.

39. Uo. LXXIX—LXXX. l.

40. ISTVÁNFFY, i. m. 441—443. p.

NÁDFFY János és RÁCZ György) játszott fontos szerepet, bőven szól mind SZAMOSKÖZY, mind ISTVÁNFFY históriája.⁴¹ Jelen levél teljes sikerről látszik tanúskodni; benne a kán „*Erdéli Vraknak Vrának, Batori Sigmondnak*” s barátjának esküvel fogadja, hogy semmit sem fog ellene tenni. A kán valamelyik főembere által magyar deáknak tollba mondott üzenet a maga keleties stílusával élénk színfoltot alkot a latin nyelvű szövegek sűrűjében.

i) Szintén csaknem egzotikum számba menő dokumentumok kerülnek elénk a kilencedik szakaszban: MIHAIL VITEAZUL havasalföldi vajdának (ur. 1593—1601) és udvari bojárjainak latin nyelven kiállított oklevelei RUDOLF császárral 1598. június 9-én, a királyi biztosok révén megkötött szövetségi szerződésükről. Személyes diplomáciai tevékenységének ezeket az okmányait ISTVÁNFFY magától értetődően szintén teljes egészében lemásoltatta és saját kezűleg kijavítva illesztette be gyűjteményébe. Az okleveleket, amelyekben MIHÁLY *Vajvoda partium regni Vngariae Transalpinarum*nak címezi magát Tergoviste szőlőhegyei között, Szent Miklós püspök templomában, illetve monasteriumában állították ki. Szövegükkel, akárcsak a fent felsoroltakkal, az erdélyi kortörténetre nézve új hiteles kútfők birtokába jutunk. Annál örvedetesebb ez, mivel tudvalevőleg mind ISTVÁNFFY, mind SZAMOSKÖZY, úgyszintén a későbbi írók is feldolgozásukban tudatosan tartózkodtak okmányszövegek közlésétől.⁴²

k) Forrásgyűjteményünk tizedik, zárószakasza egy ismeretlen szerzőtől eredő *kronológiai táblázat* az erdélyi országrész kiemelkedő történeti tényeinek felsorolásával. ISTVÁNFFY-nak, minthogy Erdély múltjáról bővebb ismeretekkel aligha rendelkezett, készülő históriájához szüksége volt erre az 1143-ig, a századok hagyományoszerű betelepítéséig visszanyúló krónikaszerű áttekintésre.

*

Íme, a zágrábi Akadémia levéltárában őrzött 185. sz. ISTVÁNFFY-kódex tartalma kifejtve. Ismertetésemmel most nem annyira ISTVÁNFFY kéziratgyűjteményének, illetőleg könyvtárának történetéhez kívántam újabb bizonyossággal szolgálni — hiszen erre a korábban idehaza felfedezett darabok is elegendő igazolást nyújtottak —, hanem, amire ott nem keríthettem sort: bemutatni kívántam a történetíró forrásgyűjtő módszerét, s közvetve igazolni feldolgozásának a kései humanista historiográfiára jellemző komolyságát.

III. Feltevések a zágrábi Corvin-kódex vándorútjáról

1. Eddigi információink a zágrábi korvináról

Éppen száz éve annak, hogy Vatroslav JAGIĆ (1838—1923)⁴³ a jeles horvát tudós, akkoriban a berlini egyetemen az ósláv nyelvészet professzora Szentpétervárt, a császári könyvtárban összehatalálkozott a mi RÓMER Flórisunkkal (1815—1889),⁴⁴ s felhívta ennek figyelmét egy, a zágrábi *Désláv Tudományos és Mű-*

41. Uo. 445. p. SZAMOSKÖZY: *Erdély története*. 76—81. l.

42. ISTVÁNFFY, i. m. 444. p. SZAMOSKÖZY: *Erdély története*. 146. l.

43. *Enc. Jug.* IV. (Zagreb 1960.) 443—445. p.

44. SZINNYEI, i. m. XI. Bp. 1906. 1112—1113. h.

vészeti Akadémia (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti) könyvei között előforduló Corvin-kódexre. RÓMER a következő évben — az egyetem megnyitásának ünnepére — leutazott Zágrábra és az Akadémia elnökének, Franjo RAČKINAK (1828—1894)⁴⁵ szívességéből tanulmány tárgyává tette a Corvin-kódexet. Tőle, a *Magyar Könyvszemlé*ben 1877-ben megjelent közleményéből szerezte a magyar tudományosság idevágó első értesüléseit.⁴⁶

RÓMER anélkül, hogy mélyebb kodikológiai vizsgálatot folytatott volna, az akkori tudományosság kíváncsalmainak megfelelő leírást adott a kódexről. Ami két lapnyi cikkéből kiderül, az lényegében a következő.

Egy díszesen kiállított kódexről van szó, amely HILARIUS PICTAVIENSIS-nek *De Sancta Trinitate libri XII* című művét tartalmazza. A kódex anyaga a legfinomabb hártya. Egy-egy ternio 10 levélből áll. Minden lapon szép kerekded írással 35 sornyi szöveg foglal helyet. Díszítése olaszos. A címlapnak E alakú miniatúra-kompozíciója vörös, fehér, zöld és kék „szíjakkból” van ízlésesen összefonva; a keretbe felül HILARIUS püspök mellképe, lent MÁTYÁS király címere van beillesztve. A kódex többi lapján előforduló iniciálék egyszerűen kék. A kötés vörös, vagy inkább meggyesínű bársony, a kötők vörös atlaszból valók. A kódex háta (gerince) hiányzik. Arany szegélyén zöld kereszt és vörös vonalakból alkotott díszítmény *Hilarius (De) Trinitate* felirattal.

Végül ami a kódex birtokosait illeti, e tekintetben — így nyilatkozott RÓMER — csupán egyetlen támpont adódik, egy papírlapocskán ez a felirat: *Ex libris J[oannis] C[omitis] Draskovich. In Bib. Zagr. Anno 1826.*

RÓMER-nek e bemutató cikke — jöllehet a bibliográfiai leírásnak néhány elemi részletét (nagyságot, terjedelmet) elmulasztotta megadni — mindmáig a legalaposabbnak mondható. Újabb korvina-kutatóink az elmúlt száz év során ismételtelen vizsgálat alá vették ugyan a zágrábi korvinát, de vele részletesebben nem foglalkoztak, ellenben eltérő információikkal zavart keltettek.

HEVESY Andrásnak Párizsban, 1923-ban kiadott francia nyelvű összefoglaló műve (*La bibliothèque du roi Matthias Corvin*), majd FRANKÓI Vilmos, FÖGEL József, GULYÁS Pál és HOFFMANN Edit közös munkájaként pár évvel később, 1927-ben megjelent hasonló jellegű album (*Biblioteca Corvina. Mátyás király könyvtára*), úgyszintén a HOFFMANN Edit által önállóan megírt szélesebb tárgykörű 1929. évi publikáció (*Régi magyar bibliofilek*), végül CSAPODI Csaba és CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára 1969-ben megjelent jeles kiadványa (*Bibliotheca Corviniana*) — a korvinák kataszterének keretében — tömör lexikális formák között ismételtelen informáltak bennünket a *Hilarius-kódex*ről is. Legyen szabad adataikat egy összefoglaló táblázatban bemutatni, kiegészítve ezt BERKOVITS Ilonának egy alkalmi cikkében közölt 1965. évi adataival.

Táblázatunkról két dolgot lehet leolvasni. Egyrészt azt, hogy CSAPODIÉK-ig egyik kutató (kutatócsoport) sem nyújtott kódexünkről hiánytalan formai leírást; a kódex anyagát három kiadvány mulasztotta el megemlíteni, méretét, illetőleg terjedelmét kettő-kettő, írástípusát négy, díszítését és korát egy. Másfelől szembe-tűnő az is, hogy ugyanabban a vonatkozásban az információk nemegyszer ellentmondanak egymásnak. Pl. a kódex egyetemi könyvtári régebbi jelzete HEVESY-nél

45. *Enc. Jug.* VII. (Zagreb 1968.) 5—6. p.

46. RÓMER Flóris: *Adalékok a Corvina történetéhez.* = *Magyar Könyvszemle.* 1877. 349—350. l.

A kódex	HEVESY 1923	FRAKNÓI— FÖGEL 1927	HOFFMANN 1929	BERKOVITS 1965	CSAPODI 1969
Őrzési helye, jelzete	Zagreb, Egyetemi, korábban Múzeumi Könyvtár, No 257. S. M. XI. C. 3.	Ugyanaz	Ugyanaz	Zagreb, Egyetemi Könyvtár, R. 4071	Zagreb, Nemzeti és Egyetemi könyvtár R. 4071
Anyaga	—	Pergament	—	—	Pergament
Mérete	242 × 350 mm	4-rét	—	234 × 340 mm	240 × 343 mm
Terje- delme	268 f. (!)	134 fol.	—	—	134 fol.
Írása	—	—	—	—	Humanistica rotunda
Scrip- tora	—	—	—	—	Ismeretlen
Díszí- tése	—	Címlapon inda- fonatos keret- dész Mátyás kir. címerével	Flórenzi, ill. budai eredetű	Címlapon firenzei jellegű indafonatos keretdész; több nagyobb iniciáléval	Flórenzi
Kora	—	XV. sz.	1460—1470	1460-as évek	1460—1470
Kötése	Vörös bársony csatokkal	Eredeti vörös bársony, színes díszítésű arany metszés- sel	Bársony Corvin- kötés	Kötés megse- misült, színes arany metszés	Eredeti vörös bársony Corvin-kötés, színes mintájú arany metszés- sel
Ko- rábbi birto- kosa	J. C. Drakovich, Zagreb, 1826	Ugyanaz	Mátyás király	—	1826-ban gr. Drakovich János birtokában

egészen más, mint FRAKNÓI-FÖGEL-nél, vagy HOFFMANN-nál. A kódex mérete négy helyen szerepel, de mindenütt másként. Terjedelem tekintetében csak HEVESY adata feltűnően eltérő, bár ez nyilván sajtóhibából ered; a megadott 268 folió helyett nyilván paginát kell érteni. Ami a kötést illeti, HEVESY és HOFFMANN nem említi az arany metszést, a többiek nem szólnak csatokról, BERKOVITS pedig — négy megállapítással szemben — a kötést megsemmisültnek jelenti ki. A RÓMER által felemlített 1826. évi birtokost pedig csak a HEVESY- és CSAPODI-féle kiadvány regisztrálja.

E zavaros információk tisztázásával talán nem is kellene foglalkoznom, hiszen korvina-kutatásunk ez idő szerint CSAPODI Csabánál és Cs. GÁRDONYI Kláránál hivatott tudósok kezében van, s ennél fogva biztosra vehető, hogy a vonatkozó irodalomból előbb-utóbb minden efféle, hanyagságból eredő ellentmondás ki fog küszöbölődni. Engem tulajdonképpen a *Hilarius-kódex*nek csak a possessor-kérdése érdekel az ISTVÁNFY-téka problematikája kapcsán. Érdemben csupán ezzel kívánok foglalkozni. Mégis, ha már egyszer alkalmam volt e korvinát megtekinteni, talán illetéktelenül is szabad lesz a formai leírás tisztázásához hozzájárulnom.

2. Helyesbítések

Mint korrigendát legyen szabad a következőket megemlítenem.

a) A kódex régi jelzete a felső kötéstábla belsejére, a bal felső sarokba beragasztott címkén ekképpen olvasható: *Cod. Univ. (olim Museal) No. 257*. Semmi több! Új jelzete pedig ugyanott, egy lejjebb beragasztott másik címkén ez: *Kr. Sveuč. Biblioteka u Zagrebu R. 4071*.

b) Nagysága: a kötéstáblán mérve 248×350 mm, a pergamentlapokon 240×345 mm.

c) Terjedelme valóban 134 beírt pergament-fólió.

d) Kötése — ezt hangsúlyozni kell — nem semmisült meg! A fatáblákra húzott eredeti lilás-vörös bársonyborítás imitt-amott erősen kopott állapotban, de megvan. A bársony csupán a kötet hátáról (gerincéről) szakadt le; e részen csupaszon látható a fűzést tartó 5 szarvasbőr csík. A felső kötéstábla bársonyán tisztán látható az egykori csatok nyoma, mégpedig a felső és alsó peremen egy-egy, a hosszanti peremen kettő-kettő. Az alsó kötéstáblán pedig ma is megvan két eredeti sárgaréz-kapocs, mégpedig az alsó és az egyik oldalsó. A RÓMER által említett vörös atlasz-kötőknek azonban semmiféle nyomuk sincs. Halványon bár, látható az eredeti arany metszés is úgy, ahogy RÓMER leírta.

3. A possessorok kérdése

Tulajdonképpeni tárgyunkra térve, az alábbiakban a kódex régi possessorainak felderítéséhez szeretnék hozzájárulni. Családtörténeti vizsgálódással próbálok nyomokat keresni annak a kérdésnek tisztázásához, mikor, mi módon kerülhetett a *Hilarius-kódex* a DRASKOVICH-családhoz, Horvát-Szlavónországba.

Ezt megelőzőleg azonban a zágrábi közgyűjteményekhez való múlt századbeli viszonyát kell tisztáznunk. Fentebb, az a) pont alatt ismertetett vignetta arra vall, hogy korvinánk mielőtt még az *Egyetemi Könyvtár (Sveučilišna biblioteka)* állományába került volna, az 1846-ban megalakult *Horvát Múzeum (Muzej*

Hrvatske), pontosabban ennek könyvtára, a *Muzejska knjižnica* birtokában volt. A Múzeum részéről történt átadás az Egyetem szervezése kapcsán, 1876-ban történt, miután a *Muzejska knjižnica* egyesült az *Egyetemi Könyvtárral*. Hogy a Múzeumhoz mikor és hogyan került a kódex, arra nézve is van értesülésünk D. ČUČKOVIĆ ide vágó cikkéből.⁴⁷ Innen tudjuk, hogy a *Hilarius-kódex* — akárcsak a fentebb ismertetett ISTVÁNFFY-kódex — egyik darabja volt annak a több ezer kötetből álló gyűjteménynek, amelyet a nyomtatott ex-librisen feltüntetett 1826. évi tulajdonos, J. C. DRASKOVICH, vagyis DRAŠKOVIĆ Janko 1838-ban az általa alapított *Čitaonica Ilirskának* használatra átengedett, majd 1850-ben, amikor a *Čitaonica* megszűnt, a *Muzejska knjižnicának* ajándékozott.⁴⁸

Megismerve kódexünknek a grófi magángyűjteménytől a horvát *Nemzeti és Egyetemi Könyvtár*ig megtett útját, kíváncsi lenne azt a vándorutat is nyomon követni, amelyet a budai királyi vártól a trakostyáni kastélyig s a zágrábi palotáig bejárt. Meg kell azonban vallanunk, hogy ezt a matematikus feladatot jelen tanulmányunk keretében megoldani nem tudjuk. E tekintetben egyelőre, vagyis mindaddig, amíg levéltári kutatásokkal idevágó pozitív bizonyítékok elő nem kerülnek, semmi biztosat mondani nem tudunk. Csupán hipotéziseket állíthatunk fel avégből, hogy általuk a további vizsgálódásoknak szempontokat nyújtunk. Célunkat — mint említettük — genealógiai és művelődéstörténeti támpontok alapján „valószínűségi számítási” eljárással próbáljuk megközelíteni.

a) *A Draskovichok megmagyarosodása*

Vizsgálódásunk első lépéseként azt a kérdést kívánjuk tisztázni, milyen kapcsolatai voltak a DRASKOVICH-családnak 1490-től, MÁTYÁS király halálától 1826-ig, DRAŠKOVIĆ Janko ex-libris-ének a *Hilarius-kódex*ben való megjelenéséig Magyarországgal, a magyarsággal, a magyar kultúrával. Ez által véljük ui. megvetni azt az alapot, amelyre további következtetéseink támaszkodhatnak.

Figyelmünket a családi leszármazás idősebb ágára kell fordítanunk, mint-hogy ez a vonal az, amelyen DRAŠKOVIĆ Janko, mint utolsó tag szerepel. Ha szemügyre vesszük e részben a családfát, meglepetéssel észlelhetjük, hogy ez a tősgyökeres dalmát-horvát família a 16. század első harmadától fogva a 17. század végéig, csaknem másfél évszázadon keresztül éppen olyan erőteljesen Magyarország felé tájékozódott, akárcsak a ZRÍNYIEK és más előkelő horvát családok.⁴⁹

A család férfitagjai négy nemzedéken át következetesen magyar nőt vettek feleségül, Magyarországon igyekeztek birtokot szerezni, miközben kultúrában és érzésben erőteljesen összeforrtak a magyar főnemességgel. Nyilvánvaló, hogy ezt az orientációt a politikai helyzet, a török veszedelem váltotta ki. Vagyis: ugyanarról a folyamatról van itt szó, amely az alsóbb horvát társadalomrétegek körében is megnyilvánult, amelynek során a jelzett korszakban a kisebb nemesi családok, sőt a jobbágy-parasztok is iparkodtak a Drávától északra, magyar földre, főképp-

47. ČUČKOVIĆ, Dana: *Korvinova knjižnica*. = *Narodna Knjižnica* (Zagreb) 1958. 106—108. p. E cikk xeroxmásolatát SINJE JURIC kollégám, a zágrábi Nac. i Sveuč. biblioteka osztályvezetője volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Köszönet érte.

48. ČUČKOVIĆ, i. h. 108. p.

49. NAGY Iván, i. m. III. 390—394. l.

DRASKOVICH
(DRAŠKOVIĆ)

Bartolomej-Bertalan
(†1527)

∞ Utješenić Anna

I. Juraj-György
győri püspök, c. kalocsai
érsek (1515—1587)

Gašpar-Gáspár
báró, a horvát végvárok
főkapitánya
∞ Ormosdi Székely Katalin

II. Ivan-János
horvát bán
(1550—1613)
∞ Istvánffy Éva

II. György-Juraj
zágrábi,
majd győri püspök
(1599—1650)

III. János-Ivan
gróf, horvát bán
Magyarország nádora
(1603—1648)
∞ Thurzó Borbála

IV. János-Ivan
kir. főudvarmester
(†1692)
∞ Nádasdy Magdolna

II. Miklós-Nikola
magyar országbíró
(†1687)
∞ Nádasdy Krisztina

pen a töröktől kevésbé veszélyeztetett nyugati, északnyugati megyék területére áttelepülni.

A DRASKOVICHOK számára ez az út a Mohács utáni időkben nyílt meg annak a házasságnak révén, amelyet az egyik családtag, *Bartolomej-Bertalan* JÁNOS király nagyhatalmú kincstárnokának, *FRÁTER György*nek a húgával *UTJEŠENVIĆ* Annával kötött. E révén Bartolomej DRASKOVICH családotól Magyarországra költözött s itt is halt meg: Nagyváradon, 1527-ben. Fiai *FRÁTER György* támogatásával szinte máról holnapra az élvonalbeli magyar családok közé emelkedtek.

Az egyik fiú *I. Juraj-György* (1515—1587), akit nagybátyja Itáliában taníttatott, a győri püspöki székbe és a kalocsai érsek rangjára emelkedett, egyszerűen magyar udvari kancellár, sőt királyi helytartó lett. Ezzel a kiváló főpappal, aki pályája kezdetén zágrábi püspök és horvát bán is volt,⁵⁰ s aki még mélyen a délszláv kulturális közösségben gyökerezett, indult meg a DRASKOVICHOK magyarosodása. György püspök már olyannyira magáénak érezte a magyar nyelvet, hogy indíttatva érezte magát egy jeles hittudományi munkának *VINCENTIUS*

50: Uo: 390—391. l. MARGALITS, i. m. II. 538., 582—583. l.

LIRINENSIS *Commonitorium*ának lefordítására és 1561-ben *Igen szép könyv* címen való kinyomtatására.⁵¹

Minden bizonnyal ugyanez a változás ment végbe DRASKOVICH Bartolomej másik fiának *Gáspár-Gáspár*nak, a horvát végvárak főkapitányának életében is. Ő volt a családban az első, aki magyar nővel lépett házasságra, feleségül véve ORMOSDI SZÉKELY Katalint, egy Magyarországon, Stájerországban és Szlavóniában birtokos oligarcha család sarját.⁵² Felesége révén nyilván ő is megtanulta horvát anyanyelve mellé a magyart, s kétnyelvűvé lett, akárcsak bátyja és utódai.

Tovább ment ezen az úton a következő nemzedék is. Gáspár fia, II. *Ivan-János* (1550–1613) jeles katona, a hírneves törökverő ERDŐDY Tamás bán fegyvertársa és a tizenöt éves háború legnehezebb időszakában horvát bán — ugyan csak magyar nőt vett feleségül, mégpedig Magyarország akkori legfőbb méltóságának, a tudós ISTVÁNFFY Miklósnak legidősebb lányát, Évát. E házassággal a DRASKOVICH-család a Varasd megyei vinicai váruradalomnak is birtokába jutott; így egyszerre növelte meg horvátországi feudális bázisát és magyarországi politikai, társadalmi jelentőségét.⁵³ ISTVÁNFFY Éva férje — szintén humanista műveltségű férfiú — a horvát–magyar kulturális-lelki szimbiózisnak egyik legkiválóbb reprezentánsa lett. Őt, minthogy már anyanyelve is magyar volt, éppen úgy lehet magyarnak, mint horvátnak tekinteni. Jeles magyar nyelvű fordítása, az 1610-ben kinyomtatott GUEVARA-féle *Horologii principum*, valamint fennmaradt, magyarul írt levelei⁵⁴ határozott tanúságot tesznek erről. S talán nem jelentőség nélkül való az a tény sem, hogy élete utolsó szakaszát Pozsonyban töltötte, ott halt meg és a domban van eltemetve.⁵⁵

Semmiképpen sem tekinthető tehát véletlennek, hogy ebből a DRASKOVICH—ISTVÁNFFY-féle házasságból született következő nemzedék egyik tagját, DRASKOVICH III. *János-Ivánt* (1603–1648) a magyar rendek 1646-ban Magyarország nádorává választották. Az ő belenövését a magyar társadalomba tehát a kortársak is teljesnek érezték. Nem ok nélkül. A magyar nyelvet, a magyar kultúrát ő is az anyatejjel szívta magába, s — mint közvetlen elődei — ő is olaszországi humanista iskolázással nemesítette azt európaivá. Követte apja és nagyapja példáját abban is, hogy ugyancsak magyar asszonyt vett nőül, THURZÓ Borbálát, a nagy protestáns nádornak, THURZÓ Györgynek egyik katolikus hitre tért leányát; érdemeiért Magyarországon kért a királytól birtokot (a magyaróvári uradalmat) s ugyanott magyar földbe tért örök nyugalomra.⁵⁶ Ámde — jellemző módon —

51. BORSA Gedeon—HERVAY Ferenc—HOLL Béla stb.: *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1473–1600. Bp. 1971. 203. l. 164. sz. SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár*. I. Bp. 1879. 21. l. 43. sz.

52. NAGY Iván, i. m. III. 390. l. és X. Pest 1863. 560–561. l. MARGALITS, i. m. II. 582–583., 608., 725–731. l. Nyilván e házasság által szerzett hatalmi bázis tette lehetővé Gáspár számára 1568-ban a trakostyáni vár és uradalom megszerzését, s a családnak Szlavóniában való újra meggyökeresedését.

53. NAGY Iván, i. m. III. 390., 392. l. SZINNYEI, i. m. II. 1077. h. *Enc. Jug.* III. 80. p.

54. SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár*. I. 192. l. 421. sz. SZERÉMI: *A Draskovichok trakostyáni levéltárából*. = *Történelmi Tár*. 1893. 440–444. l.

55. GYÖRI Vilmos: *Pozsony története*. Pozsony 1911. 98. l. Téves a szerzőnek az az állítása, hogy DRASKOVICH János nádor nyugszik a dombban; valóban a nádor atyja, DRASKOVICH II. János bán a kriptá halottja.

56. NAGY Iván, i. m. III. 390., 392. l. SZINNYEI, i. m. II. 1078. h. *Enc. Jug.* III. 80. p.

még ez a nádorrá lett DRASKOVICH sem szakadt el a horvátságtól; a horvátországi és szlavóniai birtokok szinte kötelezték a családot az ország társadalmi-politikai vezetészerepére, s ezzel együtt az ősi etnikumhoz és kultúrához való ragaszkodásra. Ebben a kettősségben azonban DRASKOVICH nádor sem érzett semmiféle ellentmondást. Akkoriban Magyarország és Horvát-Szlavónország kettős tagozottságában is szerves politikai egységet jelentett, s egy testet alkotott a horvát és magyar nemesség is⁵⁷.

Magyar földön, a magyar társadalom keretében élte le élete nagy részét ISTVÁNYFI Éva másik fia II. György-Juraj (1599–1650) is, mégpedig ugyanúgy a papi pályán mint a nagyapa testvére, a fentebb említett I. Juraj-György. Magasabb képzettségét ez a fiú is Itáliában szerezte, mégpedig PÁZMÁNY Péter jóvoltából — a római *Collegium Germanico-Hungaricum*-ban. Az előkelő származás, valamint a tudományos képzettség az ő számára is meghozta a püspökséget: előbb (1528) címzetes pécsi, majd (1535) valóságos győri püspök lett. Mint testvére a nádor, ő is teljes erejével támogatta az ellenreformáció mozgalmát. Tanulmányunk második részében már említettük, hogy ő vetette meg 1636-ban a soproni jezsuita kollégium alapját, megajándékozván azt a nagyapjától, ISTVÁNYFI Miklóstól örökölt könyvgyűjteménnyel. Benne is elválaszthatatlan egységben forrt össze a magyar és horvát kultúra.⁵⁸

A DRASKOVICHOK családtörténetének ez az iránya még a következő nemzedék életére is jellemző maradt. A nádor fiai IV. János-Iván (†1692) és Miklós-Nikola (†1687) is magyarországi családi kapcsolatokban keresték és találták meg boldogulásukat. Mindketten a Dunántúl egyik leggazdagabb, leghatalmasabb urának, a később tragikus véget ért gróf NÁDASDY Ferenc országbírónak leányait vették nőül: János-Iván Magdolnát, Miklós-Nikola pedig Krisztinát.⁵⁹ E házasságokkal a család Magyarország belsejében is megtelepedett, megszerezvén a NÁDASDYAK terjedelmes sárvári uradalmát.⁶⁰ Így akkora újabb társadalmi-politikai tekintélyre tett szert, hogy Miklós-Nikola személyében a magyar rendek ismét egy DRASKOVICH-ot helyeztek az ország egyik legmagasabb méltóságába, az országbíróságba. S ő e pozíciójában is a magyar—horvát rendi-nemzeti érdekek képviselője volt az uralkodóházzal szemben.⁶¹ Úgy látszott, hogy a család immár két vonalon is folytatni fogja a magyar vérségi-szellemi kötelékek szövését és a szűkebb magyar társadalomba való beépülését. De nem így történt!

b) A Draskovichok visszafordulása

A DRASKOVICHOK másfél évszázadig tartó magyar társadalmi orientációja a 17. század végével abbamaradt. IV. János-Iván és II. Miklós-Nikola után lezárult a tősgyökeres magyar családokkal való következetes házasságkötések kora.

57. L. DRASKOVICH nádor kiterjedt magyar nyelvű levelezését: SZERÉMI, i. h. 446–458., 631–634. l.

58. NAGY Iván, i. m. III. 390., 392. l. SZINNYEI, i. m. II. 1075–1076. h. *Enc. Jug.* III. 82. p. Magyar nyelvű leveleit l. SZERÉMI, i. h. 636–639. l.

59. NAGY Iván, i. m. III. 390., 393. l. és VIII. Pest 1861. 19. l. *Enc. Jug.* III. 80. p.

60. Az uradalom megszerzése 1677-ben történt II. Miklós részéről. L. JUHÁSZ Lajos: *Sárvár viszálya a Draskovich grófokkal. = Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Bp. 1937. 283. l.

61. NAGY Iván, i. m. III. 393. l. Magyar nyelvű levelezésüket l. SZERÉMI, i. h. 643–647. l.

A 18. századdal az általunk figyelemmel kísért főágon megkezdődött a DRASKOVICHOK visszavonulása szűkebb ősi hazájukba, és egyszersmind a magyar szellemiségtől való eltávolodásuk is. Ezt a visszafordulást — akár csak a korábbi felénk fordulást — a politikai helyzet lényeges változása idézte elő. Mihelyt a török hódítók kiszorultak a Kárpát-medencéből és végetért Horvát-Szlavónország ellenséges fenyegetettsége, a nagy horvát főúri családok számára nem volt többé életkérdés a magyar arisztokráciához való kapcsolódás, úgy érezték, ezután már a saját lábukon is megállhatnak. Erősíthette ezt az önállósulási törekvésüket a Habsburg uralkodóház elleni közös magyar—horvát függetlenségi mozgalomnak, az ún. WESSELÉNYI-összeesküvésnek tragikus kudarca. A DRASKOVICH-család, amely amúgy sem keveredett bele ebbe a politikai akcióba, éppenúgy, mint az egész horvát-szlavón nemesség, végérvényesen levonta a következtetéseket ZRÍNYI-ék, FRANGEPÁN-ék tragédiájából: 1671 után fenntartás nélkül az uralkodóház politikája mellé szegődött. A RÁKÓCZI-felkelést már nem volt hajlandó támogatni, sőt fegyveresen is szembeszállt vele. A 18. század további folyamán ez, a társadalmi-politikai életben beállt fordulat szellemi síkon is mind erőteljesebben kibontakozott.

DRASKOVICH nádor fiainak nemzedékét a 19. század elejéig négy olyan generáció követte, amelynek házasságkötésében, közéleti szerepében és kultúrájában

DRASKOVICH (DRAŠKOVIĆ)

IV. János-Ivan

kir. főudvarmester

(†1692)

∞ Nádasdy Magdolna

V. Ivan-János

cs. tábornok, horvát bán

(†1733)

∞ Katharina Gräfin Brandis

Josip Kazimir

cs. tábornokszernagy

(1714—1765)

∞ br. Malatinszky Zsuzsanna

VIII. Ivan

cs. ezredes

(1740—1787)

∞ br. Malatinszky Eleonóra

Janko

az illír mozgalom egyik vezetője

(1770—1856)

∞ baronica Franziska Kulmer

a vázolt új, dinasztikus és ezzel egybehangolt horvát nemzeti orientáció mindinkább kidomborodott. Íme, a családfa.⁶²

A nádor fia, *IV. János-Ivan* kir. főudvarmester éppenúgy, mint atyja és nagyatyja, még osztatlan lélekkel volt magyar és horvát, ugyancsak a szűkebb Magyarországon, Lékán halt meg, s nyilván magyar földbe temetkezett.⁶³ NÁDASDY Magdolnától született fia, *V. Ivan-János* (†1733) — anyanyelve és neveltetése alapján — még részese kellett hogy legyen a magyar kultúrának, ámde teljesen idegenül állt szemben a magyar függetlenségi eszmével. 1704-ben császári zászló alatt harcolt II. RÁKÓCZI Ferenc seregei ellen; érdemeiért utóbb tábornoki rangot kapott, majd röviddel halála előtt elnyerte a báni méltóságot is. A nagy lelki változást jelzi házassága is. Felesége egy előkelő osztrák grófi család sarja, Katharina Gräfin BRANDIS volt.⁶⁴

A következő nemzedéket képviselő *Josip Kazimir* (1714—1765) anyja révén már nyilván német nyelven, német szellemben nevelkedett. Őt tekinthetjük a családban a német—horvát műveltség első reprezentánsának. Ő már hivatás-szerűen császári katonatiszt volt. Résztvett a MÁRIA TERÉZIA alatt folyt dinasztikus háborúban és a katonai ranglétrán altábornagyságig emelkedett. Felesége báró MALATINSZKY Zsuzsanna⁶⁵ ugyan magyarországi család sarja volt, de ennek — minthogy a familiáról semmiféle közelebbi információnk nincs — aligha tulajdoníthatunk jelentőséget.

Ugyancsak az új, dinasztikus szellemű arisztokrácia tipikus pályáját, a császári hadseregben való szolgálatot választotta hivatásául József Kázmér fia: *VIII. Ivan*. Ő ezredesséig vitte. Nevét nem is mint katona, hanem mint a felvilágosodás buzgó propagátora tette híressé mind Horvátországban, mind Magyar- és Erdélyországban. (Az utóbbi helyen, mint az 1. székely határőrezred tisztje tartózkodott hosszabb időn át.) Ő volt tudvalevőleg a hazai szabadkőműves mozgalom egyik sajtószertű szervezetének, az ún. *Draskovich-obszervanciának* megalapítója. Hogy magyar műveltsége milyen fokú volt, nem tudjuk, bár felesége — ha értesülésünk nem téves — szintén MALATINSZKY bárónő volt: Eleonóra, vagy Apollónia.⁶⁶

Ennek a külön szabadkőműves ezredesnek fiaként született 1770-ben DRAŠKOVIĆ *Janko*, a már többször említett lelkes horvát hazafi (†1856), Ljudevit GAJ mellett az illír mozgalom legkimagaslóbb alakja, az a családtag, akinek exlibrisével az eddig előkerült ISTVÁNFY-kódexekben és a szóban forgó *Corvin-kódexben* találkozhattunk. Benne érte el tetőfokát a család visszahorvátosodása; neve valóságos jelképe lett a magyar politikai és kulturális kapcsolatoktól sza-

62. A családfa, miként fentebb a 12. jegyzetben említettem, NAGY Ivánnál, i. m. III. 390—394. l. hiányos; a IV. János-Ivantól Jankoig terjedő kapcsolatokat Ivan FILIPOVIĆ zágrábi levéltárnok kolléga segítségével tudtam tisztázni.

63. Vö. az 59. jegyzetvel!

64. NAGY Iván, i. m. III. 390., 393. l. *Enc. Jug.* III. 80. p.

65. A MALATINSZKY-családról alig tudunk valamit, s ennél fogva velük kapcsolatban állást nem foglalhatunk. NAGY Iván, i. m. III. 390. l. és VII. Pest 1860. 277—278. l.

66. NAGY Iván, i. m. III. 390—394. l. nem említi a családnak ezt a jellegzetes tagját *Enc. Jug.* III. 80. p. Szabadkőműves szerepléséről ABAFI, Ludwig: *Geschichte der Freimaurerei in Österreich—Ungarn*. V. Bp. 1898. 142—147., 195—196., 344. l. LENNHOF, Eugen—POSNER, Oskar: *Internationales Freimaurerlexikon*. München—Zürich—Wien 1932. 378—379 col. Nejére vonatkozó értesülésem, éppenúgy mint Josip Kazimir esetében, Ivan FILIPOVIĆ szíves közlésére támaszkodik.

badulniigyekvő horvát polgári és nemesi értelmiségnek. Élettársául is egy horvattá vált német családból, a KULMER bárói házból származó leányt választott. Úgy tűnt, hogy ő tudatosan és végképpen eltemette családjának magyar tradícióit.⁶⁷

Ezt a kissé hosszadalmas genealógiai szemlét azért tartottuk szükségesnek, mert csakis az így feltárt művelődéstörténeti információk birtokában kísérlethetjük meg tisztázni: mikor, kinek a révén kerülhetett a *Corvin-kódex* a DRASKOVICH-család birtokába.

További nyomozó eljárásunkban a kizáró módszer alkalmazásával igyekszünk előrejutni.

c) A 18. századi Draskovichok indifferenciája

Legelsősorban igen nagy valószínűséggel kizárhatjuk a lehetőségek sorából azt az esetleges feltevést, hogy a *Corvin-kódex*et a família 18. századi tagjai szerezték volna meg. Nem azért tehetjük ezt, mintha az akkori családtagok nem lettek volna korszerűen művelt, könyvvel élő, könyvbarát emberek. Hiszen V. János-Ivan még — elődeihez hasonlóan — a bolognai egyetemen tanult.⁶⁸ József Kázmérről a jezsuita-humanista műveltségen túl fel kell tenni, hogy elméletileg képzett katona volt, hiszen a táborszernagyi (Feldzeugmeister) rang csak műszaki, vagy tüzérszteknek járt ki. A szabadkőműves VIII. Ivan pedig bizonyosan már francia iskolázottságot is nyerhetett, hiszen másként nem olvashatta volna az enciklopedisták műveit, enélkül viszont aligha lehetett volna az egykori magas értelmiség köreibben, a páholyokban kimagasló vezéregyéniség. DRASKOVIĆ Janko meg már kifejezetten kulturális missziót töltött be; ő volt 1838-ban az első horvát közművelődési intézményeknek, a *Čitaonica Hirsának* az alapítója.⁶⁹ Nem is az igényes műveltség hiánya miatt tartjuk valószínűtlennek a *Corvin-kódex* megszerzését a 18. századi DRASKOVICHOK részéről. Sokkal inkább magyar kultúrájuknak lehanyaglása, illetve magyar családi kapcsolataiknak eljelentéktelenedése miatt. Láttuk, hogy a szóban forgó családtagok feleségei között egy sem volt olyan, akiről feltehető lenne, hogy családi örökségként hozta volna magával MÁTYÁS király kódexét. De aligha lehet szó arról is, hogy valamelyik most említett családtag egy korvinát megvásárolt volna. Egyrészt azért nem, a korábbi századokban Nyugatra vándorolt *Corvin-kódex*ek ekkoriban már úgyszólván csak fejedelmi könyvtárakban fordultak elő, s mint ilyenek a könyvpiacra nem kerülhettek.⁷⁰ Másrészt azért nem, mivel a horvát nemzeti öntudatukban megerősödő DRASKOVICHOK-at már aligha érdekelte, egy szinte szakrális jelentőségű magyar kultúrtörténeti emlék; ennek megszerzéséért nagy anyagi áldozatot aligha hoztak volna.

67. NAGY Iván, i. m. III. 394. l. DRAŠKOVIĆ Janko leszármazását nem tudta kideríteni; ebben a vonatkozásban is Ivan FILIPOVIĆ volt segítségemre. L. a 12. és 62. jegyzetet! SZINNYEI, i. m. II. 1078–1079. h. MARGALITS, i. m. II. 733–734. l. *Enc. Jug.* III. 81–82. p.

68. *Enc. Jug.* III. 80. p.

69. MARGALITS, i. m. II. 734. l. *Enc. Jug.* III. 82. p.

70. *Bibliotheca Corviniana. Die Bibliothek des Königs Mathias Corvinus.* Eingeleitet und erläutert von Csaba CSAPODI und Klara CSAPODI-GÁRDONYI. (Bp. 1969.) L. a *Corvin-kódex*ek jegyzékét tartalmazó részben a 18. századi possessorokra vonatkozó adatokat!

d) *A 17. századi Draskovichok mint a korvina lehetséges megszerzői*

Merőben más, éppen ellenkező feltételezésekre juthatunk a 17. századi DRASKOVICHOK esetében. Az akkori családtagoknak úgyszólván mindegyike szóba jöhet mint korvina-szerző. Az akkori három nemzedék (II., III. és IV. János-Ivan) házassági kapcsolatai csupa olyan magyar családra utalnak, amely a reformáció és ellenreformáció korának művelődéstörténetében kimagasló szerepet játszott. A NÁDASDYAK, a THURZÓK érdeme a hazai könyvnyomtatás, illetve iskolázás előmozdítása terén közismert.⁷¹ Az ISTVÁNNFY név pedig a honi humanista tudományosság nagyszerű reprezentánsa. De ezen túlmenően konkrét tudomásunk van mindhárom család könyvgyűjtő szerepéről, magasfokú könyvtári kultúrájáról is. THURZÓ György bicsei, THURZÓ Szaniszló semptei és THURZÓ Kristóf szepesvári tékája a kor főúri gyűjteményei között első sorban foglaltak helyet.⁷² Nyilván felülmúlta ezeket ISTVÁNNFY-nak vinicai könyvtára. De gazdag lehetett címeliákban NÁDASDY Ferenc pottendorfi gyűjteménye is.⁷³

Hogy ezek a családi tékák a Corvina-könyvtár belföldi szórványai után való nyomozásunkban komolyan figyelembe vehetők, azt éppen a bicsei THURZÓ-gyűjteményben lappangott *Ranzanus-kódex* esete bizonyítja. Egy korábbi tanulmányunkban kimutattuk, hogy a *Ranzanus-kézirat* minden bizonnyal THURZÓ György negyedszülött leánya, Ilona révén, házassági kapcsolat útján jutott az ILLÉSHÁZYAK bibliotékájába.⁷⁴ Kézenfekvő lenne tehát egy olyan feltevés is, hogy a *Hilarius-kódex* viszont THURZÓ György harmadszülött leánya, Borbála által került férjének, DRASKOVICH nádornak gyűjteményébe. Csakhogy ez a feltevés nem állhat meg. Megcáfolja THURZÓ Györgynek egykorú, 1610-ben készült könyvjegyzéke, amely a *Ranzanus-kódex*et regisztrálja, a *Hilarius-félet* azonban nem.⁷⁵

Volna némi alapja egy olyan valószínűsítésnek is, hogy a szóban forgó korvina NÁDASDY Ferenc országbíró tékájából származik. NÁDASDY édesanyja ugyanis RÉVAY Judit volt, a tudós RÉVAY Péter koronaőrnek (†1622) egyik leánya.⁷⁶ Mivel pedig a RÉVAY-családról — egy 1637. évi tudósítás alapján — biztosan tudjuk, hogy a budai királyi tékából származó könyveknek birtokában volt,⁷⁷ meg lehetne kockáztatni egy olyan következtetést is, hogy a literátori működést is kifejtő jeles könyvgyűjtő vő apósa gyűjteményéből megszerezte a *Hilarius-*

71. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 63—70. l. ILA Bálint: *Az első magyar evangélikus főiskola tervei*. = *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp. 1933. 274—286. l.

72. *Index geminus bibliothecae ab ... comite ... Georgio Thurzo ... comparatae*. Országos Levéltár, Múzeumi levéltár 921/XIV. Fol. Lat. THURZÓ Szaniszló semptei tékájáról GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1961. III. 176. l. THURZÓ Kristóf szepesvári könyvtáráról: Országos Levéltár, Kamarai levéltár NRA 419/44.

73. SITTE Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1902. 146—158. l.

74. BERLÁSZ Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ranzanus-Kodex*. = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 97—107. l.

75. L. 72. jegyzetünket!

76. NAGY Iván, i. m. VIII. 19., 23. l. és IX. Pest 1862. 713. l.

77. CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* = *Magyar Könyvszemle*. 1961. 404. l.

kódexet. Ennek a szerzeményezésnek természetesen még 1677 előtt kellett volna történnie, mielőtt NÁDASDY nagyértékű pottendorfi bibliotékáját a bécsi császári könyvtárba bekebelezték.⁷⁸

e) *Az Istvánffyjak mint a korvina lehetséges megszerzői*

Ennél a következtetésnél azonban realisabbnak látszik számunkra a számbajöhető harmadik feltevés: az ti., hogy MÁTYÁS király kódexe ISTVÁNFFY Miklós vinicai tékájából szállt örökségül a DRASKOVICHOK-ra.

Figyelmünket ebbe az irányba azok a néhány szavas kézírásos margináliák terelték, amelyek a *Hilarius-kódex* 2., 2^v., 3. és 3^v. fólióján előfordulnak, és amelyek idáig teljesen figyelmen kívül maradtak. Ezek a finom vonású, humanista félkurzív írású jegyzetek alighanem ISTVÁNFFY Miklós kezétől erednek.

Ebből a nézetből kiindulva természetesen nyomozást kell folytatnunk: vajon lehetett-e ISTVÁNFFY-nak közvetlen vagy közvetett alkalma e könyvkincs megszerzésére.

Mindenekelőtt azt kell mérlegelnünk, feltehető-e, hogy ISTVÁNFFY Miklós szerzeménye a kódex. Ha a nádori helytartó társadalmi viszonyulásait és politikai szereplését tekintjük, valószínűtlennek kell ezt tartanunk. A 16–17. század fordulóján ui. a magyar főnemesség csaknem maradéktalanul protestáns volt; a propalatinus viszont öntudatos katolikus, sőt harcos támogatója az ellenreformációnak. Így azokkal a humanista műveltségű előkelő családokkal, amelyek gazdag könyvtárral rendelkeztek, s akiktől ilyen címeliához juthatott volna, mindenképpen ellenséges viszonyban állt.⁷⁹ Ami pedig a katolikus hiten megmaradt és e tekintetben szintén számbajöhető családokat illeti, (főképpen a BAKÓCZ-famíliából leszármazott PÁLFFYAKRA és ERDŐDYekre gondolunk),⁸⁰ róluk nem lehet kimutatni, hogy ISTVÁNFFY-val szorosabb (családi) kapcsolatban álltak volna. Így hát efféle kombinációhoz nincs támpontunk.

Sokkal valószínűbbnek látszik az a feltevés, amely szerint ISTVÁNFFY Miklósról őseitől, családi örökségként szállt a *Hilarius-kódex*. Figyelemre méltó érveket szolgáltatnak e mellett azok a személyi kapcsolatok, amelyek egyfelől ISTVÁNFFY apja és nagyapja, másfelől a JAGELLÓK és JÁNOS király budai udvara, valamint a Szlavóniába visszavonult CORVIN János herceg között fennálltak.

Tájékoztatóul mindenekelőtt álljon itt egy kivonatos családfa:⁸¹

ISTVÁNFFY Miklós apjáról, a Páduában tanult Pálról (†1553) pl. tudjuk, hogy Mohács után, 1540-ig JÁNOS király szolgálatában állt;⁸² mint jogtudós királyi tanácsos nyilván gyakran jelen volt a budai udvarban. Még láthatta a Corvina-könyvtárnak SZÜLEJMÁN szultán által hátrahagyott részét, és el lehet képzelni, hogy szolgálatainak jutalmául kérhetett és kaphatott is a kódexek közül egyet,

78. SITTE, i. m. 151–152. l.

79. Legkirívóbb politikai szereplésére nézve l. KÁROLYI Árpád: *Illésházy István hitlenségi pere*. Bp. 1883. Politikai gondolkodásmódjáról MAKOLDY Sándor: *Istvánffy Miklós történeti szemlélete*. = *A budapesti VI. ker. állami Kemény Zsigmond reáliskola értesítője az 1932–1933. iskolai évről*. Bp. 1933. 3–15. l.

80. BERLÁSZ: Über die Vorbesitzer 105–107. l.

81. HOLUB, i. h. 119–120. l. és NAGY Iván: *A Kisasszonyfalvi Istvánffyjak*. – *Turul*. 1883. 115. l.

82. Uo. 118–119. l.

ISTVÁNFFY

II. István

Lajos herceg trónörökös udvarmestere

(†1517)

∞ Dombay Margit

Pál

kir. tanácsos

az első magyar nyelvű verses novella szerzője

(†1553)

∞ 1. Garay Petronella

∞ 2. Gyulay Hedvig

Miklós

nádori helytartó

történetíró

∞ Bajnai Both Erzsébet

Orsolya

∞ Nagylucsei

Lipchey János

Éva

∞ II. Draskovich János

Katalin

∞ Keglevich Juraj

akárcsak az ULÁSZLÓ idejében nálunk járt osztrák és egyéb idegen humanisták. — De hozzájuthatott a *Corvin-kódex*hez ISTVÁNFFY Pál más úton is: második házassága révén. Első feleségének, GARAY Petronellának halála után ui. GYULAY Hedviget, CORVIN János egyik előkelő belső familiárisának, GYULAY Jánosnak a lányát vette nőül.⁸³ GYULAY töltötte be CORVIN mellett — amikor az Horvát-Szlavónország bánja volt — a vicebáni tisztelet. De máskülönben is igen sok, s igen nagy szolgálatot tehetett a hercegnek, mert ennek kegyéből két váruradalom birtokosa lett, ti. a trakostyánié és a vinicaié. Az utóbbi dominium később GYULAY Hedvig révén örökségképpen ennek fiára, ISTVÁNFFY Miklósrá szállt, majd ISTVÁNFFY Éva révén a DRASKOVICHOKRA.⁸⁴ Egyáltalán nem tekinthető tehát kizártnak egy olyan hercegi kegynyilvánulás sem, amely szerint GYULAY egy korvinát is kapott volna ajándékol lekötelezett urától. Tudott dolog ui., hogy

83. Uo. 119. l.

84. SCHÖNHERR Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Bp. 1894. 219., 288., 306. l. HATOS Gusztáv: *Mátyás király gyűrűpecsétje*. = *Századok*. 1876. 168–169. l. E cikkben esik szó arról, hogy GYULAY Jánosnak 1567-ben történt halála után birtokaira s ezek között Vinica és Trakostyán váruradalmakra a királyi kincstár akarta rátenni a kezét. A Gyulay-rokonság — elsősorban GYULAY Hedvig és fia, ISTVÁNFFY Miklós — azonban ellenállt, amiért a királyi ügyész pörbe idézte őket. Az ítéletet MÉREY Mihály nádori helytartó mondta ki 1568-ban Pozsonyban. E szerint Vinicát és uradalmát GYULAY Hedvig és fia örökölte néhány rokonnal együtt, Trakostyán és uradalma azonban a királyra szállt; ezt a várbirtokot Miksa király még ugyanebben az évben, vagy a következőben DRASKOVICH Gáspárnak adományozta.

II. ULÁSZLÓ — miután CORVIN János elismerte őt az ország királyának és neki hűséget fogadott — kárpótlásként Horvát-Szlavónország mellett MÁTYÁS könyvtárának bizonyos hányadát is átengedte a hercegnek.⁸⁵

A *Hilarius-kódex* megszerzésére különben már ISTVÁNNFFY Miklós nagyapjának, ISTVÁNNFFY II. Istvánnak (†1517) is lehetősége nyílt, mégpedig két úton-módon is. Első alkalma erre ugyanott adódott, ahol GYULAY Jánosnak. Ő is, mint amaz, bizalmas udvari embere volt a Szlavóniában élő CORVIN Jánosnak; a herceg vele is nagyfontosságú magánügyeket bonyolított le.⁸⁶ Tudomásunk van arról is, hogy CORVIN halála után az özvegnél, FRANGEPÁN Beatrixnál is évekig szolgálatban maradt.⁸⁷ Tőle csak 1509 táján vált meg, amikor ez másodszor is férjhez ment a hírhedt Georg Markgraf von BRANDENBURGHOZ. ISTVÁNNFFY pályája ekkor még magasabbra lendült: bejutott a király familiárisai közé, s 1510-től kezdve II. ULÁSZLÓ gyermekeinek udvarmestereként teljesített szolgálatot a budai királyi várban. A szerencsés ember tehát éveken át jelen lehetett abban a két fejedelmi udvarban, ahol MÁTYÁS király kódex-hagyatékát őrizték. S ez a két kedvező alkalom akkor adódott számára, amikor még sem BRANDENBURGI György, sem SZÜLEJMÁN szultán nem hurcolta idegenbe a Corvin-téka javát.⁸⁸

Íme, voltam bátor a fentebbiekben feltárni azokat a történeti lehetőségeket, amelyek magyarázatul szolgálhatnak a *Hilarius-kódex*nek a DRASKOVICHOK családi tékájába jutásához. Ismétlem: vélekedéseim ez idő szerint nem többek hipotéziseknél. De a zágrábi *Arhiv Hrvatskabi* őrzött DRAŠKOVIĆ-levéltárban, valamint a *Magyar Országos Levéltár* kamarai levéltárában végzendő kutatások nyomán egyszer esetleg igazolódhatik valamelyik feltevésem. Ugyanezek a kutatások lesznek hivatva az ISTVÁNNFFY-könyvtárral kapcsolatos többi, eddig még függőben levő kérdés tisztázására is. Mindehhez azonban — újra hangsúlyozom — a magyar és horvát történészek egybehangozt munkája lenne szükséges.

Neue Informationen über die Bibliothek Miklós Istvánffys

J. BERLÁSZ

Im Jahrbuch 1959 der Széchényi Nationalbibliothek behandelte der Verfasser die Bibliothek Miklós ISTVÁNNFFYS, des um die Wende des 16/17. Jhs. tätigen, namhaften humanistischen Geschichtsschreibers, zugleich einer führenden Persönlichkeit des ungarischen politischen Lebens, in einer längeren Studie. Die ungarische Wissenschaft hat sich mit diesem Thema früher nicht befaßt. Ihr Augenmerk war in dem Maße, beinahe ausschließlich auf die politische Tätigkeit ISTVÁNNFFYS, sowie auf die Untersuchung seines großen zeitgeschichtlichen Werkes gerichtet, daß uns nichts von seiner Bildung, seinen geistigen Antlitz und kaum etwas von seinem Lebenslauf bekannt wurde. Diese Lücken haben das Interesse des Verfassers für die kulturgeschichtlichen Aspekte des Lebens und der Tätigkeit dieses hervorragenden Mannes

85. CSAPODI: *Mikor pusztult el Mátyás kir. könyvtára?* 401. l.

86. SCHÖNHERR, i. m. 303. l.

87. HOLUB, i. h. 115. l.

88. Hogy a nyugati német könyvtárakban őrzött korvinák jórésze BRANDENBURGI György által került ki hazánkból, az több mint valószínű. Erre vall a Hunyadi-levéltárnak analóg esete is. Vö. BORSA Iván: *A Hunyadi-család levéltárának története. = Levéltári Közlemények.* 1964. 21—56. l. Utal rá CSAPODI Csaba is: *Bibliotheca Corviniana*, 70. l. a 168., 171. és 172. sz. kódex esetében.

erweckt. In den Handschriftensammlungen der wissenschaftlichen Großbibliotheken von Budapest (Széchényi-Nationalbibliothek, Universitätsbibliothek, Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften) konnten mehrere ISTVÁNFFY-Reliquien entdeckt werden, die die Erkenntnis des wissenschaftlichen Apparats des Geschichtsschreibers ermöglicht haben. Es waren Kodizes, welche diese oder jene Gruppe der historischen Quellen enthalten, die ISTVÁNFFY zu seinem großen Werk *Historiae de rebus Hungaricis* benutzt hatte. Die meisten Handschriften sind in weißem, vergoldetem Pergament gebunden und mit dem Familienwappen des Besitzers verziert.

Ausgehend aus diesen Funden, leitete der Verfasser Forschungen auf breiter Basis ein, ob es tatsächlich damals eine ISTVÁNFFY-Bibliothek existierte, welche Annahme von den aufgefundenen Handschriften empfohlen wird, und falls es sie existieren sollte, was der Inhalt und die späteren Schicksale dieser Sammlung waren, und wo ihr ursprünglicher Standort lag. Die Forschungen zeigten positive Ergebnisse. Es stellte sich heraus, daß Miklós ISTVÁNFFY tatsächlich eine bedeutende Bibliothek besaß, die er auf seinen Familiengütern in Kroatien und Slawonien, auf der Burg Vinica im Warasdiner Komitat und in Paukovec im Agramer Komitat aufstellte und benutzte. Es konnte auch festgestellt werden, daß die wertvolle Sammlung nach dem Tod ISTVÁNFFYS z. T. den Erben, vor allem der Familie DRASKOVICH zukam, z. T. aber als Geschenk dem Agramer Jesuitenkollegium übergeben wurde.

Im vorliegenden Aufsatz ergänzt der Verfasser diese Feststellungen mit neuen Informationen, die er teils in Ungarn, teils in Jugoslawien, in Zagreb (Agram) gewann.

Das erste Kapitel der Studie berichtet, daß eine in Sopron (Ödenburg) neulich erschlossene Geschichtsquelle, die „*Originales literae circa Collegium [Societatis Jesu] Semproniense*“ mit dem Datum 1636 bzw. 1637, solche Eintragungen von der Hand des damaligen Rectors, György DOBRONOKI, enthalten, nach welchen György-Juraj DRASKOVICH (1599—1650), BISCHOF von Győr (Raab), Enkel Miklós ISTVÁNFFYS, die Büchersammlung seines Großvaters dem Soproner (Ödenburger) Jesuitenkollegium schenkte. Damit wurde uns eine sehr wichtige Angabe geliefert, die bezeugt, daß die in der Hand der Familie gebliebene Sammlung, oder mindestens ein Teil davon, vom genannten Bischof aus Slawonien nach Ungarn gebracht wurde, daher die weiteren Schicksale der Bibliothek in Ungarn erforscht werden müssen.

Im zweiten Teil der Studie beschreibt und untersucht der Verfasser einen von ihm in Zagreb, im Archiv der Südslawischen Akademie der Wissenschaften neu entdeckten ISTVÁNFFY-Kodex. Die Hs. Nr. 185 bildete den organischen Teil des *Apparatus historicus*, dessen drei weitere Stücke in der Széchényi-Nationalbibliothek zu Budapest liegen. Der Inhalt der neuen Hs. hängt mit der politischen Mission ISTVÁNFFYS in Siebenbürgen, im Jahre 1598 zusammen. In diesem Jahr entsandte Kaiser und König RUDOLF seinen Propalatin und Vertrauensmann ISTVÁNFFY, als das Mitglied einer Kommission nach Siebenbürgen, damit er diesen uralten, integralen Teil Ungarns — der seit 1540 zum Vasallen-Fürstentum der Türken wurde — im Sinne des bereits geschlossenen Vertrags von Fürst Zsigmond BÁTHORI übernimmt und dem ungarischen Königreich einverleibt. Der Staatsmann und Politiker ISTVÁNFFY wurde somit zum Hauptakteur eines sehr heiklen und gefährlichen politischen Manövers. Seine Aufgabe sollte strengst geheim erledigt werden, um der möglicherweise eintreffenden türkischen Invasion vorzubeugen. ISTVÁNFFY — der echte Humanist — hat sich jedoch verstanden, diese gewagte politische Mission auch für seine eigenen gelehrten Zwecke zu verwenden. Er führte im fürstlichen Archiv zu Gyulafehérvár (Weißenburg) Forschungen durch, nahm Beziehungen zu bedeutenden siebenbürgischen Historiographen auf, ließ sich einige, historisch wichtige Staatsakten abschreiben oder exzerpieren, sogar über einige, hie und da entdeckten, mit Inskriptionen versehenen römischen Altertümer eine Liste aufstellen. Die Ergebnisse dieser vielseitigen wissenschaftlichen Tätigkeit ISTVÁNFFYS enthält der o. erwähnte Zagreber Kodex. Die hier gemachten Aufzeichnungen über Geschichtsquellen bedeuten für die ungarische Historiographie einen großen Gewinn, da ISTVÁNFFY nur einen Teil von ihnen in seiner *Historia* verarbeitet.

Der III. Teil der Studie befaßt sich ebenfalls mit einer Zagreber Handschrift, mit dem in der dortigen National- und Universitätsbibliothek aufbewahrten Corvinus-Kodex, der die „*De Sancta Trinitate libri XII*“ des HILARIUS PICTAVIENSIS enthält. Die besondere Aufmerksamkeit des Verfassers richtet sich in diesem Falle nicht auf den Inhalt, sondern auf die Vorbesitzer der Hs. Er ist bestrebt festzustellen, auf

welche Art und Weise, durch welche Personen die Hs. aus dem Budaer Hof MATTHIAS Corvinus' nach Zagreb gelangte. In der Hs. selbst befindet sich nur ein einziger, zu Provenienzforschungen geeigneter Vermerk: *Ex libris J. C. Draskovich. In Bibl. Zagr. Anno 1826*. Es handelt sich um dasselbe Exlibris, das auch in der oben erwähnten ISTVÁNFFY Hs. Nr. 185 und in den Budapester Istvánffy-Kodizes steht. Eben diese Identität hat den Verfasser zu der folgenden Fragestellung veranlaßt: Gelangte auch die Agramer Corvinus-Hs. nicht aus der Bibliothek ISTVÁNFFYS zur Familie DRASKOVICH? Er versucht sich durch umfangreiche genealogische Untersuchungen zum Problem zu nähern.

Zunächst hat er untersucht, ob der Besitzer von 1826, Graf Janko DRASKOVIĆ (1770–1856) auf weiblicher Linie gradlinig von Miklós ISTVÁNFFY abstammt? Die Frage konnte bejaht werden: Er war der Nachfolge siebten Grades der Tochter des des Geschichtsschreibers, Éva ISTVÁNFFY. Die weitere Untersuchung des Familienstammbaumes führte zum überraschenden Ergebnis, daß die männlichen Mitglieder der Familie DRASKOVICH während der Zeit der türkischen Invasion folgerichtig Töchter ungarischer Magnatenfamilien heirateten, sich Güter in Ungarn erwarben, ungarische Staatsämter bekleideten und dadurch magyarisiert wurden, ohne sich jedoch auf ihre kroatische Kultur und Güter verzichten zu haben. Diese ungarische Orientation der Familie nahm seit dem 18. Jh., als die türkische Gefahr nicht mehr so akut war, allmählich ab, wechselte dann zu einem starken illyrischen Selbstbewußtsein über.

Sich auf diese genealogischen und kulturgeschichtlichen Beobachtungen stützend, erwägt der Verfasser die Frage, ob die Anschaffung eines Corvinus-Kodex mit den DRASKOVICH's des 18. Jhs. in Zusammenhang gebracht werden kann? Er nimmt an, daß die dynastische — d. h. HABSBURG-treue — Gesinnung der damaligen Familienmitglieder, und ihre kroatisch-deutsch-französische Orientation das Interesse für die geistigen Reliquien eines Matthias Corvinus' unwahrscheinlich macht. Bei den DRASKOVICH's des 17. Jhs. war dagegen die Lage anders. Bei ihnen kann die Erwerbung eines Corvinus-Kodex nicht allein aufgrund ihres unzertrennbar zusammengewachsenen kroatisch-ungarischen Bewußtseins, sondern auch durch ihre verwandtschaftlichen Beziehungen vorausgesetzt werden. Ihre Frauen — Töchter der THURZÓS und der NÁDASDYS — stammten aus Familien mit alter bibliophilen Tradition, in deren Bibliotheken Corvinen vorhanden sein konnten, wie dies im Falle des Ransanus-Kodex auch schon bewiesen wurde.

Der Verfasser hält jedoch die Annahme für die wahrscheinlichste, daß der Hilarius-Kodex von einem Mitglied der Familie ISTVÁNFFY erworben wurde. Er denkt dabei weniger an Miklós ISTVÁNFFY — obwohl die Marginalien in der Hs. vielleicht von seiner Hand stammen — sondern viel mehr an seinen Vater, Paul (†1553) oder aber an seinen Großvater István II. (†1517).

Pál ISTVÁNFFY, der in Padua Jura studierte, könnte zu einem Corvinus-Kodex auf einem unmittelbaren oder einen mittelbaren Weg Zugang haben. Eine direkte Möglichkeit hätte er am Budaer Königshof gehabt, wo er bis 1540 neben König JÁNOS als sein Rat tätig war. Als solcher hätte er für die Belohnung seiner Dienste um eine von Sultan SOLIMAN in Buda gelassene Hs. bitten, oder sie als Präsent auch ungebeten erhalten können. Mittelbar hätte er sich durch seinen Schwiegervater, János GYULAY eine Corvinus-Hs. besorgen können, da GYULAY Vertrauter und sogar Vize-Banus des Johannes CORVINUS, Banus von Kroatien und Slawonien war. Wir haben nämlich sichere Kenntnisse davon, daß der Banus nach seiner Versöhnung mit König WLADISLAUS II. einen Teil der Bibliothek seines Vaters in Besitz nehmen durfte. Er hat die Hs. bestimmt nach seinem ständigen Aufenthaltsort in Slawonien mitgenommen.

Diese letztere Möglichkeit — die Anschaffung einer Corvinus-Hs. durch Johannes CORVINUS — war auch für den Großvater Miklós ISTVÁNFFYS, ISTVÁN II. gegeben, da auch er dem Fürsten und nach seinem Tod der Witwe, Beatrix FRANGEPÁN, innigst verbunden war.

In seinen Schlußbemerkungen betont der Verfasser, daß diese Vermutungen nur Hypothesen sind, die zu weiteren Forschungen ungarischer und kroatischer Historiker Anlaß geben wollen.

Zsolnai szlovák kalendáriumok történet-szemlélete a Rákóczi-szabadságharc koráról

K Á F E R I S T V Á N

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiben számos régi cseh és szlovák nyelvű¹ kalendárium található, elsősorban RÉVAY Ferenc adományából. Ilyen SOLANUS, Samuel lőcsei (1717—1739), WOXOMIRSKI, Stanislaw pozsonyi (1744—1784), KRZIKAWSKI, Krzystof olmützi (1679—1741), KRAMÉRYUS, Václav Matěj prágai (1786—1797) kalendáriumai és számos más, köztük a dolgozatunk témájául szolgáló NEUBART-féle, Zsolnán, 1705. és 1708. évre, illetve Lőcsén 1706-ra és 1709-re kiadott naptár.² A felsorolt kalendáriumok példányból ismeretlenek a cseh és a szlovák nemzeti bibliográfiákban,³ és joggal tarthatnak számot a részletes feldolgozásra. Különösen a kalendáriumok prognosztikonjai, krónikái és más, a naptárhoz kapcsolódó járulékos részei, nem utolsósorban pedig a használok bejegyzései sokszor rejtenek magukban nagy értékű művelődéstörténeti és egyéb adalékokat.

Dolgozatunk csupán egy kicsiny — bár Magyarország művelődéstörténete szempontjából igen jelentős — probléma megvilágítására törekszik: a három említett zsolnai (lőcsei) kalendárium krónikáinak elemzésére és néhány összefüggés bemutatására.

ESZE Tamás a debreceni tipográfia egykorú természetét vizsgálva a két fennmaradt, 1704-re és 1706-ra készült kalendáriumról megállapítja, hogy „a histó-

1. A 18. század elején még az ún. Biblikus cseh, a králicei biblia nyelve szolgált szlovák irodalmi nyelvként, a katolikusoknál általában erősebb, az evangélikusoknál mérsékeltebb szlovakizáló tendenciával. Az általános gyakorlat szerint az egykorú Magyarországon ezen a nyelven megjelent munkákat szlovák nyelvűeknek szokás tartani.
2. BORSA Gedeon—KÁFER István: *Az Országos Széchényi Könyvtár régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványainak katalógusa 1800-ig*. Martin—Bp. 1970, Matica sl. — OSZK 1049—1064, 1235—1260, 538—543, 516—525, 722—725.
3. A csehszlovák *Knihopis* és a szlovák RIZNER-féle bibliográfia feltünteti ugyan őket, az 1706-ost azonban a *Knihopis* példányból nem ismeri, s a többi évre szóló naptárak leírásai sem olyanok, mint más, példányból ismert nyomtatványok esetében. A naptárak létéről tehát volt tudomás vagy inkább következtetés, a tartalomról azonban nem. Vö.: RIZNER, Ludovít: *Bibliografija písomništva slovenského ... do r. 1900*. Turč. Sv. Martin 1929, Matica sl.; *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Praha 1939. — Jelenlegi szerkesztője Doc. DR. HORÁK, František. Nem jobb a helyzet a magyar naptárak krónikáival sem. L. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. = MKSz 1970. 4, 373—378. p.

riácskákban sincs semmi célzás a szabadságharcra. A debreceni kalendáriumokat is óvatos polgárok és nem bátor hazafiak szerkesztették”, ugyanúgy „a kuruc területeken megjelent naptáraknak is mindig maradt valami labanc jellege, mert a históriát nem a kuruc történet szemlélet szerint fogalmazták meg, hanem valami óvatoskodó közömbösséggel, mintha nem is folynék Magyarországon nemzeti szabadságharc a Habsburguralom ellen”, sőt RÁKÓCZI el is koboztatta az 1704-i lőcsei kalendáriumot, amely pedig az egész ország legtekintélyesebb naptárának számított annyira, hogy más hazai városokban is lőcsei kalendárium-utánzatokat adtak ki.⁴

*

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, 1708-ra, Zsolnán kiadott szlovák kalendárium krónikarésze bátor kuruc szellemben készült, ugyanis 1703-tól nyomon követi a szabadságharc eseményeit, sőt az 1703-as eseményeket igen részletesen tárja az olvasók elé: II. RÁKÓCZI Ferenc Lengyelországból beküldött Pátensét BÁTHORY, BETHLEN, BOCSKAI, I. RÁKÓCZI György és THÖKÖLY Habsburg-ellenes felkeléseinek folytatásaként tekinti; felsorolja a fő okokat, amelyek II. RÁKÓCZI Ferencet a harc megindítására kényszerítették; beszámol a mozgalom lelkes fogadtatásáról, a megyék, a városok és a nép csatlakozásáról, a hadi sikerekről, „az ellenség által lebecsült magyar nép” gyakori ausztriai beütéseiről, amelyekkel „szintén tűzzel és vassal megbosszulta” „az elnyomott Magyarországot” ellen elkövetett barbár kegyetlenségek egész sorát. A krónikában a szabadságharc részletes leírása terjedelmi okokból igen jelentős szerkezeti változtatásokat követelt a korábbi zsolnai és egyéb egykorú NEUBART-féle naptárak krónikarészeihez képest: a szerkesztő kihagyta a törökellenes harcok nagy részét, továbbá a Habsburg-ház történetének egyes adatait, a helyükre pedig egyrészt a terjedelmes szabadságharc-beszámoló, másrészt a korábbi Habsburg-ellenes megmozdulások, illetve a RÁKÓCZI-család adatai kerültek.

Messzire vezetne, ha a trencsényi Őrök-nyomda folytatásaként működő zsolnai nyomda történetébe bonyolódnánk, csupán az erős RÁKÓCZI-párti állásfoglalás néhány okát és megnyilvánulását sorakoztatjuk fel kalendáriumaink értelmezése és történeti elhelyezése szempontjából.

A zsolnai nyomda Habsburg-ellenes patrióta szelleme egyidős alapításával. A fehérhegyi csata után menekülő csehtestvérek és más exulánsok adták ott ki műveiket és reménykedtek a sorozatos magyarországi rendi felkelések eredményében. Az első ismert zsolnai nyomdász, az idősebb DADAN maga is cseh menekült volt, apjával együtt, aki csehtestvér papként állapodott meg Puhón.⁵ A cseh

4. ESZE Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705*. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei. 42. 119. p.

5. Vö.: ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlači vydanych na Slovensku do roku 1700*. diel I. Martin 1972, Matica sl. 15. p. A II. kötetből vett adatokat kéziratból merítettük. — REPČÁK, Jozef: *Prehľad dejín knižtlače na Slovensku*. S. I. 1948, 70–73. p. — L. még: KLEINSCHNITZOVÁ, F.: *Ján Dadan, tlačiár žilinský*. — Slov. pohľady 1930. 253–254. p., LOMBARDINI, A.: *Nekdajšia žilinská tlačiareň-Tovaryšstvo 1895*. 38–46. p.

exulánsok hamar beilleszkedtek új hazájukba,⁶ egy részük beolvadt a magyarországi evangélikus, a csehtestvérek pedig a református egyhába⁷ és különösen az előbbieket nagy lendületet adtak a 17–18. századi szlovák irodalom fejlődésének.⁸ Habsburg-ellenességük rendszerint demokratizmussal is párosult, ami a zsolnai nyomda esetében abban is megnyilvánult, hogy az ott megjelent könyvek szinte kivétel nélkül a nép számára készültek, és elsősorban a nép nyelvén: nagyrészt szlovákul és néhány nyomtatvány, elsősorban kalendáriumok, magyarul is. Nemegyszer előfordult, hogy a Zsolnán szlovákul megjelent mű németül Nagyszombatban látott napvilágot.⁹

KRMAN Dániel 1704-ben az ifjabbik DADAN fölött mondott gyászbeszédében¹⁰ foglalkozott DADANÉK politikai okokból is gyakran támadt nehézségeivel, ami a városból való meneküléséhez is vezetett. Az ifjabb DADAN menekülni kényszerült Zsolnáról a RÁKÓCZI-szabadságharc előtt vagy közvetlenül a kezdetén is és csak a fejedelem szilárduló helyzete tette lehetővé visszatérését. Akkor viszont első munkaként mindjárt RÁKÓCZI imádságát adta ki szlovák és latin nyelven.¹¹ A gyászbeszédet tartó KRMAN Dániel szerepe ismeretes a történelemben és az irodalomtörténetben egyaránt.¹² Zsolnai lelkészként is rendkívül részletes adatokkal rendelkezett a DADAN-nyomdáról és nyilvánvalóan hatott is annak munkájára. Nemcsak gyászbeszédének tartalma, hanem egész, az *Actus inaugurationis vexillorum*¹³-ban kicsúcsosodó politikai, publicisztikai tevékenysége bizonyítja ezt, nem alaptalan tehát az a feltételezésünk, hogy KRMAN-nak szerepe volt a zsolnai kalendárium krónikarészének szerkesztésében, esetleg végleges megszövegezésében, különösen 1704 után, amikor RÁKÓCZI helyzetének stabilizálódásával egyre nagyobb súlyt vetett a korabeli publicisztikai, propagandalehető-

6. Vö.: ĐUROVIČ, Ján: *Evanjeličká literatúra do tolerancie*. Turč. Sv. Martin 1940; SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962, MTA 107–108. p. — L. még: BALOGH Edgár: *Történelmi tények*. = Baráti Szó (Beregszász) 1931. 3–4., 2–5. p. KUR Géza: *Cseh—magyar református történelmi kapcsolatok*. Komárom 1937.
7. ČAPLOVIČ, Ján: im. uo.
8. MIŠIANIK—MINÁRIK—MELICHERČÍK: *Dejiny staršej slovenskej literatúry*. Bratislava 1958, SAV 155–277. p. Vö. még: SZILÁDY Jenő: *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517–1711*. Bp. 1939.
9. ČAPLOVIČ, Ján: im. uo.
10. KRMAN, Daniel: *In nomine Jesu: Knjha žiwota . . . Janem Dádanem . . .* W Žiliné 1704. — BORSA—KÄFER 533; RMK II 224; *Knihopis* 4427.
11. ČAPLOVIČ, Ján: im. uo.
12. Munkái: RMK II 2223, 2224, 2311, III 2363; SZEBERÉNYI Lajos: *Krman Dániel, az evang. egyház egyik vértanúja a múlt századból* — in: FABÓ András: *Rajzok . . .* 1969, 141–163. p. SZILINSZKY Mihály: *Krman Dániel élete és munkái*. Bp. 1891; CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok . . .* Bp. 1961, 31–32, 83–84. p.; SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története i. m.* 143–149. p.; — Kiadás: MENCSIK Dániel—KLUCH János: *Krman Dániel szuperintendens 1708–1709-i oroszországi útjának leírása*. Bp. 1894, MTA. M. Tört. Évkönyvek és Naplók a XVII–XVIII. századból III. 425–594. p. — Ebből részletek magyarul: TÓTH Ferenc fordításában: *A poltavai csata* — In: CSANDA Sándor: *Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok*. Bratislava 1959, 136–140. p.; *Az Actus inaugurationis vexillorum . . . részlete* SZIKLAY László fordításában. — In: KEMÉNY G. Gábor: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp. 1962, 101–103. p.
13. *In nomine Jesu: Actus inaugurationis vexillorum. To gest Poswęcowańi zástaw . . .* W Žiliné 1707. — BORSA—KÄFER 530; RMK II 2311; *Knihopis* 4421.

ségek felhasználására. Ezt éppen a már említett 1704-i lőcsei kalendárium elkob-
zása is jelzi.¹⁴

Az 1705-re kiadott zsolnai kalendárium¹⁵ krónikarészének csupán a befejező
mondатаi utalnak az idők változására. Ezt a befejező részt új címmel, kiemelő
betűkkel szedték, láthatóan hozzátoldották az 1704-ben már teljesen elkészült
naptárhoz. Ez a betoldás még „óvatos” jelzés csupán, de a szerkesztő ennyit már
szükségésnek tartott és mert közölni:

HYSTORYA VHERSKÁ LÉTA

1703. a 1704.

Nezda se býti potřeba k položenj do
Kalendáře tohoto, poněwadž žádného
w Zemi této Obywatele nenj, genžby
neweděl gak weliké a nenadale zbauřenj
netoliko w Zemi Vherské, alé y w
okolnjch Kraginach Křestianských se
stalo: raděgi Pána Boha prosyti po-
třebj, aby on gakožto Bůh pokoge sám
mocý swau weliku wssecko Křestan-
stwo vpokogiti ráčil k Božske slawě a k
obecnemu dobrému.

MAGYAR¹⁶ HISTÓRIA

1703. és 1704. ÉV

Nem látszik szükségesnek e Kalendá-
riumban elhelyezni, mivel ezen ország-
nak egyetlen lakosa sincsen, aki nem
tudná, milyen nagy és végtelen forron-
gás történt nemcsak Magyarországon,
hanem a környező keresztény országok-
ban is: inkább az Úristent kell kérni,
hogy ő, mint a Béke Istene maga nagy
hatalmával az egész kereszténységet
kibékíteni kegyeskedjék az Isten di-
csőségére és a közjóra.

A zsolnai nyomdában 1707-ben látott napvilágot a RÁKÓCZI zászlóinak fel-
szentelésekor mondott KRMAN-prédikáció¹⁷ és az 1708-ra készült kalendárium:

Nowý Kalendář

Na 1708. Rok Přestupný

Po Narozenj Krysta Pána.

Na Horyzon Vherský, Slezský,

Morawský a Český.

od Jana Neubarta.

W Žilině w Impressy Dádanowjch

Dědičůw skrze Wilhelma Kaudera [1707].¹⁸

14. Vö.: ESZE Tamás: i. m. uo.

15. *Nowý Kalendář Na 1705. Rok Po Narozenj Krysta Pána Na Horizon Slezský Vherský Morawský a Český* vydany od Jana Neubarta. W Žilině [1704], v Dědičů Dadanowých skrze Wáclawa Křolopa. [LVI] fol. — BORSA — KÄFER 722, RMK II 2243a, *Knihopis* 6149.

16. Az *Uhor*, *uhorský*, *Uhorsko* = magyar (ember), magyar (melléknév), Magyarország a szlovák nyelvben *nem a magyar nemzetit* jelenti, hanem a történelmi Magyarország *egészét*, annak valamennyi nemzetét. Ennek ellenére a zsolnai kalendáriumok korábban még nemegyszer az *Uhor* magyar nemzetit is jelentett. (L. az 1708-as kalendárium krónikájának első adatait!) Mindenesetre ez a magyar nyelvre csak hozzávetőlegesen lefordítható *Uhorsko* = Hungaria, történelmi Magyarország szóhasználat inkább a történelmi ország egész területi, nemzetfölötti tartalmában értelmezendő — a szlovák szövegekben. Van tehát *Uhor* = magyarországi lakos és *Maďar* = magyar nemzetiségű ember. *Uhorsko* = a történelmi Magyarország.

17. A kiadás körülményeivel kapcsolatban vö. még: CSANDA Sándor: *A törökellenes* . . . i. m. 31 — 32. p.

18. BORSA — KÄFER 724; RMK II 2354a; *Knihopis* 6151.

A 48 számozatlan levelet tartalmazó nyomtatvány tipográfiailag kevésbé tér el a korábbi zsolnai szlovák naptáraktól, s ugyanez mondható el szerkezetéről is. A naptárrészt asztrológiai prognosztikon, a hónapokról szóló mezőgazdasági versezetek, majd a vásárok jegyzéke követi, s az egész füzetet a krónika zárja. Az 1705-re készült naptárhoz képest csupán annyi tipográfiai változtatás említhető, hogy az 1708-as kalendárium címlapján és a prognosztikonban is helyet cserélt Szilézia és Magyarország és az utóbbi nevét piros színű betűkkel szedték, további újítás a korábbi naptárban nem szereplő versezet.

A krónikarészben már alapos változtatások történtek annak érdekében, hogy a RÁKÓCZI-szabadságharcról szóló terjedelmes beszámolónak helyet biztosítsanak. Az alábbiakban közöljük az 1708-ra készült szlovák naptár teljes krónika-szövegét és magyar fordítását, ahol lehetséges az ugyancsak 1708-ra kiadott lőcsei magyar naptár párhuzamos szövege segítségével. Az eltéréseket vagy csillaggal jelezzük vagy a két főszöveg között saját fordításban. A magyar naptárban néhány rövidítést hajtottunk végre a szlovákban hiányzó részeknél (a 17. század első feléig szóló adatok esetében), anélkül azonban, hogy a magyar kalendárium jellegén változtattunk volna; a szlovák naptártól való egyes eltéréseket a magyar szöveg egységének megtartása érdekében zárójelbe tettük. A magyar naptár adatai:

Új
Kalendariom
Mellyet Kristus Urunk születése után
való 1708. Esztendőre írt
Neubart János.
És Magyar Országra, Erdélyre, és egyéb
Tartományokra-is alkalmaztatott.
Lőtsén,
Nyomt: Bréver Samuel Örökösínél
[1707.] RMK I 1745.

A krónikában csakugyan a határozott RÁKÓCZI-párti állásfoglalás tűnik szembe. „Hungarus patriotizmusa” a török elleni harcok korától végigkísérhető a szlovák írásbeliség fennmaradt emlékeiben, a históriás énekekben, a népdalokban,¹⁹ sőt későbbi szépirodalmi feldolgozásokban is.²⁰ A hungarus patriotizmus a szülőföld iránt érzett természetes vonzalom kifejezése volt, egyrészt a török, másrészt a német veszedelemmel szemben, és szorosan összefonódott a társadalmi-szociális harcokkal és a kor vallásszabadságért vívott küzdelmeivel is. A 15. században már határozott formát öltő németellenesség gyakran a felső-magyarországi magyar és szlovák szegénység közös fellépéseként nyilvánult meg a kiváltságos, gazdag német patríciusokkal szemben, később pedig a csehországi

19. Vö.: SZIKLAY László: *A szlovák históriás énekek problémájához.* — *Fil. Köz.* 1956. 376–381. p; CSANDA Sándor: *A törökellenes...* i. m.; ÚRHEGYI Emília: *zur Frage der slowakischen historischer Volkslieder.* = *StudSlav* 1959. 105–119. p.
20. KÁFER István: *A kuruc kor képe a szlovák irodalomban* — In: *Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1965, MTA 117–135. p. — Ua. szlovákul: *Dějiny a národy.* Praha 1965, ČSAV 71–81. p.

Kronika několik Historij, které se staly
w Vherské a Sedmíhrádké Zemi.

Léta Paně 371. Gak Vhři negprwe s
Scythie se hotowili.

372. Přeprawiwsse se Deset Sto Tisýc
přes Reku Tanais, gedu do
Europy

380. Posadili se Vhři w Pannonii.

401. Atila gest postaw. Vher. knjže;

436. Atila gest postaw. Vher. Kral.

441. Hunnensstj se z Řjmány na
Kežmarským Poli Potykali,
Hunnenských padlo 40 Tisýc a
Řjm. třikrate tolik.

460. Atila Vherský Kral vmřel.

461. Čaba Atilůw Syn gde zase z 15.
Tisýc Lidem* do Scýthie, ostatni
pak osadili se w Sedmíhrádké
Zemi

744. Vhři zase gdu po druhé do Vher-
ské Kraginy s Scýthie*.

880. Sweropilus Král Vherský, Slowa-
kůw negprwé k Křestianské Wjře
přiwedl.

*Néhány história krónikája, melyek
Magyarországon és Erdélyben történ-
tek*

* először

441. *A hunok a késmárki mezőn
megütköztek a rómaiakkal, el-
esett 40 ezer hun és háromszor
annyi római.*

460. *Attila magyar király meghalt.*

* emberrel

* Scythiából

880. *Sweropilus magyar király a
szlovákokat először vezette a
keresztény hitre.*

Magyar Chronika. A' Magyar Nemzet-
nek emlekezetes viseltt dolgairól.

Anno C. 371. A' Magyarok Scythiából*
kikészülnek.

373. A' Tanais vizén által kelven, tíz
száz ezren Europába jőnek.

380. A' Magyarok Pannoniában le-
telepednek.

401. Attila Magyar Hertzegge tétetik.

410. Atilla Magyar Királlyá tétetik.

441. Atilla Német Országot pusztította.

444. Atilla Sikámbriában meg-hal,
életének 124. birodalmának pe-
dig 44. esztendejében.

461. Azután Csába, Atillának (egyik)
fia, 15000. Magyarral* Scyt-
hiába méne, a' többi Erdélyben
le-telepedének, kik most Székelyeknek
hivattatnak.

744. A' Magyarok másodsor jőnek-ki
Magyar Országba* 200 10 ezren.

924. Henrych Cýsař včinil Pokog z Vhry na Dewět Let.
989. S. Ssteffán gest Vherským Králem postawen, a panowal 49 Let.
990. Vhři přigali Křestianskau Wjru z napomenutj S. Ssteff. Krá. a Geysy
1044. Cýsař Henrych z welikau Wiktorii w Vher. Kragině dostal.
1059. Prwnj Bela gest Vherským Králem zusal 3 Léta. Za tehož času Vhři zase chtěli* na Pohanskau Wjru obratiti. Ale Bela Král Swúdeu gegch dal pohubiti.
1142. Druhý Geysa byl* Vher. Krá.
1367. Král Sigmund se narodil, který* Lé. 1412 týden po wssech S. Polskému Krali Wladisl.* 13 Spjských Měst za 37. Tisíc Kop českých grossy* zastawil (89000 Tol) vmrel 1437.
1380. Gmenem Sibarius Mních wynalezl Střelbu.*
924. *Henrik császár kilenc évre békét kötött Magyarországgal.*
- * *Szent István király és Géza intésére*
1044. *Henrik császár nagy győzelmet aratott Magyarországon.*
- * *akartak*
- volt*
- * *aki Mindszent után egy héttel * Ulászló*
- * *[mérő] cseh garasért*
989. Szent István Magyar Király lött, és regnált 49. esztendeig.
990. A' Magyarok Keresztyénekké löttek* Geisa és Szent István Király idejekben.
1059. Béla első Magyar Király lött 3. esztendeig Ennekidejében a' Magyarok ismét Pogány hitre kezdének* állani, de a' fő indítóit Béla le-vágatá.
1142. Geisa II Magyar Király* 20. eszt. Melly az Erdélyi Szászokat nagy Privilegiummal meg-ajándékozta
1146. Medgyes Erdélyben kezd épülni.
1247. Lőtse városa építtetik.
1290. Kassa városa építtetik.
1367. Sigmond Király születik.* Ez az 13. Városokat zálagba veti Szepesben* a' Lengyel Királynak 37. ezer* Schok-Garashban; téssen mostani pénzt 89000. Talért, meg-halt [1437] 10. Decembris.
1380. Sibarius nevű Barát a'*(Puska és Agyu) lövést talállya.

1393. Sigmund za vher Kr korunow.

1393. Sigmund Kral gest zbit pod Nicopolis od Tureck. Cýsa.* Bajazet.

1394. Pressow se počal Murem obha.

1430. Čechowé w Vherske Kragině mnohé Města a Zamky zdobýwali

1438. Albert Arci Kniže Rakauske 29. Kr. vher.* byl 1 Rok a 9 Mesyc wybil Amuratesa z Vherské Kraginy.

1393. *Zsigmond magyar királlyá koronáztatik.*

török szultán [császár]

1430. *A csehek sok várost és várat bevettek Magyarországon*

29. magyar király

1393. Bajazates* Sigmond Királyt meg-veri Nikápoly alatt.

1394. Eperjes városát kezdik kőfallyal keríteni.

1401. Sigmond Királyt az Erdély[i] István Vajda meg-fogja, ki megszabadulván Magyar-Országot újonnan meg-vészi, István Vajdát meg-öleti.

1412. Második Amurathes VIII. Török Császár Brasso tartományát Erdélybe pusztította, és Brasso városából az egész Tanácsot magával el-viszi, az el-maradott nép a' hegynek várában tartatik meg.

1432. Amurathes újobban pusztította tűzzel, vassal Brasso tartományát.

[1437] 1473. Paraszt had támad Erdélyben

1438. Albert Austriai Hertzeg (Római Imperátor* Magyar és Cseh Orszári Király) regnalt 1. eszt. és 9 hónapig. Amurathest ki-veré

1440. Ladislav Polský Kral powolán gest za 30 Vher. Kr.* panow. 4 L.

Jan Hunjadi Sedmihradským Wagdu postawěn.

1441. Jan Hunjadi Mezet Béka w Sedmihrad. zemi v S. Emricha zbil, kdežto 10000* Tur. a Vhra 2000* padlo

1443. Jan Hunjadi zbil zase* pod Ro [?] ... [?]

2[1]453. Wynalezeno gest Knjch tlačenj w Moguncij.

meghivatik 30. magyar királynak

* megin

Magyar Országból, (és meg-vővé Dalmatziát a' Velentzésektől.)

1440. László Lengyel és Magyar Király lévén* regnált 4. esztendeig.

Ismét: Hunyadi János Erdélyi Vajdává tétetik.

1441. Hunyadi János Metset Béket meg-veri Erdélyben szent Imrénél, a' holott veszett 20000* Török és 3000* Magyar.

1443. Hunyadi János (Nandor Fejérvárnál) le-vága (30000 Törököt.)

Ismét: Matyás Király születik Kolosvár. 24. Februarij.

1444. László Lengyel és Magyar Király veszedelme Varnonál.

1445. László Albert Király-fia Magyar Király 5. eszt. Hunyadi János Magyar Országi Gubernátorrá tétetik.

1448. Hunyadi János Deszpot árultatása által meg-veretik 18. Octobr.

1452. A' Könyvnyomtatás találtatik Moguntziában.

1453. Hunyadi János Béts tartományát égeti a' Magyar Koronáért, melly Frideriknél volt. Laszlo Cseh Királlyá koronáztatik. Es Constantinapolt Mahumet Török Császár meg-vészi 20. Maji.

2[1]485. Mateg Král Wjdeň hladem
přemohl a dobyl.

1490. 6. Dub. Matěg Král vmřel [w]
Wjdni panugjce 33 Let w ten
den Lwowé řwaucý*w Budjně
pozdychali.

1527. Karel Patý wzal Rjm.
Item Karel 5. Cýsař propugčil*
Augsspursku Confesy w zhro-
mažděnj Rjsse. Raab take Sinan
Bassa zradu wzal.**
Item Sigmund Rakocy gest
Sedmhrad. Gubernatorem posta-
wen.

1527. *Ötödik Károly elfoglalta Ró-
mát.*

* engedélyezte

*** Szinán basa Győrt is árulás-
sal bevette.
Rákóczi Zsigmondot Erdély
gubernátorává teszik.*

144[5]6. Hunyadi János Nandor Fejér-
várt meg-tartya Mahumet ellen

1458. Hunyadi Mátyást Pesten Ma-
gyar Királlyá választván, ki-sza-
badulásáért a' Magyarok Podeb-
rádinak fizetnek 50000 aranyat.

1479. Báthori István Erdélyi Vajda,
Kinizsi Pállal az Kenyérmezején
30000. Törököt le-vág, a' holot
Magyar-is 8000 [?] esett-el.

147[8]5. Bétset Mátyás Király éhséggel
meg-vészi.

1490. Mátyás Király Bétsben meg-hal,
6. Aprilis, midőn 33. esztendeig
(dicsiretesen) uralkodott vólna.
Azon napon Budán az *Orosz-
lányok-is (mind) meg-holtanak.
II. László Cseh Királyságra vá-
lasztatik.

1521. Nándor Fejérvárt a' Török meg-
vészi.

1530. (I. Ferdinánd Budát ismét meg-
vészi, a' Nap fénye tellyességgel
el-veszett.)
Az Augustana Vallás Carolus V.
Császár előtt, az Imperium gyű-
lésében ki-adatott.*

1541. Szulimán Császár Budát meg-
vészi.

1566. Sighet Szulimán Császár nagy
erővel megszállja, Zerényi Mik-

6[1]602. Sstef. Bočkal zmiřil se z
Rudolfem Cýsařem vmřel w Ko-
ssicých.

1607. Sygmund Rákocy gest za Sed-
mihradského Knjžete postawen.

lós valóban serenkedvén benne,
20000 Törököt rontott alatta, de
maga-is sokára el-fáradván és
meg-sebessedvén, a kilenczedik
ostromon meg-öletik a' Vár hid-
gyán.

1576. Báthori István Lengyel Királyá
választatik. Es Báthori Christof
Erdélyi Vajdává tétetik.

1582. Az új Kalendárium támada. De
derekásabban 1600-ban vövék-
bé.

1593. Báthori Sigmond el-hajol a' Tö-
röktől.

1600. Kanisát meg-vövé a' Török.
Básta György Mihály Vajdát ki-
üzé Erdélyből.

[1605]. Botskai István meg-békéllik
Rudolfus Császárral (és a' két
Császár között békességet szerez
10. esztendeig. Azon esztendőnek
vége felé meg-betegdvén) meg-
hala Kassan (hirtelen 28. De-
cembris.)

1607. Rakoczi Sigmond Erdélyi Feje-
delemmé választatik, (de Erdély-
ből Magyar Országba menván,
Bathori Gábor lött Fejedelem
helyette.)

Ismét: Mátyás Ausztriai Hertzeg Ma-
gyar Királyá koronáztatik.

1616. Giřj Thurzo Palatinus vmřel.
A na misto geho Sigm. Forgač
wywo.

1611. Báthori Gábor Szebenbe bé-men-
vén lakosit kintsektől meg-
fosztva.
1613. Bethlen Gábor válaasztatik Er-
délyi Fejedelemnek.
1614. Szilasi János és Ladányi Gergely
a' Báthori Gábor haláláért a'
Medgyesi toronyból le-hányat-
tatnak.
1616. Thurzo György Palatinus meg-
hal, Forgáts Sigmond választatik
helyébe.
1618. II. Ferdinand választatik Ma-
gyar Királlyá.
- Ismét: Ősszel nagy üstökös tsillag lát-
tatott.
1619. Bethlen Gábor Erdélyből nagy
haddal jött Kassára 21. Sept.
Es a' felső Magyar Országi Sta-
tusokkal ott gyűlést tartott.
Onnét kiindulván 18 Septemb.
méne Ország Gyűlésére Posonba.
1620. Vátzot a' Török meg-vészi.
1621. Bethlen Gábor a' Magyar Koro-
nát Zólyom várából Kassára
viszi, és onnan Etsedbe.
1624. II. Ferdinand. Bethlen Gáborral
meg-békéllik.
1626. III. Ferdinand, a II. Ferdinand
fia, attya életében Sopronban
Magyar Királlyá koronáztatik.

1629. Gabriel Bethlen Sedm. Knžje
vmřel. A Girj Rakocy gest na
knžetstwj powolan na misto
geho.*

1642. dne 4 Mage Mladý* Giřj Rákocy
gesstě za žiwota Otca swého na
Sedmihr. knžetstwi od stawů
wywol.

1644. Starý* Giřj Rákocy wyssel s
welkym lidem z Sedmih. zemi do
vher.*

1646. Mjr věiněn mezy Cýsařem a
Sedmihra. knžetem Giři Rá-
kocým, kteremužto sau pusstěné
některé stolice y zam

* *És Rákóczy György hivatik
a fejedelemségre helyébe.*

* *a fiatal*

* *Az öreg* [Az idős]
* *Magyarországra*

1629. Bethlen Gábor Erdélyi Fejede-
lem meg-hal (26. Novembr.)
Regnál 17. esztendeig.

1630. I. Rákótzai György hivattatik
Erdélyi Fejedelemségre.

1631. és 32. A' Parasztok Kassa körül
fel-támadván egynéhány ezeren,
kik a' Nemeseknek nagy károkat
tésznek, de mind szép szerrel és
mind erővel le tsendesítetttenek,
sokaknak fülöket és orrokat el-
metszik az ő Hadnagyok pedig
Császár Péter fel-négyletik.

1637. II. Ferdinand Császár, Magyar
és Cseh Országi Király meg-hal.

1642. die 4. Maji. II. Rákótzai György
még Attya életében az Erdélyi
Statusoktól Fejedelemségre vá-
lasztatik.

1644. I. Rákótzai György nagy haddal
jó ki Erdélyből. (Nagy döghalál
grassál Magyar Országban)

1546. [1646]. A' Felsőges Római Csá-
szár I. Rákótzai Györggyel Erdély
Fejedelmével meg-békélik, ki-
nek hatalma alá botsát egyné-
hány Vármegyéket és Várat-
is.*

1647. Cýsář* poručil Ewangelitským Stawům 90. Kostelůw nawratiti. Item. 11. Aug. Gjri Rákocy Sedmihradské knjze vmřel, panowal 17. let.

* A császár

Item. Aug. 11-én Rákóczi György erdélyi fejedelem meghalt, uralkodott 17 évig.

1650. W Rjssi stal se mjr, mezi geho Gasnosti Cysaři a Sswedy.

1652. Welkom. P. Sigm. Ráko. v.

Item Na Rákossi w Presspurku, Geho Jasnosti Cýsarské Syn Leopold. Ignatius za vherského krále korunow.

A birodalomban béke lett, a Császár Őfelsége és a svédek között.

Nagyságos Rákóczy Zsigmond úr meghalt.

Item a pozsonyi rákoson Lipót Ignatiust, Császár Őfelsége fiát magyar királlyá koronázták.

1647. Ő Felsége az Evangelicus Statu-soknak 90. Templomokat vissza adat. (Juniusban IV. Ferdinandus Cseh Országi Király, Posonban Magyar Királlyá koronáztatik.

1648. I. Rákóczy György. Erd. Fejedelelem meghal.

1649. Gróf Pálfi Pál Posonban Palatinussá tétetik.

1655. Posonban a' Felséges Austriai Hertzeg Leopold-Ignatius, Magyar Királlyá koronáztatik.

1654. 9. Julii. IV. Ferdinandus, Magyar és Cseh Országi Király Bétsben meghal.

1657. III. Ferdinand Romai Császár meghal. 2. Apr.

Ismét: II. Rákóczy György, Erdélyi Fejedelelem Lengyelországba megyen, de szerentsétlenül jár.

Ismét: Juliusban a' Lengyelek Magyar országba bé-menvén, Munkátsnál nagy károkat tőtenek.

1660. 2. Gjri Rakocy Sedmiih. knjze
ed Turka whitce poraněn w wara-
dině vm.
Item Turek weliký Waradjn dobyl.

*II. Rákóczy György a töröktől csatá-
ban megsebesül és Váradon meghal.
Item a török bevette Nagyváradot.*

1659. A' Fő Vezér Mahumet Bassa,
Constantinápolyból Császár ere-
jével Boros-Jenő alá jó, kinek
a' várat meg-adván, a' benne-
valókat békével botsáttya. Melly
dologért a Vicze Kapitánynak
harmad magával feje vétetik
Váradon.

Ismét: Bartsai Ákos a' nagy Vezértől
Erdélyi Fejedelemmé tétetik. De
ugyan azon esztendőben a' Feje-
delemségét Kemény Jánosnak
ajánlja. Ismét 1659. A' Török
Bartsait Fejedelemségébe állity-
tja. Resignálván másodszor Fe-
jedelemségét, az Erdélyi Statu-
soktól ugyan Kemény János vá-
lasztatik helyébe, ki osztán Bart-
sait vadászásban el-fogja, és 61.
eszt. Görgényből Kővár felé
vitetvén az útban le-vágatta,
kinek Répa nevű faluban lött
temetése. Ugyan azon esztendő-
ben a' Török és Tatár Erdélyt
rútul égette és dúlta; kiknek jó
idején a Felséges Római Császár
Hadi Fő Generalissát, Gróf Mon-
ticuculit egy jeles Armadával
ellenekbe küldte.

1660. II. Rákóczi György Erdélyi Fe-
jedelem, maga kevés számú ha-
daival Gyalu és Fenes között a'

1661. Nowe Zamky Turek welku *Érsekújvárt a török nagy ágyúzással,*
 střelbu a ssturmem 27. zaří *rohammal szeptember 27-én bevette.*
 Accordem dostal

Törökkel meg-harczolt; 22. Maji.
 holott minekutánna maga kezé-
 vel egynéhány Törököt megölt
 vólna, maga-is négy sebekbe
 esett, és Váradra menvén, azok
 miatt 7. Junii. meg holt a' vár-
 ban.

Ismét: Ali Bassa meg-szálla Váradot
 13. Junii, mellynek két bás-
 tyáit porral fel-vetteti: a' benne
 való kevés nép-is igen megerő-
 telenedvén, a' várat fel-adgya
 27. Aug. kiket a' Török el-botsát.

1661. Sz. Jób várat feladják a' Török-
 nek. A' Tatárok nagy rablást
 tésznek Erd. és Magyar Ország-
 ban.

1662. Jó emlekezetű Méltóságos Gróf,
 Esterházi László, a' Váradi belső
 vár kapu előtt vitézül el-esett
 egynéhány fő szolgálival együtt.

Ismét: 6. Augusti. Egész Magyaror-
 szágbán olly árvizek voltak,
 hogy sok helyeken Falukat ron-
 tottak, ki miatt ember, marha
 és mezőbeli sok kár esett, kit
 ember ki nem mondhat, sőt
 hegyek-is le-szakadtak.

Ismét: Kemény János Kutsuk Bassá-
 val meg-ütközik, de a' viadalkor
 lováról le-esvén, el-tapodtatik.

Ismét: A' Török és Tatár nagy haddal
jőnek Magyar Országára, kik sok
ezer embereket Morvából elvisz-
nek.

Ismét: Érsekújvárt a' Török megvéshi.

1664. 1. Augusti. a' Felséges Romai
Császár. Hadi fő Generálissát
Grof Monticuculit, a' Török ellen
botsátván, Szent Gothardnál a
Victoriát megtartya, az holott
1200. Török veszett-el, és akkor
20. esztendeig való frigyet kö-
töttek.

Ismét: Lévát és Nitrát General Sonches
nagy Victoriával vissza vészi.

Ismét: Decemberben üstökös tsillag
támad, melly Januariusban és
Februariusban-is láttatott. Is-
mét: Aprilisban-is Nap-keletre
egy láttatott.

1665. Leopold vára épülni kezd.

Ismét: Grof Zerényi Miklos, a' Horvá-
tok Bánnya, a' vadászásban egy
Vad Kantol meg-öletik.

1666. A' Felséges I. Leopoldus Romai
Császár, a' Hispaniai Felséges
Királyi Infans Margarétával me-
nyekezőt tart.

1672. 73 74 Gsau Kostely w Vhřjeh
Ewangelitským Stawům odgaté* * az evangélikus rendektől elvételnek és
a Katolickým oddané.

1670. A' Felséges Romai Császár mezei
fő Generálja Spork nagy haddal
küldetik Magyar Országba, kitől
az erős helyekbe és városokba
praesidium szállíttatik.

1671. A' Kassai Citadellát kezdik épí-
teni.

1671. Nagy Commissio tartatik Poson-
ban a' felháborodásnak meg-
vissgálásáért, holott sok Neme-
sek árestoma-is vettetnek.

Ismét: Gróf Nádasdi Ferentznek Béts-
ben, Zerényi Péternek és Frange-
pánnak Bétsi-újjárban, Taten-
báknak Grétzbē, Bónis Ferentz-
nek Posonbā fejek vétetik.

1672. 73. 74. Magyar Országban a'
Templomok a' *Catholicusoknak
adattatnak.

Ismét: A' Meltóságos Grof Copp és
Esterházi Pál, megint nagy had-
dal jönnek felső Magyar Országba.

1673. A' Felséges Romai Császárné
meg-hal.

Ismét: Minden lövő szerszám és mu-
nitio Eperjesről, Bártfáról, Sze-
benből Kassára vitetik. Az Eper-
jesi bástyák a' kőfalig, N. Bányán
a' földig rontatnak-le.

Ismét: 17. Octobr. A' F. R. Császár
másodszori menyekezői solenni-

tást tart az Inspurkbéli Austriai főhertzeznével Claudia Felicitással.

1674. 22. Aug. Kassa városának felemeg ég.

Ismét: Bánfi Dienesnek Erdélyben feje vétetik.

Ismét: 1674 és 75-ben minden Városokban Catholicus Magistratusok tétetnek.

1675. A' Felséges Romai Császár két jeles Victoriát tartott-meg a' Francziai Király ellen. Az első hartzban ama' híres Franczia Generalis Thurenne el-vész. És a második hartzban General Krequi egész armadaja megveretik.

Ismét: Treviris városa-is ez után ostromal megvétetik.

1676. 12. April. Szepesben és Liptoságban ki mondhatatlan nagy hó esett, ki sok házak fedelét lerontotta.

Ismét: Sok helyeken Városokban és Falukban, a' tűz miatt, nagy károk esnek.

Ismét: A' Németek sok Jókat visznek-el Debretzen.

Ismét: A' F. R. Császárné Claudia Felicitas meghal.

1678 dne 25 Julij Geho Jasnosti
Cýsařské Syn se narodil Jozeffus
Jacobus Johannes etc.

Item Francisskus Rákocy kníže vmř.

Item: 31. Augusty Žilina vyhořela.

Augusztus 31-én Zsolna kiégett.

1677. A' F. R. Császárnak harmadszori
menyegzői solennitasa tartatik
Passauban a' Felséges Neubur-
gumi Eleonora-Magdalena-The-
resia Hertzegeivel.

Ismét: A' Mélt. Fejedel. Rákóczi Fe-
rentz meg hal.

1678. 25. Jul. Születik az Ertz Hertzeg,
Josephus-Jacobus- Johannes-Ig-
natiuss-Antonius-Eustagius.

[Fejedelem Rákóczi Ferentz meg
hal].

Ismét: A' Kurutzok Frantiziákkal és
Lengyelekkel nagy számosan jó-
vén Eperjes alá, a' Hostáttját
eléretik és a várost lövik, azután
a' Bánya városokra ütvén, mind
aranyban és ezüstben nagy pré-
dát téstnek, és sok derék város-
béli embereket magokkal elvisz-
nek, kiket nagy summában meg-
sartzoltatván, ismét elbotsáta-
nak.

Ismét: A' Kurutzok Kis-Szeben váro-
sát, és több helyeket, kastélyo-
kat és Falukat felprédálnak, sok
marhákat el-hajtanak, és nagy
károkat téstnek.

Ismét: Rettenetes nagy döghalál vólt
felső és alsó Magyar országban,
ugyannyira, hogy sok Faluk

1680. Groff Pawel Esterh. w Ssopr. na
Rakossy za Vher. Palatin. wywol.

emberek-nélkül majd pusztán
maradtanak, Bétsbenis akkor
közel 20000 ember meghólt.

Ismét: 3. Sept. Az Kurutzok Bártfa
városat hóstáttával együtt,
minden béhordott étlettel fel-
égetik.

Decemberben. Nagy és példa nélkül
való üstökös tsillag az égen tá-
mad, a' melly maga fényes suga-
rával tsak-nem 60. gradust el-
foglalt, és a' következő esz-
tendőben Februariusig nagy ál-
mélkodással látszott.

Ismét: Debretzennek nagy része meg-
ég.

Ismét: A' (Mélt.) Gróf Eszterhási [!]
Pál Sopronban az Ország Gyűlé-
sében Magyar országai Palatinussá
választatik.

Ismét: 9. December. A' F. R. Császárné
Eleonora-Magdalena-Theresia, a'
Soproni Ország gyűlésében, Ma-
gyar Ország Királynéjává koro-
náztatik.

1681. A' Duna vize igen megáradván,
sok Falukat, emberekkel' s bar-
mokkal együtt el-ragadot.

1683. A' Török Császár nagy hatalmá-
val jött-ki Nádor-Fejérvárra, és
az ő Fő vezére által Béts városát

egynéhány száz ezer emberrel megszállotta, kinek táborát a' keresztyének Armadaja Isten segítségével 10. Sept. diadalmason megverte; ugyannyira, hogy az egész Artilleriat és minden satorit elhagyván, sok ezereket az ő legjobb vitéziben elvesztett. Arra mindgyárt a' Keresztyének Esztergomot megszállották, és szerentsésen megvették. Hatvant és Szétsént-is meg-nyerték.

Ismét: Nagy-Szombat városa tellyes-séggel elégett, e' mellett egy-néhány száz ember-is a' nagy füstben meg-fuladott.

Ismét: A' F. Lengyel Király III. János, az ő egész Armadájával felső Magyar Országán által az ő országába költözvén, Krakoba nagy triumphussal bément.

1684. A' Felséges Római Császár Fő Armadája egynéhány ízben a' török ellen vitézül triumphált, és Vissegrádot, Vácot és Pest városát el-nyerte.

1685. 13. Augsti. Esztergom alatt a' Törökkel megütközvén, Isten segítségével a' Keresztyénség triumphált, és nagyobb részét az Artelleriaca elnyervén, azutan mindgyárt az ő Felsége népe

népe Érsek-Újvárat meg ostromolván, a' Keresztyénségnek nagy vigaságára szerentsésen meg-vette: a' benne való Pogányságot tellyességgel le vágván.

Ismét: Nograd vára mennykő ütéstől meg-gyuladván, nagyobb része el-romlott, azt a' Török pusztán hagyván, az ő Felsége Vitézi bé-szállának.

Ismét: Kassa Varossa meg-vétele után, az egész Kurutzság ő Felsége Gratiáját amplectalta.

Die 1. Octobr. Született ez világra Ertz-Hertzeg Carolus-Venczeslaus, kit Isten hoszszu égenséges étellel áldgyon meg.

Ismét: Szolnok és Sz. Jób várát ő Felsége népe szerentsésen meg-vészi. Aradot pedig fel-prédálván: nagy nyereséggel vissza tért.

Ismét: A' véghetetlen nagy hatalmú irgalmas Isten a' mi kegyelmes Urunk ő Felsége, es a' meg-eggyezett keresztyén Fejedelmek fegyverét boldogítván; Sz. Mihály havának második napján, három felől való kemény Ostromok után, híres Buda Várát (kit boldog Emlékezetű Királyink sokszor hiába vittak) kézbe adta,

ugy hogy a' benne valók, valakik fegyverre nem költek, mind Rabbá estek, az számtalan Városi kintsével együtt, Kiért ő szent Felségének neve áldassék örökké.

Ugyan azon esztendőbē a' Keresztyén-ség a' Pogány fogaiból ki-vonta Horvat Országban Czechinárt, Tigrert, Jolont, Alsó és Felső Claviczet, Orakovist, Cnorradot [?], Püspöki széket; Magyar Országba pedig Colozzát, Ersek széket, Simontornyát, Pétsét, Püspökiszéket, Csanádot Püspökiszéket, Szegedet, ki mellett a' nagy Isten segítségével a' kevés számú Keresztyénség a' Pogánysággal meg-ütköztén, sok ezeret a' Törökbē le-vágván a' többbit meg-futamtatta és nagy nyere-séggel vissza tért. Ez után Sziklost [!], Dardat, Kapusvá-rát-is el nyerték.

1687. 12. Aug. A' Keresztyén had Is-ten ő sz. Felsége nagy jó vóltá-ból a' Pogány ellen diadalmason triumphált, a' holott Moháts és Sziklos között a' Fő-Vezért az ő bé-sántzoltatott táborából ki-verte, az ő Sátorát, Cancellariat, 80. Agyut, száma nélkül sok

1687. Geho Gas. Cýsařske Syn Aryknjže
Jozeff w Press* za Vher. K. kor.

* Pozsonyban

Munitiot és Profontot, Eszék
Városával együtt el nyerték.

Ismét: Generál Dünevald Pétervárát,
Válpot, Posegát és Orakovitzet,
egész Selavoniát a' Töröktől
elvészti.

Ismét: A' Lotharingiai Hertzeg nagy
haddal jővén Erdélybe, minden
erősebb Várakba és Városokba
a' Felséges Romai Császár Vitézit
bészállítja.

Ismét: A' Felséges Ertz-Hertzeg Jo-
sephus a' Posoni (Gyűlésben)*
Magyar Királyságra koronázta-
tik.

Ugyan azon időben az híres nevezetes
Eger vára iszonyú nagy éhség
miatt annyira kinszerítettett,
hogy-magát minden Vér-ontás
nélkül a' keresztyénségnek fel
kelletett adni.

Eodem Anno: Munkáts Várát-is meg-
vészik.

Ugyan azon 1688dik Eszt: a' Nemes
Erdélyi Statusok ő Felségének
homagiomokat letették. E' mel-
lett a' Városokba és Vég-he-
lyekbe Praesidiumát be vették.

Ismét: Székes-Fejérvárt a' Keresztyé-
nek éhség által megvészik a
Töröktől a' holott találtatik

130 ágyú, sok lovó szerszám, és munitio. Azután a' Méltóságos Generalis Gróf Karafa Uram ő Nagysága, maga hadával a' fő tábor felé menvén, Lippa városát ostrommal megvéshi, a' benne lévőket, kik a' várba hamarsággal nem szaladhattak, levágtatja; azután a' várat nagy tüzes lap-
tákkal és szörnyű nagy ágyu lövésekkel megrettentvén, gratiara 's disgratiara fel-adni kényszerítettte, az Aszszonyokat gyermekeikkel Tömösvár-felé kísértetvén, a' fegyver fogható Törököt vagy 2000-ig rabul vitte. Találtatott benne 100000 kő só, sok lövő szerszám és munitio, és így ez a' Véghely-is Isten jóvóltából a' Keresztyéneknek kezekhez jutott.

Ismét: Illok várát Tót országi Véghelyet a' F. R. Császár Urunk Armadiája szerentsésen megvéshi. Azután ismét 6. Sept. Az Ur Isten ő szent Felsége kegyes jóvóltából a' híres és nevezetes Belgrád avagy Nándor-Fejérvár, a' F. Bavariai Hertzeg Com-mandoja által véres ostrommal megvétetik. A' meg-lévén; a' Török nagy rettegéssel Végh-

Szendrőből-is éjjel ki-költözött, mellybe az ő Felsége népe tsak hamar beszállott, és a' várost jobban meg-erősítette. Azonképpen a' Felséges Badensis Hertzeg Lajos Bosznában szép Victoriát nyert, holott 4000 vitézivel a' Török tábort egészen felverte, 4000 Törököt le-váгатván, 2000-et rabul vitt, a' többit meg-futamtatván, az egész Tábor őnékie prédára jutott. Azon győzedelemmel az egész Bosznaságot ő Felsége hatalma alá vetette.

1689. Nagy Sziget várát a' Keresztyének éhséggel meg-vészik a' Töröktől.

Ismét: Brassó városa egészen, Nagy-Szombat pedig félig meg-ég.

Ismét: A' Frantzia Király az Imperiumot pusztitván, Vormátiát, Spirát, Oppenhenniumot, Heidelbergát, és más sok városokat, falukat, klastromokat semmivé teszi; mellyre nézve a' Fels. Tsászár népe a' Confoederatusokkal együtt Kayzersvertát, Moguntiát meg-szállván, erős ostromok által meg-vészik.

Ismét: A' Fels. Ludovicus Badensis Hertzeg, a' Törökkel megütkezvén Nissánál, nagy győzedelmet vészen; a' holott a' Töröknek minden tábori munitioit, élését és hadi eszközeit, Nissa és Vidin városával együtt el-nyeri.

1690. 27. Jan. A' Felséges Magyar Király Josephus I. Római Királyságra; a' Felséges Császárné Római Császárnéságra koronázatnak Augusta városában, a' Fels. Császár Urunk jelen létében.

Ismét: Ama' hires és erős Kanisa várát a' Méltóságos Gróf Bottyáni Ádám és Gróf Zitsy István ő Nagyságok Generalissága alatt levő Vitézinek erős téli időben való megszállásokra fel-adgyák a Törökök, a' holott 66. ágyu, és sok munitio vólt.

18. April. A' Felseges Lotringai Hertzeg Béts-felé való utazásában, Velsz városában, egy fojtó fluxus által e' világból ki-múlt.

Ugyan 1690. eszt. 15. April. A' Mélt. Erd. Fejedelem I. Apafi Mihály szép tsendes halállal e' világból ki-mulik Fogarasban, életének 58dik, birodalmának 29-dik eszt.

Kinek Fejedelmi Székibe succedált az ő Fia II. Apafi Mihály Kegyelmes Urunk.

Ism: Nissa, Belgrád, Vég Szendrő és Lippa megint a Török hatalmába estek.

1691. Sok helyeken nagy föld indulások 's rémulések voltak.

Ismét: Váradot a' Keresztyének sok izben igen meg-szorongatván, kiváltképpen 1692 esztend: valóban erős megszállások és vivások által kényszerítettnek a' bennevaló Törökök fel-adni 5 Junii.

Ismét: Belényest-is feladják a' Törökök.

1693. Generál Haister Boros-Jenőt és Világosvárt meg-vészi a' Töröktől.

Ismét: 19. Octobr. A' Tatár Pogányság Gyula táján nagy hirtelen fel-ütvén, a' Berettyó környékén Bihar-Vármegyében szerteszélylyel Debretzenig el-felejthetetlen nagy vér-ontást, rablást, és égetést tészen.

1694. Febr. A' Pogány Tatárság Moldova felől Erdélybe reménletlen bé-rohanván Csik Székbe nagy prédálást, kegyetlen rablást, és égetést tészen.

Ismét: Sept. A' Keresztyének Pétervárdai sántzát a' Török megszállván, és azt sántzal környül-vévén, lövésekkel és ostromokkal egy ideig keményen vijja, de annak semit sem tehetvén, a' módnélkül való esők miatt éjtszakának idején el-száll alólla.

1695. 19. Jan. Gyulát a' Törökök a' nagy éhség miatt feladgyák a' Keresztyéneknek.

Ismét: 6. Febr. A' Török Császár Achmet meghalván, a' bátyjának IV. Mahometnek nagyobbik fia Mustafa ült a Császári székebe.

Ismét: Sept. Lippára a' Török nagy erővel véletlen reá ütvén, megvészi: a' benne való kevés praesidiumot levágja, és onnét élésnek nagy sokaságát takarítván-el, fel-égeti 's pusztán hagyja a' várost.

Ismét: Ő Felségének Erdélyben lévő Fő Generálja Gróf Veterányi U. Káransebes táján azon Pogánysággal erős hartzot tartott: ki végtére kevés néppel együtt amazoknak szertelen sokaságoktól fárasztatván, maga is halálos

sebekbe esik, a' meg-maradt nép Erdélybe vissza mégyen.

1696. 7. Aprilis. Eperjes városának a' fele tűzzel meg-emésztetik.

Ismét: II. János Lengyel Király meghal.

Ismét: Augustusban, a' Saxoniai Hertzeg a' Fels. Császár Armadájával együtt megütközik a' Törökkel, mind két részről valóknak nagy károkkal: a' holott több jeles Officérekkel Generál Heisler-is elesik.

1697. 6. Maji. Kolosvárnak nagyobb része szörnyü tűz által kevés idő alatt meg-emésztetik.

Ismét: 2. Julii. A' Kurutzok véletlenül feltámadván, reá ütnek Tokajra és Sáros Patakra, és azokat éjtszaka alattomban el-foglalván; kik ellen ő Felsége hada, és egy-néhány Vármegye együtt superveniálván, az el-foglalt helyeket vissza vészik.

Ismét: 15. Sept. A F. Hertzeg Fridericus Augustus Lengyel Király koronáztatik.

Ismét: Ezen Hónapban Isten a' Keresztyéneknek a' pogányságon reméntelen nagy győzedelmet ad a' Tisza mellett Szintánál;

holott egynéhány tiszték a' Jantsárságnak nagyobb részével, és tábori munitiókkal együtt ott vész.

1698. Majusnak 12. napjára virradólag, Besztertzének a' színe 's nagyobb része meg-ég.

Ismét: 3. Sept. Brassóban nagy föld-indulás léssen.

1699. 24. Febr. A' Fels. I. JOSEF M. Király, menyegzői solennitást tart a' Fel. Hannoverai Hertzege-nével VILHELMINA AMALI-AVAL.

Ismét: A' Római Császár ő Felsége és a' Török birodalom között 25. esztendeig-való Békesség kötött.

Ismét: A' Lengyelek, Muszkák és Velentzésekis a' Törökkel megbékélnek.

1700. 29. Octobr. A' Felséges I. JOSEF Magyar Királynak Ifjú Ertz Hertzege születik: Leopoldus-Josephus-Johannes-Thaddaeus-Narcissus-Antonius-Ignatius-Xaverius-Philippus-Nerius.

Ismét: 1. Nov. II. Károly Spanyol Király meghal.

1701. Laopoldus-Josephus Ertz Hertzege meghal.

1703. Geho Oswjcenost Knjžecy P. P. Franciscus Rákócy, de Felső Vadász, etc. Ráčila Patentem z Polsstě poslaným, Vherske země Obywatelům o předsewzetj swém, a Porozumenj s Křestianskými Knjžetý oznamiti, zatjm pak wůbec wydati Manifestum a w něm wssemu Swětu Křestianskému wznámmost wvesti, že gako předessle slawnj Vherské země Obhagcowé, P. P. Báthory, Bethlen, Bočskay, Rakoczy, Tökölyi proti Domu Rakauskému z slussnjeh příčin powstawati přinuceni byli Tak y Geho Oswjcen. Knížecý powstati přinucena byla z příčin XXI znjchžto předněgssj gsau: Králowstwj Vherského odstarodawna swobodného na dědičné obraćenj;

1703. Franciscus Rákócy de Felső Vadász etc. fejedelem őfelsége Lengyelországból beküldött pátensével, a keresztény fejedelmekkel egyetértésben tudomására hozni Magyarországi lakosságának azt az elhatározást, majd pedig egyáltalán Manifestumot kiadni kegyeskedett, amelyben az egész keresztény világnak tudomására hozza, hogy mint Magyarország földjének hajdani dicső védelmezői, Báthory, Bethlen, Bocskay, Rákóczy, Tökölyi urak az ausztriai házzal szemben alapos indokok miatt felkelni kényszerültek, ugyanúgy őnagysága is felkelni kényszerült XXI oknál fogva, amelyek közül az előbb valók a következők: az ősidők óta szabad magyar királyság örökös tartományá alakítása: Az

Ismét: 8 Jun. Kassán a' Jésuiták Collegiumok és Templomok Kováts utszával együtt elégtének.

1702. Wilhelmus az Angliai Király vadászásban lovastól el-esvén, 19 Mar. e' világból bóldogul kimúlik.

Ismét: Kanisa, Patak, Eger, Várak el-hányattatnak.

1703. Rómában sok ízben Földindulások vóltanak.

Ismét: A' Keresztyének között nagy hadakozás.

Swobody od Krále Ondřege, Magnatům, k swobodnému powstánj proti Kralům gesttoby Zakony Kraginské přestupowali vdělené, a odewssech až posawad Králů potwřzowané, na Presspurskem Rakossi zrussej a wymazánj, Vherského Narodu zlechčowanj, cyžýho pak předstawowanj: onehdagssjho pokoge bez přítomnosti Vherských Panů, s Turkem dokonanj: Komory Vherské od Dwořanské Rakausske potlačowany: Kraginských Zakonů přestupowanj Swobod zmenssowanj: statků od-cyzowanj: handlů zastawowanj: nesnesitelných Porcyowých qwantů, impozycý, exekucý, ak-cyžu, třicatků rozmnožowanj: Naboženstw swobodného turbo-wanj: Pressowska exekucy až y G. Oswj. Knjžecý potupné polapen Cyzozemskemu Právo pod-maněnj.

1703/1704/1705. Geho Oswjcenosti Knjžecý, přediwým způsobem do dewacye se oddali netoliko Sedmohradské téměř wssecky Zámky a Města, ale y hornj Vherske y Banské y dolnj mnohé Města a Zámky přepewné, gako Bardě-

Endre király óta való kivált-ságok a mágások részére a szabad felkelésre a királyok ellen, amennyiben az országos törvényeket megszegik [s e kiváltságokat] eddig a királyok megerősítették, a pozsonyi rákoson megszüntették és eltörölték, a magyar nemzet lekicsinylése és az idegen előtérbe helyezése: a törökkel való nemrégí béke megkötése a magyar urak jelenléte nélkül: A magyar kamara elnyomása az osztrák udvari által: az országos törvények áthágása a szabadságok csökkentése: jószágok elidegenítése: a kereskedelem megállítása: az elviselhetetlen porciók, impozíciók, exekúciók, adók, harmincadok elterjesztése: a szabad vallás tönkretétele: az eperjesi exekúcióval egészen Fejedelem öméltóságának becsstelen lefogása és külföldi jog alá helyezése. A fejedelem önagyiségének csodálatos módon hatalmába adták magukat nemcsak az erdélyi összes várak és városok, hanem a felsőmagyarországi, a bánya-

gow, Lewoče, Pressow, Kossjce, Debrecyn, Munkač, Ečed, Muran, Vngwar, Orawský, Spišský Nit-ranský Zámek, tež Satmár, Yager, Lewice, Nowé Zamky, Zwoleno [!], Lietawa, Wrssatec Zniew, Bognice až y Plaw Ostržjž [?], Ssa-sšin, Holjč, Trnawa, Skalice etc. Kdežto y welike porážky lidu nepřítelského se stali, k tomu několik tisíce z nich, w Trnawě, w Modře a wokolnjch Městach gakýmsi gegjch vlastnjm nakaženjm bjdně zahynulo: A wssak Modra, Pezynek, a S Gř přjčinau gegich k hroznému wypalenj a k newyprawitedlnému zkazenj přissli. Skalica pak před mnohými ohniwými Pumami přediwně zpočatě zachowana, zatjm [Akkordem] wzata a zbořenjm Zdi od lidu Morawského zlehčena gest.

Lid Vherský, tēmtō časy od nepřatel za nic pokladáný, často exkursye do Rakus, y do Moráwy [!] činil, a to barbaské vkrutenstwj které nad newolnými Vhry kdekoli postjženými prokazowali když gich za žiwa z kuže brali, k Stromům přiwázaných pálili, mrtwjch z Hro-

városok és sok alsómagyarországi városok és igen erős várak is, mint Bártfa, Lőcse, Eperjes, Kassa, Debrecen, Munkács, Ecsed, Murány, Ungvár, Árva, Szepes, Nyitra vára, úgyszintén Szatmár, Eger, Léva, Érsekújvár, Zólyom, Liétava, Podhragy [Oroszlánkó?], Znió, Bajmóc, egészen Detrekő [?], Sasvár, Halics, Nagyszombat, Szakolca etc. Ahol is az ellenséges nép nagy vereségei történtek s ehhez néhány ezer közülük Nagyszombatban, Modorban és a környékbeli helyeken valamilyen saját romlás következtében nyomorultul elpusztult: Éspedig Modor, Bazin és Szentgyörgy az ő okukból szörnyen kiégettetett és kifejezhetetlen romlás érte őket. Szakolca azonban sok tüzes bomba elől kezdetben csodálatos módon megmenekült, azután [akkorddel] elfoglalták és falának lerombolásával a morvai nép ócsárolta.

A magyar nép, amelyet ebben az időben az ellenség semmire

bů vytahovali a nebo w nich sekali, a palili, y giné hrozné wěcy neywjce pomocy čárů páchali, též ohněm a mečem mstil, zwlasťtě který byl pak pod sprawu Geho M Pána Očskay Laslawy.

1705. Geho Yasn Cýsař. Laopoldus L. 65 wěku sweho s swětem se rozleu:

1705 in Septemb. Držan byl při Sečanich Conventus Generalis Confoederatorum Hungariae, na němž Geho Oswjcenost Knjžecý P. P. Franciscus Rákozcy [!], odewssech Stawů a Radů Dux Hungarorum, gest Solenniter wyhlassen, Geho pak Oswice: Pán Groff Bercsény Miklós de

valónak tartott, szerencsés betöréseket hajtott végre Ausztriába és Morvába, és azt a barbár kegyetlenséget, amit az ártatlan magyarokon mindig és mindenütt elkövettek, amikor élve lenyűzták a bőruket, fához kötözve égették őket, a holtakat kiásták sírjukból vagy közékük csaptak és égették őket és más borzalmas dolgokat cselekedtek, szintén tűzzel és karddal szintén megbosszulták, különösen akik Ocskay László vezetése alatt voltak.

1705. (5. Maji.) A' Fels (I) Leopoldus (Róm) Császár meghal, életének 65.

1705 szeptemberben. Szécsény mellett Conventus Generalis Confoederatorum Hungariae tartott, amelyen Franciscus Rákóczy fejedelem önágyasága az összes karok és rendek által Dux Hungarorum solenniter kikiáltatott Gróf Bercsényi Miklós de Székes önágyasága

1705. (5. Maji.) A' Fels (I) Leopoldus (Rom) Császár meghal, életének 65. (birodalmának 47.) esztendéjében.

Ismét: Tokaj és Szathmár várai elhanyagolnak.

Ismét: 18. September. A' Magyar Országi Szabadságért fegyvert fogott Statusok Szétsénynél való Conventusban újabb hittel-való Confoederatiót, és szövetséget egymás között tévén, a' Méltóság. Felső Vadászai Rákóczy Ferentz Erdélyi Fejedeleme, megyeztet akarattól választatott azon

Székes, w Hlawnjm Generalstwj gest vtwrzen; Confoederacý se stala, Swoboda trogjho naboženstwj w celem Králowstwj gest nawrácená, Stáwowe w Naboženstwj přátelským spůsoben se dokonali, a gisté Commissari z trogjho naboženstwj k nawrácenj a neb wyměřenj nowých Kosteľůw, kterjmžby přinaležalo zpořádali.

1705. Geho Oswjcenosti Knjžecy P. Tököli Imrichowi Panstwj Órawské, Likawské, Lietawské, Kežmark, Žilinu etc. a wssak G. O. K. Pán Tököli Imre před swým k Panstwj swému nawrácenjm, včiniw Testament w paměti dobré, w Wjře w Krysta Gežjsse z tohoto swěta se odebral, a slawně pochován gest.

Item: G. Oswj; Pánu Petröczy Istvanowi Země Vherské Generallowi, Kossecké y giné nawrácené gsau.

1706. Mezy Domem Rakauským, a G. Oswjc. Knjžecý P. Rákóczy Ferenczem y Páni Confoederati Gednánj Pokoge dosti dluhé, wssak daremni bylo, nebo hned po ar-

pedig főgenerálisságában meg erősítettett; confoederáció jött létre, a három vallás szabadsága az egész országban visszaadatott, a rendek barátságosan megállapodtak a válásban és bizonyos commissariusokban a három vallásból a templomok visszaadásárávagy újak kiszabására.

1705. Thököly Imre fejedelem őfelsége árvai, likavai, lietavai, sztreecnói, savniki birtokait, Késmárkot, Zsolnát etc., mivel őfelsége Thököly Imre övéi előtt a számára visszaadott birtokokra testamentumot készített, jó emlékezetben, Jézus Krisztusba vetett hitben e világból eltávozott és fényesen eltemettetett.

Item: Petröczy István őnagyságának, Magyarország generálisának kossai és más [birtokai] visszatérítetttek.

1706. Az ausztriai ház és Rákóczy Ferenc őfelsége fejedelem, valamint a confoederator urak között eléggé hosszú béketárgyalások voltak, de hiába-

Confoederatio vezérlő Fejedelmének.

1706. Az Austriai ház és a' confoederált Magyarok között Nagy Szombatban a' Békeség traktátatott, de azonban hirtelen fegyverre költ a dolog.

misticium G. O. Knížecý Ostřihom dobywala a sstastně dostala. General pak Rabbutin z Sedmíhrádké Země wyssed mage okolo 8000 Nemců a okolo 4000 Raců, Kossice 30. Septemb. oblehl, a až do 11. Octob. dobywal, kdežto neprávě we dne y wnocy z půl Kartanů Zmažarů y z Kusů stějlel a pres 400 ohniwých dwau centowych k tomu y giných menssjych Kůli, y Kamenu welmi mnoho do Města whodil awssak toliko ssest osob zabil, z gehu pak wogska několik sto otrhanych a hladem zmořených vogaků vsslo a wjce než Tisíc zahynulo, nebo Pusskařj kteří byli pod G. M. Pánem Bachmegyei Adamem Attollery Knížecý Vice Colonellem, ohniwými y ginými tež tak welikými y hustými kolemi odpowidati vměli, wogacy tež kterých zpočatku toliko 600. pod Commendu G. M. Pána Colonella Radics Andrása, bylo před samým pak nepřitele přichodem, okolo 3000. s G. Mi. Panem Vice Commendantem a Colonellusem Ordodi Györgyem zpořadano bylo. G. O. Knížecý

valók, mert a fegyverszünet után rögtön a fejedelem őnagysága megostromolta és szerencsésen bevette Esztergomot. Majd Rabbutin generális Erdélyből kijöve 8000 németet és körülbelül 4000 rácot bírva szeptember 30-án körülvette Kassát és egészen október 11-ig ostromolta, ahol is szünet nélkül éjjel nappal kartácsokból, mozsarakból lőtte és 400 kétmázsás bombánál többel, és számos más kisebb golyókkal és kövekkel, városba bedobva, de mindössze hat személyt ölt meg, az ő seregéből viszont néhány száz rongyos és halálra éhezett katona megszökött és több mint ezer elpusztult, mivel a Báchmegyei Ádám fejedelmi tüzér vice-colonellus alatti puskások tüzes és egyéb ugyanolyan nagy és sűrű golyókkal felelni tudtak, és a katonák is, akik kezdetben csak 600-an voltak, Radics András colonellus úr kommandója alatt, az ellenség közvetlen megérkezése előtt körülbelül 3000-en, Ordodi

Ismét: Esztergom vára a' Fels. Vezérő Fejedelemnek feladja magát, de a' Magyarok között lévő Német Présidiáriusok miatt vissza-vétetik.

Ismét: Generál Rabatin Erdélyből kijöven a' Császár Armadájával Kassát megszállja, de a' Magyaroknak ditséretes magok viselések miatt, alóla kételenített elszállani.

Ismét: A' Dunán-túl-való Magyar Hadak Simeg várát megvévén, és Generál Hajszter corpusát győzelmesen megvervén, magátis elfogták.

Ismét: Erdély Országa újonnan Homagiumát maga választott Felséges Fejedelmének leteszi.

VÉGE

po odjiti, nepřitele, do Města wessla, wssecko spatriti, zaopatriti, a tak zmužile bogugicých pametnými penězmi Knjěckými y ginými wěcmi obdarowati račila.

Mezy ginými Knjžecými, gest také peniz weliký, na němž po gedné straně gest obraz a Titul G. O. Knjžecý, podruhe pak straně dvě Osoby, gedna s Wahu a s Mečem, druhá pak z nich z noh sňatými Putý, a na Ruce s Ptakem leticým: nad hlavami gegjch gest nápis Dimidium facti qui bene cepit habet, pod nohama pak stogj: Anno Libertatis Recuperatae, 1703.

1707. Carolus XXII. Kral Sswedský s Králem Polským Stanyslawem pěknau Confoederacý, s Králem pak Augustem staký pokog věiniv, z Saské Země wyssel do Slezske, a za nawrácenj swobod gegi y giných w domu Rakauskeho nastáwal, takže mnohých Potentátů Legatowé, w Wratis-

György vice-commendáns és colonellus alatt rendeződtek. Fejedelem őfelsége az ellenség távozása után bement a városba mindent megszemlélni és elrendezni és az olyan férfiasan harcolókat fejedelmi emlékpénzekkel és más dolgokkal méltóztatott megajándékozni.

Más fejedelmiek között van egy nagy pénz is, amelynek egyik oldalán a fejedelem őnagysága képe és titulusa van, a másik oldalán pedig két személy, az egyik mérleggel és karddal, a másik pedig lábáról leoldozott bilincsekkel és a kezén repülő madárral, fejük felett felirat áll: Dimidium facti qui bene cepit habet, a lábuk alatt pedig ez áll: Anno Libertatis Recuperatae, 1703.

1707. XXII. Károly svéd király Stanislav lengyel királlyal szép konföderációt, majd Ágost királlyal ugyanígy békét kötve Szászországból Sziléziába ment és annak szabadságát visszaadva másokat is megvédett az ausztriai házban, úgyhogy sok potentát legátus gyűlt össze

lawě se sessli. Kométa wssak
w zemi té se vkázal na spůsob
metly ssiroké, s literami gistými.

Geho oswjcenost Knižecý, Pán
Franciscus Rákóczy přigev do
Sedmihradske země, za Kniže
gegj sláwně gest potwrzen, a
titulem Gasnosti poctěn.

Legacý Polska Moskewská, Tu-
recká slawně do Vher hornjeh
přissli, tež Vherská kdworu
Moskewskému slawně wyprawěna
gest. Kossice, nowým walem
basstámi a wodau obehnaně,
Nowé zámky, y giné pewnosti
welice spewněne a zaopatřene
gsau.

Pán GežIs, Dey KráLe Y
pokog
CeLé Vherské zeMI,
Konec

Boroszlóban. Majd ebben az
országban söprű formájú üs-
tökös mutatkozott szélesen
biztos betűkkel.

Ö fejedelmi felsége Franciscus Rá-
kóczy úr Erdélybe érkezve an-
nak fejedelméül ünnepélyesen
megerősítették és a felséges
címmel megtiszteltetik.

Lengyel, moszkvai, török követsé-
gek érkeztek fényesen Felső-
Magyarországra, ugyanúgy fé-
nyesen kiállított magyar ment
a moszkvai udvarhoz.

Kassát új fallal, bástyákkal és víz-
zel vették körül, Érsekújvárt
és más erődítményeket is igen
megerősítették és ellátták.

Úr Jézus, adj királyt és békét
egész Magyarországnak
Vége

menekültek — főként DRABÍK — antikrisztusi képeket festettek az „ausztriai házról”, és szinte megszállottként bíztak az erdélyi fejedelmek eljövendő európai hatalmában. Közben a két, sőt három ellenségtől szenvedő haza képe párhuzamosan jelentkezett magyar és szlovák irodalmi megfogalmazásokban,²¹ s ezek a két különböző nyelven született művek legtöbbször valóban csak nyelvileg térnek el egymástól. A krónika megalázott, bosszúból Ausztriát pusztító magyarjai — *Uhri* — természetesen a szlovákokat is jelentették. Magyarország királyai a szlovákok uralkodói is voltak, sőt ARTILA és SZVATOPLUK is „*uherský král*”, „magyarországi király” volt és a krónika végének nemzeti király-óhajtása megfelelt a Mátyás halála óta áhított nemzeti, azaz hazai uralkodó utáni vágyakozásnak, a szabad Budavár mindkét írásbeliségben fellelhető szimbólumának. A hungarus patriotizmus öntudatában békésen megfért egymással a Scythiából dicsőségesen a Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyarság és a szlovákokat keresztvív alá vezető SZVATOPLUK világa, vagy a RÁKÓCZI zászlóit felszentelő és a fejedelem ügyét haláláig támogató KRMAN Dániel szláv tájékozódású elképzelései, hiszen mindez elsősorban a vallásszabadságot eltipró Habsburg-rendszer ellen irányult.²²

A szlovák kalendárium néhol eltérően fogalmaz a magyartól. SZVATOPLUK „magyarországi király” *szlovákokat* vezet keresztvív alá — s ez az esemény a magyar krónikákban nem szerepel. Míg a szlovák szövegben CSABA királyfi 15 000 emberrel indult vissza az őshazába, az egykorú magyar kalendárium 15 000 *magyart* említ. Mindebből nem helyénvaló messzemenő következtetések levonása. A szinte egyedüli olvasmányként szolgáló krónikák csupán mérsékletre intik a hungarocentrikus szemléletet, amely hajlamos egészen egybefonni, sőt azonosítani a magyar és a szlovák kulturális-irodalmi fejlődést a felvilágosodást megelőző korszakokban, de ugyanígy a szlovakocentrikus szemléletet is, amely viszont a korhoz képest túlzottan szokta hangsúlyozni a szlovák nemzeti jelleget és annak különállását a magyartól. Az egyedi, sajátos szlovák művelődés fejlődésének csirái kétségtelenül fellelhetők a kalendáriumokban, a nagyrészt szlovákkul dolgozó szolnai nyomda tevékenységében. Ez azonban szervesen illeszkedett bele a több nemzetet természetesen magába foglaló ország 16–18. századi képébe, amit lehetőség szerint az *egykorú* szemléletnek megfelelően helyes értelmeznünk. Ez az egykorú szemlélet pedig nem tekintette a hazai kultúrát sem magyarnak, sem szlováknak, de a kettőt nem is azonosította. A bi- sőt tri- vagy kvadrlingvizmus nem két vagy több nemzet tudatos szellemi kapcsolatainak szándékos szolgálatára alakult ki; ugyanígy a szlovák irodalomtörténetben újabban használatos „*biliteraria*” sem alkalmazható még erre a korra.²³ A „hungarus patriotizmus” fogalmának éppen ezért egy „*literatura hungarica*” fogalom felel meg, ami

21. Vö.: BORNEMISZA Péter: *Síralmas énnéköm ... és a szlovák Egerről való ének* (SIMKÓ Tibor fordításában közli CSANDA Sándor: *Magyar–szlovák ... i. m.* 67–69. p.) képeit.

22. KRMAN a szlovák nyelvet a többi szláv nyelv anyjának tartotta és ismeretes egy kéziratot műve is a szlávok eredetéről: *De Slavorum origine dissertatio e rudibus historiarum eruta*. — Vö.: SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. I. m. 147–148. p; TIBENSKÝ, JÁN: *Chvála a obrany slovenského národa*. Bratislava 1965, 57–58. p.

23. Vö.: CHMEL, Rudolf: *Literatúra v kontaktoch*. Bratislava 1972, SAV 44–76. p; CHMEL, Rudolf: *Literárne vzťahy slovensko–maďarské*. Bratislava 1973, Osveta. 10–12. p.

nem jelenti az egyes nemzeti irodalmak egykorú valóságának kétségbe vonását, csupán 16–18. századi megjelenési formájuk és gyakorlati érvényesülésük pontosabb körvonalazását,²⁴ miként ez esetben az összehasonlító irodalomtörténetnek sem kell egymástól idegen irodalomnak tekintenie például a magyar és a szlovák irodalmat.

A szlovák kalendáriumok szövegében előfordul a „*prešpurský rákoš* és a „*šopronský rákoš*” — kifejezés. A *rákos* szó a magyarországi országgyűlések helynevének a szlovák (cseh) nyelvben *országgyűlés* jelentésben átvett változata. A szláv eredetű szó így került vissza — magyar szóhasználat után — a szláv nyelvekbe. Lengyelül a *rokosz* szó a király és a szenátus elleni fegyveres fölkelést jelenti, ami NAGY Lajos idején, 1380-ban fordult elő, s azóta többször ismétlődött.²⁵ A szlovák *rákoš* első adata Novákyról, 1568-ból származik: *abychme se na rakoss hotowyli natry krale* (= hogy Háromkirályokra a rákosra = országgyűlésre készüljünk), szólásban pedig 1678-ból: *Po rade i po Rákoši bývajú Pani mudrejši* (= Tanács és Rákos után az urak [mindig] okosabbak), szótári alakja 1679-re már *šnem = rákoš* — formában szerepel.²⁶

Kalendáriumunknak ez az adata egy régebbi feltételezésünkhöz látszik — ha nem is végleges bizonyítékként — adalékolni. A szlovák népdalok között ugyanis szerepelnek az egykori kereszties hadjáratok és a Rákos-mező motívumai: az elesettet vörös kereszties palásttal takarják be,²⁷ s a Rákos-mezőn lehet lerázni a paraszti terheket.²⁸ Az előbb említett lengyel vonatkozással együtt ez arra enged következtetni, hogy a Rákos-mező a nemzeti országgyűlések függetlenségi szimbóluma mellett esetleg megőrizhetett valamit a Dózsa-paraszt-háború emlékéből is, annak ellenére, hogy a népdalok a késői lejegyzésig számos változást szenvedtek.²⁹

Az egykori Felsőmagyarország többnyelvűségét bizonyítják a három szlovák kalendárium azonos használójának túlnyomórészt magyar nyelvű bejegyzései (szlovák és latin egy-egy esetben fordul elő). Az adatok kivétel nélkül a mai Szlovákia területét említik. 1705-ben *Tapolcsan, Vag-Ujhely, Podolya, Leopold,*

24. Vö.: KLANICZAY Tibor: *A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban.* = *MTA I OK.* 1960. 7–23. p; TARNAI Andor: *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása.* = *Itk.* 1961. 637–658. p; KLANICZAY Tibor: *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése.* = *Itk.* 1962. 59–73; KLANICZAY Tibor: *A nemzeti irodalom fogalmáról.* = *Hel* 1965. 3., 303–309. p; SZAUDER József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás feladatai.* = *Itk* 1969. 2–3., 131–156. p.

25. SCHMIDT Vilmos: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához.* = *Szd* 1887. 14–35., 97–120. p. Az adatra ESZE Tamás hívta fel a figyelmemet. Ezért és az egész dolgozat létrejöttében nyújtott segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

26. MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.* Praha 1957, CSAV. 507. p. Az adatokat GREGOR Ferenc bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

27. Vö.: KÁFER István: *Pest-Buda a szlovák népköltészetben.* = *Budapest.* 1967. 8., 22. p.

28. KOLLÁR, Ján: *Národné spievanky I–II.* Bratislava. 1953, SVKL. I. 652. Panština, panština, ty tvrdá panština / nech ťa Parom vezme, idem do Budína. / Idem do Budína na to Rákoš pole, / tam strasiem zo seba sedliacke mozole = Uraság, uraság, te kemény uraság, vigyen el az ördög, elmegyek Budára. Elmegyek Budára, arra a Rákos-mezőre, ott lerázom magamról a paraszti nyűgöket.

29. CSANDA Sándor: *A törökellenes . . .* i. m. 65. p.

Sejte, Levard, Kassa, Radvan, Priekopa helységnevek szerepelnek. Priekopa, Turócszentmárton mai „elővárosa” Ruttká határában azért különösen érdekes, mert a naptárak használója *oda külte el katonáját*, valószínű tehát, hogy szűkebb pátériája Zsolna és Turócszentmárton környéke lehetett. Szolgája a *kupaniczakon* aratta a réteket, az egyik ellensége, *Pietrik Mattyas* *ökrisztét minden véték nélkül meg verte és az ökreit minden kártétel nélkül be hajtotta*. Van nyoma a bejegyzések között a háborúknak is. A priekopai hadi gyülekező mellett 1705. június 25-én érkezett meg a lovász a seregből, a posszesszor augusztus 30-án RB úrral táborozni indult, 1708. november 15-én pedig: *Ki kellett Liptóból bujdosnunk, Liethavara gyüttünk*; december 4-én: *Yamnikra gyuttunk*. Arról már a következő, 1709-es kalendárium tudósít, hogy január 6-án *A Nimet Révuczay passuson Liptoba be gyűt, ez napokban renettes' [!] kegyetlen hideg volt anira [!], hogy sok embert hideg meg ölte*, majd január 13-án: *Síralmas bujdosásbul haza gyűltem*.

A kalendáriumok használója nem beszélt, illetve írt hibátlanul magyarul, ami az aktív többnyelvűség következtménye a 18. század elején is. A kölcsönös nyelvtanulás természetes óhaj volt és szükségszerűség abban az időben, és magyar–szlovák viszonylatban mindkét részről azonos intenzitással folyt,³⁰ a köznép körében is, anélkül, hogy ez az anyanyelv háttérbe szorulását vagy későbbi korokban más hátrányait jelentette volna. Számos makarón népdal utal erre,³¹ s minden bizonnyal szlovák eredetű a *Csinom Palkó* című dal *csinom* szava is, ami megközelítően a „tettre”, „férfias tettre” (čín = cselekedet, tett) adverbialis-instrumentális alakra vezethető vissza, és csupán ezt a tanulási készséget példázza Missovitznak,³² a Rákóczi-kor jeles drámaírójának megállapítása a szabadságharc előestéjén, 1697-ben Trencsénben megjelent RHENIUS-féle *Donatus latino-hungaricus*³³ bevezetőjében, hogy némely diákok a cseh *Donatus*³⁴ helyett magyart kívántak, de azt nem lehetett kapni.³⁵

Az 1709-re szóló lőcsei szlovák kalendárium³⁶ krónikája sokkal kevesebbet őrzött meg az előbbi lelkes beszámolójából:

30. A magyar költők, írók közül is igen sokan használták a szlovák, illetve valamilyen szláv nyelvet, például BALASSI Bálint, RIMAY János, az egyébként is kétnyelvűnek tartott MADÁCH Gáspár stb., stb. Vö.: MIŠIANIK–ECKHARDT–KLANICZAY: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei* Bp. 1959, MTA; ECKHARDT Sándor: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955, MTA 405–409., 411–413. p. Az egykorú nyomdatörténeti bizonyítások alapján a szlovák nyelv a szlováklakta területeken semmivel sem volt előnytelenebb helyzetben, mint másutt a magyar, sőt a 18. század folyamán – a század utolsó harmadáig – viszonylag több szlovák nyelvű nyomtatvány jelent meg Magyarországon, mint magyar, a mai Szlovákia területéről nem is szólva.

31. KOLLÁR, Ján: I. m. II. 248–258. p.

32. Vö.: ESZE Tamás: *A kurucok Mátyás-drámája*. = *Itk* 1958. 6–18. p; ESZE Tamás: *Missovitz Cyrus-drámája*. = *Itk* 1964. 54–59. p; *MIrodt* II 338–339. p.

33. RMK II, 1913.

34. RHENIUS nyelvtana cseh (szlovák) szövegekkel: Lőcse 1684; *Knihopis*. 14.831.

35. ČAPLOVIČ, Ján: I. m. uo.

36. *Nový Kalendář Na Tento Rok po Slawnem Narozeníj Pána nasseho Gežysse Krysta M. DCC. IX. W kteremžto Měšycowé... Zložen od Jana Neubartha Boleslawského Sl. Wytisštěný v Lewočy v Sam. Brew. Dědčech*. [1709]. RMK II 2370a; BORSA – KÁFER 725; *Knihopis* 6152.

1703. W Ržime a wokolnjeh Cyrkew-ných Městěch nekolikrat hrozně Zeme-Treseni bylo.

1705. dñe 5. Maji. Geho Yásnost Cysarska Leopoldus I. s týmto Swětem se rozžehnal.

Item: Tokag a Satmar zbořený gsau.

Item: die 18. Septemb. Stawowé sláwného Kralowstwj Vherského, za slobody Wlasti swé bogugjcy, pri oběcnem w Sečeniech z hromaždenj, kdy negprwé přisahu stwrzenu Confoederatiu sláwně včini, Oswýcene Knžje Francysška Rakoccho de Felső Vadász, skutečně wywolené knžje Sedmohradske za Wudce takoweg Confoederatii gednomislně wywolili.

1706. Mezi Domem Rakauským a Stawý Confoederatii Vherské Pokog počal se syce w Trnawě konáti, ale nenadalé gest přetrhnutý.

Item: Gran, Pěwnost, po ssest tydnowém Obleženi Geho Oswjcenosti Knížetské se poddal, kteřj wssak pro nachazegjcy se mezi Vherským Praesidium Nemcy, opět Cysarským se Připogil.

Item: General Rabatin oblehl Kossyce, ktere wssak pro stálé obležených Odporowáni a pro přibližugjcy se Pomoc, zanechal.

Item: Sümeg Vherské Wogska dostáli. Hagsterowu Armadu zbili, y gého samého ulapili.

Item: Sedmohradská Zem Gého Oswicenosti Knížetské, gako swému wywolenému Knížeti, poznowu Homagium učinilá.

1707. Mnohé Děsst, Baurky a Hromobiti na mnohých mjstech mnohonasobné Sskody spūsobili.

Rómában és a környező egyházi városokban néhányszor borzalmas földrengés volt. Május 5. napján őfelsége I. Leopoldus császár ebből a világból eltávozott.

Item: Tokaj és Szatmár elhányatik.

Item: Szeptember 18. napján a dicső magyar királyság rendei, hazájuk szabadságáért harcolva, Szécsénynél közös tanácsot tartottak, amelyen legelőször esküvel megpecsételt ünnepi Confoederatiot hoztak létre, a méltóságos Felső Vadász Rákóczi Ferenc fejedelmet, valóságos választott erdélyi fejedelmet egyhangúan e confoederatio vezéréül választották.

Az ausztriai ház s a magyar confoederált rendek között Nagyszombatban békekötés kezdődött, de csakhamar félbeszakadt.

Item: Esztergom erődje hat hétig tartó ostrom után a fejedelem ömeltőségének megadta magát, de a magyarok között levő német prézidiáriusok miatt ismét a császáriakhoz csatlakozott.

Item: Rabutin generális ostrom alá vette Kassát, amit azonban az ostromlottak állandó ellenállása és a közeledő segítség miatt abbahagyott.

Item: Sümeget a magyar hadak elfoglalták, Heister hadát megverték és őt magát is elfogták.

Item: Erdély a fejedelem ömeltőségének mint választott fejedelmének homagiumát ismét letette.

Sok eső, vihar és villámcsapás számos helyen igen nagy károkat okozott.

Szatmár után a szlovákságra is az elbukott szabadságharc következményei vártak, és megint csak az egész országhoz hasonló módon őrizte a reményteljes korszak emlékét.

Historický pohľad žilinských slovenských kalendárov na dobu Rákócziho povstania

I. KÄFER

V zbierkach Széchényiho knižnice v Budapešti sa nachádza v slovenskej a českej odbornej literatúre neznámy žilinský kalendár na rok 1708. To je jediným kalendárom v Uhorsku, ktorý presne sleduje udalosti povstaleckej vojny Františka RÁKÓCZIHO II. Zostavovateľ „Kroniky“, známy prívrženec RÁKÓCZIHO, superintendent Daniel KRMAN vynechal z kroniky značné časti dejín Uhorska, aby sa čím obširnejšie mohol zaoberať povstaním proti nenávidenému viedenskému dvoru. Protihabsburské stanovisko žilinskej tlačiarne malo už staré tradície od čias pobielohorských, keď starší DADAN zakladal tlačiareň v Púchove.

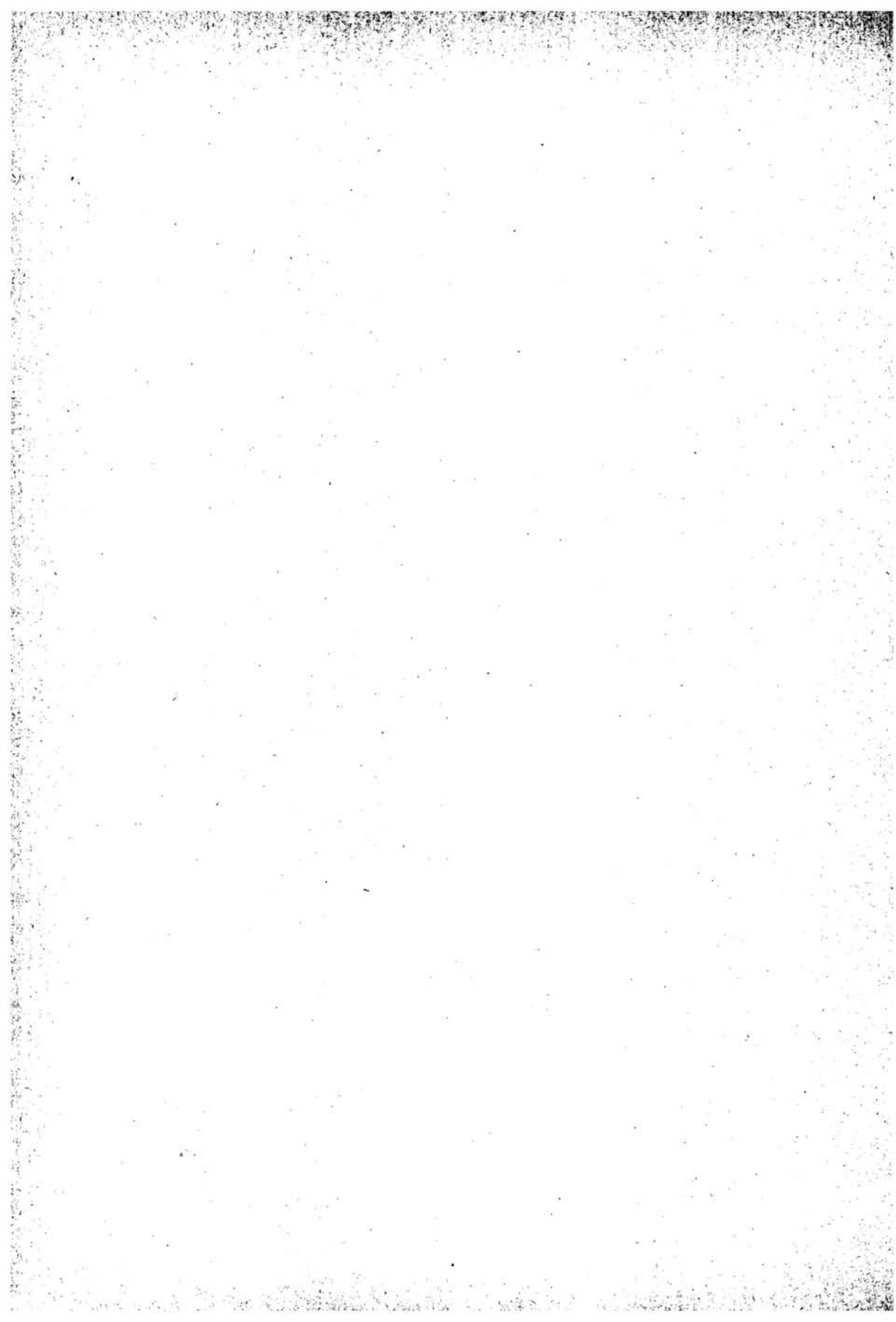
Žilinská tlačiareň hrala veľkú úlohu v povstaní RÁKÓCZIHO a iniciátorom celej činnosti tlačiarne bol Daniel KRMAN, ktorý okrem Kalendára Rákócziho duchu vydal známe diela Actus inaugurationis vexillorum, to jest Poswecowání zástav . . . , ďalej pohrebnú kázeň nad DADANOM ml.

Kroniku Kalendára charakterizuje uhorský patriotizmus, ostrá protihabsburská nálada, a uhorský patriotizmus je v samozrejmom súlade so slovenským národným pocitom. V KRMANOVOM texte sa spomína uhorský kráľ SVÄTOPLUK, ktorý „Slovákov k kresťanskej víre privedl“; namiesto „Maďarov“ levočského maďarského kalendára na ten istý rok uvádza „ľudí“ atď. Texty dvoch kalendárov uvádzame paralelne.

Slovenský text obsahuje výraz „prešpurký rákoš“ a „šopronský rákoš“. Slovo „rákoš“ znamená miesto uhorských snemov, tzv. Rákoš-pole, a vo vtedajšej slovenčine, resp. čestine slovo znamenalo snem. To je zjavným dôkazom, že v Uhorsku sa užíval termín miestneho mena Rákoš ako pojem snem. Právom sa dá predpokladať, že sú tu aj stopy veľkého sedliackeho povstania Juraja Dóžu r. 1514, ako aj v slovenskej ľudovej piesni Panština a Rákoš a v iných.

Užívateľ kalendára bol typickým dvoj- alebo trojjazyčným občanom uhorského kráľovstva, ktorý nehovoril, resp. nepísal celkom správne maďarsky, hoci svoje poznámky napísal v tejto reči. V poznámkach sa spomína veľa miestnych mien: Topoľčany, Nové Mesto nad Váhom, Leopoldov, Košice, Radvaň atď., a najmä Priekopa, lebo tam poslal do tábora svojho vojaka.

Kalendár je ďalším dodatkom účasti Slovákov v Rákócziho povstaní a vážnym upozornením, že musíme sa zaoberať celým povstaním ako spoločnou národnou a ľudovou tradíciou viacnárrodného Uhorska.

Egy elfelejtett magyar szlavista

(Kállai Ferenc)

FRIED ISTVÁN

KÁLLAY Ferencnek (1790—1861) nem volt szerencséje. Műveltsége, filológiai alapossága, élénk kritikai szelleme megkülönböztetett helyet biztosított volna számára kora tudományos életében, ha a kor igényelte volna e tudósi tulajdonságokat; a felvilágosodás racionalisztikus-józan szemléletét azonban a romantika nem egyszer délibábos-fellengzős iránya váltotta föl. „Egyike volt az igényes, valóban igen nagy tudású polihistoroknak”¹ — jellemzi találóan SZAUDER József. Alapképzettsége szerint jogász, érdeklődése szerint történetbúvár, akinek a nyelvészetről, a vallástörténetről, a nemzetiségi kérdésről, az irodalomról, a bölcsesetről, az összehasonlító filológiáról is volt mondanivalója. Foglalkozott az opera teóriájával, a Mithrász-kultusszal, az angol alkotmánnyal, a magyarság eredetével, a finn—magyar rokonság problémájával, a vallásszabadság lehetőségeivel, a rím és a ritmus elméletével...² Ehhez tegyük hozzá, hogy zseni ifjúságától kezdve jegyzetelt, kivonatolt, 27 vaskos kötet maradt utána, mely szorgalmát, sokirányú érdeklődését, tudásszomját dicséri.

A felvilágosodás gyermeke, aki írásaival homályt akart oszlatni. Elképzelései némely tekintetben a „legnagyobb magyar”-éval, SZÉCHENYI Istvánéval rokonok. Az 1830-as esztendőkből írott műveiben SZÉCHENYI mellett áll, majd megmerevedik álláspontja, és sok vonatkozásban konzervatívabbá válik. Nem tudta magát elhatárolni a nemesi nacionalizmustól, de türelmessége, tapintatossága figyelmet érdemel. Különösen akkor, ha a *Pesti Hírlap* (1841—44) nacionalizmusával vetjük egybe. 1845-ben már a *fontolva haladás* híveként áll előttünk, a „stabilitás elveire épített fokónkénti reformatio” az eszménye.³ Másutt megbélyegzi azt, aki az igaz hazafiságot a kozmopolitizmussal állítja szembe. A kozmopolitizmus számára még a felvilágosodás megfogalmazta értelemben kiegészítője a hazafiságnak: „Az igaz cosmopolitizmus — úgymint azt Herder és Fichte vették — nagyszerű ideál, mely az emberiség történeteiben alapszik, az a keresztény vallásban is logikai norma, mely tökéletességre tanít és vezet, amennyiben ember által az elérhető...”⁴ De még tanulságosabb a cikk végkövetkeztetése: „A külön nemzetiségek tehát — úgymint azt a historia philosophiája tanítja — csak a fajták formaruhái,

1. *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai*. Budapest 1968 SZAUDER József bevezetője. 7.
2. Műveinek teljességre törekvő felsorolása: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1877. V. 844—847. hasáb.
3. *A Nemzeti Újság programja*. = *Nemzeti Újság*. 6. 1845. II. 12. szám.
4. *A Pesti Hírlap* 210. szám alatti vezércikkére. = *Világ*. 3. 1843 I. 7—8. szám.

melyeket kímélni kell ugyan, hogy erős és művelt nemzetiség álljon elő, s ily alakban az emberiség végcélja felé siessen, mely a tökélyesbülés vagyis az igaz cosmopolitizmus.”⁵ KÁLLAY „ideál”-nak tartja a kozmopolitizmust, valamint „végcél”-nak is, olyan korban, amelyben a „nemzeti” volt az elsődleges; melyben tudomány és művészet a nemzeti célok mérlegén méretnek meg. A kelet-európai népek az 1840-es esztendőkkben romantikus poémáik, hangzatos ódáik és gyilkos hangú röpirataik segítségével bizonyítják egyediségüket, különállásukat, önálló nemzeti létre való jogosultságukat. KÁLLAY nem áll szemben e törekvésekkel, csak épp nem romantikus módon fogalmaz, azaz nem-polémikusan, nem védekező-támadó jelleggel. Stílusának felvilágosult ihletettségét bizonyítja, hogy közbevetett mondatokkal hivatkozik — méghozzá tekintélyekre — HERDER-re, FICHTÉ-re (és nem HEGEL-re), valamint a történelem bölcséletére. Logikai normát emleget, a nemzetiség kifejlődése számára is fontos, de a „művelt” jelzőre esik a hangsúly, ahogy SZÉCHENYI István is a „kiművelt emberfők”-ben látja biztosítva a nemzet(iség) boldogulását. S ha vitatkozik is, alapállása feltétlenül tudományos.

KÁLLAY — bár a költészet titkai is izgatták — történelemcentrikus beállítottságú. Ezért érdekli a *fejlődés* problematikája. Ám ami a fejlődés irányait illeti, itt véleménye eltér kortársainak jórésztétől: „a poesisben is észrevehető a fokenkénti fölemelkedések: nép-poesis előbb volt mindenütt, mint művész-költő, miképp beszélőnek előbb kellett lenni, mint szónoknak.”⁶ A népiesség — HERDER-től, GOETHE-től és a szerbhorvát népköltészettől ihletett — elméleti és költői térhódítása idején igen csak egy előző korszakot idéz KÁLLAY véleménye, mely a népköltészetet lényegében véve egy fejlődési sor alacsonyabb fokának tekinti.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy KÁLLAY sohasem volt magába zárkózó, könyvtára hűvösébe húzódó szobatudós, élénken figyelte a kor küzdelmeit, újságíróként, vitára kész történészként maga is igyekezett formálni a közvéleményt. Munkásságának talán a legjelentősebb területe a *szlavisztika*. Ez azonban eléggé rejtve maradt eddig. Részben azért, mert kifejezetten szlavisztikai tárgyú dolgozatai elhangzottak a nyilvánosság előtt akadémiai előadásként, de jórészt kéziratban várták egyre késő, végül sohasem létrejövő megjelenésüket. A másik ok általános tanulsággal is szolgál: amikor még sem a szlavisztika, sem a finnugor nyelvészet nem határolta el magát oly mereven és egyértelműen egymástól, akkor e két diszciplína művelői is közös feladatnak tartották az érintkezési pontok és kapcsolódási területek megvilágítását. Akkor még a szlavisták is szükségesnek tudták a finnugrisztika eredményeinek a számontartását, és viszont, a finnugor nyelvtudomány művelői szlavisták is voltak. Egyetlen, de messzeágazó példára hivatkozunk. GYARMATHI Sámuel érezte, hogy finnugrisztikai stúdiumai csak akkor lehetnek teljeseek, ha legalább egy szláv nyelvet megtanul. Ezért a szerb A. STOJKOVIĆ-tól, egy szlavenoszerb nyelvű fizikakönyv szerzőjétől megtanult oroszul, s orosz nyelvi ismeretei segítségével jelentős szlavisztikai problémák megoldására vállalkozott⁷. GYARMATHI *Affinitásának* bírálója Josef DOBROVSKÝ

5. Uo.

6. *Tudós egyesületek s alapítványok hasznáról.* = Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 4 1836—38. II. osztály 83.

7. Elsősorban fő műve látta szláv nyelvtudása hasznát: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata.* Göttingen 1798. — A könyvet szlavisztikai szempontból értékesen elemzi: R. PRAŽÁK: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist.* Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 122. Brno 1967. 84.

volt,⁸ aki maga is foglalkozott a szlavisztika és a finnugrisztika határterületeinek kérdésével. Jellemző, hogy KÁLLAY Ferenc fölfigyelt e bírálatra,⁹ tulajdonképpen ilyen módon ismerkedett meg DOBROVSKÝ tevékenységével, és ezt követőleg váltak sokat idézett forrásaivá a „szlavisztika atyjának” más munkái is. KÁLLAY nyelvhasznító tevékenységéről jó disszertáció készült,¹⁰ de ez a dolgozat nemigen érinti hősünk szlavisztikai munkásságát, elsősorban a finnugor nyelvtudományban elért eredményeit rendszerezi. Igaz, KÁLLAY a finnugor nyelvészet, a magyar őskor kutatása felől érkezett el a szlavisztika területére. Megjelent munkáiban azonban hatalmas szlavisztikai anyag rejlik. Hivatkozások, idézetek jelzik, hogy KÁLLAY ismeri, olvassa, jegyzeteli a legújabb szlavisztikai tárgyú könyveket, írásokat. DOBROVSKÝ, ŠAFÁRIK, PALACKÝ munkássága állandóan emlegetett forrás.

Első két jelentősebb munkája már teljes módszertani és filológiai fegyverzetben mutatja KÁLLAY Ferencet. FOGARASI Jánosnak 1834-ben, Bécsben jelent meg *Origo et formatio linguae Ugoricae, Ungaricae*... című könyve. KÁLLAY szükségét érezte annak, hogy bírálja,¹¹ s a bírálatot néhány, a magyar nyelvtérjesztést érintő röpiratra való reagálással összekösse. A röpiratok ugyanis a magyar nyelv szláv jövevényszavait illetőleg erős túlzásokba estek: a szláv jövevényszavak létével a szlávok kulturális felsőbbbségét próbálták igazolni a magyarsággal szemben.

KÁLLAY az alábbiakban fogalmazza meg alapelveit:

„A pragmatikus historikus előtt tudva van, hogy az etymológia útja magában nem biztos út még a népfajok tőkéinek keresésében, mert sikamló, hanem a más úton felfedezettek megerősítésére nagy segítségül lehet.” Gondoljuk csak át: M. P. KATANČIĆ, HORVÁT István, JÁN KOLLÁR nyelvészkedésének és történészkedésének korában vagyunk, elég két hasonlóan tetsző szó vagy szótag egy egész elmélet megkonstruálásához. A romantikus honfoglalási poéma időszaka ez, képzelt őstörténetet, halvány nyomokból megépített nemzeti mitológiát varázsolnak a költők, VÖRÖSMARTY Mihály, JÁN KOLLÁR, JÁN HOLLÝ, FRANCE PREŠEREN olvasóik elé. Száraz, tudományos hang a KÁLLAY-é, aki bemutatja FOGARASI tévedéseit, hogyan torzítja el SCHLÖZER tanításait: „Schlözer ugyanis sehol nem állította — fejtegeti KÁLLAY —, hogy a magyar nyelv a rusznyák és szláv nyelvek későbbi produktuma” lenne. Véleményét éppen DOBROVSKÝ-nak GYARMATHI *Affinitas*áról írott bírálatával támasztja alá: éles határvonalat húz a szláv és a finn nyelvek közé. DOBROVSKÝ-t¹² idézve mondja ki, hogy a mordvin nem szláv eredetű nép, valamint azt, hogy az orosz nyelvben finn jövevényszavak is találhatók. KÁLLAY szerint az *Ugor* talán szláv eredetű szó (bár KOCH — meghalt 1799-ben — oroszországi tanácsos a *hungarus* szót a perzsa nyelvből származtatja),

8. *Allgemeine Literatur-Zeitung*. Jena—Leipzig 1799. III. 214—215. szám. Újraközli: PRAŽÁK: i. m. 136—144.

9. *Orvos Gyarmathi Sámuel Élete leírása*. = *Nemzeti Társalkodó*. 3. 1832. I. 13. szám.

10. KEVE Mária: *Kállay Ferenc nyelvhasznító munkássága*. Budapest 1940.

11. *Kritikai Lapok*. 6. 1836. 21—96. — Említi R. PRAŽÁK: *K problematice bibliografie díla Josefa Dobrouského*, Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University. D 19, 1972. 102.

12. *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhm. Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792. unternommenen Reise nach Schweden und Russland*. Prag 1796.

ebből azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. Elfogadja a „csúdok” egyeztetését a finnekkel, de cáfolja, hogy a csúdok földjén vagy *Ugoriá*-ban szlávok is laktak volna. NESTOR és LOMONOSZOV nyomán hisz az ugorok (ugrok) és a magyarok azonosságában; a szláv—magyar érintkezéseket fontosaknak tartja, e kérdésben PELCL *Geschichte der Böhmen* c. könyve a vezetője. LANOSVIČ Budán, 1795-ben kinyomtatott „szlavóniai” nyelvтанát és szótárát, e könyv harmadik kiadását említve a magyar—szláv nyelvhasználatnak a FOGARASI-énál megalapozottabb lehetőségeire utal. Ehhez tegyük hozzá, hogy a nyelvhasználatra dalmáciai-magyar Miatyánkat hoz példának, Antonius VERANTIUS nyomán, majd a régi szláv (szerb és más déli szláv) nyelvemlékeket ŠAFÁRIK után tárgyalja. Mindezek alapján tisztán áll előttünk az etimológiától tartózkodó, aszlavisztika újabb eredményeit LOMONOSZOV-tól, DOBROVSKÝ-tól KARAMZIN-on át ŠAFÁRIK-ig fölhasználó tudós igyekezete, hogy a nyelv- és a történettudomány vitás-problematikus kérdéseiben eligazodjék.

Másik korai művében¹³ a nemzeti állandóság (= fennmaradás) „bástya védfalait” a „vértiszta” leszármazásban, a nyelvben és a constitutióban látja. Ebben már engedményt tesz a korában nagyhatású HORVÁT István fölfogásának, akinek szuggesztív őstörténeti ábrándjai sugallták részben KÁLLAY véleményét. De tudásunk nem lenne a felvilágosodás gyermeke, ha néhány oldallal később nem szögezné le: „A história ott kezdődik, hol a rege megszakad...”, s evvel a göttingai mesterek, elsősorban HEYNE¹⁴ gondolatait tolmácsolva, a mítoszt, a regét és a történelmet választja el egymástól célja, jellege és módszere szerint.

A finn—magyar nyelvrokonság mellett foglal állást, s ez akkor még korántsem volt oly természetes, mint ma. Akkor még a nyelvészek többsége (nemcsak az önkényesen magyarázó HORVÁT István vagy a dilettáns, a szanszkrit—magyar rokonság mellett kardoskodó SZABÓ József) „előkelőbb” — török vagy más keleti — eredetet tartott csupán a magyarsághoz méltónak. KÁLLAY azonban a mítoszt és a regét a maga helyére utasította, s a történelemben pragmatikus álláspontot foglalt el. Ezért ellenzi a túlzott jövevényszó-kutatást, különösen pedig azt, hogy a félrevívó szónyomozásokból egy nemzet őstörténetére következtessenek. KÁLLAY követelése jogos: „kritikai szótár”-t sürget e tárgyban. LEŠKA, DANKOVSKÝ és mások jelentős, de épp a tudományos apparátus kényszerű hiánya miatt kevésbé meggyőző munkái, talán az első nagy — magyarországi vonatkozású — szlavisztikai vita tanulságai,¹⁵ valamint elsősorban J. DOBROVSKÝ hatása készíthették KÁLLAY-t e jogos sóhaj lejegyzésére. DOBROVSKÝ-hoz tér vissza, mikor a nyelvhasználat érvényességi körét vonja meg: a cseh tudós fedezte föl, hogy a szláv és a skandináv nyelvek között sok a hasonlóság, „de azért nem következtet azokból egy vagy más nemzet polgári állapotára”.

S ahogy az egyoldalú etimologizálást elítéli, úgy nem fogad el semmilyen megállapítást sem, amely ellenkezik a logikával, illetve amelyet nem érez eléggé bizonyítottnak. „A sláv litteratúra fő bajnokai, Karamsin, Dobrowsky, Surowiecki¹⁶, Schaffarik, Pallacky (!) és Muchart legrégibb lakossáivá tévén Európában a sloveneket, kiket a régi Venedi, Enedi, Vinidi népekkel egy nemzetnek vesznek,

13. *A magyar nemzetiségről*. Pesten 1836.

14. *De fide historica aetatis mythicae*. Göttingen 1798.

15. FRIED István: *A magyarországi szlavisztika kezdeteihez*. = *Helikon Világirodalmi Figyelő*. 10. 1964. 295—302.

16. *Śledzenie początków narodów słowiańskich*. 1820 erősen hatott ŠAFÁRIK-ra.

bár az egyenlő névről az egyenlő származatra nagy az átugrás, mégis annyit

megengednek, hogy a szláv nyelv indus ázsiai származatú, valamint az őszveregasztásban a görög, deák, német nyelvvel is megegyez.” A szlovén (szláv) = venedi elmélet ellen később is hadakozik, itt még csak a logikusabb érvelésre figyelmeztet. A továbbiakban azt a véleményt kérdőjelezi meg, hogy a szláv nyelv érintetlen, s azt, hogy „utat nyitott egyszersmind (...) a civilisatiora”. KÁLLAY a jelen problémái elől sem tér ki. A magyarság épp 1836-ban dőbben rá a VÖRÖSMARTY által megjelölt válaszútra: melyikre viszi sorsa, a jobb kort eredményező rendületlen hazaszeretet útjára vagy a nemzethaláléra? Akik a jobb korért küzdöttek, azok közül sokan vallottak eltérő nézeteket. Akadtak, akik hevesen és türelmetlenül terjesztették volna a magyar nyelvet, Magyarország szláv, román vagy német lakosait magyarrá téve. Széchenyi már ekkor egy *tartalmasabb* magyarságot látott végcélnak, a *nyelvet* nem azonosítva az *érzéssel*. KÁLLAY hisz a jobb korban, s mérsékeltebb magatartása nem taktika, a felvilágosodástól örökölt szemlélete a fanatizmus mindenféle megnyilvánulását elítéli. „Fő gondunk legyen pedig — írja e könyvében — (...) más nyelvű hazafi társainknak velünk való őszveolvastását egy testben bizodalom, szeretet és nyelv útján mind inkább eszközölni, amire a magyar história elég példát nyújt, s amit nemzetiségünk jogai az egésznek boldogsága tekintetéből is parancsolnak.” Hangsúlyoznunk kell, hogy KÁLLAY az *egész* boldogsága szemszögéből vizsgálódik, s — egy már korábbi cikkéből is idéztük — a fokenkénti haladás híve.¹⁷

„Finn—magyar nyelv” című könyve 1844-ben jelent meg Pesten, de már 1842-ben elkészült.¹⁸ Nemcsak azért fontos ez a mű, mert a finnugor nyelvrokonság „litteratúrai vázlat”-át adja KOMENSKÝ-től SAJNOVICS-on át DOBROVSKÝ-ig (GYARMATHI-ról szólva ismét DOBROVSKÝ dicséretét ismerteti), hanem szilárd állásfoglalása miatt is. Etnográfiai és történeti adatokkal támasztja alá a finn vagy a „csúd” nép és a magyarság nyelvrokonságát, DOBROVSKÝ érvelését perdöntőnek tartja, emellett F. MÜLLER¹⁹ könyvére támaszkodik. Közben ŠAFÁRIK-kal kerül vitába, a szlovák tudós egy régi szláv ragot (*y, sy*) az „*issimus*”-ból származtat, ezt KÁLLAY hipotézisnek minősíti.

Józsansága érvényesül egy kényesnek minősíthető kérdés megválaszolásakor: a „*tót*” magyarázata ügyében polémizál.²⁰ KÁLLAY szerint a *tót* szó nem a *slavus* fordítása, ahogy a *slavus*-nak semmi köze sincs a *sclavus*-hoz. „Derék sláv philologusok mint Dobrowski (!), Kollár, Schaffarik, Arndt, Bulgarin jól kimutatták, hogy a sláv szó gyökérértelme a szólási tehetség, a slávok oly emberek, kik egy nyelven beszélnek...” S ha elutasítja azt a feltételezést, hogy a *slavus*-ból származik a *sláva*, a *sláva* > *slavus* közvetlen származtatást is helyteleníti: „a hír, név, dicsőség jelentése ezen eredeti értelemnek csak másod fokozata.” Azt sem fogadja el, amit SUROWIECKI és utána ŠAFÁRIK állít, hogy tudniillik a szlávok

17. L. a 3. számú jegyzetet.

18. *Igazítások és kérelem.* = *Világ.* 2. 1842. 90. szám.

19. *Der ugrische Volksstamm.* Berlin 1837. I—II.

20. JERNEY János: *A szlávok tót nevééről.* = *Tudománytár.* 10. 1843. 14. 259—269. — KÁLLAY Ferenc: *Új vélemény a slávok tót nevééről.* Uo. 339—357. — KÁLLAY Ferenc: *Még is a slávok tót nevééről.* Uo. 11. 1844. 15. 37—56. BAJZA József lektori jelentésében (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára — a továbbiakban: MTÁK Ki. — Ral 34/1843.) KÁLLAY cikkét kiadásra javasolja, de fél egy, a kérdést elmérgesítő vitától.

Európa őslakosai. Nem cáfolja e tételt, de további bizonyítást vél szükségesnek. Igazat ad DOBROVSKÝ-nak,²¹ hogy Maharania, azaz a Nagy-Morva Birodalom Pannóniában volt, de Pannónia őslakosai sem a szlávok KÁLLAY szerint, még ez a vélekedés is erősítésre szorul. Így tehát a *tót* szó eredete a magyarok ázsiai tartózkodásáig nyúlik vissza, onnan hozták magukkal. Most nem térünk ki arra, hogy MELICH Jánosig, sőt még ma is²² másféle magyarázatok igyekeztek megoldani ezt a kérdést, inkább KÁLLAY kételkedő, a szélsőségeket elutasító, a jó filológust jellemző vonásaira hívnánk fel a figyelmet.

Ugyanezért a tulajdonságért értékeljük a kor legnagyobb magyar történész-tekinélyének egyik művéről²³ írt, sajnós, kéziratban maradt bírálatát.²⁴ A mérsékelt hangvételt ismét az időpont: 1844 miatt hangsúlyozzuk. Már túl vagyunk ŠTÚR első nagy vitáin, a magyarországi protestáns egyházak tervezett uniója körüli első röpirat-csatározásokon, 8 éve jelent meg PALACKÝ cseh nemzeti öntudatot ébresztő könyvének (*Geschichte von Böhmen*) első kötete, KOLLÁR itáliai—tiroli—bajorországi útirajza tág teret nyitott az ószláv dicsőségről szóló elképzeléseknek, a horvát—magyar közjogi viták mind szenvedélyesebbé váltak, immár lényegtelennek lett a *történeti* kutatás, a jelennek érvényes közvetlen üzenet a fontos. Ebben a józan elmélkedésre kedvezőtlen időpontban írja áttekintését KÁLLAY. A nyilvánosságnak szánta, de nem kapott rá kiadót, ahogy néhány későbbi művére sem. A dolgozat két részből áll: az elsőben részletes ismertetést olvashatunk „A szlavinokról”. Ennek végkövetkeztetése: „nagy nyereség literatúránkban”. HORVÁT Istvántól még akkor is lehet tanulni, ha csupán hipotéziseket állít föl. Már itt felvetődik a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a felvilágosodás tanítványa, KÁLLAY Ferenc elismeréssel emlegette az apologetikus történetírás bajnokait, HORVÁT-ot és ŠAFÁRIK-ot. Az elismerés mellett a távolságtartás mozdulatát is megfigyelhetjük. Az előbb HORVÁT nagyhangú kijelentéseit „hipotézis”-fokra szállította le, ŠAFÁRIK-tól pedig meggyőzőbb érveket követelt. Éppen a dolgozat *második* része mutatja, hogy KÁLLAY a két véglet, a szlavo- és a hungarocentrikus fölfogás között igyekszik — nem annyira egyeztetni, mint inkább — a helyes nézőpontot kialakítani. Nem törekszik látványos eredményekre, nyilván nem is tartotta magát szlavistának. De kritikai szemmel vizsgálta a tőle idegen módszereket, s ezzel a kutatás irányára is akart hatni. Így cáfolja HORVÁT tételét: a szlavin nem jelentett kérkedőt, a szlavinok nem voltak szolganépek; mivel nincs rá „históriai bizonyíték”. HORVÁT nyelvészeti érveit, szóhasonlítságait elveti. Logikusan gondolkodva: ha a szlavinok szolganépek voltak, ugyan mivel kérkedtek volna. ŠAFÁRIK: *Slovanské starožitnosti* c. művének német kiadását, a *Slavische Alterthümer* forgatva, mutatja ki ŠAFÁRIK nyelvészeti és történelmi adatokkal

21. DOBROVSKÝ: *Mährische Legende von Cyrill und Method*. Prag 1825. c. könyvét idézi.
22. MELICH János cikke: *A tót népnévről*. *Magyar Nyelv*. 25. 1929. 321—328. Magyarázataát elfogadja: BÁRCZI Géza: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest 1941. 315., és különösebb érvek nélkül elutasítja: P. RATKOŠ: *A szlovák nemzetiség fejlődése a 16. sz. végéig*. In: *Nemzetiség a feudalizmus korában*. Budapest 1972. 104. MELICH az indoeurópai **tauti*-ból eredetiezteti a tót népnevet.
23. *A szlavinokról, az az kérkedőkről, a trójai háborútól első Justinianus tsászárig*. Pesten 1844. A könyvhöz „toldalékot” írt JÁN KOLLÁR. Németül: *Urgeschichte der Slawen, oder über die Slavinen, d. h. Praher* . . . Pesth, 1844.
24. *A Szlavinok Criticai Bírálatja*. MTAK Ki. Tört. 4-r. 43. szám V. kötet. A bírálat kelte: 1844.

csak bizonytalanul alátámasztott elméletének gyöngéit: a szlávok Európa őslakosaiként való szerepeltetése csak feltételezés. A szláv őskor kutatásában KÁLLAY fölhasználja KOPITAR példás szövegkiadványát, a *Glagolita Clossianus*-t, de hivatkozik PALACKÝ, DOBROVSKÝ, HANKA, LINDE és BULGARIN műveire is; tanulságul ismét leszögezi: a szláv nem jelentett rabszolgát, a *serb*-nek sincs köze a *servus*-hoz. De a *slava* is csupán a *slovo*-ból származik. Ezt DOBROVSKÝ, HANKA, KOLLÁR és ŠAFÁRIK könyveiből szűrte le. ŠAFÁRIK nyomán a régi szlávok vitézségéről ír. HORVÁT Istvánnal szemben — ki vitáitát lényegében ŠAFÁRIK-nak a régi szláv dicsőséget megszerkesztő *Slavische Alterthümer*-je, valamint KOLLÁR szláv archeológiai elképzelései ellen írta — hangsúlyozza: „őszinte meg kell azt is vallanunk, hogy az eredményekre tekintve, melyek Schafarik [!] szorgalma által létre hoztak, vele kezét is fognak az el nem fogultak . . .”²⁵

KÁLLAY nézeteinek összefoglalójaként is felfoghatjuk LAKATOS György (1818—?) Veszprém megyei segédlelkész HORVÁT István történészkedésének nyomában járó könyvének megróvó bírálatát.²⁶ A könyv elveszne az ismeretlenségben, ha nem illeszkedne abba a sorozatba, mely a népnév etimológiájából, illetve őstörténeti kutatásból nemzetkarakterológiát mesterkedik elő. Hadd utaljunk JÁN KOLLÁR és HORVÁT István vitájára a *magyar* etimológiája körül,²⁷ illetve HORVÁT és ŠAFÁRIK dolgozataira, melyek közül — vitán fölül — ŠAFÁRIK elméletei a legtudományosabbak és ezáltal a legmértéktartóbbak. A *magyar*, a *serb*, a *slavus* szavak eredetének megfejtése része a nemzeti ébredést eredményező fejlődésnek; a nomen est omen igazságában hittek, mikor a névhez fűződő dicső képzzettel is nevelni, lelkesíteni, nemzeti jogokat erősíteni véltek. A kelet-európai romantika történettudósa *megalkotja* a nemzet történelmét, úgy teremt folytonosságot, hogy saját korának valóságát vetíti vissza az eszményített régmúltba. LAKATOS a dilettáns lelkesedésével veti rá magát a divatos módszerekre, s nem kevesebbet állít, mint azt, hogy a horvát és a croatus nem lehet azonos, mivel ez utóbbi a krétai származású (Croatia-Curetia azonosságot tételezve föl). KÁLLAY megrója az igyekvő, ám a történetírásban tehetségtelen segédlelkészt: „mihelyt az egyes szók némi külső hasonlatosságra utaltak”, magyarságot hajhászott. Mindennek az az oka — folytatja KÁLLAY —, hogy LAKATOS nem mélyedt el az összehasonlító nyelvészet újabb irodalmában. A croatokat nem lehet „elkülönözni” a horvátoktól, a horvát és a croat egyazon szó, semmi köze sincs a *curetis*-höz. A *horvát* szó etimológiája ügyében ŠAFÁRIK-ra utal, „kinél a szláv népágazatok történeteiben nagyobb bűvárt már nem is kereshetünk”. Ez a legtöbb, amit magyar tudós ŠAFÁRIK-nak adhat, a PERFÖLDY álnévvel jegyzett fordítás a

25. KÁLLAY ismeretterjesztő munkáiban is közvetíti a szlavisztika legújabb eredményeit. Így az ő nevéhez fűzhető az első magyar enciklopédia „Szláv nyelvek” és „Szlávok” címszava: *Közhasznú Esmeretek Tára*. Pesten 1834. XI. 388., 389—392. Hivatkozási anyaga, felfogása teljesen KÁLLAY-ra vall, ő egyébként is munkatársa volt az enciklopédiának.

26. *Nemzeti Újság*. 6. I. 7—9. szám.

27. *Ableitung und Erklärung des National-Namens Magyar*. Von Johann KOLLÁR, Pest 1827. — HORVÁT István: *Könyv-vizsgálat*. = *Tudományos Gyűjtemény*. 12. 1828. I. 77—85.

*Žurnal ministerstva narodnago prosvješćenijából*²⁸ csak közvetve fejezi ki a közzététendő állásfoglalását. ŠAFÁRIK ilyen magas fokú tisztelete példa nélkül áll a korszak magyar irodalmában. HORVÁT István könyve indulatosan vitatkozik, de nem kevésbé szenvedélyes — ha tárgyyszerűbb is — a publicista hangvétele.²⁹ KÁLLAY fenntartásait is hangoztató, de tiszteletet eláruló érvelése megérdemli becsülésünket. Fenntartásai abban is megnyilvánulnak, hogy — SUROWIECKI, ŠAFÁRIK és PALACKÝ fejtegetéseinek töprengve — nem érzi, miért kellene kizárni a „sarmatá”-kat a szláv „faj”-ból.

Így rendszerezhetjük tehát KÁLLAY első korszakának szlavisztikai eredményeit:

1. Önmegtartóztató józansággal ítéli meg még a magyarság történeti szerepét kedvezőtlen színben feltüntető szláv munkákat is.
2. Az etimológiát és a nyelvhasználást óvatosan kezeli, mind a finnugrisztika, mind a szlavisztika sokoldalú (történeti, nyelvészeti, etnográfiai stb.) művelésére ösztönöz.
3. Csak azt fogadja el, amit általa cáfolhatatlannak érzett érvek támasztanak alá. Ezért elveti a magyar és a szláv történészek, nyelvészek önkényes forrásmagyarázatait.
4. Áttekintésként az egész közép-kelet-európai szlavisztikai irodalmat, s a magyar vonatkozású részleteket tolmácsolja, és felhasználja a finnugor rokonság bizonyítására.³⁰

KÁLLAY Ferencről, a publicistáról nem teljesen hasonló tulajdonságokat állapíthatunk meg. Politikai elképzelései az 1840-es években egyre jobban közelednek a konzervatívokéihoz, bár ő az egyik első magyar olvasója ENGELS-nek.³¹ Sok kérdésben a nemesi nacionalizmus álláspontját vallotta, de tévedünk, ha türelmetlenséggel vagy az erőszakos módszerek helyeslésével vádoljuk. A nemesi nacionalizmuson belül külön szint képvisel, állásfoglalásában még benne érezzük a felvilágosodás eszméit. Igaz, hogy alapvetően forradalom ellenes beállítottságú, ellenez minden viharos vagy erőszakos változást, s a lassú, irányított fejlődést tartja üdvöztetőnek. A nemzetiségi kérdés szlavisztikai érdeklődése és tudása miatt is foglalkoztatja. Véleménye élesen szemben áll a radikális ellenzékével; amikor SZÉCHENYI István 1842-es akadémiai beszéde miatt a támadások céltáblája lesz, KÁLLAY kiáll mellette,³² s történeti érvekkel figyelmeztet a nemzeti kérdést elmérgesítő, csupán a pillanatnyi állapotot szem előtt látó vélekedésekre.

28. *Tudománytár*. 8. 1841. 5. 244–231. Az orosz cikk németül is megjelent az *Ost und West* c. lapban: 2. 1838. Nr. 23. A prágai újság Magyarországon is népszerű volt. A ŠAFÁRIK-ról szóló magyar irodalom kritikai értékelése: R. PRAŽÁK: *K jubilejní šafaříkovské literatuře*. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1962, D 9, 207–210. — Uő.: SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története* (recenzió). = *Slavia*. 33. 1964. 324.

29. ROSTY Zsigmond: *Magyar–horvát ügyek I.* = *Jelenkor*. 15. 1846. 10. szám.

30. Ismeretterjesztő munkáiból idézünk néhány szláv vonatkozást: *A halálos büntetésről*. = *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. 5. 1838–1840. II. 98–115.: orosz és cseh adatokra utal, a *Russzkaja Pravdat*, *Karamzint* és *Voigtot* említi. *A Vatikán* című dolgozata: *Nemzeti Újság*. 6. 1845. 11–12. szám: PALACKÝ cseh tárgyú levéltári közleményeiből emeli ki a magyar történelemre utaló adatokat.

31. SZAUDER: i. m. 11. (*Nemzeti Újság*. 8. 1847.)

32. *Széchenyi István gróf és a Pesti Hírlap*. = *Világ*. 2. 1842. 98. szám.

„A szláv mozgalmaknak és idegenkedéseknek két egynél több okai is vannak, a magvak sokkal régiebbek, mintsem hogy azokat egyedül csak az újabb idő szüleményeinek vagy éppen politikai befolyásoknak kellene tulajdonítani.”³³ Kifejti, hogy nem látja bizonyítottnak a szláv mozgalmak elleni vádakat.

WESSELÉNYI Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (Lipcse 1843. I—II.)³⁴ c. könyve a 40-es évek magyar politikai gondolkodásának kiemelkedő darabja. Szuggesztív erővel fejti ki a liberális álláspontot,³⁵ az expanzív, Európát elnyeléssel fenyegető cári Oroszország ijesztő rémképét, és a pánszláv s a szláv forradalmi propaganda ellenkező előjelű, de egy célra tartó romboló hatását ecseteli. A pánszlávizmusról kialakult reformkori és még későbbi hiedelmeknek (így többek között JÓKAI regényeinek) egyik jelentős forrásává vált. WESSELÉNYI megoldási ajánlata, mely az orosz terjeszkedési veszély ellen irányzott, a Habsburg-monarchia föderatív jellegű államszövetséggé történő átalakítása.³⁶

KÁLLAY Ferenc ellenröpirattal válaszol.³⁷ Ez a kis művecske KÁLLAY életművének mélypontja. Nem használ vélt tárgyilagos hangneme, s még ott is, ahol a helyes irányban tapogatózik, a maradiság, a megmerevedettség a jellemző rá. Különösen feltűnő a népek börtönének, a cári Oroszországnak a védelme; erre az országra — szerinte — „a kantsukávali igazgatás ma már mind inkább nem illik”. Dicsérőleg szól „Oroszország szellemi haladás”-áról, de nem a költők és a gondolkodók jeles sorát idézi, hanem a közoktatás fejlődését (bár fenntartásait nem hallgatja el). A kor lengyel-rokonszenvével szemben Lengyelország végzetéért nem annyira idegen hatalmakat (még a leginkább Törökországot), hanem a pártoskodók zabolátlanságát teszi felelőssé. Oroszországot nyelvi és vallási szempontból megosztottnak tartja, ezért nem hisz terjeszkedési képességében. Oroszország — szerinte — nem pártolja a despotizmust, és nem ellensége a civilizációnak. Más kérdés, hogy KÁLLAY a Szent Szövetség monarchikus államait tartja a lehető legjobb államformációknak. S amit tudományos kérdésekben teremtő kételkedésnek érzünk, az itt, e publicisztikai fejtegetésekben nem hangzik meggyőzőnek: „a sláv ha úgy tetszik publicoliterariai mozgalmaknak szoros összefüggése az orosz európai politica kezelésével e könyvben most sincs bebizonyítva”. Nem azt vitatjuk, hogy az 1840-es évek elején a cári kormány úzótt-e, s ha igen, milyen mértékben, pánszláv propagandát; illetve azt, hogy a KOLLÁR által megfogalmazott szláv kölcsönösség-elmélet, ŠAFÁRIK és mások tudományos szlavisztikájával alátámasztva, mennyire maradt meg az irodalom területén, hanem csupán KÁLLAY kétségeinek üresen kongó voltára utalunk. Írónk kimutathatta volna, hogy már ekkor milyen megosztottak a szláv népek vezetőrétegei; hogy csak a legközvetlenebb szomszédban, az ország határain belül milyen ellentét feszül a szlovák köz- és irodalmi élet két szárnya között. Ehelyett WESSELÉNYI-től követel több bizonyítóanyagot, bár ezzel maga sem szolgál. Egy figyelmeztetése helyt-

33. *Magyar és szláv nyelvügy feletti vitatkozások, Weselényi (1) Miklós báró vétője.* = *Világ*. 2. 1842. 104. szám.

34. Újabb kiadását sajtó alá rendezte: GÁL István. Erdélyi Ritkaságok 12—13. Kolozsvár, é. n. A német kiadás: *Einer Stimme über die ungarische und slavische Nationalität*. Leipzig 1844.

35. TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest 1965. 465—468.

36. TRÓCSÁNYI: i. m. — MÉREI Gyula: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia*. Budapest 1965. 16—21.

37. *A Szózat kritikai bírálatja*. Pesten 1843.

álló: történetírói gyakorlata mondatja ki vele, hogy nem a „jelenkor szemüvege, hanem az ő idôszakok természete szerint illó vala bírálgatni, ha igazságosak akarunk lenni”. KÁLLAY történeti áttekintése a feudalizmus igazolása; konzervatív-aulikus történelemszemlélet jellemzi.

Amit e röpiratban kifejt, azt újságcikkeiben megismétli: az „orosz statusrendszer”-ről³⁸ mérsékelt véleményt nyilvánít, utal ugyan a magánjog „gyenge” állapotára és az ebből fakadó megannyi visszaélésre, de bírálatának élet letompítja a szenvtelennek tűnő ismertetés. A lengyelek továbbra sem rokonszenvesek számára.³⁹ Azért nem virágzott Lengyelország, mert „középrende nem volt” — írja, s középrendnek nevezi a művelt városi polgárokat, a józan, szerény, munkaszerető földműveseket. De következtetése ismét a konzervatív gondolkodóra utal: lépcsőnként kell csak terjesztetni a fölvilágosodást. Itt jegyezzük meg, hogy e cikkét — egyébként türelmes szemléletével ellentétben — az antiszemitizmus olcsó demagógiája ékteleníti.

A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja a SZÉCHENYI-éhez áll közel, ha nem olyan messzetekintő és koncepciózus is. A magyarosításnak nem ellensége, de bizonyos feltételekhez köti, mint például az alkotmány előrehaladása, a népiskolák és a tanodák munkája, és így tovább.⁴⁰ Itt meg kell állnunk: különbséget kell tennünk a magyarosítás és a magyar nyelv terjesztése között. Ezeknek mértékében és módszerében lényeges eltérés mutatkozik a pártok között, illetve a pártokon belül. KÁLLAY világosan látja, le is írja, hogy „Magyarország egy tarka népvegyületből álló ország”.⁴¹ Ennek igyekszik történeti magyarázatát adni: „Mikor Pannoniát elfoglalák őseink, nyelvökkel is igen természetes hogy fel sem hagytak, mert a meghódított lakosok magok sem bírtak oly értelmi súllyal, mely teljes felolvasztást eszközölhetett volna; azon néhány gazdasági szó, melyek KOLLÁR szerint a tót nyelvből mentek a magyar nyelvre, sokkal csekélyebb számú, mintsem hogy nyelvolvasztásról magasb szempontból csak szót is tehetnénk . . .”⁴² A kétfelé hadakozó KÁLLAY átveszi SZÉCHENYI gondolatát a nagyobb értelmi súly olvasztó erejéről, és a szláv tudósok-röpiratszerzők (KOLLÁR, HOIČ stb.) érvelését is kétségbe vonja: a magyar nyelvben akadnak szláv jövevényszavak, de ennek a ténynek nincsen különösebb jelentősége. A magyarosítást feladatnak tartja,⁴³ de azt okos törvényekkel és nem politikai zűrzavarokkal lehet keresztülvinni. A radikális ellenzéknek (KOSSUTH Lajosnak!) a nemzetiségi kérdésben elfoglalt és sok szempontból magyarázható türelmetlenségére céloz KÁLLAY. Nem csupán taktikai és modorbeli a különbség; bár annak is fontos lehet a szerepe. A „fontolva haladás”, a lassú reform a feudalizmuson és a jelenlegi állapoton belül kívánt fokozatos változásokat, a statusquo őrzése KÁLLAY számára a jövő kulcsa. KÁLLAY nem egyeztet a nemzetiségek és a magyarság álláspontját, nem közvetít a vitázó felek között, hanem pregnánsan fejt ki egy konzervatív nézetet, mely egyként helytelenít — ahogy másutt írja — magyar

38. *Orosz statusrendszer.* = *Nemzeti Újság.* 8. 1847. I. 488. szám.

39. *Örökváltság.* Uo. I. 490. szám.

40. *Olvasztás és olvasztás.* = *Világ.* 3. 1843. I. 18—21. szám.

41. *Szózat.* = *Nemzeti Újság.* 8. 1847. 449—450. szám.

42. L. a 40. számú jegyzetet.

43. L. a 41. számú jegyzetet.

túlzást és forrongó illyrizmust.⁴⁴ Az ő nacionalizmusa jellegzetesen feudális, a birtokon belüli nemesség érdekeit képviseli. Mindez nem zárja ki, hogy a nemesi nacionalizmus *szélsőséges* megnyilvánulásai, így HORVÁT István könyvei ellen ne hadakozzék, mert a szélsőségektől félti az államberendezkedést, a fokozatos tökéletesülés biztosítékát. Az államberendezkedést tehát megfelelőnek tartja, s ha a magyarosításnak híve ugyan, akkor az állam törvényhozó és végrehajtó hatalmának kiszélesítését óhajtja. A „nép”iskolákban megengedhetőnek véli az anyanyelvi oktatást, de a „felsőbb tanodák”-ban legyen a *magyar* az oktatási nyelv.⁴⁵ Ha az 1840-es évek magyar sajtójának szláv, román vagy német tárgyú cikkeit olvassuk, nem szabad elfeledkeznünk, hogy azok — az esetek többségében — a polémia miatt kihegyezett írások. Akkor értékelünk megfelelően, ha azt is szemügyre vesszük, *amire* reagálnak, illetve ami ellen (vagy mellett) foglalnak állást. Így KÁLLAY is német nyelvű röpiratokkal szemben⁴⁶ fejti ki iskolapolitikai nézeteit.

A horvát—magyar viszony közjogi vonatkozásai késztették e kérdést történetileg megvilágító dolgozat megalkotására.⁴⁷ A terjedelmes cikk a nemesi nacionalizmus korlátait nem lépi át, de imponálóan gazdag forrásanyaga miatt a probléma legalaposabb korabeli feldolgozásai közé számíthatjuk. KRČELIĆ, J. Chr. ENGEL, PRAY, HORVÁT István és mindenekelőtt ŠAFÁRIK („nagy bűvárja a szláv történeteknek”) műveire hivatkozik: KÁLLAY dolgozatának alapvető jellemzője a tiltakozás mindenféle erőszakosság (akár módszerbeli, akár tudományos) ellen, és a magyar szupremácia érvényesítése olyan területeken is, melyekre — főleg az újabb időkben — a horvátok formáltak jogot. A szláv őshonosság elmélete után itt is megrajzolja a maga kérdőjelét, szerinte csak a 6. században tűnik föl Európában a *szláv* elnevezés. A feudalizmus egységes monarchiája az ideálja, a horvát—magyar érintkezés régebbi formáját gondolja a legcélszerűbbnek. Nem vitás, hogy a 18. század végén, a II. JÓZSEF reformintézkedései miatt fölzúdult horvát és magyar nemesi-nemzeti ellenállás egymásra talált, de már akkor, a horvát, illetve a magyar politikai-közjogi követelésekben ott található — igaz, a maga kezdetleges állapotában — a későbbi viták anyaga. KÁLLAY, amikor egy régebbi kor idillikusnak képzelt békés egymás mellett élését idézi föl, nem föltétlenül mutat előre; a 18. század elejének vagy közepének a nemzeti öntudat később föltámadt és a 19. század közepére agresszívvé vált szándékaitól még független korszaka nem lehetett lelkesítő perspektívája, követésre méltó példája a kornak. Ezt kell meggondolnunk, mikor KÁLLAY cikkében az alábbiakat találjuk: „a mai igaz vérű horvát, valamint magyar, lehetetlen, hogy egymást ne szeressék, egymáshoz ne húzódnának, mihelyt tudják, mi közös kapcsok, jó és balsors kötékek nemes elődjüket össze.”⁴⁸

KÁLLAY jószándékú, naiv elképzelései visszhangtalanul haltak el, a magyar nemesi (konzervatív) nacionalizmus hangjai mellett nemigen hatottak a nemzeti

44. *Tót, Horvát és Dalmátországek a Tengerparttal Magyar közjogi szempontból.* = *Nemzeti Újság*. 7. 1846. 277—279., 281—282., 284—286., 289—290. szám.

45. *Magyar nemzetiségi és népnevelési ügy kérdések.* = *Nemzeti Újság*. 6. 1845. II. 120. szám.

46. *Das deutsche Element in Ungarn.* Leipzig 1843. — *Vertheidigung der Deutschen und Slaven in Ungarn.* Uo. 1843. — *Portfolio von E. Glatz.* Uo. 1844.

47. L. a 44. számú jegyzetet.

48. L. a 44. és a 47. számú jegyzetet.

öntudat ébresztését megelőző korszak képei. Mégis: leírta és vallotta, hogy a nemzetiségi problémák a történelemben vannak beágyazva, nem a jelen pillanatainak szüleményei; s a magyarosítás halk helyeslése mellett a törvénytelenések és a türelmetlenség ellen is hadakozik. További szlavisztikai munkásságára erősen rányomja bélyegét az 1840-es években elmergesedett magyar—szláv (magyar—szlovák, magyar—horvát stb.) viszony. Továbbra is hivatkozik szlavisztikai forrásaira, az *ól* és az *akol* szavakról értekezve ŠAFÁRIK: *Uiber die Abkunft der Slavenjät* használja,⁴⁹ terjedelmes kéziratos értekezésében, az *Europai Scythiában*,⁵⁰ mely 1845 és 1852 között keletkezhetett, részben ŠAFÁRIK szláv őstörténeti elképzelései ellen nyilatkozott, most már bírálja a szlovák tudós „sajátságos modor”-át, de véleményének tolmácsolására is vállalkozott. Szerinte ŠAFÁRIK őstörténeti elméletét a *wend*, *wind* és a *srb* (szerb) néptörzs nevének etimológiájára alapította. Hosszadalmas cáfolatát azért nem ismertetjük, mert világosabban és alaposabban fejti ki egy másik, szintén kéziratban maradt dolgozatában, mely már címében jelzi szándékát: „Schafarik (!) sláv régiségeinek criticali taglatatja.”⁵¹

ŠAFÁRIK: *Slovanské starožitnostijának* jelentőségével már nagyon sokat foglalkoztak. A kortárs és jóbarát, PALACKÝ szerint: új korszakot jelent az ószláv történelem kutatásában.⁵² ŠAFÁRIK azt a feladatot vállalta, hogy megmutassa: az európai kultúra megteremtése nemcsak a román és a germán nemzetek alkotása, mint azt tudományuk és művészetük vallotta, hanem a szláv népeké is — jelölte ki ŠAFÁRIK e művének helyét és jelentőségét Zdeněk NEJEDLÝ.⁵³ A magyar nacionalizmus történetírói ugyanennek a ténynek a másik vonatkozását emelik ki, tudniillik azt, hogy ŠAFÁRIK „idegengyűlölet”-re nevelte olvasóit.⁵⁴ GOGOLÁK Lajos előbb ŠAFÁRIK romantikus szelleméről beszélt, „mely a szláv régiségek és népköltészet ügyét közösségi élménnyé tette”,⁵⁵ majd újabban arra utalt, hogy ŠAFÁRIK művének nem célja a tudományos kutatás, *nemzeti célokra* törekszik „im Banne der slawisch-romantischen Umwertung des slawischen Daseins”.⁵⁶ Végül egy német véleményt idézünk: „Zwar wurden seine Kenntnisse im Laufe der Zeit überholt, doch seine nationale Begeisterung für die slawische Frühzeit hat sich dem Volk für immer eingeprägt.”⁵⁷

A kortárs magyar irodalom keveset és mellékesen foglalkozott csak ŠAFÁRIK e nagyhatású, a szoros értelemben vett tudományos jelentőségen túlnövő munkájával; HORVÁT István bírálta említett dolgozatában, „PERFÖLDY” fordított két

49. *Akadémiai Értesítő*. 8. 1848.: 1848. február 7-én elhangzott előadás.

50. MTA Ki. Tört. 4-r. 43. III.

51. Az előző jegyzetben jelzett helyen. KÁLLAY: *A régi Szlavdiáról* címmel két ízben is tartott előadást: *Akadémiai Értesítő*. 13. 1853. 26. és 14. 1854. 217., de az egész dolgozat már 1853. november 6-án készen volt; KÁLLAY Ferenc levele TOLDY Ferenchez a megjelölt napról: MTA Ki. M. irod. lev. 4-r. 76. szám.

52. Idézi: J. VLČEK: *Dějiny české literatury*. II. Praha 1960. 386.

53. *Dějiny národa českého*. Praha 1949. I. 78–79. — NEJEDLÝ megállapítását átveszi: M. PIŠŮT (szerk.): *Dějiny slovenskej literatury*. Bratislava 1962. 197. — Társadalmi jelentőségét méltatja: M. PIŠŮT—K. ROSENBAUM—V. KOCHOL: *Dějiny slovenskej literatury II. Literatúra národného obrodenia*. Bratislava 1960. 163.

54. RÁTZ Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest 1941.

55. *A pánszlávizmus: A magyarság és a szlávok*. (Szerk.: SZEKFŰ Gyula.) Budapest 1942. 158.

56. L. von GOGOLÁK: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes II. Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns (1790–1848)*. München 1969. 67.

57. J. MÜHLBERGER: *Tschechische Literaturgeschichte*. München. 1970. 66.

kisebb recenziót, hírlapi cikkek idézték vagy vonták éppen kétségbe egy-egy tételét. De kizárólag KÁLLAY Ferenc az, aki — nem is a cseh, hanem — a német nyelvű kiadásra⁵⁸ fölfigyelt, aki úgy érezte, hogy válaszolnia kell ŠAFÁRIK megoldottnak hitt tételeire. A leginkább ŠAFÁRIK alap gondolatát tartja elfogadhatatlannak: „mi a szláv históriát a sarmaták alapján hisszük megkezdhetőnek, kiket Schafarik (!) a szláv törzsből egészen kizár”. Viszont nem hiszi, hogy a *venet*, *vend*, *vind* népnevek ókori visszaszármaztatása célhoz vezetne. ŠAFÁRIK a Közép-Visztula vidéki *venedi* néptörzset, valamint a Nagy Károly idejéből való „*Windisch Mark*”-ot az ókori *venet*-ekkel azonosította, s belőlük származtatja a szlávokat. Míg KÁLLAY, aki — akárcsak ŠAFÁRIK — jól képzett klasszikus filológus volt, kissé önkényesen, de e korban nem egyedülállóan a HÉRODOTOS és HIPPOKRATES által is említett sarmatákat nevezi a szlávok őseinek. E sarmaták az Európába bejött szlávok, a „természet hű gyermekei”, kiknek műveltsége a szkita törzsekével lehetett egy színvonalon. ŠAFÁRIKOT a továbbiakban azzal vádolja, hogy elfogult a szláv népek iránt, de más törzsekről „keményebb hangon ír, mint kellene”. KÁLLAY felrója azt is, hogy ŠAFÁRIK a kútfőkkel kény szerint bánt, mihelyt azok kitűzött célját nem támogatják. A szlávok őstörténetével kapcsolatos kétségeit sem hallgatja el: HÉRODOTOSZ nem említi őket, ezért Európában létük kezdeti időpontját nem látja megnyugtatóan megoldva. ŠAFÁRIK-OT cáfolva mondja ki ismét, hogy az etimologizálás önmagában véve még nem elég történelmi események, fordulatok bizonyítására. „Schafarik (!) úgy bánt a slávokkal — folytatja Kállay — mint Horváth (!) István a magyarokkal, mindenik előre felfogott s magának képzelt eszméket vitt át a történelem terére, hol a heterogeneumokat egy keretbe foglalák.” A preconcepció vádja jogosnak tetszik; csak azt felejtí el Kállay, hogy az 1830-as, 1840-es évek éppen nem kedveztek a pragmatikus történetírásnak, Kelet-Európa ébredő, a nemzeti függetlenségért síkra szálló, az önálló nemzetállamot megteremteni igyekvő népei igazolást és lelkesítést, jogi és történelmi érveket, csillogóan fényes és sugárzóan dicső múltat vártak a történésztől, aki a krónikák adatai mellé illesztette a mondák, a legendák, a népénekek, a verses históriák, sőt a romantikus poémák alkotta hősokeket. KÁLLAY — a debreceni kollégiumi órák közvetítésével — a göttingai mesterek, HEYNE és SCHLÖZER tanítványa, aki tagadja például a NESTOR által följegyzett szájhagyomány érvényes történelmi igazságát, szerinte a szájhagyomány útján terjedt monda kora bizonytalan, a mondák változtak az idők folyamán. A szlávoknak nincs *Eddá*-juk — állítja, s ezzel merészen kételkedik a königinhofi kézirat valódiságában. Ha nem mondja is ki (ezt csak DOBROVSKÝ és J. PALKOVIČ merte kimondani), hogy a HANKA „fölfedezte” kéziratok valójában hamisítványok, ez az utalás erre is vonatkoztatható. Bár a szlavisták még sokáig építenek elméleteket ezekre a históriai értékűnek vélt dalokra.

ŠAFÁRIK egyetemi éve alatt a klasszika filológiai stúdiumok fontos szerepet játszottak, de a szlávok képe SCHLÖZER és még sokkal inkább HERDER nyomán alakult ki benne. A békeszerető, szelíd szlávok és a harcias germánok, a „závistná Teutonia” már KOLLÁR költészetéből ismerősek számunkra. ŠAFÁRIK kibontja ezt a jellemrajzot, történelmi adatokkal támasztja alá, és végérvényessé szándékozik tenni. Ezzel szemben ellenszenvesnek ábrázolja azokat a törzseket, amelyek-

58. Az 50. számú jegyzetben megjelölt helyen található kéziratra írta rá KÁLLAY: Paul Jos. Schaffariks Slavisse (!) Alterthümer, Leipzig 1843—44.

kel a szlávoknak viszályuk volt, illetve amelyekkel ellentétben ki akarta emelni a szlávok jótulajdonságait. KÁLLAY a finnek iránti igazságtalan lebecsülést veti ŠAFÁRIK szemére, „a kelto-germán, a finno-csud és tatár törzsek egész munkája folytában barbárok, rablók, s mások nyakán élőknek s dologtalanoknak festetnek, egyedül a sláv törzs élt műveltségi, béke és méhszorgalmú állapotban...”

Mindezeket még egyszer áttekintve, így összegezi — higgadtan, tárgyilagosan — véleményét: „Mi (...) megismerjük örömmel Schafarik (!) nagy érdemeit a régiségek bűvárlataiban, de kitűzött célját a kritika szigorú szabályai szerint mégsem érhettem el.”

Halála után megjelent munkája⁵⁹ ismét visszatér a ŠAFÁRIK-kal való vitára. A *Slavische Alterthümer* állítását cáfolja: a székelyek írásának, a rovásírásnak semmi köze sincs a cirill ábc-hez, a székelyek nem használták a cirillikát sohasem. KRČELIĆ, ŠAFÁRIK, HANKA neve, művei tűnnek föl, hol egyetértőleg, hol vitakozva emlegeti őket. A mű toldalékában szófejtéseket is közöl, amelyekben szintén ŠAFÁRIK-kal vitázik. Kétli, hogy a *Balambér* ~ *Balamir* ~ *Velimir* a szláv *chval* (chvála: 'dicséret') szóból, illetve szótöbbször származna;⁶⁰ másutt a szláv *Veles*, *Velus*, *Volos*, *Voles* — ŠAFÁRIK szerint 'erdőisten', HANKA szerint 'Pán' — és a finn — észt népek *Veles*-ének ('ördög'), illetve a magyar *Belus*, *Beles*, *Beleszna* hely- és személynevek rokonságára utal, „miután Bulgarin s Karamzin maguk elismerik, hogy a finn nyelvből, mint Európa régibb lakói nyelvéből az orosz — szláv faj sokat kölcsönzött...” DANKOVSKÝ-t — némi joggal — „viszketeges író”-nak tartja, aki „csak arra törekedett, hogy a magyar eredeti szókat minél kevesebb számra vonja le, felületes összehasonlításokkal megelégedvén”. DANKOVSKÝ az *ég* (coelum) és az *ég* (ardet) szavakat a latin *ignis*-ből származó olasz *igne* „megrövidített formájaként” adja.⁶¹ Ez és a ŠAFÁRIK-kal való vita készíti a végkövetkeztetésre: „Hogy tehát a hunnuszok, magyarok, székelyek erősen műveletlenek lettek volna, általában nem mondhatni, azon időkorhoz mérve, melyben felléptek, az általok meghódított népfajokat erkölcsi mint politikai tekintetben túlszárnyalták, különben állandó nem lett volna uralkodások...” Éppen az ellenkezője annak, amit ŠAFÁRIK állított. KÁLLAY az összehasonlító néprajz, a nyelvészet, a történelem módszereit veszi igénybe, imponáló az a hatalmas anyag és apparátus, amelyet a vélemények összeütköztetésére használ. A saját nézeteit nem kifejti, hanem inkább azonosítja a különféle könyvekből leszúrt állásponttal. Végeredményben nem a rendszeralkotás az érdeme, hanem a problémák körüljárása, sokoldalú megvilágítása.

KÁLLAY szlavisztikai tevékenysége fontos fejezete a magyar szlavisztika történetének. Értékét nem csökkent, hogy jórészt kézíratos anyagról számolhattunk be, nemcsak azért, mert a dolgozatok akadémiai előadásként a nyilvánosság előtt elhangzottak, gondolatokat ébreszthettek, s talán hatottak is. De számon kell tartanunk KÁLLAY könyveit, cikkeket, mivel a konzervatív válnó tudós jól péld-

59. *A pogány magyarok vallása*. Pest 1861. (KÁLLAY 1861. január 1-én halt meg.) KÁLLAY etimológizálása is olykor naiv, délibábos. Ennek ellenére sem „horvát-istváni” mértékű.

60. GOMBOCZ Zoltán — MELICH János: *Magyar etimológiai szótár*. I. Budapest 1914 — 30. 250. hasáb a *Balambér*-t legfeljebb gót származásának veszi, JORDANES-t jelölve meg forrásnak.

61. BENKŐ Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Budapest 1967. 709 — 710. mindkét szó finnugor eredetét bizonyítja.

dázza egy nemesi réteg meghátrálását. De ha csak ennyi lenne az érdekessége, hagynánk elveszni a múlt idők homályában. Hangsúlyozzuk ismét hősünk tárgyszerűségét, a higgadt mérlegelés képességét, a józan kételkedést. Politikai nézetei voltak konzervatívak, a tudósra azonban a lelkiismeretesség a jellemző. Nem hozott újat a szlavisztikában, de a jövővényszó-kutatásban, az etimológiában rávilágított a vitatható pontokra. Ehhez tegyük hozzá, hogy a tudományban nem követett nacionalista szempontokat, ŠAFÁRIK és HORVÁT István elfogultságát egyforma hévvel bírálta. Ki kell emelnünk azt is, hogy polémikusan ugyan, de közvetítette a szlavisztikai eredményeket, ŠAFÁRIK, PALACKÝ, HANKA, SUTROWIECKI és mások dolgozatait kritikusan szemlélve adta át az olvasóknak, a hallgatóknak. Nem volt (nem lehetett) szlavisztikai képzettsége, iskolázottsága. Autodidakta módon ásta bele magát a szlavisztikai stúdiumokba. Szakképzett nyelvész vagy etnográfus sem volt, s olyan problémákat is érintett, amelyeknek tudománya még gyermekcipőben járt.

De így is, ennyi nehézség, ennyi gátló tényező ellenére, KÁLLAY Ferenc alkotott annyit és olyan érdemeset, hogy *fejezet legyen a magyar szlavisztika történetében.*

Забывтый венгерский славист

И. ФРИД

История венгерской славистики ещё не написана. Из-за этого распространилось такое предположение — особенно за рубежом —, что она появилось только в конце прошлого века, и даже тогда она развивалась больше в области лингвистики. Но если более основательно и глубоко рассматриваем историю венгерской культуры, если внимательнее листаем журналы и газеты первой половины XIX века, если более совестливо исследуем архивы и собрания рукописного наследия, то могут появиться перед глазами несколько интересных личностей, главной или важной областью деятельности которых была именно историко-литературная или этнографическая славистика.

Один из этих забытых личностей — Ференц КАЛЛАИ (1790—1861), занимавшийся как лингвистикой, так и историей религии, а также литературой, философией и сравнительной филологией. Оброзование он имел в основном юридическое, но уже с ранней молодости вел прилежно записки из исторических книг, а потом занятие с доисторическими мифами венгров привел его к славистике. Он занимался на самом деле дилеттантом с угро-финнской лингвистикой, но всё же достойно внимания, как сдержанно он судил о сравнениях и этимологиях слов, слишком уж модном в его время. Он осудил тех, кто без основательной причины, просто по внешнему сходству хотел раскрыть происхождение того или иного слова.

Его самая обширная работа по славистике осталась в рукописи, — в 1850-ые годы он читал несколько раз лекции в Венгерской Академии наук об основополагающей работе Павла Шафарика «Славянские древности». Поразительно объективно и трезво он оценивает деятельность Шафарика, и если в основных вопросах, как протоистория и происхождение славян, расходятся в мнениях с словацким учёным, и критикует его пристарстность в отношении славянских племён, то конечный вывод звучит все-же так: «Мы с радостью знакомимся с выдающимися заслугами Шафарика в исследовании древностей, но судя по строгим критериям, ему не удалось добыться намеченной цели». По мнению Каллаи, историю славян можно начать на сарматской основе, но не верит в то, что названия народов — как *venet, vend, vind* — целесообразно вести обратно к античным словоупотреблениям.

Рядом с Шафариком, он особым признанием оценивает деятельность Добровского. Политические воззрения Каллаи становились со временем постепенно всё консервативнее. В 1830-ые годы он явился сторонником буржуазного преобразования, но в 1850-ые

годы уже находится среди придворных-консервативных дворян. Всё же в освободительной борьбе 1848—1849 годов он с честью постоял за себя.

Каллаи не принес с собой чего-то нового в славистику, но обратил внимание на дискуссионные вопросы в исследовании заимствованных слов и этимологии. Тем же жаром он критиковал пристрастность славянских и венгерских учёных, хотя и сам он не был лишен известной пристрастности. Нужно отметить и то, что — хотя и полемично, но — посредничал в распространении результатов славистики, критическим подходом передал работы Шафарика, Палацкого, Ганка, Суrowецкого и других — венгерским читателям. Он не имел (не смог иметь) образованности, подготовки слависта. Самоучкой он углублялся в славистические изучения.

Но и так, несмотря на столько трудностей, столько стеснительных препятствий, он творил столько и такого, чтобы стать главой в истории венгерской славистики.

Egy magyar régiségkereskedő a 19. században

Literáti Nemes Sámuel (1794-1842)

KELECSÉNYI ÁKOS

A magyarországi mű- és régiséggyűjtés történetének összefoglaló leírása még várat magára. Időszakra, földrajzi helyekre vagy személyekre korlátozott monográfiákon kívül talán ENTZ Géza nyújtotta még a legátfogóbb képet a magyar műgyűjtés történetéről.¹ „Az embert általánosan tapasztalható ösztöne vezeti abban — írja —, hogy a neki tetsző tárgyakat megszerezze és megőrizze. Ez az ösztön minden gyűjtés alapja, mely öntudatlan folyamatból akkor vált tudatossá, mikor már határozott cél szolgálatában állott.”²

De éppen azért, mert ösztönös jelenségről van szó, nagyon nehéz okát találni, hogy korszakonként és helyenként a műgyűjtésnek milyen ága lendül fel és válik közkezdeltté. A törökkori Magyarországon az ékszerek nemcsak az ékítés, hanem a műgyűjtés céljait is szolgálták. Ez a jelenség közismert magyarázatot nyert a korszak örökké menekülésre kész létbizonytalanságában, de mi áll tulajdonképpen a napjainkban fellendült ócskasággyűjtés mögött? A szociográfusok még csak találgatják.

Mindenesetere a műgyűjtés hozzátartozik az emberhez, és csak sajnálhatjuk, hogy ENTZ Géza kitűnő áttekintése mindjárt a bevezetésben leszűkíti vizsgálódásának körét: „a műgyűjtésnél nem vesszük figyelembe a kéziratokat, könyveket, természetrajzi stb. érdekességeket.”³ Bár ő is megemlíti, hogy a régi idők műgyűjtői nemcsak művészi tárgyakat gyűjtöttek. Ennek illusztrálására idézi a hamburgi NEICKELIUS *Museographiá*ját, amely felsorolja, hogy milyen tárgyakat tartalmazhat a kincses-, régiség-, ritkasági, természetrajzi, művészi kabinet.⁴

A régiséggyűjtés időnkénti fellendülésének okát napjaink tapasztalataiból is visszavetíthetjük a múltba. Nagyszabású építkezések, ugrásszerűen javuló építkezési és földművelési eljárások sok mélyen lapuló régiséget, nehéz időkben

1. ENTZ Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Bp. 1937. Vö. még: MAKKAI László: *Könyvek — gyűjtők — könyvtárak*. = *Magyar Könyvszemle*. 1938. 294—312. l. „A magyar könyvgyűjtés aranykora, a múlt század második fele, még komoly feldolgozásra vár, amit erről tudunk, azt inkább kerengő szájhagyományok, anekdoták tartották fenn.” (294. l.) Ez a megállapítás sok tekintetben a régiséggyűjtésre is helytálló.

2. ENTZ Géza i. m. 3. l.

3. Uo.

4. NEICKELIUS, Caspar Fridericus [= Caspar Friedrich Einckel]: *Museographia, oder Anleitung zum rechten Begriff und nützlicher Anlegung der Museorum, oder Raritäten-Kammern*. . . Leipzig 1726.

elrejtett kincset vetnek ki a földből. Talán ez is nyújt némi magyarázatot a 18. században fellendült műgyűjtéshez. Másik okként említhetjük a „történelmi időköt”. Osztrák és magyar földön a szerzetesrendeknek II. JÓZSEF által történt feloszlata mobilizálta, szemfüles kereskedők kezére juttatta a rendházakban összegyűlt műkincseket és régiségeket. Ugyanilyen hatást tulajdoníthatunk a napóleoni időknek is. A háborúk okozta zűrzavarban Európa-szerke könnyebben hozzá lehetett jutni értékes műkincsekhez, s ezt a folyamatot a hadikiadások miatt Bécsben kétszer is elrendelt devalváció (1811, ill. 1813) még csak segítette. Sok nemes család kényszerült értékeinek eladására. Viszont NAPOLEON-nak az a szenvedélye, amellyel Európa országainak művészi értékeit Párizsba igyekezett összeharászni, a nemzetek figyelmét saját műértékeik nagyobb megbecsülése felé fordította. A múzeumok alapításának klasszikus kora ez, amelybe gróf SZÉCHÉNYI Ferenc országunkat is bekapcsolja, amikor 1802-ben létrehozza a Nemzeti Múzeum alapját szolgáló nemzeti könyvtárat.

Ez idő tájt már virágzóban volt a 18. században fellendült magyar műgyűjtés. A vezetőszerpep tagadhatatlanul főrangúak játszották, mint például gróf VICZAY Mihály (1727—1781), akinek munkáját ugyancsak Mihály nevű fia (1756—1831) folytatta, hogy azután halála után a gyűjtemény jórésze külföldre, híres numizmatikai kollekcója a bécsi császári gyűjteménybe kerüljön. Hasonlóan híres gyűjteménye volt az 1824-ben elhunyt gróf ANDRÁSSY Lipótnak betléri kastélyában érmékből, antik és magyar régiségekből — nem is szólva olyan főrangú családokról, mint például az ESTERHÁZY-ak, ahol már generációkon keresztül gyűltek össze a műkincsek.

A 18. század békés éveiben azonban már szélesebb rétegeknél, az alsóbb nemesség és a polgárság soraiban is megindul a műgyűjtés, amelyet jelentősen felendített e Nemzeti Múzeum megalapítása. A közgyűjteménynek ugyanis éppen abban nyilvánul meg egyik legfontosabb vonása, hogy kapcsolatot tud teremteni a társadalom minden rétegével, mindeniben felébreszti a műgyűjtés utáni érdeklődést.⁵ A Nemzeti Múzeum alapítása után két évtizeddel Franz SCHAMS Pestről és Budáról szóló ismertetése már a gyűjtemények egész sorát említi.⁶ Őry építész római pénzgyűjteménye, KEHRER József éremgyűjteménye, Szűts István tanárnál görög és római pénzek. EHRENREICH József görög érmekkel, antik pecsétgyűrűkkel és szobrokkal dicsekedett, REICHER Jakab fésűkészítő pesti lakását ásvány-, kagyló-, papírpénz-, zsemle- és fegyvergyűjtemény töltötte meg. E nevek közül magasan kiemelkedik MARCZIBÁNYI Istváné (1752—1810) és JANKOVICH Miklósa (1773—1846), akiknek gyűjteménye a Nemzeti Múzeum régiségtárának alapját képezte. Nem is szólva azonkívül arról, hogy az utóbbi, mint a kor legkiemelkedőbb régiséggyűjtője, könyvei és kéziratái révén meghatározó módon járult hozzá a fejlődő nemzeti könyvtár állományához.

A műgyűjtés természetéből kifolyóan sok utánjárást igényel, s ha valaki nagyobb méretekben űzi, ugyancsak rászorul segítő kezekre, akik akár ügynöki megbízással, akár saját kereskedelmi szimatukat követve járják az országot.

5. ENTZ Géza i. m. 79—87. l. — ENTZ Géza: *Jankovich Miklós, a műgyűjtő.* = *Archeologiai Értesítő.* 1969. 165. l.

6. SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pest in Ungarn.* Pest 1821. 230—239. l. — SCHAMS, Franz: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn.* Ofen 1822. 326—353. l.

A műgyűjtés 18. századi fellendülése még külföldről is hozott hazánkba ilyen antikváriusokat, mint például az úgynevezett nagyszentmiklósi kincs esetében. Ezt az ATTILA kincseként emlegetett, 23 arany- és ezüstedényből álló Torontál megyei leletet egy román jobbágy ásója vetette ki 1799-ben. A szenzációs lelet hírére legelőször egy bécsi kereskedő jelent meg a helyszínen, aki — az időközben valószínűleg eladott néhány darabon kívül — az egész leletet megvásárolta, és Pestre hozta eladni. Pest akkori polgármestere és fejlesztésének lelkes apostola hazafiúi érzésből a kincset lefoglalta és leltárba vétette. Ha valamelyik magángyűjtő megvásárolhatta volna, „Attila kincse” valószínűleg mai napig hazánkban marad. A leltározással azonban megindult a bürokrácia szívós gépezete, amelynek tekervényeiben — sajnos, nem volt még a nemzetnek múzeuma — végül is Bécsbe került ki, s az 1932-i velencei kulturális egyezményben sem sikerült visszakapnunk.⁷

Az akkori idők jeles műgyűjtőjéről, JANKOVICH Miklósról tudjuk, hogy ügynökök, megbízottak jártak kezére a régiségek felderítésében, megszerzésében, például az óbudai TOTES (TOTIS) Izsák, a pozsonyi STERN Márk, továbbá Löwy⁸, akinek révén kapcsolatba került a kor antikváriusi életének egyik legérdekesebb alakjával, LITERÁTI NEMES Sámuellel.

Marosvásárhely, 1828. január 17-i keltezéssel JANKOVICH a következő, eléggé körülményesen fogalmazott levelet kapta:

„Nagy Érdemű Tekintetes Uram! Hogy Tekintetes Uraságodnak ezen Csekély Irásonnal alkalmatlankodni batorkodtam, Oka a' volt — Mert Pestenn a Baro Ortziaak Házában kereskedő Izraelita Lövi Ur fija, a' nékem adott Adressa szerént az el mult tavaszon Vojtitz Josef O-Budai kereskedővel itt Erdélyben Maros vásár helyt megfordulván, en Vojtitz Josefet rég esmérvén nékie egy néhány versen szép régiségeket oltsonn el adni kéntelen voltam, 's most nem rég is azonn Szép Smaragdot Zomantzos Gyűrűt is ezen Fennirással Verebelyi Mihály mellyá mint tudom Tekintetes Uraságodhoz került, Ezenn esméretsegnél fogva keresett meg engem az ifjú Lövi is 's ezenn Ifjú Embernek midönn némely antiquitásaimat el adás végett mutogatnám, Szép utonn modonn az ő beszédéből észrevettem, hogy Ők többnyire a' Tekintetes Uraságod számára szokták meg szerezni, és midönn még azt is hallám tölle hogy a' Tekintetes Uraságnak melly páratlan Gyűjtemmennyei légyenek és melly képtelen Summába állyanak azok, meg határozotam hogy sem néki sem másnak actu meg lévő és Ide hátrább találtatando antiquitásaimból el nem adok, míg a' Tekintetes Uraságodnak hírül nem adom, ha a' Tekintetes Uraságnak alkalmatlanságára nem lennék, azon kívül is még friss emlékezetembe vagyon, hogy Nagy Méltóságú Grof Csáky Károly Úr Eö Nagysága egy Nagy Sándor és egy Iren arany pénzeiért más képpen jutalmazott meg mind minden Zidok eleitől fogva, ezuttal tehát sem Vojtitznak sem Lövi Urfinak antiquitásaimból el nem adtam, mert az Ifju Lövi után észre vettem, hogy ők a' Tekintetes Uraságtól és más nagy erdemű Tudós Férfiaktól mint a' mint töllünk szegény székelyektől veszik, három 's négy annyit nyerne, holott bizonyosonn minket illetve jobatska Jutalom . . .”

És így folytatódik tovább nehézkesen a levél, amelynek értelme az, hogy LITERÁTI NEMES Sámuel felajánlja JANKOVICS-nak szolgálatait.⁸

7. SIKLÓSSY László: *Műkincseink vándorútja Bécsbe*. Bp. 1919. 199—203. l.

8. ENTZ Géza: *Jankovich Miklós, a műgyűjtő*. = *Archaeológiai Értesítő*. 1939. 170. l.

8a. LITERÁTI NEMES Sámuellek JANKOVICH Miklóshoz írt és az OSZK Kézirattárában őrzött leveleinek jelzete: Fond 16/491 (keltezett levelek) és Fond 16/492 (keltezetlen levelek). A továbbiak során a jegyzetek szaporításának elkerülésére a JANKOVICH-nak írt leveleket illetően a fond e két tételéhez utasítjuk az olvasót.

A levél — és ezt „irályából” nem is nehéz kikövetkeztetni — nem keltette fel különösebben a címzett érdeklődését. Pedig konkrét ajánlatokat is tartalmazott: „Kutsuk Basa török levele”, „Kemény János Fejedelemlnek egész élete leírása Magyarul a’ maga keze után”, Bártfán 1628-ban nyomtatott magyar könyv, ami „Lorándfi Zsuzsannájé vala”, továbbá különféle magyar írárok, római csákányok, pecsétnyomók, gyűrűk, Rudolf-tallér, Bocskai portréja stb. Jó félesztendő elteltével, aug. 3-án újabb levéllel jelentkezett, (miután az előzőre nem kapott választ) és újabb ajánlatokkal. Létrejött közöttük a kapcsolat, s színre lépett LITERÁTI NEMES Sámuel.

Műgyűjtő volt vagy szélhámos? Magát antikváriusként emlegette, nevével kapcsolatban általában a hamisítványait szokták emlegetni. Pedig ha akár az OSZK, akár az ország számos közgyűjteményének kincsei között böngészünk, LITERÁTI NEMES Sámuel alakját nem intézhetjük el egyszerű kézlegyintéssel. Erényeivel és hibáival együtt a múlt század elején fellendülő magyar műgyűjtés jellegzetes alakja, akiről SZINNYEI József⁹ és a *Magyar életrajzi lexikon*¹⁰ is megemlékezik, bár meglehetősen bizonytalan adatokkal. Írásai, az OSZK és az MTA kéziratárában őrzött levelei, feljegyzései, úti beszámolóí nyomán érdemes alakjával közelebbről megismerkednünk.

Származása

A rendelkezésünkre álló adatok mérlegelése alapján valószínűleg 1794-ben született Marosvásárhelyt. Születési helyét sem SZINNYEI, sem a *Magyar életrajzi lexikon* nem említi. Az utóbbi szerint születési dátuma — amelyről SZINNYEI ugyancsak hallgat — 1796. CSONTOSI János viszont a hagyatéki leltár alapján azt közli, hogy „született 1794-ben Marosvásárhelyt nemes, szabad szülőktől”.¹¹ Ugyancsak Marosvásárhelyt említi származási helyének a *Nemzeti Újságban* közölt gyászír is.¹² Eszerint 1842. szeptember 19-én, élete 47. évében halt meg Komáromban marosvásárhelyi LITERÁTI NEMES Sámuel. A 47 évet visszaszámolva az *Életrajzi lexikon* születési dátuma látszik helytállóbbnak — ha az újságíró az életkort megbízhatóan közölte. A hagyatékában viszont, amelyen CSONTOSI adata alapul, okmányok voltak, például esketési bizonyítvány és út-

9. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 9. köt. Bp. 1903. 896—898. has. NEMES (LITERÁTI) Sámuel névformával. A családot NAGY Iván nem ismeri. A LITERÁTI névnél megjegyzi, hogy régebbi századokban a literatus (és innen literati) név gyakran tapadt az írástudásban, főleg latin nyelvben jártas egyének neveihez ismertető melléknévül, amelyet magyarul általában „deák” nevezettel adtak vissza. Önálló vezetéknévül azonban nem igen szolgált, legfeljebb nemzedékeken keresztül a család állandó mellékeve maradt. A szokás székelyföldön, s általában Erdélyben tovább fennmaradt, sőt — írja — „Erdélyben ma is vannak családok, melyek a Literati nevet annyira családnevül fogadták, hogy a mellette használt nevet inkább csak elő- vagy melléknévül tekinthetni”. A NEMES családok között ilyen előnevet nem ismer. NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 7. köt. Pest 1860. 150—151. és 8. köt. Pest 1861. 120—130. 1.

10. *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. 2. köt. Bp. 1969. 1. NEMES Sámuel, LITERÁTI-NEMES névformával.

11. CSONTOSI János: *Literáti Nemes Sámuel 1842-ik évi hagyatéki leltáráról*. = *Archaeológiai Értesítő*. 1910. 266. 1.

12. *Nemzeti Újság*. 1842. 78. sz.

levél is. Ez utóbbit Buda városa állította ki 1840. május 4-én, és tulajdonosát 46 évesnek mondja. Ez is 1794-re utal.

Marosvásárhelynek, mint születési helynek viszont LITERÁTI NEMES egyik adata látszik ellentmondani. Harmadik útjáról írt naplójában ilyen szavakkal emlékezik meg arról a tisztelgésről, amelyet olasz földről visszatérve Fiume kormányzójánál, nemeskéri Kiss Pálnál tett: „S hogy ne dagadna melle az utazó székelynek, midőn a sóváradai bükkös pelék tanyájától oly több napi járóföldre — kivált a nyikorgó székely fakó szekérnek — a tenger partján atyafi nemzetéből idegen népek kormányzóját látja.”¹³ Az említett Sóvárad Marosvásárhelytől mintegy 35 km-re keletre fekszik, de aligha születési helyként említi. Talán gyerekkori emlékek — nagyszülők? — fűzték e kis faluhoz, vagy talán onnan vágott neki országnak-világnak. Említett útinaplójában egy másik gyerekkori emlék felidézése ugyancsak nagyobb helyre, tehát inkább Marosvásárhelyre illik: „Nagyatyám s későbbre szüleim háza is a szomosújvári, ebesfalvi és szépvízi örmény kereskedőknek absteig kvártélyuk lévén, még mint kis gyereket térgyekre téve, az ő velencei papjaikról képtelen csudákat vertek fejembe és mutogattak is néha némely elegánt könyveket örmény, olasz és francia nyelveken.”¹⁴ Egyáltalán nem lenne meglepő, ha itt az anyai nagyszülők házáról beszél, akik eszerint talán örmények voltak —, s juttattak is bőven vérükből a kis unokának, akiből örmény kereskedők térdén csudákat hallgatva született meg a későbbi antikvárius.

Kéziratos útinaplójában mindenestre székelynek vallja magát, s ezt újra és újra hangsúlyozza is. „Székely szám ízének nem való vala” — jegyzi meg a fiumei kormányzónál felszolgált makarónis levesről¹⁵, más alkalommal meg a „sanftmüthig” német szóról írja, hogy székely nyelvére nem tudja lefordítani.¹⁶

A leveleiben itt-ott bizonytalan rokoni kapcsolatokat rejtő „sógor” elnevezéseket nem számítva, a családból még egy öccsét, Józsefet ismerjük. Egyetlen levélben hivatkozik rá BÁLINTI Lajos, a Marosvásárhely melletti Várhegyen, 1838. január 25-én kelt levelében, mint akivel sokat van együtt. Tőle tudja BÁLINTI, hogy LITERÁTI NEMES Sámuel régiségekkel foglalkozik, fel is ajánl neki „egy középrendű falut érő” kardot.¹⁷

Műveltsége

Iskolázásáról semmit sem tudunk. Kéziratos naplójából kiderül, hogy németül tudott, külföldet járva főleg erre a nyelvre támaszkodott. Bár sokszor a latinul is boldogult. Büszkén számol be róla, hogy latin tudása alapján Zarában milyen nagy tudósként fogadták.¹⁸ Amikor „a világszerte híres S. Maria la Gloriosa

13. 1841dik évi 3dik Utam Pestről. LITERÁTI NEMES Sámuel kézirata az OSZK Kézirattárában Fol. Hung. 3006. jelzet alatt. I–V. számozással öt fasciculusból áll, amelyek utólagosan kaptak levélszámozást. A továbbiak során „Útinapló” megjelöléssel idézzük, a római számú fasciculus és a levélszám recto-verso (a–b) feltüntetésével. Vö. KELECSÉNYI Ákos: *Literáti Nemes Sámuel útinaplója. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* 1968–1969. Bp. 1971. 317–330. lap. A fönt idézett sorok: IV 25a.

14. „Útinapló” III 72a.

15. Uo. III 38b.

16. Uo. I 54b.

17. OSZK Kézirattár, Fond 16/824.

18. „Útinapló” III 11a.

hajdani zárda” archívumát vizsgálta át, azt tapasztalta, hogy az ott alkalmazott „teménytelen tisztek között csak egy sincs, aki bár annyit tudna deákul, mint a tótfalusi kisbíró is...”¹⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ő latinsága sem horatiusi veretű, s értelmezésénél nem árt, ha az ember közben a magyar észjárásra gondol.²⁰ Erdélyi lévén, ismerős lehetett a román nyelvvel is. A velencei Arsenal közelében — írja — egyszer oláh beszédre figyelt fel. Kiderült, hogy földije, egy Marosvásárhelyről való katona tárgyalt egy velencei zsidó kereskedővel. Mint megtudta, a kaszárnnyába bejáratos velenceiek mind megtanulnak románul.²¹

Hogy a szakmájához szükséges egyéb ismereteket hol szerezte, nem tudjuk. Nyilván főleg autodidakta módon. Üzlete bővülésével ismeretei is bővültek. „Sok halálával tartozom Nagyságodnak — olvashatjuk egy JANKOVICH Miklóshoz írt keltezetlen levelében — midőn nem tsak kevés Historiai esméretemet de gondolkozni tudhatásomat is, Nagyságod kegyes Hazafiúságának Böltsességének és jo szívűségének köszönhetem.” Történelmi felfogását kétségtelenül befolyásolta a nemzeti optimizmus akkoriban működő nagy mestere, HORVÁT István (1784—1846). Aetius például székely ősök vérével trágyázta Dalmácia földjét.²² Vagy másutt naplójában: „Két zászlót mutogatnak Erdélyben Ebesfalva mellett, Holdvilág nevű szász faluban, melyet még pogány eldődinktől vettek volna el már az akkori időben ott lakott gótok. Midőn ott jártam 1833-ban, az evangélikus pap halálán volt, különben oly szándékkal voltam, hogy ha pénzért ki nem adja, ököllet is megszerzem és nemzetemről leveszem azon kedvetlen hírt, hogy egy rossz szász falu dicsekedik dicső pogány eldődink ritka clenodiumával.”²³ Naiv optimizmussal hajlik arra, hogy egy-egy kezébe akadt régiséget rögtön őseinkkel, vagy legalábbis konkrét személyekkel hozzon kapcsolatba.

„Igen hihető azon hagyomány is — írja egyik értekezésében — hogy Marmaros (mint nevezete is, mare mortuum, mutatja) még a Rómaiak idejében holt tenger volt.” Majd kifejtve, hogy az árvizektől elragadott állatok beiszapolódnak, s ezt követően az iszap megkővül, így folytatja: „Gyűjteményemben 1 illy félmázsás nehézségű, s egy-kétszáz ölnél mélyebb aknából, a tó feneké alól, egykori termőföldből kivett fejdarab találtatik, mellynek inye helyén nem hogy fogai voltak volna, de még azoknak helyeik sem tapasztalhatók, minél fogva e csudaállatnak csak nyelni lehetett eledelet... tán még az utósóbb Mammuthokkal Ádám apánk vonszolphatta sátorfáit.”²⁴

Vagy amikor Titelben SZLAMA auditor-kapitánytól „fél tojásnyi metszett agát köveket” cserél, amelyek valamilyen kőkoporsóból kerültek elő, rögtön felmerül benne az üzletileg értékesíthető ötlet: hátha Zalán vezér és neje feküdt abban a koporsóban.²⁵ Velencében feljegyzí, hogy „mindig fürkészem azon ropant kastélyt, hol III. Andrásunk született és nevelkedett. Nem hihetem, hogy valami úton-módon rá ne esmérhetnék.”²⁶

19. Uo. III 74a.

20. Vö. pl. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1968—1969. Bp. 1971. 329. 1. ahol a 11. sz. jegyzetben egy hosszabb latin bejegyzése olvasható.

21. „Útinapló” III 70a.

22. Uo. III 7b.

23. Uo. I 30a.

24. L. NEMES Sámuel: *Föld alatti állatmaradványok*. = *Honművész*. 1840. II. 724. 1.

25. *Antiquariusi levelek Litteráti Nemes Sámuelről*. I. = *Századunk*. 1839. 573. 1.

26. „Útinapló” III 67b.

HORVÁT Istvánt követi az autodidakta tudósok kedvenc foglalatosságával, a népies etimológián alapuló amatőr nyelvészkedéssel is. JANKOVICH számára például kifejti, hogy honnan ered a „dicső káposzta” szavunk.²⁷ A „laci-konyha” elnevezéssel kapcsolatban cáfolja, hogy II. ULÁSZLÓ királyunk gúnyneve, illetőleg udvarának szegénysége rejlene mögötte, „mint egy régi vers el akarja hitetni”. Latzenhof Bécsben Lacius történetíró családjahez tartozott és a legalsóbb osztályú nép tanyája volt”. Innen ered a mi laci-konyhánk, melyet az is bizonyít, hogy a 16. század közepén BEBEK Imre deákjának költségjegyzékében szerepel a „Lacynhop” elnevezés.²⁸ Vagy idézzük részletesebben egyik — nyilván közlésre szánt — kéziratosszerű értekezését:

„Gyakran vagynak olly észrevételeim, melyeket se nem hallottam mástól se nem olvastam 's azonban még is hiszem, vagyon is egy példa. Valamikor midőnn Eleink közelebb laktak Chinához, 's következőképpen a' Chinaiak szokásainak csak nem szemmel láto tanui voltak, ebbe az időbe t. i. a' Chinaiakat Scitha Apaink *Csinok*nak hívtak, Eleink Földművelő 's pásztori Emberek lévén tsak kevesen az előljárók közül viselhettek Chinából kapott szép Coloritu posztokat, 's a' kik ilyeket hordhattak mind a' még mái napig is Nyalka Chinaiak, az olyakat eleink *Csinos*-oknak azaz olyanoknak nevezte mind a' milyek a' Chinaiak. Valamint a' mái napiglan a' Chinaiak nagyon Inperritusok, t. i. meg dobolyák az idegeneket kövekkkel, Fortélyosok, álnokok, Tolvajok, stb. régen sem lehettek jobbak. Együgyü Eleink tehát a' kik efféle hibákat követtek, ki térvén a természeti artatlanságból, Csinnak vagy Csinnosnak neveztek, az az Chinai vétkekkel telyesnek. Eleink a' Pusztákba alig ismerték azon vétkeket melyeket a Chinaiak már Nagy Várossaikba úztek, későbbre elfelejtették ezen szónak erejét 's ma ellenkező képpen a' Szónak természeti jelentése ellen Csintalannak az az Hiba nélkül valonak nevezik kivált Erdélybe a' Szofogadatlan gyereket.”²⁹

Kortársa, az ugyancsak erdélyi KÖRÖSI CSOMA Sándor jutott eszünkbe, amikor naplójában arról a szándékáról ír, hogy tovább megy dél felé: „Meghatároztam, hogy messzebb utazásokat tegyek . . . mely célra ifjúságomtól fogva mindig hiába vágytam és készültem. Vagy kisebb költséggel le Konstáns várába, a kirabolt hazai dolgok kipuhatolására, vagy még derék pogány apáinkkal nexusban volt Dalmáciát látogassam meg, s az ott levő levéltárakban kapjam az egyetlen boldogságot e földön (Csokonai szerint): a csalfa reményt.”³⁰

Katonáskodása

Lehet, hogy mint ifjút ilyesfajta vágy sodorta a katonaság felé, amint a Sopronban katonáskodó PETŐFI is örült, amikor századát Bregenzbe helyezték, mert így megláthatja Tirolt és Olaszországot. LITERÁTI naplója erről a közbiztonságról így emlékezik meg: „Ezen század . . . sok vérengzésekkkel kezdődött . . . és villogott mindenfelé a puská és kard, a sok kakas-vagdolás miatt elnyűtt dolmányokba tíz macska is alig foghatta volna meg az egeret, s a minduntalani szaladás által feslettek a bakancsok, s a kihullott szegekkel élesítették az utakat, mely alkalmakkor magam sem voltam rest hős.”³¹ Mik lehettek a hősiességek eme

27. OSZK Kézirattár Fond 16/492.

28. LITERÁTI NEMES Sámuel: *II. d. Ulászló királyról 's a' tőle eredettnek vélt „Laczi konyhája” nevezetről.* = *Társalkodó.* 1840. 358. l.

29. OSZK Kézirattár, Fond 16/32.

30. „Útinapló” II 72b.

31. Uo. I 2a.

alkalmi? Talán a 17 éves ifjú részt vett az 1809-i nemesi insurrectióban, a győri csatában? Katonáskodásáról még 1839-ben emlékezik meg eszéki látogatása során, de ebből már kevésbé domborodik a hősiesség: „Rég óhajtottam látni e várost, hol 26 évvel ezelőtt mint kevés tapasztalású fiatal, a' katonai cancellarián revisions-listákat írogaték.”³² Huszadik életéve körül tehát úgy látszik, pár évet katonáskodással töltött, s lehet, hogy ennek főntebb említett határőrvidéki intermezzója lökést adott neki az antikváriusi pályához. Eszék helyén feküdt a római időkben Mursa. LITERÁTI több megjegyzéséből kiviláglik, hogy az itt előkerült régiségek sok emberben felébresztették a gyűjtőkedvet. Kedvenc időtöltésük volt ez az itt állomásozó tiszteknek is. Például Vinkovcén a katonatisztek nagy csodálattal szemlélték Szlavóniában gyűjtött ritkaságait. Ugyanis „ők is ismerői az antiquitásoknak”, és azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy Ciballis romjait kiásatják.³³

Házassága

Időrendben következő adatunk róla az eszéki katonáskodás után kötött házassága. Erről a hagyatéki leltár árul el érdekes részleteket. CSONTOSI szerint 1821. július 27-én Ó-Torda városában, mint ottani lakos — majd idézet következik, de nem derül ki, hogy milyen iratból — „önként szeretetből házasságra lépett Nemes Bíró Sára leányzóval, ki ekkor, mikor nemes, szabad ifjú Nemes Sámuellel házasságra lépett 14 éves volt; mikor mondták neki, hogy fiatal, azt felelte Sámuel: semmisem, ő árva, nincsen senkije, annál jobban kezemhez fogom szoktatni”.³⁴

Feltehetőleg Marosvásárhelyt telepedtek meg. Legalább is ott írja 1828-ban az első ránk maradt keltezett levelét, amelyben — mint főntebb láttuk — JANKOVICH Miklóshoz fordul. Egy 1830-ban kelt, ugyancsak JANKOVICHnak írt levele szerint már Kolozsvárt laknak. Mindkét levélben antikváriusként jelenik meg, úgy látszik, a házasság révén érkezve immár ezt választotta életpályául a harminc felé közeledő férfiú. Eleinte felesége is segített neki az üzletben, mint a levelezéséből kiderül, gyűjtőutakra is együtt jártak. 1833-ban azt írja Egerből, hogy „a feleségem mégyen 8. mértföldre innét a Tisza mellé valami hírré”. A következő évben Kolozsvárt útlevelet állítanak ki NEMES Sámuel antikvárius felesége számára, „ki nemes Magyarországra, Máramarosszigetre s Munkácsra megy, hogy férjét feltalálja”.³⁵ Előre megbeszélt találkozóról volt-e szó, vagy valóban keresnie kellett a férjét? Lehet, hogy az utóbbi eset forgott fenn. LITERÁTI NEMES fentebb említett nyilatkozata a házasságáról ugyanis túlságosan optimistának bizonyult. Egy 1842. április 7-én kelt kétoldali szerződésből ugyanis arról értesülhetünk, hogy NEMES Sámuel Budán, a Kígyó utca 188. szám alatti ingatlanát minden haszonélvezettel együtt elajándékozta vejének, RAJCSICS (RAJTSITS) Ferenc budai ügyvédnek és házastársának, NEMES Rozáliának, azon feltétel alatt, hogy a házra adósságot ne csináljanak, és magáról megfeledezett anyjakat a

32. *Antiquáriusi levelek Litteráti Nemes Sámuelről*. I. = *Századunk*. 1839. 571. l.

33. Uo. 572. l. Cibalae római város a mai Vinkovci területén.

34. CSONTOSI János i. m. 266. l.

35. Uo. 267. l.

legszigorúbb fenyték alatt a botrányozástól holtá napjáig elcsukva szüntelen való munkával foglalatokodva tartásák.³⁶

Lehet, hogy nem is kapcsolatuk romlott meg, hanem a feleség kedély-, illetőleg elmeállapota borult el. Ilyesmit sejtet LITERÁTINAK 1838 tavaszán írt levele, amikor JANKOVICHNAK beszámol arról, hogy a Dunántúlon az árvíz leragadta egy csomó holmiját a szekérről. „Ezen szerencsétlenségemről nem akarom tudósítani Familliam mivel az a boldogtalan asszonynak el menne az esze, így is tudom elég kinnya lehet véle a' Leányának sat.”³⁷

Nyilván ez a körülmény is közrejátszhatott abban, hogy 1833 derekán leányát JANKOVICH Miklóshéhoz adja „tanulni minden asszonyi munkákat”³⁸. Bár ezt az is indokolta, hogy a szülők állandóan úton voltak, s LITERÁTI ettől nyilván a JANKOVICH-hoz fűző szálak megerősödését várta. A neki írt levelekben érdeklődik is lányáról, „tzedulátskát” mellékel számára. Az egyik — keltezés nélkül — meg is maradt:

”Rozsa, Anyád már volt othon Kolo'svárt és mindent jó karba talált Vásárhelyt is jól vagynak, neked a' te angyalod hogy mit hozott volt el felejtettem volt meg írni akkor, mikor még egy czédulát írtam volt, mint Antiquarius Leányának hozott neked Iször egy szép régi modi Ládátskát a' melyen sokféle színre festett perlemutbol sokféle Faragmányok vagynak, 2szor egy szép Angyalotskát Fából, Egy egész Mamut álkaptzát, egy nagy oldal bordat és egy nagy Lábszárt, az Unicornisnak nagyobb, epebb és pompásabb Szarvát mint Pesten láttál a' Muséumba és egy nagy Tekenyüs békát 's más sok szép Dolgot. Csak jó légy mikor idő van olvass és irogass, ezt Maramarosbol Szigetről írom neked, ma holnap Kolo'svárt leszek azonn ne busujj hogy egy kevésse meg késünk a' Pestre menetellel, majd oda is el segitt az Isten, vigyázz Egészségedre — Édes apád L. Nemes Samuel. Anyád azt izeni hogy ne futkározz hogy az oradot bé törd mert meg vér.”

A kezdő antikvárius

„Egy Paisra nagy betűkkel írtam fel, hogy én kész vagyok, akár mitsoda nyelvenn lévő Kéz iratokat, ha bár dirib darabra vagynak is szagatva, tsak régiek légyenek igen jó Áron meg fizetni. De tsak annyit értem vele, hogy némely Rátz vagy Görög Contokat hoztak 's azokat is Gavalléri modra fizettem meg azon szokott politicai tekintetből hogy híre futamodgyék bőkezűségemnek . . .” — írja JANKOVICHNAK Egerből, 1833. december 5-én kelt levelében. Ez a feliratos cégér még bizony kevésse vall tekintélyes antikváriusra, inkább — az idősebbek talán még emlékeznek rá — azokat a vándorkereskedőket juttatja eszünkbe, akik gyermekkorunkban esontért, rongyért, nyúl bőrért járták a kisvárosi és falusi portákat. Ezt a véleményt erősíti meg a SZINNYEI által említett három „műve” is — aligha lehettek többek hangzatos vásári reklámczéduláknál. Az egyiket SZINNYEI így írja le: „Múmia hírlap, mellyel . . . egynehány napi mulatása alatt, a közönséges nézés véget kitette azon ritkaságokból álló gyűjteményét, melyről nagytás nélkül bátorodik állítani, hogy a t. t. urak, s asszonyságok meglelégedéseket fogják lelteni, a jó ízlésű ifiak tanulni elrepült századok geniussával közelebb-ről megismerkedni. Hely és év n.”

36. Uo.

37. OSZK Kézirattár Fond 16/492, a keltezetlen levelek között.

38. Uo. Fond 16/491. Tévesen a JANKOVICHNAK szóló levelek között. Címzettje ismeretlen, keltezése Pest, 1833. június 26.

Ezeket nem sikerült felkutatnunk. A JANKOVICH-féle iratok között azonban rábukkantunk két hasonló nyomtatványra.³⁹ Az egyik kis alakú, levelezőlapnál nem sokkal nagyobb reklámcédula, amely magyar, hátlapján pedig német nyelven hívja fel gyűjteményére a figyelmet. Nyilván kolozsvári éveiben nyomták, mint a kezdetből kitűnik:

„Tudósítás. Kolosvári NEMES LITTERATI SÁMUEL, egy Tudományos és Mesterséges Gyűjteménynek birtokosa, mellyben vízi-özön előtti Régiségek, Természeti ritkaságok, Római 's középvégi fegyvereknek különb nemei, hajdankori pénzek, és a' mesterséges készültek' minden nemei, régi írott könyvek, Papír, és Pergamentra írott vagy rajzolt sokféle levelek, hajdani képek vagy képzetek, egy Hazánkban még eddig nyilván nem mutatott igaz Egyptomi Mumiával Pharaokirályok nemzetségéből, fentartatnak, Hazánk' különb vidékeire utazván, és a' Kir. Városokban, Mező városokban megállapodván, ezt nemcsak minden látni kívánónak, kivált a' Tanuló és ismérteket szerezni vágyódó ifiúságnak megmutatni és oktató felvilágosítással megismertetni; de viszont mindennemű természeti és mesterségi ritkaságokat, régi pénzeket, képeket, írásokat, könyveket, és mindennemű régi kézműveket vagy emlékeket készpénzül megvásárolni magát késznek ajánlja.”

Ez bizony mind azt mutatja, hogy műkereskedői pályája valamilyen vásári mutatványos bódében indult. Úgy látszik, a hírverés alkalmas eszközeinek bizonnyultak az ilyen reklámcédulák, s még megállapodott budai kereskedő korában is élt vele, mint később látni fogjuk. Egy másik hasonló céduláján a

„Nagy érdemű és nagy tekintetű Ősi Familiák!” megszólítással felajánlja, hogy amennyiben a család régi leveleit, fegyvereit, gyűrűit „s más egyéb reliquiáit általam visszaszereztetni méltóztatnak, szerencsémnek tartom, a' legnagyobb igyekezettel és vigyázattal szolgálni. Továbbá A' mely Nagyméltóságú Urak' 's Asszonyságoknak, Úrfiak' 's Kisaszszonyoknak és T. T. tudós Uraknak a' hives időkben a' házból-való kijárási gyenge egésségek miatt nem engedtetik, tsak méltóztassanak parantsolni, és vagy magam, vagy adjunctusom-által kész-vagyok elvinni és elküldeni Őri házaikhoz a' megnézés végett, régi Királyink', Fejedelmeink' sok rendbeli Okleveleiket, Szulimán Török Császár' arany porral porozott Diplomáját, több nevezetes Familiákat interessáló Török Basákhhoz, Moldovai Oláhországi Vajdaktól írott régi és Hazai dolgokat világoztató Literalékat, 's más egyéb Ritkaságokat. Literati Nemes Samuel Anti-quarius.”

Határozottan kezdi felkelteni érdeklődésünket ez régi jó táblabíró-világból való régiségkereskedő. Érdeemes egy pillantást vetnünk külsejére.

Útlevele így adja személyleírását: közepes termet, vörhenyes, hosszúkás arc, gyenge szem, arányos orr és őszülő haj. Vegyük ehhez még a hagyatéki leltár megállapításait: „jobb felől a mellén egy kereszt és egy kard, balkezén a kézfejcuklón valamivel alább I. H. S. és N. S. betűk találtattak, melyek mind a két helyen czinóberrel készített bélyegek.”⁴⁰ Mindenesetre különös, hogy karjára a jezsuiták által népszerűsített Krisztus-monogramot tetováltatja, akárcsak az a megjegyzése, hogy az ereklyék iránt „petrificált protestáns létemre is, több okokra nézve tisztelettel viseltetem”⁴¹ Persze, könnyen feltételezhetjük, hogy a hagyatéki leltár készítője a cifrán, vagy éppen primitíven tetovált L. N. S. monogramot olvasta tévesen. Nincsen ugyan benn a személyleírásában, de alighanem bajuszt is viselt, hiszen olasz földről visszatérve Fiumében örömmel állapítja meg, hogy

39. OSZK Kézirattár, Fond 16/32.

40. CSONTOSI János i. m. 267. l.

41. „Útinapló” II 84b.

„csaknem minden szembejövőt a szabadság szimbolumával, tuskénál tuskésebb bajusszal tapasztalok díszesítve”. Erről a szimbólumról aligha mondott le, hiszen hangoztatja magáról, hogy „én kuruc tetőtől talpig...”⁴²

Ruházatáról ő maga ezeket írja, amikor Velencében társaságba hívják: „Én valósággal oly gondatlan voltam, hogy portékáimmal együtt valamire való ruhácskáimat is szanaszét elhagytam. Ezen úti kaputomon kívül egyebet sem hoztam magammal, és egy juhász bundát.”⁴³ Az a bizonyos kaput pedig tele van zsebekkel: „nekem ha útban vagyok, sok zsebeim vagynak.”⁴⁴ Győrben meg is járta, „ahol nagy vásár lévén, amint az aranyműveseket járván, kaputom zsebet levágták”.⁴⁵ A juhászbundát aligha viselte állandó jelleggel, inkább korabeli célszerű kempingfelszerelés szerepét tölthette be, hiszen legtöbbször az ernyő is megteszi. Íme, hogyan járt az 1841-i útja előtt: „Az én kényes antiquári tenyere-met ezen évi július 18-án a Balaton mellett napernyóm réznye-le úgy megzsongította, hogy... borba csepegtetett faggyúval gyógyítottam, s szeptember 4-én a Ferenc gőzö-sön is oly forróságot szenvedtem, hogy a Tipo Sach szerencsétlen fogoly angoljai voltak szüntelen eszemben.”⁴⁶ Velencében meg az esernyővel gyúlt meg a baja: „az idő esőre változott, melyen nem kevésbé aggódom, mivel egész nap járnom kell, s Velencében pedig a szűk utcái miatt a paraplit ki nem lehet terjeszteni.”⁴⁷

Tudós képében fontoskodó, jártasságát, szakértelmét fitogtató — s ezeket „menet közben” lassanként el is sajátító — különös figura, amint hol nejével, hol egyedül vásárol, fogadók, csárdák, nemesi kúriák, barátklasztromok vagy protestáns lelkészi lakok vendéglátását élvezve járja az országot. Nem lehetett könnyű kenyér, s az a bizonyos bunda esőben, hóban, csárdák lócáin, döcögő szekereken ugyancsak jó szolgálatot tehetett. Hogyan számol be például JANKOVICHNAK az 1838-i pesti árvíz idején tett dunántúli kellemetlenségéről. Pápáról Sárovarra menet, „a Szekeret ugyan nagyon vigyázott hogy az út két felén lévő árkokat el kerülje de égy helyt a’ sebessen rohano víz melynek zúgását égy fél orai járásra hallottuk le tsapta a’ Szekeret a’ Kufferem a’ Sorogjába lantzal le volt [kötve, de] felig meg azott... egy Pakk Portékám melybe volt a Török Paisom Kantárom Csakanyok Kardok Gürtlik a’ Nagyságodtol kapott égy két Armalis... sat. örökre elment a rettentő sebess víz le kapta a’ nagyobb árjába...”⁴⁸ Ugyanennek az évnék őszén Bécsbe menet a Vág-Dunán nem kap kompot. Erre fogad egy embert, hogy kalauzolja át gyalog: „égy pátzát meg fogtunk ő égyel tapogatta a’ vizet és át gázoltunk — nem lehet leírni azt a’ pillanatot hogy a partot el értük vissza nem mentem volna Setétbe Császári jutalomért is...”⁴⁹ De sok-szor sietni kell, hogy a konkurrencia meg ne előzze. Amellett a vetélytársaknál nemcsak gyorsabbnak, hanem furfangosabbnak is kell lennie. „Az Adonyi Szaszki licitatioján eddig elé minden Nap meg jelentem — írja JANKOVICHNAK a már többször idézett árvízi levélben — ’s a’ nem nagy Számbol allo Archivumot meg vettem

42. Uo. IV 19a, ill. I 70a.

43. Uo. III 76b.

44. Uo. III 77a.

45. Uo. I 2b.

46. Uo. I 5ab.

47. Uo. IV 4b.

48. OSZK Kézirattár Fond 16/492.

49. Uo. Fond 16/491. Bécs, 1839. okt. 24.

mely áll 8 pergament Oklevélből 's égy néhány Papirosokból . . . Ezen a Licitation sok Bétsiek is meg jelentek . . . Szerencsémre T. Csaplovits Úr nem volt még ott mikor én már a Licitatorokkal meg égyezve a' Diplomákat elé vétettem. Kohn nagyon verte, T. Gyurikovits Urat meg instáltam hogy engedgye nekem . . . égy néhány Magyar régi Írást át adok [neki] a' le írásra csak ne verje a pergaménákat, 's más Heltainál nyomtatott Magyar Könyveket 's másokkal is el végeztem végre rám verette a' Szolga bíró Úr akarván nékem szolgálni . . . Én pedig a' pénzemből szépen ki fogyván, itt égy régi ismerős Zidotol vettem fel költsön Kufferem Zallogba nálla tartom mind azon dolgokkal, a' mit eddig vettem."

A levél folytatásában lelkesen vázolja, hogy mi minden van abban a kufferban! „Ha az Isten hazavisz szerencsésen oly dolgokkal fogok szolgálni Nagyságodnak hogy tíz embertől . . . mind öszve oly dolgokat nem kapott.” Kérték is tőle sokan, arra hivatkozva, hogy JANKOVICH úgyis tönkrement az árvízben, és nem tud fizetni. „Jól van, T. Uraim, — válaszolta neki a levél szerint — előbb nyeljen el engem a' Duna hogy sem a' leg Nagyobb Hazafihoz az én leg kedvesebb Uramhoz hívségtelen legyek . . .”⁵⁰

Ilyen és ehhez hasonló üzleties dicsekvés, hűségnyilatkozat sok alkalommal bújik ki pennája alól. Olvastukon önkéntelenül eszünkbe jut a német mondás, amely szerint az emberi jellem formálásához nem a régiségkereskedés a legmegfelelőbb iskola: „Bücher und Antiquitäten verderben den Charakter”.

Ehhez a közmondáshoz, s egyben LITERÁTI alakjához szolgáljon itt csak egyetlen adalék. 1840 őszén, amikor a Felvidéken járt, Nagyszombatban SCHUSTER gyógyszerész felajánlott neki egy kártyacsomagot, amelynek lapjait a CZOBOR grófok címere díszítette. Antikváriusunk azonban visszautasította, mert — mint beszámolójában indokolja — „eszembe ötlött azon föltételem, hogy használt Pompeiiből áshatnának is játékszereket, nem fognám kezembe”⁵¹ A fogadalom hátterére a JANKOVICH-hagyaték egyik jegyzőkönyvi másolata vet fényt, amely így kezdődik:

1839-dik esztendei Január 31k Tekintetes Makó várossában ki vett ön vallás. Mi a' neve? 's a' t. Ifj. Bulitzer Mihály, 23 esztendő s nőtelen Makai Izraelita kereskedő. A' múlt évi December elején midőn Literati Samuel nevű Antiquarius volt itt Makón, miféle kártya játékot játszottál vele az úgy nevezett orosz lány kávéházban, kik voltak jelen, hányszor játszottál, és az egész dolog mikép ment véghez?

A kihallgatásból kiderül, hogy halbert játszottak, LITERÁTI volt a „bankér”, s a játék „hamis margirt kártyákkal történt”, mert LITERÁTI minden pénzt elvesztette. A vádlott azzal védekezik, hogy a cinkelt kártya csak a bankárnak használható, különben is „több idevalók bizonyíthatják, és csak Literati volt az indító, bizonyos, mert ő miután innét elment Vásárhelyen és Szegeden is megfordulván a' kávéházakba, kártyázott, és a' tudatlan fiatal embereket csábította, az ólta Pesten is lévén, és tudakozván rólla, ott is azt hallottam, hogy professióból kártyás, és már volt neki több e' féle panasza”⁵² A nagyszombati fogadkozáson kívül más nyoma nincs, hogy az ügy hogyan fejeződött be.

Ilyenféle ember mellé szegődünk, ha el akarjuk kísérni levelei, beszámolóí kalauzolásával antikváriusi útjain.

50. Uo. Fond 16/492.

51. *Antiquáriusi levelek Litterati Nemes Sámuelről. III. = Századunk. 1839. 719. 1.*

52. OSZK Kézirattár Fond 16/32.

Legrégibb ismert útja: 1830 tavaszán Pesten járt HORVÁT Istvánnál.⁵³ Feltehetőleg felkereste JANKOVICHOT is, akihez — mint láttuk — már 1828-ban két levéllel is fordult. 1833-ban újra Pesten találjuk, meghozzá hosszabb időt tölthetett itt. Innen keltezi egyik levelét június 26-án, december 5-én pedig Egerből azt írja JANKOVICHNAK, hogy egy hónapja hagyta ott Pestet. A levélből úgy tűnik, hogy Egerben az érsekkal, a híres műgyűjtő PYRKER János László pátriarkával szeretett volna kapcsolatot találni, aki LITERÁTIT, amikor négy esztendővel azelőtt ott járt, mint „Fischer Antiquariust” nem sokba vette. Most szeretné tekintélyét növelni, s e célból leveléhez egy mellékletet is csatol, arra kérve JANKOVICHOT, hogy publikáltassa a magyar és német újságokban: „Kolo'svári Antiquar L. Nemes Sámuelnek levele Patrónusához, (J. M.) Eger 1833. dec. 6.” A bevezetésben hivatkozik kapcsolataira: Szeretett Felséges Nádorunk, püspökök, főispánok, a debreceni és a győri polgármester, báró Vétsei és más főrendek, valamint bécsi tudósok. Majd hangulatos leírás következik az egri várról, ahol rabok, kőfaragók és kőművesek éppen „Dobó veress Márvány de fájdalom! már megcsontított Képét” állítják fel a „Setét kapu” alatt. Egerből Miskolcon és Rozsnyón keresztül Kassára ment, amint az az 1834. február 3-án ott keltezett levélből kiderül. Április 19-én Máramarosszigetről ír, Eperjes, Ungvár, Munkács, Beregszász és Huszt érintése után. (Ekkor kérte felesége a fentebb említett útlevelet.) Valószínűleg ez alkalommal járhatott Zólyomban is, amint azt a Fillértárban megjelent írása bizonyítja.⁵⁴ A várról, annak történetéről és állapotáról szóló beszámoló nincs ugyan aláírva, de SZINNYEI szerint LITERÁTI tollából származik. És nyilván ehhez az úthoz fűződik az a naplójában leírt esemény is, amikor KÖLCSEY majdnem megsértette. „Nagykárolyban — írja — a gróf Vécsey nagysága, a szatmári főispán, több megye nemeseivel eljöttek szállásomra. Egybeszedett ritkaságaimat nekik magyaráztam, kit mindnyájan hallgattak, de egy közülük volt, ki félreválva csak az okleveleket olvassatta. Ez volt Költsei, ki ugyan az én magyarázatom nélkül is értette a dolgokat, azonban értette a derék főispán is...” De aztán megbékült, amikor Kölcsey megnyugtatta, hogy figyelt az ő szavaira is, amelyeket „megcáfolni pedig oly lehetetlen, mint a gyöngyösi gárdián prófétái közt Mahumetet”.⁵⁵

Úgy látszik, mint régiségkereskedő lassan kezdett tekintélyhez jutni. Foglalkozásának természetes velejárója, az országjárás mellett előbb-utóbb szükségessé vált az ország központjában való letelepedés, már csak a komoly gyűjtőkkel való kapcsolat kiépítése miatt is.

Így lett LITERÁTIBÓL budai háztulajdonos.

Budai üzlete

Felvidéki útjáról Kolozsvárra tér vissza. Ebből az időből JANKOVICHNAK írt levelei mintha már a fővárosba való készülődés jegyeit mutatnák. Felesége készült munká Pestre, írja JANKOVICHNAK Gyulafehérvárról 1834. július 18-án „de abban munkálkodunk, hogy pénzt vigyen a gyermekért, jól lehet Kolo'svárt a Hazom angariájából 's más egyéb javatskámból többet 600 forintnál egybe ts[in]áltam”, azonban olyan jó vételek adódtak, hogy a pénz elment. „A Feleségemet a' mint

53. Uo. Fond 16/491. Kolozsvár, 1830. dec. 26. keltezésű levél ismeretlenhez.

54. *Zólyom*. [Szerző nélkül.] = *Fillértár*. 1834. I. 121. l.

55. „Útinapló” III 62b.

ráér fel botsattam 's addig is a Nagyságos Úrnak atyai Gondviselésébe ajálom a' gyermekeket." December 1-én azt írja, hogy Szászváros, Dés és esetleg Temesvár felkeresése után ő is Pestre megy, s Szászvárosban 1834. december 16-án kelt leveléből kitűnik, hogy felesége már Pesten van.

Ládái is érkeznek JANKOVICH pesti lakására. Egy 1834-ben keltezett elismervény szerint ugyanis JANKOVICHTól visszakapott ládákat. Egy másik, keltezetlen jegyzéke több ládát sorol fel, amelyek nyilvánvalóan különböző időben jutottak patrónusához. Ez a jegyzék azért is érdekes, mert LITERÁTI pesti és budai lakáspróbálkozásairól is tájékoztat.⁵⁶

1835 elején tehát alighanem felköltözött Pestre. A *Jelenkor* 1835-ben már budai üzletének megnyitásáról ír.

„Régiségi mű-árubolt” — így nevezi egy egykorú „riport” Literáti Nemes Sámuelnek a maga nemében egészen új kereskedését, amelynek „tárgyazati csupa régiségek, pénzek, fegyverek, ó művek, hártýára írt könyvek, oklevelek, kéziratok, füstvények s több e f., melyeknek eladására, megvételére vagy becserélésére a kereskedés mindenkor nyitva áll, a nélkül, hogy szükség lenne ezentúl illy holmik megszerzése miatt messze utazásokat tenni”.⁵⁷ A beszámoló hivatkozik még a budai Gemeinnütze Blätter közlésére, amely szerint „Nemes úr e kereskedését több classicus ország beutazta sikerén alaptá, s a közönség pártoló részvéte által hozá létre”.

A bolt a repülőhid budai fejénél nyílt meg, a várba felvezető úton, s mamutcsontváz volt a cégére. Úgy látszik, a *Jelenkor* riportere nem túlzott azzal a megállapítással, hogy ilyen kereskedés „eddigi hijánya a történeti óság kedvelőji előtt igen kellemetlen lehetett”, mert a következő évben a *Regélő* a főváros eme egyedül álló jeles intézetének virágzásáról számol be. „Budán L. Nemes Sámuel úrnak régiség-kabinetja mind inkább magára vonja a figyelmet és érdeket... Tavali szállása megváltoztatott, s a várnak vízi kapuja felé a hídtól vezető út előtt, a várba vivő új lépcsőkhöz közel, tétetett által.” Nyilván ez az a Kígyó utca 188. sz. alatti ingatlan, amelyet — mint fentebb láttuk — vejére és lányára hagyott. A *Regélő* csábító színeiben valóságos „Old Curiosity Shop” jelenik meg előttünk:

„A kabinet homlokzatán kirakva a hajdani vitézkor századainak súlyos fegyverei, özönvízelőtti óriási tetemek, szebbnél szebb csiganemek, gyöngyök, arany, ezüst, régi műtárgyak és pénzek, hajdani irományok, nyomtatványok, szóval számtalan ritkaságok, millyeket berélő antiquariusnál bármily fővárosban is nem könnyen találhatni.” A boltban egyaránt lehetett cserélni és berélni. Nemes úr, akinek gyűjteményét már számos uraság, sőt német, angol, francia, orosz, török és indostani utazók is meglátogatták, „kész akár minemű ritkaságokat megvenni, görög, római, magyar régi arany s ezüst pénzekkel cserélni”.⁵⁸

56. „Kisebb és nagyobb Ferslagaim, melyeket eo Nga a' Padlására parancsolt vitetni, de megparancsolva Joskának, hogy mikor akarom nékem akkor adgyon belöllek

A Váradról el hozattak Numero	2 Ekkor utaztam és laktam Kolosvárt
Bécsből el hozattak Numero	6 Laktam Pesten az Ötpacsirta u...
Szombathelyről el hozattak Numero	1 laktam Budán a' Mädlházba
Zágrábból el hozattak Numero	1 a' Schmidt Házba
Zemlinből el hozattak Numero	1 A Schmitt
Máramarosból el hozattak Numero	1 A Schmitt
Szepsségből el hozattak Numero	1 Budán Kigyo Utsza"

(OSZK Kézirattár Fond 16/31.)

57. *Jelenkor*. 1835. július 11.

58. *Regélő*. 1836. II. 670. l.

E riportszerű ismertetésekből kirajzolódik előttünk a század első felében fellendülő régiséggyűjtés üzleti képe, amely veszedelmesen hasonlít a népi termékek gyűjtésének mai lázához. Eladásra, megvételre, becsérlésre a bolt nyitva áll, akár külföldi utazók számára is, a honfitársaknak pedig ily holmik megszerzése miatt nem kell messze utazásokat tenniök, azt elintézi NEMES úr, aki e kereskedést is már több klasszikus ország beutazta sikerén alapítá.

Üzleti kapcsolatai

Hogy kikkel tartott kapcsolatot, arról elsősorban gyűjtőútjairól írt beszámolóiból értesülhetünk. Ezekből ugyanis kitűnik, hogy az utakra nem csupán saját céljaiból vállalkozott, hanem különböző műgyűjtőktől megbízásokat, s ezek végrehajtására pénzt is vett fel. Legjelentősebb megbízója JANKOVICH Miklós volt, amint ez az eddigiekből is kiderül. Hogy az évek során kettőjük kapcsolata hogyan alakult, érdemes beleolvasnunk NEMES Sámuelnek az 1838-i pesti nagy árvíz alkalmából neki írt levelébe:

„Nagyságos Úr Kedves Drága uram és mindenem! Írtam Nagyságodnak mint örült Sopronból s írtam Rájtsitsnak is kértem hogy mentől hamarabb tudósítsanak Pósonba várom el ohajtott leveleket 's ámbár Betsbe e' miatt majd semit se tehettem futottam, hogy halyak Kedves Nagyságos Uram állapotjáról — ha el halgatom is a' magom tsak ugyan a' víz által szenvedett káromat. Akik meg nem holtanak Pesten kevés állott ki annyi bajt és szomorúságot mint én tudtam én ugyan azt hogy Leányom és vejem elég bátoróság helyt vagynak — de a' Nagyságos Úr állapotja nem engedett álmat szememre jőni, hát midőn Majthényi Baro Nagysága (Istennek ezer hála) tudósítását halva, bé nem telyesedett. Ugyan is a' Báro Nagysága Sopronba azt beszélte nékem hogy a' Tratner Károlyi Ház egybe roskatt és a' Nagysága Házának égy részit maga után rántotta de ezer hála az Istennek hogy nem úgy történt, akkor is fatalis környül állások közt kellett szegény fejemnek lenni midőn a' Pósoni Kohn Mándl Stern Zsidok minden tudakozásomra is a' Nagyságos Úr drága kedves személye hogy léte iránt semmit is mondani nem tudtak. Hát mikor égy Német Újságból olvastam hogy a' vásár piatzon egy Űri asszonyság a' sátorba szülte el gyermekét, és égy más fő asszonyság . . . betegségbe ugyan égy vásári sátorba szenved — valyon ki disputálhatott volna valaki vagy tudott volna vigasztalni engem hogy az utolsó nem a' kedves jo Nagyságos Asszony volna é, haza menyek!! Fussok! mit tehetek én erőtelen szegény lélek. Sokat tünődtem mi tévő légyek, teméntelen sok pénzt ily hosszas utazásba el költtettem 's még keveset vittem végbe midőn így tünődnék Tekintetes Gyurkovit Űrral akarta a' Sors hogy találkozzak, a' tisztelt Űrnak jelentvén tünődésem 's vigasztalt, mondván a' Nagyságos Fejér György Űrtol kapván levelet melybe Nagysád is említettik hogy minden veszedelmen kívül vagynak — ugyan égy néhány fiatal medicina candidatusok tisztán bizonyították sött esküvéssel is hogy áll a' Nagyságod Háza meg van ugyan repedve, de könnyen reparálható 's a' Cserép e végre le van szedve. Hogy nem nagyobb a' Szerencsétlensége Nagyságodnak Ezer hála az Egek Űrának. Ez a' Nagyságos Űrra volt mérve csak annyiba szerez bút Nagyságodnak, mert ezelőtt tíz vagy húsz esztendőkkal nem tudta Nagyságod hogy min kelleitik keresztül mennie. Sokan szenvedtük e' tsapást ki kisebb ki nagyobb mértékbe, én oknélkül fizettem fél esztendei Házbert hasznát nem vehettem Boltainnak . . . Csokolva Nagyságotok kezeit Hiv Szolg. L. Nemes Samuel.”

Kettőjük viszonya azonban nem látszik mindenkor felhőtlennek. Egyszer mentegeti magát JANKOVICHNÁL, hogy nem akart ő neki rezet eladni aranyként, 1842-ben pedig tőle könyörgi vissza útlevelét.⁵⁹ De azért talán mégis helytálló

59. Kovács József László: *Literáti Nemes Sámuel 1841-es rablóhadjárata Sopronban.* = *Soproni Szemle.* 1969. 1. 89. 1.

CSATKAI Endrének az a megállapítása, hogy „Jankovich Miklós sem ingott meg a benne való bizalomban holtáig”.⁶⁰ Mindenesetre a hagyatéki leltárban talált kötelezvények szerint JANKOVICHTól 1842. március 12-én 1000 forintot vett fel, amelyet még 80, majd 50 forint követett. Ugyanebből a leltárból tudjuk, hogy JERNEY Jánosnak is tartozott 500, PAP Józsefnek 50, GAMAUF Henriknek 80 forinttal.⁶¹ Ezek a kötelezvények nyilván a vásárlásokra adott előlegekről szólnak. Hogy JANKOVICH Miklóssal állandóan ilyen jellegű elszámolásban állottak, azt a JANKOVICH-hagyatékban talált iratok is bizonyítják.⁶²

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött levelek szerint TOLDY Ferencsel is kapcsolatot tartott. 1840. nov. 5-én kelt levelében mentegetőzik, hogy nem tudta neki megmutatni „nagyon csekély régiségeimet”, ezért engesztelésül valamilyen „ringy-rongy töredéket” küld.⁶³ 1841. augusztus 3-án kelt levele szerint is valami apróságot küldött „patrónus uramnak”.⁶⁴ Ugyanennek a hónap 31-én pedig arról értesíti, hogy mindenek a Tudós Társaságra szándékozik hagyni, hiszen „gyerekeim is csak egy lévén ’s már négy éves asszony ’s magtalan”.⁶⁵ Az akadémiai Kézirattárban meg is van mintegy 40, különösebben nem értékes vagy jelentős mű listája: „Literáti Nemes Sámuel által a’ t. társaság számára ajándékozott könyvek.”⁶⁶ Az Akadémián őrzött levelek különben fényt villantanak a régiségkereskedők közötti üzleti kapcsolat hol marakodó, hol szíves jellegére is, az üzleti becsület értelmezésére, amelynek illusztrálásul álljon itt útinaplójából egy jellemző részlet:

„Beszéltem nagyságodnak, éspedig nem egyszer, hogy ezelőtt hat vagy hét évvel valamely triesti igen gazdag görög úr, ki egyszersmind nagy antiquar, Bécsben szállására viven igen kért, hogy látogassam meg toties quoties, ha Bécsbe megyek. Azonban szállását változtatta, melynél fogva rá nem akadhattam. Tudtam ugyan, hogy correspondeál több jó uraimmal, és tudakoztam is azon úr elfelejtett neve és lakása iránt sikertelenül. Azonban e mai napig megtudva Triestbe létemet, kerestetett, mint a tőt. Végre meg is találtatott a jó Timoleon Vlasto, eljött tüstént szállásomra, kért, hogy legyek véle levelezésbe, mondjak le minden másokról. Velencébe is, Páduába is adresseket írt. Kérte látatlan is azon pénzeimet, melyeket Károlyvárosban hagytam, de azt nem teszem, pedig csak ugyan mindent elkövetett, hogy kérjek látatlan fejébe értéket, amit akarok, tüstént fizeti, és bepecsételve adjam Budán t. Kis Ferenc úrnak, ki néki el fogja küdni. Pénzre ugyan volna szükségem, csálni nem tulajdonom . . . T. Kis úrnak pedig írhatom, hogy Timoleon úr több pakétákat készített számára, melyekkel engem is megkínált, de én tudva már, hogy t. Kis úr számára pakolta be, meg nem engedtem, hogy felbontson egyet is . . . holott két-három darab pénzemért mind elkaphatnám, amit Budára készített.”⁶⁷

Az említett „t. Kis úr” nem más, mint Kiss Ferenc (1791–1859) budai numizmatikus és régész, aki később a pesti egyetemen egy évtizeden át egészen haláláig régiséget és éremtant tanított. Kapcsolatuk szoros lehetett, mert az 1839-i nagy gyűjtőútjáról a *Századunkban* közölt beszámolóit neki írta, amint ez

60. CSATKAI Endre: *Literáti Nemes Sámuel rablóhadjárata Sopron ellen.* = *Új Sopronvármegye.* 1941. márc. 22.

61. CSONTOSI JÁNOS i. m. 268. l.

62. OSZK Kézirattár Fond 16/31.

63. MTA Kézirattár, M. Irod. Lev. 4- 84. TOLDY Ferenchez írt levelei. Fol. 86a.

64. Uo. Fol. 88.

65. Uo. Fol. 89.

66. MTA Kézirattár RAL 115/1841.

67. „Útinapló” III 58–69., ahol az említett „adressek” is megtalálhatók.

egy zombori élményének elmeséléséből kiderül. Az ottani postamesternél — írja — bronz szobrokról esett szó, „melyek még akkor ásatnak ki, midőn t. uraságod b. e. atyja a Ferencz csatornát ásatta; de megtudván, hogy a postamester t. uraságodnak onokaöccse, minden reményem elaludt, belőlük valamit kaphatni”. (A Ferenc csatornát Kiss Ferenc atyja, Kiss József hadi mérnöki őrnagy és annak testvére, Gábor építette.) Majd lelkesen így folytatja:

„Ritka pénzek szerzésében ezen utamban nem voltam szerencsétlen, s ideje is már, hogy olly pénzekkel tudjak előállni, melyek t. uraságod világszerte ismeretes nagy gyűjteményéből hibáznak. Több mázsa pénz megfordult cabinetomban néhány év alatt, és zsákokkal méltóztatott t. uraságod átvenni tőlem, s annyi ezernyi ezerek közt, melly legalább numerusára roppant gyűjteményében meg ne lett volna, nem találtatott; hanem most! most! tudom akarná t. uraságod olvasni, hogy a numismatica országában micsoda tüneményekkel dicsekszem... Zagoriában kaphattam volna egy Regilianust is jól conserválva, de mivel t. ns. Komárom vármegye főbírája t. Sárközy úrtól tudom, hogy a tisztelt úr adott a t. táblabíró úrnak, azért meg nem vettem, különben is háromszáz frank volt utolsó ára.”⁶⁸

Iratait, levelezését böngészve bátran állíthatjuk, hogy kora műgyűjtőivel élénk kapcsolatban állott. Hogy néhány jelentéktelen nevet is említsünk, felsoroljuk még az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának JANKOVICH-fondjában őrzött leveleinek íróit⁶⁹: BALINTI Lajos (Várhegy, 1838. jan. 25.), MINDSZENTI László, a pozsonyi evangélikus iskola könyvtárának felügyelője (Pozsony, 1840. márc. 17.), PONGRÁCZ Lajos (Felsőtúr, 1835. dec. 4.), SEBESY Kálmán (keltezés nélkül), FR. J. SEEDER (Wien, 1836. szept. 28.), SPÁNYIK József, „tábori orvos a' 2ik Gyalog Székely ezredbe” (1841. febr. 11.), SZATHMÁRY Illyés Mihály (Marosvásárhely, 1841. jún. 23., „Kedves Sógorom!” megszólítással), TEGYEY Mihály (Felsőmesteri, 1840. okt. 2.). Keltezés nélkül írt neki TÓTH Sámuel, továbbá bizonyos SZABÓ, aki arról értesíti, hogy „Kis János Superintendens van nálom, kívánja esmeretségét”. A levelek többnyire régiségeket, okleveleket ajánlanak fel. A legérdekesebb talán egy Ismeretlennek Alsóbagodon, 1838. júl. 4-én kelt levele:

„Teljes Bizodalommal szerént való Tudós Antiquarius Úr! Nyomatott Hirdetményében arról értesíttven a' Közönséget hogy a' kinek régi metzett pénzei vagy kövei eladók volnának szándékozik jó áron meg szerezni ennek következtében küldök bé”... két görög metszett ékkövet. „Franczia Marsal Magdonald kezébe ettől Baro Révész Sógorához ettől T. Bertha Ignác Ns. Vass Vgyei akkori volt Fő sz. Bíró Sógorom kezébe 's attól kezembe került.” S a küldemény másik darabja „egy Holló Fészkében talált zöld kő”.⁷⁰

A budai antikvárius gyűjtő útjai

A Budán felállított bolt LITERÁTI NEMES Sámuel antikváriusi tekintélyét nyilván növelte, üzletmenetét felvirágoztatta, de ha áruhoz akart jutni, továbbra sem mondhatott le az utazásokról.

Régiségboltja felállítása után két évvel Bécsből ír JANKOVICHNAK 1837. máj. 15-én, jelezve, hogy hosszabb ideig szándékozik az osztrák fővárosban időzni.

68. *Antiquáriusi levelek Litteráti Nemes Sámueltől. II.* = *Századunk*. 1839. 597. l.

69. OSZK Kézirattár Fond 16/824, 851, 859, 863, 864, 867, 869, 870, 872.

70. Uo. Fond 16/854.

1838-ban, mint láttuk, a Dunántúlon, majd a Felvidéken jár. Erre utal a *Századunk* 1840-i évfolyamában közölt, de az abban levő adatok alapján feltehetően 1839-ben írt cikke: „A múlt tavaszon Turóczban megállapítottam, hogy valamikor tó volt. Draskoviczi Ivánka Sámuel úr ezt a hagyományból is megerősítette: Krisztus előtt Tutruth uralkodott itt, a vizet a Vágba csapoltatta. Tőle a 'tót' név.”⁷¹

Ugyanebben az évben a JANKOVICHnak írt levelei alapján dél felé is megfordult: Kanizsa, Varasd, Zágráb, Sziszek, ahonnan aug. 29-én ír, majd Pécsről okt. 1-én: „Ha jó Királyunk Egy leg szebb Dominiumát igérni méltóztatna nekem hogy Meg határozott időre bizonyos számú régi leveleket gyűjtsék, 's különben fejemmel játszom, nem válnám magomra Ezen terhes Commissiot . . .”

1839-ben nagyobb körutat tesz. Ezt igen részletesen ismerjük a *Századunk* hasábjain több folytatásban közölt beszámolójából.⁷² „Martius 18kán indultam ki Budáról.” Földváron keresztül Gyönkre megy, ahol megtekinti MAGYARI alispán „felette gazdag” régi aranypézn-gyűjteményét. Bonyhádon BARBÉLY evangélikus prédikátortól egy II. LAJOS által adományozott armálist szerez. Szekszárd, Pécsvárad, Pécs, Bátaszék, majd Báta a következő állomásai. „Azon zárdát — jelenti innen —, melyben a szerencsétlen Lajos király utolsó éjszakáját töltötte, köveiért most is bontogatják itten, s nem régiben egy vörös márvány táblát ástak ki cirillus betűkkel; minek másnap végire járattam ugyan: de azon szomorú hírt hozták, hogy a kőhányó négyfelé vágván, pinczéjébe beépítette.” Lehet, hogy le akarta írni vagy másoltatni a kő feliratát. Elvitelére nyilván nem gondolt, s ha ilyen, szinte RÓMER Flórisra emlékeztető megállapításaival találkoznak, kissé túlzottnak érezzük, hogy gyűjtőútjait pusztán üzleti harácsolásnak minősítsük. Baján keresztül Szabadka következik, ahol a nagy műgyűjtő hírében álló főispáni helytartónak Budáról hozott ritkaságokat ad át. S így folytatja útját műgyűjtő urak, vendéglők, kocsmák, kaszinók váltogatásával: Zombor, Apatin, Eszék, Vinkovci, Ilok, Palánka, Újvidék, Pétervárad, Titel, Josipovac, Karlóca, Zimony, Mitrovica, Diakovár, majd június 20-án, tehát három hónapot hagyva maga mögött megérkezik Pozsegára. Itt szert tesz ZSIGMOND királynak egy 1389-ben kelt, debreceni vonatkozású oklevelére, amelyért néhai FÁY János polgármester — teszi hozzá — „egész menageriáját nekem ajándékozta volna örömemben”. Zágrábon keresztül Stájerország felé veszi útját, és Rohitschon keresztül július 7-én megérkezik Cillibe, ahonnan úti beszámolójának első folytatását keltezi. „Ha felette régi írásokra Styriában szert nem tehettem is, mivel azok mind a Johanneumba⁷³ vitettek, örvendek azon is, hogy sok a múlt században élt nagy hírnévű férfinak több rendbeli becses kézírásait fölkeresvén, magaméivá tehettem”: ESTERHÁZY Pál, PÁLLFY János, KEGLEVITS Péter, HUNYADI László, SPINOLA bíboros, PRAY György, CORNIDES Dániel neveit említi. Gróf THURN mutatott itt neki egy LIVIUS és JUVENALIS kódexet. Megvizsgálva rájött, hogy MÁTYÁS király híres könyvtárának darabjai; „megcsókoltam a könyveket, s nem

71. *Századunk*. 1840. 719. l.

72. *Antiquariusi levelek Litteráti Nemes Sámuelről. I.* = *Századunk*. 1839. 571—574. l. — II. Uo. 596. l. — III. Uo. 718. l. — IV. *Századunk*. 1840. 41—45. l. Ebben a levélben már Erdély népeiről ír, majd ezt követően a 69—70. l. Erdélyről mint „tündér tartományról”.

73. A János osztrák főherceg (1782—1859) által alapított grazi múzeum.

tagadhatom, ngs uram, hogy egykét csepp köny csordult ki szememből; ezzel a grófnak megmutattam a könyvek ismertetőjeleit.”⁷⁴

Következő beszámolóját három nap múlva, július 10-i keltezéssel Pettauból küldi. November 1-ig hallgat, s akkor már arról számol be pozsonyi keltezéssel, hogy Radkersburg — Corvin idejében Rekete névvel még vas megyei község volt — és Freudenu után Budára tért vissza, majd a Felvidék következett: Selmecbánya, Körmöcbánya — itt egy Gutenberg-nyomtatványt talált —, Besztercebánya, Végles, Turóc, Tapolcsány, Galgóc majd Nagyszombat. E városban ajánlotta fel neki SCHUSTER gyógyszerész azokat a bizonyos CZOBOR-címerrel díszített kártyákat. Következő állomása Szentkereszt, ahol CSERVEN kanonok egy „hunus írásról” készült másolatot mutatott neki. A szövegnek nyírfakéregre írott eredetije Turóc megyében van — írja — JEZERNICZKY István főadószedőnél. Cserven kanonoknak sikerült az írást elolvasnia, s meg is ígérte, hogy elküldi majd HORVÁT Istvánnak. (Ez a Literáti-féle hamisítványok között szereplő híres „turóci fakönyv”.) Leírásában nem említi, de közben Bécsben is meg kellett fordulnia, mert 1839. okt. 24-i keltezéssel onnan ír JANKOVICHNAK, megemlítve többek között, hogy Nagyszombatban milyen kár érte. SCHUSTER úrnál a sok látogató addig nézegette, vizsgálgatta aranyait, míg „eggyel megapasztották”. (Nagyszombatból Bécsbe menet történt vele az a főttebb leírt eset is, hogy át kellett gázolnia a Vág-Dunán.) Útja utolsó állomásán, Pozsonyban családás érte: a ferencesek könyvtárában éppen új tékákat állítottak fel, s a könyvek garmadában, hozzáférhetetlenül állottak. Talán ez után ment Sopronban, ahonnan ez évben levelet írt JANKOVICHNAK, a pontosabb keltezés feltüntetése nélkül.

1840-ben a következő keltezésekkel írt JANKOVICHNAK: Február 15-én Szombathely, június 7-én Késmárk. Ugyanezen a napon értesíti RAJTSITS Ferencet, hogy Rozsnyó felé indul.⁷⁵ Végül december 8-án Sopronból azt írja patrónusának, hogy járt Rácalmáson, Székesfehérvárt, Veszprémben és Marcaltón.

1841-ben a Dunántúl nyugati részének bejárása után lement Horvátországba, megjárta Zárát és Velencét. Erről az útról készült naplóját már régebben részletesen ismertettük.⁷⁶

Fáradhatatlanul járt-kelt tehát, s ilyen útja közben érte utól a halál Komáromban. A *Nemzeti Újság* 1842. évi 78. száma így közölte a sajnálatos eseményt: „Gyász hír. Komárom. Szeptember 19-én szakasztá félbe itt a halál . . . 47. évében a régiségek, mű és természeti ritkaságok fáradhatatlan bűvárjának, marosvásárhelyi Litterati Nemes Sámuelnek” életét. Érdekékként említi, hogy gyűjtő útjain „főképp a hazánkból elragadott, vagy kiköltözött régiségeket a tudatlanság vándal körmei közül” visszahozta, s a következő disztichonnal búcsúztatja:

A' sir alatti világ megijedt, fölkölti halottit
Hü támasztónk, s őt hirtelen elragadá.

74. Korvinák voltak-e valóban? A múlt században sokszor a reneszánsz könyvdíszítést is elegendő Korvina-ismértnak tartották. Az irodalomban sem a szerzők, sem CILLI, ill. gróf THURN alapján nem lehet nyomra bukkannunk. LITERÁTIRÓL szóló előző írásunkban már rámutattunk, hogy szerzeményeinek pontos felmérése írásai alapján nagy nehézségekbe ütközik — ebben üzleti szempontok is vezérelték. (*Literáti Nemes Sámuel útinaplója*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1968—1969. Bp. 1971. 320. és 327. l.)

75. OSZK Kézirattár Fond 16/853.

76. Lásd a 13. sz. jegyzetet.

Ez volt Literáti Nemes Sámuel antikvárius.

Vele kapcsolatban szólni kellett volna még valamiről, ami nevét később ismertté, vagy inkább hírhedtté tette: a hamisítványairól, amelyek ott szunnyadnak az OSZK Kézirattárában, ahogyan MÁTRAY Gábor különválogatta őket.⁷⁷ Ezek a — sokszor nagyon primitív — mintegy két tucatot kitevő hamisítványok külön vizsgálatot érdemelnek. Vajon az ő keze munkái-e, vagy egyszerűen a műkereskedelem ama kipusztíthatatlan hordalékai, amelyek ott lappanganak nemcsak régiségkereskedésekben, hanem a világ leghíresebb történelmi, művészeti vagy akár természettudományos gyűjteményeiben is, szakmai megszálottság, patrióta buzgóság, sovinizmus vagy egyszerűen üzleti haszon termékeként? Nem csodálkozhatunk azon, hogy ilyen hamisítványok a múlt század első felében is — amikor a „történelmi érzék” még egészen mást jelentett — előfordultak. Mai szemmel THALY Kálmán kuruc dalait kénytelenek vagyunk hamisításnak bélyegezni, akárcsak HORVÁT Istvánnak az akkori európai tudományosságtól már ugyancsak lemaradt nyelvészkedését — de történetietlen a gondolkodásunk, ha egyszerűen elmarasztaljuk őket. Bár a tárgyi hamisítások súlyosabban esnek a latba, LITERÁTI sem szabad pusztán hamisítványai alapján megítélnünk. Hiszszük, hogy ha majd közgyűjteményeink anyagát a proveniencia szempontjából részletesebben feltárják, LITERÁTI NEMES Sámuel érdemei még inkább ki fognak domborodni.

Muzeális anyag megmaradásának legtökéletesebb biztosítója a közgyűjtemény, s az ő munkássága végeredményben ezt segítette elő. Gondoljunk csak arra, hogy nem sokkal halála után a szabadságharc zavaibaiban hány középkori oklevél pusztulhatott el falusi udvarházak almáriumának fiókjaiban hanyódva — ha LITERÁTI kezén keresztül közgyűjteménybe jutnak, megmaradtak volna. JANKOVICHnak kortársa, s egyben gyűjtőtársa volt NAGY István. Értékes kéziratok mellett sok olyan könyvet összegyűjtött, amely a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. bibliográfiai összeállítás 16. századi anyagának unikum-példányait képviseli. Ezek az örökösök kapzsisága, s az akkori hivatalos szervek szűkkeblősége miatt lipcei licitáción a British Museumba kerültek.⁷⁸ Ha azokat a könyveket LITERÁTI még NAGY István előtt eléri, a JANKOVICH-csatornán keresztül minden bizonnyal az OSZK polcaira kerültek volna. S ha netán a körmendi BATHYÁNY-gyűjteményt annak idején sikerült volna „kifosztania”, aligha siránkoznánk a második világháború során ott elpusztult értékes, ugyancsak 16. századi magyar nyomtatványok unikum-példányaival is rendelkező anyagon.

Bármennyire üzletember volt is, akitől nem álltak messze az üzleti fogások, de amellet fűtötte az a korára jellemző nemzeti lelkesedés, amelyet grazi élményeiről beszámolva így fogalmazott meg Aquileában, 1842. július 10-én JANKOVICHhoz írt levelében: „az egész Johanneum pigmaleoni dolog — más lesz a Pesti Museum!”

77. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1365. Vö. TÓTH Béla: *Magyar ritkaságok*. Bp. 1899: 5–18. l.

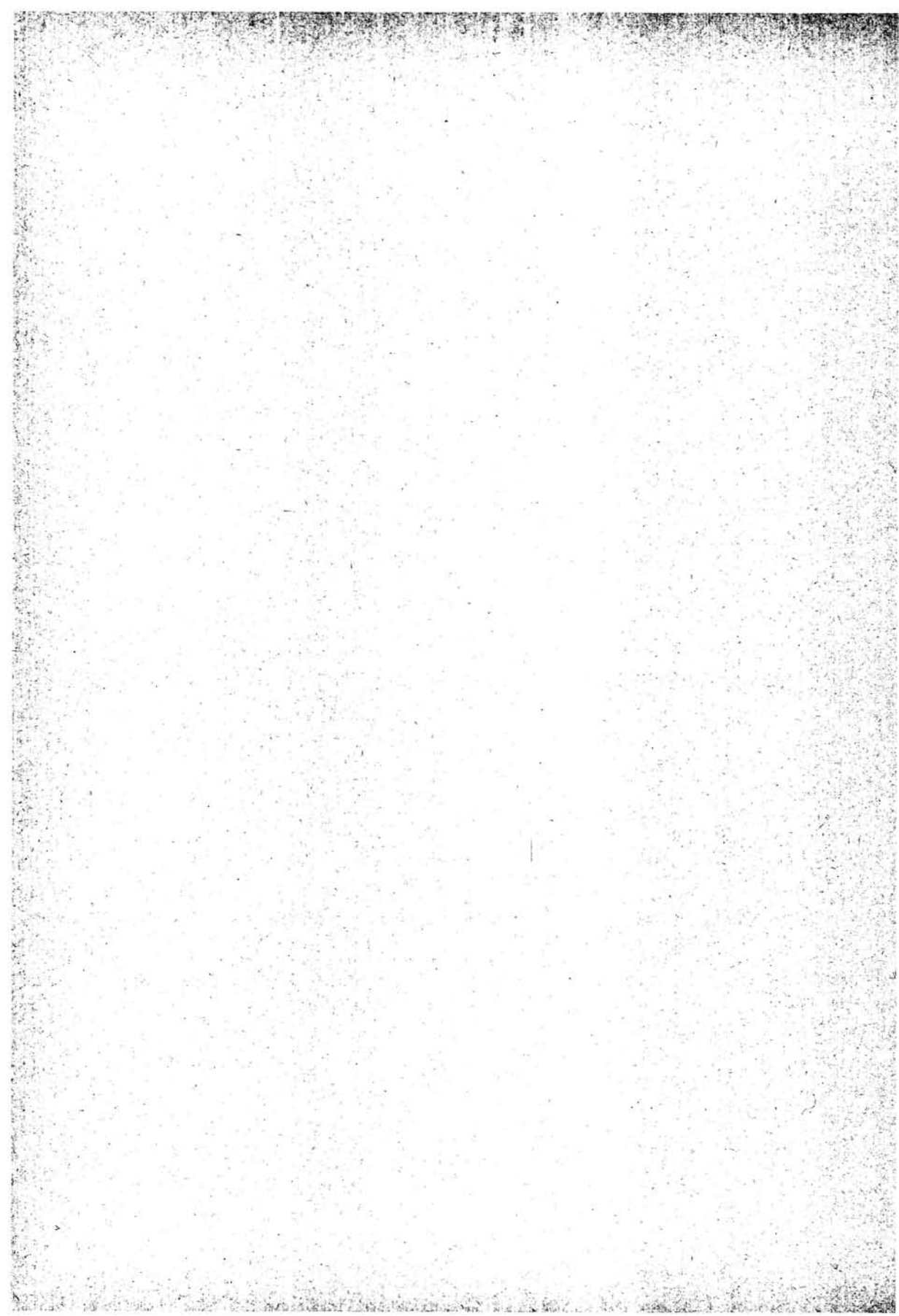
78. Vö. KELECSÉNYI Ákos: *A Nagy István-féle gyűjtemény. A Magyar Könyvszemle*. 1966. 158–163. l.

A Hungarian Antique Dealer in the 19th Century Samuel Literáti Nemes (1794—1842)

ÁKOS KELECSÉNYI

In Hungary it was at the end of the 18th century that the collection of works of art began to flourish in the middle classes as well. Modern agriculture and large-scale building enterprises have brought to light a great deal of treasure lying so far hidden in the earth. Both the dissolution of the monastic orders during the reign of JOSEPH II and the disorder caused by the Napoleonic wars have mobilized a large number of works of art. The National Museum founded by Count Ferenc Széchényi at the beginning of the 19th century has similarly drawn attention to historical relics. It was the work of these art collectors and especially the most eminent of them, Miklós JANKOVICH that Samuel LITERÁTI NEMES had helped with his activity as an antique dealer.

The young man born in Transylvania has not received any special education. It is due to the interest of his age he was living in that his attention was called to the trade of works of art. He set up an antique shop first in Kolozsvár (Cluj) and later in Buda; at the same time he was all over the country, moreover, he travelled through Austria, Croatia, Dalmatia and Venice to find relics concerning Hungarian past. His merit is that as a consequence of his activity a great number of Hungarian historical relics have found their way into public collections serving as a safe shelter for them. Considering this fact his forgeries—making his name undeservedly notorious—lose their significance. He died in 1842 in Komárom while on a tour searching for antiquities. The exact estimation showing to what extent his collecting activity has contributed to public collections in Budapest has not been made as yet.

„Organum a nagy közönségért”

(A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben*)

MIKLÓSSY JÁNOS

A lipcei *Illustrirte Zeitung*ot tekintette példaképének, de DICKENS *Householdwords*ának itthonról nézvést páratlan népszerűsége is ösztönzően hatott az 1854. márc. 5-én indult *Vasárnapi Újság* programjára. Gyakorlatát természetesen hazai igények formálták elsősorban. Nevét pedig BRASSAI Sámuel Kolozsvárt tizenhárom évig fennállt lapjától kölcsönözte. Képes hetilapként is az első nagyszabású kísérlet magyar földön. Előtte mindössze az 1848-ban megjelent, rövid ideig fennálló kassai *Ábrázolt Folyóirat* — utóbb *Képes Újság* — próbálkozott meg szöveg közé nyomtatott, időszerű, illetőleg közérdeklődésre számító képek közlésével. A *Vasárnapi Újság* sajtótörténetünk szemszögéből korszakos jelentőségű. Kudarcra kárhoztatott kísérletek sorának sikeres tetőzője és új vállalkozások ihlető indítója.

A HECKENAST Gusztáv kiadásában megjelenő orgánumot PÁKH Albert szerkesztette JÓKAI Mór főmunkatársi közreműködésével fennállásának első időszakában, és a nagy időt ért lapnak ez volt a fénykora.

*

A népszerű ismeretterjesztés, a nép, a nemzet szélesebb rétegeihez szólás problémája — a külföldi példák, de mindenekelőtt PETŐFI, ARANY irodalmi forradalmának visszhangjaként — a negyvenes-ötvenes évek fordulóján válik sajtóéletünk egyik központi kérdésévé. Az első „néplapokat” — köztük a kezdeményezőt, a TÁNCSICS Mihály szerkesztette *Munkások Újságát* — még a forradalom hozta létre. De: a sajtó népi formáinak megteremtése, a népszerű ismeretterjesztés ügye is, vérbe fojtott forradalmunk annyi más vállalkozásához hasonlóan, a túlélők gondjaira maradt. A kísérletezés fonákjait, buktatóit az ötvenes évek írói, publicistái próbálták végig. Ők szüretelték első gyümölcseit is.

A világosi katasztrófa után induló „néplapok” azonban — s itt nem az abszolút kormányzat szekértolóirol van szó — jelentékenyen különböztek a forradalom idején tevékenykedőktől. Azok — mindenekelőtt TÁNCSICS lapja, a *Munkások Újsága* — érthetően a politikai mozgósítást, felvilágosítást vallották első sorban programjuknak. Az ötvenes évek néplapjai — körülményeiknél fogva — olyan értelemben nem foglalkozhattak politikával, mint előzőik, ezért a tudomá-

* Megjelenése 120. évfordulójára.

nyok népszerűsítésével, az ismeretek, a műveltség terjesztésével kívántak olvasóikra hatni; ébrentartani ezáltal nemzeti öntudatukat, fejleszteni politikai ellenálló-képességüket.

A néphez szólás jelentőségét a reakció is korán felismeri. „Néplapjai” első-sorban a bukás után, de már azt megelőzőleg is, sorompóba szállnak a progresszió ellenében. Az 1848-ban létrehívott *Katholikus Néplap* két esztendővel később őszintén meg is írja: „A társulat a [Jó és olcsó könyvkiadó társulat, a Szent István Társulat előde] nem tűzte ki magának feladatul a néplapok kiadását is; de az 1848-diki évben felmerült viszonyok, különösen pedig a másfelől síkra kelt néplapok szükségessé tévék, hogy a társulat a ‚Kath. Néplap’ megindítása által jótékonyan hasson azon néposztályokra, melynek felizgatását az akkori népies újságok olly irányban vették célba, melly a magyar kath. nép vallásosságára s erkölcsösségére is kártékony hatású vala”.¹

„Az érzelmek jó útra vezetése, az új törvények üdvös vótá”-nak „kitüntetése” a célja az 1850. júl. 7-én, szerkesztője feltüntetése nélkül napvilágot látott, mindössze egyetlen számot megért *Polgár és Gazdabarátnak*, amely alcímében még működésének irányát is pontosan megjelöli: „vasárnapi lapok a’ polgár és gazda oktatására, a’ vallásos érzelem megerősítésére és a közös állodalmi érdek előmozdítására”. S ez a szándék indítja útjára a *Kolozsvári Lap* mellékleteként, MAKOLDI Sándor szerkesztésében 1850. jan. 6-án megjelent *Népbarátot* is. (26. száma „előfizető hiányra” hivatkozva jelenti be megszűnését.)

E kérészetű vállalkozások — a plébánosok, magas rangú egyházi és világi személyiségek által 1872-ig kitartott *Katholikus Néplapot* is közéjük számítva — természetesen minden vonatkozásban hatástalanok maradnak. Legföljebb a kiábrándult kortárs konzekvenciáját hagyják maguk után: „Annyi bizonyos, hogy majd minden párt, még gyűlölit sem véve ki, szeretné magáévá tenni a népet, azon philanthropicus okból, hogy kellő alkalommal felhasználhassa erejét, és aztán — azért vagy magáért —, de mindenesetre rajta uralkodhassék: emiatt olyan féltékenyek aztán a nép iránt, netán elkapja más orruk elől a koncot.”²

Nem viszik előbbre a „néplapok” ügyét Vas Gereben forradalom utáni próbálkozásai, *A Falu Könyve* (1851) és a *Falusi Esték* (1853—54) sem. Az utóbbinak ugyan néhány száma — a hírek szerint — tízezer példányban jelenik meg. Színvonaluk alacsonyásával azonban az értők méltatlankodása mellett még a frissen betűre kapottak rosszallását is magukra vonták. Közleményeiket olvasva akaratlanul is a *Vasárnapi Újság* egyik vidéki levelezőjének sorai jutnak eszünkbe: „nyíltan meg kell önnek mondanom, hogy legalább a vidékünkbeli népnek olvasni szerető része kissé bizalmatlan a nép számára írott lapoktól (...) fülem hallatára beszélnek: hogy mostanság olly írmodorú olvasmányokat kívánnak a nép által olvastatni, *annyira malom alatti előadási módon*, hogy az olvasni szeretők nemcsak megúnják, de szégyenlik is. Hozzá tévük egyszersmind, hogy azok, kik olvasni nemcsak szeretnek, de a számukra írt lapokat szívesen olvassák is, az istállóí stílnél feljebb álló, miveltebb előadást is megértik, kik pedig nem értik, azok holmi csiziónál egyebet bizonyosan nem is fognak olvasni. — E nép kívánságát

1. FOGARASSY Mihály: *Dicsértessék a Jézus Krisztus*. = *Kath. Néplap*. 1851. máj. 8., 19. sz.
2. ATÁDI Vilmos: *A falu könyve iránt*. = *Pesti Napló*. 1851. febr. 28., 293. sz.

— teszi hozzá a levélíró — csak méltányos és becsülendőnek tartom, mert nyíltan mutatja, hogy ösmeretek és művelődés után vágyik (...)”³

„Mi úgy találjuk — állapítja meg a PÁKH szerkesztette *Szépirodalmi Lapok* kritikusa —, hogy a „Falusi esték”-ben a hang — ez alatt nem a nyelvet értjük — nincsen mindenütt eléggé eltalálva. Bizonyos aristokratikus leereszkedő színezet vonul el rajta, hasonló némi tekintetben ahhoz, mellyel a hajdani teens úr a tudatlan és önérzet nélküli paraszttal enyelegni méltóztatott.”⁴

*

Az ötvenes évek sajtójának — s itt nem a politikai sajtóról van elsősorban szó — egyik legfontosabb, az irodalomával egybevágó feladata: olvasóközönséget teremteni a magyar irodalom, a nemzeti művelődés számára. Kötelessége volt pedig annál is inkább, mert a kor legjobbjai — SÖRÉR István szavait idézzük — a művelődésben látták „a nemzeti fennmaradás egyedül megmaradt biztosítékát”⁵

Ám a kortársak szerint — GYULAI szól róla — „mindennél szomorúbb volt az a körülmény, hogy a nagy közönség nem támogatta az irodalmat azzal a részvétellel, amely 1848-ig folyvást emelkedőben volt. A műveltebb közönség fogyni kezdett, inkább a bécsi lapokra fizetett elő, mint a magyarokra, melyekről azt hitte, hogy nem írhatnak olyan szabadon”⁶

„Azonban — adjuk át ismét GYULAINAK a szót — ha fogyni is kezdett a régi közönség, egy új kezdette pótolni helyét a társadalom alsóbb osztályaiból, amely a forradalom alatt megszokta az olvasást s érdeklődni kezdett az irodalom iránt. Minden oly vállalat, amely e közönséget tartotta szem előtt nagy részvételnek örvendett.”⁷

Következésképp tehát egy, a fentieket kielégítően megoldani kívánó orgánumnak a nemzet minél szélesebb rétegei számára kell fogalmaznia mondanivalóját, anélkül azonban, hogy mindez a színvonal rovására menne. „Néplapnak” kell lennie a szó legjobb értelmében.

A külföldi példák és az ötvenes évek vegetáló „irodalmi divatlapjai” még egy tanulsággal kellett, hogy szolgáljanak a leendő szerkesztőnek: csak az a lap számíthat sikerre, amely tartalmában helyesen elegyíti a szépirodalmat az ismeretterjesztéssel, tehát vegyes tartalmú lesz. „A szépirodalmi lapok fogynak — állapítja meg a Budapesti Viszhang »újdondásza« — már tulajdonképp csak kettő van a *Hölgyfutár* és a *Déliabáb*. De annál több az ismeretterjesztő lap. Ez a kor szelleme.”⁸ Európa-szerre virágkorát éri a tudomány-népszerűsítés! Az eljövendő orgánumnak ebből következően „enciklopédikus néplapnak” kell lennie — a kortársak terminológiájával élve.

Idehaza az évtized eleje óta — jórészt külföldi ihletésre — már folynak ilyen irányú kísérletek. A „néplapokról” már szóltunk. 1852-ben megjelenik az első „enciklopédikus” lap is, a SZILÁGYI Virgil szerkesztette *Értesítő*, amely később a

3. *Vasárnapi Újság*. 1854. márc. 26., 4. sz. Tárogató.

4. *Szépirodalmi Lapok*. 1853. jún. 30., 52. sz. Újdonságok.

5. *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 106. l.

6. *A Vasárnapi Újság XXV. évfordulóján*. = *Emlékbeszédek*. 2. k. Bp. 1902. 51. l.

7. Uo. 51. l.

8. *Budapesti Viszhang*. 1856. ápr. 3., 14. sz. Budapesti hírszengettyű.

Budapesti Viszhang nevet veszi fel. Ám színvonala — arculatához hasonlóan — fölöttébb változékony. Enciklopédikus, ismeretterjesztő lap, de a revüjelleg felé kacsingat, majd csaknem éleclappá vedlik, hogy végül „irodalmi divatlap” legyen — egy ideig. Létrejön a főként Németországban és Ausztriában nagy népszerűségnek örvendő *Familien Blätterek* első hazai-hajtásaként, az 1852-ben induló *Családi Lapok*. Zord katolicizmusa azonban bizonyos egyoldalúságot, tartalmi sivárságot kölcsönöz egymást követő számainak, és megközelítően sem tud a „családi önképzőkör” olyan kedvelt orgánumává válni, mint német—osztrák megfelelői, például a lipcsei *Gartenlaube*.

A *Szépirodalmi Lapokat*, PÁKH Albert és GYULAI Pál „irodalmi és művészeti folyóiratát” pedig tartalmi igényessége, kritikai szigora teszi népszerűtlenné a nagyközönség szemében. „Átmeneti hídul” szolgál a „tudományos lapokhoz”, ez volt a szerkesztők, elsősorban GYULAI célja (s e, nem kizárólag irodalmi programja okán kerül itt említésre). Ismeretterjesztő folyóiratot a művelt közönség számára, a francia *Revue des deux Mondes* vagy az angol *Quarterley Review* szintjén — ez a szándék csaknem az egész évtizeden át végigkísértett, mígnem az 1857-ben létrejött *Budapesti Szemlében* megvalósult. De: az 1853-as viszonyok még az 1857-eseknél is kedvezőtlenebbek. A színvonalas próbálkozás — a *Szépirodalmi Lapok* — mindössze félesztendőt élt.

PÁKH Albert szavainál találójában aligha jellemezhetnénk a *Vasárnapi Újság* indulását megelőző irodalmi és sajtó helyzetet. „Íróinkban kihalt a munka-ösztön, kiadóinkban a vállalkozási szellem. Egyetlen tudományos folyóiratunk 2—300 előfizetővel mászta örömtelen pályáját s mellette két politikai s egy csoport szépirodalmi lap egymás fejfájára készíték az epithaphiumokat s küzdötték naponként az élet-halál harcát.”⁹

És PÁKH adja a *Vasárnapi Újság* előtti évek legtalálójabb sajtó-diagnózisát is: „a nagy közönség (...) nem találja meg organumát s az organumok nem közönségüket.” „Éreztük — jellemzi a továbbiakban a lap célkitűzéseit —, hogy addig míg majdan az idők megteremtendik a tudományok specifikus folyóiratait, egy a világ általános szellemi mozgalmait s kiválólag a magunkéit figyelemmel kísérő (nem kizárólag politikai vagy szépirodalmi) vegyes tartalmú lap, ami közönségünk igényeit leginkább képes volna kielégíteni, különösen ha elvül tűzzük, hogy abban ne csupán az eddig dicséretesen ismert írói tehetségek találjanak munkásságuknak tért, hanem szíves fogadásra leljen minden valódi szellemi erő és igyekezet, mely e haza határai között pártolásra érdemes (...)”¹⁰

„Encyclopaediai néplap leszünk — szögezi le a kormány zsoldját húzó *Magyar Hírlap* szerkesztőjével, SZILÁGYI Ferencel vitázó szerkesztőségi cikk is — melynek kötelessége érdekeket gerjeszteni a tudományok iránt, eszméket ébreszteni, mívelni az ízlést, mulattatni s figyelemmel kísérni a körünkbe tartozó napi eseményeket, s e tervünkhez úgy hisszük hívek maradtunk (...)”¹¹

„Mik egy néplap kellékei?” Kitértünk nép alatt? — sorjáznak mindegyre elő a kérdések, és az ötvenes évek sajtóéletének egyik legtöbbet vitatott problémájánál vagyunk. A különféle állásfoglalásokat nagyban determinálja az a tény,

9. Olvasóinkhoz. = *Vasárnapi Újság*. 1857. dec. 27., 52. sz.

10. PÁKH Albert: *Visszapillantás*. = *Vasárnapi Újság*. 1854. dec. 31., 44. sz.

11. *Egy kis szóváltás*. = *Vasárnapi Újság*. 1854. apr. 9., 6. sz.

hogy irodalmi életünkben is ezekben az években került sor a népiesség elvének újrafogalmazására, a megváltozott viszonyokhoz való közelítésére.

Nép alatt publicisztikánkban — ha nem is ellenvetésektől mentesen — 1857-ig a nemzet értődik, ellentétben a forradalom előtti és alatti értelmezéssel. TÁNCSICS lapja nevével jelzetten is a „kétkeziékhez”, földművesekhez, céhlegényekhez, ipari munkásokhoz szól elsősorban. „Lapunkat — magyarázza ezzel szemben a *Vasárnapi Újság* küldetését JÓKAI — néplapnak neveztük, s mint értelmezte a „nép” fogalmat közönségünk, azt olvasóink lajstroma legjobban megmagyarázza, hol hazánk első grófi neveinek méltóságos címei mellett láthatók a becsületes mesteremberek s az egyszerű földművelők nevei. Előttünk a „magyar nép” neve összetartó kapocs, nem pedig választófal a különböző társadalmi osztályokra nézve.

Ezért nekünk minduntalan szem előtt kell tartanunk, miszerint lapjaink nem csupán egy osztály számára vannak írva, s törekednünk kell mindenik igényeit kielégíteni.”¹²

Nem egy osztálynak, hanem mindannyiunknak szánja VAS Gereben is a *Falusi Estéket*, melyet „népkiadvánnyá” — szerinte — csupán a „népies nyelv” tett. „Minden rendű, rangú, foglalkozású s mindkét nembeli olvasó” számára készül a *Budapesti Viszhang*, s még a „néplap” elnevezés ellen is tiltakozik.

„1848 — írja H. Törő Györgyi — jogilag végleg ledöntötte a nemesek és nem-nemesek közti válaszfalakat. E társadalmi változás, meg az osztrák önkényuralom, mindenkit egyformán sújtó, az ország minden rétegét, osztályát egyként tragikusan érintő valósága azt az illúziót táplálta, hogy az a magára maradt, kitagadott „nép”, kinek nevében még nemrégben még PETŐFI is beszélt, eltűnt már. Új módon kellett hát értelmezni a nép, a népiesség fogalmát is. Mivel veszélyeztetett nemzeti létünk megmentése is közös érdeke volt a nemzet minden rétegének, a közös harc érdekében azt kellett erősíteni, ami összeköt, s nem ami elválaszt. A népiesség, a nép fogalmából azért kilúgozódott a szociális tartalom; átfogóbbá, a felsőbb rétegeket is, szinte az egész magyar népet magába foglalóvá vált.”¹³

„A népiesség új értelmezése” — állapítja meg SÓTÉR István — „a nemzeti egység politikájának folyamányaként” kezd kialakulni.¹⁴ „Ez érthető is — idézzük ismét őt — hisz nem a forradalom előkészítéséről van most már szó, hanem a nemzeti egység megteremtéséről.”¹⁵

*

Új olvasóbázis, új feladatok. Forradalomra mozgósítás helyett, olvasóközön-séget teremteni a nemzeti művelődés számára. Mindez nyelvi, stílus-, és magatartásbeli következményekkel is járt. Az ötvenes évek elején létrejött néplapok nem tudták betölteni ezt a feladatkört, a *Szépirodalmi Lapok* gyakorlata ebben a vonatkozásban nem kecsegtetett sikerrel. Sok haszonnal járhatott azonban a külföldi, hasonló szándékú vállalkozások működésének tanulmányozása.

„Fő és igazi mozgató ereje — írja az angol sajtóéletről a *Szépirodalmi Lapok* külföldi szemleírója — nem is a szépirodalomban rejlik, mint inkább azon irodalmi ágakban, mik ismereteket szállítanak a nép közé. E téren soha sem nyug-

12. *Új év kezdetén.* = *Vasárnapi Újság*. 1855. jan. 7., 1. sz.

13. JÓKAI Mór: *Cikkek és beszédek*. 4. k. Bp. 1968. 550 — 551. l.

14. *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 107. l.

15. *Uo.* 107. l.

szik. Nincs a földnek országa, melyről folytonosan ne jelennének meg új meg új művek. Ide tartoznak a történeti művek és emlékiratok, ethnographiai és utazási rajzok s a természet- és műtani tudományok népszerűsítése. Mindez azután bele folyik a heti iratokba, melyek könnyen s olcsó pénzen viszik azt tovább száz meg száz ezrek közé. A sajtó e neme legfontosb ága Angliának s nyílt tanulsága annak, hogy Anglia legműveltebb része Európának. Itt minden emberben él az olvasási vágy. Másutt csak a 'műveltek' olvasnak. Ismét másutt még azok sem. — Legnagyobb elterjedésnek örvend, miként tudva van, Dickens 'House Words' című folyóirata, melyről mondják, hogy 100 000 előfizetőt számlál.¹⁶

A *Szépirodalmi Lapok* mértékadó munkatársaiból verbuválódnak a *Vasárnapi Újság* irányítói, szerkesztője pedig PÁKH Albert személyében azonos. Aligha tévedünk, ha a fent idézetekből az utóbb nagy sikerre jutott lap tervét, illetőleg megteremtésének vágyát olvassuk ki — a sorok közül. A kudarc keserűségét ugyanis követnie kellett a felismerés bizonyosságának. És a *Vasárnapi Újság* a későbbiek során is szívesen hivatkozik a *Householdword*-sal való rokonságra. DICKENSről szólva írja: „egy népszerű vállalatot is szerkeszt, melynek célja ugyanaz, mi a 'Vasárnapi Újságé': ismeretterjesztő olvasmányok általi művelése a nemzet többségének. E vállalatának 40 ezer előfizetője van. Íme Anglia legelső írója is mily fontos ügynek tartja a népirodalommal foglalkozást!”¹⁷

A lipcsei *Illustrirte Zeitung* inspiráló hatásáról viszont az egyik alapító munkatárs, GYULAI Pál tudósít, felidézve a lap megindulása előtti tervezgetéseket: „az volna a legjobb, ha magyar *Illustrirte Zeitung*ot lehetne alakítani, de ide több pénz, több kép, több dolgozótárs és nagyobb közönség kellene.”¹⁸

Am a legsikerültebb példaképek sem szolgáltathattak receptet azoknak a speciális magyar problémáknak megoldásához, amelyekre a *Vasárnapi Újság* vállalkozott. A VAS Gerebenek által kompromittált néplap-kísérletek és a *Szépirodalmi Lapok* fémjelezte gyakorlat Scyllája és Charibdise között egyedül kellett megtalálnia a célravezető utat.

És a tanítvány, a *Vasárnapi Újság* — szerkesztői és munkatársai jóvoltából — színvonal tekintetében egykettőre maga mögött hagyta mesterét, a lipcsei képes újságot. Az *Illustrirte Zeitung*, hogy előfizetői számát méginkább gyarapítsa mind több képet, elsősorban kuriozitást szállított olvasói asztalára. PÁKH a képeket — KAZINCZY Gáborhoz írt levelei tanúskodnak erről — szükséges rossznak, afféle desszertnek a tartalom mellé, tekintette.¹⁹

PÁKH, de JÓKAI is időről időre tiszteletreméltó őszinteséggel számolnak be az új vállalkozás kezdeti nehézségeiről.

„A *Vasárnapi Újság* — írja PÁKH — először mondá ki a jelen évtizedben, hogy 'néplap' akar lenni. E fogalom akkoriban nem volt tisztába hozva, valamint nem volt irodalmi közlöny, melyet a nagyközönség, mint igényeinek kielégítőjét, érdekeinek, vágyainak képviselőjét, létszámához arányosan, némi melegséggel karolt volna föl. A *Vasárnapi Újság* első évfolyama, ha most innen nézzük, bizonyos határozatlanság színét viseli magán, bizonyos tapogatózást tanúsít az ismeretlen nagyközönség érzelmeihez, felfogásához szóló 'népies' hang eltalálása körül.

16. *Szépirodalmi Lapok*. 1853. márc. 31., 26. sz.

17. *Dickens*. = *Vasárnapi Újság*. 1856. jan. 27., 4. sz.

18. GYULAI Pál i. m. 55. l.

19. *Figyelő*. 1886. 307—309. l.

Annyit már akkor elismertek, hogy az előtte elszórva megjelent ún. népies munkáknál egy-egy fokkal mindjárt kezdetben magasabban kezdé a hangot, hogy az együgyűségre hibásan számított „kelmed és kigyelmed féle” litteratúrájánál már születésekor egy lépéssel előbbre volt — azonban a „népiesség” még sem igen haladt előre, a Vasárnapi Újság vagy nem tudott, vagy nem *akart* „népies” lenni. — A feladat megfejtésre várt. — Az út sok tekintetben egészen új volt, s bár most is teljesen méltányoljuk a korábbi időkben e téren történeteket (p. o. Brassainak 13 éven át fennállott kolozsvári Vasárnapi Újságát, s minden néven nevezendő „népbarátokat” és „falukönyveit”) mind ez előzményeknek mégis a szellem erőteljes újra ébredésének korszakában, a gyökeresen megváltozott új viszonyok között, nem sok útmutató hasznát vehettük. Idegen példák utánzásával sem arathattunk volna nagyobb sikert.”²⁰

Vitapartnerei, de a szerkesztő éber lelkiismerete is állandó önvizsgálatra kényszerítették a lapot. Néplap-e valóban? Akár a szó abszolutizmuskori értelmezése szerint is? Lehet-e egy nemzethez úgy intézni mondanivalóját, hogy a műveltség kapujában állók is megértsék? Avagy: taktikus-e a jelen helyzetben, még a műveltség okán is, kifejezésre juttatni azt a tényt, hogy az elnyomó hatalommal szemben álló nemzet nem egy tömb? Alkalmas-e a népi nyelv, adott esetben a paraszti nyelv, korszerű ismeretek közlésére, mégha népszerű szinten is? Főként az ötvenes évek elején keletkezett „népies” kiadványok, „néplapok” és az álnépies tájékoztatás bajnokainak hitelrontása után? Szerkesztő, vezető munkatársak becsületére váljék: állandóan napirenden tartották ezeket a kérdéseket, soha sem tértek ki gyáván előlük.

„Nem tudjuk — olvashatjuk a Szilágyi Ferenczel vitatkozó szerkesztőségi cikkben — mit ért a szerkesztő úr a „nép” alatt. Mi nem írunk azon néposztálynak, melly nem tud olvasni, annak sem, melly valami csekély előismerettel nem bír, s nincs fogékonysága az irodalom iránt. Mi azon osztálynak írunk, melly nem nyers tömeg, megvannak a szellemibb vágyai, de nem olly vagyonos, hogy az irodalomra valóban költhessen, sem annyira tudományosan készült, hogy a szaklapokat s könyveket élvezhesse, s ideje sincs reá sokat olvasni. Hogy ez az osztály hazánkban számos mutatják előfizetőink. Mi azt hisszük, hogy illy közönség nem szorult holmi együgyű előadásra, sem iskolás hangra. Mi a népiest iratainkban sem a póriasság-, sem az affectatióban nem keressük, hanem az egyszerű, világos, érdekes s tömört előadásban. Mi nem kívánjuk lapunk íróitól, hogy megtagadják magukban a művelt embert, kit a nép örömet és tisztelettel hallgat, sőt ellenkezőleg megkívánjuk bennök. Mi sem hiszünk, hogy egészen eltaláltuk volna a hangot, de azt igen, hogy jó úton járunk, s mindinkább el fogjuk találni.”²¹

„Mik egy néplap kellékei? — kérdi a ПАРХ Albert aláírásával megjelent Előfizetési felhívás — az, hogy érdekes legyen. Az, hogy hasznos legyen. Az, hogy olcsó legyen.”

„A Vasárnapi Újság — fejtegeti más alkalommal ПАРХ — *néplap* ugyan (a szó széles, általános értelmében), de nem *népies* lap; célja: (mint létének, használatának biztosító föltétele) a *népszerűség*, de nem *népiesség*.”²²

20. A „Hírmondó” című új néplap és a „Vasárnapi Újság”. = Vasárnapi Újság. 1858. nov. 14., 46. sz.

21. Egy kis szövegváltozás. = Vasárnapi Újság. 1854. ápr. 9., 6. sz.

22. A „Hírmondó” című új néplap és a „Vasárnapi Újság”. = Vasárnapi Újság. 1858. nov. 14., 46. sz.

Népiesség helyett népszerűség fogalmazhatjuk meg az ötvenes évek derekán keletkezett igényesebb ismeretterjesztő periodikák programját (*Vasárnapi Újság*, *Magyar Nép Könyve*, *Család Könyve* és részben a *Budapesti Viszhang*). Mondandójukat a néphez, azaz a nemzethez intézik. Írásaikat világosság, egyszerűség, olvashányosság jellemzi. Az ismeretek terjesztése mellett a nemzeti öntudat ápolása a legfőbb gondjuk.

A „köznéphez”, a „kétkezekhez” szólás kizárólagos igénye csak az évtized végén jelentkezik ismét. De: ekkor már a gazdasági válság kellős közepén vagyunk, a nemzeti egységpolitika épületén repedések mutatkoznak és differenciálódik az olvasótábor is.

Mind többször elhangzik ez idő tájt a figyelmeztetés: „Azon lapjaink és egyéb vállalatunk, melyek a 'nép' cége alatt jelennek meg, még mindig nem a szorosan vett népet tartják szem előtt; nem az ő számára, hanem inkább azon középosztály számára iratnak, mely áll a falusi lelkészek, tanítók, jegyzők s más honoratiorok s előkelő falusi gazdákból, és mely csak annyiban számláltatik a nép közé, amennyiben a közt forog, s mely úgyszólván a falusi értelmiséget teszi. A tulajdonkép úgynevezett nép, azon osztály, mely leginkább szűkölködik közhasznú s szükségű ismeretek nélkül, a szegény tanulatlan néposztály még mai napig sem bír irodalommal, még a mai napig sem olvas (...)”²³

„A 'Vasárnapi Újság' — állapítja meg programjában a *Hírmondó* — bármily nagyszerű sikernek örvendjen is lassankint a középrend közlönyévé képződött.”²⁴

Az 1857-ben BOROSS Mihály szerkesztésében induló *Kalauz* és az 1858-ban, a *Vasárnapi Újság* társalapjaként zászlót bontó *Hírmondó* már a „kétkezekhez” címezi mondanivalóját.

A *Hírmondó* és a *Vasárnapi Újság* közötti különbséget pedig ПАКН így magyarázza: „az egyik a vegyes nagy közönség, a másik a köznép számára lesz írva; az egyik népszerű lesz, mert kerülni fogja a szorosan vett tudományos modort, a másik népiességet fog keresni a tárgyak megválasztásában s előadásában, melyet az irodalmi műveltség legelső stádiumán álló közönsége felfogásához, egy szűkebb életkör igényeihez fog alkalmazni.”²⁵

*

A *Vasárnapi Újság* sajtótörténeti jelentőségét szintetizáló képességében és távlatnyitó hatásában kell látnunk mindenekelőtt. Magába szívta és tökélyre vitte az előtte volt azonos szándékú lappróbálkozások szinte valamennyi folytatásra érdemes kísérletét, bázist teremtett a csapásán induló ismeretterjesztő, szakmai és tudományos orgánumok számára. A *Vasárnapi Újság* létrejötte után már nem lehetett úgy lapot szerkeszteni és írni, mint előtte. Hatását még a tőle jellegben és célkitűzésben eltérő orgánumok, jelesül az irodalmi divatlapok (*Nővilág*, *Napkelet* stb.) is magukon viselik.

A biedermeier ízlés teremtette „családi lapoktól”, pontosabban külföldi példaképeiktől, a *Famílen Blättere*ktől jobbára csak külsőségeket vesz át. Bieder-

23. TÁNCSECS Mihály: *Bordács Elek, a gyalog árendás*. [Könyvismertetés.] = *Szép-irodalmi Közlöny*. 1858. jún. 10., 72—46. sz.

24. *Hírmondó*. 1858. nov. 15.

25. A „*Hírmondó*” című új néplap és a „*Vasárnapi Újság*”. = *Vasárnapi Újság*. 1858. nov. 14., 46. sz.

meier hangulatú címképét, díszítőelemeit és családkultuszukat. A biedermeier további rekvizitumai, a kisigényű élet ideálja, a fennálló viszonyokba való csöndes belenyugvás, idegenek a PÁKH és JÓKAI szerkesztette Vasárnapi Újság magatartásától, amely — említettük már — nagyon is aktív, másnemű programot vallott magáénak: olvasóközönséget teremteni a nemzeti műveltség számára, örködni a nemzeti öntudat csorbitatlansága felett.

„Enciklopédikus lapnak” hirdetvén magát, ezek örökségéből merített első sorban. Az „enciklopédikus lapok” fénykora Európa-szerte a múlt század harmincas-negyvenes éveiben kezdődik, következményeként a századeleji polgári műveltségismény lexikonkultuszának (BROCKHAUS *Konversations Lexikon*át 1827-ig hétszer adják ki, és a harmincas évektől kezdve nálunk is egymást érik a példáján keletkezett lexikonok).

Hetente napvilágot látó lexikont tartunk kezünkben — ez az érzésünk sokszor a *Vasárnapi Újság* számait lapozgatva. Olyan lexikont azonban, amelynek funkcionálását a publicisztika törvényei szabályozzák, s ez egyszerre jelent hiányt és erényt. Érzékenyebben reagál a világ eseményeire, mint a jellegénél fogva lassúbb mozgású lexikon, ám éppen ezért sokszor nehezebben tudja a talmit az értéktől, a maradandót a pillanatnyitól elválasztani.

„Élet- s jellemrajzok”, „Történeti cikkek, régiségek s rokon”, „Hazai tájleírások, népviseletek, építészeti művek”, „Nép- és országisme”, „Természeti tudományok, ipar és gazdaság” — íme a *Vasárnapi Újság* egymást követő évfolyamainak rovatcímei. Hozzájuk csatlakoznak az „Elmélkedések, értekezések, fejtegetések”, a „Vegyes tartalmú cikkek” (ezek adnak helyet többnyire az irodalmi, művészeti, esztétikai vonatkozású írásoknak is) az „Elbeszélések”, „Költemények”, „Levelezések”, „Adomák”, továbbá JÓKAI Mór 1856-ban induló sorozata, a „Kakas Márton levelei”.

Mit tartalmaznak az előbb elsorolt rovatcímek? Ebből a szempontból — legalább felsorolásszerűen — vegyük szemügyre az 1857-es évfolyam közleményeit: A paraszt és a műveltség, Hogyan állítsunk takarékpénztárakat, Kazinczy Ferenc, Dr. Balassa János, Cavaignac tábornok, A budai magyar színtársulat 1792-ben, Nemzetünk műveltsége az Árpádok alatt, Nicholson tábornok győzelme Delhi előtt, Ó-Budai hajógyár rajza, Népviseletek: Garanvölgyi nép (képpel), Tokaj és a tokaji bor, A cigányok Erdélyben, Keletindia rövid ismertetése, A gyógytestgyakorlat ügyében, Baromfitenyésztés, Vetést pusztító rovar: Agrotis, Van-e a léghajózásnak jövője?, Petőfi Sándor születéshelye s gyermekkora, Újabb lendületek a kisdedovási körül. (Egy-egy rovat — éves viszonylatban — anyaga összeállításával az eljövendő szaklapok számára szolgáltatott követésre érdemes példát.)

Az egyes szerzőket tekintve is nagy a változatosság. A jeles szakemberek (SZILÁGYI Sándor, PAULER Gyula, RÓMER Flóris, VÁMBÉRY Ármin, BARTALIS István) mellett helyet kapnak a közepesek (VAS József, NEY Ferenc, REMELLAY Gusztáv, SZÉKELY József), sőt nem egy alkalommal a jószándékú dilettánsok (EDVI ILLÉS Pál, VÁLKAI Imre, LUPPA Péter, ÉDES Vince stb.) is. Ugyanígy az íróknál ARANY, TOMPA, VAJDA János, JÓKAI, GYULAI neve mellett ott szerepel LÉVAI, SÁROSI Gyula, TÓTH Kálmán, LISZNYAI, THALY Kálmán, P. SZATHMÁRY Károly, de HORY Farkas, VIRÁGHALMI Ferenc, KOSSA Gusztáv és SZAKÁL Lajos verse, illetve elbeszélése is. Dehát mindez a szerkesztők szándékával egybevágott: „a Vasárnapi Újság — PÁKH szavait idézzük — nem cél, hanem eszköz;

nem kiáltó szó, hanem viszhang, nem pusztító, hanem hódító (...) azon út, melyre léptünk már eddig is öröndetes eredményekhez vezetett és erősen reményleni engedi azt, hogy a nagyobb tehetségek, magasabb irányok és komolyabb célok kellő fogékonyságra találjanak ismét s számukra a működési tér biztosításék.”²⁶

Ha a *Familien-Blätterek* érdemül azt tudja be a sajtótörténet, hogy a polgári családból „önképzőkört” csinálva, megvetették mintegy a művelődés alapsejtjét, akkor a *Vasárnapi Újság* érdemei ezen minőségileg-mennyiségileg túlmutatnak. Azt persze túlzás volna állítani: egy nemzetet vont működése hatósugarába; az viszont tény, hogy nagyobb olvasóközönsége eddig Magyarországon lapnak nem akadt. Nem elégedett meg azzal, hogy sokfelé ágazó, múltat, jelent, jövőt látkörébe vonó közleményeit, a társadalom- és természettudomány új eredményeit a nemzet minél szélesebb rétegeihez eljuttassa. Fáradhatatlannak bizonyult olvasói aktivizálásában, az új tehetségek felkutatásában és a napirenden levő problémák kollektív megoldására ösztökélő kísérleteiben is. Ezt a célt szolgálták a legkülönbözőbb tárgykörből időről időre kitűzött pályázatai és az ország különféle vidékeiről toborzott levelezői, külső munkatársai. Méltán állíthatta lapjáról a szerkesztő: „Egy kis ismeretterjesztő akadémiává nőtte ki magát a „Vasárnapi Újság”, melynek nagy számban vannak az ő levelező és rendes, az ő tiszteletbeli és igazgató tagjai.”²⁷

Állandóbb és szélesebb körű munkatársi gárdát tudott maga köré tömöríteni, mint az előtte működött ismeretterjesztő lapok. Jól eltalált hangja mellett, ez sikerének másik titka. Hetilap jellegénél fogva változatosabb, színvonalasabb tartalmat nyújthatott olvasóinak naponként megjelenő társainál. Nemzeti műveltségünk vetületeként társadalomtudományi közleményei többnyire jobbak voltak a természettudományiaknál.

*

Korábban említettük: a *Vasárnapi Újság* első száma 1854. márc. 5-én jelent meg. GYULAI már 1853. nov. 15-én írt levelében hírt ad felőle ARANYNAK, nem titkolván, hogy nem sokat vár az új kísérlettől. A budai Helytartóság 1854. febr. 7-én engedélyezi a *Vasárnapi Újság* működését. A lapok 1854 februárjában adnak hírt jövőre indulásáról. A *Pesti Napló* még „vasárnapi lapok”-ként emlegeti, írván: „E kis hetilap a nép számára szerkesztetik s felette olcsó áránál fogva igen nagy közönségre számít, mint halljuk féltévre 1 pft leend.”²⁸

Az új lap hetenként egyszer, nagy negyedréti iven jelenik meg, célja, „hogy a fővárossal rendezett közlekedésben levő vidékeken már vasárnap olvasható legyen”.²⁹ Pesten négy hónapra 40 krajcár, tíz hónapra 1 forint 40 krajcár volt előfizetési díja, postán szállítva 1 forint, illetve 2 forint 24 krajcár.

A siker minden várakozást felülmúlt. „1854. március első vasárnapján, induláskor — PÁKHTÓL tudjuk — harminc egynéhányra ment az előfizetők szá-

26. *Olasóinkhoz.* = *Vasárnapi Újság*. 1857. dec. 27., 52. sz.

27. PÁKH Albert: *A Vasárnapi Újság olvasóihöz.* = *Vasárnapi Újság*. 1859. dec. 25., 52. sz.

28. *Pesti Napló*. 1854. febr. 19., 1184. sz.

29. *Vasárnapi Újság*. 1854. márc. 12., 2. sz.

30. *Az új év kezdetével.* = *Vasárnapi Újság*. 1857. jan. 4. 1. sz.

ma.”³⁰ Első évfolyamából végül is 12 256 példányt küldtek szét. Az első számok második, harmadik kiadást érték meg.

De: a fentiek csak az előfizetők számáról és nem a tényleges olvasottságról tájékoztatnak. A *Vasárnapi Újság*ot megrendelték az olvasóegyletek és a kaszinók, a családfőn kívül kezükbe vették a család tagjai, a barátok, az ismerősök és a szomszédok. Ha csak tízzel szorozzuk be az előbb idézett számot, számításainkban szerényen járunk el. Hiszen az újságolvasásnak — főként népszerűbb orgánumok esetében — még a múlt század második harmadában is a leggyakoribb formája a kézzől kézre adás vagy a felolvasás, mint erről jónéhány lapunk címképe is tanúskodik (pl. a VAS Gereben-féle *Két Garasos Újságé*). A rendkívüli érdeklődés arra ösztönzi HECKENASTOT, hogy 1855-ben megindítsa a *Vasárnapi Újság* német nyelvű megfelelőét, a SAPHIR Zsigmond szerkesztette *Sonntags-Zeitung*ot.

PÁKH lapja sikerét illusztrálандó, hadd említsük meg, hogy 1853-ban a nyolc Pesten megjelenő magyar nyelvű napilapnak és folyóiratnak összesen 5500 előfizetője volt.³¹ 1855-ben a *Vasárnapi Újság* négy versenytársa, a *Családi Lapok*, a *Budapesti Viszhang*, a *Divatcsarnok* és a *Hölgyfutár* mindössze 1195 „prenumeránst” tudott felmutatni.³²

A kiadó külföldről hozatja kezdetben fametszetű illusztrációit. A 6. szám közöl először itthon készült képet, TELEKI József grófét, az Akadémia elnökéét. Később hazai fametszők, rajzolóok egész sora — BRAUN Károly, HUSZKA Lajos, ROHN Alajos, POLLÁK Zsigmond, RUSZ Károly, köztük jeles művészek, BARABÁS Miklós, LOTZ Károly és VIZKELETY Béla — csatlakozik a *Vasárnapi Újsághoz*. Találunk hasábjain rajzot JÓKAITól is (Vörösmarty laka Nyéken. 1856., 27. l., Római síremlékek. 1858., 568. l.).

Honoráriumra HECKENAST havonta 200 forintot utalt ki. Ebből 50—50 forint PÁKHOT és JÓKAIT, a többi a munkatársakat illette. 10—15 forintot kapott a kezdeti időszakban egy-egy elbeszélésért írója.

Míg ismeretterjesztő cikkei között több alkalommal találunk külföldi lapokból, jelesebb szakmunkákból átvett fordításokat, átdolgozásokat; a szépirodalom terén a magyar művek élvezik a kizárólagos elsőbbséget, mondván „elvünk az eredeti irodalmat emelni”³³

A *Vasárnapi Újság* tartalma és terjedelme színvonalban és kivitelben év mint év bővül, emelkedik. PÁKH a gazda lelkiismeretességével, de egyszersmind a jól végzett munka szívet vidámító öntudatával ad számot évvégeken lapja működéséről. Erdemes ezeket az évvégi beszámolókat végigolvasni! A szerkesztő tisztában van vállalkozása jelentőségével, de tud hiányairól is. Nem csupán számadások ezek, de az elkövetkezendő évek elvi alapvetései is.

1855. jan. 10-én indul meg a *Vasárnapi Újság* politikai melléklete, a *Politikai Újdonságok*. Az évek során formálódott gyakorlat szerint a *Vasárnapi Újság* az irodalmi, művészeti és szaktudományi közlendőknek nyit mindenekelőtt teret, a *Politikai Újdonságok* pedig — hetes politikai összefoglalói mellett — az ipar és kereskedelem érdekeit képviseli elsőfokon.

*

31. *Délidő*. 1853. márc. 27.

32. PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története*. 6. k. Bp. 1933. 63. l.

33. *Vasárnapi Újság*. 1856. dec. 28. 52. sz.

Születésekor hárman bábáskodtak a lap bölcsejénél: PÁKH, a szerkesztő, JÓKAI, a főmunkatárs és GYULAI Pál. GYULAI két hónap múltán PÁKHkal összefüggött és kilépett az irányítók sorából. Kritikai észrevételeit „jónapot, jobb lapot” — kezdetű vasárnap reggeli látogatásai alkalmával hozta a vele egy lakásban élő PÁKH tudomására.

PÁKH és JÓKAI maradt tehát a *Vasárnapi Újság* kormányrúdjánál. Közülük is PÁKH gyakori betegsége, gräfenbergi „vízgyógykúrái” miatt a kezdet idején elsősorban JÓKAI. Ők írták, illetőleg szerkesztették a lap legnagyobb tetszéssel fogadott rovatait, JÓKAI a „Kakas Márton leveleit”, PÁKH a „Szerkesztői mondanivalót”.

Joggal írja H. TÖRÖ Györgyi, JÓKAI publicisztikájának egyik értő méltatója: „Nemcsak a Vasárnapi Újság, de az egész korszak irodalmában is egészen különleges helyet foglalnak el Jókai Kakas Márton levelei.”³⁴ „A csörgősapka alatt harcoltak a koreszmék” — emlékezik vissza JÓKAI is később Bach korszakára. A Kakas Márton „csörgősipkája” nagyszerű lehetőség volt a kor fonákosságai, gyűlölt figurái kigúnyolására. A nevetés sarokba űzi a rettenetet. Méltányolta a levelek sikerét HECKENAST is. Évi 1200 pengőforintot ajánlott fel főmunkatársi honoráriumán felül JÓKAINAK, ha minden számba ír egy-egy Kakas Márton-levelet.

Az angol humoristákon nevelkedett PÁKH, aki egész életén keresztül „egy humoros nagy regény” megírásának tervét hordozta lelkében, főművét a *Vasárnapi Újság*ban alkotta meg. „Aránylag keveset írt a lapban — emlékezik GYULAI —, leginkább javította vagy átdolgozta a beküldött cikkeket. Senki sem értett ahhoz jobban, hogyan kell hosszú cikket rövidde, formátlant élvezhetővé tenni.”³⁵ A „Szerkesztői mondanivaló”, amely humoros ötletei, írásai kifogyhatatlan tárháza volt, a későbbi élclapok útját egyengette, csakúgy mint a JÓKAI Kakas Mártona. A lap elvi irányát PÁKH jelölte ki és az ő érdeme a végrehajtás eredményessége is. Igaza van egyik nekrológ-írójának „s ha irodalmi munkássága csupán csak ezen [ti. a Vasárnapi Újság szerkesztésén] kezdődik s végződik, műveltségtörténetünkben ezzel is méltó helyet vív ki magának”.³⁶

A szabadságharc bukását a *Katholikus Néplapon* kívül két folyóirat élte túl, a *Gazdasági Lapok* és a *Religio*. A *Vasárnapi Újság* indulását megelőző irodalmi és sajtóhelyezetről már szoltunk a korábbiakban.

És a *Vasárnapi Újság* működését követően? Támadtak ismeretterjesztő lapok, amelyek epigon-módon utánozták mesterüket, folyvást azon siránkozva, hogy az általuk választott út eddig járatlan volt sajtóéletünkben (*Peleskei Nótárius*, *Két Garasos Újság*, *Képes Újság*, *Képes Családi Lapok*). Keletkeztek a *Vasárnapi Újság* példájával okosan gazdálkodó orgánumok, működésüket olyan térre specializálva, amelyet a nagy előd nem akart vagy nem tudott betölteni (*Családi Kör*, *Hírmondó*, *Kalauz*). Szaklapok légioja jött létre 1855 és 1860 között, és megszületett a művelt olvasók számára szerkesztett ismeretterjesztő folyóirat is, a *Budapesti Szemle*. Emelkedett és árnyaltabb lett a politikai napilapok és az irodalmi divatlapok színvonala, szaporodott az olvasóközönség, növekedett a vállalkozási kedv.

34. JÓKAI Mór: *Cikkek és beszédek*. 4. k. Bp. 1968. 554. l.

35. A Vasárnapi Újság XXV. évfordulóján. = Emlékbeszédek. 2. k. Bp. 1902. 51. l.

36. PÁKH ALBERT *Hazánk s a Külföld*. 1867. febr. 24. 8. sz.

Mindez a *Vasárnapi Újság* kizárólagos érdeme volna? Az egyetemes sajtótörténet ismeretében nemmel kell válaszolnunk. A fejlődés mindenütt a „minde-nes gyűjtemények”, a nagy politikai lapok irányából a rétegekre, csoportosulásokra, szakokra specializálódó orgánumok felé mutat. A *Vasárnapi Újság* csak gyorsította, példájával bátorította ezt a lényegében már a forradalom előtt megindult fejlődési folyamatot, amelyre egyébként az osztrák önkényuralom 1857-től mindinkább érezhető enyhülése is kedvezően hatott. A *Vasárnapi Újság* inspirációja a magyar újságírói nyelv és lapszerkesztés alakulására, vetekszik Kossuth *Pesti Hírlapja* ilyen irányú hatásával. Pusztá léte versenyre ingerelt. Az utána következők éppúgy magukon hordják működése nyomát, mint a vele egyidőben tevékenykedők.

A *Vasárnapi Újság* a nemzeti egység szolgálatának eszméjében fogant, és ennek jegyében fungált hosszú fennállása egész idején. Ezt a feladatát is — hasonlóan a többiekhez — nagyon komolyan vette. Íme egyik szerkesztői üzenete: „A csősz leánya’ szerzőjének. Kérjük, hogy lapjaink számára ne válasszon olyan kényes tárgyakat, melyekben az egyik osztály bűnei s a másik szenvedései olyan élesen vannak kitüntetve. Ha figyelemmel olvasá ön lapunkat, tapasztalhatta, hogy kezdettől fogva az egyszerű józan ész, és nem a szenvedélyeket izgató mesterkélt cikornyát követjük. Néplapnál az ilyen rossz hatást szül.”³⁷

A nemzeti egységre hivatkozás már a Bach-korszak idején a társadalmi problematika kiiktatását jelentette irodalomból, publicisztikából, időszerűtlenség minősítve a szociális kérdések megoldására irányuló kísérleteket. Ám ekkor az elnyomó hatalom elleni akcióegység szolgáltatott számára némiképp polgárjogot. A kiegyezés után azonban a birtokos nemesi hegemonia őrzőinek eszközévé vált a haladó törekvések hazai megnyilvánulásai ellenében.

A dualizmus korában megjelenő *Vasárnapi Újság*, ha nem is olyan feltétlenül már a magyar olvasóközönségnek — éppen a példája nyomán támadt riválisok versenye következtében — mint az ötvenes évekbeli, még mindig java lapjaink közé tartozik. Olyan írók közreműködését mondhatja magáénak, mint JÓKAI, VAJDA János és MIKSZÁTH, BAKSAY Sándor és VÉRTESI Arnold, SCHÖPFLIN Aladár és PETELEI István. Tipográfiai kiállítását tekintve pedig úgy viszonylik Bach-korszakban működött elődjéhez, mint az atommeghajtású tengeralattjáró a vitorlášhajóhoz. PÁKH és JÓKAI lapja ennek ellenére felülmúlta kiegyezés utáni megfelelőjét és nemcsak színvonalban, hanem a kor magyar valóságának hívebb tükrözésében is.

A 67 utáni *Vasárnapi Újság* — erényei ellenére — segédkezet nyújtott leg-égetőbb problémáink kendőzéséhez, egy hamis, a valósággal számtalan ponton felelő világkép tudatosításához. PÁKH és JÓKAI lapja egy nemzet ellenállását erősítette a műveltség nyújtotta eszközökkel. A bölcs derű, a higgadt, céljára ügyelő önmérséklet volt legfőbb fegyvere. Az abszolutizmus korának meggyötört magyarja hitet, erőt: életkedvet meríthetett a *Vasárnapi Újság* számaiból. Tombolhat fölöttünk a zsandárterror, Kufstein, Olmütz, Josephstadt tömlőcei tömve lehetnek a bukott szabadságharc elítéltjeivel, de az a nemzet, amelynek fiai ilyen érzékenyen figyelnek a világ dolgaira, tudomány, művészet, technika teljesítményeire, és ilyen készsülten tudnak szólni felőle — nem veszhet el.

37. *Vasárnapi Újság*. 1855. jún. 24. 25. sz. Szerkesztői nyílt pósta.

„Organ für das breite Publikum“

(Die *Vasárnapi Újság* in den Jahren der Bach-Aera)

J. MIKLÓSSY

Das Problem des Belehrenwollen in volkstümlicher Art, das Ansprechenwollen des Volkes, das Anreden der weiten Schichten der Nation wird in den vierziger und fünfziger Jahren des vorigen Jahrhunderts eine zentrale Frage im Leben unserer Presse. Die ersten „Volksblätter“, unter ihnen die Erste, die von TÁNCICS Mihály redigierte *Munkások Újsága* (*Zeitung der Arbeiter*) hat noch die Revolution von 1848/49 ins Leben gerufen. Diese Volksblätter sprachen das „Volk“, die Bauern, die Zunftgesellen, die Arbeiter an. Als ihre Aufgabe betrachteten sie — auf Grund ihrer politischen Zielen — die politische Mobilisierung und Aufklärung ihrer Leser.

Die Bedeutung dieser Ansprache des Volkes erkannte bald auch die Reaktion. Ihre „Volksblätter“ traten hauptsächlich nach der Revolution, aber auch schon früher gegen die Progression in Schranken. Das im Jahre 1848 begonnene *Katholikus Néplap* (*Katholisches Volksblatt*) — welches auch in deutscher und slowakischer Sprache erschien — schreibt es selbst zwei Jahre später: es war als Gegengewicht der revolutionären Volksblättern gedacht.

Die am Anfang der 1850-er Jahren begonnenen Volksblätter — und hier ist nicht an die absolutistische Regierung unterstützende Blätter gedacht — durften sich nicht mit Politik in dem Sinne beschäftigen, wie es ihre Vorfahren von 1848/49 taten. So wollten sie also ihre Leser mit Wissenschaft in volkstümlicher Art, mit verschiedenen Kenntnissen, mit der Verbreitung der Kultur beeinflussen, ihr nationales Bewusstsein aufrecht erhalten und auch ihre politische Widerstandskraft stärken. Es änderte sich aber auch der Inhalt des Begriffes „Volk“. Als Folge des gegen den Absolutismus zustande gekommenen Zusammenhaltens wird unter dem „Volk“ jetzt die ganze Nation und nicht — wie zur Zeit der Revolution — die Klasse der physischen Arbeiter verstanden. Ein „Volksblatt“ musste — den veränderten Umständen entsprechend — alle Glieder der Nation anreden.

Nach misslungenen Versuchen verwirklichte die *Vasárnapi Újság* (*Sonntagszeitung*) die eigenartigen Vorstellungen der Zeitgenossen, welche diejenige zum Begriff „Volksblatt“ banden. Das Organ erschien im Jahre 1854, redigiert von PÁKH Albert, und JÓKAI Mór war Hauptmitarbeiter. Sie wurde unter dem Einfluss der Leipziger *Illustrierten Zeitung* und des erfolgreichen Blattes von DICKENS, des *Household Words* zu einer ganz und gar ungarischen Formation und zur favorisierten Lektüre für mehrere Jahrzehnte (seit 1855 erschien auch ihre deutschsprachige Variante redigiert von SAPHIR Zsigmond).

Sie nannte sich ein „enzyklopädisches Volksblatt“ und es gelang ihr die besten Traditionen der einheimischen und ausländischen „Volksblätter“, Familienblätter, enzyklopädischen Blätter in Synthese zu bringen. Erfolgreich übte sie ihre wichtigste Pflicht aus, welche die absolutistische Aera als Situation den ungarischen Blättern dieser Art auflud: für die ungarische Literatur, für die nationale Bildung schaffte sie Publikum. Charakteristisch ist es für ihre Volkstümlichkeit, dass sie in ihrem ersten Jahre nochmal so viel Pränumerante hatte, als die ebenfalls im Jahre 1853 in Pest in ungarischer Sprache erschienen acht Tagesblätter und Zeitschriften zusammen. Ihre Bemühung schuf eine Basis für die zur Mitte der 1850-er Jahre beginnenden zahlreichen volksbelehrenden, fachlichen und wissenschaftlichen Blättern. Beinahe unschätzbar ist ihre Wirkung für die Entwicklung der ungarischen Journalistensprache und der Zeitungsredigierung.

Sie ist ihrem Niveau nach zu den bedeutendsten illustrierten kenntnisverbreitenden Wochenblättern zu rechnen. Das Organ erreichte ein schönes Alter (bis 1921 erschien es); seine Glanzperiode kann man auf die bis 1867 dauernde Redaktion von PÁKH Albert setzen. Die ungarische Wirklichkeit spiegelte sich in ihr auch getreuer zu dieser Zeit, als in ihrer — noch immer ehrenwert redigierten — Fortsetzung nach dem Ausgleich mit Wien im Jahre 1867.

Az önálló magyar opera és balett-szenika kialakulása*

KERESZTURY DEZSŐ

A színpad- és jelmeztervezés művészete Magyarországon sokáig mostoha-
gyermek volt még a látványosságra oly nagyon sokat adó opera és balett-színpa-
dokon is. Hosszú időn át alig tűnik fel a színlapokon a látványt formáló művészek
neve. Még a múlt század második felében is legfeljebb olyankor, amikor egy-egy
ünnepi díszelőadás fényét valamilyen előkelő idegen vendég nevével is fényesíteni
lehetett. Jellemző, hogy a Magyar Királyi Operaház fennállásának huszonötödik
évfordulójára összeállított Emlékkönyvből — amelyben egyébként még a „fel-
emelt helyárú” előadásokat is számon tartották — a scenikusokról említés sem
történt. Még az 50-ik évfordulót ünneplő Emlékkönyv is legfeljebb neveket közöl
csak. E művészet emlékeit is csupán ismertetéseket illusztráló metszetek, korai
fényképek s — ahol, mint az Operaházban is, alakult valamilyen emléktár —
hozzáférhetetlen, esetlegesen összeverődött gyűjtemények őrizték meg. A képző-
művészeti múzeumok nem tartották őket a maguk gyűjtőkörébe tartozóknak, de
az Iparművészeti Múzeum sem. Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti
Osztályának nem egy harcot kellett megvívnia annak érdekében, hogy a fellelhető
anyagot legalább részben begyűjthesse. Holott a magyar színháztörténet és kép-
zőművészet igen értékes emlékeiről, alkotásainak felkutatásáról, megmentéséről
s feltárásáról kellett gondoskodni. Ez a művészeti ág persze jóformán szemünk
láttára, századunk folyamán önállósult igazán s lett európai értékű jelenséggé.
De ez mit sem von le kivételes alkotásainak értékéből. Története, fejlődése, de még
állománya sincs egyelőre felmérve. E tanulmány szerzőjének nagyrészt ismeret-
len, szakszerű kutatóeszközökkel még csak meg sem közelített területeket kel-
lett bejárnia. Ezért munkáját nem is tartja többnek vázlatos első kísérletnél arra,
hogy legalább a legfontosabb mozzanatokra, a veszni kezdő értékek jellemző
darabjaira, az egész terület felkutatásának, értékelésének feladataira felhívja a
figyelmet.

* * *

Közhely, hogy mindenfajta látványosság létrehozásában többféle közre-
működőnek kell részt vennie. Ezekről általában — szerepük változásának, jelen-

* Az Országos Széchényi Könyvtár — a gyűjtés körül folyt viták lezárultával —
feladatának tekinti e rendkívül fontos és érdekes terület dokumentumainak gyűjtését.
A gyűjtemény felépítéséről, tartalmáról a következő kötetben számolunk be. *Szerk*

tőségük megnövekedésének vagy elhalványulásának arányában — mindig szó is esik. Ritkábban beszélünk azonban arról a társadalmi közegekről, amelyben ezek a mutatóvonalak létrejönnek, a célokról, amelyeket szolgálnak, a gazdasági, technikai feltételekről, amelyek meghatározzák őket. Ha az önálló magyar díszletművészet kialakulásának menetét a maga valóságában akarjuk követni, ez utóbbi feltételeket kell tehát legelőször szemügyre vennünk.

Amikor az önálló, már modern értelemben is színháznak vagy operaháznak vagy balett-teremnek nevezhető intézmények Európa-szerte kialakultak, a történelmi Magyarország részben hadszíntérre, részben e hadszínterek mögöttes országrészeivé lett, amelyeken át az egymással itt mérkőző világhatalmak csapatai vonultak ide-oda. Látványosság tehát volt ugyan elég, de azok nagyrészt szabad téren játszódtak le, s más célok szolgálatában, mint a színelőadások. Ezt figyelembe kell vennünk. A különszakadt országrészekben, ahol mégis fennmaradhatott, vagy tovább fejlődhetett az udvari vagy városi élet, minden színjátszás otthona, melegágya: az utóbbi nagyrészt más, nyugodtabban élő országok színjátszó, táncos és énekes művészetének hatása alatt vagy egyenesen azok részeként élt, fejlődött, változott a változó korszakok ízlése, lehetősége szerint.

Amikor a török nagyhatalom visszavonulásra kényszerült, s a történelmi Magyarország részei nagyjában újra egymáshoz kerültek, az ország a Habsburg birodalom része lett. A 18. század fejlődésére tehát elhatározó befolyást gyakorolt a német, pontosabban a bécsi — s ebben az olasz, francia — színházi élet. MÁRIA TERÉZIA Magyarországnak főúri rezidenciái, városai, iskolái szinte kivétel nélkül ösztönszerűen is a birodalom központjára figyeltek. II. JÓZSEF és FERENC császár központosító abszolutizmusa idején pedig kellett is, hogy odafigyeljenek: akár azért, mert elfogadták a germanizáló egységesülés törekvését, akár azért, mert ellene fordultak. Ne feledjük, hogy az első magyar kőszínházakat a „hazafiság” emelte „a nemzetiségnek”, ahogy ezt a balatonfüredi színház homlokzatára — de másokéra is — felírták. S ne feledjük, hogy a magyar fővárosban, Pesten először csak a Pesti Magyar Színházat hozták létre, a minden jóval felszerelt Pesti Német Színház szerényebb versenytársaként, s hogy azt — mivel a nemzeti öntudatosodás társadalmi erői hozták létre — csak később nevezték el Magyar Nemzeti Színháznak.

Kezdetben az opera és a balett a drámával együtt szerepelt a magyar vándorló és állandó színházak műsorán. A műfajok hosszú időn át nem is alakítottak ki külön társulatokat. Kiváló színészek és színésznők népszerű énekesek és énekesnők is voltak. Még kevésbé hoztak létre külön stílusú, sajátos felszerelést, díszlet- és jelmezkészletet. Magyar tárgyú és magyaros jellegű operákat írtak ugyan már a 19. század második harmadától kezdve. Ezekhez szükség volt olyan díszletelemekre is, amelyek valamilyen magyarosnak érzett helyszínre utaltak; nagyobb szerep jutott bizonyos, a verbunkos zenéhez, meg a magyarosnak tartott táncokhoz kapcsolódó táncelemeknek; még jelentősebb az akkorra már elég nagy hagyományokkal — politikai színezetűekkel is! — rendelkező magyar úri és népi jelmezeknek. Önálló színpadkép-formáló művészetről azonban akkor még azért sem beszélhetünk, mert ilyenre igény sem merült fel. A magyaros jelmez és tánc egymagában is kielégítette azt a közönséget, amely a színházban hangsúlyozottan magyar hangulatot, élményt, látványt keresett.

De hiányzott a sajátos magyar színpadkép-formáló stílus kialakulásának egyik legfontosabb előfeltétele is. Díszlettervezést a csak jóval később létrejött

magyar képzőművészeti iskolákban is legfeljebb esetlegesen, mellékesen tanítottak; főtárgyként az Iparművészeti Főiskolán csupán 1950–66 között. A hazai díszlettervezők kezdetben idegenből jöttek Magyarországra, később az itt születettek is nyugati főiskolákban tanultak, s itthon is az ott tanultakat értékesítették. A mintadíszleteket hosszú időn át bécsi műhelyek készítették. Az első Pesten működő ilyenszerű magánvállalkozást a Münchenből 1843-ban Bécsbe, onnan viszont 1864-ben ide költözött LEHMANN Mór hozta létre a fővárosi színházak szolgálatában. Ő nem alkalmazott, hanem saját műhellyel rendelkező vállalkozó volt, aki egyelőre csak a Pest-Buda színházaiban felmerülő díszletigényeknek tudott eleget tenni. Országos hatósugarú hazai műhely létrehozása csak akkor kezdett üzletileg is hasznossá lenni, amikor már a magyar vidék jelentősebb városaiban is sorra felépültek ugyan a színházak, de ezeknek még nem volt érdemes külön tervezőket, műhelyeket foglalkoztatniuk; nem Bécsben, hanem Pesten rendeltek tehát függőnyt, díszleteket a fontosabb bemutatókhoz. Ilyen magyarországi központi ellátó műhellyel először SPANNRAFT Ágoston rendelkezett a 19. század 80-as éveiben Pesten.

Az önálló magyar színházi, főként operai díszlettervezés történetét tehát az ő működésével kell kezdenünk. A múlt század derekán Ceglédén született; Pestre, s ott hamarosan LEHMANN Mór közelébe került. Tízennyolc éves korában már önállóan tervezte *A bolygó hollandi* előadásának díszleteit a Nemzeti Színházban. Az intendánsnak feltűnt tehetsége: nyugat-európai tanulmányútra küldte, s aztán a bécsi Akadémiára. 1880-tól a Nemzeti Színháznál, 1884-től az ország első önálló

Wagner: Tannhäuser. Spannraft Ágoston díszletterve. Operaház. 1885

Operaházánál, a budapestinél működött. Nem alakított ki új stílust; ilyenre nem is törekedett. Azt tartotta fő feladatának, hogy a hazai színházakat — főként a budapesti Királyi Operaházat — olyan díszletekkel lássa el, amelyek jól megfelelnek az akkor Európa-szerte uralkodó színházi stílus követelményeinek. Jelentősége nem újítként, hanem alapozóként kimagasló. Ő teremtette meg a hazai önálló fejlődés lehetőségeit; egyébként első volt a magyarországi születésű meseterek közt is.

Hogy a színházi, főként az operai és baletteladások látványa, „kiállítás” — ahogy említettük — elhanyagolhatatlanul fontos része a produkciónak már PAULAY Ede, a Nemzeti Színház modern fejlődését elindító, kiváló igazgató felismerte. Igazgatása alatt vetette le ez a színház végleg mi iden provinciális vonását: műsorpolitikája, stílusa, szelleme önállósult. Vezető díszlettervezőt azonban még PAULAY is az említett LEHMANN Mór személyében szerződtetett.

Hogy azonban mindez megtörténhessék, a magyar művelődéspolitikának, sőt az egész magyar állami, politikai és gazdasági rendszernek meg kellett változnia. Az 1867-ben létrejött kiegyezés után az egységes Habsburg-birodalom helyére a két önálló államot egyesítő Osztrák–Magyar Monarchia lépett. A művelődési politikában teljes önállóságot szerzett Magyarország mindent elkövetett, hogy százados elmaradását behozza, hogy Bécestől való függőségét megszüntesse, sőt, hogy Budapestet, a maga fővárosát Béccsel egyenrangúvá, a Duna másik királynőjévé tegye. Rendkívüli ütemű fejlődés indult meg az iparosodás, a polgárosodás, a városiasodás területén: e fejlődés minden fényes és sötét velejárójától kísérve. Ezért is épültek egymás után a növekvő vidéki városok színházai; egy ideig szinte kizárólag az ebben specialista bécsi FELLNER cég tervei szerint; hamarosan azonban már hazai cégek vállalkozásában; nem ritkán hevenyészve, valamiféle sajátosan magyar színezetet keresve. Főként a főváros növekedett lázas iramban. S ezzel a fellendüléssel együtt bontakozott ki Budapest nemegyszer túlságosan is rögtönzöttnek, nagyzsolónak, megalapozatlannak látszó, de mindenképpen változatos, a forrásban levő musthoz hasonlóan zamatos-zavaros, mámoros színházi és zenei élete. A Nemzeti Színház mint drámai színház is hamarosan kinőtte régi otthonát; az operának nem tudott már kellő helyet biztosítani. Ezért épült meg, némi késedelmeskedéssel bár, de mind építészeti megjelenésében, mind művészi díszítettségében, mind technikai felszereltségében gazdag, szép, reprezentatív Operaházunk.

Az épületnek nagyon szépnek kellett lennie; lett is. A legkiválóbb építészek felkért hatosából YBL Miklós, a századvég annyi művészi épületének tervezője került ki győztesen. Terve igen szerencsésen, szép arányokkal és mértéktartásával is megnyerő díszítéssel egyesítette a világvárosok nagy operaházainak jól alkalmazott elemeit. Az épületet a főváros reprezentatív sugárútján emelték, azóta is az ország büszkeségei közé tartozik. Ennek megfelelő gondossággal építették is fel. 1875-től 79-ig készült az épület; a belső, művészi és technikai kiképzés 1884-ig. 1884. szeptember 27-én volt benne az első előadás: a *Bánk bán* első felvonása, a *Hunyadi László* nyitánya, meg a *Lohengrin* első felvonása volt műsoron. Az Operaház igen gazdag műsorral indult; működésének első fél esztendejében huszónöt operát és öt balettet mutatott be. Ezeknek csak kisebb részét vitte át az igazgatóság a Nemzeti Színházból; a legtöbbet egészen új díszletekkel, jelmezekkel állította ki. Ebben a műsorban megtalálhatók a kor világszerte játszott operái: a *Faust*, a *Lohengrin*, a *Tannhäuser*, a *Fidelio*, *Trubadur*, *Álarcosbál*,

Ernani, Traviata, A bűvös vadász, Don Giovanni, A sevillei borbély, A hugenották, Carmen stb. mellett a jelesebb magyar operák: a *Bánk bán*, a *Hunyadi László*, s olyan elmaradhatatlan balettek, mint a *Coppelia*, *Staanella* s mások is. A művészgárdából sem hiányoztak a nagy nevek. ERKEL Ferenc élete végéig ott volt főzeneigazgató, az igazgatók között olyan nagyságokkal találkozunk, mint Gustav MAHLER, Artur NIKISCH, KERNER István; a karmesterek között olyanokkal, mint Egisto TANGO, Sergio FAILONI, Otto KLEMPERER. Az Operaház hamarosan szerves része lett a világ zeneéletének: vendéjjátékokon fogadta a világ híres nagy énekeseit és társulatait, saját társulata, s jeles művészei is mindig ott szerepeltek és szerepelnek a világ kiváló operaszínpadain.

Első főrendezője KÁLDY Gyula volt: a szakma megbízható, jó szervező-készségével, tájékozottságával kiváló, s az egykorú európai operákban uralkodó ízlést a hazai viszonyokhoz és lehetőségekhez okosan alkalmazó embere; 1895—1900 közt az Operaház igazgatója is. Nem volt alkotó egyéniség: ilyen szerepben feltűnni sem akart. Érthető, hogy működése idején a budapesti Operaház fő törekvése arra irányult, hogy az előadott művek kiállításában is elérje az európai színvonalat. A színpadkép látványán ezért Budapesten is hosszú ideig a bécsi úgynevezett Makart-stílus jegyei voltak az urakodók: lehetőleg pompázatos, fényes kulisszák az anyagok színességével, gazdagságával, a kellékek zsúfoltságával, a jelmezek parádés kiállításával ható részletek. A színpadi tér felépítése sem tért el a barokk korszakban kialakult hagyományos alapszerkezettől. A színpadot barokkos-rokokós jelenetekkel, s ezeket szabadon körül s át indázó ornamentikával átszövő, keretező, nagyméretű díszes vászonfüggöny, a cortina választotta el a nézőtértől. E mögött, lassan ezt helyettesítve jött létre a szép anyagból, rendszerint bordó bársonyból készült kétszárnyú mai függöny. A színpadkép ún. ívekből vagy oldal-kulisszákból, s egy ezeket lezáró háttérből — a prospektből — épült fel. A háttéren ábrázolt, festett táj, csarnok, tér, kert stb. látványa adta meg a színpadkép jellegét; ehhez illeszkedtek, ezt keretezve, kiegészítve, színesítve az íveken, ill. a kulisszákon láthatóvá tett ábrázolatok: fák, szobrok, architektúra-részletek stb. Az ívek, kulisszák közti járások az ún. utcák tették lehetővé, s szabták is meg a szereplők mozgását. Voltaképpen tehát egy statikus, csupán a legfőbb, a változó színhelyeket általánosságban jelző elemekben mozgatható-változtatható színpadkép alakult így ki. (Az pl., hogy Bayreuthban a háttér két hengerre csavart vásznát, s vele az erdőt, tájat mozgatták, hogy így a vándorlás illúzióját keltsék fel, Európa-szerte rendkívüli újtásnak számított akkor még!) Így kívánták ezt meg egyebek közt a világítás lehetőségei is. Ne feledjük, hogy a színházakban századokon át gyertyával — a Nemzetiben ugyan már szabadonégő gázzal — világították meg a színpadot: legelől a rivalda fényeivel, hátrább az ún. szuffitavilágítással; — s ez, már csak tűzbiztonsági okokból is, a a színpadi elemek mozgatásának lehető legnagyobb takarékoságát, s a színpadtér fedetlenségét tette szükségessé.

Ennek az opera és balett díszlettervezésnek és festésnek lett első egészen hazai mesterévé SPANNRAFT Ágoston. Keze alól kerültek ki az első valóban európai színvonalú magyarországi díszlettervek; ezek közt természetesen a magyar tárgyú, jelrendszzerű, látványvilágú operakéi is.

De — ismételjük — mindez lényegében a hagyományos színpadi szerkezet formái közt játszódott le. Holott a színpadkép megújulásának lehetőségei az új Operaházban már jórészt adva voltak. A színpadteret ti. itt a lehető legkorsze-

Meyerbeer: Az afrikai nő. Kéméndy Jenő
jelmezterve. Operaház. 1901

rúbben szerelték fel. Rendelkezésre állt egy minden gyors kulisszaváltás lebonyolítására alkalmas, hatalmas zsinórpádlás; a színpadi hatások minden egykorú lehetőségét szolgáló gépi-technikai felszerelés. Az Operaház nézőterének és helyiségeinek világítását már a tűzbiztos égőkben felizzó „légszesz”, a gáz szolgáltatta: a nézőterbe leereszkedő hatalmas csillár fényét az első emeleti páholysor előtt elhelyezett tizenkét kisebb csillár emelte. Sőt: a színpadi „hatásvilágítás” szolgálatára már ekkor négy ezerkétszáz gyertyafény erősségű ívlámpa is rendelkezésre állt. 1895 nyarán pedig az egész épület világítását villanyárammal látták már el. Csakhogy: a modern felszerelések nagy része használatlanul maradt. Részben nem volt még kiképezve a kezelésükhöz szükséges technikai szakemberek gárdája; részben hiányzott az a rendező, tervező tehetség, aki élni tudott velük. S érdemes megjegyezni, hogy az első

olyan modern kísérleteket, amelyek már a színházi képvilág megmozgatására, átformálására törekedtek, a közönség és a bírálat is némi (nem egyszer ingerült) idegenkedéssel fogadta.

A hagyományos színpadtér, s ezzel együtt a hagyományos díszlet- és jelmeztervezés első komoly kísérletei egy sajátos, ellentmondásos, de kivételesen sokoldalú magyar tehetség, KÉMÉNDY Jenő munkásságában jelentkeztek. Egyforma erővel az elmélet és a gyakorlat síkján. KÉMÉNDY voltaképpen festőnek készült. Első komoly sikereit mint festő aratta, mindvégig megbecsült tagja volt a festők társadalmának, a magyar festőművészet története is számon tartja munkásságát. Ő is Münchenben nevelkedett. De mint festő is igyekezett kibontakozni a század végén uralkodó, főként a müncheni Akadémia iskolájaként jellemzett ideáloromantikus, patetikusan történelmi s idillikusan-édeskésen életképszerű stílus világából. Mind a történelemben, mind az életképben a valóság bensőségesebb, hitelesebb ábrázolására törekedett. Ezért is ragadták meg képzeletét, keltették fel munkaósztonét a meiningeniek oly nagyhatású eredményei. A színház felé vonzotta erős érzéke a technikai eszközök felhasználására, s egyre jobban kibontakozó érdeklődése a technika modern eredményei iránt általában. 1898-ban, mint elismert festő került SPANNRAFT mellé szcenikai felügyelőként és díszlettervezőként az Operaházhoz.

Ott először megismerte a színházi téralakítás, díszlettervezés és kivitelezés

minden csínját-bínját. Kezdetben természetesen a SPANNRAFT munkáiban is megjelenő pompázatos átlagstílust művelte, de már legkorábbi munkáiban is érezhető volt a meiningeniek hatása, s az, hogy festőként — főként táj- és életképfestőként — készült fel pályájára. Terveit a részletek gondos kimunkálása, a történelmi és tájképi jellegzetességek kiemelésére irányuló törekvés jellemezte. Mindig alapos tanulmányokkal készült fel színpadképei megtervezésére. Történelmi vizsgálódásokat folytatott; nem elégedett meg a látvány általánosságokban mozgó pompázatosságával: igyekezett ennek történelmi, földrajzi, tájképi sajátosságait megtalálni; legalább egy-egy jellemző vonással, hangulati elemmel egyénítette színpadképeit. Különösen nagy gondot fordított a jelmezek pontos és az egész produkció stílusvilága szerint egybehangolt kidolgozására: jelmeztervei mint önállósult, kitűnő jellemábrázolások is értékesek.

Figyelemreméltó, hogy aprólékos figyelemmel, olajfestményekként készítette terveit. A tervek kivitelezése közben is rendkívüli gonddal jártak el a műhelyek. Finom, „igazi” anyagokat használtak; puha gyapjuszövetet, hogy szép legyen a ruha esése, redőzete, lenge selymeket, muszlint, s hasonló divatkelmeket. A jelmezeket erősen „aládolgozták”, a kor fűzős, „megépített” szabásművészetének szabályai szerint; úgy mintha századokra szánták volna őket. Ez a kor sem tudott még teljesen — a meiningeniek valóságos anyagokban dúskáló, s az akkoriban komolyan kibontakozó divattörténet elemeit szívesen felhasználó gyakorlata ellenére sem — megszabadulni attól a hagyománytól, hogy minden történelmi korszak, minden zenei, drámai stílus műveit főként a saját, egykorú ízlése, divatja, képzeletvilága szerint vigye színpadra. Voltaképpen — a maga képére formálva a színpad világát — ugyanezt tette még a szecesszió is: csak éppen hogy a fűzőt helyettesítette görögösen leomló köntösökkel, a krinolint uszályos stílushakkal, a valóságos díszmagyart stilizáltabban magyaros ruhákkal, a szegény, vagy a megszépített nép világának típusjelmezeit pontosabban utánzott népviselettel.

Senki sem tudná e kor magyar operaházi jelmezeit MÁRK Tivadarnál hitelesebben jellemezni.

„Már nem látható ‚Bánk bán’ Melindája nagy krinolinban s magyar főurai díszmagyarban; a barokk darabok szereplői sem járnak már XIV. Lajos korabeli udvari öltözetben a színpadokon. Sokszor megcsodáltam Kéméndy Jenőnek csodásan megfestett figurinjeit, de a ma szemével nézve a terveket, bizony nem voltak ezek minden esetben színpadszerűek. Én ezeket a műremekeket még diákkoromban láttam hébe-hóba az Operaház színpadán. Későbbben pedig, jelmeztervezői éveim alatt sokszor kerültek elém a jelmeztár elfeledett szekrényeiből; porosan, divatjamúltan, de még romjaikban is tiszteletet parancsolóan ezek a királyi származásukat letagadni nem tudó, s nyilván nem is akaró luxusos, pazarló ‚Belle Époque’ elfeledett gyermekeiként. Ezeknek az egyébként csodás jelmezeknek legfőbb hibájuk az volt, hogy finom hatásukat megette a távolság, színhatásukat tönkretette az akkor használatos *gázvilágítás*; ennek következtében felborult a színharmónia és e költemények hatástalanokká lettek a *gázvilágítás* kékes fényében, amely holdbeli tájakká varázsolt minden színpadképet. Érthető, hogy valóságos forradalmat jelentett, mert lényegében változtatta meg a színpadi hatást, a *villanyvilágítás* bevezetése. Azelőtt szinte csupán csak a görögtűz nyújtott lehetőséget különös, szokatlanságukkal megragadó fényhatások elérésére. A villanyfény nyújtotta lehetőségek szinte határtalanok lettek annak kezében, aki fel tudta használni őket.”

KÉMÉNDY maga is rájött az új világítótechnika jelentőségére. De valami nagyobbra, jelentősebbre tört: az egész színpadi szerkezet átalakítására. Ez akkor

Európa-szerte a levegőben volt. Nyilvánvaló, hogy mások is felismerték: a modern technika egyre újabb csodákkal, meglepő eredményekkel szolgáló kifejlődése a színpadon is éreztetni fogja hatását. Természetesen csak akkor, ha megszületnek, s felnőnek azok az alkotóművészek, akik valamilyen új, jelentős alkotói szándék, művészi koncepció szolgálatába tudják állítani ezeket az egyszerre csodálatos és ijesztő eszközöket. Ne feledjük, Európa-szerte feltűnnek már — főként a századforduló körül — a színházi avantgarde első kísérletezői és mesterei is. Nem itt a helye e fejlődés részletes ismertetésének. Bizonyos azonban, hogy akkor az egész világ színházi életében alapvető változások kezdődtek meg, mentek végbe, s a színpadkép kialakításában is valami egészen újat hoztak létre. Röviden: a hagyományos színpadkép helyére a modern színpadtér került. A zárt színpadot felváltotta a nyitott; az álló, egysíkú színpad megmozdult; a kulissza-rendszer megszűnt, a színpad padlója lejtőssé vált, kiemelkedő, lesüllyedő, a teret függőlegesen is tagoló elemekkel bővítették, díszletei mind szabadabbá, egyszerűbbé vagy másfajta pompa hordozóivá, kifejezőivé lettek, s egyre uralkodóbb szerepet kapott rajta a fény. Az olyan nevek, mint POELZIG, ROLLER (akinek díszletei a REINHARDT-vendégjátékokkal nálunk is feltűntek), GORDON CRAIG, A. APPIA — hogy csak néhányat említsünk az irányjelzők közül, a színpadképet színpadtérre formáló tehetségek rajzó sokaságából — utalhatnak csupán a változásra. Említésünkkel nincs is más célunk, mint jelezni, hogy lassanként világszerte új színpad állt a régi helyére. Pontosabban: nőtt fel a régi mellett, ezt is alapjaiban átformálva; s voltaképpen csak ott hagyta meg, ahol valamilyen hangulati elem, koridézó keret formájában, tehát egészen más rendeltetéssel alkalmazta.

Itt, s most azért kell erre a világméretű átalakulásra felhívunk a figyelmet, hogy hangsúlyozzuk: KÉMÉNDY nem valamilyen elszigetelt, magános kísérletező volt. Általános-európai mozgás részese volt ő is, mint annyi más kiváló, az európai fejlődéssel — sokszor csak a szellemi hajsza-lesövésség törvénye szerint — együttgondolkodó, tervező, alkotó kortársa. Felesleges volna vele kapcsolatban is valami olyanfajta elsőbbségi vitát kezdeményezni, mint annak idején SZINNYEI-MERSE Pál körül. Nem azért virradt, mert egy kakas kukorékolni kezdett, hanem a kakashok kezdtek kukorékolni, mert virradt. Tudni kell, hogy az „aszfaleia-rendszert” — a színpad részeinek hidraulikus erővel történő mozgatását Robert Gwinnes osztrák mérnök találta fel. Budapesten először az operában alkalmazták 1889-ben. Ma is használják.

Hogy magában KÉMÉNDYben volt valami az úttörők elsőbbségi érzéséből, természetes. Alapos gyakorlati felkészülés, sokrétű tapasztalat és átgondolt számvetés eredményeként jutott el a hagyományos színpadi képalkotás alapjának, szerkezetének elutasításáig. Idézzünk néhány mondatot reformtervezetének bevezetéséből.

„A kép, amit a közönség lát, a végeredmény ugyanaz ami XIV. Lajos korában volt: vászonkapuk sorozata, melyre majd fák, majd levegő, majd barlang van festve ... Hogy azután ezeknek felhúzására és lebocsátására primitívebb vagy tökéletesebb szerkezeteket alkalmaznak, az a lényegen nem változtat, valamint az sem, hogy a süllyesztőket kézzel, vízzel vagy villamos erővel emelgetik vagy mélyeszti. Senkinek eszébe nem jut, hogy a szereplők máshonnan jöhetnének, mint a festett kulissza mögül és máshova is tűnhetnének el, mint a festett ív mögé. Pedig, ha az ember kissé gondolkodik felette, észre kell vennie ennek képtelen és természetellenes voltát ... A technika ... vívmányai hiába vonultak be a színpadra ... mindez csak részlet, amely a

modern színpadot nem különbözteti meg a régítől, nem küszöböli ki azokat a hibákat melyek a régi színpadot jellemzik s amelyekből a színpad hazugságai és képtelensége, kényszerűen következnek... Ahhoz, hogy a színpad is a XX. századhoz méltóvá váljék, gyökeres átalakulásra van szükség. A színpad konstrukciójának kell megváltoznia, hogy a kulissza-kényszersztől megszabadulva a rendező szabadon követhesse a természetesség és művészi képhatás parancsait. Hitem — s ezt megerősíti számos elismert színpadi férfiú véleménye is —, hogy sikerült megtalálnom... az új színpadnak nyitját, mely teljesen, alaprajzban és szerkezetben eltér a múlt századok színpadától s a színpadi technikusok legfontosabb kérdéseire megadja a választ."

Az az új színpad, amelyet ő az emelőszerkezet miatt „aszfaleia-színpad”-nak nevezett, lényegében egyet jelent a hagyományos díszletszínpad helyére állított, szabadon alakítható színpadtérrel. Ezen, a technikai eszközöket csupán a szabad téralakítás dinamizmusának szolgálatába állító új színpadon persze hogy „természetesebben”, s „művészből képhatással”, mert kötetlenebbül, a mű szellemének megfelelőbben mozgathatta embereit a rendező. KÉMÉNDYnek alap gondolata volt teljesen korszerű és jövőbemutató; színpadi megjelenésére azonban több hátráltató, visszahúzó erő is rányomta bélyegét.

Elsőül az, hogy festőként a festészetben akkor „naturalizmusnak” nevezett valóságbrázolás híve volt: fontosnak tartotta a színpadi hitelesség szuggerálásának azokat az eszközöket, amelyeket a meiningeniek nyomán alakított ki; kétségtelenül kiváló ízléssel, nagy szakmai hozzáértéssel, de a maga — előbb már jellemzett — határai közt megrekedve. Azután: túlbecsülte a színpadi technika jelentőségét. Példátlán türelemmel és aprólékossággal dolgozta ki a színpadtéren mozgatott eszközök — egy nyíl, egy sárkány, egy természeti katasztrófa stb. — pontos technikai kivitelezésének részleteit. *A Rajna kincse* sellőit mozgó szerkezete világhírű szabadalommal is lett. De éppen ezért KÉMÉNDY túlságosan elveszett a részletekben. Végül — s ebben emlékeztet leginkább annyi a maga területén egy-egy pillanatra a fejlődés élére szökkenő magyarra — nem nyílt lehetősége újításának kellő gyakorlati kikísérletezésére, megfelelő tapasztalatok gyűjtésére. A Magyar Királyi Operaház a dolog természete szerint konzervatív intézmény volt: a hagyományt azért is őrizte, mert így biztosíthatta leginkább európai egyenrangúságát; közönsége sem lelkesedett még túlságosan a szokatlan hatásokért, vezetősége irtózott a kockázatos és költséges újításoktól.

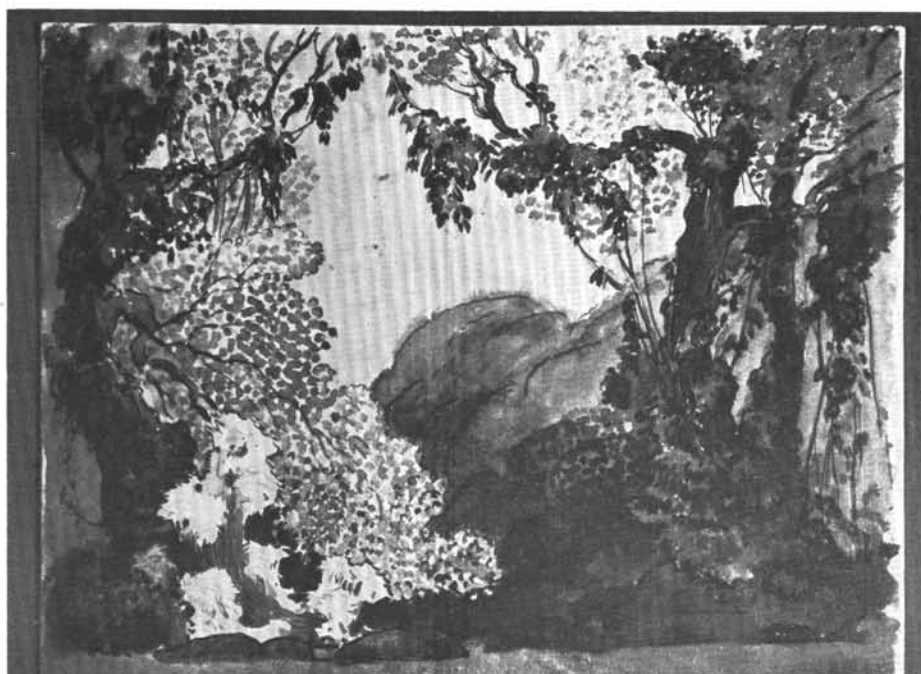
Gondolom KÉMÉNDY ezért is kezdte írásba foglalni a színpad megújításáról vallott nézeteit. Idevágó munkáit sajnos éppúgy nem gyűjtötték össze, mint életének és munkásságának csak megközelítőleg is teljes adattárát. Ez a dolgozat is csak egy jellegzetes tervét tudja bemutatni kosztümterveiből, mert díszletterveinek zöme elveszett vagy lappang. Színpadi reformjának legfontosabb gondolatait *A huszadik század színpada* című tanulmányában fejtette ki. Sajátos színpadterveinek megvalósulásáról csak kevés leírásunk van; az egykorú bírálatok, beszámolók nemigen mennek túl általánosságokon. Az derül ki belőlük, hogy a kor erre is figyelő bírálói főként színpadképeinek „művészi harmóniáját”, „realizmusát”, „ízlésességét” értékelték, újdonságukról ritán, s akkor is némi fenntartással emlékeztek meg. Pedig megpróbálkozott olyan balettszerű művek létrehozásával is, amelyeket az általa elképzelt színpadi reformok hatásosságának, szükségességének bizonyítására szánt. Ezek közül különösebb sikert csak a *Mályvácská királykisasszony* című, MÁDER Raoullal, az akkori főzeneigazgatóval együtt megformált balettje aratott. Színpadi alkotásairól alig tudunk egyelőre számot adni: a műsoron szereplő darabok díszleteinek jó részét ő készítette;

erről azonban akkoriban még nem volt szokás hírt adni. Jellemző, hogy Operaházunk emlékkönyveiben is neve ha szerepel csupán.

Pedig művészi értékük és érdekességük mellett azért is érdemes volna kezdeményeire és alkotásaira felfigyelni, mer KÉMÉNDY egyik — a maga területén első — úttörője volt azoknak a kísérleteknek és alkotó újításoknak, amelyek a századforduló körül az egész magyar művészi életet megmozgatták. Alkalmasabb megjelölés híján — bár együtt jelentkeznek az egész kelet-európai térségben — „magyar szecesszió” néven szokás ezeket újabban összefoglalni. Hogy szorosan összefüggnek egymással, s hogy főtörekvésük valamilyen jellegzetesen magyar — vagy lengyel, vagy orosz — nemzeti stílus kialakítása, kétségtelen. Ez a törekvés hatja át az építészeket LECHNER Ödöntől, Kós Károlyon át LAJTA Béláig, a festőket a nagybányaiaktól KÖRÖSFÖI KRIESCH Aladáron át a KUT művészeiig, a FERENCZYektől EGRYig, a zenészeket KODÁLYtól WEINEREN át BARTÓKig. Ez a törekvés jellemzi a kor népi, őstörténeti és hipermodern elemeket vegyítő iparművészeit, s ez kapcsolódik össze oly eltéphetetlen száakkal a kor politikai, társadalmi reformmozgalmaival a Nyugat körül kibontakozott irodalomban. — Hatottak nyugati példák is; 1908-ban már működik FUSCH *Stielbühné*-je Münchenben. — KÉMÉNDY mindezek nevében írhatta: „Csak a színpad jövője lebegett előttem, s az a büszke gondolat, hogy a színpad reformja — mint remélhetőleg sok egyéb újítás is ... a XX. század színpadja magyar alkotás legyen ... Szeretném, ha a reform Magyarországból indulna ki, amire legjobb alkalom volna most, amikor (1907-ben) megépíteni készülünk az új Nemzeti Színházat.” Tudjuk: mind a reform, mind az új Nemzeti Színház építése elmaradt.

Ismétlem, sajnos KÉMÉNDY is nagyobb volt elgondolásaiban, terveiben, mint abban, amit megvalósíthatott. Hogy az új stílus — ha tetszik: a magyar szecesszió díszlet-, színpadkép-világa — legalább részben áttörhessen, olyan művész közéleti súlyára, társadalmi tekintélyére, politikai befolyására volt szükség, mint amilyen gróf BÁNFFY Miklós volt. Őt sajnos csak 1912-ben, tehát az első világháború küszöbén nevezték ki a színházak kormánybiztosának, tehát az Operaház intendánsának is. Ő vállalhatta — egyebek közt — a kockázatot, hogy a kor leg-sokoldalúbban képzett, legszenvedélyesebben a színháznak élő fiatal szakemberét, HEVESI Sándort vegye maga mellé főrendezőnek, s hogy bemutassa az akkor még igen heves viták pergőtüzébe került BARTÓKot.

BÁNFFY rendkívül sokoldalú, tájékozott és merész művész-arisztokrata volt; maga is festett, írt, rengeteget utazott; jól ismerte kora európai mozgalmait és magyar világát. Drámákat is írt; ezekhez mindig maga tervezte a díszleteket és jelmezeket. Olyan országos jelentőségű ünnepség látványának kialakítását is rábízta, mint az 1916-ban lefolyt koronázását. Kiváló érzéke volt a színpadi hatáskeltés modern eszközeinek igénybevételéhez: a monumentalitáshoz. Kétségtelen, hogy ő sem volt eredeti alkotó tehetség, de jól ismerte kora legmodernebb törekvéseit, az európai „szecesszió” rendkívül változatos világát. Mintái, sugalmazói közt olyan kiváló alkotókat kell említenünk, mint Gordon CRAIG, Adolf APPIA, Leon BAKST. Bakst munkáit külföldön láthatta, de az orosz balett vendégjátékai alkalmával itthon is. De elég eredetiség, képzelőerő, s fölényes hozzáértés volt egyéniségében ahhoz, hogy az amúgy is erősen individualista szecesszió világában a maga sajátos hangján szólaljon meg. Azon a színpadon, amelyet HEVESI Sándorral együttműködve kialakított rendkívüli változatossággal jelentek meg a tér- és jelmezkompozíciók. A hagyományos-barokkos színpadi kép átlakításában

Bánffy Miklós díszletterve ismeretlen operához. 1920 körül

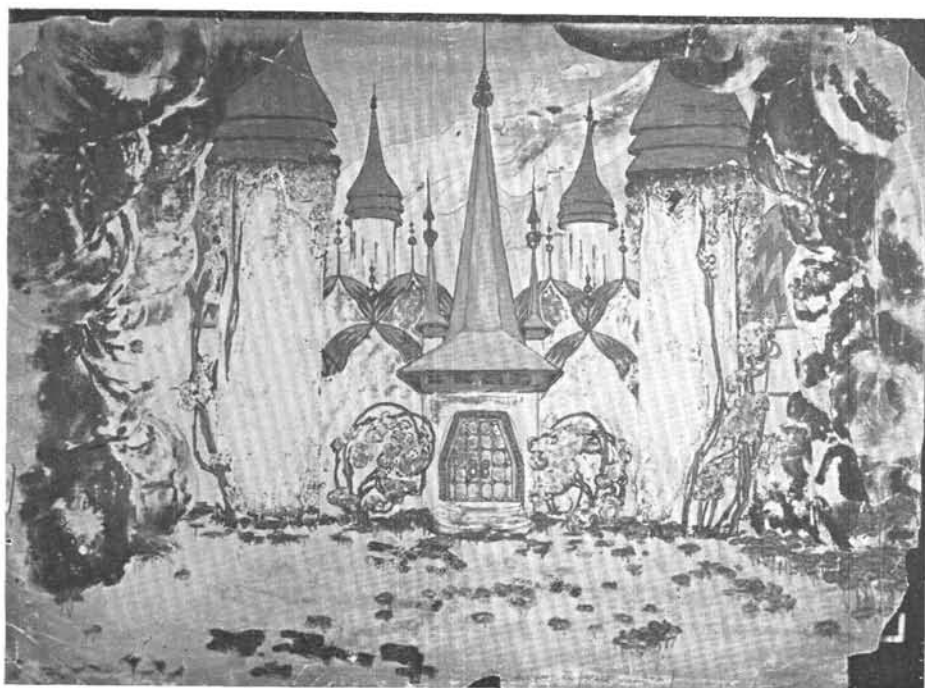
— úgy látszik — ők tették meg a gyakorlatban is a döntő lépéseket. A színpadi látvány rendkívüli jelentőségét a színpadra vitt mű drámai hatásának fokozásában, teljessé tételében, mindketten világosan látták. De ők fogadtatták el a közönséggel is a színpad terét hangsúlyozó, a néző képzeletét a színpadi történetre összpontosító, tehát öncélú pompájáról lemondó, stilizált díszleteket; pontosabban: a színpadtér újfajta berendezésének hatásosságát. Sajnos BÁNFFY színpad- és jelmezterveinek nagy része is lappang; ez irányú munkássága jóformán teljesen feltáratlan. HEVESI Sándor pedig a színpadi képzőművészet gyakorlatában csupán elméletileg tájékozott rendező volt — számos idevágó cikkét ismerjük — színpadtér-alakító elgondolásait tehát csak oly mértékben tudta megvalósítani, amilyen mértékben megfelelő, szándékát, elképzeléseit kivitelezni képes művészekkel működhetett együtt. BÁNFFYval közösen létrehozott színpadi művei közül különösen az *Aida*, a *Varázsfuvola*, a *Szöktetés a szerályból*, az *Oberon*, meg a *Hoffmann meséi* lettek híressé. Később a Nemzeti Színház igazgatójaként, ő adott méltó s fejlődését nagymértékben elősegítő feladatokat OLÁH Gusztávnak.

Közben azonban lejátszódott az első világháború. Ennek földrengésében szétomlott az Osztrák–Magyar Monarchia. A romokból egy történelmi területeinek kétharmad részét elveszített Magyarország került ki, teljes erkölcsi, politikai és anyagi csődben. A háborút befejező forradalmat és a régi területekért harcba szálló Tanácsköztársaságot egy különféle alakváltozásokon áthaladó, nagyon is ellentmondásos, kérdéses, végül is lényegében konzervatív, ellenforradalmi restauráció váltotta fel. Érthető, hogy az Operaház is egyik válságból a másikba

tántorgott, s hogy az uralkodóvá lett konzervatív ízlés erőtlensége következtében a díszlet- és jelmezművészet az opera területén is hanyatlásnak indult. Találkozunk ugyan még elsőrt kísérletekkel, de ezek sem eredetiségben, sem bátorságban még csak meg sem közelítették az említett jeles elődök munkáit. Az előadások kiállítása, a műsorpolitika irányulása, az Operaház egész világa az elszegényedés, a tétováság, nem egy esetben a teljes hozzá nem értés képét mutatta. Ennek megfelelően kiürült a nézőtér is. A régi közönség az összeomlás következtében elvesztette társadalmi súlyát; új közönség szervezésére — főként a közönség bázisának kiszélesítésére — lényeges kísérlet sem történt. A húszas évek elejére teljes lett a Magyar Királyi Operaház válsága.

Ezt az állapotot egymagában az az érdekes, sokoldalú és nagy hatású egyéniség sem tudta megváltoztatni, akit 1923-ban meghívtak főrendezőnek: MÁRKUS László. A kor magyar színházi életének ez az igen jelentős, de inkább sugalmazó, mint végrehajtó erővel kiváló alkotó egyénisége is az önművelő „nem-szakmabeliek” közül került ki. Újságíróként kezdte pályáját, jó publicista volt; főként a művelődés, ezen belül is a művészetek, első rangon a színház kérdései érdekelték. Kezdetől fogva szenvedélyes előharcosa volt a modern törekvéseknek, s ezeknek — okos politikájával, hajlékony, megnyerő egyéniségével — a nagyon is maradi, a politikai reakció erőitől is befolyásolt művelődéspolitikusokkal szemben is érvényt tudott nagyrészt szerezni. Felnevelője a „Thália”-társaság, a korszakban a modern színházi törekvések legkövetkezetesebb szellemű vállalkozása, rövid fennállása idején is nemegy kiváló színházi ember kiröpítő fészke lett. MÁRKUS László az Operaháznak főrendezője, aztán egy-egy rövidebb szakaszra a Nemzeti Színház, majd az Operaház igazgatója is lett. (Tudni kell, hogy e két intézményt külön épületbe költözésük után is számtalan szoros szervezeti és művészetpolitikai szál kötötte össze.) Ismételjük: MÁRKUS nem volt a szakma gyakorlatában is kiképzett mester; díszlet- és jelmezterveit inkább csak felvázolta: az a bizonyos „manualitás” hiányzott tehetségéből, gyakorlatából. De kitűnő ízlése, nagy műveltsége, biztos ítéllete, s főként: sugallatos képzelőereje mégis a magyar színházkép-formálás „szecessziós”, ha jobban tetszik „expresszionista” irányának kimagasló mesterévé tette. Az Operaházba mint más, főként drámai színházak nagy sikert, heves vitát és lelkes ünneplést kavaro képzőművészeti irányítója került 1923-ban. Operaházi működésének már első éveiben igen jelentős eredményekkel tervezett színpadi játéktereket, megjelenésformákat. WAGNER *Parisifalja*, DEBUSSY *Pelleas és Mélisandeja*, MASSENET *Thaísa*, s más operák a kései magyar szecessziós szcenika igen egyéni színezetű, egyszerre monumentális és hangulattelt, a meseszerűség, a végtelenség s a szenvedélyesség mozzanataival telített látványaiként jelentek meg az Operaház színpadán. Mai távlatból nézve igen érdekes, nemegyszer nagyon is merész, művészileg mindig magasrangú „beállításait” a közönség és bírálóat eléggé értetlenül fogadta; kezdetben az Opera vezetősége is. Mást: hazaibb, idillikusabb, realiztikusabb színeket vártak tőle. Olyasmit, amit POLDINI igen hatásos, a magyar „táblabíróvilág” megszépített jeleneteit felidéző, konzervatívan magyaros daljátékának, a *Farangi lakodalom*nak képi világaként felidézett.

A századforduló színpadformáló művészete Magyarországon tehát nem az igazi nagy mestereké volt, de a bátor keresőké, álmodóké. Jellemző pl. MÁRKUS László egész ilyen irányú alkotásmódjára, amit az új varázseszköz, a fény szerepéről írt.

Maeterlinck: A kék madár. Márkus László nem kivitelezett díszletterve. 1913

„A színpadi illúziókeltés legjelentősebb tényezője a színészi játék után” — ez volt alaptétele. Így folytatta: a színpad művésze „ma már nem csak a valóságos teret ábrázolja, sőt esetleg arra nem is törekszik, hanem a költői mű hangulatának . . . látható eszközökkel való hangsúlyozását tartja feladatának. Ehhez képest . . . különbözőképpen stilizált: a naturális képtől teljesen elvonatkozott teret csupán tagoló díszlet jellemzi . . . A modern díszlet meglevenítésének lelke, mely azt a dráma változásaiban azonos hangsúlyú változásokon fejlődő és vibráló életre képesíti: a modern színpadi világítás. Enélkül a dekoráció halott séma, ezzel pedig az egészen a különböző függönyökre redukált dekoráció is a mű hangulatának valóságos zenei kísérője lehet. A dekoráció a modern színpadon nemcsak kerete, hanem kiegészítője a színész munkájának. A modern díszlet lényege tehát nem a látványosság, nem az anyagi pompa, hanem a mű lelkének . . . képzőművészeti kifejezése”.

Ezzel nagyjából el is mondta azt, ami a modern színpadkép-tervezést a régitől megkülönbözteti. Elég széles keretet jelölt meg így; ebben az egyéni változatok igen gazdag sora elfért. A maga későbbi alkotásai is, főként PUCCINI *Turandot*-jának és ZANDONAI *Francesca da Rimini*-jének színpadi megjelenései. Az utóbbiról joggal írta egyik hozzá igen közel álló munkatársa: e színpadkép alkotójában „olyan költőt ismerhettünk meg, aki az olasz reneszánsz csodálatos illatát tudta terveivel a színpadra varázsolni, oly mély átérzéssel, amelyhez foghatóval azóta sem találkoztunk”.

Ezekkel a későbbi műveivel azonban már annak a korszaknak első jelentős alkotóművésze lett, amely befejezte a modern operaszínpad kialakítását, s az egykorú európai opera és balettművészet színvonalára emelte e művészeti ág

általános színvonalát Magyarországon is. Az álmodozó tervezők, a magános alkotók kivételes művei után létrejött Operaházunkban a színpadkép-formálásnak egy évtizedeken át megszokhatatlanul élő, ormaival és szakadékaival egységes művészi hegyvonulata. Olyan „iskola”, amely emelte, s nem akademizálta a hozzátartozókat, s máig ható-kötelező példát adott a magyar opera és balett szcenikai művészetének.

Hogy ez létrejöhessen, megfelelő műhelyt és pódiumot kellett teremteni: olyan Operaházat, amely az anyagiakban ugyan elszegényített, tehetségekben azonban ritka gazdagsággal kibontakozó kis Magyarországon is méltó módon tudta ellátni feladatait. Ennek a műhelynek és pódiumnak alapjait RADNAI Miklós vetette meg. Jól képzett, de jóformán névtelen emberként, a „szakmán” kívülről lépett be a szétesőben levő Operaház dzsungeljébe, amikor 1925-ben igazgatóvá nevezték ki. A szükséges létszámcsoökkentést, az anyagi keretek célszerű felhasználását drákói szigorral és céltudatos következetességgel hajtotta végre. „Inkább kevesebbet, de kitűnőt” — volt jelmondata. Külföldi útjain félelmetes szorgalommal egészítette ki alapos zenei ismereteit a színházvezetés és közönszervezés új módszereinek ismeretével. Bérletrendszerével kiszélesítette és megszilárdította az Operaház közönségbázisát; okos műsorpolitikájával biztosította a klasszikus vagy klasszikussá érett művek reperotárjának lehető legnagyobb gazdagságát és változatosságát. Olyan munkatársak alkotó segítségét sikerült biztosítani, állandó éberségben — ha úgy tetszik: versenyben — tartania, akik eszményi együttműködésben forrtak össze egymással a közös vállalkozás szolgálatában. A rendelkezésre álló erőket tömörítve: az alaposan megnyírbált lehetőségű Operaházat ismét az ország egyik legfontosabb művészi intézményévé fejlesztette. Műsorpolitikáját, művészi programját természetesen meghatározta annak a kornak konzervativizmusa, amelyben működött. Ez a dolog természete szerint már csak politikai okokból is elhárított minden kiöltő újítást. Jellemző, hogy az európai színházi avantgard bizonyos elemei mégis főként az állami színpadokon állapodhattak meg, természetesen megfelelő ötvözetben, s csak akkor és addig, amikor és ameddig kellő ügyességű művészetpolitikusok fémjelezték őket: a Nemzeti Színházban a NÉMETH Antal, az Operaházban az OLÁH Gusztáv körül kialakult gárda.

OLÁH Gusztávnak megadta a sors mindazt, amire kivételes ívelésű, teltségű és zártságú pályája és műve kialakításához szüksége lehetett: a sokoldalú, de kezdettől fogva egy fő szenvedély szolgálatában álló tehetséget, a sokoldalú önképzés lehetőségét, a szakmai részletekben, s a nagy összefüggésekben egyaránt rendkívüli műveltséget, a hajlékonyan is önálló, proteuszi változékonyságában is szívósan egységes ízlés biztos fölényét. S mindenek előtt: a működés, a teremtlő tervezés és megvalósítás terét. Édesanyja festőművész volt: tőle már gyermekkorában megkapta nem csupán a képzőművészeti érdeklődés szenvedélyét, hanem a festői gyakorlat, főleg az akvarelltechnika legfontosabb alapelemeit is. Ezt pályája során igen magas színvonalúvá fejlesztette: remek „manualitásra”, tehát rajzkészségre, a festői anyag kezelésének, a színek hatásának, összefüggéseinek, alkalmazásának területén legendás virtuozitásra tett szert. Nem ismert ezen a téren lehetetlent.

Már gyermekkorában a színház volt legfőbb játéka: maga készítette el azt a kis színpadot, amelyet teljes apparátussal — jelmezekkel, mozgatható díszletekkel, zsinórpaddal, világító és süllyesztő berendezésekkel stb. — sajátkezüleg

szerelt fel. Ezen bábokkal helyettesítette az embereket, de barátaival együtt mondta — esetleg írta — a szükséges szövegeket, játszotta a zenét. Érettségi után a Műegyetemen folytatta tanulmányait: építésznek készült; a térszerkezetek mérnöki problémáival később is alaposan foglalkozott. Elvégezte a Zeneakadémiát is; kitűnően zongorázott; hangversenyeken nem egyszer kísérte előadóművész barátait: a zene teljes világában gyakorló zenészként is tájékozódott. Emellett alapos képzőművészeti tanulmányokat folytatott: színpadvázzatait ezért is készítette mindig egyedül. Sokat utazott: a helyszínen ismerte meg azokat a tájakat és műalkotásokat, amelyeknek lényegét, motívumait, hangulatát műveiben ihlető forrásként hasznosíthatta. Elbűvölő társalgó, jó sportoló volt; négy nyelven beszélt természetes könnyedséggel.

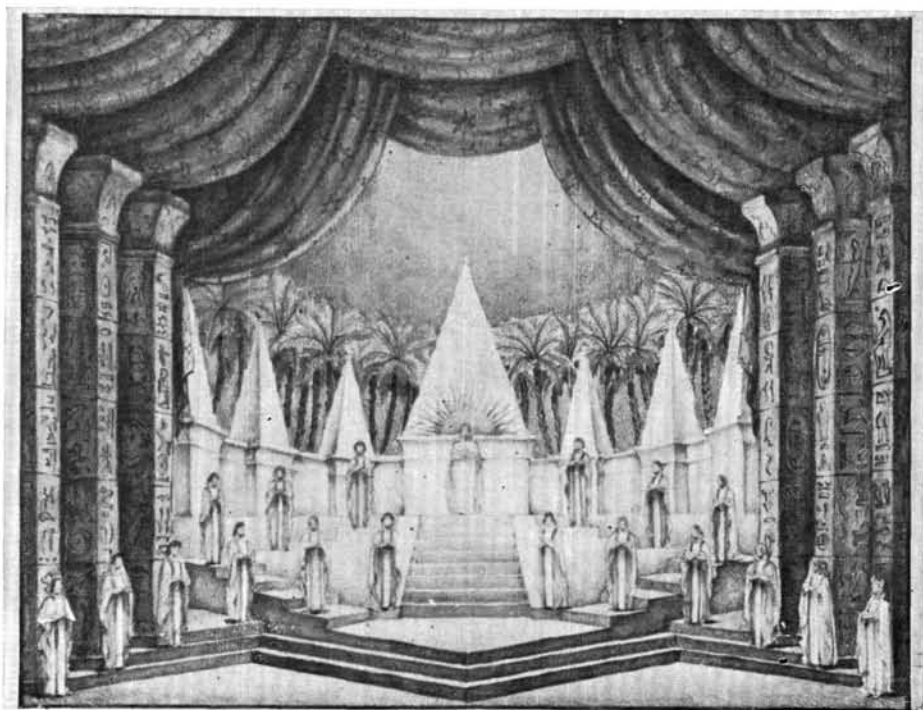
Nem csak a hazai terepet ismerte tehát: otthon volt az európai művészet minden színhelyén, fő műhelyeiben, irodalmában. Kivételes képességeit kivételes céltudatosság, munkabírási, az önképzés, s az alkotó kísérletezés szenvedélye fogta össze egyetlen életmű felépítésének szolgálatában. Még szórakozásait is ez alapvető érdeklődés szerint válogatta meg. Soha nem szűnt meg tanulmányozni a képzőművészet klasszikus nagyságait, újra felfedezett egykori értékeit, modern kísérleteit és eredményeit. Munkájában kifáradva a házi-zenélésben keresett pihenést; e kamarazenélések résztvevői közt igen sok világhírességgel találkozunk. Az egész világ érdekelte; egy modern reneszánszember sokoldalúságával szívott fel mindent, amit alkotásaiban felhasználhatott. Mert, bár rendkívüli hajlékonysággal tudott idomulni az arculatát, ízlését változtató kor egymással gyakran szöges ellentétben álló elvárásaihoz: alkotásainak személyes magvát, egyéniségének autonómiáját a legnehezebb körülmények közt is sikerült megőriznie.

Az érdeklődésnek, önképzésnek, alkotó, kísérletező s megőrző szenvedélynek, látvány, zene, cselekmény, szó és mozdulat egybeötvözésének ez a kivételessége szinte természetes magától értetődéssel vezette el az opera műfajához. E képességek együttműködésével vívta ki a maga területén az első helyet. Elődei inkább csak mellékfoglalkozásként lettek színpadtervezők: számára ez volt az egész életét betöltő szenvedély. Első e művészet kizárólagos specialistái közt. Azt gondolom, a legboldogabb alkotók közé tartozott: biztosan, természetes könnyedséggel hozta létre életművét, s ez a munka betöltötte egész életét.

Gyakorlati munkáját az Operaházban még KÉMÉNDY mellett kezdte 1921-ben; a Nemzeti Színházban HEVESITŐL kapta az első jelentős megbízatásokat; sokat tanult MÁRKUS Lászlótól, de — ismétlem — az egész világ színházi, operai életétől, nagy mestereitől. 1927-ben, 26 éves korában már az állami színházak szcenikai főfelügyelője, 1936-ban az Operaház főrendezője lett, s az is maradt, különféle megjelölésekkel, 55 éves korában bekövetkezett haláláig. Rengeteget dolgozott a Nemzeti Színházban, de más színházakban is, az Operában, de vidéken is, szabadtéri színpadokon; Magyarországon és külföldön. Munkáinak jegyzéke maga kitesz egy kötetet; nehéz belőlük a legfontosabb műveket kiemelni. Nem egy jelentős operát maga rendezett és másokat többször is bemutatott; BARTÓK *Kékszakállú hercege*hez és *A fából faragott királyfi*hoz egymástól igen különböző díszleteket készített; világsiker jutott osztályrészül nem egy színpadi kompozíciójának — pl. RESPIGHI *A láng* c. operájához, PUCCINI *Bohéméletéhez*, VERDI *Don Carlos*ához, MOZART *Don Giovanni*jához, *Varázsfuvolájához* több változatban is készített díszleteinek; számos magyar opera — főként a megújított *Bánk bán* meg a *Háry János* sikerének kivívásában oroszlánrésze volt. A klasszikus

orosz operák bemutatói — főként a *Hovanscsina*, a *Borisz Godunov*, az *Anyegin*, de STRAVINSZKIJ *Oedipusa* is — az ő segítségével lettek a magyar színházművészeti élet eseményeivé. Nem egyszer rendezett külföldön, a milánói Scalában, a firenzei Maggio musicalen; a halál is Münchenben érte, ahol vendégrendezőként dolgozott éppen. Szeretett tanítani: ilyen minőségben a Zeneakadémián meg az Iparművészeti Főiskolán működött. Mindenütt szerették, megbecsülték; a legmagasabb elismerést, rangot, kitüntetésekkel kapta meg, amit az ő területén működő művész itthon megkaphat.

Rendezett, díszletezett és kosztümözött bohózatot és tragédiát, modern és klasszikus darabokat, balettet, operát, operettet; a maga együvéforrott munkatársi csoportjai mellett együttműködött a legkülönbébb ízlésű, stílusú, rangú és temperamentumú rendezőkkel, színészekkel, énekesekkel, kosztümtervezőkkel, balett-táncosokkal: a színházi és operai világ igen sokfajta emberével. Együttműködése csaknem mindig zavartalan volt, s ez nem csupán kitűnő modorának, okosságának, egyre növekvő tekintélyének, hanem főként csodálatra méltó tárgyszeretetének és műhelygondjának volt köszönhető. Ezért tudott hozzáismulni a legkülönbébb egyéniségekhez, feladatokhoz, művészi felfogásokhoz, de ezért tudta a legmakacsabb rendezők elképzeléseit is szelíd eréllyel a maga egyéniségéhez hajlítani. Kora, körülményei, feladatköre, egyénisége sem a nagy úttörők közt jelölte ki helyét; voltak, akik túlságosan alkalmazkodónak, eklektikusnak tartották munkásságát.

Mozart: *Varázsfuvola*. Oláh Gusztáv díszletterve. Operaház. 1933

Ez csak látszatra van így. Valóban sokfélét tudott megvalósítani, akár stílusának sokrétűségét, változatosságát, művészi hagyományokra épülését, közönségére és lehetőségeire való figyelmét nézzük. De van ennek a sokrétűségnek, az igen mély személyes hitelen túl, valami objektív értéke is. Valóban alkalmazkodott a művekhez: levegőjükhöz, hangsúlyaikhoz, hatáskeresőikhez. Röviden: a zenei alkotók s az alkotások egyéniségéhez, jelleméhez. Nem játszatta volna el a *Hamletet* frakkban, nem énekeltette volna el a *Machbethet* egy gyár kulisszái között, s a *Szentiványi álmat* hintákkal-trapézekkel felszerelt cirkuszban. Nem az elidegenítő, hanem a magával ragadó színjátszás, opera és balettművészet híve volt; s ha az életben ismerte is, a színpadon csak akkor alkalmazta az iróniát, ha az hozzátartozott a darabhoz. Félelmetes volt e téren intuíciója, alázata, beleélő-képessége, s nem utolsó sorban történeti, tárgyi tudása. A meiningeniektől nem az anyagok és kellékek hűségének, valóságának parancsát fogadta el, de a szellem történeti hitelességének tanítását. Ez a kivételes alkalmazkodóképessége tette díszleteit az előadások szerves részévé, nem egyszer tartóoszlopává. Igen sok előadáshoz maga tervezte a jelmezeket, a megvilágításokat, a mozgásokat is, s ezek mindig átvették, árnyalták, gazdagították a keret és díszlet színharmóniáját, hangulati egységét — vagy éppen kontrasztjait. Így, főként azokban a munkákban, amelyeket igazi odaadással készített, a dráma, a zene, s a látvány kivételes összhangját tudta megteremteni. Arra volt büszke, hogy a mű élt általa, s nem fordítva.

Igen jellemző egy idevágó nyilatkozata:

„A mai színpadtól megkövetelhetjük, hogy az első perctől kezdve adja a darab levegőjét, hangulatát, ha csak egy-két jól odavetett vonallal is . . . a színpadi képnek élnie kell a darabbal. Ezen célt fejlesztendő, a világítást és annak eszközeit formálták olyan tökélyre, hogy ez ma talán fontosabb alkotóeleme a színpadi képnek, mint maga a díszlet. A díszletnél az a cél, hogy mentől kevesebb, de markáns eszközzel ábrázoljon, hogy . . . annál kevésbé vonja magára a figyelmet oly dolgokkal, amelyek a darab szempontjából nem fontosak . . . minden fölösleges vonal és dísz iparművészeti adalék csak, merevíti a színpadi kép mozgási lehetőségeit . . . Mert képnek kell lennie a mai színpadnak, de sokkal fokozottabb és művészebb értelemben, mint azelőtt . . . legyen kép, melynek szépsége kifejező voltában rejlik, ahol a vonalak és színek élnek, amely képen a hangsúly nem a háttéren, hanem az előadáson és a szereplőkön van . . . Lépcsőkkel, emelvényekkel tagolja a színpadot magasságában is. Ezeknek a díszleteknek a megtervezésénél nem a tervező, hanem a megtervezettek funkciója a lényeges.”

Mindezt persze azért is tehette ilyen egyértelműen programjává, mert azoknak a nehézségeknek nagy része, amelyekkel úttörő elődei küszködtek, őt már nem igen akadályozta. A kulisszáiból, háttérképből összeállított színpadot legfeljebb ifjúkori emlékeiből, s leírásokból ismerte. Az ő színpada már szabadon alakítható színpadi tér volt, amelyen „a színpadi térnek élnie kell a darabbal”. Ami KÉMÉNDY számára még csak vágyálom volt, OLÁH idejére már valóságos lehetőséggé lett. Amikor ő alkotó művészként a színre lépett, az új elképzelések, törekvések, a kifejlődött és a színház szolgálatába állított technikai lehetőségek — no meg olyan jelentős, világgraszoló hatású alkotóművészek, mint POELZIG, POLTER, Gordon CRAIG, APPIA stb. — már Európa-szerte átalakították a színpadok világát. A színpadi alkotóművész feladata nem az volt már, hogy a szerkezetben szigorúan megszabott díszletkeretben az anyagok — vagy csillogó talmi-anyagok — pompáját ragyogtassa fel, hanem hogy a szabadon, gazdagon tagolt, minden irányban tágítható és szűkíthető színpadi tér megfelelő alakításával,

színt, anyagot, fényt, mozgást, minden kivitelező eszközt a mű hangulatának, erőjátékának, drámai menetének szolgálatába állítson. A részletek helyett az egészre kellett — s lehetett! — figyelnie; a játszó, éneklő, táncoló személyek testi valóságát éppúgy feloldhatta — s ha kellett, fel is oldotta — a fények, mozgások esetleg teljesen elvont egységében, mint az igen gyakran csak jelzett, tehát rendkívül könnyen mozgatható térelemek, amelyek már maguk is cselekvő, árny-szerű vagy valóságos plasztikájú részei lettek a színpadi látványnak. A színpadkép tehát a játék keretéből a színpadi produkció összhatásának egyik igen fontos hordozójává lett.

Hogy ez a fejlődés a magyar színpadokon, főként az Operaház színpadán mikor, hogyan, milyen átmenetekkel folyt le, még alaposan megvizsgálandó; mi is főként a díszletművészet alakváltozásairól s jelentős művelőiről szólhatunk csak. E téren jóformán minden előmunkát hiányzik. Hogy OLÁH már a nem zökkenő, s válságmentes fejlődésnek fennsíkján tűnik fel: nem véletlen. Néhány előfeltételről volt is szó. Külön ki kell azonban emelni kiváló képességét munkatársai megválogatásában. Rendezőként — egymást versengve-tanítva — főként NÁDASDY Kálmánnal működött együtt, karmester-munkatársa FERENCsik János volt; de nagy befolyással volt az Operaház jeles világító mestereire — akik közül különösen KORNAI Jánost kell kiemelni — s olyan kitűnő koreografusaira, mint BRADA Ede, CIEPLINSKI Jan, HARANGOZÓ Gyula; máig sem méltatták eléggé a színpadi világító művészet és a balett magyarországi fejlődésében játszott fontos szerepét. Tanítványaiból munkatársakat, barátokat s méltó utódokat tudott nevelni. Hadd idézzem itt egyik munkatársának és utódjának, FÜLÖP Zoltánnak a személyes élmény hitelével teljes jellemzését:

„Az alapot, amire a maga művét építette nem csak a műben felidézett kor történelmi vagy földrajzi ismeretei adták; Oláh a kor szellemét engedte magára hatni úgy, ahogy az az irodalomban, zenében, képzőművészetben megvalósult. Színpadképei csak féllábbal álltak a történelmi, földrajzi hitelességű talajon, kompozícióinak másik felét saját képzeletvilágának líraisága tette ki. Kulturáltsága azonban soha nem engedte meg, hogy a szárnyaló képzelet elragadjon. Legendássá vált, hogy nem tűrte meg a legkisebb inkorrekttséget a kor felidezésében. A 'korrektség' nem az 'eredeti' részletekhez való ragaszkodást jelentette számára. Legnagyobb ereje abban nyilvánult meg, hogy tudta, mit kell megmutatni s mit kell elhagyni. Merészen egyszerűsített, ha arra volt szükség, merészen halmozott, ha így lett teljessé az illúzió. Szinte évtizednyi pontossággal ismerte a neki fontos nagy stíluskorszakok árnyalatainak időrendjét. Emlékezetesek idevágó beszélgetései. Kezébe kerültek pl. egy-egy világhíres produkció képei, s megjegyezte: 'szép, szép, de engem zavar, hogy ez vagy az az építészeti motívum csak évtizedekkel később jelentkezik a valóságban.' Rajztudása kivételes volt. Ha szükséges volt, túlszárnyalta a Bibiena testvérek csodálatos perspektíváit, ha kellett Gordon Craig monumentális síkokkal építkező kompozícióit követte. Ha egy előadás megtervezése közben egy Pompeji-beli freskót vagy egy Breughelt, Tiepolót tanulmányozott, annak valahol mindig megvolt a maga jó oka és eredménye. Ifjúkorától csodálta az olasz középkor és reneszánsz művészetét; ez mindvégig egyik legfőbb sugalmazója is maradt. Respighi 'Láng'-jának olaszországi bemutatója után Radnai Miklós rövidesen Oláh Gusztávra bízta a magyar előadás megvalósítását. Ő fanatikus lelkesedéssel maga tervezett mindent s oly páratlan sikert aratott, hogy az előadást bemutatták a firenzei Maggio Musicalen. Az olasz sajtó elragadtatottan írt róla; az egyik nagy lap zenekritikusa pl. ezt: 'a budapesti Operaház előadásában, Oláh Gusztáv rendezésében és díszleteivel ismertük meg Respighi operájának, a Lángnak monumentális szépségeit.'"

OLÁH a nagy összegezők közé tartozik. Ezért tudta — oly korszakban, amely nem nagyon tűrte a merész kísérletezést — a magyar színpadi képzőmű-

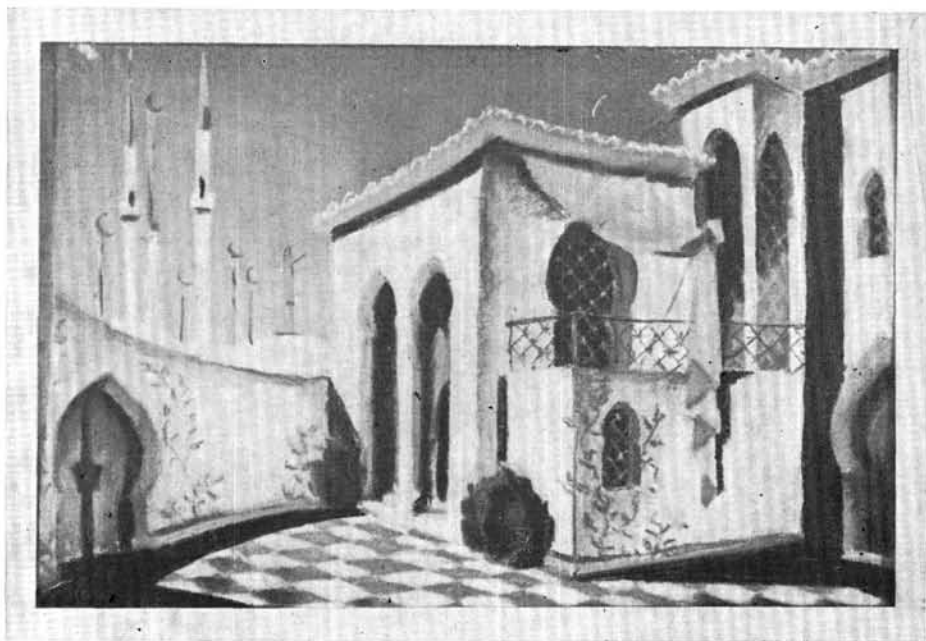
vészetet állandó egyenletességű európai színvonalra emelni. Ezzel kötelező mércét is állított utódai elé. Nem alapított iskolát, de páratlanul erős hatása alól a területnek jóformán egyetlen munkása sem tudta magát kivonni — s ezt nem is érezte szükségesnek. Hogy példája mily termékenyítő, szelleme mily felszabadító s nem erőszaktevő volt, jól bizonyíthatja egyik legbensőbb munkatársának, FÜLÖP Zoltánnak színpadtervezői életműve.

Ez az OLÁH Gusztávnál mindössze öt évvel fiatalabb művész is azok közé az alkotók közé tartozik, akik egyetlen foglalkozásként választották a színpadtervezés és -építés mesterségét. Ő is korán lépett a pályára. Már az Iparművészeti Főiskolán folytatott tanulmányainak utolsó éveiben asszisztense lett MÁRKUS Lászlónak és OLÁH Gusztávnak. 1928-ban nevezték ki az Operaház scenikai asszisztensévé, majd a festő- és szobrászműhely irányítójává. Hamarosan díszlettervező, később — nyugalomba vonulásáig — az Operaház főscenikusa volt. A mesterségnek minden csínját-bínját tehát az ország első műhelyében tanulta meg, művészi képességeit a legkiválóbb mesterek erősítették, nevelték, sugalmazták. Igen fiatalon világraszóló sikert aratott a Belvárosi Színház vendégeként. MELLER Rózsi hatásos darabjához, az *Irja hadnagyhoz* készített színpadképeivel (ezek fotómásai a londoni *Studió*ban is megjelentek). Mindig készített színpadképeket drámai színházaknak, operettszínházaknak, szabadtéri színpadoknak. A haza határain kívül is működött nem egyszer vendégként. Igazi munkahelyének, művészi otthonának azonban az Operaházat tartotta. Negyven évig tartozott ez intézmény vezető művészei közé; a maga területén OLÁH Gusztáv halála után egy évtizedig jóformán minden jelentősebb bemutató színpadképét ő tervezte. A szakma és a közönség nagyrabecsülte munkásságát; hivatalos elismerésében sem volt hiány: megkapta a Kossuth-díjat és kiváló művész lett.

Amikor feltűnt, úgy köszöntöttek, mint a magyar színpadformáló művészet érdekes, eredeti, bátran kísérletező tehetségét. Az Operaházban hamarosan bebizonyította, hogy nemcsak rajzkészsége, s merész képzeletjárása különbözteti meg sok induló pályatársától, hanem kivételes munkabírása, anyagismerete, szorgalma és céltudatossága is. Életműve rendkívül sokrétű, változatos; terjedelmére nézve is óriási. Ha majd egyszer összeállítják, az ő műkatasztere is ki fog tenni egy kötetet.

Három magyar mester volt rá döntő hatással. Csodálta s példaadó úttörőjének tekintette KÉMÉNDY Jenőt, főképpen ennek a modern színpad megteremtéséről, működtetéséről szóló tanítását kívánta tovább fejleszteni. MÁRKUS László mellett tanulta megbecsülni a képzelőerő, a szabad téralakítás, a merész szín- és formakezelés jelentőségét az alkotásban; az inkább csak vázlatokkal dolgozó mester elképzeléseinek valóraváltása, gyakorlati kivitelezése közben szerezte meg a színpad technikai tartozékainak biztos ismeretét, lett kiváló színpadépítővé, a világítás, a mozgás, a térszerkezetek kialakításának megbízható és minden részlethez értő mesterévé: „manualitása” ezen a téren is példássá fejlődött. OLÁH Gusztávban a kivételes ízlést, műveltséget, invenciót és fegyelmet csodálta: mindazt, amit idézett jellemzésében megfogalmazott. Ifjúságának merészségét ezeknek a mintaképeknek nyomán szorította kordába, tette hathatósá, összefogottá. A rá oly jellemző kockázatlan képes merészség, valamilyen nagyvonalú, erősen személyes színű-ízü kifejezőkészség azáltal kapta meg igazi feszítőerejét, hogy rendkívül összefogott, egybehangolt keretekbe, ha úgy tetszik, dekoratív rendbe fegyelmeződött.

Első jelentékeny munkája az Operaházban Richard STRAUSS *József legenda* c. balettjének monumentális színpadképe volt. A következő feladatok inkább a kísérletező művész képzeletét foglalkoztatták; olyan rövid életű kompozícióknak teremtettek hatásos színpadi keretet, mint LAJTA L. *Lysistrateja*, KÓSA György *Arva Józsi három csodája*. A balett később is kedves műfaja maradt: nem egyszer tervezett nagy színpadokkal, markáns kontúrokkal ható színpadképet népszerű, pl. LISZT Ferenc, HUBAY Jenő zenéire komponált magyaros táncjeleneteknek. Legszebb balettdíszletét BARTÓK *A fából faragott királyfi*jához készítette. A kísérletezőből kiforrott művész lett eközben. Különösképpen vonzódott a nagy lépcsőzetekhez: ezeknek monumentális terére egyaránt épített komoran ünnepélyes, nyomasztóan alvilági, s derűsen mennyei képeket pl. GLUCK operáiban, az *Aulisi Iphigeniában*, az *Orpheusban*. Egyszerre játékos, ijesztő és fenséges díszleteket tervezett számos MOZART-operához; emlékezetesnek tartják *A varázsfuvola*hoz készült díszleteit. WAGNER monumentális istenvilága különösen megragadta képzeletét. A nagy hatású német operaszerző műveihez készült díszletei során igen jól követhető stílusának elmélyülése, egyszerűsödése; bár oly mértékű „pompátlanság”-ig, mint a hagyományt radikálisan megújító WAGNER-unoka WIELAND nem jutott el. Igen tanulságos megfigyelní, hogyan kapcsolódott be BARTÓK *Kécskakállájának* színpadképformáló munkájába. Elődeinek minden kezdeményét elhárítva, vagy továbbfejlesztve, ő is mintegy talpazatra — egyetlen lapos korongra helyezte a cselekményt magába záró, magasra törő karcsú oszlopköröndöt egybefoglaló boltíveket: egyszerre sugallva a mű kivételes zártágát és vulkáni kitörését. Kiválóan tudott alkalmazkodni a tér nyújtotta lehetőségekhez: szám-

Gluck: A rászédett kádi. Fülöp Zoltán díszletterve. Operaház. 1945

talán szabadtéri előadáshoz készített olyan színpadteret, amely szervesen magába foglalta a rendelkezésre álló játéktér növényzetét vagy építményeit. Ilyen munkái közül Szegeden a VERDI, MUSZORGSKIJ és PUCCINI operák keretétől szolgálók a legnevezetesebbek. A *Turandot*hoz kétszer is készített díszletet (NÁDASDY K. és SZINETÁR M. rendezésében) a *Borisz*hoz, a *Bánk bán*hoz (SZINETÁR rendezésében) egyszer.

E játéktér-tervező nemzedék nagy triászának harmadik tagja, VARGA Mátyás, talán a legsokoldalúbb művész. Nemcsak operákhoz, operettekhez, prózai és verses színművekhez, zárt színházi és szabadtéri előadásokhoz, de filmekhez, televíziós játékokhoz is tervezett díszleteket, jelmezeket; emellett a szorosabban vett képzőművészetek, főként a grafika terén is jeles műveket alkotott. Páratlanul hajlékony, találgató tér- és arányérzéke, biztos rajztudása és merészen széles skálájú, érzékeny kolorizmusa, ritka munkabírása, ösztönös biztonsága a stílusok útvesztőiben való nyugodt eligazodásra, törhetetlen vállalkozókedve, s higgadt ragaszkodása a magát mindig érvényre juttató egyéni megjelenésformákhoz: csendben, a korallak szívós erejével épülő életművét a korszak legváltozatosabb és terjedelmével is legjelentősebb színházművészeti emlékei közé emelte.

Az Iparművészeti Főiskolát elvégezve a szegedi Nemzeti Színházhoz került. Itt nemcsak alapos szakmai gyakorlatra tett szert, mert hiszen mindent neki kellett terveznie, kiviteleznie, de gyakorolhatta magát a szűkös lehetőségek közt is jelentőset alkotás technikájában is. 1935-től a budapesti Nemzeti Színház egyik díszlettervezője lett, itt a drámai műfajok legkülönbözőbb problémáival kellett megbirkóznia az avantgard kísérletek legfőbb magyarországi meghonosítójának, NÉMETH Antalnak munkatársaként. Amikor a kolozsvári Nemzeti Színház főszcenikusa lett, az ő vállára nehezedett az egész operarepertoár színpadi megjelenítésének gondja: az operairodalom remekműveinek és népszerű alkotásainak hosszú sorát vitte ott néhány év alatt színre. 1944-től kezdve ismét a budapesti Nemzeti Színház vezető scenikusa lett; főterületévé tehát a drámai színpad; de, különösen a nagy szabadtéri színpadok számára továbbra is tervezett igen szép, s nagy kifejező erejű opera-színpadképeket; külön ki kell emelni a hatalmas tértérhatásokat igénylő szegedi szabadtéri színpad számára tervezett *Aida*, *Bánk bán*, *Hunyadi László*, *Hári János*, *Trubadur* díszleteit. Ebben az időben nőtt fel a magyar filmdíszlet-tervezés legjelentékenyebb alakjai közé.

Munkásságával azt bizonyította, hogy nincs lényegbeli különbség az operai, drámai, szabadtéri színpadképek között: a színpadi tér és jelmezek alkotójának a rendelkezésre álló terepre, s a meglevenítendő mű szellemére kell figyelnie; ezekhez alkalmazkodva kell létrehoznia a játék olyan keretét, amelynek nem szabad külön hangsúllyal a maga egyéni érdekességére, hatásosságára felhívnia a nézők figyelmét, minden színpadkép megformálásában meg kell őriznie a produkció stílusának egységét. Találhatunk munkái közt szinte naturalistán részletezett hitelességű színpadképeket, de olyanokat is, amelyekben a színterek változását csupán a színfoltok fényes felragyogása, elsápadása, elszürkülése jelzi. A filmdíszlet-tervezés sajátos módszereinek kialakításában az úttörők közé tartozik. Sok kiállításon is szép sikert aratott mind Magyarországon, mind külföldön. A hivatalos elismerés az ő esetében sem maradt el: Kossuth-díjas és „érdemes művész” lett.

A színpadkép látványának elsőrangúan fontos összetevője a jelmez. Az eddig ismertetett színpadformáló művészek mindegyike tervezett jelmezeket is. Ké-

MÉNDY Jenő a maga korában és körülményei között főként jelmeztervezőként valósíthatta meg teljesen elképzeléseit. Jelmezterveinek fő jellemvonásai: a kivitelt részletekbe menő aprólékossága, a történelmi, társadalmi hitelesség feltétlen igénylése s a jelmez egyéniségreszabott jellegzetessége, változatossága. Nem véletlenül érdekelte festőként is főként a történelmi meg a népi életkép. A jelmeztervezésben hosszú ideig uralkodó MAKART-stílust ő helyettesítette végleg valamilyen, akkor nagyon is új, realiztikus hatású stílussal. BÁNFFY — legalábbis a maga jelmezterveiben — szakított ezzel a stílussal is. Az ő munkáiban állnak előtűnik a magyar szecesszió színpad- és jelmeztervezési módjának legérdekesebb kísérletei. Említettem, hogy az európai szecesszió — ha úgy tetszik a korai avantgard — világhírű mesterének, az orosz balett jelmeztervezőjének Leon BAKSZTnak kezdeményeit és eredményeit olvasztotta bele a legjobb hazai hagyományokba, merész képzeletjárással és fölényes technikával. MÁRKUS László, OLÁH Gusztáv, FÜLÖP Zoltán, VARGA Mátyás is számos operához készített a színpadkép egységébe illeszkedő jelmezeket. Az effajta kosztümtervezés fő előnye, hogy a jelmezek, s a díszletek együtt egy képzelet és tervező kéz munkájaként jöttek létre; ha a tervező művésznek volt ideje, s ereje a gyakorlati kivitelezésben mégiscsak nagyon eltérő területeken egyforma intenzitással megvalósítania elképzeléseit. Nem egyszer azonban ellentmondás jött létre: a jelmezek hangulata, látványa nem simulott össze a díszletekével.

Mert hiszen a jelmeztervezésnek is megvannak a maga anyagi, technikai előfeltételei. Az anyagi feltétel itt nem főként pénzt jelent, hanem a szó szoros értelmében vett anyagra utal. Másfajta megmunkálást kíván a selyem, a bőr vagy a zsávolynosztűm; mást a történelmi környezet, s mást az élő jelené. Más munkalehetőségeket kell biztosítani az éneklő, cselekvő s mást a táncoló vagy éppen a hétköznapi civilélet alakjait színpadra állító művész számára. Már a régiségben is fontos szerep jutott a színházak szabóműhelyeinek; a modern színház, főképpen az opera és balett szükségletei hamarosan megkívánták, hogy a jelmeztervezés specialistái vegyék át e terület külön gondjait. Természetesen olyan művészek jelenlétére volt szükség, akik ismerték a különféle anyagok, öltözetek, ruhadarabok hatásmechanizmusát, de a színpadi produkció egészének kialakításában érvényesülő összetevőket is. Egyszóval: akik magukévá tudták tenni, a maguk nyelvén meg tudták ismételni, teljessé tudták tenni a rendezők, díszlettervezők, sőt a nagyon sokszor külön kívánságokkal jelentkező ének- és táncművészek elképzeléseit, kívánságait.

A magyar színpadkép-tervezés önállósodásában, európai rangjának kivívásában, színvonalának megtartásában az említett jelentős szcenikusművészek mellett két jelmeztervezőnek jutott az oroszlánrész. Korukra, stíluseszmenyükre, életművük változatos egységére és gazdagságára nézve is a nagy nemzedék reprezentatív egyéniségei közé tartoznak.

NAGYAJTAY Teréz az Operaházban OLÁH Gusztáv mellett kezdte jelmeztervezői munkásságát: eszményeit, sokoldalúságát, kiművelt stílusérzékét, segítő alkalmazkodóképességét ez a kezdet határozta meg döntően. Kiváló rajztudásának, érzékeny színskultúrájának alapjait már előbb, a párizsi és a berlini Operaházakban, s még előbb a budapesti Iparművészeti Főiskolán vetette meg. Munkásságának főszínhelye a budapesti Nemzeti Színház lett, de mindvégig tervezett kosztümöket operákhoz, balettekhez is. Főereje a bensőséges színharmóniákkal, szép vonalhatásokkal gazdag, finom stilizáltsággal egységbe hangolt, s a hiteles

valóság illúzióját keltő költőiség. Mindig a produkció egységét kívánta szolgálni, s ezért általában csak olyan feladatokat vállalt el, amelyeknek megoldásában nem kellett kilépnie a harmonikus összehatást létrehozó együttes kereteiből. A maga tartózkodó eszközeivel mindig ízlésesen szép látványt kívánt felidézni; soha nem volt kihívó, egyénieskedő; kerülte, mert nem szerette az ún. sokkhatásokat. A hagyomány azonban, amelynek őrizője, elevenen tartója lett, igen nemes hagyomány volt, s főként a színházi, drámai, operai művészet klasszikus alkotásainak szolgálatában remekelt. NAGYAJTAY Teréz mestere volt az egyéniségek jellemzésének; jelmezei viselőjük egyéniségét kívánták kifejezésre juttatni; jelmezterveinek nagy részén kiváló érzékkel egyénített arcokat is láthatunk. Közönsége s munkatársai megkülönböztetett tisztelettel fordultak feléje; az Iparművészeti Főiskola tanáraként a kosztümtervezők igen jól képzett nemzedékét nevelte fel; a hivatalos elismerés az ő esetében sem maradt el: Kossuth-díjas és érdemes művész lett.

MÁRK Tivadar a budapesti Iparművészeti Főiskolán textiltervezést tanult; 1924-ben az Operaház ösztöndíjas jelmeztervező asszisztense lett, aztán a műhelyek vezetője s máig az Operaház vezető jelmeztervezője. Ő is elmondhatná, amit egy ünnepelés alkalmával OLÁH Gusztáv: „élettársam az Operaház”. De neki megadatott, hogy friss erőben megünnepelhesse e frigy aranylakodalmát. Első önálló „nagy” tervezői munkájával, a *Hovanscsina* jelmezeivel kivételes sikert aratott. Az elsőt a sikerek hosszú sorozata követte itthon és külföldön is. MÁRK Tivadarról is csak azt ismételhetjük, amit nagy díszlettervező nemzedéktársairól: ha egyszer majd összeállítják műveinek katalógusát, az jókora kötetet fog megöltöteni. Egyéniségét, művészetét az alaposságon, a technikai és tárgyi felkészültségen, hosszú s nehéz tapasztalatok folyamán edzett anyag- és helyzetismereten túl a hajlékony alkalmazkodóképiséget mindig frissen ellensúlyozó találékony képzelőerő, a biztos arányérzék, s a rendkívüli sokoldalúság jellemzi. Teljes egyetértéssel tudott mindig együttműködni az Operaház nagy színpadtervezőivel és előadóművészeivel.

Igen tudatos művész; ezért vált kitűnő tanárrá is az Iparművészeti Főiskolán. OLÁH Gusztávval vallotta ő is, hogy a rendezői, tervezői képzelet gazdagsága csak akkor talál igazán célba, ha teljes kor- és tárgyismerettel párosul. A színpadi jelmez a szereplő művész „lelki ruhája” is egyben, vallotta, első pillanatra meg kell mutatnia, kivel állunk szemben.

„Sok rafinéria, találékonyság, gyakorlati tudás kell ahhoz, hogy a színpadi jelmez stílusában, színeiben, formájában a környezetbe beleilleszkedjék... a jelmeznek mutatnia kell pl. az idő múlását, magának is 'szerepelnie' kell. 'Az ifjú gárda' komoszomolistái jelenetként ugyanabban s mégis más jelmezben lépnek színpadra, mindig rongyosabban, ahogy a dráma a tragikus befejezéshez közeledik. Legnehezebb mai ruhát, mint jelmezt alkalmazni úgy, hogy dramaturgiailag is jó legyen! A mai színpadokon igen sok rendező s tervező mellőzi a történelmi hatást. Eluralkodik az absztrakt, a mondvacsinált, megnevezhetetlen valami. Közismert klasszikus művekről letörlik a korszakot idéző stílusjegyeket, hogy e művek a mai ember közelébe kerüljenek. Eből rengeteg nehézség, zavar származik. Mentől semlegesebb — csupán jelzett — lesz a díszlet, annál jobban megnő a jelmezek szerepe; ami a díszletből elmarad, ezeknek kell kifejezniök. A jelmez nemcsak egészében, hanem részleteiben is jelentést hordoz, minden árnyalata szerephez jut. Még az olyan tartozékok is, mint az alsónemű, a nadrágtartó, harisnyakötő. Szükséges persze, hogy az ilyen intim részletek is mindig valamilyen megkomponált egységben jelenjenek meg, a darab s a rendezés követelményei szerint. S mindehhez hozzá kell számítanunk a színpadi környezetet, a mozgás, a színék és a megvilágítás hatásait... Az Opera színpadán is igen fontos a dramaturgiailag helyes 'csomagolás'.”

Erkel Ferenc: Hunyadi László. Márk Tivadar
jelmezterve. Operaház. 1951

Az effajta nyilatkozatokban nem szabad a kísérletezés szabadságának megtagadását látnunk. Inkább egy jelentős művészi ízlésforma ragaszkodását fejezik ki a maga nehéz próbákat megállt igazságaihoz. Mert hiszen MÁRK — mint nagy nemzedéktársai is — szívesen kísérletezett, nyílt érdeklődéssel fordult az új törekvések felé, s azokból, a maga művészetét is egyre megújítva, felszívta, amit tudott.

Még e vázlatos képen is komoly hiányosság keletkezne, ha nem emlékeznénk meg két olyan jeles díszlettervező művésziünkről, akik az eddig jellemzett, egyéni változataiban is egységes stílustól eltérő utakra léptek; műveik jelentős részét nem is Magyarországon mutatták be. Főként Olaszországban szerzett jó hírnevet magának és a magyar opera és balett díszlettervezésnek PEKÁRY István. A Képzőművészeti Főiskolát végezte; mesterének, RUDNAI Gyulának főként

népi ihletésű s dekoratív jellegű kezdeményeit fejlesztette tovább freskó és gobelin-tervein. Korán a színpad felé fordult érdeklődése. Színpadképeihez — amelyekhez mindig maga tervezte a jelmezeket is — a magyar folklór világából merítette motívumait. Ezt a játékos, bájos naivitással felfogott világot rendkívül tudatos, egységessé stilizált, egyfajta rafinált primitívség derűs-hamvas illúziójával áthatott művészetben emelte európai színvonalra. Sok baletthez tervezett színpadképet és jelmezt: ez a műfaj nagyon is megfelelt az ő némileg bábjátékos irányulású képzeletének. Legnagyobb sikert talán VERES Sándor *Térszili Katka* c. balettjének színpadra vitelével aratta. De kiemelkedő alkotásai közé sorolhatók ALBAN BERG *Wozzeck*jének a római Operaházban bemutatott színpadképei és jelmezei is. A budapesti Nemzeti Színház ígéretes és szép sikerekre hivatkozó fiatal színpadtervezőjeként került nyugatra HORVÁTH János még a második világháború idején. A stockholmi Operaházban bontakozott ki igazán alkotó művésze; az ottani operarepertoár darabjainak nagy részéhez ő tervezte a díszleteket. Korán meghalt.

A magyar opera és balett-díszlet tervezés önállósulásának e nagy korszaka áthúzódik a második világháborún az ország újjáépítésének és alapvető átalakulásának korszakába. A háborús rombolásoknak áldozatul vetett fővárosban, csodával határos módon csaknem épen maradt Operaházát hamarosan helyre lehetett állítani. Az intézménynek a negyvenes-ötvenes években igen fontos szerep-

jutott a politikai reprezentációban is. Mivel kezdettől fogva állami intézmény volt, művészi életének legfontosabb munkásai a színházak államosítása után is helyükön maradtak. Kiválóan képzett zenész került az igazgatói székbe Tóth Aladár személyében. Ő ugyan szükségképpen az Operaház zenei elemeinek erősítésére vetette a fő hangsúlyt; sikerült kiváló énekesek és zenészek közreműködését biztosítani. Egyebek közt Otto KLEMPERERét, aki valóságos MOZART-kultuszt fejlesztett ki Operaházunkban, s a zenekart újra igen magas színvonalra emelte. A színpadi képzőművészet két okból is megállt a fejlődésben. Egyrészt: nem álltak rendelkezésre a megfelelő anyagok; az Operaház kénytelen volt e téren főként a meglevőre támaszkodni. Másrészt: Operaházunk rendezőinek és képzőművészeinek is alkalmazkodniok kellett ahhoz a nem egyszer nagyon is formálissá, hangsúlyozottan realizistikussá szűkített ízlésformához, amely az idő tájt a példamutatóvá lett moszkvai Operában uralkodott, a zsdanovizmus szellemében, s amelynek reprezentatív alkotásait gyakran neves szovjet rendezők és színházi képzőművészek vezetésével mutatták be hazánkban is. Rendkívüli mértékben kiszélesedett azonban az operalátogatók tábora; ezért is kapta meg végre a maga szerepét a Népopera épített, de mindenféle más célra használt Köztársaság téri épület, amikor újjáépítve, Erkel Színház néven 1953-ban az Operaház második színházává lett. Ekkor is még a régi gárda már jellemzett tagjai voltak az irányt szabó mesterek. NÁDASDY Kálmán főrendezőből igazgatóvá lépett elő, s az ízlésbeli liberalizálódást okosan felhasználva, részben újra szabadabb hangon engedte megszólalni a bevált nagyokat, részben utat nyitott a feltörekvő új tehetségeknek.

Már OLÁH Gusztáv is igen fontos feladatként jelölte meg az új tehetségek megtalálását és felnevelését. Ezért is hirdetett az Operaház 1950-ben széles körű pályázatot szcenikai asszisztensi állásra. A magas színvonalú verseny győztéseként került FORRAY Gábor az Operához. A terület fiatalabb művészei közül az ő munkája látszik a legigényesebbnek, legegzyöntetűbbnek. Nagy manuális készsége kiváló színérzékkel, képzelőerővel egyesül. Szívós munkabírással és céltudatossággal építi életművét. Hat évig volt OLÁH Gusztáv asszisztense: a nagy előd szelleme, példája kötelező erővel hatott rá. Minden megtanulhatót megtanult, szakmai műveltségét utazásokkal, friss értesülésekkel, benyomásokkal szélesítette. 1956-ban kezdett el önállóan tervezni, kitűnő rendezőkkel szövetségben. Jelentős sikerű munkáinak sorából a *Fra Diavolo*, a *Szerelmi bájtál*, a *Pelleas és Mélisande*, a *Denevér*, s főként a *Poppea megkoronázása* színpadképei emelkednek ki; ez utóbbiért nívódíjat is kapott. Szabadtéri színpadainknak is készített sikerült színpadterveket. Eddigi munkásságáért Erkel-díjjal tüntették ki.

Színházi életünk az elmúlt évtizedek folyamán óriásit fejlődött: új, egyre nagyobb színházlátogató, operahallgató közönség tömegei jelentek meg nem csupán a fővárosban, hanem a vidék városaiban, sőt falvaiban is. A televízió térhódítása az ország lakosságának nagy részével megköstöltatta, s aztán megkedveltette a szóló, éneklő látvány e csodálatos művészetét. Az opera és balett színpadtervező művészeire a nagyobb városok — különösen Debrecen, Szeged, Pécs — állandó társulatainak is egyre fokozottabb mértékben szükségük van. Természetes tehát, hogy festő s grafikus művészeink, drámai tervezőművészeink is gyakran megjelentek operaszínpadainkon is egy-egy produkció erejéig. Mindnyájukat felsorolni, jellemezni korai vállalkozás lenne; nem is tartjuk feladatunknak. Az operai, főként a balett-tervezők közül mégis szeretnénk két művészre,

ill. művészcsoportha erőteljesebben rávilágítani. A maga nemében igen eredeti törekvésű a nagy sikerekre visszatekinthető „Pécsi balett” megteremtője, Eck Imre nemcsak koreográfusként, hanem díszlet- és jelmeztervezőként is kiválót alkotott. A budapesti Állami Bábszínház művészgárdája — s vele BRÓDY Vera — kilépett a műfaj megszokott kereteiből s a legkomolyabb modern nagybalettek színrevitelével is eredményesen próbálkozott meg. BARTÓK két művét: *A fából faragott királyfit*, meg *A csodálatos mandarint*, STRAVINSZKI *Petruskájával* — de KODÁLY *Háry Jánosával* is — együtt olyan találékony, briliáns előadásban alkalmazzák a bábszínháztársaság lehetőségeihez, hogy világraszóló sikert arattak.

Die Entfaltung der selbständigen ungarischen Opern- und Ballettszenik

D. KERESZTURY

In Ungarn war die Kunst des Bühnen- und Kostümentwerfens lange Zeit hindurch ein Stiefkind. Der Theatergeschichtlichen Abteilung der Széchényi Nationalbibliothek gelang es nur mit sehr viel Schwierigkeiten das diesbezügliche und auffindbare Material einzusammeln. Diese Skizze will beweisen, dass diese Sammlung berechtigt und notwendig zustande kam. Nach einem Überblick der geschichtlichen Prämissen müssen wir kurz die Epoche des Ausgleiches der ungarischen Nation mit Wien (1867) näher betrachten, denn da beginnt die einheimische Oper- und Ballettkunst solch ein Niveau zu erreichen, wo auch die Geschichte des Entwerfens des Bühnenbildes beachtenswert wird.

Die ersten ersten Versuche sind mit dem Namen von KÉMÉNDY Jenő verbunden. Der selbständig — ungarische Styl dieses Gebietes beginnt mit seinem Namen. Der Zusammenbruch nach dem ersten Weltkrieg berührt auch die Oper. Sie taumelt von einer Krise in die andere. Die Tätigkeit von MÁRKUS László als Regisseur schliesst sich noch den Bestrebungen der Jahrhundertwende an, aber er ist es, der die Entwicklung des modernen Bühnenbildes zur Vollendung bringt. Den Beginn der szenischen Tätigkeit von OLÁH Gusztáv kann man an die Zeit, da MÁRKUS der Direktor war, datieren. Er war der Erste, der sich nicht nur nebenbei mit dem Szenenbildgestalten befasste, sondern es als seinen Hauptberuf betrachtete. Er war der Erste unter den ausschliesslichen Spezialisten dieser Kunst. Als Regisseur entwarf er Kulissen und zeichnete Kostüme zu Schwank und Tragödie, zu modernen und klassischen Stücken, Balletten, Opern und Operetten. Das Bühnenbild wurde infolge seiner Tätigkeit vom Rahmen des Spieles ein wichtiger Träger der Gesamtwirkung der Produktion auf der Bühne.

In der Kunst der Bühnenbeleuchtung und in der Entwicklung des Ballettes in Ungarn spielten Oláhs Schüler die entscheidende Rolle. Was FÜLÖP Zoltán betrifft, begann er seine Tätigkeit als Mitarbeiter von MÁRKUS und OLÁH Gusztáv. Er war Dekorateur und Oberszeniker an der Oper. Der Dritte im grossen Trias der Spielraumgestalter war VARGA Mátyás. Er ist der vielseitigste Künstler unter ihnen.

Im Selbständigwerden der ungarischen Bühnenbildgestaltung, im Erreichen

seines europäischen Ranges hatten neben den erwähnten Szenikern zwei Kostüm-entwerfer ein Löwenanteil: NAGYAJTAY Teréz und MÁRK Tivadar.

Die grosse Periode des Selbständigwerdens der ungarischen Opern- und Balettszenik verzieht sich bis in die Jahre des zweiten Weltkrieges. Die damals allgemeine Armut verhinderte aber die weitere Entwicklung. Was darauf folgte, das gehört schon zur Gegenwart. Aber in einer solchen geschichtlichen Skizze muss man auch ECK Imre, den Schöpfer des PÉCSER BALLETS und BRÓDY Vera erwähnen. Letztere hat mit der Künstlergarde des budapester staatlichen Marionettentheaters zusammen unter den Gegebenheiten des Marionettentheaters mit der Gestaltung grosser Ballette Versuche gemacht und erntete damit weltweiten Erfolg.

Alldas berechtigt vollständig die von der Nationalbibliothek Széchényi übernommene Aufgabe: das Sammeln der Dokumente von diesem wichtigen und interessanten Gebiet.

A Times és Magyarország az 1904-1906-os politikai válság idején

J E S Z E N S Z K Y G É Z A

A külföldi szerzők magyar vonatkozású (hungarika) írásainak terjedelmes kategóriájában még a nyilvántartás is nehéz feladat, míg a tartalmi kihasználás, hasznosítás általában csak egyes szűkebb területeken folyik. Egy korábbi tanulmányomban már utaltam rá, hogy a történetírás számára milyen jelentős forrást jelentenek a kortárs külföldiek könyvei,¹ de akkor a sajtót nem vizsgáltam. Márpedig kézenfekvő, hogy az egykorú külföldi sajtóvélemények esetenként milyen jelentősek lehetnek egy másik ország politikai és társadalmi eseményeivel kapcsolatban, s milyen nagy mértékben tudják befolyásolni saját országuk közvéleményét. Ezért válik a 19. század végére általános gyakorlattá a külföldi lapkivágások gyűjtése, általában a külügyminisztériumok keretében. A külföldi vélemények referálása magukban az újságokban is gyakorivá vált, habár itt rendszerességről nem beszélhetünk. A könyvtáraknak némi időbe telt, míg felismerték az újságok beszerzésének és megőrzésének a jelentőségét, köztük a magyar vonatkozások gyűjtését. (Magyarországi közönyvtárban a *Times* is csak az 1910-es évektől található meg, illetve maradt meg.) Nyilvánvalóan reménytelen vállalkozás volna a külföldi újságok magyar vonatkozásainak utólagos összegyűjtése, nem is beszélve a fontosabb cikkek új kiadásáról,² de az is nyilvánvaló, hogy a történész, az utókor számára fontos primér jellegű forrásanyagot jelentenek. Hiszen a mindennapi életet is közelről szemlélő, sokoldalú kapcsolatokkal rendelkező újságírók megfigyelései és értelvései mélységükben sokszor elérték, néha pedig meghaladták a diplomaták jelentéseiben foglaltakat.

A sajtóviSSzhang vizsgálata természetesen nemcsak maguknak az eseményeknek a jobb megértését segítheti elő, hanem nagyban hozzájárulhat a külföldi országok közvéleményének, sőt politikájának a tanulmányozásához is. A jelen tanulmány a brit sajtó vezető orgánuma, a londoni *The Times* mintegy másfél évi

1. Magyarország az I. világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1970–1971. 405–431. 1.

2. Nem mintha példa nélkül állana az ilyen kiadási tevékenység, tulajdonképpen a különlenyomatok is ebbe a kategóriába tartoznak. A fontosabb napilapoknak vagy folyóiratoknak egy témáról szóló írásai is sokszor jelennek meg önálló pamflet formájában, vagy utólag dokumentumgyűjteményekbe kerülnek. A *Times* esetében két magyar vonatkozású példa: *The Times: Hungary and the War*. London, 1915. 15 l. és [Hungary. „*The Times*” cuttings] (*The Times Cuttings Books*. 21/1–2.)

magyar vonatkozású hír- és kommentáryanagát vizsgálja, kiegészítve a megjelent írások háttérére vonatkozó levéltári kutatások eredményeivel.

Az 1904 novembere és 1906 áprilisa között Magyarországon lezajló politikai és kormányzati válság a *Times* hasábjain a mai olvasót meglepő terjedelmű és mélységű reakciót váltott ki, így a korszak történetének érdekes és értékes forrásul szolgál, ugyanakkor rávilágít annak a változásnak a kezdeteire is, amely Magyarország külföldi megítélésében, közelebbről pedig az angol közvéleményben kialakult képében a világháborút megelőző évtizedben megfigyelhető. A változás nyomon követésére különösen alkalmas a *Times* és a fenti korszak, mert a lapon belül is összeütközött a londoni szerkesztőség 1848/49-es reminiscenciákból és újabb keletű szimpátiákból táplálkozó hagyományos „magyarbarát” irányvonala bécsi tudósítójuk, a magyarországi belső viszonyokat egyre erősödő kritikával szemlélő Henry Wickham STEED nézeteivel.

STEEDet a történetírás mint Németország és a Habsburg Monarchia kérelhetetlen és szenvedélyes ellenfelét, Ausztria—Magyarország nemzetiségeinek segítőkész barátját, a birodalom felbomlásának egyik aktív előmozdítóját és a versailles-i békerendszer változatlan fenntartásának szószólóját tartja nyilván. Ez azonban csak 1908 után mondható el róla, korábban ő is osztozott az Angliában ekkor még általános Monarchia-barát, s ezen belül magyarbarát felfogást, és éppen az 1904—06-os események indították el benne véleménye fokozatos megváltozását, hogy azután írásain keresztül egyre több embert győzzön meg új álláspontjáról.

A 19. század közepén a *Times* — csakúgy mint Nagy-Britannia — a hatalom és befolyás csúcsán állott.³ Híryanagának mennyisége és minősége, kommentárjainak súlya a brit politikai, gazdasági és szellemi élet minden tényezője számára nélkülözhetetlenné tette olvasását. Megengedhette magának, hogy kerülje a változatos szedést, a figyelmet keltő címeket. 1878-ban 60 000 példányban kelt el és (a külföldi olvasókat leszámítva) ezek a vásárlók jelentették Angliát: az uralkodó arisztokráciát és nagyburzsoáziát és a velük azonosuló „középosztályt”. Az Egyesült Királyságban 1870-ben bevezetett kötelező elemi oktatás eredményeképp a század végére hatalmasra nőtt potenciális olvasóközönség természetesen nem igényelt ilyen szintű, ilyen terjedelmű és ilyen árú napi olvasnivalót. Az Alfred HARMSWORTH (későbbi nevén Lord NORTHCLIFFE) által alapított *Daily Mail* példányszáma 1898-ban elérte a 800 000-t, ára pedig 1/2 penny volt, a *Times* árának egy hatoda. A 80-as évektől fogva anyagilag is meggyengült a *Times* helyzete, de a tulajdonos, a negyedik Walter továbbra is büszkén vallhatta lapjáról 1895-ben: „egy olyan intézmény, amelynek a világ történetében sosem volt és jelenleg sincs párja”. A fennálló társadalmi viszonyok lényegének változatlan megőrzésére törekvő újság pártokat, kormányokat, egyes politikusokat sokszor kritizált, hiszen a brit uralkodó osztályok érdekeit „magasabb” szempontok alapján, a tulajdonos, a főszerkesztő és kisebb mértékben egyes újságírói szubjektív véleményének teret engedve szolgálta. A külpolitikai tájékoztatásban komoly vetélytárssá váló *Daily Telegraph* és *Morning Post* sikereinek árnyékában a 90-es években Ch. F. Moberly BELL, az energikus új lapigazgató és a külpolitikai szer-

3. Az alábbiak elsősorban az újság öt kötetben megírt történetére támaszkodnak, legfőképpen a III. kötet (*The history of The Times. The twentieth century test. 1884—1912. London, 1947. The Times.*) IV—XIV. fejezeteire (90—459. l.).

kesztő, D. M. WALLACE elgondolásai alapján átszervezték a külpolitikai részleget (Foreign Department). A korszerű központi szervezet (könyvtár, naprakész index, sajtókivágások) megteremtése mellett képzett szakértőkből álló állandó külföldi tudósítói gárdát alakítottak ki. Ezeknek diplomataként kellett eljárniuk, az események indítékait kellett feltárniuk, és a közlésre szánt (de nem szenzációhajhász) híryanagy mellett publikálásra nem kerülő, a vezető politikusoktól és diplomatáktól nyert értesítéseket vártak tőlük Londonban.⁴ A külpolitikai szerkesztő ezek alapján szabta meg a lap külpolitikáját, íratta meg a vezércikkeket.

A *Times* mind WALLACE, mind utóda, Valentine CHIROL (1899–1912) irányítása alatt teljes mértékben támogatta az imperialista irányú brit külpolitikát: a gyarmati terjeszkedést, a búrok elleni háborút, majd látva Németország növekvő erejét, a Franciaországhoz és Oroszországhoz való közeledést, a Távol-Keleten pedig az egyéb irányú brit akciósabadságot növelő japán szövetséget. Sőt nemcsak támogatta a brit külpolitika akcióit, de szerepet vitt előidézésükben is, számos lépést elsőként javasolt Angliában.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos *Times*-álláspontot a 20. század elején is a hagyományos barátság jellemezte, a Habsburg-birodalomnak a hatalmi egyensúlyban játszott kulcsszerepéről vallott régi doktrína. Ezen nem változtatott sokat a 90-es évek bécsi tudósítójának, William LAVINONAK a Monarchia fokozatos bomlásáról vallott nézete sem⁵ (amiben LAVINONAK Magyarország iránti szimpátiája is szerepet játszott), viszont a lap külpolitikai vezetése elfogadta tudósítójára gondolatmenetének következő láncszemét, miszerint a Hármasszövetséget egyre inkább saját politikai eszközévé formáló Németországgal szemben Oroszországra és Franciaországra kell építeni. „Ezeket a nézeteket egy olyan időpontban vallotta, amikor Britannia és Oroszország, illetve Britannia és Franciaország ellentéte az európai diplomácia körökben axiómának számított.”⁶ 1902-ben LAVINO utóda Bécsben a volt római tudósító, H. W. STEED lett.⁷

A franciául, németül és olaszul egyformán kitűnően beszélő STEED 1896-ban, 25 éves korában lépett a *Times* szolgálatába CHIROL ajánlatára. Szívvel-lélekkel

4. A *Times*-tudósítók politikai szerepét jól látta a magyar kortárs is. GESZTESI Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Bp. 1918. 40–41. l.

5. LAVINO erről így írt főnökének: „a mostani fejlemények csak megerősítik gyakran hangoztatott véleményemet, hogy a kettős monarchia nagy iramban sodródik a felbomlás felé. Ezért a fő felelősség az arrogáns és rövidlátó osztrák arisztokráciát terheli, akikkel a császár teljes mértékben rokonszenvez. Valójában a jelenlegi magyar kormánynál is [a WEKERLE-kormány] annak polgári jellegét nehezményezi”. LAVINO levele WALLACEHOZ, 1894. dec. 9. Idézi: *The history of The Times*, Vol. III. (továbbiakban *Times History* III.) 250–251. l.

6. Uo. 375–376. l.

7. Henry Wickham STEED 1871. okt. 10-én született egy ügyvédi írnok fiaként. Berlinben, majd Párizsban közgazdaságtant és történelmet tanult. Első újságírói sikerei nyomán PULITZER kívánta szerződtetni, de az 1896-ban berlini tudósító nélkül maradt *Times* ajánlatát fogadta el és rövidesen megkapta a római tudósító posztját. 1913-ban a *Times* külpolitikai szerkesztője, 1918-ban pedig főszerkesztője lett. Amikor az ASTOR család 1922-ben átvette a lapot, STEEDET menesztették. 1956. jan. 13-án halt meg. *The Dictionary of National Biography*. 1951–1960. Oxford. 1971. 921–923. l.

Bécsi éveire a legfontosabb forrást emlékiratai jelentik: *Through thirty years, 1892–1922. A personal narrative*. London–New York, 1925. Vol. I–2. STEED és a Monarchia viszonyát dolgozta fel Peter SCHUSTER: *Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Graz, 1970.

azonosult az újsággal és a tudósítói munkával, kitűnően értett a kapcsolatteremtéshez, mindez nagyfokú önálló véleményalkotó képességgel és nem csekély önteltséggel párosult. Printing House Square-t (a Times szerkesztőségét) a Foreign Office tökéletesebb változatának tekintette,⁸ önmagát pedig Európa legtájékozottabb külpolitikusanak. Kollégái utólagos értékelése tárgyilagos: „bebizonyította, hogy elméje nem fél a kritika gyakorlásától, az ellentmondástól és a vitától. Annyira érdekelte őt minden, hogy ez már inkább egy aktív politikusra emlékeztetett, mint egy kívülálló megfigyelőre. A híreket oly hévvel vadászta, ami még ebben a rendkívül versengő szakmában is ritkaságszámba megy, interpretációi pedig az alkotó írásművészet szintjén voltak...⁹ Politikai nézeteit tekintve gyakorlati liberálisnak tekintette magát, aki kész alkalmazkodni az elkerülhetetlen változásokhoz, akár még a „szocializmushoz” is, ha az kellőképpen imperialista és nemzeti. Éppen abban látta a *Times* feladatát, hogy erre az útra terelje azokat a tömegeket, „akiknek a szava egyre többet fog számítani”. „Hasábjainknak olyan fórumnak kell lenniük, hogy minden munkásvezér és minden pártpolitikus természetesen hozzájuk forduljon, ha valami fontosat akar mondani.”¹⁰ STEED személy szerint teljesen azonosult a brit imperialista politikával, és — annyi honfitársához hasonlóan — meg volt róla győződve, hogy országa politikája erkölcsileg támadhatatlan és magasan fölötte áll a többi ország önző vagy szűklátókörű felfogásának. Németországi tanulmányai és tapasztalatai már a századforduló előtt Németország szenvedélyes ellenfelévé tették. De nemcsak a külpolitikában volt „elkötelezett”, de a vizsgált országok belső kérdéseiben is, ami ellenkezett a *Times* hagyományaival, ahogy erre londoni főnökei ismételtlen figyelmeztették.¹¹ Anyagi kérdésekben — a lap kontójára — rendkívül nagyvonalú volt, s ez állandó viták forrása volt Moberly BELL és közöttük.¹²

STEED számára Magyarország csak a Habsburg-monarchia egyik feleként jött számításba, nézeteit pedig a brit politika pillanatnyi érdekei igen erősen be-

8. Szeretné azt látni, hogy „a nagykövet telefonáljon nekünk és megkérdezze, mit akarunk írni, mert a külügyminisztériumnak küldött jelentésében nem szeretne eltérni a *Times* véleményétől”. STEED levele Moberly BELL-nek. *Archives of The Times, Printing House Square Papers* (továbbiakban PHS Papers). Ezúton is köszönetemet fejezem ki William REES-MOGG úrnak, a *Times* főszerkesztőjének, amiért engedélyezte H. W. STEED-nek a *Times* levéltárában található iratainak használatát; DR. PÉTER Lászlónak, a Londoni Egyetem Szláv és Keleteurópai Intézete tanárának, aki felhívta figyelmemet ezekre a levelekre és elősegítette megszerzésüket; végül Gordon PHILLIPS úrnak, a *Times* levéltárosának.

9. *Times History III.* 283. l.

10. STEED levele CHIROL-hoz, 1907. július 24. *PHS Papers*. Részben idézi memoárjaiban: *Through thirty years, I.* 271–272. l. Míg ez a levél inkább gyakorlati politikáját érintette, politikai filozófiájáról sokat elárul CHIROL-hoz intézett két levele: 1909. szept. 14. és okt. 18. Ezekben MARXRól, a szocializmusról és a liberalizmusról nyilatkozik Lloyd George híres „népi költségvetés”-e kapcsán.

11. Római évei kezdetén BELL és WALLACE óvta, ne foglaljon állást az olasz belpolitika vitáiban. *Times History III.* 284. l.

12. Erre STEED és BELL levelezése számtalan példával szolgál. Nem tartozik szorosabb témákhoz, de STEED jellemvonásai között meg kell még említenünk erős érvényesülési törekvését, bár nagyravágyása sosem lépte túl az újságrás területét. Kollégáit előszeretettel kritizálta (ami a *Times*-nál szokatlan volt), s hamarosan főnöke és első pártfogója, CHIROL is azok közé tartozott, akiket STEED finom módon lejáratni törekedett. Az előbbi esetre példa CHIROL levele BELL-hez 1909. máj. 24-én, míg az utóbbira STEED levele BELL-hez, 1908. okt. 4. *PHS Papers*.

folyásolták. Sokáig remélte, hogy Ausztria—Magyarország és Olaszország leválasztható Németországról, illetve nem válik a német politika eszközévé.¹³ Az 1900-as évek elején minden szeparatista tendenciájú, vagy az összmonarchia belső kohézióját gyengítő irányzatot károsnak tartott, mint ami csak elősegítheti a német befolyás erősödését, illetve az osztrákok lakta részek Németország felé való gravitálását, ezért kezdetben a dualista berendezkedés híve volt, és magyarországi barátai is a 67-es táborból kerültek ki. Első magyarországi benyomásai (részben a neves régész, HAMPEL József és felesége, az angliai emigrációban született PULSZKY Polyxéna hatása alatt) igen kedvezőek voltak,¹⁴ már csak azért is, mert a bécsi politikai és társadalmi légkört elviselhetetlennek találta. „Nagy megkönnyebbülés lesz, ha északról Vilmos bemasíroz és kissé felélénkíti itt a dolgokat”,¹⁵ írta ironikusan arról, amitől a legjobban tartott. Budapestet, „ahol valódi politikai élet van”, sokkal érdekesebbnek találta: „Budapesten az emberek szabadon beszéltek és saját gondolataik voltak. Valamennyien kitűntek heves magyar patriotizmusukkal, és e tekintetben a magyarországi zsidók, akiknek a száma légiónyi volt, túltettek a magyarokon . . . a parlament realitás volt, az erős alkotmányos élet valódi központja, nem olyan díszlet, mint Ausztriában. A magyar közéleti személyiségek ráadásul úgy beszéltek, mint az államférfiak. Néhányuk, így például TISZA István gróf, államférfinak is tűnt. Mindenesetre legtöbbjük több fejjel meghaladta az ausztriai szintet.”¹⁶ Ez az elismerés azonban inkább szólt a magyar politikai élet formáinak, a szereplők öröklött jó fellépésének, mint a belső viszonyoknak. Röviddel megérkezése után STEED magyarul kezdett tanulni,¹⁷ s bár sosem érte el a maga elé célul kitűzött fokot, szótár segítségével olvasni tudta a budapesti lapokat. Erre hivatkozva sikerrel akadályozta meg a különösen APPONYI Alberttől és LÁNG Lajos kereskedelmi minisztertől szorgalmazott, de a londoni szerkesztőség által sem ellenzett tervet, hogy legyen a *Times*-nak Budapesten egy külön tudósítója.¹⁸ Az APPONYIVAL szemben táplált személyes ellenszenven túl politikai szempontból ezt azért ellenezte, mert szerinte a magyarok ezzel csak a teljes különváláshoz szükséges ipar kifejlesztéséhez akarták megnyerni az angol tőkebefektetőket.¹⁹

13. STEEDnek 1905 előtt vallott külpolitikai nézeteit összefoglalja SCHUSTER: i. m. 12. l. — Hozzá kell azonban tennünk, hogy nemcsak általános európai összefüggéseiben érdekelte STEEDet a Monarchia, hanem a Földközi-tengeri brit érdekek, elsősorban Egyiptom megtartásában is fontos szerepet tulajdonított az Olaszországgal szövetséges adriai nagyhatalomnak, SALISBURY-t követve. STEED levele BELLhez, 1906. ápr. 16.

14. E kapcsolat érdekes dokumentumai STEEDnek a HAMPEL-családhoz intézett levelei. OSZK Kézirattára, Fond VIII/2346 és 2698.

15. STEED levele BELLhez, 1903. ápr. 16. *PHS Papers*.

16. STEED: *Through thirty years*, I. 197. l.

17. STEED levele BELLhez, 1903. márc. 23. *PHS Papers*.

18. A budapesti tudósító ügyében a szerkesztőség álláspontjára BELL levele STEED-hez, 1903. jan. 7., STEED ellenkezésére STEED levelei BELLhez, 1903. jan. 2., jan. 4., jan. 5., márc. 6., márc. 23., aug. 6. — APPONYIról különösen élesen ír 1903. jan. 2-i levelében. *PHS Papers*. Vö. *Through thirty years*, I. 197–198. l.

19. STEED levele BELLhez, 1903. márc. 23. *PHS Papers*. — Az angol tőke idecsábítása valóban célja volt a magyarországi üzleti köröknek. E törekvések érdekes mellékterméke az 1903. december 1-én meginduló *Hungary* című kéthetenként megjelenő illusztrált angol nyelvű lap.

Bécsi tartózkodásának első éveiben a nemzetiségi kérdés még nem nagyon foglalkoztatta STEEDet, az osztrákok és magyarok hegemoniája ellen sem tudósításaiban, sem magánleveleiben nem emelt kifogást, bár már korán megfigyelhető nála a tudatos különbségtétel a „Hungarian” (magyarországi, értve ez alatt az ország különféle nemzetiségű állampolgárait, az Eötvös-féle „politikai nemzet” értelmében) és a „Magyar” között.²⁰ 1904 elején a horvátországi elégedetlenséget még a fiumei orosz konzul számlájára írta, aki STEEDnek áprilisa nagyobb tüntetések kirobbanását jósolta meg, amikor megpróbálta megnyerni a horvát követelések számára, de ehhez a tudósító hozzátette: „létezik a horvát kérdés és e tekintetben a magyarok helytelenül járnak el”.²¹ Áprilisban azonban TRUMBIC spalato (Split) polgármester jó érzékkel megtalálta STEED érzékeny pontját, meggyőzte, hogy SUPILO, a fiumei Novi List szerkesztője ellen a magyar hatóságok azért indítottak eljárást, mert a délszlávok és az olaszok megbékéléséért szállt síkra. STEED a magyar akció mögött az Adria felé törekvő Németország kezét látta és ez SUPILO mellé állította, aki ellen hamarosan el is ejtették a vádat — STEED szerint mivel jelezte, hogy ő is részt kíván venni a tárgyaláson.²²

*

Amikor TISZA István miniszterelnök 1904. november 18-án a törvényhozás szabályainak tudatos megsértésével, parlamenti többsége birtokában puccszerűen megszavaztatta a házszabályok ideiglenes módosítását, ezzel a jövőben ki akarta zárni, hogy a parlamenti többség akarátát az ellenzék a Ház működőképességének megakadályozásával, az obstrukcióval korlátozza. Ebben a hazai közvélemény jelentős része az íratlan alkotmányt ért súlyos sérelmét látta, míg a külföldi megfigyelők ugyanezt a parlamenti rendszer normális működéséhez elengedhetetlen lépésnek tekintették, amelyre más nyugat-európai országokban már korábban sor került. TISZA „a parlamenti eljárás szellemének megmentése érdekében szándékosan szegte meg annak betűjét”, írta a *Times*.²³ Maguk a kortársak is tudták azonban, hogy a november 18-ával kezdetét vett magyarországi belpolitikai válság nem csupán a Ház szabályai körül zajlik. A házszabálymódosítást az obstrukció tette szükségessé, az obstrukciót viszont a hadsereg létszáma növelésére és fegyverzete fejlesztésére benyújtott törvényjavaslat váltotta ki. A hadseregfejlesztés érintette a dualizmus alapját képező kiegyezési törvényt, az ehhez kapcsolódó és a korszakon végigvonuló „közjogi kérdést” (Magyarország, Ausztria és az uralkodó viszonyát), egyúttal pedig módot kínált a magyar parlamenti ellenzék számára „nemzeti” követeléseinek benyújtására, s ezzel népszerűsége növelésére.

20. Így például 1904. dec. 17-én írja a *Times*-ban: „the whole Magyar population of Hungary . . .” Emlékirataiban megemlíti, hogy Eötvös és DEÁK óvta honfitársaikat attól, hogy a „magyar” és „magyarországi” (Magyar és Hungarian) kifejezést szinonimaként használják. *Through thirty years*, I. 224. l.

21. STEED levele BELLhez, 1904. febr. 13. *PHS Papers*.

22. *Times History*, III. 403–404. l. A SUPILO elleni eljárás megszüntetésével kapcsolatos iratokban (közli KEMÉNY G. GÁBOR: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. IV. 1903–1906. Bp. 1966. 41. sz. 480–483. l.) nincs nyoma STEED valószínűleg eltúlzott állításának.

23. *The Times* (továbbiakban TT), 1904. nov. 21. 5. l.

A „katonai kérdés”, vagyis a nem-magyar nemzetiségeket figyelmen kívül hagyó „magyar nemzeti állam” kiteljesítése a külön hadsereg megteremtésével a magyar belpolitika régóta lappangó, de virulens kérdése volt, mégis azok az erők, amelyek 1903-ban napirendre tűzték és ezzel az egész válságfolyamatot megindították, kívül estek a magyar belpolitikán. A 20. század kezdetére — LENIN ismert megállapításai szerint — a világ vezető hatalmai beléptek a kapitalizmus monopolkapitalista, imperialista szakaszába, kezdetét vette a világ gazdasági felosztásáért és területi újrafelosztásáért folytatott harc, megindult a szövetségi rendszerek kialakulása, a nagyszabású fegyverkezés. Ebben a versenyben a strukturálisan elavult, társadalmi és nemzetiségi feszültségekkel küszködő Osztrák–Magyar Monarchia egyre jobban lemaradt. A belpolitikai okok miatt hosszú időn át halogatott hadseregfejlesztés az 1900-as évekre már elkerülhetetlennek tűnt. A magyarországi parlamentben képviselt ellenzéki pártok is hajlandóak voltak megszavazni az ehhez szükséges újoncokat és pénzt, de a függetlenségi pártok hozzájárulásukat a „nemzeti engedmények”-től (a magyar zászló és címer használata, a magyar nyelv bevezetése a közös hadsereg Magyarországról származó részében stb.), vagyis a kiegyezés bizonyos módosításától tették függővé. E nyomás eszköze volt az obstrukció, ami az uralkodó 1903 végén kilátásba helyezett engedményei után is folytatódott. Az állandó belpolitikai feszültség kiiktatására és a hadseregfejlesztés megszavazására TISZA a házszabályok módosításában, a parlamentben biztos többségre számító Szabadelvű Párt akaratának érvényesítésében látta az egyetlen utat, ez eredményezte a (vitatható módon) zsebkendőszavazásnak nevezett puccsat.

A házszabály-módosítás körül zajló budapesti politikai viharokról a *Times* rendszeresen tájékoztatta olvasóit, és november 16-án vezércikkben is foglalkozott a tervezett parlamenti reformmal.²⁴ „A Magyarországnak jót kívánó külföldi megfigyelők” nevében mind Magyarországra, mind a parlamentarizmusra nézve károsnak minősítette APPONYI november 9-i beszédét, amely kapcsolatba hozta a választói jog kiterjesztését a házszabályok szigorításával. A *Times* azonban egyelőre nem bánta sem a szűk választójogot, sem a nemzetiségek politikai kirekesztettségét, sőt TISZA érvelését átvéve éppen a várható nemzetiségi követelésekre hivatkozva óvta a magyarokat saját nemzeti előjogaik növelésétől. Azért is elmarasztalta APPONYI-t, hogy a módosításban „külföldi” befolyások érvényesülésére lát lehetőséget Magyarországon: „A ’külföldi’ befolyások alatt természetesen az ausztriai befolyások, sőt talán a korona befolyása értendő”, magyarázza a vezércikk, a Monarchia-párti angolok ugyanis nevetségesnek találták, hogy Magyarországon elsősorban Bécs jelenti a külföldet. Befejezésül a *Times* alaptalannak minősíti az ellenzéknek azt a kísérletét, hogy TISZÁT „bécsi kreatúrának állítsa be, aki saját honfitársai alkotmányos szabadságjogaira tör az osztrák ke-

24. *TT*, 1904. nov. 16. 9. l. Egy számban általában 3–4 vezércikk jelent meg. A szerkesztőség anonim vezércikk-írói természetesen elsősorban a tudósítók megjelent és meg nem jelent írásait használták fel, de értékelésük nem esett egybe szükségképpen azokéval. — „A legnagyobb világlap” szóban forgó cikkének álláspontját örömmel nyugtázza TISZA is november 20-i Vigadóban mondott beszédében, hozzátéve: „Reménylem, hogy nem akad senki, még a mi merész fantáziájú publikumunkban sem, aki azt állítsa rólam, hogy ezt a cikket én írtam. . . . odáig nem terjed el a hatalmam, mert az angol kormány hatalma sem terjed odáig, hogy diktáljon a *Times* hasábjába.” *Tisza István képviselőházi beszédei. III. köt. 2. rész.* (1904. október 4. – 1906. április 11.) Bp. 1937. 242. l.

A november 18-i puccsszerű házszabály-módosítás pénteki napon késő este történt, így a szombati angol sajtó nem foglalkozhatott vele, vasárnap a *Times* nem jelenik meg, viszont a hétfői szám nemcsak a drámai mozzanatokban gazdag ülésről, de annak következményeiről is beszámolt.²⁵ STEED megértéssel írt TISZA akciójáról, ismertette az ellenzék felfogását, majd egyetértését fejezte ki azokkal a véleményekkel, amelyek „Tiszát Magyarország jó, Apponyit pedig Magyarország rossz szellemének tekintik”. A jövő egyik kulcsát a király magatartásában látta: ha kitart TISZA mellett, talán a választók is neki adnak igazat, de november gyek megnyerése érdekében”. TISZA valóban nem állt kevésbé szilárdan a magyar uralkodó osztály által képviselt „nemzeti” érdekek mellett, mint ellenzéki ellenfelei, sőt a fennálló rendszer érdekeit náluk messzebb látóan képviselte. 22-én éppen a király magatartását tekintette bizonytalanak. „A magyarországi Szabadelvű párt olyan, mint egy csodakard, amelynek az állapota az őt markoló kéztől függ. Széll idejében lágy volt, Khuen-Héderváry alatt hajlékony és megbízhatatlan, de Tisza kezében soha nem látott élességre és erőre tett szert. Ha Tisza szorítása engedni kényszerül, az erő elszáll belőle.”²⁶ Ugyanezeket a nézeteket ismételte meg a XI. 22-i vezércikk is,²⁷ hozzátéve, hogy milyen előnyös egy íratlan alkotmány, mert Angliában a magyarországihoz hasonló helyzetben a többség akarata minden további nehézség nélkül érvényesülni tudna. STEED még osztotta a magyar és az angol alkotmány hasonlóságát ekkoriban lépten-nyomon hangoztató magyar felfogást, mert következő híradásában sietett kiigazítani lapja vezércikkét: a magyar alkotmány éppúgy íratlan, mint az angol. „Ezt a tárgykört mindazoknak érdemes tanulmányozniuk, akik a jelenlegi válságon túlmenően meg szeretnék érteni a magyar állam helyzetét is, amely része a Dualista Monarchiának, ugyanakkor pedig szuverén és független királyság.”²⁸ STEEDnek ezt a cikkét nemcsak TISZA, de APPONYI is csak üdvözölhette.

A válság következő eseménye a képviselőház bútorzatának december 13-i szisztematikus szétrombolása volt. Ezzel a magyar parlament STEED szavai szerint „az európai parlamentek történetében párját ritkító orgia színhelye” lett. Szembeállítja a két ellenzéki pártvezér szavait: KOSSUTH Ferenc a jelenetben a magyar politikai érettség szimbólumát látja (minthogy nem csináltak TISZA akciója fölötti felháborodásukban forradalmat), míg APPONYI szerint jele volt, milyen fontosságot tulajdonítanak Magyarországon a törvényes jogfolytonosságnak. A pártatlanság látszatát is feladva STEED határozottan kiállt a miniszterelnök mellett, már csak külpolitikai megfontolásból is: TISZA kísérlete fontos „nemcsak Magyarország, de az egész Dualista Monarchia mint nagyhatalom számára”.²⁹ Ehhez az állásfoglaláshoz hozzájárulhatott STEED antiklerikalizmusa is, ami még olaszországi tartózkodása alatt vált nála meggyőződéssé, hogy bécsi tapasztalatai csak megerősítsék. (Ez természetesen nem jelentett többet, mint az egyház politikai szereplésének hagyományos liberális elvetését.) A TISZA ellenzékében prominens szerepet játszó néppártiak, „a klerikális reakció demagóg úttörői”³⁰, mint például a parlamenti berendezés romjain reverendában és lila övben trónoló

25. *TT*, 1904. nov. 21. 5. l.

26. *TT*, 1904. nov. 22. 3. l.

27. *TT*, 1904. nov. 22. 7. l.

28. *TT*, 1904. nov. 26. 5. l. *The Hungarian Constitution*.

29. *TT*, 1904. dec. 14. 5. l.

30. *TT*, 1904. dec. 17. 7. l.

MOLNÁR apát, különösen kiváltották STEED ellenszenvét. A december 17-i vezércikk szintén a parlamenti intézmények működéséhez szükséges szabályozott szabadság megsértését látta a rombolásban, és úgy vélte, hogy a vitát mérlegelve az ország többsége TISZA mellé fog állni, amint erre már utalnak is bizonyos jelek.³¹

A pártatlanságát — tudósítójával ellentétben — megőrizni kívánó szerkesztőség december 19-én ismét vezércikket szentelt a magyar belpolitikai válságnak. Az obstrukció és a házszabály-módosítás kérdésében Tiszának ad igazat, akinek „egyenes és férfias” magatartását dicséri, de elfogadja APPONYI érveit is, aki joggal kritizálja a szűk választójogot, a választásokon tapasztalható nyomást és vesztegetést. TISZA választási győzelmétől az obstrukció felszámolását várja, az ellenzék esetleges sikerétől viszont „átfogó választási reform”-ot, ami után a szocialistákkal együtt felszámolhatják „a magyar monarchia összes bajait”.³² Nem kellett sok időnek elmúlnia, hogy ez az illúzió szertefoszoljék, de azokban a hetekben hasonló reményeket táplált a magyarországi Szociáldemokrata Párt is.

A január 4-i „ex-lex”-ben történt házfelosztás után megjelent szabadelvű választási manifestumról STEED nagy elismeréssel szólt: merész, mentes a frázisoktól, magas szellemi színvonalon áll. „Ennél jobban nem lehetett volna kifejezni a magyar átlagszavazó politikai érettségébe vetett hitet.”³³ STEED szemében tovább növelte TISZA értékét, hogy Ausztriában a legkonzervatívabb, az 1867 előtti viszonyokat visszakívánó körökben gyakran hallotta, miszerint TISZA rosszabb, mint a függetlenségi ellenzék.³⁴ Még tovább ment a kormányfő dicséretében annak január 8-i programbeszéde után: „a szabadelvű program minden tekintetben széles keretek között mozog és igen tartalmas. Egy ritka módon józan elme megnyilatkozása, aki hosszú éveken keresztül készült fel tanulással, gondolkodással és gyakorlati tapasztalatokkal jelenlegi állásának betöltésére. TISZA teljes mértékben tisztában van azzal, hogy a jelenlegi választási küzdelem nem annyira a parlamenti reform körül mozog, hanem Magyarországnak mint a dualista Monarchia egyik partnerének és mint jól szervezett, progresszív államnak a jövőjét érinti.”³⁵ Miközben Tiszának a gazdasági és szociális problémákat, valamint a választójog kiterjesztését mérsékelt reformprogrammal megoldani remélő kísérlete ilyen meleg támogatásban részesült a *Times* részéről, a miniszterelnök január 15-i miskolci beszéde, amely állást foglalt az állam „egységes magyar nemzeti jellege” mellett, nem váltott ki ellenvetést.³⁶

A választások előestéjén a *Times* vezércikkben foglalkozott az esélyekkel.³⁷ Az „1867 óta a leghévesebb választási kampány” beszédei „megmutatják a magyarok született politikai ösztöneit, habár a lázongások és az ismétlődő vérontások azt is jelzik, hogy ezt az ösztönt a néptömegekben még távolról sem fejlesztették ki eléggé”. TISZA eljárásának alkotmányossága tekintetében nem kíván

31. *TT*, 1904. dec. 17. 9. l. Az utalás Tiszának a hagyományosan ellenzéki Marosvásárhelyt mondott beszédére vonatkozott.

32. *TT*, 1904. dec. 19. 9. l.

33. *TT*, 1905. jan. 5. 3–4. l.

34. *TT*, 1905. jan. 7. 5. l.

35. *TT*, 1905. jan. 10. 4. l.

36. SETON-WATSON híres könyvében éles kritikát gyakorolt e beszéd fölött. *Racial problems in Hungary*. London, 1908. 198. l.

37. *TT*, 1905. jan. 24. 7. l.

állást foglalni, de hozzáteszi: „Nálunk az emberek igen meglepődnének, ha eljárása nem nyerne jóváhagyást, különösen arra való tekintettel, hogy a magyar parlament joggal büszke széles körű illetékességi körére, s hogy a magyarok alkotmányukat — hozzánk hasonlóan — élő képződménynek tekintik.” TISZA államférfiúi képességeinek kiemelése után a cikk kockázatosnak nevezi az ellenzék „magyarkodó nemzeti érzelmeinek” a modern politikára történő betű szerinti alkalmazását. Ha az győz, aki több jót ígér a magyaroknak, akkor APPONYI és követői sikerre számíthatnak, de a lap bízik a magyar választóközönségben, akik valószínűleg értékelni fogják TISZA férfias egyenességét, küzdenitudását, vezetésre termettségét. A vezércikk külön kiemeli a miniszterelnök miskolci állásfoglalását az intenzív kampányba kezdő Román Nemzeti Párttól, amelyben a miniszterelnök saját nemzetiségük ellenségeinek nevezte azokat a magyarországi román vezetőket, akik elfeledik, hogy „a független Románia fennállásának alapfeltétele, hogy itt mellette, a Duna völgyét uraló pozícióban egy olyan nagyhatalom legyen, amelynek politikájára a szabadságszerető magyar nemzet felfogása irányadó befolyást gyakorol”.³⁸ Ehhez viszont hozzátette a *Times* (bécsi tudósítóját idézve), hogy „néhány, az obstrukcióra szívesen hajló elszánt román” megjelenése a képviselőházban kijózanító hatással lehet majd az ellenzékre, így még az sem baj, ha a kormánypárt rovására szereznek mandátumot.

STEED a választásokat Budapestről figyelte. 26-án, a választások első (és döntő) napján ebédkor APPONYI még csak azt remélte, hogy az ellenzék nem veszít mandátumai számából, a néppárti RAKOVSKY pedig kijelentette, hogy ha a kormánypárt nem nyer el húsznál több helyet, az már győzelemnek számít.³⁹ Aznap este mégis a miniszterelnök társaságában tapasztalhatta, hogy a Szabad-
elvű Párt vereséget szenvedett. TISZA „nem mutatott semmi érzelmet, egyetlen bíráló szóval sem illette a koalíciót vagy a választóközönséget. Megtette, amit helyesnek tartott és kész volt alávetni magát a következményeknek”.⁴⁰ Bécs és London egyaránt megdöbbenve fogadta az eredményt és STEEDet is csak az vigasztalhatta, hogy DEÁK egykori választókerületében TISZA legyőzte „az ifjabb és kevésbé jelentős Andrásst”. A január 28-i tudósítás „kivételesen súlyos” helyzetről beszélt, míg a vezércikk kiemelte, hogy a budapesti művelt közönséggel szemben vidéken sikeres volt az a teljesen alaptalan vád, miszerint TISZA obstrukcióellenes kampányát Bécs sugalmazta. Elismerő szavakkal méltatta rövid miniszterelnökségét és sajnálkozott bukásán: „nem kevés hazafias magyar és rokonszenvező külföldi megfigyelő sajnálata kíséri lemondásakor.” Különösebb komplikációktól azonban még nem tartottak az angolok, ANDRÁSSY, esetleg APPONYI kormányalakítását várták. APPONYI a *Times* tudósítójának adott interjújában a választójog reformjában jelölte meg a győztes koalíció előtt álló legfontosabb feladatot.⁴¹

38. *Tisza István képviselőházi beszédei. III. 2. rész.* 386. l.

39. STEED: *Through thirty years. I.* 222. l.

40. Uo. STEED jellemző kis történetet beszél el a Budapesten talált hangulatról. A Hotel Hungáriába érkezve kérdésére a portás („egy intelligens, a világból sokat látott ember”) azt feleli, hogy nagyon rosszul állnak a dolgok, „az egész személyzet átállt a koalíció pártjára. Csak én és a főpincér maradtunk hűek Tiszához”. Másnap a pincér nem hajlandó neki felhozni a reggelihez *Az Újság* legújabb számát. „Az Tisza lapja, aki elárulta az alkotmányt. Egyetlen becsületes magyar sem nyúl hozzá. Önnek sem szabad kezébe vennie.”

41. *TT*, 1905. jan. 25. 9. l.

Pár nappal később STEED már az eredmény részletesebb taglására és fontos következtetések levonására is vállalkozott.⁴² Találhatóan mutatott rá, hogy a Szabad-
elvű Párt negyven éven keresztül a választókerületekkel és a választójoggal való
manőverezéssel, presszióval és vesztegetéssel tartotta magát uralmon, de „a
Ház többsége nem képviselte az ország többségét, s még kevésbé a magyar népfaj
többségét”, hiszen „a tisztán vagy túlnyomóan magyar kerületek többségét
Kossuth-párti küldöttek képviselték”. A választás eredményéből STEED ekkor
még nem a dualizmus tarthatatlanságát vonta le, hanem a kiegyezés olyan re-
vizióját tartotta szükségesnek, amely megfelel a magyar nemzet többségét kép-
viselő pártok kívánságainak. Minthogy az ellenzék lojális a királyhoz és nem
kívánja az Ausztriához fűződő kapcsolat megszüntetését, a bécsi udvar nézeteinek
kell fejlődniük. „1848 épp úgy halott, mint 1867, és 1905-nek egyesítenie kell a
kettő legjobb vonásait egy új dualista állami jogviszonyban.” Ha a korona nem
ragaszkodik dogmatikusan a régi viszonyhoz, akkor KOSSUTH Ferenczel és a
Függetlenségi Párt mérsékelt elemeivel megegyezést lehet találni a szélsőségesek
ellenében. A minimális program valószínűleg részleges gazdasági függetlenséget,
a hadseregben a paritást és a magyar nyelvet, a diplomáciai képviseletek reform-
ját és rendszeres budapesti udvartartást fog követelni. A *Times* tudósítója szerint
sietni kell a megegyezéssel: „A magyarországi függetlenségi körökben előterjeszt-
ett különféle programtervezetek azt mutatják, hogy az elgondolások egyelőre
még folyékony állapotban vannak. Rövidesen azonban ki fognak alakulni és
megmerevednek...” STEEDnek ez a cikke véleménye fokozatos változásának
egy érdekes szakaszát mutatja be. Az angol újságíró csak egy kérdésben volt
dogmatikus: az általa reprezentált Anglia érdekeinek mindenek fölé helyezésében
és az ezzel összefüggő németellenességben. 1905-ben még annyira bízott Ausztria—
Magyarország önálló politikájának jövőjében, hogy korábbi 67-es, TISZA-párti
és függetlenségi-ellenes nézeteit néhány nap alatt készségesen revideálta, amint
úgy látta, hogy az adott pillanatban Magyarországot csak komoly engedmények-
kel lehet továbbra is az Osztrák—Magyar Monarchia szilárd oszlopaként meg-
tartani — de még nem tudta, hogy a király nem hajlandó a kért engedményekre,
még a választási eredmények után sem. Kész volt félretenni a magyar sovinizmus
és APPONYI iránti kétségkívül őszinte ellenszenvét és lényegében véve a mérsékelt
függetlenségi program elfogadását javasolta. Ebben minden biztonnyal része volt
KOSSUTH Ferenczel január 28-án folytatott hosszabb beszélgetésének is. „Úgy
beszélt [ti. KOSSUTH], mint egy olyan közéleti férfi, aki teljes mértékben tudatá-
ban van annak, hogy elveinek és nevének a választásokon aratott győzelme
milyen súlyos kérdéseket vet fel, és mint egy olyan politikus, aki őszintén igyek-
szik a dualista monarchiát megóvni egy komoly organikus válságtól. Közléseinek
nagy része bizalmas volt, de minden indiszkréció nélkül el lehet mondani, hogy
az Ausztria és Magyarország közötti perszonális unió alatt nem ért teljes politikai
különválást, sőt még gazdaságát sem.” A továbbiakban idézi a függetlenségi ve-
zért, hogy ő maga nem ellenfele a koronának, közöttük egyedül apja és a detro-
nizáció emléke áll, de emlékeztet rá, hogy 1848 tavaszán éppen apja védte meg
Bécsben a HABSBURGOK trónját. STEED a nyilatkozat alapján sokat várt a király
és KOSSUTH személyes találkozásától. Látható tehát, hogy a *Times* tudósítója
ekkor az ellenzéki álláspont messzemenő figyelembevételével képzelte el a válság

42. *TT*, 1905. febr. 1. 4. l.

megoldását. A hangsúly azonban nem a mérsékelt függetlenségi program elfogadásán volt, hanem a megegyezési alap megtalálásán. Ha az uralkodó elfogadta volna a győztes ellenzék kívánságait, úgy STEEDnek is jók lettek volna azok, de amint kiderült a király hajthatatlansága, STEED sem tartott ki mellettük.

KOSSUTHban amúgyis hamarosan csalatkoznia kellett. A könnyen befolyásolható politikus számos párthívének nem tetszhettek vezérüknek a perszónálunióról a *Times*ban megjelent szavai, ezért az ő nyomásukra KOSSUTH levélben tiltakozott STEEDnél szavai félreértése miatt. A tudósító másnap közzé tette KOSSUTH levelét, „nem minden sajnálat nélkül, minthogy nemigen fogja elősegíteni a válságnak egy olyan mérsékelt megoldását, amely egyformán kívánatos Ausztria—Magyarország mint nagyhatalom számára, valamint Magyarország és Ausztria számára külön-külön”.⁴³ KOSSUTH kifejtette, hogy „perszónálunió alatt teljes különállást ért, amikor csak az uralkodó közös és fennáll a kölcsönös védelem kötelezettsége, egy offenzív-defenzív katonai szövetséghez hasonlóan”. A gazdasági különállást úgy képzelte el, hogy vámszerződésben szabad forgalmat biztosítanak a magyar mezőgazdaság terményeinek Ausztria felé, az osztrák iparcikkeknek egy része pedig szabadon, másik része védővámval terhelve jöhetne be az országba. STEED ehhez hozzáfűzte, hogy ilyen egyoldalúan előnyös megegyezésbe nemigen menne bele a másik fél. Idézte egy vezető cseh politikus szavait: „Mi csehek sosem járulhatunk hozzá egy Ausztria és Magyarország közötti vámsorompóhoz, mert amint Magyarország vámmal terheli iparcikkeinket, a csehországi ipar, mint egy érett gyümölcs, Németország ölébe hullik.” Ez az érv érthető módon hatott a tudósítóra, mert beleillett saját felfogásába, ráadásul kiegészítette egy közelebbiről meg nem nevezett ausztriai német megjegyzését, mely szerint őket aggasztják a magyarországi események a legkevésbé, mert gazdasági és politikai jövőjük biztosítva van — értve alatta Németországot. STEED mégis bízott benne, hogy a magyarországi függetlenségi vezetőkkel is meg lehet értetni a merev álláspont lehetséges következményeit és azok aggodalmait, „akik remélik, hogy Ausztria—Magyarország még sokáig az európai béke és egyensúly alkotórésze maradhat”. Látható tehát, hogy STEED kereste azt az erőt, amely képes a Monarchiát megóvni a német hegemoniától, s csak idő kérdése volt, hogy ezt az erőt a nemzetiségekben találja meg. Egyelőre azonban még azon sajnálkozott, hogy a magyar Szabadelvű Párt tagjai nem érnek fel vezérükkel, aki túlbecsülte egy negyven éve hatalmon levő politikai szervezet morális kvalitásait. „Egy párt, amely válogatás nélkül éljent kiáltott minden miniszterelnökre... az törött nádszál, ha egy államférfi rá akar támaszkodni, akár kormányon van, akár ellenzékben.”⁴⁴

Két nappal később a *Times* vezércikke is a válság nemzetközi következményeire hívta fel a figyelmet.⁴⁵ Az uralkodónak a Budapestre való elutazást és az ellenzéki vezérek helyszíni meghallgatását tanácsolta, de aggodalommal kommentálta a gazdasági önállóság gondolatát: Közép-Európa viszonyai közepette a gazdasági elkülönülés igen súlyos következményekkel járna (hivatkozott a cseh nézetekre), csak az ausztriai nagynémetek örülnének neki, aminek már jelét is adják. „Lehetséges, hogy Budapesten ezeknek a megfontolásoknak a megértésé-

43. *TT*, 1905. febr. 7. 3. l.

44. *Uo.*

45. *TT*, 1905. febr. 9. 1. l.

hez még némi képzelőerőre van szükség, de nem feledkezhetnek meg róluk azok, akik tudatában vannak, mennyire fontos politikai tényező Európában az erős és szilárd kettős monarchia.”

STEED számára egyelőre az egyetlen reményt a korona és a Függetlenségi Párt mérsékelt elemeinek a megegyezése jelentette. Ezért üdvözölte lapjában Kossuth bécsi meghívását. Még APPONYI iránti régi ellenszenvét is félretette, amikor reményét fejezte ki, hogy időnként meggondolatlanságokhoz vezető temperamentuma ellenére fel fogja használni presztízst Kossuth megerősítésére „a hitványabb fajta” függetlenségek felelőtlen frakcióival szemben. „Ha nem, akkor féltő, hogy nemcsak Kossuth úr, de Magyarország is olyan úton fogja magát találni, ami veszedelmesen közel halad a szakadék széléhez.”⁴⁶ Úgy vélte, hogy a felelősség súlya kijózanítólag fog hatni a függetlenségi pártvezérekre. „Mennél hamarabb kerül Kossuth úr és Apponyi Albert gróf szembe a megoldásra váró súlyos problémákkal, annál nagyobb a valószínűsége egy kielégítő és mérsékelt megoldásnak.”⁴⁷ ANDRÁSSY sikertelen kormányalakítási tárgyalásai e reményeket hamarosan lelohasztották. STEED ezért egyedül a szélsőséges függetlenségeket hibáztatta, holott a király a mérsékelt függetlenségi álláspontot sem fogadta el, de a válság előidézéséért továbbra is a disszidensek vezérére hárította a fő felelősséget: „Andrássy gróf most már több mint két hete szemlélheti a zűrzavart, amit ő is segített létrehozni.”⁴⁸ Közben az ausztriai németek ismételten szót emeltek Ausztriának a Német Birodalomba történő bekebelezése mellett, ami csak megerősíthette STEEDben a Monarchia létének és a dualizmusnak mint annak egyetlen elképzelhető formájának a szükségességét.

Február végén így a *Times* a helyzetet „szinte reménytelen”-nek nevezte és — feltehetően TISZA hatása alatt — a Lengyelországot katasztrófába vivő „liberum veto” magyarországi meghonosodását emlegette.⁴⁹ A márciusi megoldási kísérletekről, a király budapesti útjáról és az álláspontok fokozatos megmerevedéséről — amit STEED már előre megjósolt — a lap továbbra is részletesen beszámolt. STEED március 27-i kommentárjában⁵⁰ új elem jelentkezik: a koalíció álláspontja a jelen helyzetben rendkívül rövidlátó, de esetleg e mögött előrelátás rejlik: még FERENC JÓZSEF utódjának trónralépte előtt „acélbástyává akarják tenni a magyar hazát”, hogy szükség esetén legyen erejük szembeszállni FERENC FERDINÁND terveivel. Ez a motívum valóban szinte egészen nyíltan jelentkezett az ellenzéki érvelésekben, s bár STEED a *Neues Wiener Tagblatt*-ra hivatkozva kétségbevonta, hogy a trónörökös újból meg akarná hódítani Magyarországot, a cikket egyúttal FERENC FERDINÁND és köre címére szóló figyelmeztetésnek is szánta, ha netalán mégis lennének ilyen elképzeléseik.

Miközben a *Times* lelkiismeretesen követte a válságnak a nyilvánosság előtt játszódoó eseményeit, egyelőre hallgatott azokról a hangokról, amelyek az oszt-rák — magyar viszony neuralgikus kérdését egy mesterségesen előidézett külpolitikai válsággal remélték megoldani. Az uralkodó, a hadsereg vezetői és a budapesti

46. *TT*, 1905. febr. 13. 3. l.

47. *TT*, 1905. febr. 14. 6. l.

48. *TT*, 1905. febr. 22. 5. l. A márc. 16-i számban ismét szemére vetette ANDRÁSSY-nak, hogy november 18-val kapcsolatban nem vállalta a pillanatnyi népszerűtlenséget és nem támogatta TISZÁt.

49. *TT*, 1905. febr. 24. 5. l.

50. *TT*, 1905. márc. 27. 3 — 4. l.

67-esek úgy vélték, hogy egy háborús fenyegetés, vagy akár háború esetén a magyar ellenzék ki fog józanodni és észreveszi a dualizmus megőrzésének szükségességét. Ez a nézet nem is volt alaptalan és az ellenzék 1914-es háborús lelkesedése igazolta is a számítást. STEED londoni főnökének, CHIROLnak beszámolt ezekről a nézetekről.⁵¹ KHUEN-HÉDERVÁRY elmondta neki: „Mindig arról próbálom őt (Ferenc Józsefet) meggyőzni, hogy ezekből a magyarországi bajokból addig nem fogunk tudni kilábolni, amíg nem produkálunk egy olyan külpolitikai ügyet, amely érinti az Osztrák—Magyar Monarchia egészének érdekeit. Ekkor és csak ekkor fogják a budapestiek megérteni, mennyire szorosan össze vannak fonódva érdekeik Ausztria érdekeivel. Megkérdeztem, hogy a Balkánra gondol-e, mire bólintott.” Az olasz nagykövetség szerint a balkáni terjeszkedés híve KHUEN-HÉDERVÁRY, TISZA és BURIÁN (a közös pénzügyminiszter, Bosznia-Hercegovina kormányzója), de GOLUCHOWSKI ellenzi, csakúgy mint egyes monarchiabeli lengyel körök Oroszország elleni terveit.⁵² Az olasz—osztrák háborút STEED a két fél katonai felkészületlensége miatt lehetetlennek tartotta, de azért elhatározta, „a húsvéti ünnepek alatt Innsbruckból Tirolon keresztül leszaladok Veronába és megnézem, mi folyik a határ két oldalán”.⁵³

Ebben az időben STEED is úgy értékelte a magyarországi konfliktust, hogy itt a Grossmachtstellung messzetelektől hívei állnak szemben a kishatalmi nemzeti önállóság rövidlátó nacionalistáival.⁵⁴ A március végi megegyezési kísérletek kudarcáért egyértelműen a koalíció szélsőségeit, „a hivatásos obstruálókat” tette felelőssé.⁵⁵ Kezdetől fogva arra törekedett ezért, hogy a koalíció „mérés-kelt” és „szélsőséges” tagjait különválassa, s az előbbieket (esetleg éppen a kritikával) rávegye a vitatott katonai követelések félretételére és a kormányalakításra. A *Times* szerkesztői — mint a későbbiekből látni fogjuk, minden bizonnyal CHIROL — tudósítójuknál tovább mentek a koalíció álláspontjának részleges méltánylásában. Ezt mutatja az április 17-i vezércikk,⁵⁶ amely egyben a brit uralkodó osztályok magyarság-képének is jó összefoglalója.

„Az európai kontinensen nincs még egy nép, amely állandóbb jelleggel bírta volna az angolok rokonszевét és tiszteletét, mint Magyarország népe. Kivívták csodálatunkat és élvezték erkölcsi támogatásunkat azokban a küzdelmeikben, amelyeket az Osztrák—Magyar Monarchia keretei között alkotmányos szabadság ősi jogáért vívtak és azoknak az intézményeknek a kifejlesztéséért, amelyek szabályozott szabadságjogaiknak bátyái és egyben szervei. Régi barátságot és őszinte figyelmet érzünk e lovagias nép iránt, amely hitünk szerint a miénkhez hasonló politikai eszméket vall,

51. STEED levele CHIROLhoz, 1905. márc. 27. PHS Papers.

52. Ezeknek lényege Orosz-Lengyelország fellázításával egyidejű támadás Oroszország ellen, a balti tartományok átengedése Németországnak, amely cserébe lemondana lengyel területeiről, így Habsburg-fennhatóság alatt létrejöhetne a lengyel egység. „Plunkett [az angol nagykövet] véleménye szerint az ötlet eszelős lengyel örültség, de azt mondja, a lengyeleknek annyira megtetszett, hogy szembefordultak Goluvval, aki hallani sem akar róla. Szegény Golunak így el kell viselnie a fentemlített magyar trió ellenségességét, lengyel honfitársai haragját és a császár leánya, Mária Valéria főhercegnő intrikáit, aki szerint Golu nem eléggé katolikus. Szegény Golu, aki pedig jámborabb a pápánál!” STEED fenti levele.

53. STEED a tervezett utat április végén le is bonyolította.

54. *TT*, 1905. márc. 28. 5. l.

55. *TT*, 1905. ápr. 3. 3. l. és ápr. 4. 5. l.

56. *TT*, 1905. ápr. 17. 9. l.

éppen ezért figyeljük rendkívüli aggodalommal és nyugatalansággal a budapesti nagy alkotmányos válság menetét. . . . Reméljük, hogy rövidesen felülkerekedik náluk az a gyakorlati ösztön, amely az önkormányzatra való hagyományos képességgel született népeket megkülönbözteti az ilyen örökséggel nem rendelkezőktől, s a magyarok olyan működőképes kompromisszumot kötnek királyukkal, amely érintetlenül hagyja szabadságjogaikat és biztosítja számukra azokat a komoly előnyöket, amelyek együtt járnak azzal, hogy az egyik legrégibb és legnagyobb európai állam integráns elemét alkotják.”

Ebben a felfogásban még az európai egyensúly kulcsát Ausztriában látó axióma találkozik a magyar nép melletti hangzatos, lényegében a két uralkodó osztály kölcsönös rokonszenvét kifejező megnyilatkozással. A vezércikk ezután hasonló hangnemben sürgeti a gyors megegyezést, lényegében a koalíciós követelések kényszerű, ideiglenes feladása alapján.

„Valamennyi párt államférfiai részéről, akinek szívügye Magyarország mint egy szabad és haladó királyság tartós jóléte és annak a hírnévnek a megőrzése, hogy az ország az alkotmányos kormányzat modellje, ideje annak tettekkel való bizonyítása, hogy elveik feláldozása nélkül céljaik közvetlen elérését alá tudják rendelni a pillanatnyilag biztosítható praktikus megoldásnak.”

Az APPONYinak tulajdonított felirati javaslatban lehetőséget is látnak egy ilyen megegyezésre. Az alkotmányos finomságok megítélését elhárítják a külföldi megfigyelőtől, de erőteljesen támogatják a választójogi reform gondolatát: „A jelenlegi választási rendszer közismerten elavult.” A feliratnak a gazdasági különválást követelő részével kapcsolatban kifejezésre juttatják azt az angol aggodalmat, amit a bomlófélben levő svéd–norvég unió példája vészesen megerősíteni látszott, hogy a szélsőséges magyar követelések teljesítése a Monarchia felbomlásához vezetne. „A csupán dinasztikus kapcsolat nem tudná sokáig együtt tartani Ausztriát és Magyarországot, ha Magyarország saját nemzeti hadsereggel, külön vámterülettel és hitelrendszerrel rendelkezne.” A *Times* érvelése az önálló Magyarország gyászos perspektívájának felvázolásával zárul: „Ausztriától leválva Magyarország azonnal egy másodrangú vagy harmadrangú hatalom szintjére süllyedne, amely ugyan rendelkezhetne a kedvére való nemzeti intézményekkel, de nemzeti függetlensége és helyzete azoknak az erős és agresszív szomszédoknak az irtalmától függene, amelyek éhesek a területekre és a kereskedelemre, miközben sem otthon, sem határaikon túl nem becsülik sokra az alkotmányos szabadságjogokat.”

Mind STEED, mind a *Times* azonosította magát FERENC JÓZSEF álláspontjával, aki a katonai követelések elejtéséért, az önálló vámterület követelésének a következő gazdasági kiegyezésig történő elhalasztásáért és a hadseregfejlesztési összegek és újoncok megajánlásáért cserébe a belpolitikában szabad kezet kínált a koalíciónak, nem utolsósorban a nemzetiségek kérdésében. STEED jól látta, hogy a koalíciós vezérek hajlanának is egy ilyen megegyezésre, de „foglyai azoknak a szélsőséges tételeknek, amelyeket mostanáig ők hirdettek a tömegeknek” és félnek saját társaiktól.⁵⁷ Persze e „szélsőséges” követeléseket STEED is hajlandó volt akceptálni, de látva FERENC JÓZSEF ellenkezését, nemcsak ennek praktikus figyelembevételétől vezérelve foglalt állást a katonai követelésekkel szemben, hanem a Monarchia soknemzetiségű voltánál fogva is. Nem mintha ekkor már elvi

57. *TT*, 1905. máj. 20. 7. l.

kifogásai lettek volna a magyar vezényszó mögött rejlő sovíniszta, magyarosító irányzattal szemben — a magyarországi nemzetiségi viszonyok pontos ismerete ellenére nincs nyoma, hogy ilyen nézet felmerült volna nála —, hanem mivel ez a Lajtántúl népeinél is hasonló követeléseket eredményezne, s „szinte lehetetlenné tenné a kettős monarchia egybetartását”.⁵⁸

Az ügyvezető FEJÉRVÁRY-kormány tervével kapcsolatban STEED ismét a koalíció merevségét hangoztatta, amiért nem vállalta el a kormányalakítást és az ország — a koalíciós programban nem szereplő — problémáival való foglalkozást. Idézi egy „gazdag tapasztalatokkal rendelkező hazafias magyar barátját”:

„Nincs nekünk másra szükségünk, mint a magyar vezényszóra, amikor az ország kulturálisan elmaradott és a civilizált haladás annyi kelléke hiányzik? A jelenlegi bajok — úgy tűnek — a dinasztiaával szembeni ifjú heveség eredményei, ugrást jelentenek a sötétbe. Néhányan kezdtek el mindezt, de egyre nagyobb tömeg támogatja, akik túl akarják szárnyalni vezéreiket és mindenkit terrorizálnak, aki más véleményen van. . . . El sem tudja képzelni, milyen despotizmus uralkodik itt a politikai ellenfelekkel szemben. . . .”⁵⁹

STEED nem nevezhette meg az idézet forrását, a budapesti egyetem neves orientalista professzorát, VÁMBÉRY Armin. VÁMBÉRY levelének nem idézett részei még keményebben bírálják „a könnyelmű és megfontolatlan hazafiakat . . . Apponyit, Andrásst, Kossuthot, Bánffyt és társait”. Minden tekintetben egyetértését fejezi ki STEED kommentárjaival. Honfitársai „könnyen befolyásolható gyermekek, akikből hiányzik az ítélőképesség és a képzettség, de ennek ellenére állandóan hencegnek politikai érettségükkel, és a megalomániától sarkalva minden mérlegelés nélkül belevetik magukat a legsúlyosabb kérdésekbe”. VÁMBÉRY a katonai követelések mögötti sovíniszta célokra is rámutatott, egyben utalva ezek eleve kudarcra ítéltségére. „Magyarosítani akarják a hadsereget, hogy ennek segítségével azután elmagyarosítsák a nemzetiségeket. Elfelejtik, hogy a magyarokat több mint száz éve németül vezénylik, de a mi ‚paraszt emberünk’ mégsem tanulta meg a német nyelvet.”⁶⁰ Az nem derül ki a levélből, hogy VÁMBÉRY hogyan vélekedett 67-ről és Tiszáról, akinek a neve feltűnő módon hiányzik a bíráltak névsorából. STEED egyetértett VÁMBÉRYval, aki az 1905-ös Magyarországot egy nagy bolondokházának nevezte, s így tájékoztatta az új budapesti brit főkonzult, F. S. CLARKE-ot is: „Mondtam neki, hogy a magyarok jó fiúk, de pillanatnyilag nagyon kevesen vannak közöttük, akik saját ügyeikben világosan látnak.”⁶¹

Június 7-én a norvég parlament kimondta az ország elszakadását Svédországtól. A *Times* részletesen követte a szakításba torkoló svéd—norvég válságot is, s a magyarországi fejleményekkel kapcsolatos aggodalmait kétségkívül csak erősíthette ez a példa. STEED a hasonló bécsi érzelmekről számolt be igazgatójának: „Errefelé az embereknek reszket a lábuk a félelemtől, hogy a magyarok utánozni találhatják a norvégokat és leteszik a trónról Ferenc Józsefet.”⁶² Ezt az

58. *TT*, 1905. máj. 24. 5. l.

59. *TT*, 1905. jún. 3. 7. l.

60. VÁMBÉRY Armin levele STEEDhez, 1905. máj. 31. *PHS Papers*.

61. STEED levele HAMPELNÉ PULSZKY Polyxénához, 1905. jún. 3. OSZK Kézirattára, Fond VIII/2698.

62. STEED levele Moberly BELLhez, 1905. jún. 8. *PHS Papers*.

aggodalmat osztotta a *Times* június 22-i *Skandinávia és Ausztria—Magyarország* c. vezércikke is.⁶³ Őrütségnek minősíti, hogy a FEJÉRVÁRY-kormánnyal szembeni „nemzeti ellenállást” hirdető június 21-i BÁNFFY-javaslatot a magyar parlamentben „Éljen Norvégia!” kiáltásokkal fogadták, majd rámutat, hogy Ausztria—Magyarország esetében a norvég példa követése igen súlyos következményekkel járna, harc nélkül nem menne, márcsak azért sem, mert az osztrákok a magyaroknál sokkal jobban tisztában vannak az esetleges elválás hátrányos következményeivel. A lap veszedelmes tendenciának tekinti, hogy Magyarországon erősen csökkent az uralkodó iránti tisztelet, s hogy a parlament a királyi elnapolás után is együtt maradt.

A koalíció bosszúsan tapasztalta, hogy külföldön sem a hivatalos körök, sem a független sajtó nem támogatják álláspontját.⁶⁴ Szócsövük, a *Budapesti Hírlap* az ellenzék küzdelmét rendszeresen az 1849 utáni osztrák abszolutizmus elleni harchoz próbálta hasonlítani. Ennek jegyében felidézte az 1861 és 1866 között a *Times*ban Magyarországgal kapcsolatban megjelent, az uralkodó politikáját bíráló cikkeket, és kifejezte az óhajt: „Vajha a külföld megértené a magyar nemzet legitim álláspontját s ebben a szellemben fogná föl s ismertetné a magyar alkotmányosság küzdelmét...”⁶⁵ STEED részletesen ismertette a *Budapesti Hírlap* cikkét, majd rámutatott 1905 és a kiegyezés előtti helyzet összehasonlításának abszurd voltára: „az ilyen eljárásból kiérződik az a megdöbbentő, de előre kitervelt ügyeskedés, amely a magyar nép jelenlegi vezetői egész magatartásában egyike a legkevésbé bizalomkeltő vonásoknak.” Mielőtt megértést várnának külföldön, előbb nekik maguknak kell megérteniük a Monarchia európai szerepét és az ezzel járó felelősséget.⁶⁶

STEED nem fűzött sok reményt a június 18-án kinevezett FEJÉRVÁRY-kormány működéséhez.⁶⁷ Június 29-i cikkében megismételte, hogy változatlan formában már nem lehet visszatérni a 67-es alaphoz, ezért állást foglalt „az 1867-es megállapodás szenvedélymentes revíziója” mellett, előbb azonban „a felelős magyar vezetőknek fel kell hagyniuk félig durcáskodó, félig hetvenkedő magatartásukkal”.⁶⁸ STEED ekkor még a magyar országgrész súlyának további erősödését sem ellenezte, és éppen a magyar uralkodó osztályokat érő előnyök ismeretében tartotta őrütségnek a koalíció merevségét. Tiszának pártja június 21-i értekezletén elmondott beszédét is a dualizmus perspektíváit kiemelve kommentálta: „Magyarország kőverre hízott a dualizmus idején... Politikai túlsúly a kettős

63. *TT*, 1905. jún. 22. 9. l.

64. Utólag is panaszkodik erről APPONYI: *Emlékiratai. II. 1899—1906.* Bp. 1934. 179. és k. l. Ennek okát a magyaroknak tévesen tulajdonított elszakadási törekvésekben és a kizárólag Bécsből származó információkban látja, vagyis harminc év múltán sem változott véleménye.

65. *Budapest Hírlap* (továbbiakban BH), 1905. jún. 26. 1—2. l.

66. *TT*, 1905. jún. 29. 5. l.

67. *TT*, 1905. jún. 3. 7. l. kifejti, hogy egy katona kinevezése nem fogja elősegíteni a kedélyek megnyugtatótását, jún. 16-án pedig az új kormány megszületésében egy hevesebb küzdelmi szakasz kezdetét látja. „Fejérváry báró a király iránti odaadásból kész volt feláldozni fényes múltját és szembenézni a közmegevetéssel, ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy Magyarországon nála kevésbé alkalmas személyt nem is lehetett volna találni a béke megteremtésére.” Vitézsége és hazafisága ellenére ő „feketesárga”. *TT*, 1905. júl. 8. 7. l.

68. *TT*, 1905. jún. 29. 5. l.

monarchiában, sőt szinte az egész Balkánon, a nemzeti ipar fokozatos kifejlődése és versenyképessé válása, növekvő befolyás a hadsereg fölött s ezen keresztül Magyarország nem-magyar népei fölött — mindez egy karnyújtásnyira volt a nemzettől, és mindezt készek elvetni a vezényleti nyelv fantomjának érdekében.”⁶⁹ STEED ugyan eltúlozza a kilátásokat, de ennél figyelemreméltóbb, hogy amikor teljesen egyetért Tiszával az elmúlt 30 év értékelésében, egy szava sincs — egyelőre — e 30 év mulasztásairól, azokról a társadalmi problémákról, amelyek éppen e fejlődés következtében egyre nagyobb erővel törtek a felszínre. Pontosan ez az időszak, 1905. április—május—június, példátlan méretű sztrájkmegmozdulásokról nevezetes, de a *Times*ban megjelent tudósítások minderről egy szót sem ejtettek. A társadalmi kérdésekben STEED korántsem volt az az elfogulatlanul szemlélő kívülálló, aminek feltűntette magát. Ezek után már egyáltalán nem meglepő, hogy a pár év múlva olyan élesen nemzetiségbarát és magyarellenés tudósító ekkor még teljesen helyénvalónak látja a magyar hegemoniát. FEJÉRVÁRY július eleji békekísérletének ismertetésekor sem emelt kifogást a magyarosító szándékokkal szemben, amikor idézte az új miniszterelnök szavait, hogy a korona kész a koalíció követeléseinek 9/10-ét teljesíteni, „Magyarország belső ügyeiben, így a nem-magyar népek magyarosításában kész szabad kezét engedni a koalíciós minisztériumnak. Amint a magyar kormány az iskolák segítségével elterjeszti az egész országban, könnyű lesz a magyar nyelvet tenni meg a szolgálat és a kiképzés nyelvévé valamennyi Magyarországról származó ezrednél”.⁷⁰ Ez ugyan még nem vezetett volna a nemzetiségek elmagyarosításához, amint erre VÁMBÉRY is rámutatott levelében (és amire épp elég bizonyíték van azóta ellenkező oldalról), de STEED célja éppen a koalíció meggyőzése volt, hogy céljait a királynak tett engedmények nem fogják meggátolni. Különben is számára a Monarchia nemzeti-ségi kérdésének csak a brit külpolitika érdekei szempontjából volt jelentősége. Ekkor még a hagyományos német—osztrák és magyar hegemoniát látta a Németországgal szembenálló brit külpolitika számára a legkedvezőbbnek. Még bízott az önálló külpolitikában, s ezt a hitét csak alátámasztva látta, amikor a *Neue Freie Presse* egyértelműen visszautasította Németország felkínálkozását a Monarchia belső bajainak megoldására.⁷¹ Ugyanezért fogadta örömmel a koalíciót támogató *Budapester Tagblatt* június 18-i cikkét az európai egyensúlyról. Ez Németország hegemoniára való törekvését az egy évszázaddal korábbi francia kísérletekhez hasonlítja, s hangoztatja, hogy az ilyesmi mindig szembetalálja magát Angliával. A koalíciós lap hozzáteszi: „meg kell mondanunk, nem rokonszenvezünk azzal az elgondolással, hogy egyetlen hatalom ilyen erős legyen, még akkor sem, ha ez a hatalom a mi legjobb barátunk. Az elmúlt két-három évszázad bizonyítja, hogy a Habsburg Monarchia számára az európai egyensúly a legkedvezőbb.” Az egyensúly érdekében a *Tagblatt* kíváncsún tartja, hogy Oroszország mielőbb bontakozzon ki távol-keleti nehézségeiből.⁷² A Függetlenségi Párt hagyományosan oroszellenes külpolitikai tradíciói fényénél ez az álláspont újszerűnek tűnik, bár

69. *TT*, 1905. jún. 23. 5. l.

70. *TT*, 1905. júl. 5. 4. l.

71. *TT*, 1905. júl. 1. 6. l. A Monarchia és Németország viszonyának kérdése, így a STEED által remélt leválaszthatóság realitása külön tanulmányt igényel.

72. *TT*, 1905. jún. 21. 5. l.

inkább csak jelzi azt a külpolitikai útkeresést, ami a világháborúig végigkíséri az egész hagyományos ellenzékét.⁷³

Már a *Budapesti Hírlap* június 26-i cikke is jelezte, hogy a koalíciót mennyire kellemetlenül érinti a *Times* — és ennek nyomán a brit közvélemény egy jelentős részének — kritikus hangja. APPONYI ezért egy angol nyelvű levélben részletesen kifejtette a koalíció álláspontját, amit a szerkesztőség le is közölt. A terjedelmes, két és fél hasábot megtöltő írás az angol és magyar alkotmány hasonlóságának hangoztatása után kifejti, hogy a hadügyi követelések jogosak és ezekhez a választóktól kapott megbízatás értelmében a koalíció köteles ragaszkodni, majd kategorikusan tagadja, hogy a magyarok a norvég példát akarnák követni. A külföldi közvélemény szerinte téves helyzetmegítélését a Bécsben székelő és az ottani légkört magukba szívó tudósítók számlájára írja, de „Magyarország bízik benne, hogy kellő felvilágosítás után a jelenleg szisztematikusan félrevezetett [brit] közvélemény melléje fog állni”.⁷⁴ Egy ilyen támadás STEED újságírói talentumát csak inspirálta és kitűnő teljesítményre sarkalta, de CHIROLRA APPONYI nem maradt egészen hatás nélkül, ezért tudósítóját mérsékelt válasza szőlította fel.

„Itt [ti. a *Times* szerkesztőségében] az a vélemény alakult ki, hogy ön kissé hajlamos a túlzott harciasságra és túlságosan könnyen foglal állást a felmerülő belső kérdésekben . . . A magyarok szerintem is rendkívül idegesítően viselkedtek. Sokkal kevesebb mentségük van az önfejtő akcióra, mint a norvégoknak volt . . . Apponyi könnyen mondhatja, hogy nem akarnak szakítást, ezt mondták a norvégok is, s legalább ennyi őszinteséggel . . . Mégis mindent egybevetve nem szabad elfelednünk, hogy Magyarország mindig barátságot tanúsított irántunk, és a németosztrákok és a magyarok közül az utóbbiak több jogcímen igényelhetik részünkről az enyhébb megítélést.”⁷⁵

STEED válasza ugyancsak levél formájában jelent meg. Ebben megmagyarázza, hogy a vezénylet csak mintegy 80—90 szót érint, s ennél jóval fontosabb az ezrednyelv, ami mindig az ezred többségének a nyelve. A kiegyezési törvény pontos idézésével bizonyítja, hogy jogilag a királynak van igaza, s nem APPONYI-nak, tehát nem FERENC JÓZSEF tért le az alkotmányosságról, így nem jogos az angol alkotmányos érzületre apellálni. Végül megerősíti a magyarok iránti angol rokonszenv érvényességét, de figyelmeztet arra a veszélyre, amely német részről fenyegetné a két részre szakadt Monarchiát.⁷⁶ Érdekes, hogy a hagyományos angol érveléssel szemben, amely a magyarok előtt mindig az orosz veszély elsődlegességét hangoztatta, STEED csak Németországra hivatkozott. Ebben szerepe lehetett

73. A változatos elképzelésekre l. DOLMÁNYOS István: *L'idée d'une alliance hungaropolono-tchéque contre les Habsbourg, en 1905. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica. Tom. VI. (1964) 147—152. l.*

74. *TT*, 1905. júl. 1. 7. l. — APPONYI angol levele egyébként nem volt elszigetelt akció, ugyancsak írt a berlini *Tag*-nak is, KOSSUTH pedig a francia *Revue Bleue*-ben érkezett hasonló cállal.

75. CHIROL levele STEEDhez, 1905. júl. 6. *PHS Papers. Vö. Times History, III. 476. l.*

76. „Az angol véleményeknek valóban kívánniuk kell Magyarországnak mint független alkotmányos államnak a lehető legteljesebb kifejlődését és a magyar nyelv elterjedését, amennyiben ezzel nem követnek el igazságtalanságot a nem-magyar népekkel szemben. Egy különálló Magyarország azonban, amely csak saját kertje művelésével van elfoglalva, és nem néz át a kerítésen, hogy különálló létének politikai és földrajzi viszonyait nem aknázza-e alá Ausztria meggyengülése és Németország gazdasági és politikai befolyása alá kerülése — egy ilyen Magyarország iránt az angol közvélemény legfeljebb szánalmat érezhetne.” *TT*, 1905. júl. 8. 5. l.

annak, hogy az oroszországi forradalom és a Japántól elszenvedett vereség az európai hatalmak szemében erősen csökkentette a cári birodalom súlyát, de a beállítást az egyelőre még távoli angol—orosz *entente* szellemével is összefért.

A *Times* általában erőteljesen megvédte tudósítóit, ha külső támadás érte őket, az APPONYIVAL folytatott vitában azonban a lap nem állt teljes mértékben STEED oldalára. A július 8-i vezércikk fontos dokumentuma mind a pillanatnyi válság, mind a korabeli magyar történelemszemlélet kortársi brit megítélésének.⁷⁷ „Az angol olvasók minden bizonnyal figyelemmel olvasták ezt a szerzőjénél és tartalmánál fogva egyaránt nevezetes levelet. A magyarországi küzdelemmel kapcsolatban tisztázott néhány félreértést. Felidézte egy olyan alkotmány történetét, amely az angolra emlékeztet.” Megmutatta, hogy a jelen vita igen régi keletű. „Kitűnő levelében Apponyi gróf nem volt egészen igazságos a budapesti események alakulásának brit megfigyelőivel szemben. Ezek a megfigyelők tudják és egy pillanatra sem feledik el, hogy Magyarország mindig is független, szuverén hatalom volt, saját alkotmánnyal, s bár Ausztriával közös az uralkodója, szuverén jellegzetességeit sosem veszítette el. Időnként kísérletek történtek az országnak egy egységes Osztrák Birodalomba való bekebelezésére, hogy csupán bizonyos kiváltságos jogokkal rendelkező tartományként kezeljék. Angol részről látták a magyar államférfiak ezekkel szembeni ellenállását és általában rokonszenveztek velük.” Ha elvek védelméről lenne szó, most is APPONYI mellé állnának, de itt olyan gyakorlati kérdéssről van szó, ahol ez nehéz lenne. „Az angolok úgy vélik, hogy a hadsereg az utolsó intézmény, ahol a nacionalista érzésnek helye van.” Ausztria—magyarországi tudósítójuk levele egyébként is tanúsítja, hogy csak kb. 100 vezényszóról folyik a vita, ráadásul a magyar igények teljesítése hasonló kívánságokhoz vezetne a többi nemzetiség részéről is. APPONYI általában véve kevésbé meggyőző a jelen vitáról szólva. „Az 1904 óta lejátszódó események higgadt tanulmányozása azt mutatja, hogy az a józan politikai érzék, amelyet joggal szoktak a magyar államférfiaknak tulajdonítani, néha cserbenhagyja őket, mert különben a parlament emlékezetes június 21-i ülése másként zajlott volna le.” Még ha alkotmányjogilag APPONYI igaza is lenne — márpedig a lap tudósítója itt is komoly ellenérveket hoz fel —, nem ez a lényeges, hiszen forradalmi lépéseket az alkotmányos formák aprólékos betartásával is lehet tenni, mint Norvégia példája is mutatta. „A vita legaktuálisabb kérdését” Apponyi levele végén érinti, amikor tagadja az elválás szándékát, de a többség cselekedetei és szavai ezt nem mindig támasztották alá, márpedig a Monarchia fennmaradása „létfontosságú az európai béke stabilitása és a két partner jóléte szempontjából”. A *Times* a vitát — ahogy tudósítója is mondotta — nem feketesárga, de nem is pusztán magyar szemszögből nézi, hanem a tágabb osztrák—magyar szemszögből. A két fél vitáját felhasználhatják a fenyegető külső erők, „akiket nem érdekelnek az alkotmányos formák és precedensek . . . A magyar hazafi túlságosan hajlamos azt hinni, hogy hazája egyetlen komoly ellensége Bécs”.

„Apponyi gróftól biztosíthatjuk, országa nehézségei angol részről megértéssel találkoznak. Sok régi kapocs van a két ország között. A magyarok nem felejtették el Anglia 1848—49-es magatartását, de mi sem felejtettük el, hogy a búr háború idején

77. *TT*, 1905. júl. 8. 11. l. — A *Times* története is kiemeli, hogy „a vezércikk nem állt világosan a bécsi tudósító mellé . . . de elfogadta válaszában következtetéseit”. *Times History III*. 476. l.

Anglia a magyar nép soraiban igaz barátokra lelt, amikor pedig kevés ilyen akadt. Az angol közvélemény ezért természetesen elfogult Magyarország javára. Csodáljuk államférfiainak politikai képességeit és ösztöneit, nem utolsósorban az olyan emberek magatartását, mint Deák, e tipikus magyar, vagy Andrássy, aki támasza volt annak a szervezetnek, amelyet mot veszélyeztetnek, vagy talán már meg is döntöttek.” Lehet szó 1867 „komoly revíziójáról”, amely kellő mértékben tekintetbe veszi a magyar nép érzékeny pontjait, „de szinte megvetőleg visszautasítani a miniszterelnöknek a rendezés érdekében tett múlt heti javaslatait, veszélyeztetni egy olyan kapcsolatot, amelynek bázisán Magyarország hihetetlenül fejlődött, nem nyújtani világos és megvalósítható alternatívát, a következményekkel látható módon nem törődve egy olyan nemzeti célt kergetni, amelyet az előző generációk ésszerű módon korlátoztak, és esetleg magát az ország létét kockáztatni egy olyan nemzeti érzület kedvéért, amely inkább a formára vonatkozik, mint a tartalomra — mindezzel olyan súlyos felelősséget vállalnak magukra Fejérváry báró ellenfelei, amelynek a jogosságát eddig még nem tudták igazolni”.

Az idézett vezércikk minden eddigi állásfoglalásnál világosabban szögezi le azt az angol álláspontot, ami az egész krízis alatt változatlan maradt: a magyar és az angol nemzetet (vagyis a két ország tradicionális uralkodó osztályát) a hasonló múlt (vagyis a hasonló nemzeti mítoszok) és a történelmi érintkezések kapcsolják össze, azonban Anglia csak bizonyos határig hajlandó támogatni a magyar nacionalizmust, mégpedig addig, amíg ez a Monarchia kereteit elfogadva igyekszik érvényesülni akár a birodalom másik felével szemben, akár a magyarországi nem-magyar nemzetiségek rovására, akár pedig a Balkánon. Ez az angol álláspont tökéletesen megegyezett TISZA István nézeteivel, de a koalíció vezetőitől sem állt távol, ezért talán érthetetlennek az utóbbiak makacsságát mind STEED, mind CHIROL. Azért is furcsának találhatták angol részről a kormányváltás megtagadását, mert az angol kétpártrendszer példája lebegett szemük előtt és nem vették figyelembe sem az abszolút uralkodói hatalom monarchiabeli maradványait, sem a magyarországi ellenzék eltérő közjogi alapállását. Britanniában a kormányváltás hagyományosan nem jelentett nagyobb változást a politikai élet alapelveiben, s hasonló felfogást vártak a magyar koalíciótól is. Habár a januári választási eredmény angol reflexióiban expressis verbis nem szerepelt a parlamenti váltógazdaság kialakulásának üdvözlése, de több ízben is utaltak arra, hogy a Szabadelvű Párt a hosszú kormányzás alatt szükségképpen elkopott. Tiszánál is voltak jelei a hasonló felfogásnak, hiszen a választási vereség utáni hónapokban gyakran szinte várakozásteljesen hangoztatta, milyen pozitív ellenzéki szerep vár a szabadelvűekre a koalíció kormányváltása esetén.

A bécsi tudósító egészében véve meg volt elégedve a július 8-i vezércikk hangnemeivel és a maga részéről „elintéztnek” vélte APPONYIT. Magabiztosan írja budapesti barátainak: „Azt hiszem látták, hogy Apponyi Albert hat sich in der *Times* breit und sehr lang gemacht. A szombati számban megpróbáltam őt elfogadható méretűvé redukálni, de le merem fogadni, hogy sem a *Budapesti Hírlap*, sem a *Magyarország* nem lesz annyira becsületes, hogy hírül adja a választ. Mindenesetre azt hiszem, hogy egy időre elrontottam Apponyi angliai kisdéd játékait. Van valami esély, hogy Kossuth Lajos némi gerincet tudjon plántálni Kossuth Ferencbe?”⁷⁸ A felkínált fogadást STEED elvesztette volna, mert a *Budapesti Hírlap* részletesen ismertette STEED választát, anélkül hogy polémiaiba bocsátko-

78. STEED levele PULSZKY Polyxénához, 1905. júl. 11. OSZK Kézirattára, Fond VIII/2346.

zott volna érveivel vagy a vezércikk megállapításaival. Csak a helytelen információkra tudott hivatkozni, amiért azonban nem az angol újságírókat hibáztatta, hanem a szabadelvű párt tagjait és politikusait.⁷⁹ Ebben az a gyakori magyar nézet tükröződött, hogy a magyarországi kérdésekben külföldi ember önállóan úgysem tud tájékozódni, így véleménye szükségképpen csak mások szócsöve lehet.

A *Times* hagyományosan terjedelmes levelezési rovatát vizsgálva feltűnő, hogy az 1904–06-ban igazán részletesen ismertetett magyarországi események szinte semmilyen olvasói visszhangot sem váltottak ki, legalábbis a lap nem közölt ilyen leveleket. Ez azt valószínűsíti, hogy a válság prezentálása meghaladta a szélesebb angol közvélemény ismereteit és érdeklődését. A ritka kivételek egyikét az APPONYI–STEED kontroverzia váltotta ki. C. R. ASHBEE, aki egy építkezési megbízás során járt Magyarországon, itteni tapasztalatai alapján levelében egyetért a magyar sajtó által előbányászott 1861-es *Times*-cikkekkel abban, hogy a Monarchia súlypontjának Magyarországra való gravitálódását jósolták. A válság okát azonban nem ebben az eltolódásban, hanem a pángermán („vagy felhígított formában pánosztrák”) törekvésekben látja, amelyeknek Magyarország mindenképp ellenáll. A magyar jingokat [a brit imperializmus lehangosabb híveinek neve], akik Mátyás birodalmáról álmodnak, nem kell komolyan venni, hiszen a többség nem ilyen agresszív. ASHBEE szerint számítani lehet arra, hogy a Monarchiát a pángermanizmus felbomlasztja, ez esetben pedig Németországgal szemben Magyarország egyszerre a brit politika sarkkövévé válik.⁸⁰

Júliusban a tehetősebb vagy befolyásos emberek felretették a politikát és elmentek nyaralni. Így tett STEED is, ezért az elve megcsappant híryanagban sem szerepel a magyarországi válság, kommentár nélkül maradt Tiszának *Az Újság*-ban megjelent cikksorozata, a nyári nagy aratósztrájkok és a „nemzeti ellenállás” kibontakozása. A válságból új kiutat kereső belügyminiszter közben (július 27-én) felvetette az általános választójog bevezetésének a gondolatát (nagy zavart keltve a koalícióban), hogy a harcot a „nemzeti” síkról a *Times* szerint „a fontos társadalmi és gazdasági kérdések megoldása” felé terelje.⁸¹ Hogyan fogadta KRISTÓFFY ügyes húzását STEED? Angliában 1884 óta a választójog a 21 éven felüli férfiak jelentős részére kiterjedt és titkos volt,⁸² bár általánossá a férfiak részére is csak 1918-ban, a háború után lett. A választójog fokozatos kiterjesztése az angol uralkodó osztályok számára jól bevált, nem vezetett azonnali forradalmi változásokhoz, így érthető, hogy a *Times* a választójog kiterjesztését már KRISTÓFFY színreléptét megelőzően is indokoltak tartotta. STEED tisztában volt azzal, hogy az általános választójog magyarországi bevezetése komoly társadalmi és nemzetiségi kihatásokkal járna, és azt is tudta, hogy a javaslat „kínos helyzetbe” hozza a koalíciót, amely „sosem kívánta komolyan az általános, minden népfaj és nyelv számára egyenlőséget biztosító választójogot, habár gyakran kacérko-

79. *BH*, 1905. júl. 12. 4. l.

80. *TT*, 1905. aug. 24. 5. l.

81. *TT*, 1905. aug. 29. 3. l.

82. A KRISTÓFFY javaslatát ellenző magyar politikus számítása szerint Nagy-Britannia lakosságának 1/6-a rendelkezett választójoggal. HIERONYMI Károly: *A választói jogról*. Bp. 1912. 96. l. — Ennél valamivel kevesebbet, a felnőtt férfi lakosság 60%-ának választójogát mutatja ki 1910-re a mai angol szakértő. Henry PELLING: *Social geography of British elections*. London, 1967. I. fejezet.

dott a magyar érdekeknek megfelelő módon kiigazított választójogi reform gondolatával”⁸³ Nyílt állásfoglalás egy ilyen bonyolult kérdésben ellenkezett volna a *Times* hivatalos politikájával (a belső ügyekben csak a tények és irányzatok ismertetésére kell szorítkozni), ráadásul a terv igenlése szembefordította volna STEEDet azokkal a szabadelvű és mérsékelt koalíciós politikusokkal, akiket eddig ő a legkedvezőbben ítél meg. Első kommentárja ezért csak a tények bemutatására szorítkozott. „A férfiakra kiterjedő általános választójog erősen fenyegeti a 800 000 gentry-t, vagy másként az ősi magyar kismességet, amelyet egyesek Magyarország gerincének, mások pedig veszedelmének tekintenek. Az általános választójog hívei szerint áldás lenne, mert új vért vinne a választóközönségbe és így új kérdéseket vetne fel az ország előtt, új szükségleteket tárna fel, valamennyi osztály előtt megnyitná a politikai hatalmat. Nem kevésbé hazafias, bár kevésbé demokratikus elemek úgy vélik, hogy a magyar arisztokrácia és földbirtokos osztály túlsúlya nélkül Magyarország nem létezhetne, és az általános választójogot elutasítják, mint sátáni eszközt. *Mindkét álláspont méltánylást érdemel.* [Saját kiemelésem.] A kettő harca ádáz lesz. A koalíció bármelyik oldalt is választja, vagy ha meg is próbálkozik egy középúttal, az bizonyosnak tűnik, hogy a most felvetett kérdés hosszú távon zavarólag fog hatni a meddő alkotmányos csűrös-csavarás mániájára, amely jelenleg uralja a közéletet.”⁸⁴ Mindenesetre STEED demokrata érzelmeire nem vet jó fényt, hogy az általános választójog bevezetésével fenyegetett koalíciónak azt tanácsolta, hogy sürgősen engedjen és vállalja a kormányzást, mielőtt még az ország közhangulata teljesen forradalmivá válna. „Ha ezt az alkalmat elszalasztják, úgy azokat, akik a demagógiának köszönheték felemelkedésüket, a demagógia terén túlszárnyalhatja egy olyan kormány, amelynek a parlamentben nincs semmi támasza, de az országban gyors ütemben talál mind több támogatót.”⁸⁵ STEEDet, mint mindig, most sem a politikai elvek irányították, hanem a külpolitikai érdekek, és a Monarchia presztízse érdekében tartotta annyira kíváncsnak a megegyezést, „a belharc egy újabb korszakának” elkerülését.⁸⁶

Mindenki kíváncsian várta FEJÉRVÁRY bécsi útjának eredményét, hogy az uralkodó hozzájárul-e az általános választójog kormányprogrammá tételéhez. Ez részben GAUTSCH osztrák miniszterelnök és GOLUCHOWSKI külügyminiszter ellenzése miatt maradt el, az „osztrák beavatkozás” viszont csak erősítette Magyarországon az általános választójog táborát. A kormány szeptember 12-i lemondása után a *Times* vezércikkben foglalta össze a FEJÉRVÁRY-minisztérium rövid pályá-

83. *TT*, 1905. aug. 29. 3. l.

84. *TT*, 1905. szept. 5. 3. l.

85. *TT*, 1905. szept. 8. 4. l.

86. Ugyanez a külpolitikai megfontolás magyarázza STEED felháborodását egy Berlinben megjelent pamflettel kapcsolatban, amely a szláv veszéllyel szemben Ausztriának a Német Császárságba történő beolvadását, Magyarországnak pedig egy HOHENZOLLERN herceg jogára alatti önállósodását javasolta. *TT*, 1905. szept. 5. 4. l. — A szálak BÁNYFYZHoz vezetnek, állapította meg szept. 13-án és 14-én, bár a koalíciós *Egyetértés*nek nemcsak a pamfletet, de az egész Hármasszövetséget elvető állásfoglalását örömmel nyugtázta. STEED szept. 19-én ismét visszatért a HOHENZOLLERN-pamfletre és ennek kapcsán elmarasztalta a magyar közéletet és a rendőrséget is, ahol ilyen írás forgalomba kerülhet. A hosszadalmas és nagy vihart kiváltó ügy vége az lett, hogy a szerzőt, ZIGÁNY Árpádot az esküdt-szék felmentette.

futását, majd állást foglalt a választójog megreformálása mellett, ami majd kilendíti az országot a holtpontról. Mos már STEED is elkötelezhette magát az általános választójog mellett. A szeptember 15-én újból összeülő országgyűlés alkalmából Budapestre utazott és így szemtanúja volt a szociáldemokraták szervezete hatalmas választójogi tömegdemonstrációnak. Együttal láthatta, hogy a koalíció még nem puhult meg kellőképp. Tudósításában KOSSUTHOT látná a legalkalmasabbnak a kibontakozás megteremtésére, csak neve megköti a kezét. Ezzel kapcsolatban találóan jegyzi meg. „Mi rejlik egy névben? Magyarországon minden.”⁸⁷ A koalíciónak az általános választójoggal kapcsolatos manőverezései mind jobban ingerelték STEEDET, aki sietett rámutatni magatartásuk ellentmondásos voltára: „a magyar politikusok szélsőséges sovinizmusukat össze tudják egyeztetni az osztrák segítség kegyes elfogadásával, ha e segítség megmenti őket az általános választójog bevezetésétől.”⁸⁸ A Bécsbe hívott négy koalíciós pártvezér útjától nem várt sokat, mert „e férfiak egyikében sincs meg a bátorság ahhoz, hogy felálljon és megmondja, hogy félrevezették az országot...” Különben is a Függetlenségi Párt többségének véleményét LENGYEL Zoltánnak a *Független Magyarországnak* megjelent cikke tükrözi, amely „az ügyvédek nemzetére” jellemző jogi rabulisztikával érvel az engedmények ellen. Pedig az ország jelenlegi kompromisszumellenes hangulata abból az agitációból fejlődött ki, amit az év eleji választásokon a függetlenségi reménytelenségükben, a kormányra jutással nem számolva kezdtek meg. Most már a király lemondását követelik, „de mérhetetlen könnyelműségükben arra egy pillanatra sem gondolnak, hogy kinek a javára és kiknek az érdekében”.⁸⁹ FERENC FERDINÁNDban STEED nemcsak a magyarellenest látta, hanem az anakronisztikus nézeteket valló klerikálist is.

Az erős hangú kritika fölött a koalíció sem térhetett simán napirendre. A *Budapesti Hírlap* válasza elárulta, hogy

„Nem minden célzat nélkül közöljük a tárcarovatunkban éppen most azokat a tanulságos cikkeket az angol nemzet és a királyi hatalom közt lefolyt százados küzdelemről. Tudjuk, hogyan végződtek ezek a harcok a királyi hatalom helyes korlátozásával, a szabad angol alkotmány kialakulásával és Nagy-Britannia világhatalmával... Itt ugyanaz a nemzeti küzdelem folyik... Bizonyára tudja ezt a Times bécsi levelezője is... Ha pedig ő is tudja, akkor nem lehet megértenünk azt a silány és alantas fölfogást, amelyet az angol világ lap e levelezője tanúsít, valahányszor a mi válságunkat tiszteli meg figyelmével és kritikai megjegyzéseivel... Közleményeinek kombinált két oldalát abban látjuk, hogy egyfelől velünk és ügyünkkel szemben egy, sem ő hozzá, sem lapjához nem méltó felületességet enged meg magának”, másfelől „szerelmi szolgálatot akar teljesíteni lapjában ama bécsi köröknek, amelyek igazságtalan, tendenciózus és felületes tudósításait sugalmazzák”.⁹⁰

Ez a vitastílus, vagyis az érvek helyett a jelzők halmozása, jellemző volt az egész koalíciós sajtóra. STEED tudósításaiban mindig voltak ellentmondásra ingerlő elemek, de a felületességet nem lehet felróni neki.

A megegyezést kívánó angol politika diktálta, hogy a szeptember 23-i audienca előestéjén a *Times* — a belpolitikai be nem avatkozás dogmáját felfüg-

87. *TT*, 1905. szept. 16. 5. l.

88. *TT*, 1905. szept. 19. 3. l.

89. *TT*, 1905. szept. 21. 3. l.

90. *BH*, 1905. szept. 23. 5. l.

gesztve — vezércikkben szólította fel a koalíciót a kompromisszumra, az utolsó szalmaszál megragadására.⁹¹ A két fél azonban kölcsönösen félreértette a helyzetet és a másik oldal kapitulációjára számított. Az „ötperces audiencia” kudarcáról a lap vezető helyen, a külföldi hírek élén számolt be. Elfogadja, hogy a király ultimátuma talán túlságosan szókimondó volt, de megérti, hogy az uralkodó türelme végét járja, miután a magyarok messze eltávolodtak DEÁKTól és ANDRÁSSYtól, „akik tudták, hogy az 1867-es paktum a poroszok sadowai győzelme nélkül sosem lett volna olyan kedvező a magyarokra nézve, s akik nem szűntek meg figyelmeztetni honfitársaikat, maradjanak hűek az egyezmény betűjéhez . . .” STEED végkövetkeztetése ismét csak az, hogy át kell alakítani a Monarchia két országa közötti viszonyt,⁹² de Sadowára tett utalása azt jelzi, hogy az átalakítást már nem olyan egyértelműen a magyar követelések alapján képzei el, mint pár héttel korábban. Ugyanebben a számban a vezércikk a koalíciót elsősorban az uralkodóval való „makacs szembeszállásáért” marasztalja el. PEDIG FERENC JÓZSEF „talán az egész kérdést világosabban látja, mint bármely bécsi vagy budapesti politikus”. A *Times* az uralkodó országok fölötti szerepének hangsúlyozásával ismét a Birodalom egységéért emelt szót, de célzott arra a lehetőségre is, hogy egy megnagyobbodott választóközönség már nem bizonyos, hogy követni fogja Apponyit.⁹³ STEEDet a király szeptember 23-i álláspontja egyáltalában nem lepte meg, s csak örült, hogy a koalíciónak a király „megpuhításával” kapcsolatos illúziói most szertefoszlottak,⁹⁴ de a magyarországi általános felhördüléssel kapcsolatban komoly figyelmeztetéshez folyamodott. „A magyaroknak jóval több ellenségük van, mint gondolják. Habár bizonyos tekintetben nagyszerűek és szeretetreméltók, van bennük valami, ami könnyen megsérti a velük kapcsolatba kerülő más népek érzékenységet. Ausztria—Magyarország többi népe között nincsenek barátai, és Európában Anglián, Olaszországon és talán Franciaországon kívül kevesen rokonszenveznek velük.”⁹⁵ A külföld a vezetők hibáit vagy bűneit a legtöbbször áthárítja az egész nemzetre, s még inkább elmondható ez, ha a nemzet jelentős része — félrevezetve bár, de követi a vezetőket. STEED kritikájának éle azonban egyelőre csak a dualizmus ellenfeleire, a perszónaluniót követelőkre irányult. Az angol újságíró meglehetősen jól látta, milyen ellentmondás rejlik e tábor látszólagos radikalizmusa, demokratizmusa és tényleges konzervativizmusa, sőt esetenként jobboldali radikalizmusa között, de a tényleges radikalizmus erőit a szeme előtt lezajlott szeptember 15-i nagy tüntetés ellenére sem akarta elfogadni.

A *Times* szerkesztőségének véleménye egy nem lényegtelen árnyalatban továbbra is eltért tudósítójától, amint ez a szeptember 28-i vezércikkben is megmutatkozott.

„Mi angolok büszkék vagyunk arra, hogy a magyar nemzet legjobb és legrégebb barátai közé számláljuk magunkat, s ezért örömmel figyeltük, hogyan nőtt befolyásuk a kettős monarchiában. Az 1867-es paktum óta mind nagyobb szerepet vittek Ausztria—Magyarország ügyeiben, sőt ha különbséget kell tennünk a császár—király két

91. *TT*, 1905. szept. 22. 7. 1.

92. *TT*, 1905. szept. 25. 3. 1.

93. *TT*, 1905. szept. 25. 7. 1.

94. *TT*, 1905. szept. 26. 3. 1.

95. *TT*, 1905. szept. 27. 3. 1.

országa között, úgy elmondhatjuk, hogy az osztrák – magyar politika kialakításában nekik több részük volt. Az anyagi bőség terén hatalmas előrehaladást tettek és most igen erős gazdasági pozícióval rendelkeznek a birodalmon belül.”

Ha lett volna türelmük, mostani igényeik ölükbe hullottak volna. Tisza és a korábbi ellenzék konfliktusának megítélésében a lap mindkét felet hibáztatja, míg FERENC JÓZSEF magatartásának egyes formai elemeit illeti enyhe bírálattal. Mégis a szerkesztőség úgy véli (és hozzátehetjük, hogy így vélte az akkori brit külpolitikai vezetés is), hogy a válságot előidéző belső kérdések az események esetleges külpolitikai következményei mellett csak másodlagos jelentőségűek. A Monarchia „olyan pótolhatatlan helyet tölt be Európában, magával létével oly sok ellentétes elemet tart nyugalomban, hogy csak a legsúlyosabb aggodalommal lehet szemlélni minden olyan irányzatot, amely egységét fenyegeti, vagy akár csak gyengítheti befolyását”.⁹⁶ A cikkben mindenekelőtt feltűnik annak hangsúlyozása – és ebben egyetértett STREED és főnöke –, hogy mennyire megnőtt Magyarország befolyása az egész Monarchia politikájára. Ebben a kérdésben az osztrák, a magyar és a külföldi történetírás talán sosem fog egyetérteni, részben mivel a befolyásnak olyan sok oldala van,⁹⁷ de a *Times* itt némileg a hatás kedvéért is eltúlozza a magyar befolyást. A Monarchia nemzetközi jelentősége és a magyar válság ennek való alárendelése kérdésében sem volt nagy nézetkülönbség a *Times*on belül, csupán a koalíció álláspontja iránt mutatott a szerkesztőség továbbra is valamivel több megértést. CHIROL magánvéleményében azonban tovább ment, mint amit a lapban közölt, és ezen azután élénk vita alakult ki a külpolitikai részleg vezetője és a bécsi tudósító között. CHIROL szeptember 29-én hosszú levélben próbálta megindokolni STREEDnek,⁹⁸ miért hagyta ki az utóbbi időben a lapban közölt tudósításaiából „egy-két meglehetősen agresszív jelzőjét”. Elismeri, hogy „a magyarok sok tekintetben csökönyösen és ésszerűtlenül” viselkednek, de ahogyan FERENC JÓZSEF „a múlt szombatn a koalíciós vezérekkel bánt, az szerintem legalább annyira oktalan és provokatív volt”. Ezzel csak elidegenítheti a magyarokat, hasonlóan ahhoz, ahogy Oszkár király tette a norvégokkal.

„Norvégiában eredetileg csak egyetlen pártnak egy kis csoportja követelte a különválást. Azután ez a csoport fokozatosan elnyelte az egész pártot, végül a mozgalom áttért más pártokra is, s attól a pillanattól fogva az elszakadás elkerülhetetlen lett. Nekem úgy tűnik, hogy Magyarországon ugyanez a folyamat játszódik le, csak sokkal nagyobb sebességgel, s ha első lépésként talán nem is az elszakadás a cél, hanem a

96. *TT*, 1905. szept. 28. 7. l. A külpolitikai vezetés hasonló álláspontjára utal az 1905 közepén Bécsbe érkezett új angol nagykövet, GOSCHEN, valamivel későbbi véleménye: „... csak sajnálkozni lehet azon, hogy amikor a külső és belső események egyaránt azt igénylik, hogy Ausztria – Magyarország erős legyen, a birodalmat elgyengíti az a teljes káosz, amely abban a részben uralkodik, ahonnan a lakosság ismert képességeinél és szelleménél fogva éppen a legnagyobb erőt kellene meríteni.” GOSCHEN jelentése GREY külügyminiszterhez, 1906. febr. 8. Ezt a jelentést az angol külügyminisztérium bizalmas tájékoztató (Confidential Print) formájában közzétette. *Public Record Office* (London), F.O. 425/278/54.

97. A magyar befolyás kérdését sokoldalúan és meggyőzően vizsgálja HANÁK Péter: *Magyarország az Osztrák – Magyar Monarchiában. Tűlsúly vagy függőség?* = *Századok*. 105. évf. 1971. 5. sz. 903–931. l.

98. CHIROL levele STREEDhez, 1905. szept. 29. *PHS Papers*. Vö. *Times History III*. 476–477. l.

perszonálunió, de ez csak átmenet lenne a különváláshoz.⁹⁹ Elismerem, hogy Magyarország számára ez sokkal veszélyesebb lenne, mint Norvégia esetében, először is mivel Magyarország nem homogén ország, másodszor mivel igen veszélyes helyen fekszik Európa közepén, kívül-belül ellenségektől véve körül. De ez egy olyan kérdés, ami végső soron sokkal inkább magukra a magyarokra tartozik, mintsem a külföldiekre. A nemzetek éppen olyanok, mint az egyének, szenvedélyeiket és előítéleteiket éppen úgy tekintetbe kell vennünk, mint azt, hogy mit tekintünk érdekükben állónak. El kell fogadnunk őket olyannak, amilyenek. Nem alakíthatjuk őket saját elképzeléseinknek és vágyainknak megfelelően. A kérdést arra kell redukálnunk: gátat vethetünk-e ennek a mozgalomnak bármi olyannal, amit mi mondunk. Egyáltalában megállítható-e ez a mozgalom? Ha nem, úgy szerintem értelmetlenül hadakoznunk ellene pusztán azért, mert nekünk nem tetszik. A magyarok mindig jó barátaink voltak és én nem szándékozom őket ellenünk fordítani olyasmivel, aminek semmi gyakorlati hasznát vagy célját nem látom.

Nagyon nem szeretem saját nézeteimet rátukmálni tudósítókra és nem szeretek beleavatkozni álláspontjukba, amit helyszíni ismereteik és belső információik alapján helyesnek tartanak, különösen nem egy olyan tudósító esetében, akit olyan sokra tartok, mint Önt. Ugyanakkor azonban elképzelhető, hogy éppen mivel ön benne van a dolog sűrűjében, nálam nehezebben tudja objektívan látni a dolgot. Mindenesetre sokkal jobb, ha nyíltan megmondom, mi az én véleményem és hogy milyen álláspontra fog a lap hajlani, különösen minthogy rövidesen hosszú időre elutazom.”

Ha tekintetbe vesszük CHIROL pozícióját és a külpolitikai kérdésekben élvezett nagy tekintélyét (pályafutását a külügyminisztériumban kezdte), akkor szavai igen figyelemreméltóak. Igaz, hogy a magyarországi fejlemények megítélésében nem lett igaza, mert a koalíció vezetői valóban nem akartak elszakadni Ausztriától, de a függetlenségek mögött álló kispolgári, paraszti, s részben munkástömegek hangulata nem állt távol attól, amitől CHIROL tartott. A *Times* külpolitikuskának véleménye azért is fontos, mert ezzel egy befolyásos brit személy — nem szívesen bár, de — elfogadta a Monarchia radikális átalakulásának a gondolatát, bár messze nem az 1918-as formában, az egyes nemzetek szétválása alapján. CHIROL felfogása emlékeztet STEED elődjé, LAVINO nézetére és lényegében a Monarchia súlypontjának Magyarországra való áthelyeződését várja, esetleg a német—osztrák rész Németországhoz való csatlakozása után.

Október 6-án STEED tanulmányának is beillő levélben válaszolt főnökének. Mindenekelőtt azt bizonyítgatja, hogy „Anglia és a lap érdekeit” szem előtt tartó tudósításaiban „az egyetlen olyan álláspontot foglaltuk el, amely összeegyeztethető Magyarország iránti jóindulatunkkal és azzal az óhajunkkal, hogy Közép-Európa ne boruljon lángba”. Ezután kifejti, hogy álláspontja nem „a magyarok ellen” irányul, csak a koalíció ellen, de ebben teljesen egyetértenek vele az olyan bizonyított hazafiak is, mint TÜRRE tábornok. Hatásosan cáfolja az APPONYI-klikk vádjait, hogy információit „Bécsből” kapná, majd elmondja, hogy FERENC FERDINÁND és a LUEGER-féle klerikális antiszemita, befolyásos udvari köröktől támogatva, a dualista rendszer teljes felszámolását, a magyarországi nemzetiségek fellázítását, Horvátország leválasztását tervezik legalább szeptember eleje óta, ő is ezért sürgette annyira az utóbbi hetekben a megegyezést, de Budapesten járva tapasztalta, hogy a koalíció vezérei tehetetlenek pártjuk szélsőségeivel szemben és nem számolnak komolyan a veszélyekkel. Az *audiendum verbum*-ot is úgy értelmezi, hogy FERENC JÓZSEF, aki jól ismeri utódja terveit, nem tudott

99. Ez a gondolat szinte szó szerint megtalálható a szeptember 28-i vezércikkben, csak a perszonálunió várható következményeinek ecsetelése nélkül.

uralkodni magán, megpillantva a hazájukat vesztébe vivő magyar vezetőket, ezért tárgyalt velük olyan sértően kurtán. Bármennyire is régi ellenfele volt STEED annak a klerikális politikának, amit FERENC FERDINÁND képviselt, mégis kész volt elfogadni azt, ha a Németország elleni politikában hasznos lehet: „Nem tudom nem a Ferenc Ferdinánd-féle politika-e a legjobb ellenszere a pángermanizmusnak, bár ennek az ellenszernek az alkalmazása könnyen maga után vonhatja a magyarok leverését, ha sürgősen meg nem jön az eszük. Mi mindenestre megtettük a kötelességünket és figyelmeztettük őket...” Elmondja még, hogy a *Times* magyar vonatkozású vezércikkei közül a legutóbbira, a szeptember 28-ira haragszanak Budapesten a legjobban, mert ebben az rejlett, hogy a külföld számára a koalíciós követeléseknél, „a magyar nemzet akaratánál” jóval fontosabb a Monarchia jövője, márpedig „a magyarok könnyebben viselik el, ha pofonítják őket *mit Verständiss*, mintha udvariasan azt mondják nekik, hogy követeléseik nem túl fontosak”. A szétválás kérdésében viszont nem ért egyet CHIROLLal. „A skandináv szakítás és az osztrák—magyar viszály között az az alapvető különbség, hogy a magyarok *nem* akarnak elszakadni, legalábbis 1918 előtt semmi esetre sem. Azt akarják, hogy a következő 12 évben hadseregük felét Ausztria fizesse, miközben ők egymás után préselik ki „Béctől” az engedményeket, és a későbbi gazdasági különválásra készülve kifejlesztik iparukat, de *ők* most nem akarnak elválni, még a revíziót [ti. a kiegyezését] sem akarják. Ebben az egész válságban az a legfelháborítóbb, hogy a magyarok alapvetően tisztességtelenül és álszent módon járnak el. Államadósságukból legalább 200 000 000 font osztrák kézben van, rá vannak szorulva az osztrák hitelekre, nem hajlandóak átvállalni az állami bank terheinek reájuk eső felét, évi mezőgazdasági exportjukból mintegy 38 000 000 fontnyi az osztrák piacra van utalva.” Végül STEED azon sajnálkozik, hogy kénytelen lesz szembefordulni a magyarokkal. „Rövidesen arra kényszerülhetünk, hogy szimpátiával tekintsünk az osztrák klerikálisokra [azaz keresztényszocialistákra], általános választójogi tervükkel együtt, amivel meg akarják törni a pángermanokat úgy, hogy teret engednek 12 000 000 ausztriai szlávnak a 9 000 000 ausztriai német fölötti jogos túlsúlyuk érvényesítésére. De a legjobb esetben is ez egy veszedelmes és reakciós ügy lesz és mindig sajnálni fogom barátaimat, a magyarokat, akiknek végül is van némi érzékük a haladás és liberalizmus általunk vallott felfogása iránt. Az igazság az, hogy a Lajta mindkét oldalán felkészültek Ferenc Ferdinánd trónraléptére, de a dolog idő előtt „elsült”, és Ferenc József most mint egy még meg nem halt ember kísértete saját temetési orgiáján elnököl.” A levelet STEED azzal fejezi be, hogy egyelőre még nem látja a válságban II. VILMOS császár keze nyomát, de figyelni fog ennek esetleges jeleire.¹⁰⁰

STEED levele igen jól megvilágítja korábbi tudósításai háttérét, de ami ennél is lényegesebb, kulcsot ad évekkel későbbi magatartásának megértéséhez is. E levél nélkül nehéz lenne összeegyeztetni a magyarokkal kapcsolatos 1906 előtti nézeteit az 1907-től tudósításaiban, majd 1913-as könyvében,¹⁰¹ végül a világháború alatti Ausztria—Magyarország elleni propaganda irányítása során megfigyelhető hangnemével. Látható, hogy az ausztriai pángermanok erősödése politikai rokonszenve ellenére a keresztényszocialisták elfogadására készítette, s nem

100. STEED levele CHIROLHoz, 1905. okt. 6. *PHS Papers*.

101. H. Wickham STEED: *The Habsburg Monarchy*. London, 1913.

elvi meggyőződésből, hanem gyakorlati politikai megfontolásból állt az általános választójog mellé. Ugyanezért lett később a Monarchia nemzetiségeinek támogatója, annak ellenére, hogy eredetileg közelebb állt hozzá a magyar nemesi liberalizmus. Érdekesekek magyar barátairól mondott szavai is, ezek azt bizonyítják, hogy a szabadságharcos hagyományokkal rendelkező, de a kiegyezést elfogadó családokban (TÜRR, PULSZKY-HAMPEL, FALK) a koalíció „nemzeti küzdelme” csak ellenszenvet váltott ki. FERENC FERDINÁND körének terveiről szerzett információi viszont azt jelzik, milyen kitűnően tájékozott, mindenütt jó kapcsolatokkal rendelkező újságíró volt STEED.

Az október 6-i levél több eleme megtalálható az ezekben a napokban a *Times*-ban megjelent tudósításokban is, így szó esett a klerikális körök magyarellenes terveiről, LUEGER és MORSEY október 3-i beszédéről, amely a magyarországi nemzetiségeket lázította.¹⁰² Érdekes levelet közölt az október 5-i szám „Viator”-tól, aki azonos a később Scotus Viator néven közismertté vált R. W. SETON-WATSONnal, a magyar politika nagy hatású későbbi bírálójával. E felszólalás alátámasztja SETON-WATSON ismert állítását, hogy kezdetben a magyarok lelkes híve volt és éppen a koalíció nemzetiségpolitikai nézetei ábrándították ki a magyar liberalizmus iránti illúzióiból. Most még a válságot FERENC FERDINÁND és híveinek reakciós, „Magyarország demokratikus alkotmánya” szétzúzására készülő törekvéseivel szembeni elővigyázatossági akcióként magyarázza. E körök elutasító, sértő magatartásukkal provokálni akarják egy budapesti forradalom kirobbanását, amit azután a dinasztikus elemek és a magyarországi nemzetiségek segítségével leverhetnének.¹⁰³ Mint láttuk, STEED is tartott egy ilyen megoldástól, ezért október 6-án a következő tanácsot adta a koalíciónak: „e veszélyek enyhítésének egyetlen módja, ha azonnal hivatalba lép, így saját ellenőrzése alatt hajtja végre a választójogi reformot, majd becsületes és engedékeny politikát folytat a nem-magyar népekkel szemben, hogy megnyerje bizalmukat és így elvegye a bécsi klerikális intrikáknak az élet”.¹⁰⁴

A király balul kiütött közvetlen békeakciója után ismét KRISTÓFFY általános választójogi terve került előtérbe. TISZA *Az Újság* hasábjain kifejtette ellenvéleményét a magyarországi magyar hegemonia védelmében, és a magyarországi társadalom fejletlenségére hivatkozva csak a fokozatos jogkiterjesztés útját vélte járhatónak. A *Times* október 6-i vezércikke lényegében Tiszával értett egyet.¹⁰⁵ A cikk elismeri, hogy a „a választójog a Lajta mindkét felén szűk és elavult, de egy nagyarányú és hirtelen demokratikus reform veszélyei olyan súlyosak, olyan számosak és olyan nyilvánvalóak, hogy még a legbátrabb államférfit is óvatosságra kell hogy intsek”. Részletesen ismerteti a magyarországi nemzeti viszonyokat és a szocialista elvek térhódítását, ami „nemcsak a városokban tapasztalható, de a vidéki körzetekben is gyökeret vert a feudalizmus és a nyomor következtében”. E tények ismeretében egyrészt félti a magyar elem szupremáciáját, másrészt a tömegek politikai iskolázatlansága folytán parlamenti káosztól, állandósuló nemzeti és vallási villongásoktól tart az általános választójog megadása esetén. Ezzel a konzervatív felfogással azonban STEED nem értett egyet.

102. *TT*, 1905. okt. 4. 5. l. és okt. 6. 3. l.

103. *TT*, 1905. okt. 5. 13. l.

104. *TT*, 1905. okt. 6. 3. l.

105. *TT*, 1905. okt. 6. 7. l.

Október 5-vel kezdődően STEED három részből álló cikksorozatban foglalta össze 1902-től a magyarországi válság történetét.¹⁰⁶ Ennek utolsó részében (október 7-én) összegezi nézeteit, amelyek a magyarországi eseményekkel való intenzív foglalkozás során benne kialakultak. CHITOLnak előző nap írt levele mellett itt mutatkozik meg a legjobban, hogyan fordult STEED mind jobban szembe az egész magyarországi politikai rendszerrel. A nemzetiségi összetétel mellett ekkor már a nem-magyar népek nemzeti öntudatának jelentőségét is észreveszi (ami angol kortársainál még hiányzik), és bár még elképzelhetően tartja kiengesztelésüket, az utóbbi három évben kevés jelét látta az ehhez szükséges önmérsékletnek. Pedig a jelenlegi „terméketlen és veszedelmes konfliktusoknál” jóval fontosabb tennivalók vannak Magyarországon.

„Habár fővárosa és nagyobb városai kívülről a XX. század arculatát viselik, a nép szelleme ötven évvel elmaradt a nyugati nemzetek mögött, a közigazgatási ruházat pedig durva szövést mutat. Száz sürgős probléma vár megoldásra, köztük a kivándorlás és ennek okai. A választójog kiterjesztése önmagában nem oldhatja meg e nehézségeket, de új vért, új energiát, új szellemet vihet a törvényhozásba e kérdések megoldásához, és megtörheti annak a tudatlan és önző kasztnak a végzetes uralmát, amely ma szinte kizárólagos képviselőt élve a parlamentben és mostanáig mindenható volt az országban. Szinte kilátástalannak tűnik azt remélni, hogy e kaszt pöfeszkedő uralma békés úton megszüntethető, hacsak felvilágosodottabb elemei fel nem ismerik azokat a veszélyeket, amelyek őket fenyegetik és nem vállalják a kezdeményezést a kapuknak a kirekesztettek előtt való megnyitásában. De akár megteszik ezt, akár nem, a kirekesztettek előbb vagy utóbb áttörnek a korlátokat.”

Es szavak a század eleji Magyarország egyik legszínvonalasabb kortársi bírálatát tartalmazzák. Külföldi létére (vagy éppen ezért?) STEEDet nem tévesztették meg a kapitalista fejlődés lenyűgöző külső jelei, meglátta a felszín mögötti óriás társadalmi elmaradottságot, a megoldásra váró problémák sokaságát, ugyanakkor nem ringatta magát sok szociáldemokrata és radikális — vagy akár SETON-WATSON 1908-as nagy művében (*Racial Problems in Hungary*) kifejtett — illúzióban, hogy az általános választójog mondent meg fog oldani. Azt is jól látta, mennyire valószínűtlen, hogy az uralkodó kaszt uralmát békés úton meg lehessen törni, minthogy hiányoznak azok az előrelátó vezetők, akik — angol példára — megnyitnák a kaput (mi inkább úgy mondanánk: rést nyitnának) a társadalom „kirekesztett” rétegei előtt. STEED fenti véleménye persze még csak kialakulófélben volt, s a magyar elem bizonyos természetes szupremáciáját még lehetségesnek, sőt kíváncsnak tartotta: „Ha minden tényezőt megfontolunk és minden esélyt mérlegelünk, meggyőződésünk változatlanul csak az lehet, hogy Magyarországon a legnagyobb mértékben kíváncsok a magyar hegemonia.” VÁMBÉRY Ármin levélben gratulált a szerzőnek „a magyarországi válságról eddig írt legjobb beszámoló” kapcsán. Az ország jövőjéről igen pesszimistán nyilatkozott, s magyarul idézte a *Himnusz* zárósort, hozzátéve: „Múltadban nincs öröm, jövődben nincs remény / Hanyatló szép hazám miattad vérzem én.”¹⁰⁷

Az október 10-ére összehívott és újból elnapolt országgyűlés képviselőházában ANDRÁSSY által beterjesztett határozat kijelentette, hogy a király köteles engedelmességni a parlamenti többségnek. STEED ebben a dualizmus, sőt az egész

106. „*Austria—Hungary: At the parting of the ways*” (Ausztia—Magyarország a választáson). = *TT*, 1905. okt. 5. 13. l., okt. 6. 12. l., okt. 7. 13. l.

107. VÁMBÉRY levele STEEDhez, 1905. okt. 9. *PHS Papers*.

soknemzetiségű Magyarország végét látta.¹⁰⁸ De ugyanezért tartotta „hazard kísérlet”-nek a másik oldal lépését, a FEJÉRVÁRY-kabinet október 16-i újbóli kinevezését is.¹⁰⁹ A következő hetekben is folytatódó részletes tudósításokban STEED két megoldási lehetőséget látott nyitva: vagy a 67-es dualizmus fenntartása szélesebb választójoggal és szociális törvényhozással (a FEJÉRVÁRY-kormány programja), vagy a magyar függetlenséget jobban hangsúlyozó új viszony Ausztriával, vállalva ennek pénzügyi terheit — tehát a koalíció kiegyezése az uralkodóval.¹¹⁰ Rámutatott, hogy FEJÉRVÁRY programja mennyire nehéz helyzetbe hozta a koalíciót. „Azok a politikusok, akik a nemzet igazi képviselőinek nevezik magukat, nem vethetik el az általános választójogot, az ingyenes oktatást, a katonai engedményeket, a progresszív jövedelemadót mint nemzetellenes, alkotmányellenes, 'osztrák' elgondolást.”¹¹¹ Látható módon STEEDet is megragadta az új kormányprogram, ami „új korszakot jelent Magyarország politikai történetében”, mert a kormányelnök személyétől és sorsától függetlenül „demokratikus impulzust” ad. Az oroszországi események (az általános sztrájk nyomán alkotmányt adó cári ukáz) magyarországi hatását is észrevette: „ezek csak erősíthetik az ebben az országban fújó friss szeleket”.¹¹²

Magával a kormánnyal szemben azonban STEED kezdetől fogva szkeptikus volt, s amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy FEJÉRVÁRYék „törvényes” eszközökkel képtelenek a válság megoldására, figyelmeztetett az erőszakos eljárás, az abszolutizmus következményeire.¹¹³ FEJÉRVÁRY kudarcában nagy része volt a szabadelvű képviselőktől várt támogatás elmaradásának, minthogy a választójogi program miatt TISZA hatására a párt élesen szembefordult a kormánnyal, majd a megyei „ellenállás”-ban is bizonyos együttműködést tanúsított a koalícióval. Érdekes, hogy STEED mégsem bírálta TISZÁT egy szóval sem. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a koalícióval kezdetől fogva szembenálló, a szociáldemokrata mozgalmat polgári osztályhelyzeténél fogva ellenző, FEJÉRVÁRYT pedig rokonszenves programja ellenére is kudarcra ítéltnek tekintő angol tudósító számára az egyetlen elfogadható magyarországi politikai erőt TISZA és pártja jelentette (a nemzetiségekkel való együttműködés gondolata ekkor még csak éppen felmerült benne), így a velük való nyílt szakítás teljesen elszigetelte volna, sőt magyar barátaival való kapcsolatait is érintette volna. Mégis az összes 67-esre, így TISZÁRA is vonatkozott, amikor a SZÉLL Kálmán személyével kapcsolatos kombinációk alkalmából azért dicsérte SZÉLLT („a legközelebb áll Deák tradícióihoz”), mert „amikor más szóba jöhető deákisták meglepő hajlandóságot mutattak a veszekedésre és a fanatizmusra, ő távolmaradt a viszálytól és a válság egyetlen pontján sem kompromittálta magát”.¹¹⁴

A parlament december 19-i újabb elnapolására STEED ismét Budapestre ment, majd megújuló erővel biztatta a koalíciót a kormányvállalásra, tehát az engedményekre. Ösztönzésül beszámolt egy „Magyarországgal határos balkáni

108. *TT*, 1905. okt. 13. 3. l. — „a külföldi közvélemény mást nem tehet, mint figyel és sajnálkozik”.

109. *TT*, 1905. okt. 17. 5. l.

110. *TT*, 1905. okt. 28. 4. l.

111. *TT*, 1905. okt. 31. 5. l.

112. *TT*, 1905. nov. 2. 3. l.

113. *TT*, 1905. dec. 1. 5. l., dec. 4. 5. l.

114. *TT*, 1905. dec. 4. 5. l.

állam” egyik befolyásos politikusával 1905 tavaszán folytatott beszélgetéséről, aki nem akarta elhinni, hogy a magyarok valóban a vezényszóért, hosszú távon pedig a különválásért küzdenek. „Nekünk balkáni államoknak egy különálló Magyarország főnyeremény lenne. Egészen más lenne a helyzet, ha csak egy budapesti magyar kormánnyal kellene számolnunk, nem pedig egy bécsi oszt-rák—magyar kormánnyal.” Ehhez STEED hozzátette: a Balkánon most már rájöttek, hogy a magyaroknak tényleg nincs más céljuk, ennek következménye a szerb—bolgár vámunió, amely még komoly ellentétekhez fog vezetni Szerbia és a Monarchia között.¹¹⁵ A dualizmusellenes magyarországi hangulat rövidlátóságára a *Pester Lloyd*nak az önálló Magyarországot fenyegető nemzetiségi problémákról írott cikkét idézte, egyúttal megbélyegezve a magyarországi sovíniszta légkört. Ez tette lehetővé a KRISTÓFFY által kinevezett főispánok beiktatása körül lejátszódó, nyugati olvasó által elképzelhetetlen jeleneteket is.¹¹⁶ A januárban kitört Szerbia elleni vámháborúban is a válság következményét látta STEED. Tudja, hogy a magyar agrárkörök nem bánják a „disznóháborút”, miközben a szegényebb fogyasztók fizetik meg ennek az árát, de a koalíciós vezéreknek a balkáni államokkal kacérkodó magatartását még jobban elítéli.¹¹⁷

Január végén ANDRÁSSY újabb megegyezési kísérletekor sokan közel látták a békét, STEED is hol optimistább, hol pesszimistább jelentéseket küldött. Látva a megegyezési hajlandóságot, a korábbinál kedvezőbb hangnemben írt a koalícióról és „a magyarokat korábban jellemző erős politikai érzék” feléledésében kezdett reménykedni.¹¹⁸ A február 4-i negatív királyi választ sajnálkozva fogadta és — ezúttal először — nemcsak a koalíciót hibáztatta a kudarcért. A nyilvánosságra hozott különféle beszámolók alapján — írta — oly kevésen múltott a megegyezés, hogy „a koronával folytatott tárgyalásokat vagy szerencsétlenül elügyetlenkedték, vagy lelkiismeretlenül elkönnyelműsködtek”.¹¹⁹ De a kudarc igazi okát STEED magának a kiegyezési törvénynek, elsősorban pedig a hadsereg kérdését szabályozó 11. paragrafusnak a kétértelmű voltában látta. Idézte egy „intelligens és művelt magyar közhivatalnok” magyarozatát:

„Több mint 30 éven át a magyaroknak azt tanították, hogy Magyarország független ország, ura saját sorsának, szabadon cselekedhet, de ha próbára tesszük ezeket a tanításokat, azt látjuk, hogy függetlenségünket nem ismerik el, alkotmányunk megrendült, cselekvési szabadságunk pedig korlátozva van. Ugyanakkor viszont Ausztriában azt tanították, hogy Magyarország csupán az egész Monarchia egyik önkormányzattal rendelkező része, amelynek alkotmányos függetlensége alá van rendelve a Monarchia mint egész érdekeinek. Most majd kiderül, kinek van igaza. Ebből áll az egész válság, a többi csak üres beszéd.”

115. *TT*, 1906. jan. 6. 5. l. A koalíciós vezérek rosszindulatát és szűklátókörűségét így jellemzi: „Miközben a markukba nevetnek látva Goluchowski nehézségeit, a balkáni államokkal kokettálnak.”

116. *TT*, 1906. jan. 8. 5. l.

117. *TT*, 1906. jan. 23. 3. l.

118. *TT*, 1906. jan. 30. 5. l. — A *Times*-hoz írt levelében magát „Bohemicus”-nak nevező cseh olvasó megerősíti, hogy Bécsben elterjedt ez a nézet, de szerinte csak a fővárosra érvényes, míg a szlávok jó része nem osztja. Azt is tagadja, hogy az ausztriai nem-német nemzetiségek egyhangúlag a bécsi kormányzat partján állnának a magyarokkal, illetve követeléseikkel szemben. *TT*, 1906. febr. 15. 6. l.

119. *TT*, 1906. febr. 9. 3. l.

STEED tapasztalatai alapján csak messzemenően egyetérthetett e vélemény-nyel. KOSSUTH Ferenc is ezt támasztotta alá — teszi hozzá — amikor elmondotta neki, hogy 1867-ben az uralkodónak és a magyaroknak a hadsereg kérdésében összeegyeztethetetlennek látszó álláspontját DEÁK és ANDRÁSSY egyszerűen az „alkotmányos fejedelmi jogok” kifejezésnek a király jogait felsoroló paragrafusba való beiktatásával hidalták át. E kétértelműség azonban — STEED helyes megállapítása szerint — csak „a vizsály szülőanyja” lett.¹²⁰ Magának az utolsó közvetítési akciónak a kudarcát részben UGRON Gábornak („egy hitelét veszített klerikális függetlenségi, a legszélsőségesebb fajtából”) a megegyezés ellen indított kampányával indokolja, minthogy „a magukat bátran oroszlánbőrbe öltöztető” koalíciós vezérek féltek állást foglalni az UGRONTól felkavart közhangulattal szemben. ANDRÁSSY állítólagos ígérete kapcsán, hogy követeléseik elvben való elfogadása esetén nem fognak ragaszkodni valamennyi pontjuk végrehajtásához, megjegyezte: „Amennyiben ezt az érvet jóhiszeműleg terjesztik elő, úgy hihetetlen naivitást árulnak el. Nem várható az uralkodótól, akinek ünnepélyesen garantált alkotmányos jogait a magyar vezetők értelmezésükkel kétségbe vonták, hogy minden garancia nélkül ugyanezekre a vezetőkre bízza rá jogai jövőbeli sorsát, amikor e jogokat birtokai integritása szempontjából létfontosságúaknak tekintik.”¹²¹

A március 1-vel esedékes német kereskedelmi szerződés életbeléptetésének szükségessége és az alkotmány nyílt felfüggesztésének veszélye STEED előtt is olyan fontossá tette a megegyezést, hogy nem emelt kifogást sem az általános választójog hallgatólagos elejtése ellen (ami ANDRÁSSY javaslataiban szerepelt volna), sem BÁNFFY miniszterelnöksége ellen (amit a *Pester Lloyd* javasolt), pedig az utóbbit erőszakos híre mellett a ZIGÁNY-féle HOHENZOLLERN-pamflet botránya során felderült német kapcsolatai miatt sem kedvelte. A megállapodás mégsem jött létre, az országgyűlést február 19-én a király karhatalommal feloszlatta, ami nem találkozott a *Times* helyeslésével, bár az eddig kritikus pontoktól eltérve ezúttal nem foglalkozott vele vezércik. STEED kommentárja ismét találó volt: a felosztatás jogos vagy jogtalan voltának a problémája „csodálatosan alkalmas arra a közjogi szőrszálhasogatásra, amit a magyar politikusok annyira kedvelnek és aminek a kedvéért készségesen figyelmen kívül hagyják a helyzet nagy realitásait”.¹²² Az új válság, az alkotmány most már valóban bekövetkezett megsértése részletes elemzése helyett csak TISZA február 20-i beszédével fejezte ki egyetértését (melyben a liberális pártvezér erőteljesen elítélte a törvénytelen lépéseket, de előidézésükért a felelősséget jórészt a koalícióra hárította), de STEED véleményére fényt vet CHIROL helyetteséhez, Leo AMERY-hoz február 25-én írt levele.¹²³ Ebben ugyan a koalíció „félíg bolond, félíg gazember” vezetőit hibáztatja, amiért „egy szólam kedvéért kiszórták az alkotmányt az ablakon, de ha Ferenc József most haditáncot akar járni rajta és ezért *Schändung*-gal vádolják, én nem leszek az, aki megvédem”. A koalíció magatartása — folytatja — nem a norvégokéra emlékeztet, hanem a szélsőséges búr nacionalistákra, annál is inkább, mivel Svédország és Norvégia szétválása egy lépést jelent a skandináv föderatív szövetség felé.

120. *TT*, 1906. febr. 6. 5. l.

121. *TT*, 1906. febr. 8. 3. l.

122. *TT*, 1906. febr. 20. 5. l.

123. STEED levele Leo AMERY-hez, 1905. febr. 25. *PHS Papers*.

„Nagyon szeretném látni, ha a mi jó magyarjaink föderációra lépnének egyenlő alapon a horvátokkal, románokkal és szlovákokkal, hogy ne is említsem az ausztriai cseheket és lengyeleket. Egy nap megvalósulhat egy ilyen föderáció, és a magyarok elég ostobán tették, hogy a kezdeményezést az ausztriai reakcióknak hagyták, de a föderáció a dualizmus végét és a magyar [nemzeti] állam (Magyar State) szétzúzását fogja jelenteni.”

Tehát STEED, aki nemrég még a dualizmus Tiszával vetekedő híve volt, 1905 végén 1906 elején eljutott arra a pontra, hogy a Monarchia nemzetiségi problémáit csak föderatív alapon, vagyis a németosztrák és a magyar hegemonia fölszámolásával lehet megoldani. Hogy e fordulatban a méltányossági meggondolásoknak volt szerepük, az vitathatatlan, de az iránt sem lehet kétségünk, hogy a politikai idealizmussal nem vádolható STEED számára a döntő érv az volt, hogy a magyar uralkodó osztályok már nem akarják, vagy nem tudják betölteni azt a stabilizáló szerepet, amire a Monarchiának mint önálló cselekvésre (külpolitikára) képes hatalomnak szüksége van.¹²⁴

ANDRÁSSY januári tárgyalásai már jelezték, hogy a koalíció egyre jobban hajlik az engedményekre, de nem tudja, hogyan adja ezt be az országnak. Ez a habozás tükröződött február 28-i kiáltványában is. Ezt jól látta a bécsi tudósító is. „A kiáltvány magán viseli az aggodás jeleit, s a gyakorlott szem szinte külön tudja választani az egyes elemeket, amelyek a különféle szerzők és szerkesztők keze nyomát őrzik. Egyes részei igaznak és őszintének hangzanak, másokat a kifinomult rosszhiszeműség sugallt, ismét más részei pedig teljességgel félrevezetőek.” ANDRÁSSYnak választóihoz intézett nyílt levelét a koalíció manifesztumánál őszintébbnek, de merevebbnek találta STEED. Ennek okát ANDRÁSSY Tiszával szembeni személyes ellenérzésében látja, hiszen korábbi műveiben a maihoz hasonló szenvedéllyel és logikai képességgel épp mai nézetei ellenkezőjét védelmezte. „Sokan vannak, akik mostani polemikus írásaival szemben könyveit részesítik előnyben, mert azokat őszintébb patriotizmus és egészségesebb érzelmek inspirálták.”¹²⁵

Március 5-i tudósításában STEED kifejtette, hogy a válság új szakaszba lépett. Korábban a korona védekezésben volt a parlamenti többség követeléseivel szemben, de február végétől támadásba lendült a szabadságjogok felfüggesztésével, a teljhatalmú biztosok kiküldésével, a rendeletek útján történő kormányzással. Mindez a koalíció régi ellenfeleit is „mélyen sérti”, írja TISZA és a Szabadelvű Párt álláspontjára utalva.¹²⁶ Ugyanezen a napon a lap már esedékes vezércikke is elítélte a lépéseket, helyettük mindkét fél részéről a tapintatos magatartást és a kompromisszumra való készséget tartotta szükségesnek. Megismételte a korábbi tételt, hogy a Monarchia „változatlan erőben való fenntartása” minden más

124. Erre a felfogásra utal febr. 23-i tudósításában is (5. l.), amelyben összehasonlítja a korábban „fél-parlamentarizmusáról, fél-alkotmányosságáról és a szükség-rendeletekről híres” Ausztriát, ahol most alkotmányos úton fogadják el a német kereskedelmi szerződést, az ősi parlamentarizmus és az alkotmányos élet Magyarországgal, ahol ez csak rendeleti úton lehetséges. Amery-nek küldött levelében Steed utalt arra is, hogy újabb cikksorozatot készít a magyarországi helyzetéről, amit a brit parlament húsvéti szünete alatt lehetne közölni a lapban. Lehetséges, hogy ezekben a cikkekben fejtette volna ki részletesen a dualizmussal való szembe fordulásának okait és a föderatív átalakulás szükségességét.

125. *TT*, 1906. márc. 1. 5. l.

126. *TT*, 1906. márc. 5. 5. l.

megfontolásnál előbbre való, ezért a lap állásfoglalásait továbbra is „az osztrák—magyar nézőpont” fogja vezérelni.¹²⁷ Ehhez a nézőponthoz még mindig TISZA István állt a legközelebb, akinek belvárosi választóihoz március 8-án intézett nyílt levelét STEED mint „a koalíció és a FEJÉRVÁRY-kormány mélyenszántó kritikáját” üdvözölte, és csak azt sajnálta, hogy terjedelmi okokból még csak összefoglalva sem tudja ismertetni „a magyar liberális ügy kitűnő védőbeszédét”.¹²⁸ A koalíció által oly gyakran hangoztatott 48-as párhuzam cáfolataként STEED idézte „egy elismert társadalmi helyzetű és gazdag politikai tapasztalatokkal rendelkező magyar barátja” levelét, akinek az apja részt vett a szabadságharcban és utána emigrált. „Nincs az a Polonyi, nincs az az Andrássy, nincs az az Apponyi — ez a veszedelmes fecsegő —, aki 1906-ot egy új 1848—49-cé tudná hamisítani. 1848-ban az osztrákok mindenünket el akarták venni, még a parasztnak adott földet is, de 1906-ban csak a nemzet egy része haragszik, mert nem kapta meg azt, amit egy kétes jogcím alapján kért. 1848-ban idealizmus uralkodott és nagy reményeket fűztek a parlamenti szabadsághoz. 1906-ban a parlament olyan gépezetnek bizonyult, amire alaposan ráfér a javítás, de az embereket az anyagi érdekek és a takarékpénztárak eleve jobban érdeklik.”¹²⁹ A szembeállítás némileg romantikus, de negyvennyolc 1905—06-os parodistái pont a kettő hasonlóságáról szerették volna a világot meggyőzni: APPONYI Franciaországba és Angliába, KOSSUTH Olaszországba készült. Tervük azonban nem aggasztotta STEEDet, minthogy a FEJÉRVÁRY-kormány legutóbbi intézkedései ugyan általános tiltakozást váltanának ki, „ha a koalíció magatartásával nem fosztotta volna meg önmagát minden pártatlan megfigyelő szimpátiájától”.¹³⁰

Joggal írta április 6-án STEED, hogy „a magyarok minden politikai megnyilvánulásukban dramatikusak”, a koalíció és a király megegyezése hirtelen és váratlan volt. Április 7-én a *Times* külföldi hírei között első helyen közölte: „Megoldódott a magyarországi válság.” A tudósítás az események részletes ismertetése után rögtön szembeszállt azokkal az osztrák klerikális lapokkal, amelyek a koalíció kapitulációjáról írtak, s a megegyezést FEJÉRVÁRY és KOSSUTH részéről egyaránt sikernek minősítette, míg a fő érdemet KRISTÓFFYnak tulajdonította, aki „friss levegőt bocsátott be a poshadt alkotmányjogi viszályba”.¹³¹ STEED azonban elsősorban *önmagának* gratulált. Külön cím alatt foglalkozott a külföldi sajtónak a magyar válságban tanúsított magatartásával. Dicsérte azt a pártatlan magatartást, amit — élükön a brit sajtóval (s mint bizonyára gondolta, elsősorban a *Times*szal) — a sok érzelmi töltést hordozó krízis alatt meg tudtak őrizni, „a kettős monarchia mint az európai egyensúly és béke elemé”-nek a fenntartásából indulva ki. E magatartástól nem tudták eltéríteni őket „azok a néha tájékozatlanságból, néha félrevezetésből fakadó, időnként pedig egyenesen körmönfont kísérletek, amelyek a valódi kérdések elhomályosításával minden leleplező állítást, Bécs’ befolyásának próbáltak feltüntetni”. Ennek köszönhető, hogy „a brit közvélemény szinte egyetlen komoly orgánuma sem tanúsított szentimentális okokból igazságtalan magatartást, így Anglia most abban a helyzetben van,

127. *TT*, 1906. márc. 5. 9. l.

128. *TT*, 1906. márc. 10. 8. l.

129. *TT*, 1906. márc. 19. 5. l.

130. *TT*, 1906. márc. 23. 5. l.

131. *TT*, 1906. ápr. 7. 7. l.

hogy mindkét félnek szívből gratulálhat ellentéteik megoldása alkalmából. Ezzel jó esélye van, hogy biztosítani lehet azokat a fontos érdekeket, amelyekre az angol megfigyelők mindig nagy súlyt helyeztek”.¹³² Ez az értékelés nem egyezik meg a magyar történetírásnak a paktumról vallott felfogásával, sem pedig a magyar közvéleménynek a gyors kiábrándulást követő hangnemével, de az adott pillanatban a társadalom „rendjének” minden híve — így STEED is — csak üdvözölhette azt. A megegyezés megnyitotta az utat a Monarchia külpolitikai aktivitásának feléledése előtt is, amitől STEED olyan sokat várt, de ami rövidesen oly irányt vett fel, ami nem felelt meg a brit külpolitika elképzeléseinek.

Az április 7-i számban vezércikk is köszöntötte a megegyezést. Lényegében tudósítója értékelését ismétli meg, de hozzáteszi, hogy a legfontosabb az általános választójog elfogadása, tekintve a korábbi kifejezetten szűk választójogot, amely „gyakorlatilag a politikai hatalom monopóliumát biztosította a magyaroknak,” akik alig teszik ki a lakosság felét. „Nehéz megmondani, hogy az általános választójog milyen eltolódásokat fog eredményezni a politikai hatalomban”, hiszen a műveltségi censzus egyelőre kedvezni fog a magyaroknak, „de valamilyen eltolódás elkerülhetetlenül be fog következni, és a magyarok politikai géniusának újabb próbája az lesz, mennyire tudják magukhoz vonzani a választójoggal felruházott nemzetiségeket”. Ez a nézet elűt a korábbi vezércikkekben a radikális választójogi reformmal szemben hangoztatott fenntartásoktól és minden bizonnyal nem független az angliai választásokon 1906 januárjában a liberális párt által elért nagyarányú győzelemtől, amelynek során több mint ötven munkásképviseelő is bekerült a westminsteri palotába. A továbbiakban a cikk megelégedését fejezi ki, hogy új politikai és társadalmi kérdések veszik majd át a király katonai előjogai fölött zajló vita helyét, majd megismétli a Magyarország iránti („melynek politikai jellegzetességeiben hasonlóságot látunk a miénkkel”) angol barátságot és biztosítja a magyarokat, hogy a válság alatti kommentárokat „csak a kettős monarchia egészének jóléte iránt tanúsított pártatlan érdeklődés” diktálta. „E válság megoldása nemcsak a magyarok számára lesz előnyös, hanem az egész Monarchia, sőt az egész európai hatalmi rendszer számára is, amelynek a Monarchia részét képezi.”¹³³

A kormánylistát STEED örömmel fogadta, 1867 óta a legerősebb minisztériumnak nevezte, és egyes tagjait bemutatva olyan elismerő jelzőkkel illette valamennyiüket, még régi *bête noir*-ját, APPONYI-t is, amit velük kapcsolatban eddig sohasem használt. Ezen nincs okunk csodálkozni, hiszen az újságíró számára fontos volt, hogy az új kormányhoz is jó kapcsolatok fűzzék, márpedig a koalíció előtt volt mit jóvátennie. Ettől függetlenül is, bár a megegyezés részletei, a kapituláció mértéke ekkor még nem volt ismert, STEED nagyjából ilyen mértékű engedményeket kívánt a koalíciótól kezdettől fogva, s most csak azért hibáztathatta őket, hogy miért nem fogadták el ezeket a (sőt jobb) feltételeket már korábban.

STEED számára a londoni szerkesztőséggel szemben is nagy személyes diadal volt a megegyezés. Április 12-én BELL¹³⁴ és CHIROL egyaránt levélben gratulált neki. A külpolitikai részleg Angliába hazatérő vezetőjét különösen közelről érintette a kérdés: „... amikor vasárnap Doverben kezembe vettem az *Observer*-t

132. Uo.

133. *TT*, 1906. ápr. 7. 11. l.

134. BELL levele STEEDhez, 1906. ápr. 12. *PHS Papers*.

és megláttam Reuter vastagbetűs táviratát az új magyar minisztérium listájával, alig hittem el, hogy április 8-a van és nem elseje. Ki szeretném jelteni, hogy a válságnak ez a rendkívüli megoldása kiemelkedő igazolása azoknak a nézeteknek, amiket ön mindvégig hangoztatott. Annál is melegebben gratulálok, mivel nekem időnként kételyeim voltak irányvonalával kapcsolatban.”¹³⁵

*

Általánosan elfogadott, hogy az 1904—06-os politikai válság alapjaiban rendítette meg a dualista rendszert, felszínre hozta a század elejei Magyarország lappangó társadalmi, gazdasági és politikai feszültségeit, véget vetett a Szabad- elvű Párt által képviselt stabilitásnak. A Monarchia ekkor még általánosan vallott európai fontosságából fakadt, hogy a válságot a világsajtó, élén a *Times*-szal, olyan részletesen követte. Az alapvető állásfoglalás is adott volt. A vitatott kérdések (a házszabály-módosítás, a vezényleti nyelv, a gazdasági különválás, sőt a választójog is) ugyan érdekes kommentárokat váltottak ki a belső kérdésekben szívesen elmélyedő bécsi tudósító részéről, de ő is, lapja pedig még inkább, kész volt támogatni minden olyan platformot, aminek alapján a két fél hajlandó megegyezni, csak mielőbb álljon helyre a Monarchia stabilitása. Az 1905—06-os külpolitikai helyzetben, a szembenálló szövetségi rendszerek kialakulása előtt, az osztrák—magyar—német viszony korántsem felhőtlen időszakában, Nagy-Britannia számára igen fontos volt a Hármasszövetség egyik tagjával fenntartott jó viszony, márpedig a válság csökkentette Ausztria—Magyarország nemzetközi értékét.

Bár a válság alatti kommentárokat, különösen pedig a *Times* vezércikkait mindvégig a magyarok iránt érzett rokonszenv erőteljes hangoztatása jellemezte, a magyar politikusok jó politikai érzékéről vallott angol felfogást alaposan megváltoztatta a válság, emellett ráirányította a figyelmet a magyarországi belső viszonyok számos olyan elemére, amelyek máskülönben még sokáig észrevétlenek maradtak volna. Lelepleződött a koalíció sovinizmusa és felelőtlensége, kiderült, mennyire elmaradt a választójog az európai fejlődéstől, felszínre került a sok társadalmi feszültség és a szocializmus ezzel kapcsolatos térhódítása, kiéleződött a nemzetiségi kérdés, s fény derült FERENC JÓZSEF alkotmányosnak kikiáltott monarchiájának számos abszolutisztikus korlátjára.

STEEDnek a Monarchiával, s ezen belül a magyarokkal kapcsolatos nézetei a válság alatt, annak következtében, nagy átalakuláson mentek keresztül. Egyre jobban kezdte látni, hogy a magyar uralkodó osztályok már nem képesek betölteni a Monarchián belül azt a stabilizáló és egyben liberalizáló funkciót, amit 1867-ben kaptak és amihez a nagyhatalmak mintegy nemzetközi mandátumot adtak. A magyarországi magyar hegemoniát mind kevésbé látta kívánatosnak, bár e kérdésben a végső fordulatot csak a későbbi években tette meg. Bizonyos azonban, hogy szubjektív érzelmeit erősen megterhelték a tapasztaltak és azok a sajtótámadások, amiket kommentárjai a magyarországi lapokban kiváltottak. Talán valamennyi angol kortársa közül elsőnek — és mindenesetre a legalapossabb tárgyi ismeretek birtokában — lépett STEED arra az útra, ahol röviddel később SETON-WATSON és mind többen követték: a liberális Magyarország iránti szimpátia fokozatos megszűnésének és a nemzetiségek felkarolásának útjára.

135. CHIROL levele STEEDhez, 1905. ápr. 12. *PHS Papers*

Hungary and The Times in the political crisis of 1904—1906

G. JESZENSZKY

The purpose of the essay is to examine the reflections of *The Times* on the Hungarian constitutional and political crisis of 1904—06. This is part of a larger study which aims to trace the gradual change in the British image of Hungary in the early 20th century. In addition to the frequent and detailed reports and the 18 leading articles appearing in *The Times* on Hungary between November 15. 1904 and April 8. 1906, the article made use of the letters exchanged between the Vienna correspondent, Henry Wickham STEED on the one hand and Charles F. Moberly BELL, the Manager, and Valentine CHIROL, the Head of the Foreign Department on the other (to be found in the Archives of *The Times*) and also some private letters of STEED written to various Hungarian personalities (mainly held by the Manuscript Department of the National Széchényi Library).

In his first years in Vienna STEED had a definitely favourable opinion on Hungary. In the fight of the Parliamentary Opposition against the reform of the standing orders of the Lower House (aiming to wipe out obstruction) STEED strongly supported István TISZA, the Liberal leader, whose election defeat caused a great disappointment for *The Times*, too. But then STEED accepted the nationalist demands of the Independentist Opposition without a word of criticism in the hope that on such a basis a new Ministry can quickly take office and thus the international position of the Monarchy can be maintained unimpaired. In all his subsequent actions and views, STEED was led by this latter consideration, because he still hoped that the Monarchy was able to play an independent role in international affairs, and could provide a counterbalance against Germany within the Triple Alliance. Seeing the unwillingness of the Emperor-King FRANCIS JOSEPH to meet the wishes of the victorious opposition, now forming a Coalition, STEED came to advocate a compromise, which the more extreme wing of the Coalition refused as a betrayal of their principles.

While until the settlement of the crisis STEED kept on urging the Coalition leaders to consider the international aspects of the conflict and to come to terms with the Crown, CHIROL and BELL were more willing to see a point in the Coalition's uncompromising attitude. This discrepancy was increasingly discernible comparing the reports and the leading articles appearing in the paper (esp. in that of July 8. 1905), though both Printing House Square and STEED based all their arguments addressed to the Coalition on the best traditions of Anglo-Hungarian friendship, accepting even the similarity of the constitutional development of the two countries.

By the light of the dissolution of the Swedish-Norwegian union and the growing bitterness of the two parties in Hungary the prospects for the quick termination of the crisis became rather low. Now STEED's views on Hungary became increasingly critical, especially as the learned more and more about the political thinking of the Hungarian ruling classes and about the social conditions of the country. This course was strengthened by critical commentaries received from such men as Professor VÁMBÉRY, the well-known Oriental scholar, while another impetus was the tone of the Coalition press towards the personality of the correspondent. When STEED's arguments failed to induce the Coalition into submission, he tried to warn the Hungarians that they had too many enemies who aimed both at their territory and freedom. On October 6. 1905 STEED explained CHIROL the reasons of his strong line, which—together with his important article of October 7.—shows that by this time he was well aware of most bad features of Hungarian society, but still concluded that "the maintenance of Magyar hegemony in Hungary is eminently desirable". The October programme of the unparliamentary FEJÉRVÁRY-government (e.g. universal suffrage) filled STEED with hope that "a democratic impulse" was given to Hungarian affairs. In February 1906 (in a letter sent to Leo AMERY) he privately came to speak of the necessity of federalizing the Habsburg Monarchy, but when in early April the Coalition made a pact with the Crown, which gave power to the elements STEED most disliked, the correspondent welcomed the news with joy, as the foreign political capacity of the Monarchy seemed to have returned. But with *The Times*, and especially with STEED, the traditional sympathy for liberal Hungary never returned to the pre-crisis level,

Egy New York-i magyar folyóirat a második világháború idején

„MAGYAR FÓRUM”

MARKOVITS GYÖRGYI

„... Veszedelemes csak az igazság... Csak az igazság okoz felmérhetetlen dühöt mindazokban, akiknek érdekeit sérti. Az igazság pedig mindaddig érdeket sért, amíg a társadalmi jobblét igazságtalanságon alapszik” — írta NAGY Lajos 1941-ben, *Könyvnapki könyvértetés* című cikkében.¹

A Tanácsköztársaság leverése, majd a fasizmus előretörése következtében emigrációba kényszerült magyar írók, művészek, tudósok hivatása, programja éppen az igazság hirdetése volt. Ezt a programot váltották valóra, bárhová vetette is őket az emigráns sors. Alkottak és harcoltak Európa különböző részein, a hazánkkal szomszédos országokban (amíg erre mód nyílt), s a Szovjetunióban. Lapokat és könyveket adtak ki, csatlakoztak a befogadó ország ellenállási harcához Franciaországban és Svájcban, Belgiumban és Spanyolországban. S ugyanezt tették a tengerentúli országokban is. Éltek és új lapok születtek a második világháború idején az Egyesült Államokban, Argentínában, Mexikóban, Chilében sőt még Észak-Afrikában és Teheránban is.

A tengerentúli emigráció központja az Egyesült Államokban jött létre, ahová a kivándorló magyarok a századfordulótól kezdve két nagy hullámban érkeztek, s ott önálló kulturális központokat alakítottak ki. A két világháború közötti időben több magyar nyelvű könyv (regények, verseskötetek, elbeszélések) és körülbelül harminc magyar periodikus kiadvány jelent meg az Egyesült Államokban. Ilyen volt például az egyik legjelentősebb kommunista lap — mely ma is él *Amerikai Magyar Szó* címmel — az *Előre* (később *Új Előre*, 1937 októberétől *Amerikai Magyar Világ*, 1939-től *Magyar Jövő*). Hasábjain, a szerkesztők között LÉKAI (LASSEN) János, BEBRITS Lajos és GYETVAI János nevét találjuk. Értékes orgánus volt az 1934-ben indult marxista szellemű New York-i havi folyóirat, a *Nők Világa*; hasonlóképpen a *Harc* című antifasiszta hetilap, amelyet a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége adott ki.

A második világháború második esztendejében az amerikai magyar emigráció új, magas színvonalú sajtóorgánusot hozott létre, a *Magyar Fórum* című politikai, tudományos, irodalmi és művészeti folyóiratot, mely 1942 áprilisától kezdve havonként jelent meg New Yorkban.

A folyóirat első számához csatolva találjuk a szerkesztő bizottság 1942.

1. NAGY Lajos: *Író, könyv, olvasó*. Bp. 1959. Szépirod. Kiadó. II. köt. 533. l.

februári felhívását és tájékoztatóját a lap célkitűzéseiről, programjáról; itt közölték a szerkesztők és főmunkatársak teljes névsorát is. Ez a névsor igazi népfőnt összefogásról tanúskodik.

M A G Y A R F Ó R U M

Tisztelt Uram!

„MAGYAR FÓRUM” címmel tudományos, irodalmi és művészeti folyóiratot indítunk. A folyóirat célja:

- Az európai magyarság helyzetének, politikai és társadalmi problémáinak elemzése és megvitatása.
- Az amerikai magyarság életének, településének, gazdasági helyzetének társadalomtudományos feltárása.
- A magyar kultúra és művészetek aktív ápolása, ismertetése és kritikája.
- A magyar kultúra kincseinek eljuttatása az amerikai közönséghez.
- A magyar kultúra kapcsolata a környező népek kultúrájával.
- A magyarság politikai és gazdasági helyzete a nagy világesemények szempontjából.
- Művészeti hírek és kritikák.

A „MAGYAR FÓRUM” névben, szellemben, és módszerben a Huszadik Század, a Nyugat és a Századunk útját akarja folytatni, minthogy szerkesztő bizottsága és főmunkatársai nagyrészt ennek a három folyóiratnak volt vezéreiből és munkatársaiból toborzódtak. A szerkesztő bizottság tagjainak és a főmunkatársak nevei: Barta Lajos, London. Czákó Ambró, Toronto, Canada. Faludy György, New York. Fényes László, New York. Halasi Béla, New York. Halász Miklós, New York. Hollós József, New York. Ignótus, New York. Ignótus Pál, London. Jászi Oszkár, Oberlin, Ohio. Kéri Pál, New York. Lesznai Anna, Boston. Lorsy Ernő, New York. Moholy-Nagy László, Chicago, Ill. Paulus, London. Rony R. Hugo, Chicago, Ill. Schultz Ignác, New York. Szenes Pirooska, New York. Tamás Aladár, Mexico City. Terebessy János, New York. Tisza László, Cambridge, Mass. Vámbéry Rusztem, New York. Varró István, Chicago, Ill. Vér Andor, Buenos Aires. Vince Sándor, Chicago, Ill.

Hogy a folyóirat háborítatlan megjelenését és függetlenségét biztosítsuk, egy pártoló tagsági rendszert szerveztünk, amely barátainknak lehetővé teszi, hogy a magyar élet jövőndő kialakulásában a „MAGYAR FÓRUM” útján résztvehessenek. Havi EGY dollár hozzájárulással mindenki tagja lesz a „MAGYAR FÓRUM”-nak. Kapja a folyóiratot, amelyet egyelőre havonta egyszer jelentetünk meg, kap pártoló tagsági igazolványt, mely szabad belépést biztosít a „MAGYAR FÓRUM” minden előadására és vitaestjeire, amelyeken véleményét, tanácsát és bírálatait köszönettel hallgatjuk.

Kérjük, kooperáljon velünk, váltsa ki pártoló tagsági igazolványát azzal, hogy akár havonta egy dollárt, akár egész évi megváltásként tíz dollárt küld a „MAGYAR FÓRUM” szerkesztőségébe, 325 East 80th Street, New York City.

New York, 1942 február havában.

A „MAGYAR FÓRUM”
szerkesztő bizottsága

Az első évfolyam első száma közli a főszerkesztő (VÁMBÉRY Rusztem) és a szerkesztő (TEREBESSY János), valamint a főmunkatársak névsorát, mely három névvel bővült a februári hirdetés óta. Közöttük van KÁROLYI Mihály (London), KACZÉR Illés (London) és POGÁNY Béla (New York). A szerkesztőség és kiadóhivatal címe: 325 East 80th Street, New York, N. Y.; az egyes számokat 25 centért hirdették.

A demokratikus szellemű szerkesztést a következőképpen valósították meg: „A folyóirat szerkesztése és kiadása munkaközösségi alapon történik. A munka-

közösség tagja mindenki, aki havonta 1 dollárt vagy egyszerre egy évre 10 dollárt fizet, hogy a lap kiadását lehetővé tegye. Ennek ellenében résztvesz a lap szellemi irányításában, ellenőrzi a lap anyagi ügyeit a munkaközösség tagjaiból választott ellenőrző bizottság útján, kapja a folyóiratot és ingyen látogathatja a Szabad Magyar Fórum rendes előadásait. Minden cikkért írója felel. Csak a „Szerkesztőség” jelzéssel ellátott közlemények fejezik ki a folyóirat álláspontját. A kiadó-hivatali ügyeket SZENES Piroska vezeti.”

SZENES Piroska 1972 májusában halt meg, Amerikában. Hányan tudják — írja a nekrológban KOMLÓS Aladár² —, hogy „a két világháború közti korszaknak Török Sophie mellett legjobb magyar írónője volt?” Első írásait a *Nyugat* közölte, később önálló művekkel jelentkezett, melyek mindegyike mély szocialista humanizmust sugároz. Kritikusai — többek között KASSÁK Lajos és SCHÖPFLIN Aladár — nagy elismeréssel írtak munkáiról. SZENES Piroska a fasiszmus elől 1938-ban Párizson át Amerikába emigrált, s 1942-től aktívan részt vett a *Magyar Fórum* munkájában.

Az első szám vezető cikkét VÁMBÉRY Rusztem főszerkesztő írta. Visszatekint a négy évtized előtti kezdetre, amikor társaival úgy érezték, kötelességük a *szabadtság gondolatát tudományos színvonalon szolgálni*. A jelen feladat: *szolgálni a magyart és az emberi gondolat egységét*.

VÁMBÉRY RUSZTEM:

H Á R O M N E M Z E D É K

A HUSZADIK SZÁZADTÓL

A MAGYAR FÓRUMIG

Pontosan negyvenkét esztendeje, hogy egy sereg fiatal ember, köztük Jászi Oszkár, Hegedűs Loránt, Somló Bódog, Szabó Ervin, Gratz Gusztáv és jómagam, Herbert Spencer, Auguste Comte és Pulszky Ágost hatása alatt, szociológiával, ezzel az új és eretnek tudománnyal kezdtünk foglalkozni. Az akkori Magyarországon, amely a milleniumi évek csalóka mámorában élt, amelyben Tisza és Darányi gondoskodtak a jó búzaárakról, a virágzó német—osztrák ipar visszfénye is bizakodó derűt árasztott. Érthető tehát, hogy a társadalmat és a Habsburg kegyből élő feudalizmus életét elemző tudomány, amely kénytelen-kelletlen igazságokkal is szolgált, az egyetem és a hivatalos Magyarország szemében nem volt éppen népszerű. Már csak azért sem, mert a szociológia szó hangzása közel járt a szocializmushoz, amelyet az a régi, jó szabadelvű korszak a belügyminisztérium rendőrségi osztályába „kezelt” a csavargással, prostitúcióval és egyéb nem kívánatos társadalmi tünetekkel együtt. És mi tagadás benne a társadalmi élet elemzésének az volt az eredménye, hogy ha nem is éppen marxi dogmatikával, de a szociális gondolatot szolgáltuk s így utunk a nyugati demokratikus államok felé irányult, amelyeket Magyarországról többszázéves német kultúrmonopólium szigetelt el.

Így született meg a HUSZADIK SZÁZAD. Kizárólag tudományos folyóiratnak indult, de az igazi tudomány mindig beletorkol az élet árába, amelyet politikának is szoktak nevezni. Nyugati kultúra csak a nyugatnak politikai eszmekörében teremhetett. Rá kellett eszmélnünk arra a veszedelemre, amely a demokrácia hiányában a magyar népet fenyegette. Így kerültünk az általános, titkos választójog mozgalmába, amely a magyar népet akarta sorsának urává nevelni.

Akiket érdekeltek vagy érzéseik a feudális Magyarországhoz fűztek, ekkor szakadtak el tőlünk. De a Társadalomtudományi Társaság és folyóirata emelt fővel haladtak egyenes útjukon. Sokan voltunk, mert velünk volt a fiatalság. Sokat remél-

tünk, mert sok volt a tennivalónk, de sokasodtak a felhők is a társadalmi égbolton Nyomasztó légkörük érezte a zivatar közeledtét.

Ezek a pontok jelzik az első világháborút, amely egy világot semmisített meg nélkül, hogy a nyomában járó forradalmak az emberiség számára új kultúra világát audták volna megteremteni. Mi egykori fiatalok, érett férfikorba öszültünk, reményeink telapadtak, eszményeink megfakultak. Ebben a Magyarországon a jövőt építő Huszadik Század nem találhatta helyét; a bolsevizmus első hónapjában jelent meg utolsó száma. Íróinak és olvasóinak nagy részét elvitte a háború és az emigráció. Kevesen akik maradtunk, szükségét éreztük, hogy mentjük, ami az ellenforradalom pusztításából még menthető. Tudtuk, hogy a háborúnak öröke, az állami beavatkozás az ellenforradalmi társaság kezelésében nem gyarapította a nincstelen tömegeknek gazdasági szabadságát. Nemcsak a szociális gondolatnak volt kerékkötője, hanem még azt a kevés politikai és szellemi szabadságot is létében fenyegette, amit a feudális, ferencjózsefi Magyarország megtűrt. Néhányan, akik még írmagnak maradtunk a hitevesztett Magyarországon, Braun Róberttel, Varró Istvánnal, Szász Zoltánnal, Csécsy Imrével és a háborút követő idők fiatalságának egy részével úgy éreztük, hogy a szabadság gondolatát kötelességünk tudományos színvonalon szolgálni.

Igy született meg egy negyed századdal a Huszadik Század után posthumus örököse, a Századunk. Ennek a nemzedéke nehezebb sorba került, mint aminőben a század eleji szociológusok elindultak. Nemcsak a szociológia múltá divatját, de a szellem szabadsága is, amelynek a magyar politikai fascizmus, ha bátortalanabb, de épp oly esküdt ellensége volt, mint a teuton eszmeirtás. Mi, kik egykoron tudományos ambíciókat tápláltunk, kénytelenek voltunk szerényebb igényekre szorítkozni. Gondolati eszközökkel szegültünk ellen a reakciónak és képmutatásnak és a tudatlanságnak, amelyek csupán tünete voltak a magyar társadalom súlyos kórságának. De másfél évtized után a náci uralom előretörése magyar földön még ezt a fegyvert is kiűtötte az önzetlenség elszántságával verekedők kezéből. Ahogy 1939-ben kormányrendelet végezte ki a Századunkat épp úgy három évvel később a megsemmisülésbe követte a Nyugat is, amely több mint három évtizedig az írásművészet új hajtásainak épp oly híőre volt, mint a Századunk a haladás eszméjének.

Ezek a pontok a tenger hullámain jelzik, amelyek az Atlanti-óceán nyugati partjára sodorták a szabadságot, az emberi gondolatnak és a művészi teremtésnek egy némely önkéntes magyar száműzöttjével együtt. Azokat, akik hajdan elég vakmerőek voltak, hogy Magyarországra álmodják a Nyugatnak gondolatvilágát. Vállalkozásunk szegény, de mégis igényteljes, mert a múlt örökéből meríti a cselekedetre serkentő kötelességet. Szülőföldjén számkivetett, vagy börtönbe került a magyar kultúra. Ennek a kultúrának keresünk hajlékot s ezért az a harmadik nemzedék, amelynek ideig-óráig még kortársai lehetünk a magyar és az emberi gondolatnak egységét akarja szolgálni. Mert a fiatalok, velünk öregekkel közös hite, hogy a magyarság jövője a magyar nép és a magyar kultúra erejében rejlik, amely a nagy emberi család közös értékeit igyekszik gazdagítani.

Azok, akiket régi amerikaiak magyaroknak szoktak nevezni, talán azt kérdezhetik a jövevényektől, minő jogon kínálnak nekünk önök a kivándorlás parvenüi, magyar kultúrát? Mikszáth-tal felelhetnők, hogy a jó kertész annak a virágnak is örül, amely másnak a kertjében termett, de akad egyéb válasz is. Százezrek élnek ezen a földön, olyan kötőjelesek, akik magyarságukkal hivalkodnak, azt egyletesdiben és disznótortban, kártyapartikban és öblös ünnepi köszöntőkben élik ki, de vajon mivel gazdagították a magyar kulturalkotás kincses házát? Azoktól, akik amerikaiak lettek — s közülük nem egy díszére vált új hazájának — nincs jogunk ezt kérdezni. Még a „magyar-kodóknak, ködevőknek” sem szemrehányásként említjük, hogy a román uralom húsz esztendejében az erdélyi magyarság új értékes irodalmi nemzedéket szült. Nem, csupán mentségét keressük a tolakodásnak, amellyel kéretlen szellemi táplálékot merünk kínálni.

Mi, akik kenyérünk javát már elfogyasztottuk, akiknek a földműves gazdával szólva: „már beesteledett, ha még nem harangoztak is”, a munka javát a fiatalokra, a harmadik nemzedékre vagyunk kénytelenek bízni. Nem az ő sikerükben, csupán felelősségükben akarunk osztozni. Remélni szeretnők, hogy ez a nemzedék, amelyre a gazdasági kollektivizmus és az egyéni szabadság összebekéltetésének forradalmi feladata vár, annyi hittel fogja hivatását teljesíteni, mint aminővel a mienk indult el, hogy a nyugati magvetésnek szántsa fel a magyar ugart.

A *Magyar Fórum* a VÁMBÉRY-megfogalmazta szellemben jelent meg hónapról hónapra. Minden közleménye — akár publicisztikai, akár szépirodalmi — a következő fő kérdések körébe illeszkedett harmonikusan: a háborúba és fasizmusba hajszolt Magyarország helyzete és jövője; a „negyedik nemzedék”, a forradalmárok nemzedékének hivatása; a földosztás; az új március felé vezető út.

Hat száma jelent meg a lapnak 1942 áprilisától decemberéig, és kettő 1943 márciusában, illetve júliusában.

Rendkívül nehéz lenne részletes és hű képet nyújtani a *Magyar Fórum* gazdag tartalmáról. Az elméleti-politikai cikkek, mint például KÁROLYI Mihály, JÁSZI Oszkár, FÉNYES László, LORSY Ernő, VÁMBÉRY Rusztem, VARRÓ István írásai, külön elemzést igényelnének. E rövid cikk keretében erre nem vállalkozhatunk, inkább csak jelezni szeretnénk a lap gazdagságát.

Az első szám vezércikke után KÁROLYI Mihály *Nyílt levél Jászi Oszkárhoz* című írása következik. KÁROLYI a kialakuló új demokrata világtrend küszöbén összefoglalja azokat az irányelveket, melyek szerint Magyarország jobb jövője biztosítható (a feudalizmus felszámolása, szakítás a német orientációval, a földkérdés megoldása, az ipari munkásság és a tönkretett középosztály problémái, a náciizmus elleni harc). KÁROLYI Mihálynak még két cikket említjük. A decemberi számban *Október és Ma* címmel vezető cikket írt, melyben párhuzamot von a múlt és a jelen között. Hasonlóképpen figyelemreméltó az 1943-as évfolyam júliusi számában megjelent *Új március felé* című beszéd, melyet 1943. március 14-én mondott el a Londoni Magyar Klubban, az angliai magyar kommunisták csoportjának márciusi ünnepségén. KÁROLYI visszapillant az 1848-as szabadságharagra, a Habsburg-politikára. HORTHY-ról megállapítja, hogy JELLASICH szerepét vette át. Majd rátér a jelen problémáira és kifejti, hogy az ország jövője, a dunai federáció, el sem képzelhető a Szovjetunió segítségével nélkül:

„... Kétszeres örömmel és lelkesedéssel üdvözlöm a nemrég, a tizenkettedik órában megalakult nemzeti függetlenségi frontot, amely nehéz körülmények között is fel merte venni a harcot a Horthy—Hitler uralom ellen. A magyar munkásság már megmutatta, hogy nem hajlandó támogatni a Nemzeti Munkaközpontot és hű marad a szakszervezeteihez; a magyar parasztságot nemrégiben karhatalommal fenyegették meg, mert nem hajlandó a németeknek mindent kiszolgáltatni. Hatszáz embert tartóztattak le szervezkedésért. Ezeket a bátor embereket a vádlottak padjára ültették, de nemsokára a vádlottakból vádlók lesznek.

Nekünk szabad földön élő magyaroknak teljes erőnkkel támogatnunk kell az otthoni függetlenségi frontot. Amerikában, Dél-amerikában, Kanadában, Angliában és Oroszországban egységesen fel kell sorakoznunk a Szövetségesek mellett és amit odahaza nem mondhatnak ki, nekünk kell szavakba foglalni. Mindenkinek, aki új, haladó Magyarországot akar, a nemzeti függetlenségi front táborában a helye. Kínéletlen harcot kell indítanunk a feudális osztály, a bankokrácia és az iparbárok ellen, harcolnunk kell a szabadságjogokért, a szomszédnépekkel való megegyezésért, a zsidótörvények maradéktalan eltörléséért. Földhöz kell juttatnunk a magyar parasztot, biztosítanunk kell a dolgozók jogait, nacionalizálnunk kell a kulcsiparokat, a bankokat, és ki kell irtanunk a fasizmus minden gyökerét... Itt az ideje, hogy addig is, amíg a magyarság otthon meg tud szólalni, mi egy Nemzeti Tanácsot alakítsunk. Ebben a Tanácsban helyet kell foglalniok az amerikai, dél-amerikai, mexikói, oroszországi és az Angliában élő magyarság hivatott képviselőinek. A Nemzeti Tanácsnak csupán az lenne a szerepe, hogy biztosítsa az összeköttetést a Szövetségesek és a magyarság között.

1848 tanulság a jövő harcaihoz. Petőfi szelleme szab irányt feladatainknak. A magyar népben él ez a szellem, és nekünk kötelességünk felszítani azt. Az urak ma még a halálba küldik a magyar katonákat, sőt szervezeteket létesítenek a készülő forradalom leverésére, pretoriánusokat gyűjtenek a nép ellen.

A történelmi erők ellen azonban hiába küzdenek. Amit ma én egy órán át mondtam el, Petőfi három sorba sűrítette. „A népek tengere” fel fog támadni, mert:

„habár felül a gálya
s alul a víznek árja,
azért a víz az úr!”

A folyóirat jelentős darabjai JÁSZI Oszkár cikkei. *Federációs tervek* című tanulmányát a lap több folytatásban közölte. Az 1942-es júliusi számban *A magyar egységfront kérdéséhez* címmel ír az egységfront reakciós értelmezése ellen. A konklúzió: „teljes egység a háborús fronton és illedelmes vitatkozás a békefronton” — vagyis az egység ne adjon lehetőséget a düledező, régi Magyarország mentésére. A decemberi szám közli *Emlékezés 1918 októberére*, az 1943-as júliusi, *Kormányunk terve a háború-utáni Németország számára* című írását.

A főmunkatársak sorába tartozó FÉNYES László tollából is több kitűnő írás található a lapban. FÉNYES 1918 októberében a Nemzeti Tanács tagja és a nemzetörökség kormánybiztosa, majd a *Vörös Újság* munkatársa volt. 1919-ben nyílt levélben tiltakozott a fehérterror ellen. Az ellenforradalmi kormány vád alá helyezte a TISZA-gyilkosságban való bűnrészesség címén. Kiszabadulása után sem szűnt meg üldözése, mert merész, igazságszerető cikkeit tovább írta a Népszavába. 1926-ban emigrált, s Bécsen, Csehszlovákián, Franciaországon át egyre tovább menekülve végül az Egyesült Államokban telepedett le. 1944-ben halt meg. A korabeli emigráns sajtó mint az egyik legkövetkezetesebb, legbátrabb magyar újságíró búcsúztatta.

„... Minden cikke harc volt valami igazságtalanság, visszaélés, jogbitorlás ellen... Közmondásossá vált leplező dühe, de sajtópöreinek és fogházbüntetéseinek száma is... Igazságérzete a gyöngékkal való szolidaritásra kényszerítette...” (K. Havas Géza, Szabad Magyarország, Mexikó 1944. február 15.)

„Büszke, bátor, olykor tekintet nélküli, függetlenségére és egyedüllétére féltékeny férfi volt... Fanatikusan hitt az egyéniség erejében és az eszmék döntő jelentőségében... Önfeláldozó hős volt, a gyengék és üldözöttek lovagi védője... a nagy szociális átalakulásokban a magvetők fontosabbak lehetnek, mint az aratók. Nem szabad a siker kultuszának behódolni. Marx szegényes emigráns szobájából nagyobb erők mozgatták meg a világot, mint számos diktátor fegyverrel őrzött rezidenciájából...” — mondotta JÁSZI Oszkár 1944. április 16-án New Yorkban, a New School for Social Research dísztermében rendezett Fényes László emlékünnepeyen.³

Két folytatásban jelent meg FÉNYES László tollából egy kitűnő, történeti témájú cikk *A két Teleki-tragédia azonossága* (július, szeptember). Az 1943-as évfolyam első számában *Márciusi gondolatok* címmel az öldöklés ellen ír, az ún. „sodródás” tévhitét támadja erős érvekkel.

„Az elpusztult embermillióknak — írja — már semmi sem lehet vigasz, de hasznos lehet az élve maradtaknak annak felismerése, hogy a gonoszságon kívül a tudatlanság és a tehetetlenség, ezzel együtt járóan: a fikciókhoz való ragaszkodás az emberiségnek legnagyobb ellensége, katasztrófáinak okozója. Talán nem egészen ok nélkül való most hangsúlyozni ezt, amikor a gonoszság és a megszállott-

3. JÁSZI Oszkár: *Fényes László emlékezete. 1871–1944.* = *Husadik Század.* Budapest 1948. 1. sz. 1–15. l.

ság tébolya vérbe és lángba borította a világot és amikor a jobbak felé hajlik a győzelem, akik a régi helyett új világot ígérnek az emberiségnek.

Föl kell vetni a kérdést, hogy azoknak az államférfiaknak, akiknek ez az emberfölköti feladat jutott osztályrészül, lesz-e erejük *a régi világ eszközeivel és oszlopaival*, félig megtett lépéseivel, késedelmeskedéseivel, szóval öncélú bürokráciájával szakítani? Megnyervén a háborút, félrendszabályokkal nem fognak-e a béke elvesztése irányában *sodródni*?”

A folyóirat értékeihez tartoznak VÁMBÉRY Rusztem írásai: *A magyar kérdés, Hazaárulás*.⁴ *Apai örökségem* címmel két folytatásban visszaemlékezéseket írt VÁMBÉRY.

KÉRI Pál *Gondolatok a 42-es könyvtárban* c. cikksorozatában írta meg véleményét a háborúról, a demokráciáról, államférfiakról. Néhány sorát idézzük:

„Napjaink szocializmusa olyan érzésnek a kifejezője, amely régi, mint az emberi élet. Kifejezése annak, hogy ráeszméltunk, minden tökéletlen, csonka, természetellenes, tehát boldogtalan az életünkben. Eszmei irány a szocializmus, amely nem egyéni jobb sorsra törekszik, hanem közös, szolidáris jobb létre; új érzék az, amit a szellemi embernek sikerült kitermelnie magából, valóságos új szenvedély.” „Majd száz éve írta ezt Mickiewicz Ádám, a lengyelek Vörösmartyja” — fejezi be frappánsul a gondolatmenetet KÉRI.

VARRÓ István *Tiszaeszlár hatvan éves* címmel írt a lap második számában az antiszemitizmus ellen; TEREBESSY a földosztással; MIKES György a Zsilinszky-mozgalommal; SCHULTZ Ignác *Hidépítő magyarok* című írásában a nemzetiségi kérdés rendezésének lehetőségeivel foglalkozik. MAGYAR Ferenc Kossuthról; VASS Károly az 1918-as földosztásról ír.

A *Magyar Fórum* szociológiai beállítottságát jelzi egy — akkoriban új — érdekes kezdeményezés. *Hogy jutottam Amerikába?* címmel a *Magyar Fórum* interjúsorozatot kezdett, amelyben az 1914 előtti nagy magyar kivándorlásai hullám idevetettjeit, majd a világháború utáni kivándorlás magyarjait, végül az itt született második generációt akarja megszólaltatni. Elsőnek PETRI Miklós vasmunkás beszélt. Ez a kezdeményezés azonban abbamaradt, folytatásával nem találkozunk többé.

*

Az irodalom és művészet számára kevesebb hely jutott a folyóiratban, de ez az anyag is rendkívül értékes.

A verseket a megjelenés sorrendjében mutatjuk be. Az első számban találjuk IGNOTUS tolmácsolásában *Shakespeare 73-ik Szonettjét*, LESZNAI Anna *Életrajz* című, 1938-ban született költeményét és FALUDY György tollából a KÉRI Pálnak ajánlott *Óda a magyar nyelvhez* című verset:

4. Kitérő elemzés a Károlyi-perről: A cikk már 1922-ben ki volt nyomtatva CZAKÓ Ambró *Március* című folyóiratában, melyet a nyomdában elkoboztak. Több mint húsz esztendő után került csak sor közlésére, New Yorkban, a *Magyar Fórum* 1942. szeptemberi számában (107—109. l.).

ÓDA A MAGYAR NYELVHEZ

Kéri Pálnak

Most, hogy szobámban ér az est setétje,
te jutsz eszembe, Szent Gellért cselédje,
s ajkad, melyről az esti fák alatt
az első bús és magyar dal fakadt.
Arcod tatár emléke már kódós,
de lám: e földön titkunk még közös,
s dalod, mint húrban zsong száz idegemben
itt, idegenben.

Vagy erdőn bolygva, ha az est a tájon
lepleit lassan vetkezi és fájón:
belémnyilal egy minden este más
vidék, sohasem-volt színnel koronás,
és mindig új s új árnyal boltozott:
s ekkor megint egy nyelvre gondolok,
mely sarjad, lüktet, változik és fáj még,
mint az a tájék.

Nem pénzzel jöttem, csak töretlen hittel,
az útra, hol bujdosni nyelvem vitt el,
kínokban s gondjaimtól részegen
örököld földem és egész egem,
ajkam közt, nyelvemen s gégem lazán
vont hangszerén lázam, házam, hazám,
kurjongó kedv, komisz közöny, konok gyász:
mennyei podgyász.

A híd felég: ám visszanezék mégis,
és vesszen, hogyha kell, az útlevel is,
nincs vasvértém, páncélom, mellvasom,
de Berzsenyivel zeng a mellkasom,
s nem fojthat meg, ha bennem él a szó,
kártyás kalandor, álnok feladó,
silány prelátus, jóhíremre törvén,
sem haditörvény.

Jöhetsz reám méreggel, törrel, ékkel,
de én itt állok az ikes-igékkal,
elkergethetsz, utánam szállanak
mind-mind a hangutánzó szavak,
mint sustorgó füzesbe font utak
felett alkonyatkor krugató ludak,
s minden szavadban százszor látom orcád
bús Magyarország!

Sok csonka mondat! elhagyott vidékek,
ahol a fák, mint holt igék, kiégtek,
ős-szók! a szemhatárról századok
kődéből még derengő nádasok,
vagy tört kóró és szállongó, vakon
hulló porhó halódó falvakon,
amerre lábad nem vezet már úgysem,
és gyalogút sem.

Magas hangok: szöcskék és tücskök rétje,
mély hangok: alkony violasötétje,
és káromlások buja vadona,
burjánzó jelzők pogány pagonya,
kötőszók: sok-sok illanó fodor,
s hangsúly, te mélyen szántó és komor,
lelkünk dolmánya, szótteses, világszép,
s búzavirágkék.

Múlt T-je! történelmünk varjúsárnya,
karók, kereszték és bitófák árnya,
s melléknevek, gazdag melléknevek,
virágbarázdák, véghetetlenek,
minő vidám faeke nyomtatott?
S ti mellérendelt, kurta mondatok,
vereslő paprikák füzére halvány
s hús ereszt alján.

Ragok! Szegények szurtos, nagyra nőni
sohasem tudó, üvöltő csecsemői,
és E-betűk bősége: Fekete
mezőn zsellérek koldus menete,
s ti kongó-bongó helyhatározók,
kukoricából jó irányt hozók,
mint hófehér toronyból, messze hangzó
könnyű harangszó.

Jelentőmód. Aszály, mely mindörökre
ráült a szürke, megrepedt rögökre.
Magánhangó-illeszkedés! Kaján
s zord törvénné Werbőczy gyúrt talán?
Mi vagy te? Annyi és annyi százada
robotba tört paraszt alázata,
vagy boldogító összhang, szebb utakra,
s messze mutatva?

S állítmányok, ti szikarak és szépek,
ti birtokos ragokkal úri népek,
időt állók s megmozdíthatatlanok,
s ti elsikkadt, felőrölt alanyok,
megölt vagy messze bujdosó fiak
Hajnóczik, Dózsák és Rákócziak, —
Ó jaj, mi történt ennyi tiszta lánggal,
és a hazánkkal?

Jaj nyelvem, nyelvem, reszketek teérted,
mert gyűlölködő hadsora temérdek,
és mind belédmar, rádhág, megaláz,
elárul, szennybe fojt, és meggyaláz,
amíg te tömzsín, mozdulatlanul
s nyugodtan állasz, mint ki vár s tanul
és kémleled a zörrenő harasztot
mint a parasztok.

Ó vad tatár nyelv, ifjú szeretőm,
nappal ruhám s aludni lepedőm
bölcsődalom s halotti énekem,
mi lesz velünk? Felelj meg énnekem:
Ki fog e törzsöd lombbal hajtani?
te vagy jelenünk és a hajdani
arcunkat rejtő Veronika kendő
és a jövőendő.

Mi lesz velünk? Ládd, máma átadom,
 hogy vidd s oldódjék bennem bánatom
 benned, nyelvem, nem merev, s nem dagadt
 vízár, de ifjú s illanó patak,
 nem hús palackok tiszta ó-bora,
 nem billentyűre járó zongora
 de erjedő must s könnyeinkben úszó
 bús hegedűszó.

(Magyar Fórum 1942. április 1. sz. 15—16. l.)

A második szám közli JÓZSEF Attila *És keressük az igazságot* című költeményét, „Vámbéry Rusztemnek szeretettel” — ajánlással. Itt is találunk FALUDY-verset: *Óda egy magyar parasztasszonyhoz*. A költő szenvedélyesen szól a változás reményéről, a felszabadulás, a földosztás várásáról, az új országról.

A harmadik szám GYÖRÝ Dezső *A Duna-táj lelke* című versét közli; a negyedikben FALUDY György *Arab mezőn* és a kitűnő magyar irodalomtörténész, REMÉNYI József *Ignotusnak* című versét találjuk.

IGNOTUSNAK

Zöldülő fák közt ha sétálgatsz,
 s szikrázik a nap ösvényeden,
 töretlen szívvel emlékszel-e
 a színre honi életeden?

Sárguló fák közt ha sétálgatsz,
 míg vén madár rí beteg ágon,
 melázó szívvel megérzed-e
 álmod a régi boldogságon?

Meztelen fák közt ha sétálgatsz,
 s bús szívedben fázik az idő,
 haragszó nélkül ugy-e vallod,
 gyilkos a végzet, vad kerítő?

* * *

Ám járn tudsz a hóviharban,
 a bölcsek követ el nem rejted,
 Torz arcú korban, szabad földön,
 a titkot dalos szívvel sejtjed.

Haláltánc felett száll a szavad,
 csupasz szíved meg életet véd.
 Félelmes zenét üvölt a sors,
 kinek is adja rémületét?

* * *

Hadd köszöntselek gyárkémények
 és égkaparók közt magyar vándor.
 Örömmünnep a szív bánata,
 ha megérti a bátor s jámbor.

Hadd köszöntselek isteneknek
hű szerelmese, költői láz.
Szemedben szíved csillaga tűz,
míg a kárhozat kint harsonáz.

Egy hazában ringott a bölesőnk,
el nem hagyott dajkánk meséje.
Csordulj könny, csordulj, mosolyogj ajk,
el nem némult szívünk ígéje.

REMÉNYI JÓZSEF

(Magyar Fórum, 1942. augusztus, 4. sz. 85. l.)

Az ötödik szám első közleménye — nekrológ helyett — egy ADY-vers: *Levél-féle Móricz Zsigmondhoz*, majd FALUDY György tollából *Versek a görög antológiából* és ismét egy szép LESZNAI Anna költemény, az *Őszi varázslat* (szerepel az itthon megjelent Lesznai-kötetben).

A hatodik szám két verset tartalmaz; az egyik ERDŐHÁZI Hugó Palesztinában, 1941-ben született hazavágyó — Magyarországon ismeretlen — verse az *Óda a Vághoz*, a másik pedig egy műfordítás. HAVAS Endre, Károlyi Mihály titkára, a tehetséges kommunista költő ültette át André GIDE versét magyarba:

ERDŐHÁZI HUGÓ:

Ó D A A V Á G H O Z
(Palesztina, 1941)

Álmodtam rólad kanyargó Vág,
folyója zöldfejű hegyeknek,
ringató vized úgy simogatott,
mint hűsége odaadó kezeknek,
Szamócabokrok hűvös fészkén
elringatott hajzsid zenéje
s köszönöm: boldog emlék
borult a Kedves mély szemére.
Nyárutó volt, a Nyitra felé
suhant velünk karcsú csónak,
a Harcsás felől hozzánk tücsök
és kövér tehenek együtt szóltak.
Néma halászhok lassan mozogtak,
akárcsak a felhők fejük felett,
s mire a Nagydunába befordultak,
Istenáldotta este lett.
Csónakunk kikötött, valaki köhintett
s zavarta az ájtatos csöndet,
homályba boruló partjaid alatt
fáradt szekerek dőcögtek.
Hogy megjelentél újból álmaimban
s szegénység tájait küldted felém,
szamóca friss ízével ébredtem
a száműzetés józan reggelén.
Mígnem újból hazatérek, téled
én csak annyit kérek,
vized ihassák húsos halaid ehessék
partjaid ájult viskóiban a szegények.

(Magyar Fórum, 1942. december, 6. sz. 145. l.)

1942. Szeptember
I. évfolyam, 5. szám

Egyes szám ára 25 cent

MAGYAR FORUM

POLITIKAI, TUDOMÁNYOS, IRODALMI ÉS MŰVESZETI FOLYOIRAT

Főszerkesztő: VÁMBÉRY RUSZTEM

Szerkeszti: TEREBESSY JÁNOS

Tartalom

ADY ENDRE:

Levél-féle

Móricz Zsigmondhoz

JÁSZI OSZKÁR:

Ausztria, Magyarország
és a Habsburgok

VÁMBÉRY RUSZTEM:

Hazaárulás

FÉNYES LÁSZLÓ:

A két Teleki-tragédia
azonossága

DR. J. K.:

Románia útja

A Duna völgye beszél (ankét)

FALUDY GYÖRGY:

Versék

a görög antológiából

SCHULTZ IGNÁC:

Hidépítő magyarok

A Duna völgye beszél (ankét)

LESZNAI ANNA:

Őszi varázslat

HALÁSZ MIKLÓS:

Erdély három nemzete

VÁMBÉRY RUSZTEM:

Trianon

(könyvismertetés)

JÁSZI OSZKÁR:

AUSZTRIA, MAGYARORSZÁG
ÉS A HABSBURGOK

VÁMBÉRY RUSZTEM:

HAZAÁRULÁS

SCHULTZ IGNÁC:

HIDÉPÍTŐ MAGYAROK

FÉNYES LÁSZLÓ:

A KÉT TELEKI-TRAGÉDIA
AZONOSSÁGA

HAZAÁRULÁS

Az alábbi írás most másodszer jelenik meg. Amikor, közel husz év előtt, először próbált megjelenni, a magyar hatóság betiltotta a "Március"-t s a folyóirat már ki-nyomott példányait, szétküldésük előtt, lefoglalta. Ez ak-koriban történt, mikor az ellenforradalom saját hivatko-dása szerint már "helyreállította" volt az alkotmányos-ságot. Azt a magyar alkotmányosságot, amelyhez a gon-dolat szabad terjesztése is hozzátartozott, s amely szerint nyomtatványt jogosan csak előzetes bírói határozat alap-ján lehetett lefoglalni. Ezért tartotta az ellenforradalom hatályban a háború idejére való, kivételes hatalomról szóló rendelkezést, mert a békeszerződést aláírták ugyan,

de a háború tovább folyt mindenki ellen, aki nem volt hajlandó a Horthy-fasizmusnak behódolni.

Károlyi Mihály nemcsak saját osztályának volt árulója — on n'est jamais trahi que par les siens — de meg-személyesítője mindannak, amit a magyar fasizmus, már Mussolini és Hitler előtt, önmagát a hazával azonosítva, hazaárulásnak minősített.

Ép ezért, noha ma már a Károlyi per történelmi doku-mentum, talán mégse érdektelen az amerikai magyar olva-sóval megismertetni, hogy voltaképp mi is volt Károlyi hazaárulása. Ki fog derülni az előbbiből, hogy jogi fogalmakat nem lehet véletlenül indulatszavakkal helyette-síteni.

csi főlháborodás legmagasabb fokának kifejezésére.

Mikor a modern államfogalom az gyermekkorát élte, a hazaárulás fogalma ép oly differenciálatlan volt, mint az államé, amelyhez fűződött. De éppen a kezdetleges em-beri közösségeknek szoros belső összetartozósága, az, állandó harc és háború, amelyben más közösségekkel áll-tak, különöz a közösséget belülről erő támadásoknak oly pregnáns jelentőséget, amely a főlháborodás legma-gasabb fokát váltja ki.

Nincs büntetett, amelyet kegyetlenebb hosszú ért volna, nemcsak a tettes személyében, hanem hozzátartozóiban is. Hisz még a XVIII. század végéig a civilizált Európá-ban az elítelt kerékbotörése, élve főnégyelése, tüzes ha-rapófóval történt szétlépése versenyzett az angol jog-nak egész III. György uralkodásáig fennálló embertelen-ségeivel, amely nem érte be azzal, hogy a High treason-ban bűnösnek talált vádlottat elevenen megfojták, ha-nem miként Holinshed krónikaiban olvasható, elrendel-tő, hogy a vádlottat fölakasszák, élve vágják le a bitőről, kivájt beleit szemé előtt elégecsék és a hullát főnégyel-ve szórják szét az országban.

Dantenak határtalan képzelőereje a Pokol leg-rettentőbb szenvedéseit a legelső bolgjaiban is az ár-ulóknak tartotta fenn, akiknek könnyei az örök jégben szempilláikra fagynak.

Mint a római perduellio-nak — der arge Krieg, ahogy Mommsen nevezi — példája bizonyítja, minden állami megtorlásban részesülő büntetnek, sőt a büntető-jognak ősfarmája a hazaárulás. De éppen ebben az ősi alakjában a hazaárulás egyszerű fogalom, amely az ál-lam külső ellenségeinek támogatásában merül ki.

Midőn a külföldi és belső viszályok váltják föl, a hazaárulás fogalma felségserzésre (crimen Maiestatis Populi Romani imminutae) szélesedik. Ekkor indul meg az a fejlődés, amely az állam ellen irányuló bűntetteket a XVIII. század végével a felségserzés és a hűtlenség csoportjaira különíti, úgy hogy a primitív korok haza-árulási fogalma, amelyet a középkorban a neműt Ver-rütere, a francia haute trahison kifejezés őrzött meg, részint a felségserzésben, részint a hűtlenségben (nota infidelitatis) olvad föl. Hazai jogunkban, amely a hűt-lenségről rendelkező törvényeknek szinte ijesztő száma-

Büntetőjogi tankönyvek tárgymutatóiban hiába ke-resnők a hazaárulás vagy hazaáruló kifejezést. Ellenben annál gyakrabban hangzik el a nemzetgyűlési beszédek-ben és közbeszólásokban, mint az ellenvélemény tempe-ramentumos megbélyegzése.

Nyilván abban a hitben, hogy a politikai tevédségek, amelyekről a francia szólás azt tartja: c'est plus qu'un crime c'est une faute, ha hibának nevezhetők, a maiori ad minus következtetve, bátran mondható büntetnek is. Kétségtelen, hogy a szó, amely a görög sorstragédiák kothurnuson járó kifejezéseire emlékeztet, igen alkalm-as arra, hogy mint fölül nem leítható szuperlatívusz kettőszeljen minden vitát, amely országok és nemzetek tragédiáiról folytatható.

Ha Rákóczi Ferencet a magyar törvényhozás közel két századon át, Görgey Artúr a magyar közvélemény évtizedeken át hazaárulónak bélyegzte, ugy ennek mé-lyebb oka nem a törvényhozásnak az uralkodóház iránti szolgálalkúságában, nem a közvéleménynek rövidlátásá-ban, hanem abban az érthető vonakodásban rejlik, hogy egy nemzet a saját katasztrófáját akár az események szükségyszerűségének, akár saját kollektív hibáinak vagy tévedésének tulajdonítsa. Megfelel a tömegek antropo-morf gondolkodásának, hogy isteneit és gonosz szelle-meit egyaránt emberi bálványokban személyesítse meg és miként a néger vagy a szamojéd megbotozza fetisét, ha az nem felel meg a hozzáfűzött várakozásnak, épp úgy a tömegek minden korban hajlandók nemtőjüket a haza sorsának bairaforulása esetében hazaárulónak bé-lyegezni.

Ez a sommás ítélet rendszerint csak igen laza össze-függésben áll a ténnyel, amelyeken alapszik, nem is jogi, hanem erkölcsi értéket, amely a vélt jogi fogalmat csupán azért használja fel, mert képletes ereje, a jogfejlődés kezdetleges korszakából hozzátapadó ata-viztikus emlékek különösen alkalmassá teszik az erköl-

* A "Március" folyóirat Czákó Ambró dr. szerkesztésében jelent meg Budapesten a huszas évek elején. A folyóirat csaknem minden száma más néven jelent meg: "Kulturproblemmak", "Fuggetlen Szemle", "Szabad Szó", "Március" nevek változoznak címlapján. Az ellenfor-radalmi terror alatt ez volt az egyedüli lehetőség a Károlyista sajtó számára. Később az a lehetőség is megszűnt.

André Gide:

A JÓSZÁGOK ÉS A JAVAK BALLADÁJA

Amidőn a folyó áradni kezdett,
voltak olyanok, akik a hegyeken kerestek menedéket,
mások pedig úgy gondolták az iszap majd kővérré teszi földjeiket,
mások megint, hogy ez a pusztulás;
és voltak olyanok, akik semmit, de semmit a világon nem gondoltak.

Amikor a folyó már nagyon kiáradt,
egyes helyeken még kilátszottak a fák,
másutt megint a házak tetői,
a harangok, a falvak és kissé távolabb a dombok;
és voltak olyan vidékek, ahol semmi, de semmi a világon nem látszott.

Voltak parasztok, akik nyájaikat felhajtották a domboldalra,
mások megint hajóra rakták picinyeiket;
voltak olyanok, akik ékszert vittek magukkal,
ennivalót, írott papírost és mindent, ami ezüstre váltható;
és voltak olyanok, akik semmit, de semmit a világon nem vittek magukkal.

Azok, akik elszabadított bárkáikon menekültek,
olyan földeken ébredtek fel, amelyeket hírből sem ismertek,
voltak olyanok, akik Ámerikában ébredtek fel,
mások megint Kínában;
és olyanok is, akik Peru partjain;
és voltak olyanok, akik sehol, de sehol a világon nem ébredtek fel.

Fordította: Havas Endre

(Magyar Fórum, 1942. december 6. sz. 130. l.)

Magyarországon megjelent; Havas Endre: Hűség. Bev. tanulmánnyal ell. Illés László. Bp. 1962. Magvető Kiadó.

Az 1943-as évfolyam REMÉNYI József: *1943 első két hete* és BALÁZS Béla: *Bartók Béla* című verseit hozta.

A költészet mellett más szépirodalmi jellegű anyagot is tartalmaz a folyóirat. Részleteket olvashatunk a New York-i Ady-Társaságot megalapító HOLLÓS József *Egy orvos élete* című kéziratos önéletrajzából *Ahol az arany terem* címmel. KÁROLYI Mihályné ANDRÁSSY Katinka memoárjaiból *A tigris* című fejezetet közli a lap, LESZNAI Anna regényéből két részletet *Béke és pusztulás* címmel.

Elbeszéléseket írtak a folyóirat számára POGÁNY Béla (*A másik iskola*), FÉNYES László (*Pán Simon legendái*), és SZENES Piroska (*Madridi kaland*).

Két igen magas színvonalú tanulmányt őriz a *Magyar Fórum*. MOHOLY-NAGY László *Nemzedékünk hivatása* című tömör kistanulmánya korunk legfontosabb kérdésével foglalkozik: hogyan lehet a *technikai forradalom* korszakában megőrizni a kultúrát, az emberi értékeket.⁵

Az írói elkötelezettség jelentős dokumentumának tartjuk POGÁNY Béla írását, mely — összezsengve VÁMBÉRY vezető cikkével — a folyóirat első számában programot ad az emigrációba szakadt magyar írástudók számára:

5. 1942. július. I. évf. 3. sz. (71—73. l.)

A magyar író hivatása

Írónak, még hozzá magyar írónak lenni az idegenben, nem egyéb, mint a sors kiválasztott büntetése. Mindegy, hova, melyik országba kergeti végzete, látogató-e vagy bevándorló, menekült, új hazát kereső vagy önkéntes száműzetésben élő — sorsa többé-kevésbé azonos. Minden más ember, akinek valamilyen becsületes foglalkozása van, handicapjei ellenére továbbbúzhatja mesteriségét vagy kezdhet valami irigylésre-méltó újat, mihelyt tülesett a kezdet gyötrelmein; az írónak azonban maga a nyelv a mesterisége, és édes-keves reménye van arra, hogy helyét olyan versenytársakkal szemben megállhassa, akik az új haza szülöttei s az ország nyelvét, történelmét, kultúráját, erőnyeinek és gyengéinek ismeretét már korán örökségül kapták.

Amerikában, a bevándorlás hazájában, a lélektannak egy külön ága fejlődött ki; a bevándorló, az ún. „marginalis ember” lelki alkatának kutatása. A „hazátlan író” joggal követelhet külön fejezetet a maga problémái számára. Stefan Zweig öngyilkossága megdöbbentette a világot. Lesújtott minden embert, aki műveit olvasta. De azért nem egészen világos, miért kellett ennek az írónak halálra ítélnie önmagát. Semmi esetre sem tekinthető tipikus íróhalálnak. Zweig ugyan német író volt, de már régen túllépte a németiség határait. Ügyszólván minden nyelvre lefordították. Most jelent meg könyve Brazíliáról. Önéletrajza kéziratban nemrég érkezett meg egy new yorki kiadóhoz. A világ minden művelt nemzete szinte saját írójának tekinthette. Amerikában éppúgy ismerték, mint Magyarországon, a franciák éppúgy szerették, mint a németek. Ő már nem egy fajnak, hanem széles e világnak volt az írója. Az egész világ, az új hazája, Brazília, dédelgette. Mi magasabb vágya lehet egy írónak, mint fájának nyelvi és hazájának földrajzi korlátain túlnőve az egész emberiséghez szólhatni? Zweig mindezt rég elérte már. Igazán megdöbbentő tehát Zweig esetében az, hogy ő az írói hivatás csúcspontját elérve is odáig jutott, hogy azt mondta: nem bírja tovább.

De mit mondjanak azok a magyar írók, akik távolról sem érték el a zweigi hírnevet s akik a mostani világ zűrzavarában és gondolataik megoldhatatlan káoszában többé-kevésbé ismeretlenül hervadoznak; Magyarország csak egy pici kis vérfolt a világ térképén, a magyar író meg, Amerikában vagy máshová sodródva, mindössze egy odafreccsent atomnyi vércsepp. Hát vele mi történjék? Hány halállal kellene meghalnia, ha sorsát teljesen be akarná tölteni?

Nem beszélve a nyelvről, amelyen ír, kihez szóljon? Amerika száz töről sarjadt egyetemességéhez? Vagy saját fajtája ideszakadt törzsei közösségéhez? Vagy ugasson át az Atlanti-óceánon, hogy óhazájában is meghallják?

Az élet, a valóság dialektikája hozza magával, hogy író nem írhat, nem létezhetik közönség nélkül, ha még olyan kicsiny is az. Amerikához nem szólhat magyar nyelven. Viszont amióta csak magyar bevándorlás van Amerikában, az amerikai magyarság nem termelt ki magából magyar írókat, hacsak amerikaiakat nem. Annál kevésbé termelhetett ki magyar írókat magyar közönséget. Az itt élő magyarság fajra, felekezetre, vagyoni állapotára, bevándorlási évszámra, osztályhelyzetére és öntudatára, születési helyére és vidékére, első, második, harmadik generációjára stb. stb.-re való tekintettel száz és száz apró csoportra foszladozva él itt — melyik csoporthoz szólhat itt magyar író? — És ki tud akkorát kurjantani, hogy otthon is meghallják, holott ugyanakkor nem suttozhat olyasmit, amit talán kém és besúgó azonnal ne jelenthetne valahol?

És ha már megszólal az író, akkor vajon az otthagyt, elmúlt, nemlétező, senkit már nem érdeklő világról szóljon-e vagy pedig az örök, irtózatossá érthetetlen máról beszéljen? És vajon ismeri-e, látta-e, szemellenzővel vagy anélkül nézte-e meg magát, és hazudjon-e jó emlékezőtehetségével, hogy felejtünk, vagy valljon igazat és rettenetesen? Vagy talán jobb, ha meghal? Akassza föl magát? . . . Azt mondják, hogy nők nem a férfiak kedvéért, hanem egymásnak öltözködnek. Viszont a költőt nem a „műzsája”, hanem költőtársai ihletik. Írjanak az írók egymásnak, (mint odahaza a „Nyugat”-ban) és oszlással szaporodjanak? És mi lesz azokkal a célokkal, amelyek az igazi írókat mozgatják? Ha meg lehetne számolni, hány megkezdett írói mű bújál itt befejezetlenül, hány terv, ötlet, szándék sikkadt el akár feljegyezetlenül s felejtődött el örökre, hány vers száradt ki az első sor bús üteme után!

Milyen véresen izgalmas ma minden cikk, vers, könyv, darab, amelyet magyar író írt és ír, angolul, magyarul vagy akárhogy! Hogyan oldotta meg a nagy kérdést, és melyiket? Vagy hogyan kísérelte meg a megoldást? Ahhoz, hogy e sarkaiból kifordult világban, szétporladt ideológiák romjain, régi és új célkitűzések álmaiból teremtett művek titkait fürkésszük és értékeiket mérlegre vessük — új esztétika, új kritika, új lélek és új agyvelő kell. Elveszett ember, aki a rommá lőtt földön ódon hívésekkel, infantilis rögzítettségekkel, rothadt szemüvegen át nézve nem tud elérni a mához, és elveszett akkor is, ha hozzányult a leplezetlen valósághoz, a tabuk életveszélyes fennálló rendjéhez.

És mégis mozog a föld és mégis minden lehetséges. Ameddig dolgozók küszködnek a földön, a kultúra ügye nem bukhat el. Ha az egyik, osztály kiejti vagy eldobja kezéből a lobogót, a másik felragadja.

(Magyar Fórum. 1942. április, 1. sz. 22 l.)

A *Magyar Fórum* csoportja 1942-ben előadás-sorozatot indított a tudomány, az irodalom és a közélet különböző problémáiról. Az elhangzott előadások: *Úri és népi magyarság, Szellemi áramlatok az új magyar irodalomban, I. Ferenc József, vagy ami nem jó vissza soha többé, Vita a mai magyarságról* — FÉNYES László, HALÁSZ Miklós és SCHULTZ Ignác vezetésével. Márciusi ünnepélyt rendeztek, melyen VÁMBÉRY Rusztem tartott ünnepi beszédet. Amint a folyóirat első számának az első előadássorozatról szóló rövid beszámolója közli, sikerült a közönségben érdeklődést ébreszteni. További tervük a Gallup-módszer alkalmazása, továbbá egy Szabad Egyetem felállítása.

Értékes a folyóirat kritikai rovata is. Ismertették a frissen megjelent, aktuális problémákkal foglalkozó külföldi politikai irodalmat (C. A. Mc CARTNEY: *Problems of the Danubian Basin*. Cambridge University Press; Joseph HANC: *Tornado Across Eastern Europe*. Greystone Press; VÁMBÉRY Rusztem: *The Hungarian Problem*; DEÁK, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference*), továbbá néhány, az emigrációban megjelent magyar nyelvű szépirodalmi munkát.

H. J. szignóval (valószínűleg HOLLÓS József tollából) ismerteti az 1942. augusztusi szám a *Földrengéskor* című verseskötetet, mely az akkoriban meghalt amerikai magyar munkásköltő közel száz versének chicagói, poszthumusz kiadása. (Az IWO magyar csoportja adta ki a kötetet.) Az ismertető a költőt östehetségnek tartja, Dózsa-unokának, aki a kisemmizett magyar parasztot lázadásra hívja. VARGA József, az orosházi szegényparaszt család sarja, fiatalon került a munkásmozgalomba s résztvett az alföldi nagy paraszti megmozdulásokban. 1913-ban vándorolt ki. Halála előtt írt életrajzából néhány sor: „Itt újrakezdődött, amit otthon félbehagytam. Kálvária-járás, munkanélküliség, mozgalmak... ott voltam minden megmozdulásban. A hírhedt Palmer lefogások idején engem is lekaptak... De ha testem meg is törték, a lázadó szellemet, ezt az ősi Dózsát nem tudják elnémítani bennem...”

A magyar ROSNER Károly által alapított Sylvan Press kiadásában jelent meg a *Júniusi hétköznapi*, KÖRMENDI Ferenc regénye; az első magyar szépirodalmi prózai mű, mely a háború idején Angliában kiadásra került. Fő mondanivalója: a fasizmus éles elítélése, tiltakozás az ellenforradalom ellen, melynek gyökerei — mint ahogy ezt hősének szájába adja — 1919 augusztusára nyúlnak vissza. A regénynek nagy sikere volt az emigráns magyarok körében, elterjedt a tengerentúl több országában, s nem csak Londonban olvasták és írtak róla, hanem például Mexicóban és Argentínában is.

E vázlatos ismertetést TAMÁS Aladárnak a *A negyedik nemzedékről* szóló soraival zárjuk. A lap indulásának első időszakában, 1942 májusában megjelent cikk megszabta a lap egész irányát.

VÁMBÉRY három nemzedék nevében indította a lapot. TAMÁS Aladár a *negyedik* nemzedék nevében szól, „mely az elmúlt két évtized alatt éppen ennek a forradalmi célkitűzésnek a megvalósításáért, már tett egy-két kapavágást a magyar ugaron... Háborúban nőtt fel, a forradalmak a feje fölött zúgtak el. Politikai szabadság, szellemi szabadság? — nem tapasztalt ebből soha semmit. Első eszmélésének ideje az ellenforradalom fojtó légkörébe esett...” — írja. Emlékeztet nemzedéke forradalmi kísérleteire (100%, *Társadalmi Szemle, Gondolat*); a kísérleteket követő megtorlásokra, s a megtorlások ellenére is elért eredményekre. Sikerült felébreszteniök a háború utáni széles munkás- és paraszttömegekben a szociológia, irodalom és filozófia utáni érdeklődést, felfigyeltek szavukra. „... mi voltunk azok, akik Károlyi *Tiétek a föld* brosúráját, dacolva börtönnel, üldöztetéssel, ezerszámra osztogattuk a magyar falvakban. Így történt az, hogy e nemzedék írói, publicistái előtt otthonosakká váltak a Markó, Pestvidéki Gyűjtőfogház és a szegedi Csillagbörtön zárkái... Ehhez a nemzedékhez tartoztam mindig...”

1943 nyarán megszűnt a folyóirat. A júliusi utolsó szám hírül adja a megszűnést és azt, hogy a DMASZ kiadásában, IGNOTUS és VÁMBÉRY szerkesztésében új folyóirat indul, a *Szabad Magyar Fórum* címmel.⁶

Une revue de New York à l'époque de la deuxième guerre mondiale

MAGYAR FÓRUM *(Forum Hongrois)*

GY. MARKOVITS

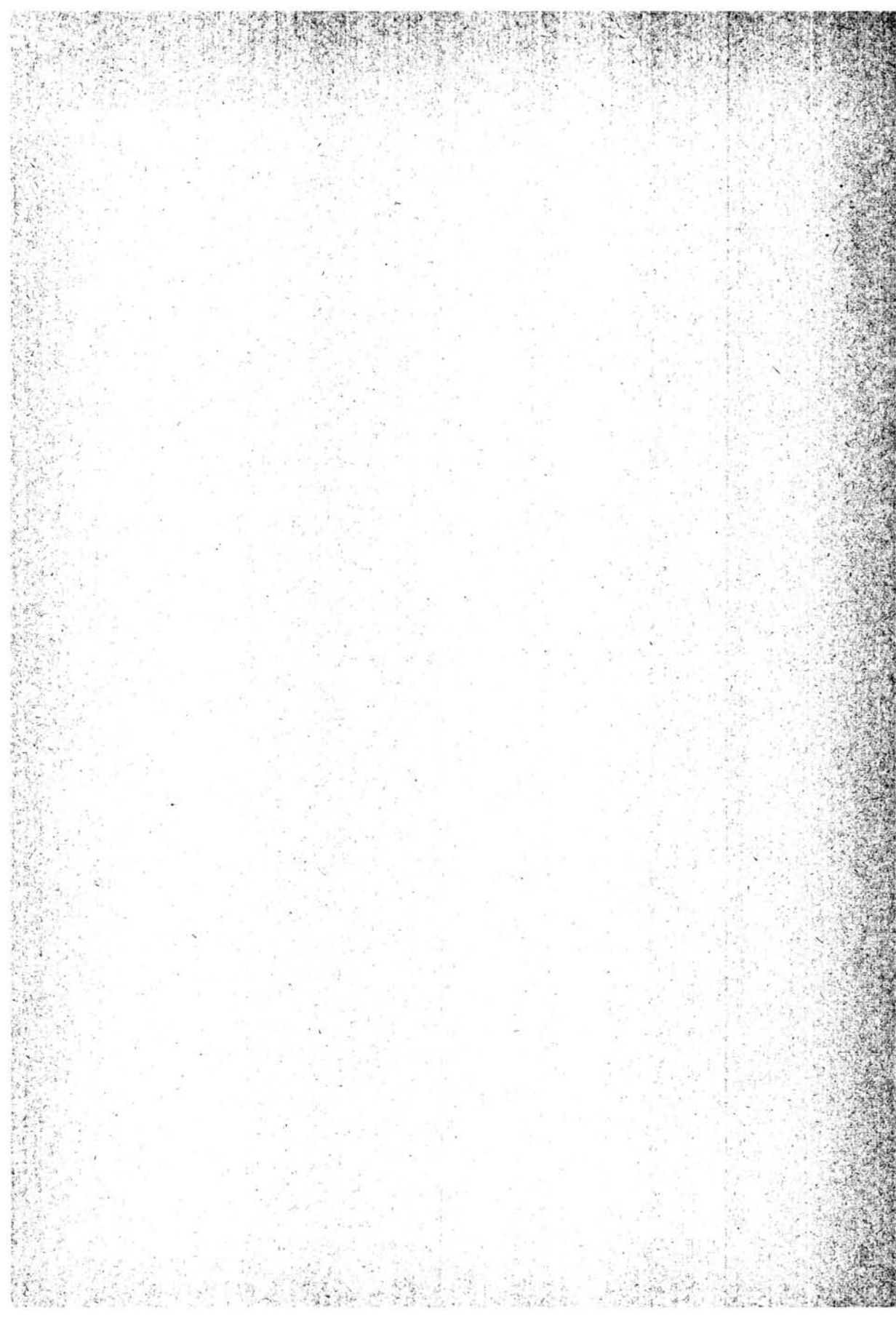
Les émigrés hongrois aux États-Unis créèrent un nouvel organ de presse de niveau très élevé, un périodique politique, scientifique, littéraire et artistique: *Magyar Fórum* qui parut pendant une année. Le rédacteur en chef en fut dr. RUSZTEM VÁMBÉRY, ancien rédacteur de la revue de notre pays: *Századunk* (Notre siècle), représentant prééminent de la progressiste pensée hongroise.

Századunk et les autres revues de gauche furent supprimées en 1939 par le fascisme. Le rédacteur érudit fut obligé de s'enfuir. Il continuait à New York le travail commencé en Hongrie — nous citons ses propres paroles — pour "servir l'union de l'esprit de son pays et de l'humanité". Il recrutait un peu partout dans le monde des collaborateurs pour sa revue. Savants, artistes, écrivains, hommes politiques lui envoyaient excellents écrits reflétant le mieux l'esprit de l'époque. Nous pouvons y lire des articles de Mihály KÁROLYI, László FÉNYES, Oszkár JÁSZI; une étude de l'artiste célèbre László NAGY-MOHOLY et des poèmes d'Attila JÓZSEF, d'Anna LESZNAI, de József REMÉNYI.

L'époque la plus sombre du XXe siècle et aussi l'effort des meilleurs contre le fascisme sont évoqués dans les colonnes de *Magyar Fórum*.

C'est la vocation des révolutionnaires, l'avenir, la "quatrième génération", le sort de l'humanité du monde et du pays qui intéressent toujours le rédacteur.

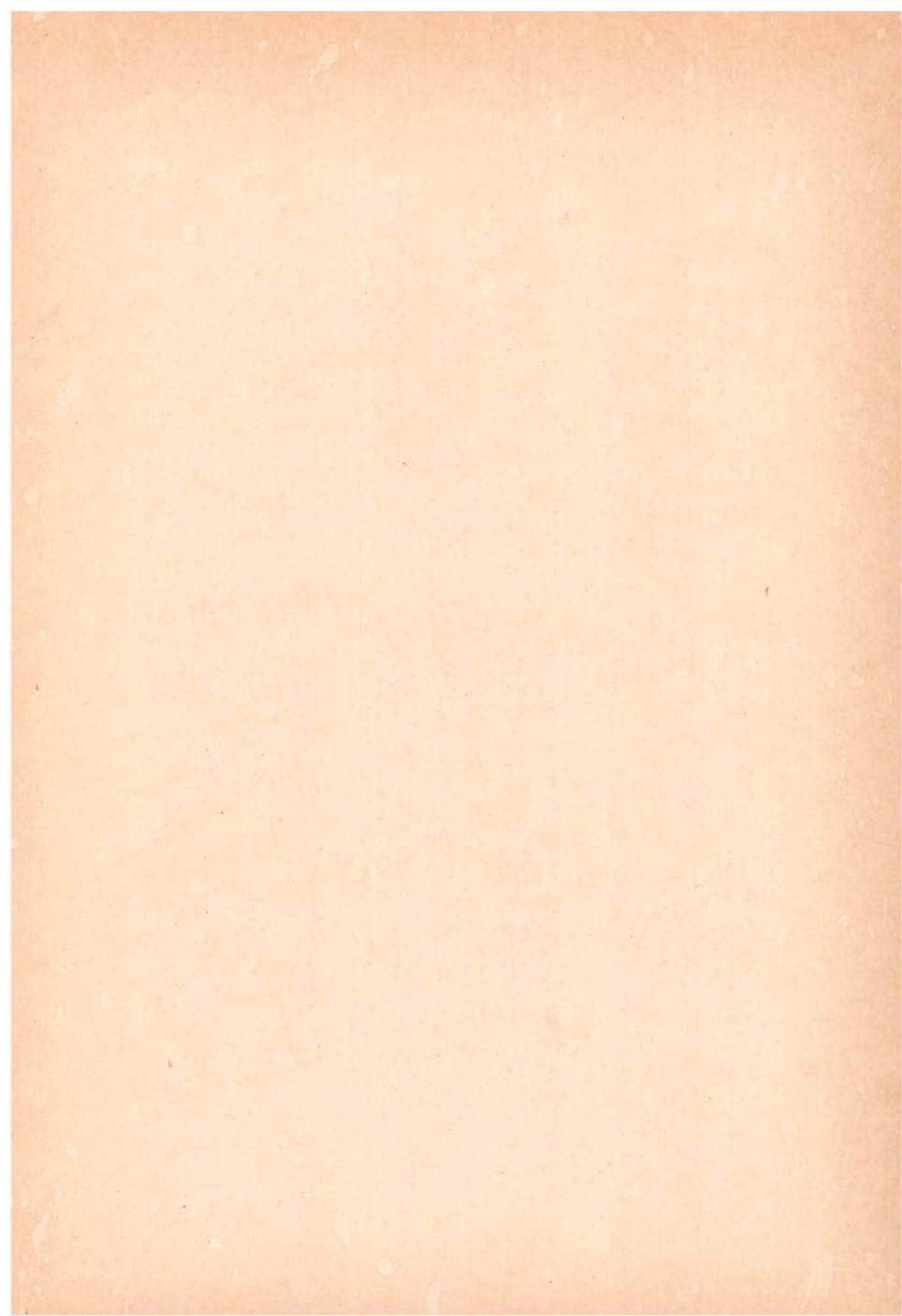
6. A hirdetett *Szabad Magyar Fórumot* eddig egyetlen hazai könyvtárban sem leltük fel.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Jóború Magda
Készült: 600 példányban, 26,75 ív terjedelemben
74.2860 Egyetemi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

Ára: 82,— Ft